

ÜDVÖZLET A GYŐZŐNEK

Tanulmányok 1918 mikrotörténelméről

ÜDVÖZLET A GYŐZŐNEK

Tanulmányok 1918 mikrotörténelméről

Szerkesztette:

Kappanyos András

A szerkesztő munkatársai:

Sarankó Márta és Szénási Zoltán

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2020

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.
A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

© Szerzők, 2020

© BTK, 2020

ISBN 978-963-416-210-0

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítást, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát egyes fejezeteket illetően is.

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Olvasószerkesztő: Bardi Erzsébet

Borító, tördelés: Horváth Imre, Hudecz Andrea

Nyomdai munka: Séd Kft., Szekszárd

Felelős vezető: Dránovits Anna

Tartalom

Előszó (<i>Kappanyos András</i>)	7
I. (világirodalmi kontextus)	
<i>Balogh Magdolna</i> : Irónia és morál József Wittlin <i>A föld sója</i> című regényében	13
<i>Deczki Sarolta</i> : Nyugaton a helyzet	25
<i>Karafiáth Judit</i> : Botrányok a nők körül a húszas évek francia irodalmában	33
II. (a kultúra intézményei)	
<i>Balázs Eszter</i> : Zenekar-alapítás a Titanicon. A Vörösmarty Akadémia az 1918-as összeomlás és „szervezkedési láz” idején	43
<i>Földes Györgyi</i> : Avantgárd, széttrajzás női vetületben.	
Újvári Erzs, Réti Irén, Kádár Erzsébet, Földes Jolán	85
<i>Kappanyos András</i> : 1918 – Szabadulás: a magyar avantgárd első szakítópróbája	97
<i>Kádár Judit</i> : Az <i>Új Idők</i> küzdelme a pacifizmussal az első világháború alatt	105
<i>Pataky Adrienn</i> : Nyugatos szerzők kiadási lehetőségei a háború éveiben	133
<i>Rózsafalvi Zsuzsanna</i> : Hogyan készülünk a haza felszabadítására?	
A Kisfaludy Társaság első világháborút követő pályázatai	143
<i>Wirágh András</i> : A csatazaj és a múzsák. A magyar vidéki sajtó és a tárcairodalom a káosz éveiben (1914–1920)	153
III. (film, képzőművészet, színház, zene)	
<i>Bálint Anna</i> : Az első világháborút követő modernista törekvések. Csáky József és Moholy-Nagy László kubizmusa és konstruktivizmusa	163
<i>Benyóvszky Tóth Anita</i> : Háború és színház Erzsébetfalván.	
A kabaré és a műszínház felvirágzása egy rendkívüli időszakban	171
<i>Bicskei Éva</i> : Traumás neurotikusok reakciómódjának atavisztikus formái.	
Töredékek egy Ferenc József-büsztről	181
<i>Hámori Katalin</i> : Mühlbeck Károly szatirikus grafikái az első világháborúról	199
<i>Szabó Ferenc János</i> : Átaludni a világháborút. Krúdy Gyula egyik kedvelt operettidézete	215
<i>Záhonyi-Ábel Márk</i> : Filmpolitikai koncepció a háború végén. A mozgófényképügy szabályozásáról szóló törvényjavaslat (1918) vizsgálata	227
IV. (a kortárs szeme: naplók, memoárok)	
<i>Vastag Gáspár Hargita</i> : Mélységek és magasságok. Munk Artúr író, orvos katonaeorvosi szerepéről az első világháborúban és az orosz fogságban töltött időszakában	239

<i>Juhász Andrea</i> : „A háború kísértete mellém szegődött...”. A fogságtól az emlékiratig. Adalékok Kunecz Aladár <i>Fekete kolostor</i> című művének keletkezéstörténetéhez	251
<i>Major Ágnes</i> : „A háború halottjának tekintem magam”. Csáth Géza (és a háború) végnapjai	261
<i>Lo Bello Maya J.</i> : Amikor a kritikus politizál. Fenyő Miksa közéleti írásai 1916 és 1918 között	269
<i>Széchenyi Ágnes</i> : Schöppflin Aladár és a szocialista eszme, a forradalmak és Trianon a <i>Vasárnapi Ujság</i> írásai és irodalomtörténete (1937) tükrében	285
 V. (írók, művek: döntések és dilemmák)	
<i>Borbás Andrea</i> : Ady Endre <i>A halottak élén</i> című kötetének narratív olvasata . . .	307
<i>Mórocz Gábor</i> : Költő és katona. Balázs Béla útja a katonaköltészethez	315
<i>Muntag Vince</i> : Hattyúdal. A történelemtől a szöveg történetiségéig és tovább Molnár Ferenc <i>A hattyú</i> című műve kapcsán	323
<i>Szécsi Zoltán</i> : „ideje most már mást dalolnunk!” Babits Mihály világszemléleti fordulatának jelzései 1918-ban publikált verseiben	339
<i>Veres Miklós</i> : Háború vagy béke. Herczeg Ferenc és az első világháború	349
<i>Zsoldos Emese</i> : „...az élmény felismerésében való találkozás”. <i>A kékszakállú herceg vára</i> (1918) és Bródy Sándor <i>Rembrandtja</i> (1924)	361
 VI. (kultusz és közélet)	
<i>Marmioli, Lorenzo</i> : Az olasz katonai győzelem és a központi hatalmak jövője a <i>L'Unità, problemi della vita italiana</i> és a <i>Nyugat</i> című folyóiratban (1918 októbere és novembere)	373
<i>Mészáros Zsolt</i> : Politikák – divatok. Történelemről, öltözködésről, feminizmusról és irodalomról a <i>Budapesti Bazár</i> és a <i>Divat Szalon</i> hasábjain (1918–1921)	383
<i>Patonai Anikó Ágnes</i> : Két ünnep. Tompa Mihály születésének századik évfordulója és hagyatékának felbontása 1917-ben és 1918-ban	399
<i>Császtray Tünde</i> : A „vérrel emlékezők” unokáinak	417
 A kötet szerzői	433

ELŐSZÓ

Ez a kötet a 2018 szeptemberében rendezett *Üdvözlét a győzőnek* című interdiszciplináris konferencia szerkesztett anyagát tartalmazza. A konferencia egy három alkalomból álló sorozat záróeseménye volt: előzményeit 2014-ben és 2016-ban rendeztük meg *Emlékezés egy nyár-éjszakára*, illetve *E nagy tivornyán* címmel, és mindkét korábbi rendezvény anyagát közreadtuk kötetben is. A három konferencia címéül egy-egy Ady-verscímet kölcsönöztünk, olyan versek címeit, amelyek közvetlenül reagáltak az első világháború eseményeire és az akkori közállapotokra. A három cím három hangulatra utal, amelyeket – némileg elnagyoltan – a *drámai*, *groteszk* és *elégikus* jelzőkkel illelhetnénk. A háborúval szemben kezdettől radikális kritikát megfogalmazó Ady alighanem az egyetlen a kortársak közül, aki ilyen gondolatébresztő sorvezetővel szolgálhatott a centenáriumi konferenciasorozathoz. A verscímek által kialakított asszociációs mező azért is tűnt inspiratívnak az eleve interdiszciplinárisnak szánt közös gondolkodás számára, mert a száz évvel ezelőtti versek egyáltalán nem törekszenek a politikatörténeti vagy hadtörténeti események közvetlen, referenciális megragadására. Az Ady-versek megrendültsége vagy rezignációja azt a tapasztalatot közvetíti, ahogyan a politika- és hadtörténeti események folyamányaképp maga a civilizáció, a közélet, az emberek által belakott világ viszonyai változtak meg. „Legalább száz ifjú bomlott, / Legalább száz csillag lehullott, / Legalább száz pártá omolt”, írja Ady, és a sorok ereje éppen abban rejlik, hogy a száz viszonylag kis szám: személyesen átélhető, személyre szólóan megtapasztalható a változás, a veszteség. A konferenciasorozat kérdései éppen ezekre a léptékükben individuálisan érzékelhető, mégis visszafordíthatatlan hatású változásokra irányultak: hogyan módosult a színházak, mozik és kabarék műsora vagy a lemezkiadás, hogyan váltak (gyakran csak időlegesen) íróvá a katonavosok, milyen automatizmusok próbálták fenntartani (egyre reménytelenebbül) a monarchia auráját, milyen irodalmi és közéleti kalandorokat emeltek felszínre a turbulenciák, milyen menekülőutakon próbált kitérni a polgári értékrend a változásokkal való szembenézés elől, és milyen új gondolatok, gyakorlatok, viszonylatok bukkantak felszínre a kultúrában, megállíthatatlanul.

Nem a nagy – és könnyen kisajátítható – történetek érdekeltek bennünket, hanem éppen a kisebbek, amelyek együttesen meghatározták a követke-

zó évtizedek kulturális arculatát és lehetőségeit. Az ilyen típusú kérdésekhez ideális közegnek tűnt a nyilvános merítésű, voltaképpen minden humán tudományág számára nyitottá tett konferencia. Az előadások messzemenően igazolták elvárásainkat. Az interdiszciplináris diszkurzus lehetővé teszi, hogy a szaktudományos módszertanok érintkezzenek, inspirálják egymást, a kutatók a saját területükre vonatkoztatható analógiákat találjanak a távolabbi szakterületeken feltárt mintázatokban, összefüggésekben. Az inspiratív potenciált az sem csökkenti, ha a kutatók a nem közvetlenül szomszédos szakterület belátásait voltaképpen csak „ismeretterjesztő” szinten képesek akceptálni, hiszen a folyamat eleve nem valamiféle elképzelt szintézis vagy végső, egységes magyarázat, hanem a helyi belátásokból összeépülő, hálózatos megismerés felé törekszik. Mindez felidéz a rendszerváltást már érett fővel megélt irodalomtörténész-nemzedék egyik legnagyobb alakja, Németh G. Béla intését, aki kollégái előtt több ízben is a művelődéstörténeti szemlélet kiemelt fontosságát hangsúlyozta. Időközben természetesen radikálisan megváltoztak a tudás elérésére használható technológiák, megváltozott az elérhető műveltség szerkezete és szakterületenként elvárt mélysége: a humán tudományok kutatói olyan mértékben specializálódtak, hogy a művelődéstörténeti szemlélethez szükséges széles spektrumú tudás az egyén számára úgyszólván elérhetetlenné vált. A közös gondolkodás, az egymás területei felé fordulás, az analógiák és közös mintázatok megtalálása azonban átsegíthet ezen a nehézségen: *közösen* képesek lehetünk a széles spektrumú művelődéstörténeti vizsgálatokra.

A harmadik konferencia felhívása – az előző kettőhöz hasonlóan – az Ady-verscímek inherens iróniáját igyekezett kreatívan továbbgondolni és kontextusba helyezni, elérkezve arra a pontra, amikor ez az irónia végképp keserűvé és reménytelenné válik. Ady verse nem nevezi meg a „győzőt”, így lehetővé teszi számunkra, hogy ezt a referenciát a békés életbe visszatért hadirokkantat ábrázoló propagandaplakát főszereplőjére, a többszörös vesztesre irányítsuk. Az irónia azonban nem ebből az összekapcsolásból ered: ha diadalmas forradalmi plakátot vagy Horthyt erős kormányosként ábrázoló propagandaművet helyeztünk volna a cím fölé, az irónia akkor is jelen lenne. Ady – az utólagos események ismerete nélkül – a vereség metafizikai természetét ragadja meg, amelyben az utókor a modern világrend csúfos lelepleződését hajlamos látni, miközben máshol már érlelődik a húszas évek sosem látott virágzása, már készülnek a modernség kulturális projektumát kiteljesítő és a század arculatát meghatározó művek, mint *Az eltűnt idő nyomában*, az *Ulysses*, *A varázshegy*, vagy a *Švejk*. Ez a kettősség állt a harmadik konferencia középpontjában, amelyre szokás szerint az irodalom, zene, képzőművészet, tánc, színház, film, a tömegkultúra, a korabeli médiumok, a köznyelv, közgondolkodás, a kulturális intézmények történetével foglalkozó előadások érkeztek. Az előadók számos különböző szaktudományos műhely képviseltek, mint a Bölcsészettudományi Kutatóközpont intézetei (ITI, ZTI, MTKI), egyetemek (ELTE, PPKE), közgyűjtemények (OSZK, PIM), valamint

határon túli kutatóhelyek. Az előadásokat hat tematikus szekcióba rendeztük; a kötet fejezetbeosztása is ezt a rendet követi. A kötetet a közreműködők affiliációit jelző lista egészíti ki.

Munkánkat a konferenciasorozatban részt vett, időközben elhunyt három kollégánk, Bálint Anna, Jeney Éva és Szabó Dániel emlékének ajánljuk.

Kappanyos András

I.

(világirodalmi kontextus)

Balogh Magdolna

IRÓNIA ÉS MORÁL JÓZEF WITTLIN *A FÖLD* SÓJA CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Józef Wittlin (1896–1976) a legkeletibb Habsburg-tartomány, Galícia szülötte, azé a vidéké, amelyről egyrészt a közmondásos évszázados mélyszegénység juthat eszünkbe, másrészt azonban az itt élő népek együttéléséből fakadóan különleges teljesítményeket felmutató többnyelvű magaskultúra is. A Lemberg melletti Dymitrówban, kisnemesi családban született Wittlin számára a tartomány székhelye, Lemberg fontos hely: nemcsak eszmélkedése, majd líceumi tanársága köti ide, hanem a háború időszaka is, amikor szemtanúja az 1918–1919-ben a lengyelek és az ukránok között a város birtoklásáért folyó véres harcoknak, és mélyen belevésődik tudatába az ezeket kísérő pogromok rettetete. Emlékezzünk arra, hogy Lengyelország számára az első világháború nem 1918-ban, hanem 1921-ben ért véget¹: Lemberg, a jelentékeny lengyel lakossággal bíró város akkor Lengyelországhoz került ugyan, a második világháborúban azonban az egymást követő megszállások nyomán többször gazdát cserélt, míg végül a Szovjetunió kapta meg.

Wittlin és a háború

Wittlin a háború kitörésekor mindössze 18 éves: a bécsi egyetem bölcsészkarának elsőéves filozófia szakos hallgatója. Nem annyira a hazafias nekibuzdulás készíti arra, hogy 1916-ban harmadszorra is önként jelentkezzen a seregbe (miután már kétszer is alkalmatlannak ítélték a sorozáskor), sokkal inkább a könyvek bűvöletében élő bölcsész irodalmias „kíváncsisága” motiválja. Frissen megismert egyetemi hallgató társával, Joseph Rothtal életre szóló barátságot köt, vele együtt jelentkezik az elit 21. bécsi vadászezredhez. A sorozóorvos szimplán bolondnak nézte őket, és igyekezett mindkettőjüket jobb belátásra bírni. Ők azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy egyenesen a frontra menjenek. Nem kellett sokat várniuk, hogy a háborúval kapcsolatos beállítódásuk alap-

1 A versailles-i békeszerződés nem rendezte Lengyelország és Oroszország határait, azokat csak az 1921-ben megkötött rigai békében rögzítették, Lemberg hovatartozása is ekkor dőlt el. Az 1921. március 18-i rigai béke aláírásával a szovjet-lengyel háború véget ért. A győzelmet azóta is gyakran a visztulai csodaként („Cud nad Wisłą”) emlegetik, és a rendszerváltás óta a nagy ellentámadás kezdetének napján, augusztus 15-én ünneplik meg a Lengyel Hadsereg Napját. A háborús sikerek és a területi nyereség feledtették Pilsudskiékkel, hogy az eredeti háborús célt, a lengyel irányítás alatt álló kelet-európai föderációt nem sikerült megvalósítani.

vetően változzon meg. „Egy heti kimerítő kiképzéssel a hátunk mögött elégünk volt már a háborúból is, meg a hadseregből is. Sok megaláztatásban volt részünk, nemcsak a feljebbvalóink, elsősorban az alacsonyabb rangúak részéről, hanem [...] társaink részéről is. A légkör elviselhetetlen volt. A 21. számú vadászezred egyéves önkéntes iskolájában a gyengéket és tehetetleneket ki-méletlenül megalázták, és lábbal tiporták az emberi méltóságot. Virágozott a lelketlenség és az ostobaság, s a közönségesség úgyszólván társasági kötelességnek számított.”²

A frontra végül egy tífuszfertőzés miatt nem kerül ki Wittlin. Tolmácsként szolgál, olasz hadifoglyoknak segít a kommunikációban.

A háborús tapasztalatoknak meghatározó szerepük volt abban, ahogyan Wittlin a háború utáni világ egészére, és benne a lengyel valóságra tekintett: természetből fogva visszahúzódnásra hajlamos, melankolikus alkat, aki sem írói csoportokhoz, sem társadalmi elvárásokhoz nem igazodik szívesen. Amit átélt, az csak megerősíti különállását: távol áll tőle az a hangos, nem egyszer nacionalizmusba átcsapó lelkesedés, amely 1918-ban a lengyel társadalom nagyobb részét áthatotta a majd százötven éves szétszakítotttság és megszállás után újra függetlenné vált ország feltámadása miatt. Wittlin sem a magas irodalmat képviselő *Skamander* folyóirat (a lengyel *Nyugat*) alkotóinak, sem a korszak népszerű társadalmi-kulturális hetilapja (az egyébként részben a skamandriták által írt) *Wiadomości Literackie* [Irodalmi Hírek] körének optimizmusát nem osztotta. Különállására talán az a leginkább jellemző, hogy igazából még az elithez tartozónak sem tekintette magát, nem volt meg benne a magas irodalom alkotóinak elittudata, amely a művész privilegiált társadalmi helyzetének tudatából fakadt. Mindez tartós outsiderségre ítélte a két háború között.³

Korai, a húszas években írt versei arról tanúskodnak, hogy alkotójuk az egyetemes testvériség ideájában, valamiféle új humanizmusban látta a kiutat, amely a pacifista irodalomnak is vezérmotívuma volt.⁴ A harmincas években

2 József WITTLIN, *Wspomnienie o Józefie Rociu* [Emlékezés Joseph Rothra] = J. W., *Orfeusz w piekle XX wieku* [Orfeusz a XX. század poklában], Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2000, 570–571.

Néhány hónapnyi kiképzés és gyakorlatozás után Wittlint nemcsak Rothtól választották el, hanem harmadik társuktól, a szintén filozófia szakos Brudzińskitől is. Wittlint és Brudzińskit büntetésből, amiért egymás között lengyelül beszéltek, Bécsről távol fekvő, rossz hírű, morva, ill. lengyel ezredekhez vezényelték. (Uo.)

3 Ez a különállás később, az emigrációban is a sajátja maradt, és emiatt nem tudott tartósan egyetlen irodalmi csoporthoz sem kapcsolódni: sem a párizsi *Kultura* szerzőgárdájához (amellyel egyébként összekapcsolta kultúrafelfogása és a lengyel nacionalizmus kritikája), sem pedig a londoni *Wiadomości (Hírek)* köréhez, amelynek alkotóihoz személyes ismeretségek fűzték. Lásd Hanna TRUBICKA, *Wizja kultury w prozie Józefa Wittlina* [A kultúra víziója József Wittlin prózájában], kézirat doktori disszertáció, Adam Mickiewicz Egyetem, Poznań, 2015. 10.

4 Ewa Wiegandt joggal jegyzi meg, hogy Wittlin a német expresszionista költészet kommunizmusához (a többi szenvedő emberrel, ill. általában a szenvedő emberiséggel való azonosulás, misztikus közösségérzés, szolidaritás érzéséhez) és aktivizmusához állt közel, amely hisz az ember morális újjászülésében, és abban, hogy az egyetemes szeretet jegyében az élet megreformálható. Ewa WIEGANDT,

azonban Wittlin már megkésettnek és hamisnak érezte a pacifizmust. Egy 1930-as keltezésű írásában úgy véli: „A legnyugtalanítóbb jelenség a háború utáni ember nyugodt lelkiismerete, olyannyira, hogy nem tudnám megmondani, mi az, ami inkább lezüllesztett bennünket: a háború vagy a béke? [...] A mi háború utáni békénk egyszerűen aljas.”⁵

Azt a földrengésszerű fizikai, pszichikai és erkölcsi pusztítást, amelyet az első világháború az európai társadalmakban véghez vitt, Wittlin újszerű nézőpontot választva, egy írástudatlan parasztfiú szemszögéből mutatja be 1935-ben (1936-os évszámmal) megjelent művében, amely egycsapásra a hazai és az európai irodalmi élet centrumába kerül. *A föld sója* elnyeri a *Wiadomości Literackie* hetilap díját, majd az olvasók díját is. 1938-ig összesen négy kiadása jelenik meg Lengyelországban, 1939-ben Nobel-díjra jelölik, és néhány év leforgása alatt tucatnyi nyelvre,⁶ köztük magyarra is⁷ lefordítják. 1945 után azonban – az emigráns alkotókat és műveket nem létezőnek tekintő sztálinista kultúrpolitika miatt – évtizedekre kitörlődik a lengyel irodalom hivatalos tudatából: az anyai részről zsidó származású Wittlin ugyanis a háború alatt az USA-ba emigrál, ahol éveken át a Szabad Európa Rádió lengyel szerkesztőségének munkatársaként dolgozik. A regény csak 1979-ben jelenik meg újra Lengyelországban, és csupán az 1991-es, Biblioteka Narodowa (Nemzeti Könyvtár) sorozatbeli kiadásával kerül be a lengyel irodalom kanonikus alkotásai közé.

Az eredetileg trilógiának elgondolt mű a *Powieść o cierpliwym piechurze* (Regény a türelmes bakáról) címet viselte volna. Wittlin élete végéig fájó hiányként élte meg, hogy nem tudta a művet befejezni: a háború alatt az elkészült fejezetek elvesztek, és erőfeszítései ellenére nem tudta reprodukálni a szövegeket. Csupán egyetlen fejezet készült el a tervezett második részből *Zdrowa śmierć* (Az egészséges halál) címmel,⁸ amely a párizsi *Kultura* folyóiratban jelent meg 1972-ben.

Wstęp = Józef WITTLIN, *Sól ziemi*, oprac. Ewa WIEGANDT, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. – Wydawnictwo, oddział w Krakowie, 1991, XXI.

⁵ Józef WITTLIN *Ze wspomnień byłego pacyfisty* [Egy egykori pacifista emlékezéseiből], *Wiadomości Literackie*, 1930. nr. 1. idézi: WIEGANDT, i. m..., XXX.

⁶ Maga Thomas Mann is elismeréssel szól róla. Vö. *Uo.*, LXXX.

⁷ A regény egyetlen magyar nyelvű kiadása az Eugen Prager Könyvkiadónál jelenik meg Pozsonyban *A föld sava* címmel 1937-ben. (A regényből való idézetek ebből a kiadásból származnak, amit a továbbiakban oldalszámokkal jelölök.) Borongó Ferenc jegyzi a fordítást, akinek a kilétét nem sikerült megállapítani. A valószínűleg álnéven működő fordító a regényt németből fordíthatta, az ennél a kiadónál megjelent többi fordítása is német szerzőktől való. Míg a lengyel szöveg számos a galíciai soknyelvűségre és kulturális heterogenitásra utaló ukrán, német, magyar szót, dialektuselemet tartalmaz, a magyar szöveg ezt a nyelvi heterogenitást – a hadsereg német vezényszavait kivéve – nem tükrözi.

⁸ Ez lett volna egyúttal a második kötet címe is, a harmadiké pedig *Dziura w niebie* [Lyuk az égben].

A Prológus avantgárd poétikája

Az olvasó nem érzékeli „csonkának” vagy befejezetlennek a művet. A négy részből álló Prológus – az avantgárd prózapoétika, elsősorban a szimultán technika alkalmazása révén – egyidejű mozgássorokat, egyetlen centrumból kiinduló, egyre nagyobb léptékű, óriási erőket mozgató, egyetemessé táguló megmozdulásokat érzékeltet, miközben a bécsi Burg tanácskozótermétől a birodalmi főváros különböző városrészein át a Monarchia legtávolabbi területeiig vezetve az olvasót bemutatja a Szerbiának küldött hadüzenet közvetlen hatásait, a mozgósítást, a hátország és a hadsereg háborúra készülését, a birodalom háborús üzemmódra állítását, majd a harcterekre érkező ellenséges csapatokat. „Megdübörögtek a hidak a folyók fölött. A népfelkelők a pályaudvarokról a kaszárnnyákba vonulnak. Fekete faláda a hátukon, a sapkákon virág. Már párolognak a hadikonyha bográcsai az iskolaudvarokon. [...] „Habt Acht! A hadnagyok már vezetik századaikat, látcső és térkép a mellükön. A századosok zászlóaljuk élén lovagolnak. Mögöttük a hadsegédek és a kürtösök. A lovon ülő ezredparancsnokok szabályjukkal tisztelegnek a közönségnek, amely hazafias kiáltásokban tör ki és virágokat szór.” (23.)

A bevonulást ismétlésen alapuló gondolatalakzatok, anaforák közvetítik a szövegnek ritmikusságot adva: az „Indulás!”, illetve a „Menetkészen!” felkiáltás vezeti be az egyes bekezdéseket, majd újra ismétlődésekre épülő felsorolás következik: „Meneteltek az emberek, lovak, szamarak, öszvérek, vágómarhák. Menetelt a sárgaréz, a vas, a fa, az acél. Robogott a trén, megcsikordultak a teherautók, tompán csörömpöltek az ásványvizes palackok módjára ládákba csomagolt gránáttal, srappal, bombával telt lőszerkocsik.” (24.) Mindez egy prózai eposz bevezetéseként, „modern” enumerációként is felfogható, amelyben a szöveg karneváli groteszksége tűnik szembe. „Az ezredzenekar a Radetzky-indulót játssza. A hatalmas sárgaréz-bombardókat és harsonákat fúvó csehek arcáról patakzik a verejték. Egy kisdobos, egyenruhás gyerek teljes erejéből veri a borjúbőrt a dobon. A nagydobot egy kis számár húzza.” (23.) Az enumeráció a katonák felvonulásának leírásával folytatódik: az embereket kizárólag tárgyasítva, mint absztrakt számokat és testrészeket tekintetbe vevő felsorolás. „Az izzadt, tajtékos, ittas számok, a fejek, kezek, lábak, törzsek szélesen vonulnak kelet és dél felé, keletről nyugatra, délről északra, valaminő idegen szenvedélyt kielégíteni, valami idegen dicsőséget növelni. Az önsanyargatás, az éhség, a láz tornájára ezer-, tízezer, százezerszáma masíroznak az egészséges szívek, tüdők és gyomrok a világ minden tája felé.” (25.) A leírás fontos eszközei a következőket alkalmazott, az embert tárgyasító metonímiák. A háború a modern civilizációt, végső soron magát a modern világot testesíti meg.

Amit az 1925-ben született *Prológus* költői prózában mutat be, az ugyanabban az évben írt *Wojna, pokój i dusza poety* [Háború, béke és a költő lelke] című esszében a következőképpen hangzik: „Valamennyi egészséges férfi polgárból hadsereget csinál az állam, amely hadseregnek halálbüntetés terhe

mellett kell megölnie egy másik hadsereget. Így tehát az állam egy emberek-ből álló masinával öli az embereket. [...] A dolgoknak e rendjében leírhatatlan tragikum rejtőzik, s emiatt a költők, különösen azok, akik maguk is a gyilkos gépezet részei voltak, nem tudnak túllépni az efölötti fájdalmas töprengésen. Hiszen az állam nem valamiféle emberfeletti vagy embertelen szörnyetegek-ből áll: az állam mi vagyunk! [...] Az önnön természete ellenére, harag és gyűlölet nélkül az ellenségnek nevezett másik emberre tüzet nyitó ember elgépiesedése a civilizáció hosszú korszakainak következménye.”⁹

Cselekmény és műfaj

Ebben a regényben nincs fegyverropogás, csataleírás, ágyúdörgés, és nincsenek lövészárkok, mi több, maga a történet is igen egyszerű. Arról tudósít, hogy egy galíciai parasztfiúból hogyan lesz a császár katonája, „türelmes baka”. A cselekmény 1914. július 28-tól, nagyjából egy hónap eseményeit fogja át. Az I. fejezetben olvashatunk arról, hogy a hadüzenet híre eljut Huculföldre, Topory-Czernielicza állomásra. Hősünk, Niewiadomski¹⁰ Péter hordárból vasúti őrré avanszál, mivel az őrt behívják a hadseregbe. A II. fejezetben Péter is megkapja a behívóját. A III. fejezetben a sorozóbizottság elé áll, majd felesküszik a császárra. A IV., V., VI. fejezet az 1914. augusztus 20-ról 21-re virradó nap eseményeit rögzíti: a huculok megtudják, hogy X. Pius pápa meghalt, az ez után bekövetkező napfogyatkozás miatt a világvégét várják. A bevonulók elutaznak a kaszárnnyába. A VII. fejezet a Magyarországra vezető utazásról szól, a VIII. és a X. fejezet a kétnapos kaszárnnyabeli tartózkodást, az újoncok beöltöztetését és eskütételét beszéli el. A IX. fejezet a kiképző őrmester, Bachmatiuk portréját adja, aki a civilekből katonát, azaz – az ő fogalmai szerint – „embert farag”.

A regény a parasztfiú premodern világpépet-világ szemléletét ütközteti a háborús világ (végső soron a modern világ) rendjével úgy, ahogyan azzal a hős a sorozás és az előzetes kiképzés ideje alatt találkozik. A művet felfoghatjuk groteszk beavatásregényként, amelyben a parasztfiú lépésről lépésre ismerkedik meg a hadsereg működésével, egyre közelebb kerülve a katonaléhoz. A sorozóbizottság előtt szerzett tapasztalatai, valamint az utazás során átélt élményei próbatételekként értelmezhetők, amelyek során megpróbálja megérteni a hadsereg rendjét, és új tapasztalatokra tesz szert. A történet lezárásaként – Bachmatiuk őrmester kiképzése nyomán katona, azaz „új ember” – a K. u. K. hadsereg gyalogságának bakája lesz belőle. A regény világában ez annyit jelent, hogy egyetlen célja lehet csak: „egészséges halált halni” a fronton a császárért.

9 J. WITTLIN *Orfeusz w piekle XX wieku* [Orfeusz a XX. század poklában], Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2000, 30–31. (Saját fordításom – B. M.)

10 Beszélő név, jelentése „Ismeretlen”. A névadást a szerzői szándék magyarázza: Wittlin a *Prológusban* írja, hogy az ismeretlen katonáknak szeretne emléket állítani. Péter sorsa szimbolikusan az ő sorsukat jeleníti meg.

A regényben központi szerepe van a vasútnak mint ellentétes jelentéseket sűrítő szimbólumnak. Az első fejezet tájleírásának idilli falusi képébe úgy tör be a vasút, mint az egyetlen kapocs a „nagyvilággal”, a civilizációt testesíti meg. A háborúban azonban diametrálisan eltérő jelentést vesz fel: a nagyvilággal való kapcsolattartás helyett Huculföldre is elhozza az öldöklést. Péter szemével látjuk, ahogyan a szerelvények viszik-hozzák a katonákat, az orosz frontról visszavonuló hadsereget; a lakosságot evakuálják az előre nyomuló orosz hadsereg elől, a zsidók vasúton menekülnek nyugatra, Morvaországba, a kórházszerelvények vérző, csonka, elkeseredett sebesülteket szállítanak, a tehervonatok lőszert, hadtápot és a visszavonuló csapatok ágyúit. Végül pedig a vasút szállítja a hőst is a magyarországi kiképzés színhelyére, a fiktív Andrásfalvára. A vasút szimbolizálta civilizáció a falu világával szemben ellenséges és idegen, háborús világként jelenik meg.¹¹

A hős

Piotr Niewiadomski nem egyszerűen „a nép gyermeke” szociológiai értelemben, és nagyot tévednénk, ha a harmincas évek móríci parasztábrázolása vagy akár Reymont paraszthősei felől közelítenénk meg. Ugyanakkor nem is a felvilágosodás kori vagy modern filozófiai regények természeti embere, akinek az a funkciója, hogy pozitív ellenpontja legyen a civilizáció és a társadalom negatív jelenségeit kidomborító kultúrkritikának. Péter primitivitása, érzékenysége egy naiv és ártatlan gyermekére emlékeztet. Írástudatlan, lengyel-ukrán származású, görögkatolikus vallású, és odaadó alattvalója Ferenc József császárnak. Korántsem foltatlan: házasságon kívüli viszonyt folytat egy parasztlánnyal, és olykor lop is a vasúton szállításra váró gabonából. Nemzeti hovatartozásának tudatáról azt olvassuk: ha „szabad így mondani, Péter megállott közvetlenül a nemzeti tudat küszöbén”. (142.) Retteg az oroszoktól, és pláne a rossz hírű kozákoktól, a magyarokat pedig buzgó katolikusként eretnek népségnek tartja, hiszen csupán annyit tud róluk, hogy kálvinisták. Világszemlélete koordinátáit a kereszténység, a pogányság és a császárbavetett kvázi-vallásos hit valamiféle elegye jelöli ki.

Az írástudatlan galíciai parasztfiúnak a regény főhőisévé emelésére alapozva hasonlította Alfred Döblin *A föld sóját* a *Švejk*hez,¹² amely ugyancsak alulnézetből mutatja a történelmet. Hašek hősének azonban nem sok köze van *A föld sója* hőséhez, hiszen Švejk csak azért tetteti magát ostobának, hogy túljárhasson a felsőség eszén. Pétert más fából faragták. Egyszerű hordár, akinek tudati horizontját a tisztas megélhetés vágya tölti ki: az, hogy császári szolgálatban álljon, vasúti őr legyen, és hivatala jelképeként egy „császári”

11 Ewa WIEGANDT, *Wstęp* [Bevezetés] = Józef WITTLIN, *Sól ziemi*, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, oddział w Krakowie, 1991, LV.

12 *Uo.*, LXXX.

sapkára tehessen szert. Ám e teljesen hétköznapi cél elérése sem adatik meg neki, mert amint a vágyott állást megkapja, szinte azonnal be is kell vonulnia. Egyik belső monológjában sorsa alapkérdését fogalmazza meg: „Mert voltaképpen: miért is ne hordhatná ő a császár sapkáját, mint más vasutasok? Miért ne keltene ő respektust? Miért fest ő annyi sokéves szolgálat után éppúgy, mint akármelyik civil? Miért nem léptették elő? Vagy talán csak amolyan létszámfeletti darab volna ő, amelyet minden pillanatban helyettesíteni lehet? Talán egy olyan közönséges leveseskanál volna ő, amely nem számít a kincstári felszerelésben?” (35.) Az egyetlen olyan megnyilatkozása ez a regényhősnak, amelyben emberi méltóságának tudata nyilvánul meg. De kulcsfontosságú az idézett részlet azért is, mert a belőle sugárzó humánus és részvét arra utal, hogy a szerző nem komikus figurát, afféle falusi fajankót állított a mű középpontjába, hanem egy *teljes embert*.

Nemcsak a hős figurája, hanem a regény nyelvi megformáltsága is arra utal, hogy a szerző nem tanmesét akart írni. A prológus és a VI. fejezet expresszionista poétikája mellett az alakzatok (metaforák, metonímiák, ismétlések), a ritmikusság, a zeneiség szerepe döntő. Ezek az elemek olyan poétikai modellé szerveződnek, amelyet Włodzimierz Bolecki a próza költői modelljének nevezett.¹³ Ennek a prózapoétikának meghatározó vonása, hogy a műben a nyelv autotelikus funkciója a regényszervező elv. Ez magyarázza az alakzatok és a többi stilisztikai eszköz hangsúlyos jelenlétét a szövegben.

Változatok az iróniára

A mű világképének legszembetűnőbb eleme azonban az irónia.¹⁴ Az iróniát kétféleképpen vizsgálhatjuk a regényben: egyrészt mint retorikai *alakzatot*, amelynek egyes változatai az együgyű ember iróniája, a szituációs irónia, a narrátor iróniája és a tragikus irónia. Másrészt mint *látásmódot*, amely az irodalmi mű olvasásán keresztül a szókratészi bábáskodás/bábamesterség (maeutika) módszere révén olyan magatartást sugalmaz az olvasónak, amely elősegítheti egyrészt annak felismerését, hogy a modern világban bizonyos értékek elpusztultak, másfelől áttételesen arra is biztathatja, hogy próbálja ezeket újrateremtetni, anélkül, hogy ettől a mű maga didaktikussá válna.¹⁵ Az

13 W. BOLECKI, *Poetycki model prozy w dwudziestoleciu międzywojennym: Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1982.

14 Vö. „tettetés, színlelés. (gör. eironeia), „az i. e. V. századi görög komédia egyik állandó szereplőjének, az eirónnak beszéd- és viselkedésmódját jelölte. [...] Szókratész-Platónnál az irónia nem csupán eszköz volt az igazság keresésében, hanem módszer is, vagyis a látszatok leleplezésére szolgáló magatartás [...]”. Vö. VERES András, *Az irónia mint érték szerkezet* = V. A., *Mű, érték, műérték*. Bp., Magvető, 1979, 55–57.

15 Az irónia változatait, és az irónia és a morál kapcsolatát Wittlin művében Katarzyna Szewczyk-Haake vizsgálta. Az elemzés alábbi részében elsősorban erre a tanulmányra támaszkodom. Vö. Katarzyna

ironikus ábrázolást tehát felfoghatjuk a moralizálás sajátos változataként. A mű világképét meghatározó irónia a narrátor és a hős szövegeinek egymásba játszatásában, a köztük levő távolság többszöri és különböző mértékű változásában érhető tetten.¹⁶ A narrátor és a hős nézőpontja a távolságtartás és az azonosulás pólusai között oszcillál, olykor egyetlen bekezdésen belül is. A szerző néha világosan megkülönbözteti az elbeszélő szövegét a hőstől azáltal, hogy utal az elbeszélés helyzetére: „Azokban a napokban a férfiak testét megmázsálták és megmérték.” (63.) Máskor többes szám első személyt alkalmaz, maga is azonosul a hőssel. „Hosszú évek óta most először történt, hogy nem a ruháink szerint ítélték meg bennünket. Ellenkezőleg: ma csakis pucéran volt valami becsünk, csak meztelenül mutathattuk meg legmagasabb kiválóságainkat.” (63–64.) Az alábbiakban néhány példán keresztül a regény iróniájának változatait mutatom be, amellet érvelve, hogy Wittlin úgy alkalmazza az iróniát, hogy eközben el tudja kerülni a didaktikusságot.

1. Az együgyű ember iróniája

A hős gondolatait a narrátor a látszólag függő beszéd („mowa pozornie zależna”) narratív eszközt alkalmazva mutatja be: „Hirtelen Ferenc József császár tekintett most le Niewiadomskira. Arról a keresztről tekintett rá, amely a 65 esztendő uralkodói jubileum alkalmából fityegett piros-fehér szalagon a csendőrkabátján. Azon a helyen, ahol a kereszt össze volt illesztve, a császár aranyozott, koszorúval övezett mellképe ragyogott. Mert az Isten meg a császár mindig együtt vannak. Ferenc József hideg bádogszemeinek szúrását Péter a kabátján át is érezte, ez a szúrás áthatolt az izzadt ingen is, egészen Péter lelkiismeretéig. Aki ilyen órában nem engedelmeskedik önként a császárnak, aki, íme, a keresztről kiált, annak Jézus Krisztus még ítéletnapján se fog megbocsátani.” (59.)

„El lehet képzelni olyan háborút, amit kabátban, prémellényben, kaptánban, nyakkendőben, keménykalapban és bársonysapkában folytatnak? Nem, ilyen háborút még Niewiadomski Péter se tudott volna elképzelni. Ő jól meg tudta érteni, hogy egy embert csak egyenruhában szabad megölni, csakis lobogó alatt és hogy csakis akkor érvényes a halál a császár számára, ha a testek állami csomagolásban vannak. Ugyanis a császárnak nemcsak a dohányra meg a sóra, hanem az emberölésre is monopóliuma volt. És amiként az Isten a saját képmására teremtette az embert, akként a császár is egyenruhát adott az embereknek, hogy legalább némiképpen önmagához tegye őket hasonlatossá. Természetesen nagy különbség volt a császár uniformisa és a kö-

SZEWczyk-HAAKE, *O ironii jako figurze retorycznej i postawie moralnej (z odniesieniem do Wittlina i Kierkegaarda)* [Az iróniáról mint retorikai alakzatról és erkölcsi magatartásról (Wittlin és Kierkegaard munkái kapcsán)], Poznań, Adam Mickiewicz University Press, 2015 („Przestrzenie Teorii” 24), 13–29.

16 Az irónia meghatározó szerepére a regényben Bogusław Bakula mutatott rá először. Vö. Bogusław BAKULA, *Sól ziemi Wittlina w naukowym opracowaniu* [WITTLIN A föld sója című műve tudományos megközelítésben], *Teksty Drugie*, 1994/5/6 (29/30), 164–170.

zött az egyenruha között, amelyet ma Niewiadomski Péternek fel kellett öltetnie. De e két halandó közötti különbség se volt kicsi.” (267.)

Ahogy a fenti példákból láthatjuk, a narrátori hang és a hős hangja összetett, lépcsőzetes struktúrát alkot, amelyben a két elem váltakozva van túlsúlyban: a hős gondolkodása olykor csak egy-egy mondatban mutatkozik meg, máskor pedig az ő hangja dominál. A gyakorlatban nehéz elkülöníteni, mikor van szó egyszerűen ironikus szituációról (amely az elsőként idézett részlet esetében abban áll, hogy Péter mindenben Krisztussal egyenrangúnak érzékeli a császárt, éppen ezért hisz a hadsereg rítusaiban is, mintha azok is szakrálisak volnának), illetve mikor egyezik a narrátor véleménye Péter valamelyik megállapításával. További komplikációhoz vezet, hogy Péter igyekszik megérteni és magáévá tenni a helyzetet, amelybe belekerült. Ebben az értelemben (mint olyan embert, aki őszintén igyekszik megfejtani és elsajátítani a hadseregben zajló történések értelmét) természetesen nem tekinthetjük őt a narrátori hang képviselőjének. Ellenkezőleg, gondolkodása alapján különbözik attól, ahogyan a narrátor a hatalomról (a császárról és általában „a” hatalomról) gondolkodik. Azonban Péter ironikus helyzetekhez vezető naivitása lehetővé teszi a narrátor számára, hogy a hadsereg abszurdítására mutasson rá, vagyis végső soron az, amit Péter korlátoltságaként és vallásosságaként kritizál, egyszersmind a modernség szellemi és erkölcsi ürességének kritikája is (hiszen ez teszi lehetővé vagy engedi meg, hogy az egyszerű ember újabb istenségekkel töltsen ki azt az űrt, amelyet az Abszolútum hagyott maga után). A külső szemlélő számára nyilvánvaló különbség a kereszténység vallási rendszere és a hadsereg struktúrája között ironikus helyzetbe hozza a hőst, aki nem tud különbséget tenni e két struktúra között, ugyanakkor rámutat arra is, hogy az állam – túlterjeszkedve saját hatókörén – földöntúlinak és mindenhatónak mutatkozik. Az irónia forrása egyfelől abban van, hogy Péter a maga csekély értelmével megpróbálja megérteni a körülötte lévő világot, ami eleve túl nehéz feladat számára. Másfelől a narrátor ironikusnak mutatja általában is az embernek azt a törekvését, hogy megpróbál biztos pontokat, fogódzókat találni a környező világban, ami a metafizikai bizonyosságoktól megfosztott modern ember számára már nem lehetséges. Az együgyű alak ironikus helyzetének ez a kétirányúsága jellemzi az egész regényt. Az ironikus helyzetnek, amelybe a hős belekerül, mindig van a komikumon kívül egy jól érzékelhető tragikus mozzanata is, minthogy a modern világ átláthatatlanságával és az emberben emiatt kialakuló szorongással is összefügg.¹⁷ Feltűnő, hogy a hasonló szituációkban gyakori az analógia: Péter, miközben igyekszik megérteni a hadsereg rendjét és működésének módját, párhuzamokat keres a vallási világrendben vagy saját ismert világában. Amit ilyen esetekben kikövetkeztet, azt pedig elfogadja mint bizonyítékot, noha éppen az ilyen hamis analógiák miatt kerül abszurd helyzetekbe.

17 Vö. SZEWCZYK-HAAKE, i. m., 18.

A narrátor azért tart távolságot a hőstől, azért látja el negatív vagy legalábbis morálisan megkérdőjelezhető tulajdonságokkal, hogy elkerülje a „természeti ember” hamis piedesztálra emelését. Amikor viszont azonosul vele, arra mutat rá, hogy Péter a maga naiv gondolkodásával képes akaratlanul is leleplezni a modernizációs folyamatok árnyoldalait. Ebből következik, hogy sem teljes mértékben elfogadni, sem pedig teljesen elutasítani nem tudja a hősnek a világra vonatkozó olykor meglepően találó megállapításait, és ennek a kettősségnek a dialektikája végigvonul a regényen.

2. Narrátor és hős: ironikus antropológia

„Az állomásfőnök emberséges volt: szájon vágta az embert – ez természetes – de szolgálaton kívül nem csinált semmit. Ha lekent egy pofont az állomásfőnök úr, úgy igen ajánlatos volt azon nyomban kezét csókolni neki, s a mellett verve ezt mondogatni: 'Bizony Isten, becsületszavamra, utoljára fordult elő!' De amit az ember ellopott, azt nem kellett visszaadni. Ez volt aztán az élet!” (31.)

Még azokban az esetekben is, amelyekben a narrátor távolságot tart a hőstől, világosan érzékelteti, hogy tudatában van Péter tragikus helyzetének, és azonosul vele. Ezt a pozíciót, amelyben a „condition humaine” közös adottságának tudomásul vételéről van szó, ami az emberek közötti természetes szolidaritás forrása lehet, antropológiai ironiának nevezhetjük.¹⁸ „Az együgyű ember ironiáját nemcsak azért alkalmazza Wittlin, hogy a világ tényleges állapotát leleplezze, [...], hanem azért is, hogy megteremtse az alapot az emberek autentikus közösségi érzésének kimunkálásához, amely nem a státuszon vagy az érdekeken, hanem a sorsközösségen alapul.”¹⁹

A narrátor azonosulása a hőssel, a hős sorsa iránti empátiája oda vezet, hogy elfogadja a hősnek a katonai masinéria működésével kapcsolatos gondolatait, a hős fokozatos átalakulása „új emberre” közös tapasztalatává válik, érinti magát a narrátort és a tágan értelmezett „mi”-t is, és függetlenül attól a különbségtől, ami az írástudatlan hucult elválasztja a narrátortól és az olvasótól, tehát éppen a valamennyi emberhez való hasonlóság miatt válhat Péter súlyos igazságok letéteményesévé.

3. A narrátor ironiája

Az elbeszélő gyakran továbbfűzi Péter gondolatait, amelyeket ő abban az igyekezetében mond, hogy nagy nehézségek árán valamiféle értelmes összefüggést találjon a körülötte lévő világ eseményei, történései között. Ezek a gondolatok a narrátor megnyilatkozásaiban már közvetlenül a modern világ abszurditására mutatnak rá. Jól látszik ez a besorozott újoncok eskütételének jelenetében: „Itt, ahol a sárga létrákon, póznákon és trapézeken ügyesítették a gyere-

¹⁸ Agata BIELIK-ROBSONRA hivatkozva vezeti be a fogalmat és az értelmezést SZEWCZYK-HAAKE, i. m., 24.

¹⁹ Uo.

kek erejét, csak olyan testek számára volt bemenet, amelyeknek épségét a sorozóbizottság megállapította. De nem az erejük és ügyességük megvizsgálása végett hozták ide, a tornaterembe ezeket az embereket. Itt kizárólag a lelkekről volt szó.” (91.)

Miután így felkészítette az olvasót, a narrátor – jól érzékelhetően a saját véleményét mondva – már-már szarkasztikusan jegyzi meg:

„Mert Ferenc József császár az embereknek nemcsak a testi hüvelyt ismerte el. Ő sem a materialista tanoknak nem volt híve, sem a haeckeli bölcselet oldalán nem állott. Ő a dualizmusnak hódolt, és még legnyomorultabb alattvalójától, a legeggyűgyűbb hucultól sem tagadta meg, hogy lelke van. De sokat adott a rendre. Külön vette a testeket és külön a lelkeket. Ez két különböző dolog, nem kell összekeverni.” (92.) A narrátor iróniája itt arra mutat rá, hogy a császár, aki Isten nevében esketi fel az újoncokat, maga is megszegi az isteni parancsolatot, hiszen azért küldi a frontra a katonákat, hogy az ő nevében gyilkoljanak.

A narrátor kommentárjai gyakran mutatnak rá az ábrázolt világban mutató ellentmondásokra és paradoxonokra. Ennek egyik példája, hogy a leves, amit Péter a kaszárnnyában eszik, arra a levesre emlékezteti, amelyet az édesanyja főzött neki, amikor gyerekkorában nagyon beteg volt, és aminek hatására végül meggyógyult. Vagy az a tény, hogy a kaszárnnya a vágóhíd és a temető mellett van, és Péter, amikor a sorozáskor tintaceruzával a mellkasára írják a súlyát és a magasságát, úgy érzi magát, mint a hatósági állatorvos által megbélyegzett állat. Ezek a narrátori kommentárok sokszor ellentmondásosak, hol tragikus, hol komikus, realista vagy éppen groteszk megnyilatkozások, mint például az, amikor Bachmatiuk őrmestert egyszer Istenhez hasonlítja, máskor pedig szerzeteshez.

Wittlin iróniája: az irónia mint morális attitűd

A narrátor és a hős szövegei közötti bonyolult összefüggések vázlatos bemutatásával azt igyekeztem igazolni, hogy a regényben központi szerepet játszó irónia a hadsereg viszonyain keresztül magának a modernségnek az állapotáról mond morális ítéletet. Wittlin azonban nem egyszerűen kritikát akar megfogalmazni a modern világról, hanem hatni akar a befogadóra, arra a regényében megnevezett „örök unokára”, akit a modernségben elveszett értékek újratemetésére szeretne buzdítani: *ironikus moralista*. Katarzyna Szewczyk-Haake²⁰ hívja fel a figyelmet arra, hogy ennek a magatartásnak klasszikus példája az a Szókratész, akinek a bábáskodás/bábamesterség (maeutika) mellett éppen az így értelmezett irónia volt a módszere.

Azt, hogy az irónia összeegyeztethető a morális cselekvéssel, a Szókratészt tárgyaló Hegel nyomán a német filozófus Szókratész-képét interpretáló

²⁰ Uo., 26.

Kierkegaard állapította meg. A dán filozófus az irónia fogalmát tárgyaló diszsertációjában Hegel elemzéséből következtetve a morál megalapítójának nevezte Szókratészt.²¹ „Szókratész filozófiája voltaképp nem spekulatív filozófia, [...] [Szókratész] egyéni cselekvést akart kiváltani, ezért moralizált, [...] ez a moralizálás abban nyilvánult meg, hogy mindenkit a kötelességéről való gondolkodásra készítetett. Ifjakkal és öregekkel, vargákkal, kovácsokkal, szofistákkal, államférfiakkal és mindennemű polgárral beszélgetésbe elegyedett arról, ami foglalkoztatta őket, [...] és gondolkodásukat a konkrét esetről az általános felé fordította, az önmagában érvényes igazra és szépre.”²² Kierkegaard szerint a romantikus iróniával ellentétben az „egészséges” szókratészi irónia kínálja az ember számára az értelemben és a fogalmakba vetett hitet, ugyanakkor óv a kész és túlzottan egyértelmű válaszok eleve elfogadásától. Wittlin hasonló pozíciót vesz fel: tudatában van a modern világban tapasztalható értékpusztulásnak, de a diszharmonikus modern világgal szembeni meghasonlást és az e meghasonlás feloldási kísérleteit kifejező romantikus irónia helyett a szókratészi iróniát alkalmazza, végső soron megőrizve az értelemben és az emberbe vetett hitét.

21 Szókratész bemutatása Hegel *Előadások a filozófia történetéről* című könyvének II. kötetében olvasható. Kierkegaard így foglalja össze Hegel Szókratész-értelmezésének problematikáját: „Ha viszont a hegeli ábrázolás egészét veszem szemügyre, és ahhoz a módosításhoz viszonyítva szemlélem, melyet én érvényesítettem, hitem szerint az egészet egyetlen pontban tárgyalhatnám: *Szókratész milyen értelemben a morál megalapítója?*” Søren KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból: Az irónia fogalmáról*, ford. Soós Anita, MISZOGLÁD Gábor, Pécs, Jelenkor, 2004. 237.

22 *Uo.*, 239.

NYUGATON A HELYZET

A háború mindig is az egyik legfontosabb témája volt az irodalomnak és egyáltalán a művészeteknek. Kiváló nyersanyag, hiszen a háború szélsőséges körülményei között az emberi természet pőréen nyilvánul meg, minden álca nélkül, és különösen tisztán mutatkoznak meg általános vonásai: a kegyetlenség, az okosság, a nagylelkűség, a bátorság vagy akár a szeretet. A háborúban az emberi kapcsolatok intenzitása is megnövekszik, például a szeretet, barátság, szerelem. A háború tehát rendkívüli körülmények között, tisztán és felfokozva mutatja meg az emberi tulajdonságokat, melyek az unalmasnak tartott mindennapokban kevésbé tudnak érvényre jutni. A háborús alkotásokban a hősök dicsőítése, a hazáért, a nemzetért, a királyért tett áldozat magasztalása, a harci erények bemutatása, a fennkölt célok ábrázolása figyelhető meg.¹ Éppen ezért is van a háborúnak akkora vonzereje némely filozófusok, írók számára, hiszen a békeidők sokkal kevesebb alkalmat adnak hősi erények megmutatkozására. Nietzsche azt állítja, hogy a Homérosz előtti görögöknek az agón, a versengés volt a lételemük, amely a háborúban tudott a leginkább kiteljesedni, teret adva akár a legnagyobb kegyetlenségeknek, ahogyan a régi görög szobrokon is láthatjuk. Mindemellett a háború azért is hálás téma, mert csupa kaland, fordulat, izgalom, ennek pedig széles és állandó közönsége van az *Íliásztól* a *Trónok harcáig*.

A háború ábrázolása és megítélése az első világháború alatt és után változott meg gyökeresen. Közhely, hogy amikor a háború kitört, rengeteg író és értelmiségi dicsőítette, éppen azért, mert felelevenedtek a régi toposzok és mítoszok a háborúról, a hősiességről, a harci erényekről, melyek minden más megfontolást háttérbe szorítottak. Még Ignotus is elkerülhetetlennek tartotta a háborút, Balázs Béla pedig egyenesen szent háborúról írt,² és a kezdeti lelkesedés alól csak nagyon kevesen vonták ki magukat. Amit ebben az időben háborús irodalomként tarthatunk számon, az a lelkesítő, harcra buzdító röpiratok, pamfletek vagy éppen novellák, regények sora, a klasszikus minta szerint. Ezekre nem csupán a háború dicsőítése jellemző, hanem az ellenség pocs-

1 Vö. SZERBHORVÁTH György, *Háború, irodalom – háborús irodalom a vajdasági magyar irodalomban (1991–2005)*, Regio, 2005/3, 89–119.

2 Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A lövészárók irodalma: Az első világháború a prózairodalomban* = Sz-M M, *Jelen a múltban, múlt a jelenben: In memoriam Pierre Boulez*, Pesti Kalligram, Kalligram, Bp., Pozsony, 2016, 124–182.

kondiázása is, szintén régi mintákat követve: az ellenségről elmondanak minden lehetséges rosszat, az ábrázolás során minden emberi mivoltától megfosztják, hogy még a civilek megölése se minősüljön gyilkosságnak, hanem jogos tettek. Itt már szó sincs a lovagiasság régi erényéről, helyette megjelenik a szervezett, ipari méretű uszítás, melynek gyakran a kor legkiválóbb elméi is hitelt adtak. Ahogyan Garry Wills írja *Mi az igazságos háború?* című cikkében: „Valamennyi egészséges ember habozik, mielőtt ölné – akár félelemből, akár azért, mert megzavarodott vagy mert lelkiismereti aggályok gyötrik. Ezért lőnek ki oly sok golyót a háborúban, de nem a célpontra, és ezért robban oly sok bomba, csak éppen nem ott, ahová szánták. A háború irányításáért felelős személyek feladata, hogy elnyomják az emberekben az efféle kételyeket, márpedig ennek egyetlen biztos módja van: ha ördöggént festik le az ellenséget. Az ellenség gyűlölete tehát nemcsak hogy bocsánatos, hanem kifejezetten ajánlatos attitűd.”³

Minden bizonnyal ezért is voltak háború idején igen népszerűek a nemzetkarakterológiák, melyeket azonban sokkal inkább befolyásolt a hadi szövetség és a háború várható végkifejletébe vetett remény, mint a valóság. Csáth Géza 1915 körül például így írt: „ellenségeink vad nekirugaszkodásai és aljas komiszkodásai ellen a mi törvényiszteletünk, jószágunk, keresztény erkölcsösségünk mit sem használ. [...] Az orosz azért erkölcstelen, mert még fejletlen, elmaradt nép, amely sok tekintetben állati fokon van. [...] Az angol, francia és belga erkölcstelensége azonban más lapra tartozik. Róluk nem mondhatjuk el, hogy még nem jutottak az emberi erkölcs világosságáig, az emberi méltósághoz tartozó kötelességek megismeréséig. Ezek azonban *dekadens* népek, akik igazi nagyságuk és lehető virágzásuk maximumát *már túlhaladták*.”⁴ A kulturálisan igen magas fokon álló országok barbárként való feltüntetése tehát némi kognitív problémát jelentett, ám ez korántsem volt megoldhatatlan, még a legkiválóbb elmék számára sem.

Nietzschére szoktak hivatkozni azok is, akik a háborúban a megújulást, a kultúra felfrissülését látják, a régi, önmagát túlélő világ elpusztulását, melynek romjain valami új születhet meg. Ezzel függ össze az első világháború egyik legnépszerűbb értelmiségi toposza is, amely szerint a háború voltaképpen a kultúrák harca, és a győztes az lesz, akinek magasabb rendű a kultúrája. Ebbe a sorba még a nem éppen harciasságáról ismert Edmund Husserl is beállt,⁵ aki az első világháború idején tartott Fichte-előadásában patetikusan beszél arról, hogy a német idealizmus örökségét ápoló német népnek szükségszerűen győznie kell, hiszen az a küldetése, hogy ezen örökség szellemében végrehajtsa a minden érték átértékelésének programját, új emberiségeidéalt

³ GARRY WILLS, *Mi az igazságos háború*, Beszélő 2004/12, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/mi-az-igazsagos-haboru> [2020. 01. 09.]

⁴ SZEGEDY-MASZÁK, *í. m.*, 128–129.

⁵ Vö. EDMUND HUSSERL, *Fichtes Menschseitsideal* = E. H., *Aufsätze und Vorträge*, Hua XXV. ed. Thomas Nenon und Hans Rainer Sepp, 267–292.

valósítson meg, különben az egész emberiség „e földi világ rabszolgája lesz”, menthetetlenül beleragad az érzékiségbe, az evilági érdekeltségekbe, melyek az egész emberiséget romlásba viszik. A németekre egyfajta kultúrmisszió hárul, a német idealizmus és az arra alapozódó kulturálisan vezető szerep mítosza legitimálja a németek háborús szerepét Husserl szerint, aki mélységesen csalódott volt, amikor az USA Németország ellen szállt hadba. Vélekedése korántsem volt egyedi, hanem általános hangulatot, meggyőződést fejezett ki. Hozzá hasonlóan érvelt 1914-ben Bárdos Artúr is a *Nyugatban*: „De kétségtelen, hogy a kultúra közvetítésére való hajlandóságuk és hivatottságuk mélyen a német szellemben gyökerező. Általában: kultúra... [...] Igenis, ez a közvetítő, ez az ágensi képességük avatja a németeket nemcsak alkalmassá, hanem méltóvá is a világhódító szerepére. Az, hogy a kultúra az ő számukra nem játékos gyönyörűség, nem a művészetért való művészet, hanem misszió, mely az egész emberiséggel szemben arra kötelez, hogy minél több emberé, hogy minél teljesebben a mindenkié legyen.”⁶

Propaganda és uszítás az egyik oldalon, pátosz és ködös ideálok a másik oldalon: kezdetben ez jellemezte az írástudók többségének a háborúhoz való viszonyát, ez azonban egyeseknél korábban, másoknál később, de előbb-utóbb szorongásteli csalódássá változott, hiszen a falevelek már többször lehulltak, a katonák pedig még mindig a fronton harcoltak, a veszteségek egyre nagyobbak lettek, és még sehol sem látszott a háború vége. 1916-ban jelent meg a *Nyugatban* Móricz Szegény *emberek* című novellája, amelyről pár évvel később Karinthy azt írta, hogy „soha meggyőzőbb és felzaklatóbb pamflet, vita-íratot, pacifista propaganda-munkát nem olvastam”.⁷ A rablógyilkos főszereplő megjárta a frontot, ahol mindenféle civilizációs és kulturális norma érvényét veszítette, és képtelen visszailleszkedni a polgári világba. Megszokta, hogy a pusztát túlélésért kell harcolnia, és akár a nők és gyerekek is ellenségek lehetnek, tehát meg kell őket ölni. Viselkedésén tisztán látszik, hogy a háborús viszonyoknak és a propagandának milyen személyiségtorzító hatása van: minden könyörület nélkül szúrja le vasvillával az otthon talált gyerekeket, hogy kirabolhassa a házat. Ebben a novellában már tisztán megmutatkoznak azok a sajátosságok, amelyek a háború utáni időkben jellemezték a háborús irodalmat: a minden propagandatorzítástól vagy idealizmustól mentes realizmus, a háborús háterszág és a front borzalmainak bemutatása, valamint a rádöbbenés arra, hogy a civilizációra és a kultúrára nem az ellenség jelent fenyegetést, hanem maga a háború.

Az első világháborúban részt vevő nemzetállamok úgy kezdték ezt a háborút is, mint annak előtte minden másikat az európai történelem során, és csak közben vagy utána döbbsen rá arra, hogy ez a háború teljesen más minőségű, mint a korábbiak. Ahogyan mondani szokás: az első világháború Európa bűnbeesése lett. A gépesítés, a harci gáz, a tömegpusztító fegyverek

6 BÁRDOS Artúr, *Német impérium*, Nyugat, 1914/22, 507.

7 SZEGEDY-MASZÁK, i. m., 127.

hátterbe szorították a hagyományos harci erényeket, a hónapokra a lövészárkokba szorult katonák számára a hősiesség fogalma üressé vált, mint ahogyan a magasabb ideálok képviselője és a kultúrmisszió is. Ahogyan Szerbhorváth György írja: „a modern hadviselés során megszűnik a »lovagiasság«, és bevetté válik a foglyokkal való embertelen bánásmód, a felperzselés, a brutalitás. Az alapkérdésekre adott válaszok, miszerint kinek joga a háború indítása, mik a hadviselés és a háború utáni rendezés szabályai, filozófiai (és politikai) kérdések [...] közvetve érintik a művészeti ábrázolást is.”⁸

Annak, amit ma háborús irodalomnak nevezünk, a háború utáni időszakban, a húszas években volt óriási konjunktúrája, és fő képviselői azok voltak, akik maguk is részt vettek a háborúban, tehát személyes tapasztalatuk volt róla. Ez is döntő különbség a háborút megelőző időszak irodalmához képest, melynek szerzői úgy dicsőítették a háborút és buzdítottak a harcra, hogy maguk nem vehettek még részt benne, és csupán az első világháborút megelőző harci tapasztalatokat vehették alapul. Akiknek személyes tapasztalatuk volt az első világháborúról, azok döntő többséggel a háborút elítélő, pacifista műveket írtak. Tonelli Sándor a húszas évek végén így összegez: maga a háborús irodalom jelensége szimptomatikus, és az is figyelemre méltó, hogy olyan könyvek aratnak sikert, amelyek mellőzik az irodalmi eszközöket – szerzőik talán nem is rendelkeznek velük –, hiányzik belőlük minden hadvezéri nagyképűség és világtörténelmi beállítást. A fő téma nem az országok küzdelme, hanem az emberek viaskodása a pusztító életükért. Szerinte az új háborús irodalom sikerének titka az, hogy áttörték az őszinteség hiányát, és az igazat, a valóságot mondják el a háborúról, az élményt mesélik el, magát a háborút, ahogyan volt, nem pedig azt, amit a kortársak és az utókor ítélete számára irodalmilag kifésültek.⁹ Tíz évvel a háború után váratlanul ismeretlen fiatal emberek törtek elő, akiknek közös vonásuk, hogy „nem irodalmat játszanak a hazafisággal, hősiességgel, vérrel és mások szenvedésével, hanem megírják azt, amit a fronton, a lövészárkokban, a pergőtűzben, a kórházakban, a hadifogságban és odahaza láttak, tapasztaltak és éreztek”.¹⁰

A kortárs Turóczi-Trostler József szerint a háborús regények népszerűségének terápiás okai is voltak, azt írja, hogy „a háborús regények jó része »gyógygypedagógiai« irodalom”,¹¹ valamint „ma nincs fegyvernem, front, német város, tartomány, felekezet, párt, melynek ne akadt volna háborús megörökítője”.¹² Virágzik a háborús irodalom, hiszen az élmény az antimilitaristák számára is eleven és mély, „korunk egyetlen eldöntő és kiható kollektív élménye”.¹³ 1920-ban jelent meg Ernst Jünger *Acélzivatárban* című regénye,

8 Szerbhorváth, i. m., 92.

9 Tonelli Sándor: A háborús irodalom három fázisa = Széphalom, 1929.

10 Uo., 327.

11 Turóczi-Trostler József, *Az új német regény: Összefoglaló szemle*, Nyugat, 1930/23, 796.

12 Uo., 797.

13 Fábry Zoltán, *A háború vádkönyvei*, Korunk, 1930/4, 311.

amely a szerző fronton írt naplóján alapszik, aki még 1929-is azt jelentette ki, hogy „én hiszek a háborúban. Ez ma népszerűtlen vallás. Vas és tűz edzette meg a lelkemet és megértést hozott”.¹⁴ Valóban népszerűtlen, hiszen a háborús irodalom szemlélői is azt emelték ki, hogy erre az irodalomra döntően a pacifizmus, a béke iránti elkötelezettség a jellemző, Fábry Zoltán egyenesen a háború vádkönyveinek hívta ezt a gombamód szaporodó irodalmat. Jünger könyve azonban az egyik legnépszerűbbek egyike lett, melyet a húszas években valóban valóságos dömping követett. 1928-ban jelent meg Markovics Rodion *Szibériai garnizon* című regénye, 1932-ben az *Utazás az éjszaka mélyére* Céline-től, és 1929-ben Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című könyve, amely ebben a műfajban a legnagyobb sikert érte el. Korántsem ez a legszínvonalasabb regény, ám hallatlan népszerűsége okán mégis a zsáner reprezentatív darabjaként tartható számon.

Márai is arról számol be, hogy egy franciaországi utazása alkalmával Lyonban felszállt egy férfi a vonatra, és végigolvasta a négyszáz kilométert Marseilles-ig úgy, hogy fel sem nézett a regényből. Sőt, tapasztalatai szerint Nyugat-Európában, ha vonatra száll az ember, az a természetes élmény, hogy a szomszéd a kupében, Remarque-ot olvassa valamilyen nyelven, és „eddig 380.000 példányt olvastak el franciául, de mindenhol, minden nyelven ezt olvassák”.¹⁵ A férfival beszélgetésbe elegyedve kiderült, hogy harcolt a háborúban, tehát van összehasonlítási alapja, és ami a tárgyi adatokat illeti, pontos a regény, sőt, szerinte az ilyen könyvekre nagy szükség van, hogy olvassák a fiatalok. Akik végigélték a háborút, már immunisak a háború bacilusával szemben, de az ifjabb generációt is meg kell óvni tőle. Lelkesedése azonban mégsem teljes, hiszen úgy gondolja, hogy ez a fajta irodalom, ha groteszk, fordított módon is, de valahogyan folytatása annak a háborús irodalomnak, amellyel a „tollas szajhák” nevezett írók, haditudósítók uszították őket a háború idején, tehát Remarque regénye „öntudatlan, jószándékú, nagyon tisztességes hadiszállítási”, hiszen ő is keres a háborún. Márai szintén úgy gondolja, hogy végső soron Remarque is hasznót húz a háborúból, hiszen nemrég adta el a regény filmjogát, amit majd Bíró Lajos rendez, aki nemrég egy interjúban a film utolsó jelenetéről beszélt: úgy képzei, hogy amíg rohamra indulnak a katonák, zenei aláfestésként az anyák zokogása hallatszik – tehát Márai és útítársa gyanúja alighanem megalapozott.

Fábry Zoltánnak is hasonló kifogásai voltak a népszerű regénnyel kapcsolatban, és a szerző után remarquizmusnak nevezi a háborús irodalomnak azt az irányát, amely szerinte nem fogalmazza meg elég egyértelműen vádjait, amelyből hiányzik „nép, a tömeg vádja, számonkérése, csakugyan az ismeretlen katona hangja”.¹⁶ Nem nyújt segítséget ahhoz, hogy a nép, a tömegek számon kérhessék szenvedéseiket, és vádat fogalmazhassanak meg.

14 TÁBORI Pál, *Im Westen gibt's was Neues avagy Nyugaton sok az újság*, Literatura, 1929. szept., 319.

15 MÁRAI Sándor, *Remarque körül*, A Toll, 1929/25, 20.

16 Vö. FÁBRY, i. m., 316.

Fábry szerint ez lenne ennek az irodalomnak a kötelessége, és minden más csak papirosháború. A kritikus szigorú ítéletét azonban aligha osztották és osztják az olvasók százezerei, akik számára a regény revelációt, világosan megfogalmazott vádat és helyzetértékelést jelentett. Egy másik magyar olvasó, Mérer Erzsébet értelmezésében Remarque regénye egy elveszett generáció hangját szólaltatja meg.¹⁷ Egy olyan generációét, amely úgy került a frontra az iskolapadból, hogy tagjainak még nem voltak más tapasztalataik az életről. Aki egyáltalán megérte, az a fronton ért felnőtté, és örökké elveszítette a hitét mind a régi világban, mind pedig a jövőben. Elhagyatottnak érezték magukat, hiszen a korábban iránymutatónak számító tekintélyek hiteltelenné váltak számukra. A regény főhőse számára is ez a háború egyik leghúsbavágóbb tapasztalata.

A *Nyugaton a helyzet változatlan* főszereplője úgy került a frontra, hogy az osztályfőnökük folyton a hazafiságról és a háborús dicsőségről beszélt, és ennek hatására az egész osztály jelentkezett önkéntesnek. Aki valójában nem akart katonának menni, a csoportnyomásnak engedelmessé válva a szegénytől való félelmében mégis a laktanyában kötött ki, ahol mindannyian rögtön megismerkedtek azzal az embertípussal, aki, ha kis hatalmat szerez mások felett, akkor visszaél vele. Egy postásból lett őrmester abban lelte a kedvét, hogy az addig Platónról és Goethéről diskuráló gimnazistákat megalázza. A háborúba kerülő tizenkilenc éves fiúk előtt tehát az idősebb generáció teljesen megbukott. Az egész fiatal generáció szócsöveként fellépő narrátor így fogalmazza meg benyomásait: „a tekintély fogalmával, amelynek hordozói voltak, a mi gondolkodásunkban összekapcsolódott a nagyobb belátás és emberibb tudás fogalma. De az első halott, akit láttunk, szétrombolta ezt a meggyőződést. [...] láttuk, hogy az ő világukból nem maradt meg semmi. Egyszerre irtózatossá egyedül maradtunk – egyedül kellett boldogulnunk.”¹⁸ Amikor aztán az osztályfőnök is megjelenik a kaszárnyában népfelkelőként, már semmi tekintélye nincs egykori tanítványai előtt – akik a fronton arra is rádöbbenek, hogy az ellenség katonái is ugyanolyan egyszerű emberek, mint ők, és az égvilágon semmi bajuk nem lenne velük, ha a kormányaik nem küldték volna őket háborúba.

Fábry Zoltán azt állította, hogy ez a regény nem vádol, nem ordít elég világosan. Azok a százezrek, akik a megjelenése után olvasták, majd a belőle 1930-ban készült filmet látták, aligha osztották véleményét, hiszen a regény mind a mai napig a háború elleni tiltakozás egyik alapműve, még akkor is, ha igaz, hogy a szerző valóban sokat keresett vele. Az sem véletlen, hogy a nácik 1933-ban a német irodalom megannyi kiváló alkotásával együtt máglyára dobták, hiszen egy új háborúra készülő militáns államnak ismét csak azokra a háborús művekre volt szüksége, amelyek a klasszikus recept szerint a hősiességet, a bajtársiasságot, a hazaszeretetet, az áldozatvállalást dicsőítik, az el-

17 MÉRER Erzsébet, *Im Westen Nichts Neues*, Széphalom, 1929.

18 *Uo.*, 14–15.

lenséget pedig megfosztják emberi mivoltától. Ekkora viszont az első világháború sokkjában már megszületett az az új műfaj, amelyben a realizmus, a pacifizmus, a háború borzalmainak hiteles ábrázolása alternatívát tudott nyújtani a propagandával és az idealizmussal szemben.

BOTRÁNYOK A NŐK KÖRÜL A HÚSZAS ÉVEK FRANCIA IRODALMÁBAN

Az első világháború idején a harcban álló országokban a nők olyan területeken is jelentős szerephez jutottak, melyek addig csak a férfiaké voltak, hiszen a hátszágokban a termelés szinten tartása és a hadiipar felfuttatása csakis az ő munkába állításukkal volt lehetséges. A háborúnak ilyen módon minden szörnyűsége ellenére pozitív hozadéka is volt: hozzájárult a nők emancipációjához, mert bebizonyosodott, hogy ők is képesek felelősségteljes feladatokat ellátni, és családfenntartóként a fronton harcoló férfiak helyébe tudnak lépni.

Franciaországban 1914. augusztus 1-én három és fél millió férfit – nagyrészt földműveseket – hívtak be katonának, éppen a mezőgazdasági munkák dandárjában. Ebben a drámai helyzetben René Viviani miniszterelnök augusztus 7-én felhívást intézett a francia nőkhöz, és szavára több mint hárommillió nő kezdett el dolgozni, hogy az otthon maradt idős férfiak és a gyermekek segítségével befejezze az aratást, és nekilásson az őszi munkáknak.¹

A háború négy éve alatt nemcsak a földeken, hanem a gyárakban is nők dolgoztak. Nem az volt az újdonság, hogy munkát vállaltak, hiszen már a háború kitörése előtt is ők képviselték az aktív népesség 37 százalékát,² hanem az, hogy megváltozott a munkájuk jellege. Nehéz fizikai munkát már azelőtt is végeztek, de most már a gépekkel is nekik kellett foglalkozniuk. A hadiüzemekben is jobbra nőket alkalmaztak (de a fizetésük 40 százalékkal kevesebb volt, mint a férfiaké).³ *Munitionnette*-eknek hívták őket, lőszert (kézigránátot, bombát), vagyis muníciót készítőknak. A frontra távozott férfiak helyét mindegyik a nők vették át: postások, szállítómunkások, mezőőrök, pékek vagy akár villamosvezetők lettek belőlük.⁴

Volt olyan nő is, aki kivételes tudását a legmagasabb szinten tudta hasznosítani: a kétszeres Nobel-díjas Marie Curie mozgatható radiografikus egységeket (népszerű nevükön *petites curies* – kis curie-k) készített, hogy a sérü-

1 Évelyne MORIN-ROTUREAU, *Avant-propos = Combats de femmes 1914–1918*, dirigée par Évelyne MORIN-ROTUREAU, Paris, Autrement, 2004, 5–13.

2 Interjú Évelyne Morin-Rotureau-val, <http://grand-angle.lefigaro.fr/1914-1918-femmes-dans-la-grande-guerre> [2020. 02. 12.]

3 <http://www.lefigaro.fr/histoire/centenaire-14-18/2014/10/29/26002-20141029ARTFIG00084-marie-curie-la-radiologie-et-la-grande-guerre-1914.php> [2020. 02. 09.]

4 Hasonló volt a helyzet Magyarországon is, lásd F. Dózsa Katalin, *Az első világháború hatása a polgári erkölcsökre, a női szerepekre és az öltözködés érdemi változásaira*, Múltunk, 2017/1, 54–82. http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/fdozsak_16_2.pdf [2020. 02. 09.]

léseket a sebesültek kórházba szállítása nélkül meg tudják vizsgálni. Több mint százötven tanítványának tanította meg a gépek használatát, és Irène lányával együtt maga is gyakran ellátogatott a háborús zónákba.⁵ Természetesen sok nő dolgozott a kórházakban is. A több százezer ápolónő közül mintegy hetvenezren polgári családból származó önkéntesek voltak, akik előzőleg elvégezték a Vöröskereszt tanfolyamát.

Más lehetőség is adódott a társadalmi szolidaritás kifejezésére. Egy katolikus egyesület indítványára 1915-ben létrejött a „háborús keresztanyak” szervezete, amelynek tagjai – asszonyok és fiatal lányok – lelki vigaszt nyújtottak leveleikkel a lövészárkokban harcoló, hozzátartozókkal nem rendelkező katonáknak, és gyakran csomagokat is küldtek nekik.⁶

A háború befejeztével, amikor a férfiak hazatértek a frontról, a nők visszaszorultak hagyományos pozíciójukba, véget ért az ideiglenes emancipáció. A nőket vissza akarták küldeni a konyhába, a háborús veszteségek pótlására pedig (ez Franciaországban 1,4 millió halottat és 750 ezer rokkantat jelent) a reprodukciós funkciót, vagyis a gyermekszülést tették elsődleges feladatukká. A francia nők csak a második világháború után jutottak általános szavazójoghoz, míg például Angliában, Németországban, Hollandiában és másutt már az első háborúban való részvételükért – jutalomként – megkapták a választójogot. Igaz ugyan, hogy Franciaországban is volt némi előrelépés a jogok megszerzésében: 1920 után a férjes asszonyok már a férjük jóváhagyása nélkül is beléphettek a szakszervezetekbe. A társadalmi elvárások ellenére azonban a nők egy része a háború befejezésével sem kívánt visszatérni korábbi életéhez, és sokan voltak olyanok is, akik megözyegyölve arra kényszerültek, hogy továbbra is munkát vállaljanak.

A háború után lelki sérültként hazatérő katona egy társadalmi jelentőségében kiteljesedett nővel találkozott. Bár a háború előtti rend helyreállása magával hozta a hagyományos férfi és női szerepekhez való visszatérést, és a kormányzat a patriarchális családmodellt a nemzeti önazonosság és stabilitás talpkövének tartotta, a férfiak és nők közötti hagyományos viszonyok már megrendültek. A régi kódok repedeztek, új művek jelentek meg, melyek felülvizsgálták a nemek és a szexualitás hagyományos fogalmait, új nemi identitásokról beszéltek, és ezzel erősítő hatást gyakoroltak a homoszexuális szubkultúrákra. A húszas években kezdődik a nemi identitás elméleti megalapozása olyan fogalmakkal, mint a „harmadik nem” és a „homoszexuális jelenség” (Havelock Ellis), Freud munkáival a biszexualitásról, vagy Joan Riviere tanulmányával a nőiség-ről mint álarcról. Divatos témává válik a biszexualitás és a leszbikusság a sikkes párizsi irodalmi körökben éppúgy, mint a mulatókban.⁷

⁵ <http://www.lefigaro.fr/histoire/centenaire-14-18/2014/10/29/26002-20141029ARTFIG00084-marie-curie-la-radiologie-et-la-grande-guerre-1914.php> [2020. 02. 09.]

⁶ Apollinaire-nek is volt „keresztanyja”, Jeanne Burgues-Brun. Levelezésüket 1948-ban adták ki.

⁷ Amy LYFORD, *Surrealist Masculinities: Gender Anxiety and the Aesthetics of Post-World War I Reconstruction in France*, Berkeley, University of California Press, 2007, 11. Idézi Elza ADAMOWICZ,

Az új helyzet irodalmi megjelenését, a női szerep változását a háború befejeztével, illetve ennek a folyamatnak a lenyomatát a húszas évek francia irodalmában két regénnyel mutatom be – egyiket sem nő írta. Mindkettő a húszas évek elején okozott feltűnést, sőt botrányt, és nem csak az irodalmi körökben. Raymond Radiguet regényének cselekménye a háború alatt játszódik, míg Victor Margueritte könyve a háború utáni álszent francia nagypolgári és polgári társadalomról fest kritikus képet.

Raymond Radiguet műve, a *Le Diable au corps* 1923-ban jelent meg (magyarul *A test ördöge*, 1965, fordította Zigány Miklós). A nem sokkal a regény megjelenése után, húszévesen tifuszban meghalt szerző egy tizenöt éves fiú viszonyát beszéli el egy tizennyolc éves fiatal nővel, akinek vőlegénye a fronton harcol. Ez a téma akkoriban, amikor még frissek voltak a háború okozta sebek, érthető módon sokak rosszallását váltotta ki. Amikor a regény megkapta a *Le Prix du Nouveau Monde* díjat, az *Association des écrivains anciens combattants* szövetség tagjai – katonairók, régi harcosok – őszinte megbotránkozással hördültek fel: hogyan jutalmazhatnak olyan könyvet, amely „a francia családot és a háborúban álló Franciaországot ilyen ocsmány vonásokkal ábrázolja”?⁸ Az irodalomtörténetek botrányról beszélnek, de ha közelebbről megvizsgáljuk a mű fogadtatását, amint azt Anne-Marie Durantont-Crabol tette, kiderül, hogy a skandalum sokkal kisebb volt, mint ahogyan a köztudatban megmaradt. A könyvet természetesen lelkesen méltatta Jean Cocteau, Radiguet felfedezője és mentora, aki maga ajánlotta a regényt a Grasset Kiadónak. A mű kritikusai azonban a leggyakrabban – a kényes témát elkerülendő – nem az erkölcstelenséget pécézték ki, hanem inkább a történet közepszerűségét és gyakran a helyesírási hibákat hangsúlyozták, mint például a félelmetes kritikus, Paul Souday, és az az általános vélemény alakult ki, hogy a kiadónak nem kellett volna elsietnie a könyv megjelentetését: meg kellett volna várnia, míg a fiatal szerző eléri azt az érettségi fokot, amely szükséges lenne egy ilyen súlyos történet feldolgozásához. A legtöbb kritikát a házasságtörő Marthe figurája kapta, aki hűtlenségével áthágja az általánosan elfogadott erkölcsi normákat. Radiguet regényének fogadtatása tehát nem volt annyira negatív, mint ma gondolnánk, de még évtizedekkel később is botrányról beszéltek és beszélnek az irodalomtörténetek.

Sokkal nagyobb vihart kavart 1922-ben Victor Margueritte *La Garçonne* című könyve (magyarul *Lerbiér kisasszony legényélete*, 1923, fordította Kállay Miklós). A regény a legfrissebb, legaktuálisabb jelentés volt az *Années folles* nyüzsgéséről, melyben a háború borzalmait ügyesen kikerülők vagy az azokat szerencsésen túlélők és átvészélők adták át magukat az élet örömeinek. Új ritmusok, új táncok jelentek meg a kabarékban és színházakban, megnőtt a

Henri BÉHAR, Virginie POUZET-DUZER, *Masculin/féminin*, 11–12. http://melusine-surrealisme.fr/wp-content/uploads/2016/03/Intro_Dossier_MF.pdf [2020. 02. 09.]

8 Anne-Marie DURANTON-CRABOL, „Le Diable au corps” de Radiguet, a-t-il réellement suscité un scandale?, *L'École des Lettres*, No. 14 – 1er juillet 1995 – 86e année, La première guerre mondiale (I), 37–47.

kábítószer-fogyasztók száma, és a szexuális szabadosság formái, köztük különösen a homoszexualitás, nyilvánossá váltak. A bárokban fiúsra vágott hajú nők hosszú gyöngysoraikat rázva rövid, szűk ruhákban ropták a charlestont, ezzel is jelképezve az örült évek nőinek emancipációját. Ezt a divatot hirdették a divatlapok (*Femmes d'aujourd'hui*, *Vogue*, *Votre beauté*), Greta Garbo filmjei és a regények, köztük elsősorban a *La Garçonne*. Mindez természetesen csak a jómódúak kis rétegére volt érvényes, a nők nagyobb része inkább áldozata volt a háború előtti férfiuralom visszatérésének.⁹

Margueritte az öntudatos, bubifrizurás nő alakját, nadrágos vagy rövid szoknyás divatját teremtette meg olyan frenetikus hatással, hogy a *garçonne* (a fiú szó nőneműsített alakja) bevonult a köznyelvbe az emancipált fiatal nő megnevezésére. Magát a szót Joris-Karl Huysmans használta először 1880-ban a *Croquis parisiens*-ben, majd a *Là-bas* című regényében:¹⁰ fiatal, serdülő lányt jelent, akinek teste még nem rendelkezik nőies formákkal. Ehhez járult később az a jelentés, amely szerint a *garçonne* fiatal lány vagy asszony, aki egy fiú allűrjeit és szabadságát követeli magának.

A húszas évek divatos nője karcsú, fiús testalkatú, androgün típus, nincs dús melle, sem kerek csípője. Nappal férfiruhába öltözik, nadrágban jár, nyakkendőt köt, olykor monoklit hord. Este már inkább nőies, ilyenkor estélyi ruhát vesz fel, szemhéját feketére festi, arcát barackrózsaszínre púderozza, száját piros rúzzsal emeli ki. Ez a nő nem vágyik férjhez menni, szerelmi élete házasságon kívüli kapcsolatokról áll. A szexualitást nem házastársi kötelességnek, hanem az élvezethez való jognak tekinti. A párizsi mikrokozmoszban egyre gyakrabban voltak láthatók azok a leszbikus nők, akik este már nem rejtőzködtek: a melegbárokban együtt mulattak a *garçonne*-ok, a fekete nők és a leszbikusok. A homoszexualitás persze már az *Années folles* előtt is létezett, de még tabutéma volt az akkori társadalom számára.¹¹

Monique Lerbier figurájában a szerző egy fiatal nőt állít eléünk, aki mélységesen csalódva saját hazug társadalmi közegében dacból olyan életvitelt választ, melyet addig csak a férfiak követhettek anélkül, hogy a társadalom ezért elítélte volna őket. A gazdag polgári családból származó Monique – apja a háború révén gazdagodott meg – őszinte szerelemmel készül apja jövőendő üzlettársával, Lucien Vigneret-vel tervezett házasságára, de amikor nem sokkal az esküvő előtt megtudja, hogy vőlegénye nem szakította meg viszonyát a szeretőjével, a hír akkora sokkot vált ki belőle, hogy még aznap este lefekszik egy ismeretlen férfival. Másnap szakít vőlegényével, összevész a családjával, és hátat fordít az álszent úri társaságnak. Amikor szülei legnagyobb meglepetésére visszalép a család számára kedvező házasságtól, és önállósítja magát,

9 Didier NOURRISSON, *Femmes à la cigarette dans les années 1920*, <http://www.histoire-image.org/de/etudes/femmes-cigarette-annees-1920> [2020. 02. 09.]

10 <https://www.lalanguefrancaise.com/dictionnaire/definition-garconne> [2020. 02. 09.]

11 L'émancipation des femmes et ses limites de 1920 à 1930, <https://emancipationfemmes1920.wordpress.com/i-certains-lemancipation-des-femmes-a-progresse-au-lendemain-de-la-premiere-guerre-mondiale> [2020. 02. 09.]

anyja neheztelve megállapítja: „Benned alapjában egy fiú veszett el”, és hozzáteszi: „Nagyon sokat megengedsz magadnak.” Mire lánya így vág vissza: „A háború óta többé-kevésbé mindnyájan férfiak lettünk”.¹² A vitában így fejti ki nézeteit: „A házasság, amelynek nem szerelem az alapja, nem más az én szememben, mint a prostitúció egy neme. Már nem szeretem Lucient, tehát nem leszek a felesége soha.”¹³ Bár szülei kitagadják, Monique a nagynénjétől örökölt kis tőkéjével vállalkozásba kezd, sikeres műtárgykereskedő, lakberendező és díszlettervező lesz belőle, és ezáltal biztosítani tudja anyagi függetlenségét is. Amikor két évvel később régi ismerősei meglátják egy bárban, alig ismernek rá. „Ami úgy megváltoztatja, az a hajviselete. Ma a rövid haj az asszonyra nézve a függetlenség szimbóluma, ha nem mindjárt az erő jele. Valaha Delila megfosztotta Sámsonat férfiasságától azzal, hogy levágta a haját. Ma a nő azt hiszi, hogy férfiasságra tesz szert, ha megkurtítja a magát” – jegyzi meg gúnyosan egyikük.¹⁴

Az új Monique úgy létesít szexuális kapcsolatokat, mint a fiúk, minden megkötöttség nélkül, egyedül az örömszerzés céljából. Férfiakkal és nőkkel egyaránt lefekszik, dohányzik, ópiumot szív, egyedül akar saját sorsáról dönteni. Rövidre vágott haja, fiús hajviselete a nemi szerepek közti határvonalak eltörlését jelzi, amivel együtt jár a biszexualitás és a leszbikusság is.

A *La Garçonne* kiáltvány az egyenjogúság mellett, és rámutat a polgári házasság intézményének haszonelvűségére és álszentségére. Az elbeszélő gyakran a szereplőkkel mondatja ki véleményét. A szerző, Victor Margueritte ugyanakkor nem vetette el a házasságot mint lehetséges életformát, hiszen a regény végén az addig önállóságát foggal-körömmel védő Monique elkezd visszánővesztetni a haját, és mégiscsak eldönti, hogy férjhez megy régi ismerőiséhez, Georges Blanchet filozófiatanárhoz, aki mellett (feltehetőleg) megőrizheti előzőleg kivívott szabadságát. A nők számára a boldogság tehát heteroszexuális, monogám, az élet értelmét pedig a gyermekek adják – sugallja a regény, melynek utolsó mondatát a Monique zabolátlan életútját végigkísérő, de vele mindvégig rokonszenvező idős professzor mondja ki: „Ki gondol a trágára, mikor a virágot szagolja”.¹⁵

A regény, amely az ismert szerző harminchetedik könyve volt, nagy botrányt váltott ki, és a szerzőtől végül visszavették a becsületrendet, amit korábban katonai érdemeiért kapott. A könyvet hamar szétkapkodták, a nagy siker nem utolsósorban az általa kiváltott skandalumnak volt köszönhető. Három hónappal a könyv megjelenése után, amikor már százötvenezer példány elkelt, az új kiadáshoz Margueritte három szöveget csatolt: egy dialógus-

12 Victor MARGUERITTE, *Lerbiér kisasszony legényélete (La garçonne)*, ford. KÁLLAY Miklós, Wien–Leipzig, Pegazus Verlag, é. n. [1923], 38–39.

13 *Uo.*, 85.

14 *Uo.*, 112.

15 *Uo.*, 295.

ban megírt előszót,¹⁶ Anatole France nyílt levelét a Becsületrendhez¹⁷ és végül a Becsületrend kizáró határozatát. Anatole France még a kizárás előtt megírta, hogy a Margueritte-tel szemben felhozott vád kísértetiesen hasonlít arra, amit annak idején a *Bovaryné* és *A romlás virágai* – két remekmű – szerzői, Flaubert és Baudelaire ellen emeltek, és emlékeztetett Jean Richopin perére is, akit a *Koldusdalok* miatt 1876-ban egy hónapra börtönbe zártak, de harminckét évvel később a Francia Akadémia tagja lett. Margueritte nem tesz mást, érvelt Anatole France, mint hogy rámutat arra az erkölcsi züllésre, amely a nagypolgári társadalom képmutatása mögött tapasztalható a hosszú háborúból hasznot húzó újjazdagok körében, és hozzátette, hogy Margueritte még vissza is fogta magát a romlás ábrázolásában.

Magyarországon sem volt ismeretlen Victor Margueritte neve. Mint Markovits Györgyi írja *Üldözött irodalom. Kitiltott, elkobzott, inkriminált prózai írások a Horthy-korszakban* című tanulmányában (1963), „Margueritte három könyvét tiltották ki: 1923-ban *Lerbier kisasszony legényélete*, előzőleg (1920) *Ezeregyéjszaka*, majd 1924-ben *Az élettárs* című munkáját. A vád: izgatás a házasság intézménye ellen; Margueritte ugyanis a nők részére »egyenjóságot követel«.”¹⁸

A *Napkelet*-ben Eckhardt Sándor így ír: „Ez a könyv a pornográfia legal-sóbbrendű fajtájából való: abból, amely nevelő, szatirikus tendenciát mímél, holott a közönségesnek művészetlenül egybefűzött panoptikuma. Szégyen, hogy találkozott kiadó, aki az egyébként is rossz fordítás kiadását magára vállalta, s hogy akadt napilap, mely helyet adott e szennyek szennytét irodalmi értékűvé magasztaló kritikának.”¹⁹ Eckhardtnak igaza van, amikor észreveszi a könyvben a nevelő, szatirikus tendenciát, még ha azt nem is tartja őszintének, és joggal gondolja gyatrának a fordítást, de a pornográfia vádjá (legalábbis ma már) túlzásnak tűnik, még ha vannak is a regényben erotikus jelenetek. Mindemellett a könyv, bár nem remekmű, mégsem mondható a szennyek szennytének.

A műve által kiváltott vihart Margueritte a „kedves pályatársak” jobbról és balról szervezett akcióival, a hipokrizissal és a politikai és erkölcsi gyűlölködéssel magyarázza. Mint írja, nem gondolta, hogy Monique tipikus jelenség lenne a fiatal francia nők körében, de be akarta mutatni az emancipált nőket, akiknek a száma a háború után jelentősen megnőtt minden országban. Tudatosan helyezte hősnőjét a háború utáni társadalom romlott közegébe, hogy Monique ezt a züllött világot megtapasztalva elindulhasson a tisztességes boldogság felé. Véleménye szerint „a nők évszázadokon keresztül az árnyékban maradtak, rabszolgák voltak, akiket a lemondásra neveltek, de most

16 Victor MARGUERITTE, *La garçonne*. Paris, Ernest Flammarion, éditeur, 1922, V–VIII.

17 *Lettre ouverte de Monsieur Anatole France à la Légion d'Honneur...* = Victor MARGUERITTE, *La garçonne*, i. m., X–X.

18 MARKOVITS Györgyi, *Üldözött irodalom: Kitiltott, elkobzott, inkriminált prózai írások a Horthy-korszakban*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961–1962, 337.

19 ECKHARDT Sándor, *Három francia könyv magyarul*, *Napkelet*, 1923/6, 553–554.

hirtelen kinyílik számukra a fény és a szabadság... Adjuk meg lányainknak és asszonyainknak azokat a szabadságjogokat, melyeket a férfiak eddig despota módjára kisajátítottak.” Margueritte hisz könyve jótékony hatásában, mert „A regény csak egy lépés a feminizmus felé, mely a nagyszerű cél”.²⁰

A *Lerbier kisasszony legényélete* olyan regény, amellyel egy feminista férfi – maga a szerző – küzd a nők egyenjogúságáért. Margueritte feministának tartotta magát, de, mint azt Yannick Ripa leszögezi, a feminista nők elutasították: nem akarták, hogy mozgalmukhoz a szabadosság fogalma kapcsolódjon. A jogi egyenlőségért való küzdelem számukra nem abból állt, hogy akárkivel, akár többekkel is lefeküdjenek, és megkérdőjelezzék az intézményes monogámiát.²¹

A nagy felháborodást kiváltó regényben talán éppen az volt a legbotrányosabb, hogy a szerző rokonszenvvel ábrázolja hősnőjét, és még happy enddel is megajándékozza. Monique olyan modern nő, aki tud gondolkozni, és úgy cselekszik, mint kortársai közül sokan: akár ha téved és elbukik, akár ha sikeres. Monique figurája az emancipáció megtestesítője.

Ez a lázadó nőalak egy férfi, Victor Margueritte műve. Voltak azonban nőírók is, akik nemcsak képzelt figuráikkal, hanem saját lényükkal és viselkedésükkel testesítették meg a modern nő kitörési vágyát. Ilyen volt például Rachilde (1860–1953), aki férfinak öltözött, férfi hajviseletet hordott, és a nemi identitás és a homoszexualitás kérdéseit vetette fel műveiben, mint például leghíresebb regényében, a *Monsieur Vénus*ben (1884). Ide sorolható a korában igen népszerű és napjainkban egyre több figyelmet kapó Colette (1873–1954) is, akinek nőalakjai túllépnek a társadalmi konvenciókon, és kritikusan viszonyulnak a házassághoz. Colette a háború első évében ápolónőként Párizsban, majd Verdun mellett egy kórházban dolgozott. 1922-ben kezdte folytatásokban publikálni kisregényét, a *Zsendülő vetést*²² (*Le blé en herbe*), amely egy fiatal fiú szexuális beavatásáról szól egy nála jóval idősebb nő révén. Az olvasók erkölcsi felháborodása miatt azonban kénytelen volt művének közlését megszakítani, és csak egy évvel később, 1923-ban jelentette meg könyvalakban.

A húszas évek meghatározó művészeti mozgalma a szürrealizmus volt. A szürrealisták nem kedvelték az új nőtypust, mert túlzottan ahhoz a polgári világhoz tartozott, amelyet elutasítottak. Felvetődik a kérdés: hogyan viszonyultak az akkor huszoneves költők és művészek a női szerepek megváltozásához? A legfrappánsabb választ erre Simone de Beauvoirnál találjuk, aki több mint húsz évvel később *A második nemben* (*Le deuxième sexe*, 1949) azért bírálja André Bretont, a mozgalom vezéralakját, mert a nőt csak a férfihoz fűződő kapcsolatában látja, és nem beszél a nőről mint szubjektumról.

20 MARGUERITTE, *La garçonne...*, i. m., V–VIII.

21 la garçonne de victor margueritte / sulfureux ou avant-gardiste?, <https://femmes-de-lettres.com/2013/08/21/la-garçonne-de-victor-marguerite-sulfureux-ou-avant-gardiste> [2020. 02. 10.]

22 Gabrielle Sidonie COLETTE, *Zsendülő vetés*, ford. BRODSZKY Erzsébet, Bp., Európa, 1958.

Beauvoir így fogalmazza meg Bretonék álláspontját: „A nő Minden: Igazság, Szépség, Költészet; minden a Másik személyében. Minden, kivéve saját magát.”²³ Nem is találunk a szürrealista művekben olyan lázadó hősnőket, mint Monique Liebert, viszont megjelenik Mélusine, a tündér és varázslónő, a tiszta gyermekasszony, vagy éppen a pszichiátriai eset, Nadja.

Létezik viszont egy ízlésbeli kapocs a szürrealisták és a Margueritte által megrajzolt *garçonne* között, és ez a film. A szürrealisták lelkes nézők voltak, rendszeresen jártak moziba, és nagy tetszéssel fogadták a Louise Brooks amerikai színésznő és táncosnő által megjelenített *örök nőiség* (éternel féminin) új típusát, különösen a *Prix de beauté* című filmben (A szépség ára, 1930). Brooks ikonikus alakja lett a *garçonne*-nak, bubifrizurás arcképe minden fodrászat kirakatában ott volt, és hasonló típust jelenített meg Marlene Dietrich is a *Kék angyalban* (1929). A *garçonne* férfiruhás alakja, amely kétségtelenül a női homoszexualitásra is utal, erősen emlékeztet arra a kétnemű mitológiai lényre, az androgünre, aki Bretonék képzeletvilágának kedvelt visszatérő figurája volt.

23 Simone de BEAUVOIR, *A második nem* (részlet), ford. KARAFIÁTH Judit = KARAFIÁTH Judit, *Szürrealizmus*, Bp., Raabe Klett, 1999 (Matura Izmusok), 81.

II.

(a kultúra intézményei)

Balázs Eszter

ZENEKAR-ALAPÍTÁS A TITANICON

A Vörösmarty Akadémia az 1918-as összeomlás
és „szervezkedési láz” idején *

Az 1918 késő őszen alapított Vörösmarty Akadémia a 19. században a társadalmi önszerveződés terén a nemzeti műveltség és művelődés céljával alapított intézményekkel – a széptudományi alosztállyal működő Magyar Tudományos Akadémiával, a konzervatív nemzeti irodalom és irodalomtörténet reprezentatív testületével, a Kisfaludy Társasággal, valamint a nyitottabb, fiatalosabb szellemiségű, kifejezetten szépírókat tömörítő Petőfi Társasággal – az irodalmi kvalifikáció és szentesítés területén rivalizáló, a *Nyugat* folyóirathoz köthető alternatív akadémiai gondolat megtestesülése volt. Noha rövid életű szerveződésről van szó, az 1918-as alapítása, majd az 1925-ös újraindítása körüli viták – az irodalmi élet számos szereplőjét aktivizálva – az irodalmi autonómia és szabadság kérdését is középpontba állították. Új irodalmi akadémiaként való alapítása az 1918. évi őszirózsás forradalom idején jelentkező autonómiatörekvések egyike, „a forradalmat követő szervezkedési láz” tünete volt.¹ A tehetségek – piaci és politikai szempontokat mellőző – érvényesülésének biztosítása mellett² közéleti szerepvállalásra is törekedett, és az ország integritásának megőrzésében is részt kívánt vállalni. Ez a kettős cél az akadémia 1918–19-es működését végig meghatározta. Alapítási körülményei és működése politikai, gazdasági, kulturális kontextusok metszéspontján történő elemzését teszik szükségessé. 1925-ös, szintén rövid életű újraindítása pedig az 1918-as alapítású szervezet emlékezetének kérdésére is ráirányítja a figyelmet.

Ebben a tanulmányban a Vörösmarty Akadémiát az 1918-as összeomlás, valamint „szervezkedési láz” kontextusában mutatom be, ezért a Németh Luca Anna és mások által alaposan feltárt intézménytörténetet,³ annak főbb

* Tanulmányom az NKFIH-120779. sz. projekt támogatásával készült.

1 N. n., *A Vörösmarty Akadémia újraébredése*, Budapesti Hírlap, 1925. jún. 16., 5.

2 Lásd pl. FÉNYES László, *„Forradalom nem lehet a tehetségtelenség igazolása, hanem épp ellenkezőleg, csakis az elnyomott tehetségek érvényesülése”*. (Idézi HATVANY Lajos, *Bajok és gondok*, Pesti Napló, 1918. nov. 26., 3.)

3 NÉMETH Luca Anna, *Az irodalmi modernség egy szervezeti kísérlete: A Vörösmarty Akadémia története és szerepe a 20. század elejének irodalmi életében*, <http://www.filologia.hu/tanulmanyok/az-irodalmi-modernseg-egy-szervezeti-kiserlete---a-vorosmarty-akademia-tortenete-es-szerepe-a-20.-szazad-elejek-irodalmi-eleteben.html> [2020. 02. 10.] Az egyes nyugatos írók szempontjából elvégzett elemzések: LÁNG József, *Jegyzetek* [Megnyitó beszéd a Vörösmarty Akadémia ülésén] = ADV Endre, *Összes Próza*

momentumait – leginkább az előkészítő értekezletet és magát az alakuló ülést – elsősorban az 1918. őszi, a kulturális élettel és intézményrendszerrel kapcsolatos viták szempontjából tárgyalom (az üléseket és közgyűléseket például nem egyenként részletezem), amihez az eddig még nem teljesen feltárt sajtó-visszhangot, társadalmi fogadtatást is bemutatom. Helyhiány miatt a Kaffka- és Ady-temetésre, a szoborbizottságra, valamint az Ady-kultusszal kapcsolatos intézkedésekre sem térek ki. Mivel az irodalmi kvalifikáció és szentesítés intézményi kereteire való reflexió a 20. század első évtizedeiben Magyarországon is az irodalmi szabadság és autonómia kérdésének egyik meghatározó vonulata volt, a legfontosabb előzményeket szintén érintenem kell, ám a hazai akadémiaalapítási elképzelések történetének szisztematikus bemutatására nem tudok vállalkozni.⁴

Tét az epigonok és tehetségek küzdelmében?

A Vörösmarty Akadémia egyik szellemi atyja és alapítója,⁵ Hatvany Lajos 1928-ban így emlékezett vissza a háború előtti irodalmi és művészeti intézményekre: „Ady, Rippl-Rónai és csatlósaik szomorúan veszik észre, hogy az államnak minden támogatása, hogy az egyetemé, hogy a Tudományos és Szépművészeti Akadémiáé, a Nemzeti Színházé s a hivatalos vagy félhivatalos sajtóé nem a teremtő talentumok, hanem ép ellenkezőleg, az utánczó és epigonok rendelkezésére áll.”⁶ Közel húsz év távlatából úgy látta, az első világháború előtt két tábor csapott össze: „a polgári mezbe bútt rendi állam”, valamint az újítók, akik saját céljaik elérésére közintézményeket, akadémiát, egyetemet követeltek.⁷ Hatvany tehát a teljes kulturális intézményrendszer átalakításának szándékát utólag az általa az epigonok és a tehetségek csoportjait szembeállító küzdelem tétjeként ábrázolta. Mások, mint például Herczeg Ferenc – szintén a húszas években – épp ellenkezőleg, úgy látták, hogy „a »hivatalos irodalom« réme” egyedül a proletárdiktatúra idején fenyegette az írókat, miközben az irodalmi társaságok, ezt szerinte az alapszabályuk is bizonyítja, nem tűzték ki célul semmiféle hivatalos irodalom művelését.⁸ (Ő sem tagadta azonban, hogy az irodalmi társaságoknak az általa is öröktől fogva

Művei, sajtó alá rend. L. J., XI, Bp., Akadémiai, 1982, 627–635.; SIPOS Lajos, *Jegyzetek = Babits Mihály levelezése 1918–1919*, szerk. S. L., Bp., Argumentum, 2011, 452–454.; MEZEY Katalin, *Babits Mihály és az Akadémia*, Magyar Művészet, 2014/3–4, 130–132.; ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete: Forradalmak kora* (6. rész), Alföld, 2016/12, 44–55.

⁴ Érdemes lenne a Vörösmarty Akadémia 1918-as és az 1925-ös alapszabály-tervezeteket összevetni. (V4140/725/1–8., PIM Kézirattára.)

⁵ Vörösmarty Akadémia. Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2., 5., PIM Kézirattára.

⁶ HATVANY Lajos, *Bevezetés* = H. L., *Ady a kortársak közt*, Bp., Genius, 1928, 14.

⁷ *Uo.*

⁸ HERCZEG Ferenc, *Előszó = A Petőfi Társaság ötven esztendeje 1876–1926*, szerk. CSÁSZÁR Elemér, LAMPÉRTH Géza, PETRI Mór, Sas Géza, Bp., 1926, o. n.

létezőnek ábrázolt nemzeti irodalmat kellett szolgálniuk.) De elégedjünk meg most ennnyiben a tízes évek küzdelmeinek későbbi emlékezetével, és nézzük magukat a küzdelmeket!

A hatalom és a piac intézményeitől való távolságtartásra törekvő irodalmi és művészeti emancipációs küzdelem részeként a saját folyóiratok alapítása mellett a hatalom által szentesített intézmények munkájába való bekapcsolódás, illetve – ennek alternatívájaként, az autonómia és az önrendelkezés hangsúlyozásával – önálló akadémia alapítása is felmerült az első világháború előtti években. Az azonban, hogy mindez hogyan történjen, részben generációs alapon is megosztotta az irodalmi modernség képviselőit. A *Nyugatban* már 1914 előtt is többen bírálták a hatalom által szentesített irodalmi szerveződések monopóliumát, miközben figyelemmel követték a Tudományos Akadémia, valamint a vele együttműködő irodalmi társaságok pályázatait, hogy legalábbis bírálhassák szentesítési és jutalmazási rendszerüket. Kevés volt a személyi átfedés a *Nyugat* és a hivatalosan szentesített irodalmi társaságok között. Az Akadémia széptudományi osztálya mellett az irodalmi kvalifikáció másik alapvető intézményének, a Kisfaludy Társaságnak, amely – legalábbis így emlékszik rá a nála fiatalabb tagsággal rendelkező, és szükségképpen konkurens irodalmi társaság, a Petőfi Társaság egykori elnöke – „szépirodalmi kérdésekben királyi kúria módjára ítélkezett”,⁹ egyetlen nyugatos tagja volt csak, Ambrus Zoltán, aki viszont még jóval a *Nyugat* indulása előtt nyert oda felvételt.¹⁰ Ambrus bizalmas baráti kapcsolatban volt az előbb említett Petőfi Társaság elnökével, Herczeg Ferencel is.¹¹ 1909-ben Lengyel Menyhért drámaíró – aki a Nemzeti Színházban 1908-ban bemutatott *A hálás utókor* című drámájával elnyerte az Akadémia Vojnits-díját – még arra figyelmeztette társait a *Nyugatban*, hogy az „új irodalom” ifjonti dühét félretéve próbáljanak csak bejutni a „hivatalos irodalom” intézményeibe, amihez a francia akadémia megostromló modern példáját kínálta mintául (de anélkül, hogy egyetlen szót ejtett volna az Edmond Goncourt végrendeletében indítványozott, végül 1903-ban elindított Goncourt Akadémiáról, amely éppenséggel a francia akadémia szentesítési gyakorlatát tekintve kínált alternatívát).¹² A *Nyugatban* a képzőművészeti témájú írásokban gyakori volt a kifejezett akadémia- és

9 HERCEG Ferenc, *A gótikus ház. Emlékirat*, [Az 1939-es kiadás alapján készült.] Bp., Kráter, 2005, 25.

10 Még egy (utólag) érdekes példa: Lukács György, aki ekkoriban az ellen-Nyugat *Renaissance*-ba írt rendszeresen, 1911-ben a Kisfaludy Társaság Lukács Krisztina-díjában részesült *A modern dráma fejlődésének történetéért*.

11 HERCEG, *A gótikus ház...*, i. m., 31. Herczeg 1891-ben lett a Petőfi Társaság, 1893-ban a Kisfaludy Társaság, majd 1899-ben az MTA tagja. 1904-ben – Jókai elhunytával – ő lett a Petőfi Társaság elnöke. Emellett a Tisza Istvánhoz közeli *Az Újság* egyik főmunkatársa, a *Magyar Figyelő* szerkesztője (ahol Tisza volt a szerkesztő bizottság elnöke), valamint 1914 előtt egy ideig a Magyar Újságírók Egyesületének elnöke is volt. 1939-es memoárjában úgy látta, „a liberális sajtóban oly sokat szidott Akadémia” „a szellemi otthona”. (Uo., 312.)

12 BALÁZS Eszter, *Az „intellektualitás vezérei”: viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról, 1908–1914*, Bp., Napvilág, 2009, 204.

intézményellenesség,¹³ ám vezetőiken keresztül, akik a modern irodalmat rendszeresen bírálták vagy támadták, a Kisfaludy Társaságot és a kapuit szélesebbre táró modernebb, fiatalosabb (a Jókai Mór által 1876-ban alapított) Petőfi Társaságot is érte rendszeres bírálat.¹⁴ 1914 előtt tehát a *Nyugat* és a hatalom által szentesített intézmények között volt vita, de létezett – szerénynek mondható – átjárás is.

Az ábrázolásokat tekintve azonban a *Nyugatban* az első világháború előtti években a két világot elválasztó szakadék képe kezdett körvonalazódni, Szabó Dezső például 1913-ban kétféle irodalomkritika- és történet – az akadémikus és az egyetemek által képviselt irodalom, illetve az ezektől az intézményektől független irodalom – szembenállását hangsúlyozta.¹⁵ 1914-ben az akadémiai díjak odaítélése kapcsán éles kritikára is sor került – ám nem a *Nyugat*, hanem a *Huszadik Század* hasábjain, ami egyúttal láthatóvá tette az akadémiaellenesség határait is a *Nyugatban*. Amikor Herczeg Ferenc 1914 elején megkapta az MTA és a Kisfaludy Társaság közös bizottsága által odaítélt Wahrmann-díjat,¹⁶ Gyulai István a *Huszadik Században* túlzásnak tartotta, hogy az „ilyen elherdált karrierért éhséges fájdalomdíj” a szerinte divatjamúlt Herczeget „a legelső magyar íróvá avatta”.¹⁷ Azt is megjegyezte, hogy az előző év legjobb színpadi művének odaítélt Vojnits-díjjal jutalmazott Farkas Pállal együtt mindketten a kormányzó Munkapárt tagjai, azaz valójában fizetett politikusokról van szó a meglátása szerint. A *Nyugat* és a *Huszadik Század* írói mindezzel azt sugallták, hogy Herczegék írói munkásságának elismerése kifejezi a hatalomnak való strukturális alárendelődésüket, konformizmusukat. A Herczeg díja körüli vita még a tömegsajtó érdeklődését is felkeltette: a szenczi hírlap, az *A Nap* számos író megszólaltatásával riportot készített a témában, ezzel mintegy bizonyítva, hogy az időszakban a kérdés túlmutatott a szűkebb irodalmi nyilvánosságon.¹⁸ 1914 elején – e vita következményeként – a fiatal Tóth Árpád (egyelőre csak a levelezésében) egyenesen egy „új fiatal magyar akadémia” körvonalazásának szükségességét hangsúlyozta,¹⁹ s a tervet *Az Ujság* szerkesztőségének fiatal munkatársai közül Kosztolányi Dezső is kapacitálta.²⁰ A fiatal nyugatosokat tehát már 1914 körül

13 Ugyanez lesz Kassák lapjaira is a jellemző: *A Tettben* ugyan hevesen támadták az esztétizáló irodalmat, de irodalmi intézményeket ritkábban, mint képzőművészeti intézményeket.

14 BALÁZS, *i. m.*, 103., 165–168.

15 *Uo.*, 194.

16 Ez nem azonos a Wahrmann Mór Alapítvány díjával, amivel az MTA 1897-től a kereskedelem és ipar területén kiváló eredményeket elért jelöltek jutalmazta. A testvér, Wahrmann József által 1908-ban alapított díjjal évente 10 ezer koronával tüntettek ki egy-egy kiemelkedő tudóst, művészt vagy íróat. Az összeget pályázat nélkül az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagjaiból kiválasztott bizottság ítélte oda.

17 GYULAI István, *Herczeg Ferenc, a nagy magyar író*, *Huszadik Század*, 1914/4, 499–503.

18 VITÁLYOS László, *Ady Endre Összes Prózái Művei*, IX. köt., Irodalomtörténet, 1984/1, 168–169.

19 TÓTH Árpád levele Nagy Zoltánnak, Budapest, 1914. jan. 12. TÓTH Árpád, *Levelei*, s.a.r. KARDOS László, Bp., Akadémiai, 1973, 69–70.

20 ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Bp., Osiris, 2017, 190.

elkezdte foglalkoztatni egy önálló és független akadémia, azaz nem csak egy, az MTA-hoz valamilyen formában csatlakozó újabb irodalmi társaság gondolata. Irodalmi egyesületek alapítására ugyanis addig főként helyi szinten került sor, de ezek az egyesületek, vagy ahogy akkoriban nevezték: „körök”, többnyire az Akadémia széptudományi alosztályának vagy éppen a Kisfaludy Társaságnak a vidéki fiókiintézményei voltak. Amint a fenti példák mutatják, néhányan a *Nyugat* írói közül viszont – folyóiratuk sikerén felbuzdulva – alternatív akadémiában is gondolkozni kezdtek. Ez az első világháborút megelőző időszak Pierre Bourdieu meghatározása szerint Magyarországon is egybeesett az önálló irodalmi mező kialakulásának kritikai szakaszával, amely során megerősödött egy „saját törvényeknek alávetett külön világ”,²¹ és vele együtt az irodalmi kvalifikáció és szentesítés független intézményének gondolata is.

Az első világháború és az irodalmi társaságok

A hatalomközeli írók számára kezdetben nem okozott jelentős zavart a világháború, hiszen hagyományosan a nemzeti öntudat és műveltség ápolását helyezték műveik és az irodalomról szóló viták középpontjába, így az önvédelemként értelmezett kataklizma csak megerősítette őket ebben a választásukban. Ráadásul a háború totalizálásához szükséges „nemzeti áldozatkészség” programjának kellett kezdetben minden hátországi tevékenységet, így az irodalmat is alárendelni. A hatalom által szentesített irodalmi intézmények pozíciója tehát szilárdabb volt, mint valaha. Ezzel szemben az irodalmi autonómia és szabadság programját képviselő *Nyugat* számára a háború (általában az autonómiák visszaszorulását eredményezve) épp ellenkezőleg, felforgató hatású volt. Rövid ideig tartó túlkompenzálást követően azonban a *Nyugat* távolságtartással, majd kritikusan szemlélte a kataklizmát, és hamarosan visszakövetelte magának a kritikai autonómiához való jogot,²² s írói egyre inkább hallatták pacifizmusukat is (miközben a folyóirat a *háború kultúrájának* minimális programját is teljesítette).²³ A háború az irodalmi intézményekhez való viszony tekintetben is fordulatot hozott: a *Nyugat* írói közül – a konzervatív irodalmi körök részéről az 1915–1916-ban ellenük zajló lejárató kampányt (az ún. Ady–Rákosi-vitát) követően – többen is igyekeztek felvételt nyerni a Petőfi

21 Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, Bp., Budapesti Kommunikációs Főiskola, 2013, 69.

22 Lásd. pl. SCHÖPFLIN Aladár, *Levelek a Kálváriáról*, *Nyugat*, 1916/16, 413–419.

23 A *Nyugat* a háború idején mindvégig publikált frontról küldött költészetet, levelezést és naplókat, amivel tartotta a lelket a katonákban, s ezzel akarva-akaratlanul elviselhetőbbé tette a harctéri megpróbáltatásokat. A magyar hadiköltészők hirdetményei is a háború végéig megjelentek a lapban. Ami a *háború kultúráját* illeti, ezen az első világháborús historiográfiában használt kifejezésen a háború széles körben való elfogadásának diskurzusát értjük, amelyben az egymás iránti háborús gyűlölet fontos szerepet kapott. (Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER, *1914–1918, Az újraírt háború*, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2006, 86.)

Társaságba, amely azonban számos akadályt gördített eléjük. Babits Mihálynak az említett irodalmi társaságtól jövő késői elismeréséhez közvetlenül egy külpolitikai esemény, a februári orosz forradalom járult hozzá: ettől fogva ugyanis a békevárás bizonyos keretek között legitim lett. Míg a Petőfi Társaságba 1915-ben benyújtott tagkérelmét ugyanazon év augusztusában közzölt *Játszottam a kezével* című antimilitarista verse miatt elutasították, két évvel később, 1917. december 15-én – Herczeg Ferenc kezdeményezésére – többek között Bíró Lajos és Kosztolányi Dezső mellett már őt is különösebb akadály nélkül beválasztották a grémiumba.²⁴ Ennek már az sem lehetett akadály, hogy az év tavaszán a hatóságok még büntetőeljárást fontolgattak ellene a *Nyugat*-ban közvetlenül a februári orosz forradalom előtt megjelent pacifista verse, a *Fortissimo* miatt (amiért a szóban forgó *Nyugat*-számot el is kobozták). Herczegék Kosztolányi ajánlását is kétszer vetették el, még mielőtt 1917 végén beválasztották volna a Petőfi Társaságba. Ignotus az egyik ilyen alkalommal neheztelően meg is jegyezte: az irodalmi társaságok feladata az lenne, hogy „pótolják azt, amit a piac s a társadalom nem ad meg az íróknak s az irodalomnak”.²⁵ A konzervatívabb és generációs alapon is elzárkózóbb Kisfaludy Társaság – Beöthy Zsolt elnöklete alatt – a háború alatt egyetlen szerény nyitást hajtott végre: 1914 őszén beválasztotta tagjai közé a századfordulós irodalmi modernizmus időközben megszélidült emblematikus szereplőjét, a hetvenegy éves Kiss Józsefet. Az izraelita (tehát nem kitért) Kiss nem mellesleg – ahogy Komlós Aladár később nevezte – „a kor legjelentékenyebb magyar-zsidó költője” volt. Beválasztása azonban nemcsak a zsidó felekezetnek a Kisfaludy Társaságba való „bebocsáttatása” miatt tekinthető a politikai és társadalmi ellentétek meghaladását hirdető istenbéke jegyében bekövetkezett kisebb fordulatnak,²⁶ hanem mert korábban éppen ő volt az, aki (más munkatársak mellett) *A Hét*-ben szinte sportot űzött az Akadémia és Kisfaludy Társaság kigúnyolásából. Ahogy arról már szó esett, a nyugatos írók közül egyedül Ambrus Zoltán, aki 1911 óta a Tudományos Akadémiának is levelező tagja volt, erősítette a Kisfaludy Társaságot. A Beöthy Zsolt vezette konzervatív irodalmi társaság kitartó összefonódását a hatalommal (illetve 1910 után a Nemzeti Munkapárttal) mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1918 februárjában az egyetlen megüresedett helyre a miniszterelnöki székből több, mint félévvel korábban lemondott Tisza Istvánt választották meg.²⁷ Miközben a

24 *Az Újság*, 1917. dec. 9., 12. = *Babits és a Petőfi Társaság*, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Tófalusi Tannyomda, 1997, 19.

25 IGNOTUS, *Petőfi-társaság*, *Nyugat*, 1917/1. Idézi ÁRANY, *Kosztolányi Dezső élete...* i. m., 191.

26 Kiss József 1914 őszén történő beválasztása általános elismertségből, életkorából éppúgy következik, mint az istenbékéből, azaz a nemzeti egység hangoztatásából a háború elején. A Kisfaludy Társaságnak természetesen voltak korábban is zsidó származású tagjai, de ők mind kitértek voltak. (Köszönöm Konrád Miklósnak ezt a pontosítást.) 1915-ben *A Hét* kiadásában *Kiss József háborús versei* címmel kötetet jelentetett meg.

27 N. n., *A háborús esztendő*, Kincses Kalendárium, Bp., Budapesti Hírlap Újságvállalata, 1919, 173. Tiszának az irodalmi társaságban elmondott beszédeit külön kötetben is megjelentették: *Tisza*

hatalom által szentesített szépirodalmi társaságok 1918 őszéig megnehezítettek a nyugatosok elismerését, Hatvany Lajos *Nyugat*-alapító, Ambrus Zoltán, Ady Endre, Babits Mihály, Elek Artúr, Laczkó Géza rendes tagként erősíthették a nem kifejezetten szépirodalmi, hanem inkább tudományos jellegű, 1911-ben alapított Magyar Irodalomtörténeti Társaságot, amelynek első elnöke nem volt más, mint az előbb említett Kisfaludy Társaság elnöke, a konzervatív irodalomtörténész Beöthy Zsolt, a titkára pedig Horváth János, *A Nyugat magyartalanságai* szerzője.²⁸ A *Nyugat* írói mindkettejükkel vitában álltak 1914 előtt. A nyugatos írók tagságára az lehet a magyarázat, hogy általában a tudományos társaságoknak nagyobb volt az áteresztőképességük már az első világháború előtt is (az időszakban a tudományos szervezetek általában is szívesebben toboroztak tagokat, mint a régebben alapított irodalmi vagy művészeti szervezetek), ráadásul a Magyar Irodalomtörténeti Társaság esetében egy olyan új tömörülésről van szó, amely később szerveződött, mint például maga a *Nyugat* folyóirat.

1914 és 1918 között az irodalmi és művészeti autonómiák kérdésével a háborúkritika, illetve háborúellenesség is összekapcsolódott.²⁹ A háború második felében (1917-től) a társadalomban növekvő békevágy jelentősen hozzájárult a *Nyugat* népszerűségének erősödéséhez. Egyik mecénása és emblematisztikus írója, az irodalomszervezői ambíciókkal jellemezhető Hatvany Lajos³⁰ 1917 január 1-jével megvásárolta a *Pesti Naplót*, illetve *Esztendő* címmel új irodalmi folyóiratot is indított, s ezzel a háború utolsó időszaka alatt megnőtt a modern irodalmi törekvéseket képviselő platformok száma. E lapok háborúellenessége a cenzúra miatt azonban többé-kevésbé látens volt csak. A háború erőteljes elutasítása szempontjából Ady és Babits pacifista költészetét kell kiemelnünk, valamint Kassák Lajos avantgárd és háborúellenes folyóiratát, a *Mát* (amely a súlyosbodó cenzúra miatt az 1915 és 1916 ősze között megjelent *A Tett*hez képest ugyanakkor kevésbé exponálta háborúellenességét). 1918 nyarán a Babits, Szabó Ervin és Jászi Oszkár által – a középkori keresztény lovagrend, a *Knights of Europe* mintájára – megalapított Európa Lovagjai társaság pedig a háború elutasítása mellett azzal a céllal jött létre, hogy „Európa egyesülését előkészítsék a lelkekben”.³¹ További (rejtett) célja az volt, hogy különválassa a magyar értelmiséget a háborút viselő kormánytól.³² Ez a nemzetköziség és béke melletti, mindössze 25 író által aláírt kiáltvány lett aztán a kiindulópontja az őszi őrzsás forradalom elején a Világ szabadság Ligája által kezdeményezett és (nagyreszt) Babits által megfogalmazott, de Jászi Oszkár pacifista federalizmusát tükröző *A magyar intel-*

István gróf emléke: A Kisfaludy-Társaságban tartott előadások Tisza István utolsó arcképével, Bp., Athenaeum, 1921 [1920.].

28 A Magyar Irodalomtörténeti Társaság tagjainak névsora 1918-ban, Irodalomtörténet, 1919, 151–164.

29 Lásd Kassák Lajos lapjai, *A Tett* és a *Ma* esetét.

30 Nagy Sz. Péter, *Hatvany Lajos*, Bp., Balassi, 1993, 59.

31 SIPOS Lajos, *Babits Mihály és a forradalmak kora*, Bp., Akadémiai, 1976, 20.

32 BENEDEK Marcell, *Naplómat olvasom*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 285.

ligenciához című, a haza és az emberiség nevében közzétett kiáltványnak.³³ A dualizmus és a dinasztikus rend összeomlásának légkörében és a háború végét kísérő eufóriában és „szervezkedési lázban” fogant kiáltványt a magyar művészet, zene, irodalom 96 fontos alkotója jegyezte. A kiáltvány az ország önállóvá válását ünnepelte, egyúttal a „rég»Osztrák–Magyar Monarchia« területén” élő népekkel való „szövetség” létrehozását indítványozta a népakarat és önrendelkezés wilsoni elvei alapján, a minél szorosabb gazdasági együttműködés jegyében, ahol egymás nemzetiségeinek kulturális autonómiáját mindenki kölcsönösen támogatja.³⁴ A kiáltvány 1918 „nemzetellenes”, pacifista messianizmusát tükrözte, mondván: „szent a haza: de még szentebb az emberiség”.³⁵ A kiáltvány – a szellemi rokonság, valamint az aláírók és a leendő Vörösmarty Akadémia tagsága közötti átfedés miatt – az új akadémia megalakulása egyik közvetlen előzményének tekinthető.

Kulturális elitsere?

„A magyar történelem vereségben fogant baloldali pillanata” volt ez – ahogy Hatos Pál foglalta össze az őszirózsás forradalmat frappáns tömörséggel.³⁶ Mindenesetre a magyar írók, művészek, értelmiségiek, – nem sokat törődve a verességgel, és a következmények kapcsán eleinte optimista forgatókönyvvel számolva –, belevetették magukat a „népköztársaság” és a demokrácia megteremtésének kísérletébe. A nemzeti függetlenséget, valamint a polgári és pacifista forradalmat zászlajára tűző új hatalom meg akarta őket nyerni magának, nagy részük pedig eleinte lelkes támogatónak mutatkozott. Ez nemcsak a Vörösmarty Akadémia derékhadát jelentő nyugatos írókra volt igaz, hanem (részben és ellentmondásosan) a nemzeti konzervatív kulturális intézményhálózat reprezentánsaira is. Berzeviczy Albert, az Akadémia pozíciójában meghagyott elnöke (amely pozíciót 1905 óta töltötte be, 1917 óta főrendiházi tag is volt) – az őt ért támadások mérséklésének reményével is – 1918 november végén a teljes tagság előtt „részletesen megemlékezett a forradalom nagy nemzet- és társadalomátalakító hatásáról”, és kifejezte abbéli reményét is, hogy „a népszabadságra alapított új kormányzat hathatós védelemben fogja részesíteni a tudomány szabadságát is”.³⁷ Az értelmiségi csoportok és a sajtó változatos álláspontokat foglaltak el az Akadémiával és általában a kulturális intézményrendszer megújulási lehetőségeivel kapcsolatban: míg a *Világ* ele-

33 Hatos Pál, *Az elátkozott köztársaság: Az 1918-as összeomlás és forradalom története*, Bp., Jaffa, 2018, 243.

34 *A magyar intelligenciához*, Világ, 1918. nov. 3., 12.; *A magyar intelligenciához*, Pesti Napló, 1918. nov. 3., 8. Lásd BABUS Antal, *Fülep Lajos az 1918–1919-es forradalmakban*, Új Forrás, 2002/3, 30–51. és 2002/4, 40–67.

35 Hatos, i. m., 242. (Az idézet *A magyar intelligenciához* című kiáltványból való.)

36 Uo., 16.

37 N. n., (*Összes ülés az Akadémián*), Budapesti Hírlap, 1918. nov. 26., 9.

inte radikális elítváltást követelt a fontosabb kulturális pozíciókban,³⁸ mások, mint például Kárpáti Aurél író, inkább alkalmazkodást és beilleszkedést sürgették.³⁹ Általános volt az a nézet, hogy a művészet nem maradhat „a kiváltságos osztályoké” – ahogy Kárpáti a Nemzeti Színház kapcsán fogalmazott: állami intézményként „mindenkihez szólónak és minden érték megszólaltatójának” kell lennie, ahol „a tiszta művészetnek lehet és kell alárendelni minden más értéket”.⁴⁰ Schöpflin Aladár a *Nyugat*-ban a magát „konzervatív levegővel körülvéő”, „gondolkodásbeli önállótlanossággal” jellemezhető lateiner-értelmiséget hibáztatta a kulturális intézményrendszer elavultságáért, az intézményekbe való bejutás szűkös feltételeiért, és nem mellesleg magáért a háborúért is.⁴¹ Az elítváltás gondolatát azonban ő is elvetette: úgy vélte, mivel „az új eszmék régi hirdetői kevesen vannak”, ezt az „intelligenciát” kell végső soron meggyőzni, és „az új intézményekkel összeforrasztani”.⁴²

Voltak, akik viszont úgy látták, hogy „a bukott nagyságok magukra maradnak, akárcsak a megöregedett kokottok”,⁴³ és ezt a sorsot remélték beteljesülni az MTA-val kapcsolatban is. Az új-jobboldal egyik fontos hetilapjában, a Központi Sajtóvállalat Rt. által kiadott *Uj Nemzedék*-ben Roboz Imre, *Az irodalom boudoirjában* című 1916-os riportkönyv szerzője most azt hangoztatta, hogy kevés olyan népszerűtlen intézmény létezik Magyarországon, mint az évtizedek óta támadott Akadémia, amely a múltban mindig elérte, hogy „a kormányhatalom szolgálatkész, felhasználható testületet látott benne, nem nyúlt tehát hozzá”.⁴⁴ Ezúttal azonban fordult a kocka, mert „a népkormány-nak nincs szüksége politikai szolgálataira”, és fel kell számolni „az efféle bebalzsamozott vaskalapos intézményt”, „a múlt konok őrzőit”.⁴⁵ Roboz meg is szólaltatta az Akadémia elleni éles bírálatáról már korábban elhíresült Kacziány Gézárt, a Köztársaság Párt alelnökét. A *Figaró* című irodalmi, művészeti és színházi hetilapban pedig az *Uj Nemzedék* vitriolos tollú publicistája, Lendvai István ment neki az Akadémiának a klikkesedés vádjával.⁴⁶ A Berzeviczy elleni támadások mégis lecsillapodtak, ami végső soron a Kárpáti- és a Schöpflin-féle álláspont felülkerekedését tükrözte tehát az MTA-ra nézve is. Fényes László újságíró (az őszirózsás forradalomban országos szervvé lett Nemzeti Tanács tagja, a Nemzetőrség kormánybiztosa és hadügyi államtitkár) a vélemény szabadság nevében hárította el Berzeviczy meneszté-

38 N. n., *A népért a néppel*, Világ, 1918. nov. 14., 10.

39 KÁRPÁTI Aurél, *Felelős igazgatót és színésztanácsot a Nemzeti Színház élére: Nem kell grófi kormánybiztos vagy intendáns*, Déli Hírlap, 1918. nov. 14. Közli „Mindenki újakra készül...”: az 1918/1919-es forradalmak irodalma, szerk. JÓZSEF Farkas, Bp., Akadémiai, II, 1959–1967.

40 Uo.

41 SCHÖPFLIN Aladár, *Forradalom és a magyar lateiner osztály*, Nyugat, 1918/21–22, 697–701.

42 Uo.

43 Rbz. [ROBOZ Imre], *A tudomány és forradalom*, Uj Nemzedék, 1918. nov. 9., 26.

44 Rbz. [ROBOZ Imre], *Kormánybiztost küldenek az Akadémiába?*, Uj Nemzedék, 1918. nov. 9., 19–21.

45 Uo., 20.

46 l. i. [LENDVAI István], *Vörösmarty-Akadémia*, Figaró, 1918. dec. 11., 26.

sét, és álláspontját Hatvany Lajos ki is emelte az akadémiai belső forrongásról írt tudósításában, ami azt mutatja, hogy az új, forradalmi rendszert támogató írók, értelmiségiek többsége nem kívánt radikális elitceserét: „Mert a köztársaság, szabadság nem kezdheti munkáját gondolatelfojtással. S ha az Akadémia régi dilettánsait kivetjük, ami jó és helyes – mert hiába esküdtek fel az urak a Nemzeti Tanácsnak, azért a megújhodott politika mellett az iskola, egyetem s általában a tudomány maradtak e hazában a reakció utolsó mentsvárai –, vi-
gyáznunk kell, hogy e tisztító munkában ne vessük ki a búzát a pelyvával...”⁴⁷ A Tudományos Akadémia vezetőségében tehát végül nem történtek jelentős változások, ám a forrongás elérte a vele összeköttetésben lévő szépirodalommal foglalkozó szervezeteket is.

„Nagy szervezkedési láz”

„Igen, a holnap problémájának eldöntése áll ma mindennek homlokterében s ennek a problémának eldöntéséhez mindenki hozzá akar szólni. Innen a nagy szervezkedési láz, mert csak a szervezett erő tud a mai társadalmi helyzetben szóhoz jutni” – hangoztatta az önszerveződés jelentőségét a *Kecskeméti Újság* egyik publicisztikája 1919 elején, rámutatva, hogy az korántsem korlátozódott csak a fővárosra.⁴⁸ Az országos szervezkedési láz, amely még az óvónőket is elérte,⁴⁹ 1918 őszén a kulturális életben is fellobbant. Szervezkedni kezdtek a zenekritikusok,⁵⁰ a képzőművészek és a színészek is: „Míg nem pusztít a szél, a vihar s a forradalom, csupán tisztít, addig hasznos természeti tűnemény. Az a színpadi forradalom is, mely most a festett berkeket izgatja, jó hatással lesz, csak kormányozni kell a színészek lelkesedését s rá kell vezetni a munka malmára. A forrongás egyik oka és célja az *anyag*i helyzet javítása, másik a *művésztanács* elismertetése, harmadik az *igazgató-detronizálás*. Az első a szociáldemokrata munkásoktól tanult módon sikerrel kecsegtet.”⁵¹ Kernstok Károly, az első világháború előtt feloszlott, de 1918 szeptembere óta újra aktív *Nyolcak* festőcsoport⁵² vezetője, egyben az Országos Radikális Párt tagja, a forradalom kirobbanásakor bejelentette egy kétszáz tagú küldöttség élén a Képzőművészeti Egyesület csatlakozását a Nemzeti Tanácshoz, amelynek aztán az irodalmi és művészeti szakbizottság vezetésével megbízott tagja lett.⁵³

47 HATVANY, *Bajok és gondok...*, i. m., 2–3. Az MTA belső forrongásával, illetve az MTA-t érő bírálatokkal itt nincs mód foglalkozni. Lásd még n. n., (*Támadás az Akadémia ellen*), Budapesti Hírlap, 1918. nov. 26., 9.

48 N. n., *Polgár és proletár*, Kecskeméti Újság, 1919. febr. 21., 1.

49 N. n., *Szervezkednek az óvónők*, Budapesti Hírlap, 1918. nov. 10., 16.

50 N. n., *Zenekritikusok a kultuszminiszternél*, Az Újság, 1918. dec. 6., 9.

51 Zsolt [PORZSOLT Kálmán], *Esti levél – Színész-forradalom* –, Pesti Hírlap, 1918. dec. 1., 8.

52 ROCKENBAUER Zoltán, *A Nyolcak 1919-ben*, Enigma, 25 (2018), 81.

53 *Uo.*, 86–87.

Kernstok célja egy önálló művészeti minisztérium létrehozása volt,⁵⁴ ám a Károlyi-kormányt követően megalakult Berinkey-kormány a kezdeményezést végül elvetette, és a művészeti ügyek töretlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörében maradtak 1919. március 21-ig.

A forradalmi helyzet annyi más, az önrendelkezést érintő kérdés mellett tehát a felszínre hozta az irodalmi szabadság és autonómia ügyét is. Az MTA vezetőségével együtt a hagyományos irodalmi társaságok is defenzívába szorultak: a Kisfaludy Társaságban 1918. november 7-én Beöthy Zsolt elnök, a társaság feladatát továbbra is a nemzeti műveltség ápolásában megjelölve, Berzeviczy Alberttel együtt bejelentette csatlakozását a Nemzeti Tanácsshoz (egyúttal annak oltalma alá is helyezve magukat).⁵⁵ Míg azonban a konzervatív szervezetben (többek között a tagság viszonylag magas életkorára való tekintettel is) nem került tisztújításra sor, az eklektikusabb tagságú Petőfi Társaságot válságba sodorta „a vértelen irodalmi forradalom”.⁵⁶ Az irodalmi társaság – Herczeg indítványára – üdvözölte a Nemzeti Tanácsot, de ahhoz nem csatlakozott, arra hivatkozva, hogy az „pártpolitikai intézmény”, és „a politikát nem szabad belevinni egy irodalmi társaságba”.⁵⁷ Herczegék az irodalmi társaság feladatául Petőfi eszméinek szolgálatát jelölték meg, valamint „a magyarság megvédését a nemzetek tájékoztatlanságával szemben”.⁵⁸ Ám a helyzet ezzel nem jutott nyugvópontra: többen is megörökítették azt „a viharos közgyűlést”,⁵⁹ ahol a reformokat követelő tagság fellépése végül szakítást provokált ki (a konzervatívok kezdetben bolsevik puccsot vizionáltak).⁶⁰ A *Pesti Hírlap* így idézte név nélkül a reformerek egyik szónokát: „Itt áll egy üres pohár s odakünn van a fiatal bor; vagy megengedik önök, hogy behozzuk kívülről a bort, vagy kimegyünk és keresünk egy új poharat a meglevő borhoz, önök pedig mulathatnak vagy búsulhatnak itt tovább az üres pohár mellett.”⁶¹ A közgyűlés által egyhangúlag az elnöki pozíciójában megtartott Herczeg Ferenc, látva a forrongás eszkalálódását, elébe akart menni a szétesésnek, és

⁵⁴ Uo., 87.

⁵⁵ N. n., *Kisfaludy Társaság az új érában*, Pesti Napló, 1918. nov. 7.; n. n., *Az Akadémia és a Kisfaludy Társaság csatlakozása a Nemzeti Tanácsshoz*, 8 Órai Ujság, 1918. nov. 8, 5. Lásd ehhez még: GÖNDÖR Ferenc: *Rákosi Jenő és az egyéb ellenforradalmárok*, Az Ember, 1918. dec. 10., 3–5.

⁵⁶ N. n., *Új irodalmi társaság*, Az Est, 1918. nov. 21., 6.; Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, 1918. nov. 28. = *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 43. Lásd még n. n., *Vörösmarty akadémia*, Világ, 1918. nov. 21., 11.; n. n., *Vörösmarty akadémia*, Az Ujság, 1918. nov. 21., 10.

⁵⁷ LENDVAI István, *Herczeg Ferenc a Tilláról, a Petőfi-Társaságról és a Bizáncról*, Figaró, 1918. nov. 6., 25. Peterdi Andor ezt hangsúlyozta: Herczeg ellenezte a csatlakozást, és csak az üdvözlésbe ment bele, mivel összeférhetetlennek tartotta, hogy „mint irodalmi testület, egy politikai egyesülethez csatlakozzék”. (PETERDI Andor, *Válasz Herczeg Ferenc nyilatkozatára*, Népszava, 1919. márc. 1, 6.)

⁵⁸ N. n., *A Petőfi Társaság köszönti a Nemzeti Tanácsot*, Világ, 1918. okt. 29., 4. Idézi *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 30–31.)

⁵⁹ Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, 1918. nov. 28. = *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 43–49. Lásd még NÉMETH, i. m.

⁶⁰ n. n., *A Petőfi Társaság...*, Pesti Hírlap, 1918. nov. 12., 13. = *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 34.

⁶¹ Uo.

a fiatalítás jegyében elrendelte 25–30 új tag beválasztására egy bizottság felállítását, amelyben nyugatosként Móricz, Babits is helyet kaptak, sőt az előbbi egyenesen alelnökként.⁶² Az új hatalmat szintén elfogadó, ám azzal kritikus katolikus *Élet* szerint mindez a politika kizárását jelentő, üdvözlendő kompromisszum jele: „Csak az irodalomban nem lehet elintézni a valóságot azzal, hogy egyszerűen más kezekbe adjuk a kormányhatalmat. Az irodalomban meg kell becsülni a talentumot a konzervatív emberben is. Ezt az igazságot fontolták meg úgy látszik a Petőfi Társaság tagjai is, kik békés megoldást kerestek az ellentétes politikai felfogások között. A külső események hullámai behatoltak az irodalmi fórumra is, de nem szenvedett károkat a kultúra. A magyar írók a politikai forrongás mögött megtalálták önmagukat. Ez a legjobb, legigazabb nemzeti politika, összefogni minden irodalmi értéket, minden írói erőt arra a feladatra, mely a magyar kultúrára vár. A Petőfi Társaság ezt az irányítót adta a magyar írók kezébe.”⁶³ Az írás tükrözte a tagság egy részének – így Herczegnek is – a véleményét: Papp Zoltán például hasonlóképpen tiltakozott az ellen, hogy „politikát hozzanak a társaságba”.⁶⁴ Ahogy ezek a példák is mutatják, a „szervezkedési láz” idején a régi elitekhez tartozó írók szívesen hangoztatták az irodalmi pluralizmus és tolerancia liberális érveit az új hatalomtól való függetlenség, illetve saját pozíciók megtartása reményében.

Ám az *Élet* glosszája elhamarkodottan ítélte meg a helyzetet, ugyanis konzervatívok és reformerek között végül mégiscsak kenyértörésre került sor (valószínűleg Herczeg előbb említett indítványa miatt⁶⁵), minek következtében az utóbbiak – Palágyi Menyhért, Kabos Ede és Babits, valamint az ekkor már numerus clausust emlegető Móricz⁶⁶ – kiváltak, hogy az eredetileg a Petőfi Társaságba beléptetni kívánt fiatal írókkal együtt teljesen új alapokra helyezett, önálló intézmény alapításába fogjanak, amely „a magyarság mellett az európaiságot is döntő fontosságúnak tartja”.⁶⁷ A renegát írók – Hatvany kezdeményezésére, aki budai palotájában összehívta, többek között, a „párt-ütőket” is – nagyban kívántak gondolkodni, és egy újfajta legitimitás kánonjának kidolgozására alkalmas autonóm akadémia alapítása mellett döntöttek.⁶⁸ Amit Ignótus a forradalmat teljes mellszélességgel támogató *Új Magyarország* című esszéjében kijelentett (miközben például saját háború

62 n. n., *Herczeg Ferenc megmarad a Petőfi Társaság élén*, Déli Hírlap, 1918. nov. 12., 5. = *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 33.; n. n., *A Petőfi Társaság...*, Pesti Hírlap, 1918. nov. 12. = *Uo.*, 35. (A hattagú bizottság többi tagja, Kabos Ede, Pekár Gyula, Ferenczy Zoltán, Bársony István voltak.)

63 N. n., *Béke a Petőfi Társaságban*, *Élet*, 1918. nov. 17., 1086.

64 N. n., *Herczeg Ferenc a Petőfi Társaság elnöke marad*, 8 Órai Ujság, 1918. nov. 12., 5.

65 LENDVAI István, *Herczeg Ferenc a Tilláról...*, i. m.

66 1918 végén a Petőfi Társaságban éppúgy találunk a *Magyar Figyelő*höz, mint a *Nyugathoz* kötődő írókat. Nyugatosok Babits, Móricz és Ambrus Zoltán voltak.

67 Móricz Zsigmond levele Herczeg Ferencnek, 1918. nov. 20. = *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 42. Az új tagnévsor összeállítása, majd az új irodalmi társaság szükségességének kimondása Hatvany lakásán folyt. (Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, 1918. nov. 28. = *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 43–44.)

68 Lásd erről részletesen ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete: Forradalmak...*, i. m., 47–48.

alatti szerepe felett egyszerűen tovasiklott) – miszerint a *Nyugat*, amely tíz éven keresztül képviselte „a független és szabad irodalmat”, egyben az októberi forradalom előhírnökének is tekinthető annak köszönhetően, hogy platformot biztosított a demokrata és radikális gondolatoknak⁶⁹ –, most az új akadémia megalapításához is kellő szellemi és morális alapnak tűnhetett a nyugatosok szemében. A *Pesti Napló*ban Hatvany tulajdonos-szerkesztő, aki október végétől a Nemzeti Tanács intézőbizottságába is bekerülve az irodalmi és művészeti ügyek referense lett⁷⁰ (sőt a november elején Belgrádba tartó béke delegációban is részt vett⁷¹), a Petőfi Társaságban végbement szakítás közvetlen következményeként ábrázolta az akadémiaalapítást: „Megalakítására az adott ötletet, hogy a Petőfi-Társaságban nemrégiben egy sikertelen forradalom zajlott le és a bevászártandó fiatal írók, kikkel a Petőfi-Társaság fel akarta frissíteni erejét, a történetek után nem hajlandók elfogadni a tagságot. Ezek az írók, más írókkal együttesen most egy szellemi közösségbe tömörültek és Vörösmarty Mihály születésnapján, december 1-én megalakítják a Vörösmarty akadémiát.”⁷² A forradalmasodó, de továbbra is reformista platformon álló *Népszavában* ennél élesebb szembenállás következményeként ábrázolták az alapítást: „Modern magyar írók régi törekvése, hogy szemben a maradi, ártalmas irodalmi társaságokkal, megalakítják a maguk írói, tiszta irodalmat művelő körét. Ez idáig nem sikerült. A forradalom energiái elhatározásra bírták ezt az írói csoportot is és irodalmi társaságot alapítanak Vörösmarty-Akadémia címmel.”⁷³

A Vörösmarty Akadémia a politikamentesség és közéleti szerep kettős vonzásában

Az új politikai helyzetben lehetőség nyílt tehát egy új irodalmi akadémia megalapítására. Állami fenntartás és függőség helyett azonban csakis függetlenség jöhetett szóba. Az új hatalommal sokkal inkább kölcsönös legitimálási szándék merült fel, ami jelentős – nem csak szimbolikus – különbség volt a korábbi konzervatív irodalmi társaságokhoz képest, amelyek esetében egyértelműen az állami függés volt az írói státusz ára. A Vörösmarty Akadémia finanszírozását nem az állam, hanem továbbra is – mecénatúra alapon – az új írói szervezet motorja, Hatvany Lajos, valamint a *Pesti Hírlap*ot is tulajdonló Légrády sajtóvállalat biztosította, a társasági vagyont pedig a Pesti Hazai Első Takarékpénztár kezelte.⁷⁴ A háborúban a második legolvasottabb napila-

69 Ignórus, *Új Magyarország*, *Nyugat*, 1918/21–22, 611–614.

70 N. n., *A Nemzeti Zenei ügye*, Budapesti Hírlap, 1918. nov. 28., 9.

71 N. n., *A miniszterelnök tárgyal a fegyverszünetről*, 8 Órai Ujság, 1918. nov. 7., 1.

72 N. n. [Hatvany Lajos], *Vörösmarty Akadémia*, *Pesti Napló*, 1918. nov. 21., 10.

73 N. n., *Új irodalmi társaság*, *Népszava*, 1918. nov. 21., 7.

74 Lásd pl. Pesti Hazai Első Takarékpénztár levele Móricz Zsigmondnak, az Ady-szoborbizottság elnökének, 1919. febr. 10. (Az Ady-szobor alapidokumentumai), PIM M100/6172/1. A vagyonkezeléssel

pot kiadó Légrádyak gyors alkalmazkodóképességét mutatja, hogy Gellért Oszkár szerkesztésében – aki nemcsak a *Nyugat* főmunkatársa, hanem az említett napilap, a *Pesti Hírlap* szerkesztője is volt – 1918. november 24-én napvilágot látott *A diadalmas forradalom könyve*,⁷⁵ amely úgymond a forradalom „előkészítésében” részt vállaló politikusokkal (többek között a népkormány tagjaival), valamint írókkal közölt interjúrészleteket, róluk fényképeket publikált, sőt, egyes esetekben, a műveiket is közreadta. Ebbe az új hatalmat és az azt támogató szellemi eliteket legitimáló válogatásba belekerült a *Fortissimo* is, amely a *Nyugat* 1917. márciusi elkobzása óta Magyarországon csak kéziratban létezett.⁷⁶ Az őszirózsás forradalom szervezkedési lázában fogant Vörösmarty Akadémia támogatása révén – a szépírókat mindig is foglalkoztató – Légrádyak egyúttal legitimálni is igyekeztek magukat, feledtetni akarván lapjuknak a háború támogatásában játszott dicstelen szerepét. 1919. február végén már a Petőfi Társaságot is támogatták,⁷⁷ és mind ennek, mind a Vörösmarty Akadémiának legalább 10-10 ezer koronás támogatást nyújtottak 1918–1919 telén.⁷⁸ Utóbbi esetében a hírlap kiadóvállalatának negyvenéves jubileumára hivatkozva nyújtott támogatást irodalmi pályadíjra kellett fordítani.⁷⁹

Hatványék a Vörösmarty Akadémia megvalósításának konkrét tervét az *Oththon Írók és Hírlapírók Körét* felkereső új miniszterelnök előtt is ismertették 1918. november 20-án,⁸⁰ felkérve őt az alakuló ülés megnyitására is,⁸¹ ami megint csak arra mutat, hogy az új irodalmi testület jó kapcsolatra törekedett az új hatalommal. A forradalmi rendszerhez alkalmazkodni kénytelen katolikus *Élet* Károlyi látogatásáról maliciózan tudósított: „Kezdetben kimért, feszes, ünnepélyes volt mindenki a kormányelnök körül, bemutatták neki *Babits* Mihályt, *Móricz* Zsigmondot és *Schöpplin* Aladárt, csak maga a miniszterelnök érezte magát fesztelenül, nem volt nyájas és leereszkedő, hanem ebben a gőgös, fennhéjázó társaságban egyenlő rangban érezte magát *Bródy* Sándorral.”⁸² Nagy Lajos visszaemlékezésében azt hangsúlyozta, hogy Károlyi az írók, újságírók támogatását kérte a polgári demokrácia stabilizálásához.⁸³

Móriczot és Schöpplint bízták meg. (M100/6169/1, PIM Kézirattára) Vö. n. n., *A Vörösmarty Akadémia alakuló ülése*, *Pesti Hírlap*, 1918. dec. 3., 7.

75 *A diadalmas forradalom könyve: A Népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar íróknak önvallomása: A forradalmi napok hiteles krónikája*, szerk. GELLÉRT Oszkár, Bp., Légrády, 1918.

76 RÓNA Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája*, 1915–1920, Bp. Balassi, 2015, 431.

77 N. n., A Petőfi Társaság rendkívüli közgyűlése, *Budapesti Hírlap*, 1919. febr. 25. = *Babits és a Petőfi Társaság... i. m.*, 51.

78 DR. LÉGRÁDY OTTÓ, DR. LÉGRÁDY IMRE, *A Pesti Hírlap jubileuma*, *Pesti Hírlap*, 1918. dec. 22., 9.; n. n., *Pesti Hírlap irodalmi pályadíjai*, *Pesti Hírlap*, 1919. nov. 30, 9.

79 *Pesti Hírlap irodalmi pályadíja a Vörösmarty-Akadémiában* = „Mindenki újakra készül...” ..., i. m., 286–287.

80 N. n., *Új irodalmi társaság*, *Az Est*, 1918. nov. 21., 6.

81 *Uo.*

82 *Argus* [BERCZIK Árpád?], *A miniszterelnök az újságírók között*, *Élet*, 1918. dec. 1., 1135.

83 NAGY LAJOS, *A menekülő ember, 1914–1934*, Bp. Szépirodalmi, 1956, 142.

Emlékei szerint Karinthy egy sakkpárbajra is kihívta Károlyit, aki „vállalta a játékot, mert hát ez is hozzátartozott a demokratikus viselkedéshez.”⁸⁴ A forradalom kitörése utáni napokban – pontosabban november 2-án – az *Otthon* első választmányi ülésén az elnökségről lemondott Rákosi Jenő⁸⁵ (ahogy a *Színházi Élet*ben őt nevezték: az „öreg Magyarország szolgabíró kritikusa”⁸⁶) helyére megválasztott Molnár Ferenc⁸⁷ volt az, aki tájékoztatta Károlyit az új akadémia tervéről, amit ő „élénk érdeklődéssel és helyesléssel fogadott”, majd Hatvanynak a választmány tagjaként elmondott ismertetését követően arra is vállalkozott, hogy személyesen nyitja meg az új irodalmi akadémia alakuló ülését.⁸⁸ Az *Élet* riportja szerint ez is fordulatértékű a korábbiakhoz képest: „az új társaság abban különbözik majd a régiektől, hogy a miniszterek ott csak miniszterek lesznek, a társaságnak csak azok a kiváltságosak lehetnek tagjai, akik az irodalom arisztokráciájában születnek.”⁸⁹

Hiába említette azonban többször is a sajtó az eredetileg a Nemzeti Színházba tervezett első nyilvános ülést akképp, hogy azt Károlyi nyitja meg, az eseményre végül nem került sor.⁹⁰ Viszont a miniszterelnök december közepén ötezer koronával támogatta a Vörösmarty Akadémiát,⁹¹ és később is együttműködött vele, többek között például az Ady-szoborbizottság kapcsán, amelynek fővédnökségére őt kérték fel az új akadémia részéről.⁹² Lovászy Márton vallás- és közoktatásügyi miniszterén keresztül pedig az új hatalom megerősítette az új akadémiát autonómiájában is. Lovászy levélben reményét fejezte ki, hogy a Vörösmarty Akadémia működése az irodalmi viszonyok átalakítását fogja eredményezni: „pártelfogultságtól ment megalakulásnak szép és tiszta példája”, „most is csak a talentumot és csak a becsületes irodalmi munkásságot nézték”, „Hiszem, hogy az Önök egyesületével a geniejükért és becsületes emberi törekvésükért üldözött és elnyomott magyar írók szégyenle-

84 Ugyanezt az anekdotát Halasi Andor is feleleveníti, ugyancsak az ötvenes években, bár szerinte ez a Vix-jegyzék idején történt, amikor Károlyi az Otthon Kör nyilvánossága előtt pacifizmusára hivatkozva visszautasította a fegyveres ellenállás lehetőségét, és Karinthyval is félbehagyta a mérkőzést, elmenekülve a matt elől. (HALASI Andor, *Előszó = Pirkadása a magyar égnék: Írók emlékezései a Magyar Tanácsköztársaságról*, szerk. H. A., Bp., Szépirodalmi, 1959, 11–12.) Azt sem lehet teljesen kizárni, hogy Károlyi és Karinthy több játszmát is lefolytattak az Otthonban 1918–1919-ben.

85 Lásd pl. n. n. [GÖNDÖR Ferenc], *Rákosi kidőlt*, Az Ember, 1918. nov. 5., 12–13.

86 N. n., *Ady Endre és Kemény Simon üdvözlése*, Színházi Élet, 1918. dec. 15–22.

87 N. n., *Tisztújítás az Otthon-Körben*, Világ, 1918. nov. 2., 10.

88 N. n. [HATVANY Lajos], *Vörösmarty Akadémia*, Pesti Napló, 1918. nov. 21., 10.

89 Argus [BERCZIK Árpád?], i. m.

90 N. n., *A Vörösmarty Akadémia megalakulása*, Pesti Napló, 1918. dec. 3., 10.; Schöpflin Aladár főtitkár levele a Vörösmarty Akadémia tagjaihoz, 1919. jan. 3. (Vörösmarty Akadémia Füst Milánnak), V4140/541/5.; M100 6172/22. (Az Ady szobor alap dokumentumai), PIM Kézirattára. Közli továbbá: *Levelek Hatvany Lajoshoz*, vál. és szerk. HATVANY Lajosné, Bp., Szépirodalmi, 1967, 256.

91 N. n., *Károlyi Mihály a Vörösmarty Akadémiának*, Pesti Napló, 1918. dec. 17., 10. A Vörösmarty Akadémia épp ekkorra összeggel megalapított éves díját rögtön odaítélte Kaffka Margit családjának. (n. n., *A Vörösmarty-Akadémia megalakulása*, Pesti Napló, 1918. dec. 3, 10.)

92 N. n., *Szobor Ady Endrének*, Magyarország, 1919. febr. 11., 6.

tes kora mindörökre bezárult. Mert a későn érvényesült tehetség a szellem vesztett csatája.”⁹³

Levelében Lovász végezetül azt is kiemelte, szívesen látná „a haladó tudományosság” hasonló, a Vörösmarty Akadémiával együttműködő szerveződését. Az új akadémia alakuló ülését előkészítő értekezleten Hatvany Lajos indítványára fel is állt egy négytagú bizottság – Babits, Hatvany, Laczkó Géza és Schöppflin részvételével – annak tanulmányozására, hogy bevonják-e a tudomány képviselőit is egy erre a célra az új akadémia kebelén belül külön létrehozott osztályba, vagy sem.⁹⁴ Irodalom, művészet és tudomány „erkölcsi és gazdasági érdekeinek” közös képviseletét végül nem a Vörösmarty Akadémia, hanem a szintén december elején – egészen pontosan 1918. december 10-én – megalakult úgynevezett szabadszervezet, az *Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetsége* látta el.⁹⁵ (Az első ülésére 1919. január 26-án a Kereskedelmi és Iparkamarában került sor.) A szövetség irodalmi, művészeti és tudományos szakosztályokból állt, élén egy 43 tagú szövetségi tanáccsal, és az elnökkel.⁹⁶ A szövetség elnökül a *Husadik Század* folyóirat és a Társadalomtudományi Társaság alapítóját, Pikler Gyulát választották. Az írók közül számos nyugatos tagja lett a tanácsnak, – ők egyúttal a Vörösmarty Akadémia tagjai is voltak –: Ady Endre, Babits Mihály, Barta Lajos, Bródy Sándor, Gellért Oszkár, Ignotus, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Osvát Ernő és Szini Gyula.⁹⁷ A szövetség titkára Füst Milán személyében szintén nyugatos lett. Az alapszabály kimondta, hogy az alapítók irányító szerepre törekşenek az ország kulturális életében, kapcsolatot létesítenek más országok kulturális intézményeivel, és ehhez propagandaeszközöket is bevetnek.⁹⁸ Az *Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetsége* egyszerre kívánt „gazdasági érdekvédelmet” és „kulturpolitikát” ellátni.⁹⁹ „A politikailag és szociálisan újjászületett Magyarország szellemi légkörének megteremtése, az 1918-iki forradalom eszméinek értelmében” – ez volt a szövetség munkaprogramjának egyik alaptétele. Ugyanakkor, ahogy ezt Nagy Endre felszólalásában indítványozta, a szövetség arra is törekedett, hogy „a perifériák magyarságát minél erősebb szálakkal fűzze magához”.¹⁰⁰ Körösfői-Kriesch Aladár indítványára pedig eldöntötték, hogy „a szövetség memorandumot küld az antantállamok művészeti és tudományos intézményeihez, amelyben a magyar kultúrát ismertese-

93 Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2., 4., PIM Kézirattára.

94 *Uo.*, 8.

95 N. n., *Alkotók és kutatók: Új familiáris érdektársulat*, Budapest – Köztársasági Újság, 1918. dec. 10., 7.

96 A tagság tevékenységi kör szerinti összetétele: 5 tag építőművész, 6 tag festőművész, 2 tag iparművész, 10 tag írók, 3 tag szobrászművész, 12 tag tudományos kutatók, 5 tag zeneszerzők.

97 A névsorhoz lásd n. n., *Művészek és tudósok kultúrszövetsége*, Pesti Hírlap, 1918. dec. 10., 8.; n. n., *(Művészek és tudósok kultúrszövetsége)*, Pesti Hírlap, 1918. dec. 10., 8.; Művészek és tudósok kultúrszövetsége, *Építő ipar – Építő művészet*, 1918. dec. 15., 343.

98 Az *Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségének alapszabályai*, Bp., Biró Miklós könyvnyomdája (15 oldalas füzet), V4140/541/10, PIM Kézirattára.

99 N. n., *Alkotók és kutatók...*, i. m.

100 *Uo.*

sék”.¹⁰¹ Bár a feladatra eredetileg Molnár Ferencet, az Otthon nem rég megválasztott elnökét kérték fel, végül a nyugatos és Vörösmarty Akadémia-alapító Móricz volt az, aki a kért memorandumot elkészítette. Az ország területi integritásának megőrzése szellemében Pikler Gyula a Károlyi-kormány, valamint a régi hatalmi elitiek reprezentánsaival együtt december 15-én megalapította a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligát (TEVÉL).¹⁰² A TEVÉL olyan országos politikai propagandaszervezet volt, amely a történelmi Magyarország területi egységének megővását tűzte a zászlajára. A kulturális intézmények sorra csatlakoztak hozzá: a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság után két hónappal – 1919. február végén – a Petőfi Társaság is.¹⁰³ A Vörösmarty Társaság azonban tartózkodott attól, hogy egy propagandaszervezet céljaihoz kelljen alkalmazkodnia, s ezért nem szerepel a csatlakozók között. Ám az elszakadt vagy elszakadó félben lévő területeken a magyar kultúra terjesztésének programját ez az új irodalmi akadémia is alapvető feladatának tekintette, és az utolsó, 1919. március 20-i ülésen a tagok a már január elején tervbe vett *Magyar Olvasókönyv* terjesztését kapacitálták.¹⁰⁴ Ez volt az új elnevezése az eredetileg Molnár Ferenc által *Magyar Bibliaként* aposztrofált projektnek, amelyről még 1918. december 15-én, a Vörösmarty Akadémia első összejevetelén döntöttek.¹⁰⁵

Hogy az ország összeomlásának megakadályozásában vállalt szerep hangsúlyozása mennyire fontos volt az újonnan alapított intézményeknél, azt jól tükrözi a Vörösmarty Akadémia példája is. Az alapítást megelőző „sajtó-kampány” élére állított *Pesti Napló*ban Hatvany Lajos (a lap tulajdonosa) a történelmi Magyarország integritását támogató nyilvánosság megteremtésének, formálásának a jelentőségét, és nem az érdekképviselőket emelte ki (ahogy jóval később, 1925-ben például a *Budapesti Hírlap*,¹⁰⁶ direkt elhallgatva ezt a másik szerepkört): „[...] mikor a magyarság a népek közösségéből ki-rekesztve küzd az életéért és a jövőjéért, az új magyar írók – a mai irodalom legkiválóbbjai – irodalmi közösségbe tömörülnek. Akadémiát alapítanak azzal a céllal, hogy szólhassanak az új eszmék szavával a sok darabra tépett, pártpolitikai szempontokkal mesterségesen elkülönített magyarsághoz és megtalálják a népek hazájával, a nagyvilággal való összeköttetést, e szellemi szikratávíratot.”¹⁰⁷ Kommunikációjában, – amire az irányában erősen kritikus *Uj Nemzedék* hivatkozik –, „a magyar irodalom legfőbb fórumának” nevezete az új akadémiát.¹⁰⁸ A közéleti szerepvállalás tehát egyértelmű, azzal együtt is, hogy Hatvany egyúttal a politikamentesség francia mintája alapján határozta

101 N. n., *A magyar alkotóművészek és tudományos kutatók gyűlése*, Magyarország, 1918. dec. 11, 9.

102 N. n., *A területvédelmi liga megalakulása*, Pesti Hírlap, 1918. dec. 15, 2–3.

103 N. n., *A Petőfi Társaság rendkívüli közgyűlése*, Budapesti Hírlap, 1919. febr. 25, 6.

104 N. n., *A Vörösmarty Akadémia gyűlése*, Világ, 1919. márc. 20., 7.

105 RÓNA, i. m., 446., 447.

106 N. n., *A Vörösmarty Akadémia újrakezdetése*, Budapesti Hírlap, 1925. jún. 16., 5.

107 N. n. [HATVANY Lajos], *Vörösmarty Akadémia*, Pesti Napló, 1918. nov. 21., 10.

108 Rbz. [ROBOZ Imre], *Hatvany Lajos akadémiaja*, Uj Nemzedék, 1918. dec. 7., 8.

meg az új testületet: „Az akadémia célja mentes minden politikától, a tiszta irodalmat szolgálja és irodalmi szempontjainak szigorúságában a párizsi Goncourt-akadémiához hasonlatos.”¹⁰⁹ A hatalom és a pártok beleszólását az akadémia ügyeibe Hatvany és a többi alapító is elvetette, miközben a maguk számára fenntartották a közügyekbe való beleszólás jogát: ez megegyezik azzal a Pierre Bourdieu által is leírt modern értelmiségi szereppel és magatartással, amely a *Nyugat* és más platformok révén Magyarországon is megjelent a 20. század első évtizedeiben. Eszerint az értelmiségi szellemi tőkéjére hivatkozva követel magának beleszólást közéleti kérdésekbe – és hárítja el a politika beleszólását a saját ügyeibe. Ez az ellentmondásos magatartás tükröződik az összeomlásban való önálló szerep kialakításában, egyúttal pedig a TEVÉL-hez való csatlakozástól való elzárkózásban is.

Ugyanakkor a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában fellelhető dátum nélküli – minden bizonnyal az őszirózsás forradalom idején létrehozott Országos Propaganda Bizottság sajtóosztályának vezetőjétől, Kardos István újságírótól származó¹¹⁰ – kézirat az 1918 őszen a Vörösmarty Akadémiával szemben támasztott politikai elvárásokat, az ország integritásának megőrzésére irányuló propagandamunkát nyíltan is körvonalazza: „Szükség van arra, hogy a magyar kultúra a mai rettentő és félelmes világpolitikai időkben teljes erejében és egészében jelentkezzen. Erre szolgálnak a magyar szépirodalmi írók egyesülései abban az esetben, ha az írók hajlandók a magyar nemzet létérdekéért exponálni magukat 1. itthon a magyarság előtt azzal, hogy komoly szereplésükkel a nemzeti öntudatot erősítik. 2. a hazában, a nemzetiségek előtt azzal, hogy a magyar irodalom fölényét, európai nivóját, és magas emberi szempontjait tisztán éreztetik. 3. a külföldön, ha bizonyos propaganda által az emberiség figyelmét fölhívják és fölvilágosítják afelől, hogy a magyarság, amely ezer év óta lakik a földön, nem tartozik a színes bőré vadak közé, sőt a balkáni félkultúrájú népek közé sem, hanem Európa fiai és Európa kultúrnívójába tartoznak.”¹¹¹ A kézirat – jóllehet a Vörösmarty Akadémia deklaráltan független intézmény volt – az Országos Propaganda Bizottsággal való együttműködési lehetőségeket konkrétan is számba vette: „Ennek kötelessége a társaság számára kikutatni a lehetőségeket, ahol írói munkával segítségére lehet jönni a nagy nemzeti céloknak. S ennek kötelessége megcsinálni a kiáltványokat, hírlapi cikkeket, magánúton, a lapok útján, plakát által, külföldi lapok útján s minden lehető módon. A kormány és a hatóságok segítségét ő kéri ki.” A kézirat szerzője továbbá az új akadémia vidéki hálózatának megteremtésére irányuló „egyesülési bizottság” felállítását, valamint egy „felolvasásrendező bizottság” felállítását is javasolta, amely „beléptidíjak

109 N. n. [HATVANY Lajos], *Vörösmarty Akadémia, i. m.*

110 SCHÖPFLIN Aladár levele Babits Mihálynak, Bp., 1919. febr. 19. = *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, sajtó alá rend. BALOGH Tamás, Pécs, Pro Pannónia, 2004, 199. Az OPB-t a demokratikus társadalmi berendezkedés és köztársasági államforma propagálásának céljával hozták létre, majd időközben a külföldre irányuló területvédő propaganda is a feladata lett.

111 N. n., *Az egyesülés oka és célja*. Kézirat, V4140/725/8, PIM Kézirattára.

mellett, és a nép számára ingyenes fölolvadásokat rendez, a fővárosban és vidéken.” A kéziratból kiderül: a kormányzat a Vörösmarty Akadémia autonómiájával nem törődve, kifejezetten elvárta tőle, hogy a történeti Magyarország szétesésének megfékezésében szerepet vállaljon. Nem tudjuk, a kéziratot megvitatták-e az érintettek, de az alakuló ülésen elhangzott beszédek, amelyeket az alábbiakban tárgyalok, ezeket a célokat (is) hangoztatták. Az Országos Propaganda Bizottság máskor is megfogalmazott elvárásokat, amelyeket Schöpflin Aladár készséggel közvetített: 1919 februárjában egy agitációs füzet kapcsán kérték fel a Vörösmarty Akadémia íróit, hogy nyilatkozzanak „forradalom és ellenforradalom kérdéséről”.¹¹² Bár a Vörösmarty Akadémia rövid 1918–19-es fennállása idején – eltérően más irodalmi szervezetektől – nem lépett be semmilyen propagandaszervezetbe, a külföldre és belföldre irányuló kormányzati propagandával való együttműködést felvállalta. Hogy ez az együttműködés pontosan hogyan realizálódott, kik, mennyire involválódtak, egyelőre körvonalazatlan.

Az új akadémia összetétele a személyi és elvi ellentétek tükrében

Az akadémia megalapítására – amelynek gondolata a szűkebb irodalmi nyilvánosságban az első világháború idején, talán ahogy a *Világ* írja: a harcokban elesett Zuboly, alias Bányai Elemér újságíró emléktáblája alatt üldögélő nyugatos írók körében merült fel újra¹¹³ – előkészítő bizottságot hoztak létre, amelynek nevében Schöpflin Aladár 1918. november 27-re, a Városi Nyilvános Könyvtárban tartandó alakuló értekezletre¹¹⁴ hozzávetőlegesen 23 íróat hívott össze.¹¹⁵ Az itt végül megjelentek – Ady, Babits, Barta Lajos, Hatvany Lajos, Kosztolányi, Kassák, Laczkó Géza, Lengyel Menyhért, Móricz, Schöpflin és Tóth Árpád – állították össze előzetesen az új szervezet alapító tagjainak névsorát.¹¹⁶ Az értekezletet Schöpflin vázolta az alakuló ülésen elmondott főtktári jelentésben, rajta kívül az önálló „nyugatos” akadémia egyik első megálmodója, majd a Vörösmarty akadémia titkárává választott Tóth Árpád is beszámolt róla a levelezésében, sőt páran a visszaemlékezéseikben is megörökítették.¹¹⁷

¹¹² SCHÖPFLIN Aladár levele Babits Mihálynak, 1919. febr. 19. = *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei...*, i. m., 199.

¹¹³ *Világ*, 1925. ápr. 24., 5.

¹¹⁴ A Városi Nyilvános Könyvtár igazgatója 1918 szeptemberéig Szabó Ervin volt.

¹¹⁵ SCHÖPFLIN Aladár meghívó levele, 1918. nov. 25. (Vörösmarty Akadémia Füst Milánnak) V4140/541/1, PIM Kézirattára; n. n., *A Vörösmarty Akadémia megalakulása*, Pesti Napló, 1918. dec. 3.

¹¹⁶ Vörösmarty Akadémia. Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2., 7–8. PIM Kézirattára.; Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, 1918. nov. 28. = *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 44. Az előkészítő értekezletet négy különböző író ego-dokumentuma is rögzíti (LÁNG József, *Jegyzetek*, i. m., 627–635.) Köztük KASSÁK Lajos: *Egy ember élete*, II, Bp., Magvető, 1983, 452–456.

¹¹⁷ Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, 1918. nov. 28. = *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 43–49.

Fenyő Miksa 1925-ből visszanezve „az akkori szétválasztó időkben” „összebújának”, „kincsőrző összeesküvés”-nek látta a szerveződést.¹¹⁸ Ám 1918 őszén az új akadémia vezetésének egyik fő törekvése a politikai és gazdasági kényszerek kizárásával a tisztán irodalmi szempontú működés megvalósítása volt, amit a tagságnak is ki kellett fejeznie. A tagokat meghívás útján – „tisztán irodalmi szempontból” – jelölték, a létszámot harminc főben maximalizálták.¹¹⁹ Az új akadémia névsorát az előzetes egyeztetésen állították össze. Az elnök Ady Endre, az alelnökök Babits Mihály és Móricz Zsigmond, a főtitkár Schöpflin Aladár, a titkár Tóth Árpád, az ügyész – ahogy a Pikler-féle szervezetben is – a jogászdiplomával rendelkező Füst Milán lett.¹²⁰ Egyúttal Kosztolányit „előadónak”, Lengyel Menyhértet pedig „rendezőnek” választották meg.¹²¹ Az alakuló ülésre összeállított tagnévsor a sajtó szerint a következő volt: Ady Endre, Ambrus Zoltán, Babits Mihály, Barta Lajos, Bíró Lajos, Bródy Sándor, Füst Milán, Gárdonyi Géza, Gellért Oszkár, Hatvany Lajos, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Ignotus, Juhász Gyula, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Kiss József, Kemény Simon, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Laczkó Géza, Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc,¹²² Móricz Zsigmond, Révész Béla, Schöpflin Aladár, Szép Ernő, Szini Gyula, Szomory Dezső és Tóth Árpád.¹²³ Az ülésről szóló jegyzőkönyvben az alapítók között rögzítették a Légrádyak kiadványát is.¹²⁴

Ahogy arról Tóth Árpád az előkészítő értekezletről írott levelében beszámolt, az általa „nagyfejű”-nek nevezett Herczeg Ferenc, illetve Gárdonyi Géza, Bródy Sándor, valamint a „kényesek”: Szomory Dezső, Kemény Simon és Szép Ernő nem jelentek meg az előkészítő értekezleten, ahová meghívták őket.¹²⁵ Az említettek a pár nappal későbbi alakuló ülésen sem vettek részt. Bródy, Gárdonyi és Krúdy az előző generáció népszerű szerzői voltak (ők azok, akiket Osvát nem akart közölni a *Nyugatban*).¹²⁶ Az alakuló ülés jegyzőkönyve sze-

118 FENYŐ Miksa, *A Vörösmarty Akadémia*, Esti Kurir, 1925. jún. 28., 7.

119 Ezt Lendvai István nagyképűségnek tartotta a *Figáró*-ban közölt glosszájában, mondván a mintaadó Goncourt akadémia is megelégedett tíz taggal. (l. i. [LENDVAI István], *Vörösmarty-Akadémia*, Figáró, 1918. dec. 11., 23.)

120 Füst Milánt bízták meg pl. az alapszabály jogi formába öntésével. (Schöpflin Aladár Füst Milánnak, Bp., 1919 I/2. = *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei...*, i. m., 195.)

121 n. n., *A Vörösmarty Akadémia alakuló ülése*, Pesti Hírlap, 1918. dec. 3., 7. Vö. GELLÉRT Oszkár, *Októbertől októberig = Pirkadása a magyar égne...*, i. m., 98.

122 Ábrányi Emil és Alexander Bernát 1917-ben ajánlói voltak Molnár Ferencnek a Kisfaludy Társaság tagságának elnyerésére. Tagajánlások 1916/1917, *Kisfaludy Társaság Évkönyve*, 50. köt., 186–197. Ám Molnár 1922–1923-ban lett csak rendes tag (lásd *Kisfaludy Társaság Évkönyve*, 1922/1923, 55. köt., 88–89.)

123 N. n., *A Vörösmarty Akadémia megalakulása*, Az Est, 1918. dec. 3., 7.

124 MÓRICZ Zsigmond és SCHÖPFLIN Aladár levele a Légrády testvéreknek, *Pesti Hírlap*, 1919. jan. 9. = „Mindenki újakra készül...”..., i. m., 286–287.

125 TÓTH Árpád levele Nagy Zoltánnak, 1918. nov. 28. = *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 43–49. Az előkészítő értekezleten a később az Akadémia tagjává választott Füst Milán sem jelent meg.

126 KOSZTOLÁNCZY Tibor, „Voltunk már királyok Bergengóciában”: Osvát Ernő, Babits Mihály és Kassák Lajos 1918–19-ben = *Közelítések: Babits Mihály életművéről születésének 125. évfordulóján*, szerk. NÉDLI Balázs, PIENTÁK Attila, SIPOS Lajos, Szombathely, Savaria University Press, 2008, 370.

rint rajtuk kívül a tagságra jelölt Ambrus Zoltán, Bíró Lajos, Juhász Gyula, Kiss József és Révész Béla sem vettek részt az ünnepi eseményen.¹²⁷ A *Budapesti Hírlap* tudósítása Herczeg, Ady és Kiss József távolmaradását emelte ki külön.¹²⁸ A *Figáró*ban Lendvai István pedig némi gúnnyal arról számolt be, hogy nemcsak az elhunyt Kaffka Margit helye üresedett meg, hanem Szép Ernőé is: „Szép Ernő köszönettel nem fogadta el a megtiszteltetést, mellyel a Vörösmarty Akadémia tagjává választották. Nagyon meg volt hatva, de nem kért belőle. Költő óhajtott maradni és nem akadémikus. És – ezt már mi mondjuk – neki nincs szüksége rá, hogy költői voltát az akadémikusság pecsétje igazolja.”¹²⁹ A távolmaradások okát csak részben sikerült feltárni. Szép és Szomory kapcsán Nagy Lajos a memoárjában az összes szervezkedéstől való idegenkedésüket hangsúlyozta.¹³⁰ Nyugatosként Ambrus sem vett részt az alakuló ülésen: november végén Szomory II. *József* című darabját – a Monarchia megszűnése miatt – kivetette a Nemzeti repertoárjából, amit Göndör Ferenc szocdem publicista *Az Emberben* az új köztársaság alatti első cenzúraként értékelt.¹³¹ (Ugyanakkor a II. Józseffel kapcsolatos tilalmat a Hatvany Lajossal való egyeztetés után Lovászy Márton kultuszminiszter másnap visszavonta.¹³²) Ambrus Bánffy Miklós intendatúrája miatt általában is (sokak szemében) kompromittálódott; ezt például Kárpáti Aurél kritikus november közepén egy sajtócikkben a szemére is vetette, lemondatását követelve azzal a jelszóval, hogy „új élethez, új gerinc kell”.¹³³ A „fiatalok nevében” pedig Mácza János intézett Ambrushoz nyílt levélben támadást.¹³⁴ Ambrusra tehát több oldalról is ösztűz zúdult, ami könnyen elvehette a kedvét a Vörösmarty Akadémiától is. Kiss József a *Színházi Élet* riporterének – a 75. születésnapja alkalmából készített interjúbán – pedig azt nyilatkozta, hogy „nagyon tetszik neki az ötlet, hogy Vörösmarty nevét is megőrzi egy társaság. Vörösmarty, legnagyobb és legigazabb klasszikusunk, megérdemli ezt. Valami meghívót kapott a megnyitó gyűlésre, de arról, hogy tagsággal akarják megkínálni, nem tud.”¹³⁵ Gárdonyi – ezt pedig Gellért Oszkár említi a visszaemlékezésében – attól is tartózkodott, hogy a Légrády-kötetbe írjon; „levelében azt válaszolta, hogy „a diadalmas forradalomból” ő még csak annyit lát, hogy lopdossák a barom-

127 Vörösmarty Akadémia. Alakuló ülés jk., M100/6169/1, PIM Kézirattára.

128 Rbz. [ROBOZ Imre], *A Vörösmarty Akadémia megalakulása*, Budapesti Hírlap, 1918. dec. 3., 3. = „Mindenki újakra készül...”..., i. m., 100–103.) Roboz az *Új Nemzedékben* napokkal később gunyoros glosszárt írt.

129 N. n. [LENDVAI István], *Megfogytoktát a Vörösmartystát*, Figáró, 1918. dec. 25. = „Mindenki újakra készül...”..., i. m., 800.

130 NAGY Lajos, i. m., 144.

131 N. n. [GÖNDÖR Ferenc], *Szomory Dezső cenzura alatt*, Az Ember, 1918. nov. 26., 12.

132 [SZERK.], *Kulturbotrány a II. József császár körül*, Figáró, 1918. nov. 27., 29.

133 GÁBOR Andor, *Az intendáns*, Pesti Hírlap, 1918. nov. 14., 7.

134 MÁCZA János, *Nyílt levél Ambrus Zoltánhoz*, Figáró, 1918. dec. 4. = „Mindenki újakra készül...”..., i. m., 112–113.

135 b. l. [?], *Kiss Józsefnél*, Színházi Élet, 1918. dec. 8–15.

fiait.¹³⁶ Vele szemben Herczeg annak ellenére, hogy a korábbi korszak irodalmi vezéralakja volt, *A forradalom dicsőséges könyvének* is nyilatkozott, és december 15-én rokonszenvező ismertetést publikált a Vörösmarty Akademiáról, ám az alakuló ülésen ő sem tette tiszteletét. Ahogy – Roboz Imre tudósítása szerint – a felsoroltakon kívül Bródy, Ignotus, Juhász, Kemény, Krúdy, Révész sem jöttek el.¹³⁷ Olyan, a szocdem publicista, Göndör Ferenc lapjában, *Az Emberben* megjelentett olvasói levél is akadt, amely hiányolta az úgymond igazi pacifista írókat a Vörösmarty Akadémia névsorából. A levél szerzője, Zsirkay János író, újságíró (az időszakban a TEVÉL munkatársa) Dutka Ákos fájó hiányát és Füst Milán szerinte méltatlan beválasztását róttta fel az új írói testületnek: „Mikor olvastam a Vörösmarty halhatatlan akadémikusainak névsorát, akik közül nem egy dicsősége máris – füst (kis „f”!), akaratlanul is ezt a nevet kerestem. Persze, hiába. Jó. Ez még rendben van. Elvégre a halhatatlanság mértéke mindig attól függ ki, hogyan és milyen szemszögből nézi.”¹³⁸ Ennél élesebb hangon a polgári *Figáró*ban egy névtelen (minden bizonnyal Lendvai István által jegyzett) cikk szintén Füst Milánt támadta a Vörösmarty Akademiánál, valamint a Pikler-féle *Alkotó Művészek*nél betöltött tisztségei miatt.¹³⁹ A *Nyugath*nál az időszakban támogatókat nélkülöző Füstnél mindezt bírálói a megfelelési igyekezet száználmas jelének vélték. (Füst ironikus költészete ráadásul sokak szemében a költői köznyelv provokációja volt.¹⁴⁰) Naplójában Füst a fanyalgó reakciókra vonatkozóan keserűen meg is jegyezte: „Vörösmarty-akadémia: úgy látszik az emberek nem tartják egészen természetesnek, hogy én is tagjává lettem. Én vagyok a becsusszant gyenge elme!”¹⁴¹

Kölcsönös ellenszenvüket félretéve, Hatvany Kassák Lajos – „a »Ma« ultramodernje” (ahogy Tóth Árpád nevezte őt 1918 novemberében)¹⁴² – előkészítő értekezletre való meghívását is támogatta. Kassáknak egyébként az 1918-ban elindított *Esztendőben* már megjelenést biztosított, sőt korábban a *Pesti Napló*ban hirdette az *Új költők könyvét* is, és arról ugyanott Kassákot jó, ám a *Ma* fiatal költőit annál rosszabb fényben feltüntető kritikát is megjelentetett.¹⁴³ Kassák beválasztása a különböző művészetértelmezések, valamint a *művész* és az *intellektuel* szerepek eltérő önábrázolásai által is tükrözött ellen-

136 GELLÉRT, *Októbertől októberig...*, i. m., 96.

137 rBZ. [ROBOZ Imre], A Vörösmarty akadémia megalakulása. = „Mindenki újakra készül...” i. m., 102.

138 ZSIRKAY János, *Hálátlanság (Ki a béke igazi poétája?)*, Az Ember, 1919. jan. 14., 13.

139 N. n. [LENDVAI István], *Már megint egy új klikket...*, Figáró, 1918. dec. 18., 3. Lásd még l. i. [LENDVAI István], *Vörösmarty-Akadémia*, i. m. Ebben az új akadémia egészét bíráló írásában Lendvai Füst Milánt tette meg a társulás központi figurájának.

140 SCHEIN Gábor, *Füst Milán*, Bp., Jelenkor, 2017, 114. (Szeretném Schein Gábornak megköszönni a *Nyugat* és Füst kapcsolatára vonatkozó kiegészítést.)

141 FÜST Milán, *Teljes Napló*, Bp., Fekete Sas, 1999, I, 403.

142 TÓTH ÁRPÁD levele Nagy Zoltánnak, 1918. nov. 28 = *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 45.

143 N. n. [HATVANY Lajos], *Kassák Lajos: Új költők könyve*, Pesti Napló, 1917. máj. 6., 12.

tétük meghaladásán túl azért is fontos volt,¹⁴⁴ mert korábban Kassák lapszerkesztőként a *Nyugat*-nál sokkal erőteljesebben bírálta a fennálló intézményrendszert (pontosabban míg a képzőművészeti intézményrendszert keményen támadta, az ún. hivatalos irodalom intézményeit agyonhallgatta). Miközben a hatalom által szentesített konzervatív írók helyett inkább az ún. esztéta irodalmat és képviselőiket kritizálta a háború idején (felemásan a *Nyugatot* is), a háborút követő forradalmi helyzetben mégis elfogadta a velük való együttműködést, abban a reményben, hogy így mozgalmát is képviselheti, és általában is beleszólása lesz irodalmi kérdésekbe. Azt remélhette, hogy az ösztönzések és a jutalmazások rendszerének felforgatásával egy új legitimitás kánonjának kidolgozására nyílik esély, amelynek köszönhetően saját mozgalma társadalmi elismerésére is sor kerülhet. Ráadásul Kassák nemcsak a Vörösmarty Akadémia, hanem a Kernstok vezette irodalmi és művészeti szakbizottság értekezletén is részt vett,¹⁴⁵ ami azt mutatja, hogy több, különféle platformon keresztül is szerepet akart vállalni a kulturális élet megújításában. Kassák az értekezleten nem szólalt fel, ám a *Ma* első különszámában közzétett egy kiáltványt, amelyben a Vallás- és Köznevelési Minisztérium helyébe (a köznevelési mellé) ő is egy új művészeti tárcát követelt „a művészetek erkölcsi és anyagi támogatására”.¹⁴⁶ A Pikler-féle *Alkotó Művészek* szövetségébe – ahol az írók között a nyugatosok, a képzőművészek között pedig Kernstok mellett leginkább a posztimpresszionisták domináltak – viszont nem lépett be.¹⁴⁷ Meghívását a Vörösmarty Akadémia előkészítő értekezletére Kassák arra is felhasználta, hogy nyilvános kritikát fogalmazzon meg. Az értekezleten – tehát még nem a nagy nyilvánosság előtt – ellenezte Krúdy Gyula beválasztását, arra hivatkozva, hogy az a háború idején „őrült norvég patikusnak” nevezte Ibsent, és ami miatt szerinté méltatlan a tagságra. (A Krúdy által használt csúfondáros jelzős fordulatot Kassák a művészeti újítások közötti szolidaritás, és nem az Ibsen iránti rajongás alapján utasította el.) Helyette Szabó Dezsőt javasolta, ám a többiek egyhangúlag elvetették javaslatát.¹⁴⁸ Míg Krúdyt a *Ma* munkatársai rendszeresen támadták lapjuk hasábjain – nemcsak Máczsa János írására kell gondolnunk, akire Kassák itt névtelenül hivatkozik, hanem másokéra is; György Mátyás például „csepűragónak” nevezte és leftymálóan

144 Kassák művésztértelmezéséhez és értelmiségkritikájához lásd pl. BALÁZS Eszter, *Művész és/vagy értelmiségi? Avantgárd-szerepfelfogások Magyarországon (1915–1919) = Homoklapátolás nemesércért: A 70 éves Stanciskó Éva tiszteletére*, szerk. B. E., KOLTAI Gábor, TAKÁCS Róbert, Bp., Napvilág, 2018, 26–40.

145 n. n., *A magyar művészeti minisztérium*, Világ, 1918. dec. 24., 9.; A Nemzeti Tanács Művészeti és Szépirodalmi szaktanácsa 1918. december 23-án du. 5 órakor tartott első ülésének jegyzőkönyve. (A jegyzőkönyvet közli: LUKÁCS György, *Forradalomban: Cikkek, tanulmányok, 1918–1919*, Bp., Magvető, 1987, 193–204.)

146 KASSÁK Lajos, Kiáltvány a művészetért! MA első világnézeti különszáma (1918. nov.). PIM-Kassák Múzeum 2840.

147 Lásd pl. *Művészek és tudósok kultúrászövetsége*, 8 Órai Újság, 1918. dec. 10., 5.

148 KASSÁK, *Egy ember élete...*, i. m., 455. Krúdy nem jelent meg az alkuló ülésen. (rbz., A Vörösmarty akadémia megalakulása = „Mindenki újakra készül...” ..., i. m., 102.)

krúdyzmust emlegetett¹⁴⁹ –, Hevesy Iván a *Mától* még inkább balra álló *Vörös Lobogó*ban konkrétan is felrótta a Vörösmarty Akadémiának, hogy nem választotta be Szabót a soraiba: „De a gyáva közepszerűségek társadalma nem veszi be őt, magános idegen marad. [...] És látni fogjuk, hogy a mélyet mélyen is fejezi ki: nagy író, sőt művész. Bár a Vörösmarty-Akadémia nem választotta be. A többség azt mondta rá, hogy nem »szépíró«.”¹⁵⁰ A *Tett* beköszöntőjekor még Kassákék számára alapvető viszonyítási pontot jelentő, időközben ugyanakkor távolabbra kerülő Szabó Dezső megvédésének Kassák nem adott teret a *Mában* – nyilván ezzel nehéz helyzetbe hozta volna magát az új irodalmi akadémia felé. A forradalmi kommunista *Vörös Lobogó*ban Hevesy említett cikke mellett egy névtelen írás Szabó Dezső és a többi, az akadémia tagságából kihagyott, úgymond fiatal író miatt neheztelt: „a Hatvany Lajos spharherdjén főzött Vörösmarty-akadémia harminc halhatatlanja közül hiányzik például a Nagy Lajos, a Szabó Dezső, a Szilágyi Géza, a Kortsák Jenő vagy a Csáth Géza neve.”¹⁵¹ Érdekességképp e névsorral van átfedése Lendvai István *Figáró*ban közzétett névsorának is: a Vörösmarty Akadémiát a kezdetektől támadó Lendvai – felröva Hatvanyéknak az akadémia válogatási „metódusát” – hiányolta a tagok közül például Somlyó Zoltánt, Kóbor Tamást, Kabos Edét, Szabó Dezsőt, Erdős Renée-t, Gábor Andort, Kaczér Illést, Kortsák Jenőt, Kádár Endrét, Surányi Miklóst és Nagy Lajost.¹⁵² A Lendvai által hiányolt Somlyó Zoltán egyébként ugyanennek a *Figáró*nak a hasábjain versben fejezte ki mellőzöttségét, ugyancsak a klikkesedést felröva Hatvanyéknak.¹⁵³ Feltehetőleg Lendvaitól származik a *Karinthy Akadémia* című kroki is, amelyben írók, újságírók gyermekei is létrehozzák a saját akadémiájukat, majd a nagy veszekedéssel kezdődő alakuló közgyűlésen végül – gyerekes megoldásként, sugallja a névtelenségbe burkolózó, a nőkkel kapcsolatos korabeli sztereotípiákat mozgósító szerző – egy lányt sikerült elnökké választaniuk...¹⁵⁴ Hatvanyék nemcsak Kassák, hanem mások ajánlásait is elvetették: ez volt Gábor Andor sorsa is, akit kabarészövegei miatt Babits és Móricz nem tartottak méltónak a tagságra.¹⁵⁵ De Balázs Béla – akinek Lukács György is hiába fogta pártját (még 1918 elején) a *Balázs Béla és akinek nem kell* című kötetben – sem kellett az új akadémiának.¹⁵⁶

149 György Mátyás, *Babits Mihály (A Recitativ körül)*, Ma, 1916/3, 35.

150 HEVESY Iván, *Szabó Dezső könyve*, *Vörös Lobogó*, 1919. jan. 9., 15–16.

151 N. n., *Magyarország elismert és kitűnő nagyságai...*, *Vörös Lobogó*, 1919. jan. 9., 13.

152 L. i. [LENDVAI István], *Vörösmarty-Akadémia...*, i. m.

153 SOMLYÓ Zoltán, *Némely magyar költőkhöz!*, *Figáró*, 1918. dec. 25. = „Mindenki újakra készül...”..., i. m., 799–800.

154 N. n., *A Karinthy Akadémia*, *Figáró*, 1918. dec. 25. = „Mindenki újakra készül...”..., i. m., 800.

155 A tagjelöltek listáján szerepelt Elek Artúr, Fenyő Miksa és Osvát Ernő, az utóbbi két név ugyan át volt húzva, ami azonban nem jelenthetett egyértelmű elutasítást.

156 TÓTH Árpád levele Nagy Zoltánnak, 1918. nov. 28. = *Babits és a Petőfi Társaság...*, i. m., 47.; BALÁZS Béla, *Napló (1914–1922)*, Bp., Magvető, 1982, II, 341.

Az Új Nemzedékben megjelent karikatúra (1918. december 11.)

Kassák a „művészetpolitikai és művészetfilozófiai nézeteltérés”¹⁵⁷ ellenére – az „új művészetnek” az esztétizmusval való szembeállítására utal erre bőszesen a lapjaiban – az új politikai helyzetben együttműködésre törekedett tehát a nyugatos írókkal a társadalom kulturális aktivizálását tekintve. Élet és a művészet összekapcsolásának programjával élesen bírálta a háború alatt elavultnak látott művészeti intézményhálót, de az 1918-as „rakétás heteiben” – ahogy az októberi forrongást Márai Sándor nevezte¹⁵⁸ – mint növekvő elismerésnek örvendő író, nem a teljes lebontását, hanem a megújítását támogatta, azzal együtt is, hogy gyanúval szemlélte az új akadémia nyugatos, azaz csak a tehetséget néző koncepcióját. Kassák tehát nemhogy nem tagadta meg a művészet autonómiáját – ahogy Peter Bürger hangsúlyozza általában a történeti avantgárdra vonatkozóan –, hanem éppenséggel közreműködött annak megerősítésében, igaz, egy új, forradalmi helyzetben, amittől a társadalom alapvető átalakítását, kulturális aktivizálását remélte, illetve azt is, hogy az

157 KASSÁK Lajos levele Hatvany Lajosnak [1919 eleje] = *Levelek Hatvany Lajoshoz...*, i. m., 259. Kassák ezer korona vissza nem térítendő, illetve kéziratban megtérítendő támogatást kért, hogy ki tudja fizetni a *Ma* részére kiutalt papírmennyiséget.

158 MÁRAI Sándor, *Írók tanácsa*, Vörös Lobogó, 1919. márc. 28., 6–7.

új helyzet végső soron az esztétizmus programjának bukásához vezet majd. Törékeny irodalmi és társadalmi elismerésének további megerősítését is remélte az új legitimitás kidolgozására vállalkozó társulástól. Ami pedig az új akadémiát illeti: Kassák személye fontos volt az új irodalmi intézmény számára, amely ezzel hangsúlyozni tudta, hogy a teljes modern irodalmi életet képes lefedni, ahol csak a tehetség számít: Kiss Józseftől Krúdyn át Kassáig. Tóth Árpád erre így emlékszik:

„A gondos válogatás illusztris írói névsort eredményezett, amellyel azonban együtt járt, hogy egyesek meggyőződésük ellenére kerültek a taglistára vagy csupán nevükre volt szükség az induló Vörösmarty Akadémia magas irodalmi minőségének és sokoldalúságának kifejezésére. Kassák Lajos megválasztása például nem titkoltan a széles írói spektrum reprezentálását szolgálta, ezt Hatvany az értekezleten egyértelművé tette.”¹⁵⁹

Kassák Krúdy elleni fellépése még ott helyben az elvi ellentétek összezsapásához vezetett – ahogy arra Hatvany fent idézett mondatai is utalnak. Móricz Kassákot rendreutasította azzal, hogy egy írónak csak a tehetségét, és nem a politikai szimpátiáit kell nézni – még akkor is, ha „mindannyian jobb szeretjük a progresszivizmust”, tette hozzá.¹⁶⁰ Ezt követően Hatvany ragadta magához a szót, és nyíltan szembesítette Kassákot azzal, mi volt a célja taggá választásával: „a jelenlévők közül senki sem híve a »MÁ«-nak, mégis meghívtuk magunk közé Kassákot is, mivel éppen az a cél, hogy a magyar kultúra minden irányzatának a tehetséges művészei alkossanak egy új, tekintélyes akadémiát”.¹⁶¹ Ady Kassák ingére tett megjegyzésével – miszerint az zöldnek tűnik (ami a korabeli zsargon szerint azt jelentette: zöldfülű) – állítólag még meg is neveltette a társaságot.¹⁶² Mindazonáltal Kassákot később felkérték az új akadémia irodalmi olvasókönyve (*Magyar Olvasókönyv*) számára a *Nyugat* utáni költészeti rész megírására – Füst Milánnal az ő feladata lett volna a költészet közelmúltjának áttekintése *A Nyugattól máig* címmel¹⁶³ –, ami mutatja, hogy nyugatos körökben hiába volt korábban a *Ma* vezéréként kétes a megítélése, íróként (sőt költőként!) ekkor már jelentős elismertség övezte. A *Ma* fiatal írói – Szélpál Árpád visszaemlékezése szerint – „nem tudták lenyelni” Kassák beválasztását a Vörösmarty Akadémiába, s az sem győzte meg

159 Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak. Budapest, 1918. nov. 28., Tóth Árpád, *Levelei...*, i. m., 202. Lásd még Kosztolánczy, i. m., 371.

160 Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak. Budapest, 1918. nov. 28., i. m.

161 *Uo.*

162 *Uo.*, vö. Kassák, *Egy ember élete...*, i. m., 455. (Kassák az önéletrajzi regényében összekeveri az előkészítő értekezletet és az alakuló ülést.); Szélpál, *Forró hamu...*, i. m., 401.

163 Schöppflin Aladár levele Hatvany Lajosnak (1919. jan. 3.) = *Schöppflin Aladár összegyűjtött levelei...*, i. m., 195–196.; Levél(töredék) a tagokhoz (aláírás nélkül). Beszámoló az Akadémia legutolsó üléséről, Vörösmarty Akadémia fejléces papír (Vörösmarty Akadémia Móricz Zsigmondnak) PIM M 100/6174/6.

őket, hogy Kassák bizonygatta, így mozgalmuk tekintélye is nőhet.¹⁶⁴ Szélpál emlékezete szerint Kassák azt is érvként hozta fel „az emberi, költői, politikai álláspontok” közti különbségre, hogy „a Vörösmarty akadémia nem olyan, mint a többi, abból sohasem lesz olyasmi, mint a Kisfaludy vagy a Petőfi Társaság. Múltja nincs, és hogy jövője mi lesz, az tagjaitól függ. Még mindig jobb, ha valaki bent van közülünk, és hallatja a szavát.”¹⁶⁵ A fiatal *Ma*-íróknak idejük sem maradt minderről meggyőződni, ugyanis Babits 1918. decemberi *Évi sáfárkodás* című, a karácsonyi kiadványokat szemlélő írásában, a Vörösmarty Akadémia irodalmi díjára javasolt Juhász Gyula és Lesznai Anna kapcsán, félreérthetetlenül (bár nem világosan kimondva) odaszúrt – a szerinte „készakart futurizmusokkal” jellemezhető – *Ma*-íróknak, hogy nincs akiknek ők, a nyugatosok, átadhatnák a „pireuszi fáklját”.¹⁶⁶ Az üzenete célba talált, amit az 1919. január elején megélénkült *Nyugat*-kritika tükröz a *Ma* hasábjain.¹⁶⁷

Az új akadémia nemcsak balra, hanem ellentétes irányba, a korábbi hatalom által szentesített irodalmi körök felé is nyitott volt: Herczegnek és Gárdonyinak is felkínálták a tagságot, ám ahogy arról már volt szó, egyikük sem jelent meg az alakuló ülésen.¹⁶⁸ Ugyanakkor Gárdonyi – és ez a részlet kevésbé ismert – 1919 elején Móricz kapacitálására mégis belépett az új irodalmi akadémiába.¹⁶⁹ A korábbi hatalom által szentesített írók felé való nyitás közvetlen előzménye, hogy Hatvany már 1917-ben, az általa megvásárolt *Pesti Napló*val, majd 1918 elejétől, az *Esztenő* című, „könyv alakú” irodalmi folyóirat elindításával szerette volna egyengetni „öregek és fiatalok közeledését”,¹⁷⁰ a háborús egység helyett a békevárás jegyében, és ezzel leválasztani a modern törekvésekkel nyíltan nem ellenséges írókat a megrögzött ellenségesek táboráról. Például 1918 elején közölte az akadémikus és kisfaludysta Vargha Gyulát, aki ezzel mégsem volt teljesen elégedett – tudjuk meg a levelezésükből –, mert Babits mögé került az *Esztenő*ben (és nehezményezte Hatvanynak Berzeviczy Albertről írott glosszáját is).¹⁷¹ Hatvany a háborús szépirodalom sikeres szerzőjével, Csathó Kálmánnal is jó viszonyban volt.¹⁷² Az 1917 legvégén általa megvásárolt *Pesti Napló*ba szerzőnek kérte fel Angyal Dávidot, Herczeget és Gárdonyit is, akik különböző

164 SZÉLPÁL, *Forró hamu...*, i. m., 399–400.

165 *Uo.*, 400. Állítólag annyit értek, hogy Kassák nem írta a neve elé, hogy „a Vörösmarty Akadémia tagja”, bár ezt a szabályzat megkívánta. Kassák erre állítólag azt felelte, hogy a *Nyugatot* ebben nem tudja megakadályozni, és amit Szélpál azzal kommentált a memoárjában: „nekünk az volt a fontos, hogy a MÁ-ban ne szerepeljen ilyen „megszégyenítés”.

166 *Uo.*, 401.; BABITS Mihály, *Évi sáfárkodás*, *Nyugat*, 1918. dec. 16., 854–855.

167 SZÉLPÁL Árpád, *Forradalmi művészet – vagy pártművészet*, *Ma*, 1919. jan. 26., 4.

168 LÁNG, *Jegyzetek...*, i. m., 627.

169 N. n., *Gárdonyi Géza üzenete a magyar íróknak. Látogatás az egri költőnél*, *Uj Nemzedék*, 1919. okt. 9., 5.

170 VARGHA Gyula levele Hatvany Lajosnak, 1918. jan. 26. = *Levelek Hatvany Lajoshoz...*, i. m., 236.

171 *Uo.*

172 CSATHÓ Kálmán levele Hatvany Lajosnak, 1916. júl. 12. = *Levelek Hatvany Lajoshoz...*, i. m., 211–212.

okokra hivatkozva végül mégsem publikáltak nála.¹⁷³ Később mindannyiuk számára az lehetett visszatartó erő, hogy az *Esztenő*-ben *Elmúlt nagyságok* címmel Hatvany főszerkesztőként személyesen intézett támadást Rákosi Jenő és Berzeviczy Albert ellen.¹⁷⁴ A minél teljesebb irodalmi spektrum lefedésének vágya tehát Hatvanyt legkésőbb 1918 elejétől már jellemezte; Kosztolányi szerkesztőként a *Nyugat* munkatársait és például Kassákot is igyekezett megnyerni lapjai számára. Egy másik avantgárd körökben forgolódó szerző, Halasi Andor kritikus pedig az *Esztenő* „feltűnően sokat szereplő”¹⁷⁵ szerzője lett az időszakban. A Vörösmarty Akadémia tehát csak folytatta a Hatvany által már korábban elkezdett széles irodalmi kapcsolati háló építését, amire az is vall, hogy a kezdeti feszültségteli légkör után 1919 legelejétől párbeszédre törekedett a konzervatív társaságokkal is. Az egyik alelnöki posztot betöltő Móriczot, aki nem sokkal korábban néhány napig alelnöke volt a Petőfi Társaságnak is,¹⁷⁶ 1919 februárjában a Kisfaludy Társaság is beválasztotta – abszolút többséggel – rendes tagjai közé,¹⁷⁷ és székfoglalójában Móricz nem kevesebbet kért, mint a Vörösmarty Akadémia támogatását.¹⁷⁸ Ugyanekkor Hatvany lapjában, a *Pesti Napló*-ban már az irodalmi társaságok között áthidalhatatlan szakadék képével találkozunk: „A Vörösmarty-akadémia azért alakult meg, mert a Petőfi-társaság tagjaitól áthidalhatatlan világnézetbeli különbségek választják el. Maradjanak a Petőfi-társaság tagjai szépen maguk közt.”¹⁷⁹ Herczegnél a Petőfit is instrumentalizáló irredentizmusát sem nézte Hatvany jó szemmel: „Herczeg Ferenc, a világszabadság mártírját, most irredentista propaganda-eszköznek használja fel. A területi integritás bármily magasztos eszme mindannyiunk számára, a történelem igazságát talán mégsem szabad meghamisítani érte. [...] Az ilyen világjelenséget nem szabad a szűk nacionalizmus kereteibe foglalni.”¹⁸⁰ A Horthy-korszak idején az 1918-as feszültségekre visszavetítette a későbbi sokkal élesebb szembenállást, Hatvany utólag Herczeg és Gárdonyi kapcsán is úgy látta, hogy „a Vörösmarty Akadémiának nem volt igaza, hogy a forradalmi írók körébe beválasztotta az ellenforradalmárokat.

173 GÁRDONYI Géza levele Hatvany Lajosnak, 1917. jan. 13. = *Levelek Hatvany Lajoshoz...*, i. m., 216.; ANGYAL Dávid levele Hatvany Lajosnak, 1917. febr. 15. = *Levelek Hatvany Lajoshoz...*, i. m., 222–224.; HERCZEG Ferenc levele Hatvany Lajosnak, 1917. ápr. 3. = *Levelek Hatvany Lajoshoz...*, i. m., 226.

174 NAGY Sz., i. m., 63.

175 *Uo.*, 64.

176 N. n., *A Petőfi Társaság forradalma*, Világ, 1918. nov. 12., 13.

177 N. n., *Móricz Zsigmond – a Kisfaludy Társaság tagja*, Pesti Napló, 1919. febr. 6., 5.; A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új Folyam 52. (1918–1920) V. Tájékoztató közlések. Kivonatok a Társaság jegyzőkönyveiből, 119.

178 N. n., *Móricz Zsigmond – a Kisfaludy Társaság tagja*, Pesti Napló, 1919. febr. 6., 5.; A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új Folyam 52. (1918–1920) V. Tájékoztató közlések. Kivonatok a Társaság jegyzőkönyveiből, 119.

179 N. n., *A mártírok*, Pesti Napló, 1919. márc. 2., 8.

180 *Uo.*

Mi akkor még a fair play alapján álltunk, ellenfeleink pedig már az erőszak alapján.”¹⁸¹

Mivel az új irodalmi akadémiát Hatvany hívta életre, a közte és Osvát közti régi ellentét, ha nem is pattant ki nyíltan, de jól érezhetően benne volt a levegőben. Osvát kezdetben nem lett tag, bár a december 1-i alakuló ülés egyik jegyzőkönyvében¹⁸² néhány más, a tagságból végül kimaradt író neve mellett ott szerepelt az övé is, például Fenyő Miksáéval együtt, aki *Nyugat*-alapítóként szintén nem lett tag, feltehetőleg svájci tartózkodása miatt.¹⁸³ Rajtuk kívül Ignotus, a *Nyugat* főszerkesztője sem lett alapító, ugyanis Károlyi Mihály megbízásából szintén Svájcban tartózkodott, ahol magyar érdekekért lobbizott a berni követségeken.¹⁸⁴ 1918 végén Osvát a *Nyugattól* is megvált,¹⁸⁵ ami mögött – a feltételezhető anyagi okok mellett – az 1917 óta szerkesztőtársaként működő Babitscsal való fokozatosan romló kapcsolatuk állt.¹⁸⁶ Lendvai István a *Figáró* hasábjain közzétett hírben azt állította – az apjuk ellen lázadó fiúk képéhez fordulva –, hogy Osvát megsértődött, mert a Vörösmarty Akadémia, „amely legalább felerészben Osváth-tanítványaiból alakult, csodálatos feledékenységgel elmulasztotta, hogy őt a tagok közé beválassza”.¹⁸⁷ Osvát a *Figáró* következő számában publikált válaszában komolytalannak nevezte a feltételezést.¹⁸⁸ „S bár Osvát tagadta, hogy ez lenne a szakítás oka – jegyzi meg Kosztolánczy Tibor e cikkeket elemezve –, kívülről nézve egyértelmű árulásként hat, hogy prominens író társai egyszerre a korábbi rivális, Hatvany Lajos mögött sorakoznak fel – hiszen a Vörösmarty Akadémiát ő hívja életre.”¹⁸⁹ Az is köztudott azonban, hogy Osvát nem vult vissza; 1918 őszén belépett a Pikler-féle *Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségébe*, tagja lett az Otthon Kör Rákosi távoztával megújított 61 fős választmányának,¹⁹⁰ majd 1919. február elején az ő elnöklétével alakult meg a kritikusok szindikátusa az Otthon Kör irodalmi szakosztályának társulásaként azzal a céllal, hogy egyetlen érdekvédelmi szervezetbe tömörítse a különböző művészeti ágak kritikusait.¹⁹¹ A Károlyi lemondása és a Tanácsköztársaság megalakulása előtti utolsó pillanatban, akkor, amikor Móriczot hivatalosan is megválasztották a Vörösmarty Akadémia elnökévé,

181 Hatvany Lajos jegyzete a 254. sz. levélhez = *Levelek Hatvany Lajoshoz...*, i. m., 656.

182 Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2, 9., PIM Kézirattára.

183 Ignotus levele Fenyő Miksához (Bern, 1918. dec. 13.) = *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, s. a. r. VEZÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1975, 369–370. Ignotus a táborok közötti közvetítőt benne látta.

184 Ignotus mandátuma a tanácskormány megalakulásával lejárt, ám nem tért haza, hanem Bécsben telepedett le. (KOSZTOLÁNCZY, i. m., 369.)

185 *Uo.*, 369.

186 FRÁTER Zoltán, *Osvát Ernő élete és halála*, Bp., Magvető, 1987, 154–155.

187 N. n. [LENDVAI István], *Osvát Ernő – a Nyugat kitűnő szerkesztője...*, *Figáró*, 1918. dec. 18., 6. = „Mindenki újakra készül...”..., i. m., 826.

188 *Osvát Ernő nyilatkozata*, *Figáró*, 2/1., 1919. jan. 1., 3. = „Mindenki újakra készül...”..., i. m., 826.

189 KOSZTOLÁNCZY, i. m., 370.

190 FRÁTER Zoltán, *Osvát és a Tanácsköztársaság*, *Kritika*, 1984, 6–7.

191 N. n., *Kritikusok szindikátusa*, *Budapesti Hírlap*, 1919. febr. 2., 8.

Osvát is bekerült az új irodalmi akadémiába.¹⁹² Hatvany és Osvát útjai tehát nem annyira a Vörösmarty Akadémia megalapítását, majd Osvátnak a *Nyugattól* való kiválását követően, hanem csak Osvát Vörösmarty Akadémiába történő beválasztásának másnapján, a Tanácsköztársaság kiáltásától fogva váltak szét igazán.

„A sír fenyeget: de még nem fogunk belelépni”

Az előkészítő értekezleten és az alakuló ülésen elhangzott beszédek a háború végi eufória és a Monarchia szétesése által jellemzett ellentmondásos válsághelyzetben fogantak. Az alakuló ülést előkészítő értekezleten Ady a Monarchia szétesése idején bűvőhelynek ábrázolta az új akadémiát.¹⁹³ A Vörösmarty Akadémia egyszerre remény és – ez utalás volt a névadó legjelentősebb művére – „bátor kiáltás a »népek hazája, nagyvilághoz«”.¹⁹⁴ Ady tehát a legtöbb íróhoz, értelmiségihez hasonlóan az utolsó pillanatig reménykedett a történeti Magyarország integritásának megóvásában, abban közvetítő szerepet szánva az új akadémiának.¹⁹⁵ Schöpflin így idézte a szavait a december 1-i alakuló ülésen: „A ránk szakadt szabadságban és gyászban itt keressünk jövőt az irodalomban.”¹⁹⁶

Az előkészítő értekezlet és az alakuló ülés közötti napokban azonban történt egy fontos dolog: ahogy Hatvany írja Kaffka Margitról írt nekrológiájában, a *Nyugat* íróiban csak decemberben tudatosodott az ország integritását fenyegető veszély – Kaffkával még november végén is annak örvendeztek, „hogyan vége a háborúnak. S hogy ez mi jó: (Akkor még nem tudtuk, hogy nem is vége s hogy nem is oly jó)”.¹⁹⁷ Ezt a fordulatot tükrözte az MTA-n tartott december 1-i alakuló ülésen a betegsége miatt távol maradt Ady helyett alelnökként az elnöki széket ideiglenesen elfoglaló Móricz Zsigmond megnyitója is,¹⁹⁸ amit

192 N. n., *A Vörösmarty Akadémia ülése*, Pesti Napló, 1919. márc. 20., 7.; N. n., *A Vörösmarty Akadémia elnökválasztása*, Az Ujság, 1919. márc. 20., 7.

193 Lásd pl. n. n. [GÖNDÖR Ferenc], *Ady Endre*, Az Ember, 1918. nov. 12., 8.

194 Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2., PIM Kézirattára.

195 Babits az *Életnek* adott interjúja szerint (1918. nov. 24., 1105–1106) a Petőfi Társaság is proklamációt készült kiadni a külföldre irányuló propaganda céljából „a világ összes művelt népeihez”. (Róna, i. m., 430.)

196 Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2., 8., PIM Kézirattára.

197 HATVANY Lajos, *Kaffka Margit*, Pesti Napló, 1918. dec. 3., 5.

198 Alakuló ülés jk., M100/6169/1, PIM Kézirattára. A program ismertetését megelőzően megrendülten méltatta az akadémia halottjának tekintett Kaffka Margit munkásságát. Indítványára a jelenlévők elhatározták, hogy Schöpflin Aladárt felkérjük egy Kaffkáról szóló könyv megírására, valamint, hogy az új akadémia által alapított 5000 koronás Vörösmarty-díjat az évben Kaffka Margit kisfiának a neveltetésére adják (Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2, PIM Kézirattára.). Erre végül nem került sor, mert Kaffka fia másnap szintén meghalt. Az Akadémia testületileg vett részt a kettős temetésen.

A magyar kultúra él címmel december 3-án közölt a *Pesti Hírlap*.¹⁹⁹ Beszédében Móricz Adyhoz képest kissé defenzívebb hangot ütött meg és Vörösmarty *Szózatát* idézve a magyarság élethez való jogát hangoztatta, kijelentve, hogy az összegyűlt írók „nem dalidózást, nem búsmagyarkodást [...] hanem protesztációt, föllebbezést és bátor kiállást [akarnak] a népek hazája nagyvilághoz”.²⁰⁰ Móricz beszédének drámai színezetet ad, hogy már nemcsak a szlovákok és a csehek egyesülési törekvéseivel kellett számolniuk a megjelenteknek, hanem a románok területi igényeivel is, akik épp aznap mondták ki a gyulafehérvári nemzetgyűlésen Nagy-Románia létrejöttét. Az ország egységének biztosítója nem a politika, hanem a kultúra – ez volt Móricz beszédének vezérgondolata, amelyet a nyugatosok körét jóval meghaladóan ekkor szinte a teljes magyar értelmiség osztott:

„Uraim, az életösztön kergetett össze bennünket annak a költőnek napján, akinek megmarcangolt s iszonyú fantáziájában föltűnt volt a sír, hol nemzet süllyed el. A sír fenyeget: de még nem fogunk belelépni. [...] Itt vagyunk egy fizikai tömegben, amit semmiféle külső lerohanás nem fog szétzilálni. Itt vagyunk s ideig-óráig szabhatják, oszthatják a politikai határokat: az ethnográfiai térképen színünket, a turáni vöröset megbontani nem fogják. Itt van a magyar egy kulturális oszlopban. Ez a kultúra keleti, ezeréves ősi népkultúra, ősbib s erősebb mint a vér. S ez a kultúra ezer év alatt számtalanszor megújult: szűzi termékenységgel szívta föl a nyugati kulturális erjedést. És ez az ősi s ez a hallatlan megújuláson átment kultúra itt Európa szívében egy eredeti, egyéni, karakterisztikus nemzeti kultúra.”²⁰¹

Móricz az összeomlást megakadályozni képes kultúra legfőbb letéteményeseinek a Vörösmarty Akadémia íróit nevezte meg: „ennek a mesészep magyar kultúrának legbensőbb titkosai, a szépirodalmi írók léptek e pillanatban sorompóba, megalapítván soraikból a Vörösmarty Akadémiát. A magyar kultúra munkásai ezennel síkra szállnak a magyar kultúráért. Mit jelent ez a harc. Ez a harc éppen az ellenkezője a militarizmusnak: nem öl: teremt. [...] a magyar faj nem engedi magát belesodortatni a gyűlölködésbe, alávalóságba, sötétségbe.”²⁰² A remélt hatás Móricz szerint kettős lesz: egyrészt sikerül a nemzetiségek előtt bizonyítani „a magyar kultúra vezető szerepét” [...] de azt is, hogy „a magyar kultúra az övék is”, „közös nemzeti kincs”.²⁰³ Másrészt, „kifelé, a lövészárkok gonosz perspektíváján át ellenséggé lett nyugati népek előtt” demonstrálni lehet azt, hogy a magyar kultúra „nem balkáni félbarbár sötétség, hanem Európa kultúrnívójának kiegészítő része”. Optimistán úgy vélte, ahogy

199 MÓRICZ Zsigmond, *A magyar kultúra él: Móricz Zsigmond elnöki megnyitója a Vörösmarty Akadémia alakuló ülésén*, Pesti Hírlap, 1918. dec. 3., 2–3. Lásd Róna Judit elemzését: RÓNA, i. m., 438–439.

200 MÓRICZ Zsigmond, *A magyar kultúra él...*, i. m., 2.

201 *Uo.* vagy [Móricz beszéde] PIM M100/6169/2., 1–2., PIM Kézirattára.

202 [Móricz beszéde] PIM M100/6169/2., 1–2., PIM Kézirattára.

203 MÓRICZ Zsigmond, *A magyar kultúra él...*, i. m., 3.

sokan mások is 1918 őszén Magyarországon, hogy a béke és a kultúra által meghatározott új korszak eljövetele köszöntött be: „közel van az emberiség öntudatos egysége, egyenlő kultúrája, vallási, nemzetiségi, szociális kiegyenlítetttsége s a világbéke nemzetközi életformája: [...] nem szabad e szép kis ország népeinek rideg ellenséges tömbökbe szakadnia, nem szabad az emberiségnek kultúra alatti nyomorúságba visszasüllyednie. A magyar kultúra él s mikor a magyar kultúra védi életét, ezzel előharcosa az emberiség új kultúrkorának.”²⁰⁴

A *Budapest Hírlap*ban ekkor még jóhiszeműen álltak a Vörösmarty Akadémiához, és különösen lelkesedtek Móricz beszédéért, mondván az az új akadémia célját az ország egységének megőrzésében jelölte ki.²⁰⁵ Herczeg hasonló gondolatokat fogalmazott meg az *Új Idők*ben:

„a magyar kultúra művelésére és terjesztésére állottak össze, abból az alapos feltevésből indulva ki, hogy a magyarság csak erőteljes és magasrendű kultúrmunka révén biztosíthatja magának Európában az öt megillető helyet. [...] Fontos dolog, hogy ily célra a legjobb energiák egyesüljenek s vállvetve munkálkodjanak és fontos az új egyesületnek az a feladata is, hogy kovászként hasson, serkentsen, munkára tüzeljen, a rendelkezésére álló eszközökkel emelje ki az érdemet, kritikájával segítse a közönséget abban, hogy különbséget vessen jó és nem-jó, irodalom és nyegleség közt.”²⁰⁶

Az *Új Nemzedék*ben azonban sem az irodalmi autonómia melletti kiállást, sem az országmentő szerepet nem méltatták, hanem előre súlyos ítéletet mondtak az alig néhány napja elindult irodalmi társulásról: „Mily cinizmusra, csak a maga kisdud ügyeivel való bíbelődésre vall az, hogy harminc magyar író Magyarország megásott sírja mellett állván – megvitatja az akadémiai állandó vacsorabizottság honmentő ideáját.”²⁰⁷

Az országmentés, valamint a magyar és egyetemes kultúra egységének hangsúlyozása dominált tehát az alakuló ülésen. Lovászy Márton vallás- és közoktatási miniszter, akinek „a magyar cultura legtehetségesebb munkásaihoz” intézett üdvözlétét Schöppflin olvasta fel (a levelet fentebb már idéztük), Móriczhoz képest még inkább a magyar és az egyetemes kultúra egységére helyezte a hangsúlyt.²⁰⁸ A miniszter a névválasztást programként értékelte: Vörösmarty a szerinte elsősorban katonai eredményeket hangsúlyozó magyar szépirodalomban a pacifista eszmény képviselőtével tűnik ki, ami ugyanakkor nem szerepelt az irodalmi társaság névválasztással kapcsolatos indoklásában, amely így szólt: „Vörösmarty neve a magyar kulturális hagyományok-

204 *Uo.*, 4.

205 *rbz.* [ROBOZ Imre], [c. n.], *Budapesti Hírlap*, 1918. dec. 3., 3.

206 N. n., *Vörösmarty Akadémia*, *Új Idők*, 1918. dec. 15., 497.

207 *Rbz.* [ROBOZ Imre], *Hatvany Lajos akadémiaja...*, i. m., 8.

208 Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2., PIM Kézirattára.

kal és az európai eszmékkel való közösséget”,²⁰⁹ „az európai kultúra közösségében élő magyar irodalmat”,²¹⁰ „a magyar irodalomban élő és ható két főszempontot, az európai és a specifikusan magyar”²¹¹ szempontot fejezi ki. Vörösmarty olyannyira fontos hivatkozási alap volt, hogy az akadémia az elnökségbe beválasztani tervezte „a Vörösmarty-kultusz előadóját” is²¹² – az előkészítő értekezleten erre Kosztolányi Dezsőt kérték fel²¹³ –, és az alakuló ülést is tudatosan az író születésnapján, december 1-jére tervezték megtartani.²¹⁴ Vörösmarty névadóul választása a *Nyugat* részéről az irodalmi kánonhoz tartozni vágyást éppúgy kifejezte, mint a kánonformálását, valamint az egyszerre erős magyar és egyetemes szellemiség képviselését.²¹⁵ A *Nyugat* többi írója is alapvető viszonyítási pontként tekintett Vörösmartyra.²¹⁶ Az új akadémia a magyar és az egyetemes kultúra egységét, valamint a pacifizmus iránti elköteleződését nemzetközi kapcsolatain keresztül is demonstrálni kívánta, ezért a rendes és levelező tagok mellett a külföldi írók közül külső tagnak kívánták beválasztani Henri Barbusse-t, Romain Rolland-t, H. G. Wellst és George Bernard Shaw-t, „kik a háború alatt is az emberiség és a béke elvét hirdették”.²¹⁷ Az alakuló ülés jegyzőkönyvi anyagában megtalált tagnévsor szerint Bartók és Kodály is külső tagként szerepeltek, ami pedig a modern művészetek közötti szolidaritás kifejezésére vall a Vörösmarty Akadémia részéről.²¹⁸

Lovász levelének felolvasását követően Schöppflin Aladár az akadémia megalakulását egy folyamat eredményeként ábrázolta. Kiemelte az azonos világnézeten és – sok tekintetben új szemléletet hozó – koncepción nyugvó, véleménye szerint nemzedéki alapon szerveződő tömörülés fontosságát, amelyet a forradalom mellett az újítások miatti „erős ellenhatás” által kiváltott korábbi „szolidaritás” tett lehetővé.²¹⁹ Úgy vélte, a formális megalakulás előtt már „együtt dolgozó társaságról” lehetett beszélni, azaz a Vörösmarty Akadémia „nem önkényesen létrehozott társulás, hanem az irodalmi fejlődő-

209 A *Vörösmarty Akadémia alapszabálytervezete* (1918. dec. 1.). Gépírat, PIM V 4140/725/2. A gépíratnak vannak különféle megjegyzésekkel, változtatásokkal ellátott kéziratos és gépíratos verziói. V4140/725/1. és 3., PIM Kézirattára.

210 Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2., 7., PIM Kézirattára.

211 *Uo.*

212 A *Vörösmarty Akadémia alapszabálytervezete* (1918. dec. 1.), i. m.

213 Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2., 8., PIM Kézirattára.

214 *Uo.*, 7.

215 N. n., *Vörösmarty Akadémia*, Pesti Napló, 1918. nov. 21., 10. Lásd még *Babits Mihály nyilatkozata a névválasztásról*, Pécsi Napló, 1925. jún. 17., 4.

216 A Vörösmarty 150. születési évfordulóján, 1952-ben íródott tendenciózus tanulmány a Vörösmarty „zavartalanul dekadens” képére épült kultuszt hangsúlyozza a *Nyugat*-nál. (Tóth Dezső, *Vörösmarty és a Nyugat*, Irodalomtörténet, 1952/3–4, 356–357.)

217 N. n. [HATVANY Lajos], *Vörösmarty Akadémia*, Pesti Napló, 1918. nov. 21., 10. Külföldi írók külső taggá választásáról lásd A *Vörösmarty Akadémia alapszabálytervezete* (1918), V 4140/725/2, PIM Kézirattára.

218 Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2, 9., PIM Kézirattára.

219 Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2., 5–6., PIM Kézirattára.

désből úgyszólván magától adódott”.²²⁰ Az ekkoriban Adyval kapcsolatos (a politikai forradalmat idejekorán jelző) viharadár-kép köszön vissza az alábbi sorokban úgy, hogy a kép általában a nyugatosokra vonatkozik: „a föld alatt rejtve közelgő roppant rengés szeizmográfja volt a mi nemzedékünk, a közeledő vihar nyugtalansága izgatta föl a nemzeti élet legérzékenyebb szervét, az irodalmat s mint mindig most is legelőször a költők érezték meg a valóságos nagy idők közeledtét.”²²¹

Schöpfunglin a *Nyugat* indulásától kezdve tartó egyenes út végének ábrázolta az új irodalmi akadémia alapítását, valójában azonban a magyar irodalmi modernizmus emblematikus folyóirata által az irodalmi mezőben folytatott évtizedes, pozíciókért folyó küzdelem látványos eredményéről – annak egyfajta csúcspontjáról – van itt szó, és innen nézve az MTA-val összefonódó korábbi társaságok megalakulási, illetve működési helyszínének kiválasztása az alakuló ülés helyszínéül nyugodtan tekinthető szimbolikus térfoglalásnak. A háború első felében még teljesen diszkreditálni kívánt *Nyugat* törzsgárdája a Széchenyi által alapított Akadémia falai között mondta ki az új irodalmi szervezet megalapítását, az új legitimitáshoz és szentesítéshez való jogát. Ehhez azonban nem tért el jelentősen a korábbi társaságok gyakorlatától: díj alapításában gondolkodott, népszerűsítő irodalomtörténet kívánt kiadni (*Magyar Olvasókönyv*), amelynek utolsó fejezete a *Nyugat* történetével zárult volna, támogatási rendszert akart felépíteni, valamint a nagygyűlését nyilvánossá tenni. Közvetlen és egyben külföldi mintája a francia akadémiával szemben 1900-ban, „a dicsőség kapujának betörése” céljával alapított Goncourt Akadémia volt, amely eredetileg a legjobb prózai műveket díjazta, és 1903-tól kezdve hivatalos állami elismerést is kapott.

A Móricz mellett a másik alelnöki pozíciót elfoglaló Babits²²² alapszabálytervezete pedig nemcsak azt mondta ki, hogy az új akadémia az irodalmi kérdések meghatározó fóruma kíván lenni, hanem igényt tartott az irodalmi élet és az azzal kapcsolatos oktatás feletti ellenőrzés jogára is: „a magyar irodalmi élet, valamint az irodalmi művelődés és nevelés fölött minden eszközzel állandó ellenőrzés” gyakorlását vindikálva.²²³ A tervezet más megfogalmazásai azonban demokratikusabb szóhasználattal éltek: „az egyesülés irodalmi kérdésekben fórumként kíván szerepelni”.²²⁴

²²⁰ *Uo.*, 6.

²²¹ Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2., 6., PIM Kézirattára.

²²² Erre az 1917 óta betöltött szerkesztői szerepköre éppúgy feljogosította, mint háború alatt nyíltan vállalt pacifizmusa.

²²³ *A Vörösmarty Akadémia alapszabályai* (1918). Kézirat, V4140/725/1, PIM Kézirattára.

²²⁴ *A Vörösmarty Akadémia alapszabálytervezete* (1918. dec. 1.). Gépirat, V 4140/725/2., PIM Kézirattára. Ez az irodalmi irányítást vindikáló kifejezés később – jelezve a forradalmi helyzet elmúltát és az idők változását – az 1925-ös alapszabályból teljesen eltűnt, helyette „a magyar irodalom szolgálata” kifejezés került bele a tervezetbe. (*A Vörösmarty Akadémia alapszabályai* [1925]. Gépirat, V 4140/725/4., PIM Kézirattára.)

A szentesítés gyakorlatára is kitértek az alakuló ülésen. Bár az alábbi tervek közül alig valósult meg valami, mégis érdemes ezeket részletesen ismertetni, hiszen a hatalmi és a piaci viszonyoktól független, immanens irodalmi szempontoknak való megfelelés szándéka tükröződik vissza bennük. Bejelentették, hogy Babits indítványára ötezer korona összegű Vörösmarty-díjat alapítanak, amelyet a nyilvános előadások jövedelméből és adományokból finanszíroznak „az akadémia színvonalához és eszméihez rokon irodalmi művek” jutalmazása céljából.²²⁵ Leszögezték, hogy a díj titkos szavazással történő odaítélésének „csakis irodalmi okai lehetnek”.²²⁶ Kéziratok nyomtatásban való megjelentetése céljából a tervek szerint saját könyvkiadó-bizottságot kívántak létrehozni, amelynek feladata figyelemmel kísérni az egész évi irodalmi termést, biztosítani az érdemes művek kiadását, és ekképp a már nyomtatásban megjelent művek versenybe szállhatnak az 5000 koronás díjért.²²⁷ A későbbiekben újabb tagok csak a díjazottak közül kerülhettek volna ki. A december 1-i jegyzőkönyv szerint a Vörösmarty-díj első intézőbizottsága a következő tagokból állt: Babits, Gellért, Hatvany, Lengyel, Molnár, Schöpflin, Szini. A Gouncourt-díjhoz hasonló új kitüntetéstől – ahogy Sipos Lajos írja – Babits „elevenítő hatást” várt: a francia minta szerint a díj odaítélése előtt itt is sor került volna nyilvános vitákra, érvek és ellenérvek ütköztetésére, ezzel is óva az irodalmi életet az elsekélyesedéstől.²²⁸

Ódák és kritikák: a Vörösmarty Akadémia sajtója és társadalmi fogadtatása

A sajtó egy része, már csak a Légrádyak támogatása miatt is – ahogy azt már eddig is láthattuk – kiemelten kezelte a nyugatos írók akadémiaalapítását. A Károlyi Mihályt régóta támogató *Magyarországban*, amely demonstrálni kívánta ezzel, hogy az új politika nem akar semmiféle kontrollt az irodalom fölött, függetlenségéért méltatták a kezdeményezést: „A társaság minden politikai szemponttól függetlenül, a tiszta és értékes irodalmat kívánja szolgálni, s a párisi Goncourt-Akadémia mintájára, a Vörösmarty-Akadémia címet

225 Lásd pl. n. n., *Vörösmarty-Akadémia*, Tolnai Hírlap, 1918. dec. 14., 1. További díjakat is létre kívántak hozni olyan alapítványokkal való együttműködésben, amelyeknek céljaival egyetértettek. (*A Vörösmarty Akadémia alapszabálytervezete* [1918. dec. 1]. Gépirat, i. m.) A Vörösmarty-díj intézőbizottsága tagjai: Babits, Gellért Oszkár, Hatvany Lajos, Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc, Schöpflin Aladár, valamint Szini Gyula. (RÓNA, i. m., 439.)

226 n. n., *Vörösmarty-Akadémia*, Tolnai Hírlap, 1918. dec. 14., 1.

227 *A Vörösmarty Akadémia alapszabályai* (1918). Kézirat, V 4140/725/1. PIM Kézirattára. A Vörösmarty Akadémia a könyvkereskedők érdekében is fel kívánt lépni. (N. n., *Vörösmarty-akadémia*, Corvina, 1918. dec. 30. = „Mindenki újakra készül...”..., i. m., 229–230.)

228 Jegyzőkönyv, 1918. dec. 1. M 100/6169/2., PIM Kézirattára.

választja.”²²⁹ A *Tolnai Világlapja* a címlapon üdvözölte az új akadémiát, és – mint ahogy ez hírességek esetében megszokott volt az ehhez hasonló tömeglapokban – a vezetőség tagjairól fényképeket is közölt.²³⁰ A *Népszava* részéről az akadémiával kapcsolatos előzetes várakozások meghiúsulására utal viszont, hogy az első híradásokat követően, amelyek „a tiszta irodalom” (a munkatársak szóhasználatában a politikai és gazdasági kényszerektől mentes irodalom) szolgálatát emelték ki,²³¹ az alakuló ülésről a lap már csak nagyon lakonikus tájékoztatást nyújtott.²³² Ez a szinte a kezdetektől távolságtartó magatartás szembeötlő ahhoz képest, hogy a háború alatt a szociáldemokrata napilap az irodalmi és művészeti újításokat általában támogatta. Távolságtartásukban elsősorban a kormányzó erők – régi függetlenségiek, polgári radikálisok, szocdemek jobb- és balszárnya – közötti feszültségek tükröződtek. Ugyancsak felemás volt a Dr. Fabinyi-Füzesséry István által szerkesztett, kossuthi hagyományokra felelősködött *Köztársasági Újság* magatartása, amely az elismerő sorok mellett a klikkesedéstől óvott általában az új kulturális szervezetek kapcsán: „nem akarjuk, hogy az Új Magyarország éppúgy kotteriák és klikkekből alakuljon mint a régi.”²³³ Az új jobboldal vitriolos tollú publicistája, Lendvai István – ahogy erről már volt szó – ugyancsak a klikkesedést kifogásolta a *Figáró*-ban, ráadásul kifejezetten a Vörösmarty Akadémia kapcsán: „A harminc névből kiderül, hogy a Vörösmarty Akadémia mindössze három klikket jelent. Az egyik a Bergerkávéház asztala körül tömörült eddig, a másik a Rákóczi-úton összpontosult, a harmadik a Vilmos császár úton fejt ki tevékeny irodalompolitikáját.”²³⁴ Lendvai úgy vélte, a klikkesedés minden tevékenységre (díjazás, irodalomtámogatás) rá fogja nyomni a bélyegét, azaz „a szegény ma dolgozó vagy eljövendő lúmenek megint csak nem a spontán tehetségükkel, írói erejükkel és tisztességükkel boldogulnak, hanem az összeköttetésekkel.”²³⁵ Nehezményezte, hogy miközben az új akadémia a pártatlanságát és függetlenségét hangoztatja, valójában csak egy újabb klikket jelent.²³⁶ A már megint egy új klikket felütésű glosszájában általában is nehezményezte: a változás mindössze az, hogy a régiek helyébe új, az irodalmat klasszifikáló érdekcsoportok és klikkek támadtak.²³⁷

Természetesen voltak olyanok is, akik a sajtóban ódákat zengtek az új kezdeményezésről: Juhász Gyula, egyszerre a Szegedi Nemzeti Tanács és a

229 N. n., *Vörösmarty Akadémia*, Magyarország, 1918. nov. 21., 9.

230 N. n., [c. n.] *Tolnai Világlapja*, 1918. dec. 14., 1 (címlap).

231 N. n., *A Vörösmarty Akadémia*, *Népszava*, 1918. dec. 3., 8.

232 N. n., *Vörösmarty Akadémia*, *Népszava*, 1918. dec. 1., 7.

233 N. n., *Alkotók és kutatók...*, i. m.

234 l. i. [LENDVAI István], *Vörösmarty-Akadémia*, *Figáró*, 1918. dec. 11., 26. = „Mindenki újakra készül...”..., i. m., 798–799. Idézi ARANY, *Kosztolányi Dezső élete: Forradalmak kora...* i. m., 48–49.

235 Uo.

236 Uo.

237 N. n. [LENDVAI István], *Már megint egy új klikket...*, *Figáró*, 1918. dec. 18., 3.

Vörösmarty Akadémia tagjaként „egy megcsonkított haza fájának friss hajtásaként” köszöntötte az új tömörülést, amely már nevével is „nemes és emelkedett magyar szellemet” képvisel.²³⁸ Vörösmarty azért a legjobb választás – nyugtázta Juhász a névválasztást –, mert költészete azt a „mentalitást” tükrözi, amire újfent nagy szükség van: hogyan lehet a válságból a magyarság és az emberiség igaz értékeit megmenteni. „Líránk Széchenyije ő, az ember és a világ, a haza és a nép gyötrelmes problémáinak Hamletje” – hangsúlyozta. Sőt, az „új Magyarországnak” egyenesen Vörösmarty szellemi örökségére kell építkeznie: mai is „idegen és hazai ellenségekkel” kell megküzdeni, ahogy a Bach-korszakban Vörösmartynak kellett. Juhász a *Tűz* folyóirat 1918 év végi irodalmi estjén „a jóformán ismeretlen forradalmár Vörösmartyt mutatta be”, kiemelve *Az emberek* című költeményét.²³⁹ Vörösmarty már a háború idején az egyetemesség megtestesítője volt az irodalmi lapokban; még Kassák lapjában, a múltnak retorikusan és ténylegesen is hátat fordító *Mában* is – bizonyos kötöttségekkel – elismerően nyilatkozott Vörösmartyról a lázadó kritikus, Révai József.²⁴⁰

A háború idején, a forradalmi változások közepette kezdetben a modern irodalommal meglehetősen kritikusan viseltető lapok egy része is támogató volt az új akadémiával kapcsolatban. Az *Életben* Boros Ferenc méltató írása a háború előtti küzdelmekre utalt, amelyekben szerinte meghatározó szerepe volt a nemzedéki ellentéteknek, és amelyek most a „fiatalok” győzelméhez vezettek: „Ez az irodalmi társaság, mely ma már beérkezett, annakidején a fiatalság forradalma volt minden akadémizmus ellen”. [...] Az új irodalmi társaság, mely tíz évvel ezelőtt nagy bátorsággal hirdette az irodalom szuverénitását, ha nem alkuszik le hitvallásából semmit, úgy minden ezután elkövetkező nemzedék bizalommal jelenhet meg előtte, de ha elzárkózik, akkor nagyon hamar ott lesz a kapunál az új forradalmas ellenség: a fiatalság.”²⁴¹ Boros odáig ragadtatta magát, hogy nyárspolgárinak nevezte az új akadémia megalapítását előidéző Petőfi Társaságot a szakítás miatt.

Míg a katolikus Boros telitalálatnak tartotta a névválasztást, a parlamenti párt nélkül maradt *Budapesti Hírlap* névtelen írója – minden bizonnyal a lap főszerkesztői székéből eltávolított Rákosi Jenőről van szó,²⁴² aki időközben inkognitóban visszatért a laphoz – december közepi többoldalas

238 JUHÁSZ Gyula, *Vörösmarty*, Délmagyarország, 1918. dec. 1., 1. = „Mindenki újakra készül...” ..., i. m., 88–89.

239 N. n., A „Tűz” irodalmi estélye, Szegedi Napló, 1918. dec. 22. = „Mindenki újakra készül...” ..., i. m., 188.

240 RÉVAI József, *Babits Mihály, irodalmi problémák*, MA, 1917/1, 8.

241 BOROS Ferenc, *Vörösmarty Akadémia*, Élet, 1918. dec. 8., 1137.

242 Rákosi pár héten belül, amint erre lehetősége nyílt, visszatért a laphoz. (RÁKOSI Jenő, *Emlékezesek*, Bp., Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2018, 248.) Memoárjában úgy látta, „az irodalmat is forradalmasították. A nemzedék, mely Ady Endre körül csoportosult, átvette a szellemi élet vezetését is.” Rákosi széles kapcsolatokkal és támogatással rendelkező sajtócézár, negyven évig a kormánypárti Budapesti Hírlap tulajdonos-szerkesztője; Ferenc-József ezért nemességgel jutalmazza. Eközben, 1869-től a Kisfaludy Társaságnak is tagja. (Uo., 9., 337.) Lásd még: n. n. [GÖNDÖR Ferenc], *Rákosi föltámad?*, Az Ember, 1918. nov. 26., 11–12.

vezércikkben már hevesen bírálta az akadémiaalapítást: „Ez az új akadémia bizonyosan létre nem jött volna a forradalmi átalakulás nélkül, amelyen az ország keresztül ment. Míg azonban a politikai forradalom a régi intézményeket alakítja át új formákká, új tartalommal, addig csodálatosképpen az irodalmi forradalom a maga új tartalmát önti át a régi idők intézményes formáiba. Akadémiát csinál, noha tán jobban ráillenék az irodalmi szabadszervezet neve.”²⁴³ Éppen ezért – szölt az érvelés – hiba volt Vörösmartyról elnevezni a „forradalmi litteratura” intézményét. Miközben a cikk írója (feltehetőleg Rákosi) elismerte, hogy „az új intézményeket a régiekkel való elégedetlenség hozza létre”, a Vörösmarty Akadémiát mégis hirtelen ötletnek és az ellentétek kiélezésében érdekeltnek találta. A további sorokban kifejezetten a régi *Budapesti Hírlap* hangját lehetett kihallani: a régi akadémiák hazafias, egészséges szellemű nemzeti irodalmat képviseltek, ám a Vörösmarty Akadémia által képviselt modern írók lezüllesztik az irodalmat a kabaré, a dekadens, naturalista témák vagy éppen az izmusok jegyében. A háborúban ez az irodalom defenzívába szorult, de most újból keresi önmagát, ennek a tünete a Vörösmarty Akadémia is, amelynek alapítói között „nem egy értékes erő van, amely azonban meghasonolva áll a múlt ideáljai és a jelen divatja közt”. A régi és az új irodalom csatározását csak a divat szabja meg, pedig ideál híján nemzet sincs – hangoztatta a *Budapesti Hírlap* Rákosit rejtő névtelen szerzője. Még a *Borsszem Jankó* is úgy jelenítette meg a témát „hírvonatában”, mintha az új akadémia kevesellné az egykor a Kisfaludy Társaság alapításához vezető nemzeti hőskölteményeket: „A Vörösmarty-Akadémia elnöksége ma foglalkozott valami vidéki nevelő hőskölteményének kiadása ügyével. A verseményt, amely nem felel meg a modern poétika követelményeinek, ósdi, stílustalan és kezdő dolgozat, elvetette, bárha a Perczel-család erősen protezsálta. E hazaffi-veraiáda [!] címe: *Zalán futása*.”²⁴⁴ 1919 elejétől a vidéki sajtóban is megjelentek olyan cikkek, amelyek figyelmeztették az új akadémia íróit, nehogy „megtagadják annak az érzelemnek tényét és alkotó erejét, amelyet Vörösmarty fenséges művésze sugároz, a nemzeti öntudatot”.²⁴⁵

Az új-jobboldal zászlóshajójának számító *Új Nemzedék*ben, ebben az általában is akadémiaellenes, ám ekkor még korántsem ellenforradalmi lapban, Roboz Imre az alakuló ülés utáni napokban gunyoros és támadó glosszában „zártkörű klikknek”²⁴⁶ nevezte a Vörösmarty Akadémiát.²⁴⁷ „Magyarország legkétségbeejtőbb órájában, amikor négy esztendő poklában megkínzott testét véres fogakkal marcangolja három dögkeselyű – Hatvany Lajosnak most egyéb gondja sincs, mint hogy akadémiát alakítson saját külön használatára,

243 N. n., *Vörösmarty Akadémia*, Budapesti Hírlap, 1918. dec. 15., 1.

244 N. n., *Vörösmarty Akadémia*, Borsszem Jankó, 1919. jan. 12., 2.

245 TÉGER Béla, *Sovinizsita vagyok-e én...*, Szabolcsi Hírlap, 1919. jan. 12., 2.

246 Rbz. [Roboz Imre], *Hatvany Lajos akadémija...*, i. m., 8.

247 *Uo.*, 7–8.

a maga híveiből.²⁴⁸ Ráadásul, emeli ki Roboz Hatvany kommunikéjére hivatkozva, az új akadémia szemérmetlenül „a magyar irodalom legfőbb fóruma” kíván lenni. Ráadásul, amikor mindenkinek össze kellene fogni egymással, „Hatvany Lajos és társai felszítják, felheccelik az amugy is folyton marakodó, egymást gáncsoló, kisebbitő pesti írókban a pártoskodás, az elkülönülés, a barátságtalankodás gyűlölködő mérégét.”²⁴⁹ A töretlenül Milotay István által szerkesztett lapban Hatvanyt gyakran érték támadások: Lendvai István (itt Hungarus álnéven) Hatvany Lajos memoárját például pusztá poézrködésnek nevezte,²⁵⁰ ám ahogy azt láthattuk a Vörösmarty Akadémiát nem itt, hanem a *Figáró* hasábjain támadta – az *Uj Nemzedék*ben az új irodalmi társulás bírálata Roboz Imre reszortja volt. Lendvai a szerzője az *Uj Nemzedék*ben 1919 márciusában Babitshez intézett nyílt levélnek is, amelyben „holdkóros filozopternek” nevezte a szerinte Ady halálával „a Vörösmarty-Akadémiának egyetlen koszorúsát”, felróva neki, hogy a *Világ* éppen akkor indult ifjúsági lapjába, az *Uj Világ*ba írt cikkében Vörösmarty Szózatáról fölényes univerzalista álláspontra helyezkedik.²⁵¹ „Jó, mi a legszörnyűbb Mohácsot éljük s ön a melegsívvű poéta megáll a »hősvértől pirosultt gyásztéren« és nem sóhajtvá köszönti hanem mint egy hideg kínai bonc a Kritik der reinen Vernunftot mormolja, mikor »vérözön lábainál s lángtenger felettte«. [...] De ha ész, akkor legyen ész, és ne örület. Nos, mi egyéb tiszta örületnél az, hogy Ön ide áll a megbotozott nők és bebörtönzött férfiak mellé azzal, hogy mindezt ne nézzék egy nemzet »szempontjából«? [...] Ön elmehet a szellemi levegőjével a tiszta eszmék birodalmába, de itt vagy átváltozik a tüdeje oláh, cseh, szerb, zulukaffer hódítók tüzzel-vassal terjesztett „szellemi levegőjéhez”, vagy alászolgálja. [...] Kétségbeejtő, hogy Ön csak hazáján talál kíméletlen ostorozni valót s egy szava sincs a mások hóhérságára.”²⁵² Az *Uj Nemzedék* lesz az (már Roboz Imre nélkül, de Milotay és Lendvai vezetésével), amely az ellenforradalmi időszak elején antiszemita támadásokat intéz majd az „októbristának” aposztrofált akadémia ellen. 1918 őszén is volt már antiszemita támadás, de még nem az Akadémia, hanem „csak” Hatvany személye ellen, és nem az *Uj Nemzedék*ben, hanem a pécsi *Dunántúl*ban. Egy névtelen cikk a Nemzeti Tanácsot teljes egészében elmarasztalva lehozta a vezetőségi tagok felekezeti hovatartozását, többek között Hatvanyt is „izraelita”-ként megemlítve.²⁵³

248 *Uo.*, 8.

249 *Uo.*

250 Hungarus [LENDVAI István], „Pózolva mind a vérpadig” (Szemelvények Hatvany Lajos memoárjából), (Befejező közlemény), *Uj Nemzedék*, 5/4, 1919. jan. 26., 4-6.

251 LENDVAI István, *Haza és Emberiség: Nyílt levél Babits Mihályhoz*, *Uj Nemzedék*, 1919. márc. 11., 5-8. Az igazi haza (Cikk a Szózatról) című cikkről van szó, amelyben Babits a patriotizmus új megközelítését kínálja. (*Uj Világ*, 1919. febr. 15., 3-7.)

252 LENDVAI, *Haza és Emberiség...*, i. m., 5., 6., 8.

253 N. n., *Nemzetvédelmi Szövetség alakult: A Nemzeti Tanács nem elégíti ki a nemzetet*, *Dunántúl*, 1918. okt. 31., 3.

Az új akadémiát az alapítása körüli időkből is érte támadás, ugyancsak Hatvany személyén keresztül. A forradalmi kommunista (de a KMP-hez intézményesen nem kötődő) irodalmi lapban, a *Vörös Lobogó*ban megjelent pamflet írója, Szekula Jenő – 1914-ig a *Budapesti Hírlap* tárcaírója, majd 1916-os súlyos, harctéren szerzett sérülését követően a *Belgrádi Hírek* szerkesztője – a Hatvanyval kapcsolatos, háború előtti (inkább) baloldali sztereotípiák nyomában „irodalmi boltoslegénynek” és „cukor-publicistának” titulálta Hatvanyt:

„Négy világtáj fölől piroslott az ég szegény Magyarország fölött – s ekkor báró Hatvany Lajos megalapította a Vörösmarty Akadémiát. Valóban legfőbb ideje volt, hogy a kitűnő báró, miután volt már drámaíró, esztéta, szalon-forradalmár, lapalapító, cukorkirály és hadseregszállító, egyidőben a németiség irodalmi vigéce is, most végre akadémikus is legyen, még pedig a maga saját külön akadémiájában. Akinek soha semmi sem sikerült, csak lejáratnia önmagát, és mindazokat, akikhez kelletlen-hívatlan társul szegődött, most végre beütött egy nagyszerű grümdolás, és a forradalom zűrzavarában be tudott furakodni az akadémiába.”²⁵⁴

Szekula az akadémia alapítását „szertelen tolakodásnak” nevezte, amit Hatvany a pénzével tudott csak kivitelezni: „[Hatvany] most, hogy már irodalmi vezér akar lenni, aki kinevez, diktál és méltóságokat osztogat, azt mondjuk neki, hogy: ácsi! Elég sok tehetségtelen lókött szabadított már rá eddig is az irodalomra. És elnyomott sok drága és ragyogó tehetséget.”²⁵⁵ Ugyanakkor azt a híresztelést, miszerint az Akadémia egyetlen nőtagja helyére Hatvany Lily kerül majd, a Hatvanyval egyébként kritikus Franyó Zoltán cáfolta a *Vörös Lobogó*ban.²⁵⁶ Az őszirózsás forradalomban helyezkedő *Borsszem Jankó* ugyancsak Hatvany személyét vette célba, és a Vörösmarty Akadémiát Hatvany saját testületeként aposztrofálta.²⁵⁷ Nem meglepő, hogy Hatvany a *Vörös Lobogó*ban a Tanácsköztársaság alatt is célpont maradt: az első ilyen számban azon örvendezett a névtelen cikk írója, hogy „a halhatatlan Vörösmarty-tag”, Hatvany *Szemnélküli János* című művének terjesztése lehetetlenné vált, és helyette a Táltos Kiadó boltjában Lenin, Marx és Csicserin kapható: „Furcsa, de Hatvany véleménye most nem érdekli a közönséget.”²⁵⁸ Arany Zsuzsanna szerint a *Vörös Lobogó* szerkesztőségét személyes felelősség terheli abban, hogy a Vörösmarty Akadémia nem működhetett tovább a Tanácsköztársaság alatt: a főszerkesztő Franyó a közoktatási népbiztosságra került, Szekula pedig a forradalmi kormányzótanács elnöki osztályán lett sajtómunkatárs, tehát mindketten elég befolyással rendelkeztek ahhoz, hogy

254 SZEKULA Jenő, *Te Lajos!*, Vörös Lobogó, 1919. jan. 2., 7.

255 *Uo.*

256 N. n., *Nem igaz...*, Vörös Lobogó, 1919. jan. 26. [a helyes dátum: 1918. dec. 26.], 19.

257 NAGY Imre, *Én és az ellenforradalom*, Borsszem Jankó, 1919. jan. 26., 10.

258 N. n., *Szemnélküli János vaksága*, Vörös Lobogó, 1919. márc. 28., 7.

hátterbe szorítsák Hatvanyt.²⁵⁹ Ám 1919. március 21. előtt balról nemcsak a Vörös Lobogó felől érte támadás Hatvanyt, hanem a szociáldemokraták által vezetett Munkástanács felől is,²⁶⁰ akik a Tanácsköztársaság idején is meghatározó politikai erőként működtek tovább, a népbiztosok többségét például ők adták. A Munkástanács már 1919 februárjában elérte, hogy a forradalmat „lekicsinylő” cikkei miatt a Nemzeti Tanács fontolóra vegye Hatvany kizárását²⁶¹ (ami végül nem történt meg). A Tanácsköztársaság hatalomra kerülésével – hiszen vagyonos polgárként és báróként eleve nem illett az új rendszerbe – Hatvany szinte azonnal lemondott a *Pesti Napló* főszerkesztői posztjáról²⁶² (amely be is fejezte működését), családi birtokát szocializálták. Bár bekerült az írói kataszterbe,²⁶³ otthoni őrizetbe helyezték²⁶⁴ – mindez elég ok volt arra, hogy amint tehetette, Bécsbe meneküljön. Osvát viszont – aki csak a Tanácsköztársaság kikiáltása előtti utolsó pillanatban lett tagja a Vörösmarty Akadémiának – a tanácskormány által engedélyezett (és részben felügyelt) irodalmi önszerveződésekben töltött be fontos szerepet (Írói Tanács, Írók Szakszervezete, Szocialista Irodalmi, Művészeti és Tudományos Társaság, kataszteri bizottság). 1919. március 22-én, a Tanácsköztársaság kikiáltásának másnapján az ő elnöklétével jött létre az Írói Tanács.²⁶⁵ Az értekezleten az Írók Tanácsának tagjává választották többek között Kassák Lajost, Révész Bélát és Bíró Lajost, másnap pedig Molnár Ferencet, Karinthy Frigyes, Heltai Jenőt és Móricz Zsigmondot is, akik közül néhányan szintén a Vörösmarty Akadémia tagjai voltak. Később ők és más tagok is felvételt nyertek az írói kataszterbe, amely az Írók Szakszervezetéhez jelentett belépőt. De nem csak a Vörösmarty Akadémia tagságának „átvételével” magyarázható, hogy nem volt heves tiltakozás a Vörösmarty Akadémia elsorvasztása ellen – Osvát és más írók döntéshozó szerepbe kerülése miatt ugyanis a modern irodalom reprezentánsai szemében, ahogy erre Németh Luca Anna is felhívta a figyelmet, intézményi hálójuk, szervezeti erősödésük folyamatosnak tűnhetett. Ám ez csak relatív folytonosság volt, hiszen például Lukács György és Balázs Béla, akik a Tanácsköztársaság idején irodalmi kérdésekben jóval nagyobb hatalommal rendelkeztek, mint Osvát, nem voltak a Vörösmarty Akadémia tagjai. Ráadásul a Vörösmarty Akadémiát nem egyedül, hanem a többi októberista kulturális szerveződéssel, például az *Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségével* együtt fagyasztották be. Bár a Vörösmarty Akadémia nem működhetett tovább – elmaradt például a Kaffka Margitnak és Adynak szentelt

259 ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete: Forradalmak kora... i. m.*, 49.

260 N. n., *Hatvany Lajos és a forradalom*, Népszava, 1919. jan. 24., 2.

261 N. n., cl., *Pesti Hírlap*, 1919. febr. 25., 2.

262 N. n., *A Pesti Napló főszerkesztője*, *Pesti Napló*, 1919. márc. 23., 7.

263 KOSZTOLÁNCZY, i. m., 374.

264 N. n., [c. n.], *Egyetértés* [Debrecen], 1919. máj. 15., 3.

265 Az Elnökség levele a tagokhoz, (Vörösmarty Akadémia fejléces papíron), d. n., M100/6174/3., PIM Kézirattára.

áprilisra tervezett ünnepélyes ülés is²⁶⁶ –, formális egyesületként fennmaradhatott: 1919 folyamán hivatalos levelezést folytatott, volt folyószámlája, kaszsjája, amelyből 1919 tavaszán és őszén még tiszteletdíjat, útiköltséget is tudott fizetni,²⁶⁷ ráadásul, ami ennél fontosabb, a Tanácsköztársaságra jellemző jelentősen korlátozott nyilvánosságban az akadémiai tagság jelentős része által működtetett *Nyugat* folyóirat töretlenül megjelenhetett. A Tanácsköztársaság bukását követően az elszámoltatások és a represszió légkörében a Vörösmarty Akadémia továbbra is szüneteltette működését,²⁶⁸ egészen az 1925-ös újraindítási kísérletig.

266 N. n., *A Vörösmarty-Akadémia ülése*, Pesti Napló, 1919. márc. 20., 7.

267 A Vörösmarty Akadémia működésével kapcsolatos jegyzékek, nyugták, számlák (Budapest, 1919. jan. 24. – 1920.dec. 31.) M100/6171/1–33., PIM Kézirattára.

268 Azaz nem szűnt meg, csak szünetelt, erre hívta fel rosszindulattal a figyelmet az antiszemita *Nemzeti Újság* is, amely arra panaszkodott, hogy a Vörösmarty Akadémia programját *Az Est* viszi tovább. (N. n., *Új akadémia*, *Nemzeti Ujság*, 1922. ápr. 16., 4.)

Földes Györgyi

AVANTGÁRD, SZÉTRAJZÁS NŐI VETÜLETBEN

Újvári Erzs, Réti Irén, Kádár Erzsébet, Földes Jolán

A *Tett* és a *Ma* folyóiratokban publikáló avantgárd nőírók – Újvári Erzs, Réti Irén, Kádár(-Karr) Erzsébet, Földes Jolán – munkássága nagyrészt homályba vész: még az úgynevezett avantgárd kánonba is kizárólag Újvári Erzs került néhány szöveggel, Földes Jolánt pedig inkább a populáris regiszterbe tartozó regényeiről, például *A halászó macska utcájáról* szokás ismerni, semmint aktivista munkáiról. Míg az 1910-es évek második felében tehát ezek a szerzők – nem kiugró számban, de kétségkívül avantgárd szövegekkel jelentkezve – jelen vannak a magyar avantgárd szcénán, a Tanácsköztársaság bukásával szinte azonnal kikopnak onnan, és a későbbiekben ott csak egy-egy szöveggel felbukkanó női szerzőkkel találkozhatunk. Az itt felsorolt négy nő egyrészt – többnyire politikai okból – távozik Magyarországról, majd emigráns íróként és újságíróként évtizedekig Nyugat-Európa legkülönbözőbb pontjain, illetve a Szovjetunióban folytatja tevékenységét, másrészt lassanként vagy gyorsabban felhagy az avantgárd szövegalkotói praxissal (Újvári Erzs még kitart egy jó darabig, Bécsben is megjelenteti műveit, Kádár Erzsébet pedig az íróasztalnak ír még 1922-ig avantgárd verseket). Ezt a viszonylag hirtelennek tekinthető „szétraajzást” és későbbi munkásságuk internacionális, sőt bizonyos tekintetben transznacionális jellegét és okait vizsgálom tanulmányomban.

Amire előljáróban érdemes felhívni a figyelmet: éppen ez az időszak, a szétraajzás előtti két év, 1918–1919 az, ami az avantgárd női szövegek legfőbb publikálási idejének tekinthető: ezek ekkor koncentrálódnak a *Mában*, hiszen ott a kezdeti időszakban, illetve előtte *A Tett*-ben kizárólag Újvári Erzsitől közöltek írásokat, utána pedig, a bécsi korszakban szintén jóformán egyedül tőle jelentek meg szövegek. A másik megjegyzés a közlések szerzőinek együttes jellemzéséhez kapcsolódik: az írónők mindegyike nagyon fiatal, tízes éveik második felében, vagy legfeljebb húszas éveik legelején vannak (közülük csak Újvári Erzs munkáslány, a többiek iskolába – gimnáziumba, egyetemre – járnak), és gyakran valamiképpen „családilag” is kötődnek a lap férfi munkatársaihoz, mondhatni a férfiak társaságában kerülnek oda (bár ez alól, amennyire tudom, Földes Jolán kivétel). A többiek azonban „valakik valakije”: Újvári Erzs Kassák húga (később Barta Sándor felesége is egyúttal), Réti (Róna) Irén Komját Aladár menyasszonya, Kádár Erzsébet pedig egy a *Mában* is publikáló szerző, Székely János kedvese, későbbi felesége, viszont az utóbbi esetben előbb a lány publikál a folyóiratban (bár önéletrajzi jellegű regényéből, a *Gyönyörű őszből* valószínűsíthető, hogy Kassákék körére a fiú talált rá koráb-

ban, csak éppen a lány kezdett előbb lejárni hozzájuk, és megmutatni szövegeit). Az előadóművész Simon Jolán esete is hasonló, ő Kassák élettársa. (Mindez egyébként a többi, a *Mában* csak egyszer publikáló nőre is igaz, egy kivétellel: Eörsi [Tóth] Júliától szintén egyetlen, amúgy nem is feltétlenül avantgárd prózanyelvű, inkább szececssziósnak mondható próza jelenik meg,¹ ő nagyon rövid ideig a szintén *A Tettbe* is író Juhász Gyula menyasszonyának mondja magát, és még 1922-ben jelenik meg egy költemény Csont – valójában Szántó – Judithtól,² aki Hidas Antallal érkezik ide. A fentiekén kívül még F. Murányi Jolántól jelenik meg egyetlen vers a lapban, ő postamesternő, és nem tudjuk, hogyan került a folyóirathoz.)³

Ami még az előzetes összegzést tekintve érdekes, mondhatni döntő: a majdani szétraajzás legfőbb oka a vizsgált, gyakrabban publikáló szerzőnők esetében (az intellektuális kíváncsiságon túl) politikai, végső soron baloldali kötődésük – holott minden valószínűség szerint annak idején részben ugyanaz a baloldali is vitte őket a laphoz. Abból a szempontból is oka a szocialista meggyőződés a szakításnak, hogy emiatt vár a Tanácsköztársaság bukása után Komját Irénre és Újvári Erzsire kényszerű emigráció, illetve áttételesen Kádár Erzsébetre is, aki ugyan később hagyja el Magyarországot, ám minden bizonnyal ő is az előbb távozó Székely Jánost követi külföldre, kint pedig baloldali – újságírói és filmforgatókönyv-írói – pályára lép (rőla keveset tudunk, nagyon sok lépésére csak következtetni lehet). Másrészt oka a baloldaliság a szétraajzásnak abból a szempontból is, hogy Réti Irén például a *Szabadulás 1918* című kötet körével kiválva már az őszirózsás forradalom évében lecsatlakozik Kassák mozgalmáról, amely „válás” nála rögtön közvetlen irodalmi-esztétikai következményekkel is jár: a továbbiakban nem osztja és nem is gyakorolja az akkori avantgárd szövegalkotásra vonatkozó – aktivista, expresszionista – elképzeléseket, sőt azokat az elérendő cél kizáró tényezőjének látja (már 1919-ben naturalistának mondható, programos novellát közöl az Ifjú Proletárban *Fedorovics Alekszej* címmel). A többiek esetében ez a viszony bonyolultabb, Földes Jolán pedig itt is kicsit kakukktozás, amennyiben nála ez a kísérlet inkább intellektuális kíváncsiság, semmint baloldali meggyőződés eredménye, és emiatt a szerző később teljesen más vonalon indul el, nemzetközi szcénán próbál nemzetközi sikerirodalmat művelni.

A szétraajzás menetéről többnyire alapvetően a visszaemlékezésekből alkothatunk fogalmat – és nem csupán az evidensen adódó Kassák-önéletrajz, az *Egy ember élete* jelenthet kiindulópontot, hanem ezt összevethetjük éppen az itt említett szerzők köteteivel, Kádár-Karr Erzsébet *Gyönyörű ősz* című önéletrajzi jellegű regényével (amely egy polgári környezetben felnövő lány gyermek- és kamaszkorát beszéli el, a baloldali mozgalmakhoz való kapcsolódását, irodalmi munkásságának kezdetét egészen az őszirózsás forradalomig)

1 EÖRSI Júlia, *Krisztus, steier fenyők között*, Ma, 1919/8, 194–195.

2 CSONT Judith, *Vers*, Ma, 1922/4, 56.

3 F. MURÁNYI Jolán, *Áldás a magvetőre, Apró sóhajlás*, Ma, *Mi sohse halunk meg*, Ma, 1916/2, 27.

és Komját Irén férjéről és emigrációs éveikről szóló szövegeivel – természetesen számot vetve az ezekben az írásokban megjelenő elkerülhetetlen torzításokkal. Kassák műve is autofikció, Kádár-Karr Erzsébet regénye viszont eleve távolít, egyes szám harmadik személyben meséli el Köves Margit a sajátjára mégiscsak nagyjából hasonlító történetét. Komját Irén referencialitást célzó, nem szépirodalmi jellegű írásaival (*Egy költői életmű gyökerei. Komját Aladár verseinek keletkezéstörténete, Idők sodrában, Az ifjú Komját*) is van gond: bár feltétlenül igen gazdag adattárat nyújtanak a házaspár sorsát illetően, egész közös élettörténetüket olyan visszavetítő jellegű narratívába vonja bele a szerző, amely nem biztos, hogy egyrészt egybeesik akkori véleményeikkel (és akár a tényekkel is), másrészt túlságosan homogenizál és egyszerűsít. Ha kifejezetten a Kassák-körhöz való viszonyt tekintjük, például így összegzi az avantgárd mozgalom lényegét: „A háborúellenes érzelmek, a népeket gyilkoltató, imperialista burzsoázia elleni gyűlölet nagyon különböző fiatalokat kapcsolt össze. Hevesi Gyula, a Téri fivérek, Korvin Ottó, Kelen József kezdték a mérnököket és tisztviselőket szervezni. Az írók és művészek Kassák Lajos, a munkásköltő körül csoportosultak, akinek erős egyénisége nagy hatással volt Komjára, Lengyelre, György Mátyásra. 1916-ban [sic!] lapot indított Tett [sic!] címen, majd ennek betiltása után Ma néven. A lapnak határozott háborúellenes álláspontja volt ugyan, de munkatársai még nem ismerték Lenint. Egyes írásokban, különösen egyes Komját-versekben, kifejezésre jutott az a gondolat, hogy az imperialista háborúból forradalmi kiutat kell keresni. Aladár ekkor újszerű, háborúellenes verseket írt.”⁴ Túl a pontatlanságokon teljesen világos, hogy a háborúellenesség csak egy vonása volt az avantgárd irodalomnak, de nem azonos vele; a forradalmi kiút konkrét jellege sem mindig volt evidens minden maista szerző számára, Komját Aladárnak pedig a háborúellenes versein kívül – ezek a *Sorozás*, az *Eltűntek*, a *Menetszázad* és az *Egyszerű szavak egy halálraítélthez* – jelentek meg a folyóiratban jelentős számban teljesen apolitikus, inkább a kozmosz és a szubjektum viszonyára, illetve ez utóbbi sajátos léthelyzetére rákérdező költeményei is, sőt, ezek voltak túlsúlyban. Ráadásul – mint egy későbbi bekezdésből kiderül – a visszaemlékező Komját Irén szerint az expresszionista, látomásos versnyelv pusztán eszköz a cenzúra átverésére, Komját Aladár pedig csak látszólag avantgárd, valójában forradalmár költő.⁵

Kiválásukat és a *Szabadulás 1918* kötet megszületését Komját Irén úgy kommentálja, hogy a négy szakadár költő a „szocializmusért akart harcolni”, „a Ma azonban nem volt alkalmas orgánus egy ilyen politikai-ideológiai harc kibontakoztatására”, és a két szétváló csoport között az volt a különbség, hogy

4 KOMJÁT Irén, *Egy költői életmű gyökerei: Komját Aladár verseinek keletkezéstörténete*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 25.

5 Miután kifejti, hogy a költők elkeseregtek a háború borzalmai között vergődő fiatalok tragédiáját: „A Komját baráti köréhez tartozók is. Ők adhattak leginkább hangot annak, ami mindenkinek fáj: a líra expresszionista víziós, képletes függőnye mögül szólva megtéveszthették a cenzúrát. Habár nem mindig.” KOMJÁT Irén, *i. m.*, 33.

Kassákék „vonakodtak a háború elleni forradalmi haretől”, míg a Komját mellett állást foglalók az író hivatásának azt tartják, hogy a forradalom „makacs eredmény számvetésben”.⁶ Ebben a fénytörésben a Komját–Kassák-konfliktus csírájában a „társadalmilag, politikailag, világszemléletileg állást foglalo szocialista költészet és az azt tagadó anarchista-individualista költészet ellentétét” hordozza,⁷ az ugyancsak hozzájuk csatlakozó György Mátyás kötetbeli verseivel kapcsolatban pedig Komját Irén szinte sajnálkozva jegyzi meg, hogy teljesen „formalista” – tehát avantgárd formájú, a nyelvi anyagot radikálisan kezelő, és nem az üzenetet tisztán, érthetően kommunikálni szándékozó – költeményeket ír, még ha politikai szempontból Komját, Révai, Lengyel háborúellenes álláspontján van is. (Hozzá lehet azonban tenni, hogy György Mátyás – szemben az elvárttal – különös módon tényleg ebben a kiadványban szerepelteti két legnehezebben befogadható, diszkurzív módon legkevésbé összefoglalható versét, még ha nem is nagyon erőseket.)

Kassák másképp láttatja az eseményeket, a konfliktust és a motivációkat: határozott, hangos embernek írja le Komjátot, aki egyébként sem túl szimpatikus vezéregyénisége társaságának. Szerinte egyébként György Mátyás szerelmes volt a Kassák által „filozoptrinaként és novellistaként” jellemzett Irénbe, aki – mintegy közös szórakozásként vőlegényével – kicsit játszott is vele.⁸ Kassák szerint a szakítást inkább személyi ellentétek indokolják, és csak később, amikor voltaképpen kirúgja őket, csatlakoznak a párthoz, akkor kezdenek el pártlírárt művelni⁹ (persze ezt a véleményt sem lehet feltétlenül tényként kezelni). Az *Egy ember élete* szerint a lázadó társaság részt akar venni a lapkészítésben, kollektív szerkesztőbizottságot létrehozni, ezt kérvényezik Kassáknál, aki viszont központilag szeretne irányítani; legfőbb problémájuk pedig az, hogy kiiktassák a másik csoportot, főként Barta Sándort és Mácza Jánost (igaz, a vitában megemlítik azt is, hogy más szellemiségben szeretnék szerkeszteni a lapot, de ez az érv a narratívában felfüggesztődik, háttérbe kerül). Ami még jellemző ebben a Kassák-féle történetben, és vizsgálatunk szempontjából fontos, hogy mindkét oldalon ott vannak – mintegy a pótkocsiban – a nők, de ők mindig abba az irányba tartanak, ahová viszik őket. Komjáték ráadásul Újvári Erzsit (aki négy évvel fiatalabb, mint Réti Irén) lenézően negligálják:

„[Kassák válasza:] – Mondom, hogy ez nem egyéb gyerekes marhaságnál. Látom, hogy az egész Barta, Mácza és Ujvári ellen csinálódik.

– Igen, ezt bele is vettük a memorandumba.

– Látom, a két embert nyíltan megnevezik, Ujvárival se íratják alá a memorandumot, s valószínű, hogy így vele sem tartanak közösséget.

⁶ KOMJÁT Irén, *i. m.*, 37.

⁷ *Uo.*, 38.

⁸ KASSÁK Lajos, *Egy ember élete* II, Bp., Magvető, 1983, 390.

⁹ KASSÁK, *i. m.*, 396–397.

– Hát, Ujváriról – mondja nagyon szerényen, de alattomos számítással György Mátyás – kár is lenne most beszélni. Ő nem oszt és nem szoroz ebben az ügyben. Hiszen az ő írásai talán nem is egyebek pubertáskori megnyilatkozásoknál.

– Maguk pedig valamennyien ősz, öreg akadémikusok? Ha Ujvárit azért tolják ki maguk közül, mert fiatalnak tartják, ez undorító nagyképűség.”¹⁰

Ehhez még kiegészítésképpen idézhető Kádár-Karr Erzsébet már említett regénye, a *Gyönyörű ősz*, ahol a főszereplő Margit (nagyjából Kádár Erzsébettel azonosítható) a maistákhöz ellátogatva, amikor szóba kerül a szakadár csoport, különös zavarral szembesül – és egy olyan kérdéssel, ami a megfogalmazás félfüggőbeszéd-jellege miatt lehet a régebbi szerzők gyanúja vele kapcsolatban, de a saját bizonytalansága is, hogy meggyőződése okán nem inkább a különkerültekhez tartozna-e: „Ezentúl gyakrabban járt fel, de csak igen lassan tájékozódott. Hallotta, hogy páran kiváltak, és kiadták verseiket. Mikor egyszer a kiváltak után érdeklődött, furcsa csend támadt körülötte. Vajon nem *amazokhoz* tartozott-e ő is? Inkább sejtette, mint tudta, hogy világnézeti kérdések választották el egymástól a két csoportot.”¹¹ (Viszont itt lehet felhívni a figyelmet arra, hogy ő is a világnézeti különbségről tud, és nem a személyes intrikákról, mint ahogy Kassák emlékezik, erről is árulkodik ez a részlet.) A kérdést, hogy ő hová tartozik – akár így, akár úgy – nyilván az indokolja, hogy a főszereplő lány nagyon határozottan baloldali kötődésű, be-szervezett mozgalmi ember, előtte a *Népszavában* jelent meg verse – egyébként a regény narratívája máshol is olyan, mintha kicsit kívülről, idegenül nézné ezt a kört, sőt mintha nem osztaná teljesen lírapoétikai elképzeléseiket sem. Olyannyira, hogy a regényben úgy tűnik, maga Kassák szabja át Margit verseit avantgárd hangoltsággá:

„Margit versei éppen megjelentek, furcsa egyenlőtlen sorokba törölve, egyes szavak hiányoztak is

– Csupa felesleges kötőszó! Csupa tradíció! – magyarázta a költővezér. – Csak azért használja, mert valaha úgy tanították, ugye?

– A forradalom dinamikus erőinek – hirdette –, melyeket az egyetemes ember magában hord, külön, szuverén nyelvben kell teljesülniök! – Margit félénken kérdezte:

– S ha az olvasó nem érti?

– Az az ő baja! – kiáltotta valaki mögöttük.”¹²

Ez a valóságban valószínűleg nem így volt, mivel *Ma*-korszaka után Kádár Erzsébet még egy darabig hasonló versnyelvet használt (a fiók számára is) – úgy sejtethetjük, ennek a fiktív jelenetnek az lehet az oka a regényben, hogy az író későbbi (szocialista) szövegeszménye már nagyon messze esett fiatalkori kísérleteitől (ezt egyébként időskori, ki nem adott költeményei is

¹⁰ Uo.

¹¹ KÁDÁR KARR Erzsébet, *Gyönyörű ősz*, Bp., Magvető, 1958, 227–228.

¹² Uo., 227.

alátámasztják, pedig azok többnyire nem ideologikusak, viszont a világosság, könnyen érthetőség, klasszikusabb forma jellemzi őket). Mindenesetre nem tudni, miért nem publikál 1919 után a *Mában*, és egyéb avantgárd fórumban sem: vajon azért, mert ő még ekkor otthon marad, és földrajzi értelemben távol kerül a Bécsbe kényszerülő többiekől, vagy azért, mert ténylegesen működik benne egyfajta nem-azonosulás magával a társasággal kapcsolatban? Mindemellett több érdekes dolgot is észrevételezhetünk a Kádár Erzsébet-korpuszt szemlélve. A szerző 1922-ben emigrál, de 1923-ban még költeményeket ír magyarul; verseinek nagyobb hányada avantgárd (aktivista) jellegűnek tekinthető, bár a 20-as évek elejére datált szerelmes versei inkább talán a klasszikus modernség vonalába sorolhatók. Vagyis – nem tudni, hogy ez korfüggő vagy nyelvfüggő volt-e nála – Magyarországon még nagyrészt lírát írt, emigrációja után viszont főként prózát (novellát, regényt), illetve párbeszédes formájú műveket (drámát és filmforgatókönyvet) – utóbbiakat már németül, mert Párizsban is ezen a nyelven alkotott –, továbbá a német emigráns írók legjobbjának járó Heine-díjat kapta meg. Csak az ötvenes években tér vissza a költészethez, de már nem az avantgárdhoz. A mi szempontunkból pedig az is érdekes, hogy a *Mában* publikált versek általában vitalitást tükröznek, az életenergia kitöréséről, az ebből másoknak is adni tudás képességéről szólnak, a hagyatékban talált versanyagnak viszont¹³ a látszólag aktivista versnyelvet beszélő része többnyire a tehetetlenség, a körülményeknek való meghódolás, az életbe való belesüppedés tragikumáról szól, különösen az 1919-ben vagy 1920-ban keletkezett darabok (*Társasjátékfigurák*, *Tehetetlenségben*) – sejtethetően tehát az 1919-es forradalmak bukása gyötörte meg és tette pesszimistává a költőt, mely csalódás egyébként konkrét módon is tematizálódik *Ocsúdok* című 1923-as versében.

Melléklet

Tanulmányom lezáró részében életrajzokat mellékelek, egyfelől azért, hogy tudjuk, egyáltalán kikről, milyen életpályákról van szó, hiszen a szerzők jó-részt ma már ismeretlenek, másfelől pedig azért, hogy érzékeltessem, a „szétraírást” mennyire internacionális-kommunista, illetve – Földes Jolán esetében – transznacionálisnak tekinthető életszakasz és munkásság követte.

Újvári Erzsébet (Kassák Erzsébet) – bár avantgárd munkássága neki a leg-gazdagabb, és minden bizonnyal a legértékesebb is, az emigrációban nem fut be olyan szerteágazó és mozgalmas életpályát, nem kerül be íróként egy olyan inter- vagy transznacionális közegbe, és nem folytat olyan soknyelvű, sokféle piacra irányuló tevékenységet, mint később társai. Minden bizonnyal részben azért, mert ő valóban ebben az expresszionista, olykor futurista stílusban és

13 A vonatkozó dossziét a fia, Bondy Tamás/Thomas Bondy állította össze. PIM, <https://resolver.pim.hu/auth/PIM60116> [2020. 01. 24.]; PIM, V. 4737/52.

regiszterben tud kiteljesedni, vagyis utána nem képes és nem akar váltani; másrészt nyilván szerepet játszott ebben képzetlensége, illetve a többieknél gyengébb nyelvi kompetenciái is, valamint az, hogy a húszas években az avantgárd nem éppen támogatott irányzat a Szovjetunióban (és mindehhez hozzájárult még korai súlyos betegsége is). Újvári Erzsi 1899-ben született Érsekújváron, Kassák Lajos húga volt, munkaslányként dolgozott, és nyilván éppen a bátyjához való túl közvetlen kötést elkerülendő publikált írói álneven. Expresszionista versprózáit, jeleneteit először *A Tett*, majd a *Ma* közli, 1916-tól gyakorlatilag folyamatosan.¹⁴ A Tanácsköztársaság bukása után, 1919 őszén Bécsbe emigrál a *Ma* körével. 1922-ben férjével, a szintén avantgárd költő Barta Sándorral kiválik a *Mából* (Barta alapvetően politikai okokból lép tovább, ideologikusabb irodalmat szeretne művelni). Újvári Erzsi ezután a férje szerkesztette *Akasztott Ember* és az *Ék* munkatársa, majd amikor Barta Komját Aladárék *Egység* című lapjához lép be, követi ő is; ugyanebben az évben megjelenik addigi számozott szövegeiből álló *Prózák* című kötete, melyet George Grosz illusztrál. Ő ebben az időszakban költészeti értelemben nem vált, legfeljebb lassú változás érzékelhető budapesti és bécsi versei között annyiban, hogy egyre személyesebbé és patetikusabbá válik narrátori hangja.¹⁵ 1925-ben kiutasítják őket Ausztriából, ekkor Moszkvába mennek. A Szovjetunióban már egy-két kisebb próbálkozástól eltekintve nemigen folytat írói tevékenységet, lánya, Barta Zsuzsa visszaemlékezése szerint legfeljebb meséket ír gyermekeinek házi használatra (holott bátyja leveleiben biztatja az alkotásra), háziasszony, és sokat betegeskedik. Negyvenegy évesen hal meg sclerosis multiplexben.

*Réti Irén*¹⁶ (akinek ez csak írói álneve, születési neve *Róna Irén*, asszonyneve pedig *Komját Irén*, és házasságkötése után már így publikál) Temesváron született 1895-ben: 14 éves korában ismerkedett meg lakásszomszédjukkal, későbbi férjével, Komját Aladárral (akinek családjával is nagyon közeli, baráti viszonyba került, ők ismertették meg a modern irodalom fejleményeivel, például a Nyugattal, de a baloldali ideológiával is). A budapesti bölcsészkarra jár, és 1918 folyamán verset, több novellát, illetve kritikákat publikál a *Mában*.¹⁷

14 ÚJVÁRI Erzsi, *Háború! Asszony! Holnap!*, *A Tett*, 1916/13, 209–221.; *Uő*, *Vízió*, *A Tett*, 1916/2, 316–317.; *Uő*, *Próza 1*, *Próza 2*, *Próza 3*, *Ma*, 1917/4, 54, 59–61.; *Uő*, *Próza 4*, *Ma*, 1917/5, 75–76.; *Uő*, *Próza 5*, *Ma*, 1917/7, 100–101.; *Uő*, *Próza 6*, *Ma*, 1917/8, 122.; *Uő*, *Próza 7*, *Ma*, 1917/11, 166–167.; *Uő*, *Próza 8*, *Ma*, 1918/3, 35.; *Uő*, *Próza 9*, *Ma*, 1918/7, 84.; *Uő*, *Vándorlás*, *Ma*, 1918/8–9, 93.; *Uő*, *Próza 10*, *Próza 11*, *Ma*, 1919/3, 30.; *Uő*, *Két ember*, *Ma*, 1919/6, 131–132.; *Próza 16*, *Ma*, 1920/1–2, 5.; *Próza 15*, *Ma*, 1920/3, 25.; *Próza 17*, *Ma*, 1920/4, 38.; *Bábjáték*, *Ma*, 1921/3, 30–31.; *Uő*, *Próza 18*, *Ma*, 1921/4, 51.; *Uő*, *Próza 19*, *Ma*, 1921/6, 80.; *Uő*, *Próza 20*, *Ma*, 1921/7, 90.; *Uő*, *Próza 21*, *Ma*, 1921/7, 90.; *Uő*, *Próza 22*, *Ma*, 1921/9, 131.; *Uő*, *Próza 23*, *Ma*, 1922/2, 20.; *Uő*, *Próza 24*, *Ma*, 1922/2, 20.; *Uő*, *Próza 25*, *Ma*, 1922/5–6, 10.; *Uő*, *Próza 26*, *Próza 27*, *Ma*, 1922/1, 8.

15 Lásd KÁLMÁN C. György, *Élharcok és harcélék*, Bp., Balassi, 2008, 47–48.

16 Az adatokat lásd Nemzeti Névtér: <http://abcd.hu/szemelyi-nevtér/?id=266811&date=2020-02-06> [2020. 02. 06.]; NAGY Csaba, *A magyar emigráns irodalom lexikona*, Bp., Argumentum–PIM, 2000, 542.

17 RÉTI Irén, *Viszontlátásra, Drága...: Háborús regény. Írta: Tersánszky Józsi Jenő*. Nyugat kiadása, *Ma*, 1916/2, 31.; *Uő*, *Asszonyok*, *Ma*, 1916/1, 6–8.; *Uő*, *Noémi fia: Regény. Írta: Laczkó Géza*. Franklin

Utóbbiakban meglepő éllel kritizálja Kaffka Margit, Tersánszky Józsi Jenő, Laczkó Géza műveit,¹⁸ még ha bírálói ethosza és hangja tökéletesen meg is felel nemcsak a Kassák Lajos, Révai József, Lengyel József által is űzött kritikáénak, hanem például a Révai és Lengyel által elméletileg ki is fejtett normatív és harcos avantgárd kritikaeszménynek és szabályrendszernek is. Vőlegényével később szocialista meggyőződésük és irodalomestményük okán elhagyják a lapot – Komjáték ekkor adják ki a *Szabadulás* 1918-at. 1919-ben Szines Pállal lefordítják Claudel *Kinyilatkoztatás* című misztériumát is,¹⁹ de ebben az évben jelentet meg – immár nem expresszionista, inkább naturalista stílusban írt, a nemzetek közötti szolidaritást hangsúlyozó – novellát is az *Ifjú Proletárban*. 1919-ben feleségül megy Komjáthoz, a Tanácsköztársaság bukása után ugyanebben az évben Olaszországba emigrálnak, de később élnek Bécsben (1921–1922), Németországban (1922–1933), Svájcban (1933–1935) és Franciaországban (1935–1946) is. 1946-ban tér vissza Magyarországra. Kommunista újságíró, baloldali lapok, az *Inprekorr*, majd a *Rundschau* munkatársa, 1945-től a párizsi *Magyar Szemle* szerkesztője. Franciaország megszállása után részt vesz a francia nemzeti ellenállási mozgalomban, Párizs felszabadulása után a *L'Humanité* munkatársa. Számos könyvet ír: férjéről, Komját Aladáról, továbbá Gramsciről (öt fordította is), Mező Imréről, a francia és az olasz kommunisták békeharcáról, az európai népfretpolitikáról, az NDK megalakulásáról, az *Inprekorr*-ról stb. Összegyűjti és sajtó alá rendezi Komját Aladár műveit. (Férjével való kapcsolatukra – amennyire ezt kívülről, például az *Idők sodrában* című, az emigrációs éveket feldolgozó autobiográfiájából²⁰ vagy egyéb megnyilvánulásaiból, például a Komját Aladáról írott életrajzából fel lehet mérni – a követő magatartás a jellemző. Ezekben Irén – noha egyébként aktív, erős, határozott véleménnyel rendelkező lánynak, majd nőnek tűnik fel – mintha mindig kicsit passzívan követné társát, véleményeit, meggyőződését, ízlését adaptálva²¹ csatlakozik különböző körökhöz: a gaileistákhoz, az antimilitáris körökhöz, majd *A Tett* és a *Ma* társaságához, a *Szabadulás* 1918 köréhez és az emigrációban is különböző szerkesztőségekhez, például az *Inprekorr*hoz – és a munkásmozgalom történetének, egyes jelentős alakjának, fórumainak bemutatásán túl korán elhunyt férje életművének gondozását és propagálását tekinti egyik fő életfeladatának. Mindazonáltal

társulat kiadása, 1917, Ma, 1917/4, 62–63.; Uő, *Állomások: Franklin* 1917, Ma, 1917/5, 78–79.; Uő, *Forró Pál: Egy Diákkör története: Dick Manó* 1917, Ma, 1917/9, 145.; *Félek!*, Ma, 1917/10, 152.

18 Bár ő visszaemlékezésében Füst Milánt, Kaffkát és Laczkó Gézát említi. Komját Irén, *i. m.*, 37.

19 Paul CLAUDEL, *Kinyilatkoztatás*, ford. RÉTI Irén és SZINES Pál, Békéscsaba, Tevan, 1919.

20 KOMJÁT Irén, *Az idők sodrában*, Bp., Kossuth, 1964.

21 Uo., 43.: „Komját ideológiai fejlődése, politikai és irodalmi munkássága reám is abban az időben kezdett hatni. Hosszú esti sétáinkon a budai Duna-parton olyan dolgokról beszélt, amelyek számomra addig ismeretlenek voltak: jelenségekről, amelyekre nem figyeltem fel. Osztyáyharc, opportunistá osztályárulás, forradalmi etika – megannyi fogalom, amelyet ő világított meg a számomra. Bár az egyetemen volt némi politikai mozgás – a bölcsészkar harmad- majd negyedéves hallgatója voltam, de diáktársaim közül ott velem nem foglalkozott senki.”

a második világháborút követő visszatérése után, az ötvenes évek Magyarországon jelentős karriert fut be: többi fontos címe között az MKP Külügyi Osztályának vezetője (1949–1950), a *Szabad Nép* külpolitikai rovat-vezetője (1950–1955), a MÚOSZ Újságíró Iskola igazgatója (1951–1952) és a MÚOSZ alelnöke, a Külügyi Főiskola tanszékvezető főiskolai tanára (1953–1954), a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának elnökhelyettese (1956–1957), a *Társadalmi Szemle* felelős szerkesztője (1957–1961), címzetes egyetemi tanár.²²

Kádár Erzsébet 1898-ban született Budapesten. Később valószínűleg azért használja a *Kádár-Karr* nevet, hogy megkülönböztesse magát a nála három évvel fiatalabb, de ismertebb Kádár Erzsébet novellairótól (illetve külföldön az *Elisabeth Karr* néven is publikál).²³ Előbb iparirajz-iskolába jár, aztán leérettségizik, és egy évet elvégez az orvosi egyetemen. Később vált, író és újságíró lesz. Gyakorlatilag már a kamaszlányként erősen baloldali elkötelezettségű: 15 esztendősen iskolás társaival Marx-kört alakít. A Tanácsköztársaság alatt ifjú munkás szervező a Közoktatási Népbiztosságon. Első versei a *Népszavában* és a *Mában* jelennek meg, utóbbiban 1918–1919-ben közli költeményeit.²⁴ 1922-ben Németországba emigrál. Mivel férjéről, Székely Jánosról bizonyos dokumentumok azt írják, már 1919-ben távozott, Kádár valószínűleg őt követte – erről valójában nem tudunk sokat. Mindenesetre már 1919-ben együtt is publikálnak a *Mában*, és az író nő önéletrajzi regényéből úgy sejthetjük, már tizenéves koruk óta ismerhették egymást.²⁵ Székelyről – akinek később írói álneve John Pen lesz, forgatókönyvírói pedig John S. Toldy – érdemes tudni, hogy első versei (*Üzenetek a csöndben*, *Asszony*), illetve egy Ivan Goll-fordítása (*Progresszió*) a *Mában* jelennek meg 1919-ben, és berlini tartózkodásuk alatt feleségével mindketten forgatókönyveket írnak. Székelyé – aki egyszerre forgatókönyvíró és rendező – az egyik első hangosfilm Európában (*Melodie des Herzens*, 1929), és olyan filmszillagokkal dolgozik együtt, mint Marlene Dietrich vagy Emil Jannings. 1929-ben külön költözik

22 Címek, pozíciók adatai: Névpont, <http://www.nevpont.hu/view/11075> [2020. 01. 24.]

23 Adatokat lásd Nemzeti Névtér, <http://abcd.hu/szemelyi-nevter/?id=283898&date=2020-02-06> [2020. 02. 06.], Nagy, i. m., 461. Fia, Bondy Tamás magánkiadásban nemrégiben egy kötetet jelentetett meg, amelyben egy rövid életrajz után írásokat közöl tőle, illetve újságcikkek kivágatait: *Elisabeth Karr – Kádár Karr Erzsébet (vagy fordítva?): Versek, írások, rajzok, dokumentumok*, szerk. BONDY Tamás, Bp., Underground, 2016.

24 KÁDÁR Erzsébet, *Versek I–III*, Ma, 1918/2, 26.; Uő, *Mi volt ez?*, Ma, 1918/5, 56.; Uő, *Eső után, Merésre perdülőben*, *Úgy nem kell*, Ma, 1918/10, 116.; Uő, *Levegőre! (R. Gy-nek)*, Ma, 1919/2, 26.; Uő, *Nézd!*, Ma, 1919/4, 63.

25 A regényben Bendegúz Béla valószínűleg megfeleltethető bizonyos vonásait tekintve Székelynek, ő Margit szerelme. Bár a lány publikál előbb a *Mában*, Béla kezdi mutogatni neki Kassák folyóiratait. Aztán (innen sejthetjük, hogy valóban Székelyről van szó) egy bizonyos pillanatban a nem megnevezett Simon Jolán tesz célzásokat a fiú új-asszony-versének Margittól való ihletésére: „A költő-vezér szép felesége célnázásokat tett versére, melyet az Új asszonyhoz írt, s Margitra kacintott.” KÁDÁR KARR, *Gyönyörű ősz...*, i. m., 228., (Vö. SZÉKELY János, *Asszony*, Ma, 1919/8, 204.)

feleségétől, hivatalosan azonban csak 1933-ban válnak el.²⁶ 1940-ben, már az Egyesült Államokban az *Arise, my Love* című film forgatókönyvéért Oscar-díjat kap. Kádár Erzsébet – akkor már Elisabeth Karr – is filmes közegben tevékenykedik tehát: bár az Ufának is ír forgatókönyveket férjével, az ötvenes évek Magyarországon készült hivatalos munkaönéletrajzában inkább azt hangsúlyozza, hogy a német kommunista párt részére készített antimilitarista forgatókönyveket, illetve rendezett is; ezen kívül pedig a párt lapjánál, a *Rote Fahnénál*, illetve a *Welt am Abend*-nél munkatárs, továbbá az antifasiszta egység kultúrpolitikai revüje, az *Illustrierte Neue Welt* szerkesztőjeként is dolgozik. Hitler uralomra jutásakor Franciaországba költözik, Párizsban lesz újságíró, szélsőbaloldali lapokba ír (*Inprekorr, Rundschau*), de szerepel Henri Barbusse *Monde* című lapjában is, valamint Aragon és Romain Rolland *Commune* című folyóiratában – amely a francia kommunista párthoz közelálló AEAR (Association des Écrivains et Artistes Révolutionnaires – Forradalmár írók és Művészek Egyesülete) orgánuma, részleteket közöl *Alles ist umgekehrt* című regényéből.²⁷ Regényével megkapja az emigráns német (!) íróknak járó Heine-díjat 1937-ben, amiért többek között Döblin és Brecht is személyesen, a lakásán gratulál neki.²⁸ 1940-ben férjhez megy a pozsonyi Pável Bondyhoz. Ugyanebben az évben áttelepül Angliába. 1948-ban hazatér a kommunista Magyarországra, ahol párttag, és a Magyar Külügyminisztérium sajtóosztályán áll alkalmazásban, később a filmgyárban lektor. (1958-ban húszéves kérésével, magyarul is megjelenik a Heine-díjas regény *Gyönyörű ősz* címmel – ez az egyetlen Magyarországon kiadott könyve.)

Földes Jolánról (*Yolanda Clarent, Yolanda Földes*) életrajza²⁹ a transznacionális mentalitás megértése szempontjából rendkívül érdekes: 1902-ben született, nagyon fiatal tehát, amikor a Mában 1919-ben négy verse jelenik meg (*Munka, Költők!, Szerelmem, jövő, Új háborút*).³⁰ Földes Jolán 1926-ban Párizsba megy, ahol a Sorbonne-on nyelvészetet tanul, de foglalkozik társadalomtudománnyal és lélektannal is (ilyen irányú esszéi jelennek meg párizsi avantgárd folyóiratokban), közben pénzszerzés gyanánt munkásnőként dolgozik. Ezután Egyiptomba utazik, ahol a magyar követségen gépíró – egyiptomi élményeiből írja a *Fej vagy írás* című regényét és a *Pádár János, titok* című kisregényt. Ezt követően egy ideig Londonban él, majd visszatér

26 PIM V/4737/60.

27 Ezeket a hivatalos önéletrajz által megadott adatokat még a további kutatásaim során ellenőriznem kell, mert a Gallicába feltöltött *Commune*-ben sem a nevet, sem a regényrészleteket nem találtam, elképzelhető, hogy a szerző rosszul emlékezett, és máshol jelent meg a szöveg. Az viszont biztos (ugyanis riport jelent meg róla a *Népszavában*), hogy Heine-díjat kapott.

28 *Látogatás Kádár-Karr Erzsébetnél, a Heine-díjas magyar származású német írónál, Párizs, 1938. dec., A Népszava tudósítójától*, *Népszava*, 1938. dec. 8., 274–278

29 Adatok: PIM Névter, https://opac-nevter.pim.hu/record/-/record/display/manifestation/PIM54838_126b730bf-f493-47e4-a86b-ca9d748d9687/solr/0/24/0/1/authorOrder/ASC; Nagy, i. m., 286.; *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. MARKÓ László, Bp., Magyar Könyvklub, 2001, II, 765–766.

30 FÖLDES Jolán, *Munka, Költők!*, Ma, 1919/5, 99.; Uő, *Szerelmem, jövő, Új háborút*, Ma, 1919/6, 135.

Budapestre, ahol például a *Tollban* és a *Századunkban* cikkeket publikál.³¹ 1932-ben a *Mária jól érett* című regényével megnyeri a Pantheon könyvpályázatát. 1932-től a Palladis Kiadó munkatársaként majdnem száz regényt fordít le, alapvetően angolból, de franciából, németből is. 1936-ban *A halászó macska uccájával* a londoni Pinker nemzetközi pályázatán nyeri el az első díjat, a könyvet tizenhárom nyelvre fordítják le, egymillió példány fogy belőle. A siker nyomán nagy európai körutat tesz. A negyvenes évek elején férjével a nácizmus elől Londonba emigrál. Fél évet Indiában tölt, ahonnan úti leveleket küld a *Züricher Zeitung*ba. Angliában nagyrészt regényeket ír Yolanda Clarent, Yolanda Földes néven, általában angolul, melyeket Londonban adat ki.³² *Golden Earrings* című regénye Amerikában 1946-ban bestseller, 700 000 példányban kel el, Hollywoodban film készül belőle Marlene Dietrich főszereplésével,³³ bár Földes Jolán nem tartja sikerültnek az adaptációt. Életének utolsó 13 évében szinte egyáltalán nem ír, mert úgy érzi, mindent megcsinált, amit akart.

31 FÖLDES Jolán, *Egyiptomi levél*, *Századunk*, 1929/3, 164. A *Tollban* egyértelműen újságíróskodott: a Posta bürokráciájáról, Adynak a hatalom általi kisajátításáról, egy belvárosi ruhaszalonnal megszűnése alkalmából, két olasz asszony peréről.

32 *Moving Freely* (1944), *Women in Love* (1945).

33 *Golden Earrings* (London, 1945; m. Bp., 1946, fr. Paris, 1945, sp. Buenos Aires, 1947, holl. Hága, 1948, Amsterdam, 1967, 1970, ném. Zürich, 1948, dán Koppenhaga, 1948, finn Helsinki, 1948, cseh Bratislava 1948, norv. Oslo, 1949, svéd Stockholm, 1950).

1918 – SZABADULÁS: A MAGYAR AVANTGÁRD ELSŐ SZAKÍTÓPRÓBÁJA

Ebben az írásban arra teszek kísérletet, hogy több szempontból megvizsgáljam az 1918-as év irodalmi életének egy érdekes és sok tekintetben paradigmatis eseményét, az 1918 – *Szabadulás* című versantológia¹ megjelenését, valamint ennek előzményét, a Komját-csoport kiválását a *Ma* gárdájából. Kezdjük azzal, amit biztosan tudunk. A szakításra valamikor 1917 végén került sor. November 15-én jelent meg a *Ma* utolsó olyan száma, amelyben a négy későbbi szakadár, György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József és Révai József egyaránt szerepelt – ezt követően pedig egyikük neve sem bukkant fel többé a lapban. Ezután december 9-én tartották a *Ma* első művészmatinéját a Zeneakadémián, amelyen Kassák Lajos mellett Komját Aladár és Lengyel József is fellépett, György Mátyás verseiből pedig Simon Jolán adott elő² – feltételezhető tehát, hogy a viszony végleges megromlására valamikor ezt követően került sor. A következő lapszám december 15-én lett volna esedékes, de nem jelent meg. Az 1918 – *Szabadulás* című kötet egy évvel később látott napvilágot, semmi esetre sem október vége előtt, hiszen a forradalom kitörését megelőzően aligha ment volna át a cenzúrán. Minden bizonnyal november első felében jöhetett ki a nyomdából, hiszen a 20-i keltezésű *Ma* lapjain már ott olvasható Barta Sándor bírálata, amely ezzel a mondattal kezdődik: „Egy éve, hogy ez a négy ember kikanyarodott a *Ma* életvonalából.”³

A kiválás okait az elemzők és emlékezők csaknem egyöntetűen külső politikai eseményekhez és nyomukban a résztvevők belső megvilágosodásához kötik. 1917 novemberének oroszországi fejleményei kétségkívül komoly hullámokat vetettek a magyarországi baloldali értelmiségi körökben: az addig csak elméleti lehetőségként vagy költői allegóriaként elgondolt társadalmi forradalom hirtelen megfogható realitássá vált. Ha valóban fennáll az oksági összefüggés a szentpétervári események és a Kassák-csoport szakadása között, akkor ez utóbbi a nemzetközi hatás egyik legelső megnyilvánulásának tekinthető, hiszen például a KMP formális megalakulására még egy teljes évet kel-

1 György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József, Révai József, *1918 – Szabadulás*, Bp., Krausz J., 1918.

2 A *Ma* első művészmatinéjának programját CSAPLÁR Ferenc közli fakszimilében a *Bartók Béla, Kassák Lajos* című kiállításkatalogusban, Bp., Kassák Múzeum, 2006, 11. Lásd a korabeli sajtóbeszámolókat is, például amelyik „(z. a.)” aláírással jelent meg A Nap 1919 ápr. 17-i számában, közli: Jelzés a világba, szerk. BÉLÁDI Miklós, POMOGÁTS Béla, Bp., Magvető, 1988, 197.

3 BARTA Sándor, *1918 Szabadulás (György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József, Révai József)*, *Ma*, 1918/11, 135.

lett várni. És bár a szakadás már 1917 végén megtörtént, a körülmények nem tették lehetővé a teljes elkülönülést: megalakulása után a párt még hónapokig Kassákék lakásával és a *Ma* szerkesztőségével, valamint Izsó Sámuel kereskedelmi vállalkozásának irodáival társbérletben, a Visegrádi utca 15. félemlétén működött. A helyzet kuszaságát jól illusztrálja, hogy kezdő forradalmárok (köztük Lengyel József) Kassákékkal és Izsóval szemben is kénytelenek voltak konspirálni, miközben azok egymással sem voltak beszélő viszonyban.⁴

De a *Ma* szerkesztősége nemcsak topográfiai értelemben volt nehezen elválasztható a kommunista mozgalomtól, a személyi átfedések is jelentősek voltak: a párt alakuló ülésén a *Ma* korábbi szerzőgárdájából ott volt a költő Sallai Imre, az értekező Révai József és a novellaszerző Lékai (Leitner) János, aki 1918 október közepén merényletet kísérelt meg Tisza István ellen, mindössze két héttel előzve meg a végül sikeresnek bizonyult akciót. A magyar avantgárd és a magyar kommunisták kialakuló központjai szellemiségükben, ideológiájukban és stratégiájukban élesen elkülönültek, miközben a két csoport kényszerű napi érintkezésben állt egymással, és a politikai aktivizmus folyamatos ostrom alatt tartotta a művészeti aktivizmus nehezen kivívott autonómiáját. A Komját-csoport ultimátumszerű kiválása lehetett az első ilyen támadás, de Kassáknak mindvégig jelentős erőfeszítésébe került, hogy a lap művészeti-kulturális jellegét megőrizve ellenálljon a politika fojtogató ölelésének. A következő bő másfél évben ez a nyomás tovább fokozódott, Kassák autonómiaigénye pedig abban a levélben kapott klasszikus megfogalmazást, amelyet Kun Bélához írt „a művészet nevében”. Ebben a levélben az is szerepel, hogy „azok az elvtársak, akik az Ön első Visegrádi utcai megjelenését üdvözltek, azok tőlünk mentek el Önhöz”⁵ – ezt az esetet azonban úgy kell elképzelnünk, hogy az elvtársak kimentek az előszobába, és beléptek egy másik ajtón, még kabátot sem kellett venniük.

Az elemzők és emlékezők (mint Lengyel József, Komját Irén vagy Bodnár György⁶) nyilvánvalóan a kommunista heroizmus és üdvtörténet kontextusához illesztik a narratívát, és nézőpontjukból teljesen következetes az az értékelés, hogy a négy szakadár szerző, ha esztétikai szempontból nem is, ideológiai értelemben mindenképp túlnőtt Kassákon. Retorikájukban visszatérő elem, hogy a kilépés gesztusa az okoskodástól a tettig, a külsőségektől a lényegig való elérkezés gesztusát tartalmazza, a szocialista irodalom kifejlődésének természetes lépcsőfoka, amely egyben az első szocialista írócsoport megalakulását is jelenti.

Az övékével Kassák értelmezése áll szemben, amely – szintén érthető módon – éppen ellenkező irányban elfogult. Magáról a kenyértöréshez vezető ese-

4 Ezekről a részletekről Lengyel József is több anekdotát mesél *Visegrádi utca* című emlékiratában, elsősorban *A „Tett”-től a tethöz* című fejezetben: *Mérni a mérhetlent*, Bp., Szépirodalmi, 1966, II, 22–28.

5 KASSÁK Lajos, *Levél Kun Bélához a művészet nevében*, *Ma* 1919/7, 146–148. Önálló kötetként: *Levél Kun Bélához a művészet nevében*, Bp., Ma, 1919.

6 LENGYEL, i. m.; KOMJÁT Irén, *Komját Aladár élete = Komját Aladár összegyűjtött művei*, Bp., Szépirodalmi, 1957, 5–43.; BODNÁR György, *Vázlatok Révai József pályaképéhez*, ItK, 1960/2, 141–159.

ményről ráadásul egyedül Kassák számol be,⁷ a másik két személyes résztvevőtől nem maradtak feljegyzések. A lap három hivatalos állandó munkatársa közül kettő, Komját Aladár és György Mátyás (a harmadik Uitz Béla volt) egy memorandummal kereste fel Kassákot, amelynek fogalmazásába bevonták Lengyelt, Révait és másokat is. A demokratikus elvekre hivatkozva beleszólást követeltek a szerkesztésbe, és hangot adtak elégedetlenségüknek az újabban érkezett szerzők, Barta, Mácza és Újvári térnyerése miatt. Kassák politikai elvek tekintetében meggyőződéses demokrata volt, de a lap szerkesztésbe nem engedett beleszólást, az erről való tárgyalást is visszautasította, a konfliktust (saját elbeszélése szerint) inkább a személyeskedés felé terelte, kétségbe vonva Komjáték jogát, hogy a többiekkel, az újakkal szemben bármiféle előjogot érvényesítsenek. A személyes ellentéteket, alkalmi szövetségeket, rokon- és ellenszenveket nincs módunk rekonstruálni, de erősen gyanítható, hogy a Kassák elleni felhorgadás hátterében az október 15-én megjelent Kassák-szám jelentős szerepet játszhatott. Ezt a lapszámot elsősorban Kassák különféle műfajú írásai töltötték ki, de Révai József és György Mátyás, valamint Mácza János is méltató írást szentelt a szerkesztőnek. Komját és Lengyel távolmaradása talán már a növekvő feszültség jele volt, bár a következő, november 15-i utolsó közös számban még mind a négy későbbi szakadár képviseltette magát.

Kassák szerkesztőként Osvát Ernőt tekintette mintaképének, akit *eredményességben* meg kívánt ugyan haladni, de akit a módszertan tekintetében híven követett. Elvszerűségük, kérlelhetetlenségük éppúgy összehasonlítható, mint következetesen viselt imázsteremtő külsőségeik, mint a fekete öltözet vagy a kávéházi fogadóóra. Voltaképpen maga a Kassák-szám is Osvát egy (szintén vitatható) szerkesztői döntését, a *Nyugat* 1909-es Ady-számát igyekezett követni, azzal a jelentős különbséggel, hogy Kassák nemcsak Osvát, hanem Ady pozícióját is megcélolta. És a párhuzamok továbbvezethetők, hiszen a Kassákot 1917-ben ért támadás struktúrája és érvrendszere szinte pontosan megfeleltethető az 1911-es, vértelen párbajjal végződött Osvát–Hatvanyvitának, kivéve persze azt a tényezőt, hogy Kassák *művészi* primátusát még a támadói is vita nélkül elismerték.

Kassák mégis rosszabbul járt, hiszen a *Nyugat* a konfliktus következtében egyetlen szerzőt sem veszített el (néhány év után maga Hatvany is visszatért), Kassákot viszont eleve is jóval szűkebb szerzőgárdájának a derékhada hagyta faképnél. György, Komját és Lengyel már *A Tett* időszakában csatlakoztak Kassákhoz, összesen mintegy 60 versük és jó néhány prózai szövegük jelent meg a két folyóiratban, *A Tett* 16. („internacionális”) számát kivéve nincs olyan lapszám, amelyikben egyikük sem szerepelne, náluk többet csak maga Kassák publikált ebben az időszakban. A szerkesztési, szervezési munkálatokban valószínűleg Komját vett részt a legaktívabban, Kassák visszaem-

7 Kassák Lajos, *Egy ember élete*, Bp., Magvető, 1983, II, 396–397.

lékezése szerint például ő hozta a hírt az internacionális szám elkobzásáról.⁸ Amikor pedig Kassák felidézi a szerkesztőségi összejövetelek résztvevőit, a felsorolás így fest: „Komját, György Mátyás, Lengyel József, Barta, Izsó, Ujvári Erzs, Jolán és én”.⁹ A három későbbi szakadáron kívül a társaságban mindenki Kassák családtagja vagy (Izsó esetében) üzletfele.

Ha ezt a veszteséget a *Nyugat* viszonyaira extrapoláljuk, a helyzet olyan, mintha Ady, Babits, Kosztolányi és Móricz távozna egyszerre a laptól. Egy ilyen ultimátumon Osvát minden bizonnyal elgondolkodott volna, Kassák azonban lényegében mérlegelés nélkül elutasította Komjáték memorandumát, noha maga is pontosan látta, „kétségtelen, ők voltak a lap legjobb erői”.¹⁰ A kiválás közvetlen következményeiről Kassák egyrészt azt állítja, hogy „A MA következő számát jóformán egyedül írtam tele”, másrészt azt, hogy „zökkenő nélkül folyt tovább a munka”.¹¹ Elég kézbe venni a szóban forgó következő számot, hogy lássuk, egyik kijelentés sem igaz. Egyrészt két lapszám, az 1917. decemberi és az 1918. januári kimaradt, és az 1918-as számok csökkentett terjedelemmel, 16 helyett 12 oldalon jelentek meg. Másrészt a februári, jórészt Bartók Bélának szentelt számban Kassáknak csak egyetlen verse olvasható, a lap legnagyobb részét Náray Miklós Bartók-tanulmánya, Berény Róbert Bartók-portréja, valamint kottafaksimilék töltik ki. Harmadrészt pedig erős szimbolikus értékű gesztus, hogy ettől a számtól kezdve Uitz Béla társszerkesztővé lép elő, ami egyrészt engedményt jelez a kollektív szerkesztés irányába, másrészt nyitást a képzőművészeti tartalmak felé – logikus összefüggésben az irodalmi tartalmak csökkenésével.

Kassák önéletrajzán természetesen nem lehet számonkérni a dokumentarista pontosságot. Valójában már a kortársak is sajátos tényregényként olvasták, amely dantei funkciókat is magára vállal: igazságot oszt a kortársak között, olykor jutalmazza, de gyakrabban bünteti őket. Négy szakadár szerzőjéről is véleményt mond, és ezekből úgy tűnik, mintha az akció fő szervezőjét, Komját Aladárt becsülné a legtöbbször. A többiekéről mind akad egy-egy karikatúraszerű jellemzés vagy dehonesztáló anekdota. Lengyel József „vékony, mitugrálsz emberke, akinek az ajka még tejes volt, de a tehetsége már meggabalyította”,¹² róla azt meséli el Kassák, amikor 1919-ben az Otthon-körben pisztollyal hadonászott, és Gallovich Károllyal, *A Tett* egykori szerzőjével ketjüknek kellett kimenteni, noha Kassák az utóbbival is haragban volt.¹³ György Mátyás úgy jelenik meg, mint „száraz, elkeseredett ember”, aki zsugori és kicsinyes, noha „hatalmas földbirtokai vannak Bácskában”.¹⁴ Róla azt tartja szükségesnek elmesélni, hogy esélytelenül udvarolt Komját menyasszo-

⁸ *Uo.*, 290.

⁹ *Uo.*, 350.

¹⁰ *Uo.*, 397.

¹¹ *Uo.*, 398, 399.

¹² *Uo.*, 376.

¹³ *Uo.*, 609.

¹⁴ *Uo.*, 343.

nyának, az ekkor még Réti Irénként publikáló későbbi Komját Irénnek: „Fáradhatatlanul sürgött, forgott, de hiába illegette magát, a keszeg, elsavanyodott emberből nem tudott parádés, ellenállhatatlan hímmé átváltozni.”¹⁵ Révai fiatal seminaristának látszik, kezdetben szimpatikus, ám az orosz forradalomról beszélgetve egyszer felcsúszik a mandzsettája, és Kassák meglát a karján egy vékony aranyláncot, amit férfitatlannak és nyeglének talál, sőt „egy szocialistánál megbocsáthatatlan bűnnek”.¹⁶ Komját ezzel szemben „Szép szál barna ember, sötét szemei gúnyosan villognak elő az aranykeretes pápaszem mögül”, máshol pedig „kihangsúlyozza a magyarságát, és szép, nemes zsidó vonásai vannak”.¹⁷ Kassák érezhető jókedvvel idézi fel a Komját apjával folytatott beszélgetést is a náluk töltött estén, Komjáttól pedig teljes verset is idéz (Györgytől csak részletet, Lengyeltől semmit).

Ez a férfias szimpátia alighanem kölcsönös lehetett, mert Komját Irén azt írja, férje „a Kassákkal folytatott vitát és a vele való szakítást nagyon fájlalta. Még évek múlva is ezzel a fájdalommal beszélt róla”.¹⁸ Lengyel József ezzel szemben inkább azt hangsúlyozza visszaemlékezésében, hogy forradalmi meggyőződése révén milyen könnyen túltette magát Kassák elvein és személyiségén, sőt egy időre magán az irodalmon is.¹⁹ György Mátyástól sajnos nem maradt fenn emlékezés, Révai József pedig érthető módon a háttérben igyekezett tartani ezt az epizódot, noha kifejezetten nem is titkolta.

Fordítsuk most figyelmünket a kötetre, amely a csoport egyetlen közös teljesítményeként a kiválást volt hivatott igazolni. A négy szerző közül három Kassák körében kezdte pályáját, az egyetlen kivétel, György Mátyás pedig, úgy tűnik, jórészt sodródott a többiekkel. A csoport mindaddig jóformán csak Kassák személyén keresztül találkozott az irodalom intézményeivel, így kötetük kapcsán is a Kassáktól tanult mintákat próbálták alkalmazni. Közvetlen előképük az 1917 elején Kassák szerkesztésében megjelent antológia, az *Új költők könyve* volt.²⁰ Ez a kötet a csoport négy vezető költőjének (György, Kassák, Komját, Lengyel) munkáiból adott reprezentatív válogatást; a versek korábban néhány kivétellel *A Tett* és a *Ma* hasábjain már megjelentek. Az *1918 – Szabadulás* a korábbi kötet elrendezését követi: a négy szerző verseit a nevek betűrendje szerinti sorrendben közlik. Még a nyomda is azonos, Krausz J. és társa. A hasonló struktúra és formátum, valamint a szerzők háromnegyed részének azonossága szinte felszólít az összehasonlításra, és ráirányítja a figyelmet a legnagyobb különbségre, a Kassák–Révai-cserére. A szubtextus így egyértelművé válik: a Komját egyik verséből kiemelt cím nemcsak a hábo-

15 *Uo.*, 390.

16 *Uo.*, 380.

17 *Uo.*, 350, 274.

18 KOMJÁT Irén, *i. m.*, 16.

19 „A most leírandó időkből irodalmi kérdések nem érdekeltek, eszembe se jutottak.” LENGYEL, *i. m.*, 28.

20 *Új költők könyve: György Mátyás, Kassák Lajos, Komját Aladár, Lengyel József lírai antológiája*, szerk. Kassák Lajos, Bp., Ma, 1917.

rútól, a Monarchiától, valamint a burzsoá elnyomástól való szabadulásra utal, hanem arra is, hogy a négy szerzőnek sikerült *Kassáktól* megszabadulnia.

A kivonulás gesztusa a kötet sorsát szimbolikusan is meghatározta, hiszen a *Nyugat*ban egy korábbi Kassák-szakadár, Rozványi Vilmos recenzálta,²¹ a *Mában* pedig egy majdani diverzáns, Barta Sándor.²² Mindkét kritika elmarasztaló alaphangú, és mindkettő rátapint a kötet alapvető paradoxonára, válságdokumentum-jellegére: a váratlanságra és kiszámíthatatlanságra építő avantgárd versnyelv és a megszólító-mozgósító kollektív modalitás közötti megoldhatatlannak tűnő (itt legalábbis megoldatlanul maradó) ellentmondásra. A két bírálat perspektívája közben egymással is ellentétes: a *Nyugat* kritikusa azon sajnálkozik, hogy az eszmei mondanivalót elfedi a kifejezőmód kimódolt körülményessége, míg a *Ma* recenzense Kassák álláspontját fogalmazza újra: a líra nem arra való, hogy előre elgondolt politikai tartalmaknak adjon formát.²³

A magyar líra történetében a kötet nem jelent fordulópontot, de a négy költő pályáján vitathatatlan a jelentősége. Révai végleg, Lengyel hosszú időre felhagyott a költészettel, ifjúkori lírájukra utóbb valószínűleg mindketten fiatalkori kisiklásként tekintettek. Komját, négyük közül a legérettebb alkotó egyéniség elindult betölteni azt, amit hivatásának érzett: elkötelezett politikai költővé vált, és rövid pályafutásának csúcspontján megírta a *Nemzetközi Brigádok indulóját*, amelyet utóbb valóban százvezrek tanultak meg, mielőtt feledésbe merült. A *Szabadulás* versei György Mátyás pályáján mutatják a legegységértelműbb hanyatlást: ezekben látszik megindulni az a folyamat, amely néhány éven belül a korai elhallgatáshoz vezet. György misztikus individualizmusa és metanyelvi működéseiben gyökerező nyelvi kreativitása merőben összeférhetetlen azzal az agitatív, tömegeket megszólító funkcióval, amelyet a kötet legtöbb verse megcéloz, és amely olyan elemi jegyekben nyilvánul meg, mint a többes szám első személyű megnyilatkozások vagy a felkiáltójelek példátlan sűrűsége.

A Kassáktól való szabadulás a négy költő számára végső soron az autonóm lírától való búcsúzást jelentette. A *Ma* köréből történt kiválásuk mérlege nemcsak a magyar avantgárd, hanem a magyar irodalomtörténet szempontjából is jelentős veszteséget mutat. Akik a helyükre jöttek – mint Kahána Mózes, Szélpál Árpád vagy Kudlák Lajos –, sokkal kevesebb esztétikai autonómiával rendelkeztek, Kassák (nevek említése nélkül) óvodásokként beszél róluk.²⁴ György Mátyás és Komját Aladár ugyanakkor nem írták meg azokat a verseket, amelyekre addigi teljesítményük determinálta volna őket – és ez a tény fonák módon ismét csak Kassák igazát bizonyítja. Amit ők

21 ROZVÁNYI Vilmos, *Új költők* (György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József, Révai József: 1918 *Szabadulás*; Szélpál Árpád: Tüntetés), *Nyugat*, 1919/1, 65.

22 BARTA Sándor, 1918 *Szabadulás*, *Ma*, 1918/11, 135.

23 „S nincs semmi szükség arra, hogy jósvádájú röpiratokban és alapos készültségű könyvekben lefektetett tételeket versekké higgitsunk [sic].” (Uo.)

24 KASSÁK, *Egy ember élete...*, i. m., II, 397.

ketten a szakítás előtt létrehoztak, az áll legközelebb a költészet elképzelt bartóki modelljéhez, egyfajta közvetlen alanyiságon átszűrt groteszk népies-séghez. Ehhez magának Kassáknak sem volt különösebb érzéke, a modell azonban utat talált a líra fősodrához, és remekművekhez is elvezetett, elsősorban József Attila költészetében. Kár, hogy eredeti kiötlői ezt az átlényegülést már nem követhették.

Kádár Judit

AZ ÚJ IDŐK KÜZDELME A PACIFIZMUSSEL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATT

Az *Új Idők*, a második világháborút megelőző fél évszázad legnagyobb példányszámban kiadott liberális-konzervatív beállítottságú irodalmi-kulturális ismeretterjesztő hetilapja népes olvasótábora számára meghatározta és folytonosan formálta a szerkesztő(ség) és a kiadótulajdonosok által helyesnek tartott értékek legitim hierarchiáját, és így a szocializációs folyamat jelentős színtereként működött. Fennállása idején hatást gyakorolt az olvasók viselkedési szabályainak, ízlésének, mentalitásának, általános ideológiájának kialakítására, az egyének társadalmi identitásának elsajátítására.¹ Megszűnését, majd betiltását követően a 20. század második felében is a kollektív emlékezet része maradt: már a titokban megőrzött példányok birtoklása is a családok vélt vagy valós középosztálybeli múltjára utalt. Az *Új Idők* tehát a magyar kulturális hagyomány kiemelkedően fontos része, amely hagyományban – Jan Assmann megfogalmazását követve – „a társadalom a maga és más társadalmak számára is láthatóvá válik”, és amint a német tudós leszögezte: az, hogy ez a hagyomány a múltból mit tart meg, és mely értékek emelkednek ki a folyamatosan végzett identifikációs appropriáció során, sokat elárul egy társadalom alapelveiről és tendenciáiról.² A lap – jórészt a jövőre váró – társadalomtudományi (kultúratudományi, társadalomtörténeti, művelődésszociológiai) szempontú vizsgálata ezért hasznos hozzájárulást jelenthet a mai magyar társadalom értékrendszerének megértéséhez. Mivel az *Új Idők* 1895-től 1949-ig a proletárdiktatúra turbulens időszakát leszámítva általában hetente egy (31 cm × 22 cm-es méretű, 32 oldalas) számmal jelentkezett, és összterjedelme az Arcanum Digitális Tudománytár adata szerint 77 198 oldal, az ötven évfolyamnyi folyóirat alapos tudományos elemzéséhez hosszú évek munkájára van szükség. Ezért e tanulmány első lépésként egy szűkebb, ám a kulturális szocializáció, az értékrendi változások szempontjából fontos időszakot vizsgál: az első világháború alatti számokat. A társadalomtörténeti nézőpontú kutatás célja annak kimutatása volt, hogy a nagy hatású lap a társadalmi értékrend szempontjából is meghatározó szépirodalmi művei, tehát a folyóirat első olda-

1 Nicholas GARNHAM, *The Media and the Public Sphere = Habermas and the Public Sphere*, eds. Cragig CALHOUN, Cambridge–London, The MIT Press, 1996, 365.

2 Jan ASSMANN, *Memory and Cultural Identity*, New German Critique, No. 65, Cultural History/Cultural Studies, Spring–Summer, 1995, 132–133. Transl. by John CZAPLICKA. (A magyar idézet saját fordítás – K. J.)

lain közreadott folytatásos regények, elbeszélések miként segítették, befolyásolták a kulturális szocializációt közvetlenül a háború kitörése előtt, illetve a kormánypárti orgánumban kötelezően megjelenő propaganda milyen módon törekedett a korábbi társadalmi normarendszer, a társadalom habitusának, attitűdjének, önképének alakítására a háború alatt. Elemzés tárgya volt továbbá, hogy a világháború eseményei milyen hatást gyakoroltak az *Új Idők* munkatársainak szemléletmódjára, a különböző szövegek szerzői miként viszonyultak a háborúhoz: akár nyíltan, akár burkoltan militaristák voltak-e vagy pacifisták. A kutatás annak felmérésére is törekedett, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában élő etnikumokra vonatkozó propaganda hogyan változott a háborús évek során: milyen módon ábrázolták az ellenséges, illetve szövetséges országokban élő népeket a háború kitöréséig és 1914 júniusa után.

Az *Új Idők* programja a kezdetektől a háborúig

Miután az Osztrák–Magyar Monarchia keleti felében a Singer Sándor és Wolfner József által 1885-ben alapított, magyar nyelvű kiadványokra specializálódó könyvkiadó és könyvkereskedő cég rövid idő alatt sikeresnek bizonyult, a tulajdonosok 1894-ben jelentős piacbővítésbe kezdtek, hogy lefedjék az egyre növekvő magyar olvasótábor teljes spektrumát. A magyar nyelvű könyvek és folyóiratok kiadásában rejlő üzleti lehetőséget a kiegyezés után mások is meglátták: a postai nyilvántartás alapján 1881-ben Magyarországon 504 lap jelent meg, közülük 334 magyar nyelven, 1896-ban már 999 lap, közöttük 747 volt magyar nyelvű.³ Singerék az öt évvel korábban, 1889-ben piacra bocsátott, hat–tíz éves korosztálynak szóló sikeres gyereklap, az *En Újságom* mellé 1894-ben létrehozták a tizenéves lányoknak szánt *Magyar Lányok* című képes hetilapot, valamint még abban az évben, decemberben elindították a fővárosi és vidéki középosztály, kispolgárság és értelmiség felnőtt tagjait megcélzó *Új Időket*. Singer és Wolfner az *Új Időket* „szépirodalmi-művészeti, társadalmi képes hetilapnak” szánták, amelynek szerkezeti felépítése hasonló volt az 1874-ben Berlinben alapított, valószínűleg az új hetilap egyik mintájául szolgáló konzervatív *Deutsche Rundschau*éhoz: első oldalán mindig egy-egy jeles hazai író folytatásos regényét vagy folytatásos elbeszélését adták közre. (A prototípus ennél a lapfajtánál minden bizonnyal a 19. század közepén alapított lipcei *Gartenlaube* lehetett.⁴) A kortárs szépirodalomra kiemelt figyelmet fordító, az első számot Mikszáth Kálmán egyik elbeszélésével nyitó folyóiratban a „könnyebb, rövidebb és aktuális cikkek” mennyiségét azonban már az első években növelni kezdték a szépirodalom rovására. A számokat

3 BENGI László, *Az irodalom színterei: Irodalom és sajtó összefüggésrendszere a 20. század első évtizedeiben*, Bp., Ráció, 2016, 53.

4 LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs – Budapest – Prága*, Bp., L'Harmattan, 2002, 58.

egyre gazdagabb és változatosabb képi anyaggal látták el – a fekete-fehér rajz- és festményreprodukciók mellett már az első évfolyamban is szerepelt néhány fénykép –, és (a szerkesztő saját szóhasználatát alapul véve) a lap hamarosan ismeretterjesztő-szórakoztató „családi lappá”, azaz a tartalmát jobban tükröző kifejezéssel „általános érdekű magazinná” (general interest magazine) alakult, benne mind több hirdetéssel.⁵ Indulása előtt a hetilap programját illetően két fiatal, de máris népszerű író elképzelése versengett: Bródy Sándoré, aki „szabad, modern és bátor hangú irodalmi lapot” javasolt, és Herczeg Ferencé, aki olyan lapot képzelt el, amely „a nemzeti gondolat társadalmi megnyilatkozásának formáit” tárja olvasói elé, és „amelyet 14 éves kislányok is olvashatnak”.⁶ A döntést a „magyar nyelvű irodalmat a magyar politikai nemzet tagjainak” célkitűzése jegyében tevékenykedő Wolfner József hozta meg. A harmincéves Herczeg Ferencet (1863–1954) kérte fel szerkesztőnek, aki életrajzírója szerint az évek során a hetilapot „saját képmására teremtette”, „munkaereje jelentékeny részét az *Új Idők* szerkesztésébe investálta, és annak szerkesztését úgyszólván egyedül intézte”.⁷ Ez a kijelentés természetesen némileg túlzó, nemcsak azért, mert „az ideje javarészt” Wolfner József szintén az új vállalkozás szerkesztésének szentelte,⁸ hanem amiatt is, hogy a lapnak már az első évben is négy nagy munkabírási főmunkatársa volt: Bródy Sándor, Tábori Róbert, Kálnoki Izidor és Mikszáth Kálmán. Az utóbbi állítólag az első években szinte naponta megjelent az Andrássy út 10. szám alatti szerkesztőségben, hogy „dicsérjen, korholjon és indítványokat tegyen”.⁹ Wolfner választásában szerepet játszhatott, hogy a bánási német polgári családban Franz Herzog néven született, német anyanyelvét tudatosan a magyarra cserélő Herczeg a kor belpolitikai vitáinak középpontjában álló nemzetiségi politikát illetően a két cégalapító kulturális vállalkozóval azonos álláspontot képviselt, olyannyira, hogy a fiatal író e témát taglaló újságcikkeit *Német nemzetiségi kérdés* címmel 1902-ben a kiadóvállalat könyvformában meg is jelentette. Ebben Herczeg elismerte, hogy a Goethét és Kantot magáénak tudható németiség „anyagi és szellemi műveltsége” magasabb, mint a többi közép-európai etnikumé, de csak a német birodalomban. Úgy vélekedett,

5 DEDE Franciska, „Szerzők a lámpa előtt”: *A Hét és az Új Idők szerzői 1895–1900*, ItK, 109(2005), 293. Stan Le Roy Wilson, *Mass Media/Mass Culture: An Introduction*, New York, St. Louis, San Francisco, McGraw-Hill, 1995, 125. Nota bene, a sajtótörténész Buzinkay Géza megkülönbözteti a 19. század végén kialakuló, hirdetésekkel finanszírozott amerikai magazint „az Európában inkább irodalmiasabb, olykor moralizálóbb, és ismeretterjesztő célzatát sem rejtőgető közművelődési, családi lapfajtától”. BUZINKAY Géza, *Kis magyar sajtótörténet*, Bp., Haza és haladás, 1993, <http://mek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm#5> [2020. 02. 09.]

6 HERCZEG Ferenc, *Emlékezései: A Várhegy: A gótikus ház*, kiad. NÉMETH G. Béla, Bp., Szépirodalmi, 1985, 286.

7 HERCZEG Ferenc, „Minden idők egyik legnagyobb magyar könyvkiadója...” = WOLFNER József, *Kilenc emlékezés*, Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt, 1932. HALMI Bódog, *Herczeg Ferenc, az író és az ember*, Bp., A szerző kiadása, 1931, 41–42.

8 SURÁNYI Miklós, *Herczeg Ferenc*, Bp., Singer és Wolfner, 1934, 41.

9 *Uo.*, 39.

hogy Magyarországon kizárólag a magyar kultúra jelentős, ezért a svábok és a többi nemzetiség csak azt magukévá téve vehetik ki részüket az emberiség progressziót szolgáló munkájából. Herczeg a kisebbségek önállósági törekvéseinek történelmi-politikai okait nem ismerte fel, ezért – saját példájából kiindulva – a magyarosodást olyan önkéntes folyamatnak képzelte, amelynek jutalmaként a magyarsággal összeforrt népek az ezer év alatt kivívott „magyar szabadságban való részesedésre” nyerne örök jogot.¹⁰ A magyar kulturális szupremácia megerősítését szorgalmazó Herczeg könyve annak ellenére az 1907-ben érvénybe lépett, magyarosító iskolapolitikai intézkedéseket tartalmazó Lex Apponyi egyik ideológiai megalapozásának tekinthető, hogy a törvénytől eltérően az író az alsóbb néprétegekkel alig foglalkozott. Herczeg szerint ugyanis a más etnikumú parasztságot nem lehet, ám nem is kell a magyar nyelv használatára kényszeríteni:

„Miért nem lehet a parasztot nyelvéből kiforgatni? Azért nem, mivel neki nincs szüksége a nyelvre. A munkáját az izmaival végzi, arra pedig, hogy megértesse magát környezetével, elég neki egész életére néhány száz szó. [...] A paraszt megmagyarosítását nem tartom szükségesnek a nemzeti állam kiépítéséhez: ha az ország értelmisége kizárólag magyar lesz, akkor a nemzeti néprétegekből fel-feltörő új elemek is magyarokká lesznek, és akkor magyar az állam. [...] Bevallom, én szívesen koncedálnék a nemzetiségeknek állami népiskolákat a maguk nyelvén, ha cserébe meg tudnám magyarosítani az összes közép- és felső iskolákat, beleértve a papnevelőket és tanítóképzőket is.”¹¹

A magyar kultúra felsőbbrendűségébe vetett őszinte hite, valamint meggyőződése következtében, miszerint a soknemzetiségű Magyar Királyság fennmaradásának és az Osztrák–Magyar Monarchián belüli megerősödésének záloga a monokulturális társadalom, Herczeg Ferenc a hetilapot a kiegyezés után felgyorsuló asszimiláció szolgálatába állította. Fő célja mindazonáltal az Osztrák–Magyar Monarchia megerősítése lehetett, melynek létezését elengedhetetlennek tartotta az európai béke és kultúra megőrzéséhez. Amint az első világháborús békeszerződésekről írta: *„Nem a Monarchia feldarabolására volt szükség, hanem az osztrák–magyar államszövetség rendszerének az egész kontinensre való kiterjesztésére.* A Monarchia volt az Egyesült Európai Államok eszméjének úttörője.”¹² Az első, 1894. december 16-án megjelent szám beköszöntőjében Herczeg így foglalta össze a folyóirat kulturális programját:

10 HERCZEG Ferenc, *Német nemzetiségi kérdés*, Bp., Singer és Wolfner, 1902, 49, 11, 10.

11 *Uo.*, 56–57.

12 HERCZEG Ferenc, *Emlékezései: Hűvösvölgy*, kiad. GYÖRI János, bev. NÉMETH G. Béla, Bp., Szépirodalmi, 1993, 98. (Kiemelés az eredetiben.)

„Szórakoztatni és gyönyörködtetni akarjuk önöket írással és képekkel, a melyekhez az anyagot első sorban abból a világból merítjük, a mely önöket leginkább érdekli: a magyar társasélet világából. Nem az a mi célunk, hogy képes lapot indítsunk, a mely tartalma és pompája tekintetében fölülmúlja a többit; egész igyekezetünk csak oda irányul, hogy az új időknek megfelelő lapot adjunk a magyar család kezébe. A magyar család is új időket él, a mióta arra a feladatra vállalkozott, hogy magyar társaséletet szervezzon. Ezt a feladatát csak úgy teljesítheti, ha a régi időkből öröklött nemzeti tőkét, faji sajátosságait, hagyományait, hajlamait és tehetségeit teljesen beleilleszti az új idők modern keretébe és alapjává teszi a speciális magyar műveltségnek. Az igazi, az élő irodalom és művészet részint vezeti, részint követi ezt az átalakulást. Mi, mint újság, ezt az irodalmat és ezt a művészetet akarjuk ápolni és olvasóinkkal megismertetni, olyan formában, hogy ne jusson eszébe senkinek irigyelni azokat a külföldi irodalmakat, a melyek egy régi, megállapodott – és nekünk idegen világ életével foglalkoznak.”

Az *Új Idők* tehát olyan sajátos világnézetet képviselő üzleti vállalkozás volt, amely a 19. század közepén alapított, széles néprétegeknek szóló *Vasárnapi Újságtól*, a szintén családi lapnak minősülő, a polgári középosztálynak szánt *Ország-Világtól* vagy a nyugatias modernitást képviselő *A Héttől* némiképp eltérő koncepció jegyében kezdte működését a századfordulón. Mint a sajtótörténész Lipták Dorottya megállapítja: ezek a lapok „programszerűen a nemzeti érzést, összetartozást és öntudatot a honi tudományokon és művészeteken keresztül kívánták reprezentálni és egyben az olvasóiknak a világ távoli, eddig ismeretlen tartományaira ablakot nyitni”.¹³ Herczeg monokulturalitást képviselő lapja viszont a főszerkesztő szerint a „nekünk idegen világ életével” nem kívánt foglalkozni, és ennek megfelelően az első évben egyetlen külföldi szerző tollából származó írás sem szerepelt a hasábjain. A szerkesztőség az irányon már 1896-ban változtatott: lehoztak egy elbeszélést a legalább nevében magyarrá tett „Turgenyev Ivántól”, a továbbiakban pedig az első világháború kitöréséig az utolsó oldalakon folytatásokban közölték divatos külföldi (főként német, angol és francia) kortárs szerzők műveit, akiket később az utókor többnyire professzionális, ám másodvonalbeli íróknak minősített. Herczeg lapja, mint a fentiekből kiderül, a parasztságból és általában az alsóbb néprétegekből kikerült olvasókkal nem számolt, ám olvasótábora a korábban véltnél szélesebb körű volt. Lipták kutatásaiból ismert, hogy az 1910-es években már húszezer példányban kinyomtatott, előfizetés útján terjesztett, de a kávéházakban, kaszinókban, könyvtárakban is hozzáférhető *Új Idők* olvasói „a nemesi származású birtokos-tiszti családok tagjai, közöttük szép számmal város-lakó polgári foglalkozást űzők, a polgári származásúak széles köre, iparos-, kereskedő-, köz- és magántisztviselő, valamint értelmiségi családok” társadalmi csoportjaiból kerültek ki. Hozzájuk sorolta továbbá „az alsó középosztály-

13 LIPTÁK Dorottya, *Válasz Buzinkay Gézának*, Magyar Könyvszemle, 2003/3, 398.

beliek, a kispolgárság, kézműves, kiskereskedő, altiszti rétegek, a vidéki papok és tanítók seregét” is.¹⁴ A Herczeg szerkesztette *Új Idők* tehát a középosztályba tartozó és az oda felemelkedni vágyó olvasókat egyaránt vonzó, liberális-konzervatív szemléletű (a Károlyi-kormány és a proletárdiktatúra időszakát leszámítva) kormánypárti képes hetilap volt, amit a második világháborút követő időszak irodalomtörténet-írása mégis kizárólag az úri magyar középosztály orgánumaként tartott számon. Ezért került nem hivatalos, „csendes” indexre, bár a betiltott sajtótermékek hivatalos, a Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya által 1945–1946-ban kiadott egyik listáján sem szerepelt. A Herczeg Ferenc újraértékelését az 1980-as években kezdeményező Németh G. Béla szerint ez az úri magyar középosztály a polgárosodás elősegítése mellett két fontos feladatot is a magáénak tekintett. Ezek egyike, hogy „*a politikai nemzet* tudatát fönntartsa, kiterjessze, új életerővel töltse meg, s a más etnikai elemekből indulók tehetséges fiait hívévé, védelmezőjévé avassa; a második pedig az, hogy az integer ország népei között a magyar művelődés összekötő (s vezető) szerepét legalább a szétsugárzó központokban mindenütt biztosítsa”.¹⁵ A kutatási eredmények alátámasztják, hogy miközben monarchista és Habsburg-párti volt, az *Új Idők*, legalábbis az első világháború végéig, valóban az úri magyar középosztály önképét és asszimilációs céljait tükröző kulturális hagyományt ápolta és terjesztette, ám nemcsak a már köreibbe tartozó, hanem az oda igyekvő szélesebb rétegek kulturális szocializációját, társadalmi habitusának alakítását is szolgálta. A polgári származású Herczeg a polgári értékek és a tradicionális nemesi értékrend szerves fejlődés útján végbemenő szintézisére törekedett, melynek háttérét a gazdasági és kulturális szempontból felemelkedőben lévő Monarchia által vélte biztosítotttnak. A magyar kultúrához idomulást nem csak elméletben támogatta: lapjának állandó munkatársai közt szép számmal akadt kisebbségi – főként német, illetve zsidó gyökerekkel rendelkező – szerző, és nem csupán konzervatív vagy liberális-konzervatív, hanem liberális, sőt baloldali írók műveit is közreadta, és ezzel a magyar kulturális szupremácia politikai ideológiájának szolgálatába állította.

Az *Új Idők* az első világháború alatt

Az *Új Idők*ben már 1914 júliusától megjelent a háborús propaganda. Jóllehet a propaganda fogalmának számos definíciója létezik, meghatározását megnehezíti, hogy alapvetően titkos, a háttérből irányított, sokrétű tevékenységről

14 LIPTÁK Dorottya, *A családi lapoktól a társasági lapokig: Újságok és újságolvasók a századvégen*, Budapesti Negyed, 1997, 2–3, 61. LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában...*, i. m., 123.

15 NÉMETH G. Béla, *Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma: Herczeg Ferenc Emlékezései* = HERCZEG Ferenc, *Emlékezései: A várhegy...*, i. m., 13.

van szó. Jelen tanulmány a brit Victoria O'Donnell és az amerikai Garth Jowett definíciójából indul ki, akik a propagandát megkülönböztetik a meggyőzéstől. Szerintük „a propaganda szándékos és rendszeres próbálkozás az emberek felfogásának alakítására, a megismerési folyamat befolyásolására olyan reakció kiváltása érdekében, amely előmozdítja a propagandista kívánt szándékának elérését”. O'Donnell és Jowett úgy vélik, hogy a propagandával szemben „a meggyőzés (persuasion) komplex, permanens, interaktív folyamat, amelyben az átadót és átvevőt verbális és nem verbális szimbólumok kötik össze, s mely folyamat által a meggyőző arra törekszik, hogy hatására a meggyőzendő személy megváltoztassa valamilyen attitűdjét vagy viselkedését. Míg a propaganda mindig a propagandista érdekeit igyekszik érvényesíteni, a meggyőzés kölcsönösen kielégítőbb, mint a propaganda.”¹⁶ A propaganda elméletének egy másik jelentős teoretikusa, a francia filozófus, Jacques Ellul, aki a meggyőzést is a propaganda egy formájának tartotta, arra hívta fel a figyelmet, hogy a propaganda a célját a közfelfogással ellentétben nem egyszerűen hazugságokkal, túlzásokkal éri el. Ezek mellett sokféle igazságot is bevet: féligazságot, korlátozottan érvényes igazságot, kontextusából kiragadott igazságot, melyek segítségével a társadalomban már meglévő tendenciákat (sztereotípiákat, előítéleteket) erősít fel, élez ki és állít középpontba. Ellul különbséget tett az agitatív és az integratív propaganda között. Az agitatív propaganda az emberek nehezítésének lázadássá, azaz cselekvéssé fokozásán munkálkodik, az integratív propaganda arra törekszik, hogy a kívánt mintához igazodjanak.¹⁷ E definíciók alapján az *Új Idők* 1914 első felében megjelent írásaira – mint megalapítása óta a lapra mindaddig – az egyének szocializációját segítő integratív célú meggyőzés, illetve a kisebbségi kultúrák vívmányainak magyarként appropriálása volt a jellemző. Utóbbira példa az év januárjából Somlay Károly *Királyasszony rózsafái* című elbeszélése, amely a szepességi soknemzetiségű, főként németek és szlovákok lakta Igóló 18. században született egyik anekdotáját dolgozta fel. A néprajzi leírásokban gazdag elbeszélésben szó esik egy juhtúróból készített tradicionális levesről, a demikátról, annak említése nélkül, hogy az étel szlovák eredetű. Az elbeszélő szerint Szilveszter napján ezt eszik az „iglóiak” – és a nemzetiségek említése nélkül az étel a Magyar Királyság egy régiója magyar gasztronómiai hagyományának részévé válik.¹⁸ A trónörökös pár meggyilkolását követően a lapban, akárcsak a többi magyarországi sajtótermékben, azonnal megjelent a háttérből irányított agitatív propaganda, noha, mint az Boka László és Rózsafalvi Zsuzsanna a magyar írók háborúhoz való viszonyulását vizsgáló tanulmányából tudható, az európai szellemi elithez hasonlóan eleinte a hazait

16 Garth S. JOWETT, Victoria O'DONNELL, *Propaganda and Persuasion*, Newbury Park, London, New Delhi: SAGE Publications, 1992², 4, 21. (Saját fordítás – K. J.)

17 Jacques ELLUL, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, transl. from the French by Konrad KELLEN and Jean LERNER. Intr. by K. KELLEN. New York: Alfred A. Knopf, 1966, v–vi.

18 SOMLAY Károly, *Királyasszony rózsafái*, *Új Idők*, 1914. jan. 4., 47–50.

is „a militáns szellem és a háborús lelkesedés jellemezte”.¹⁹ A politika tehát számíthatott arra, hogy ez a magatartás mindennemű iránymutatás nélkül is megmutatkozik majd a művekben. A háború éveinek agitatív propagandája mindamellett a korábbi időszakhoz hasonlóan integratív funkciót is betölthetett. A lap beszámolt például a Tormay Cecile író és előkelő mágnáshölgyek által 1916-ban alapított, az elit női tagjait bizonyos hazai anyagokból készített öltözetek viselésére ösztökélő Fényűzés Elleni Ligáról, amelynek agitatív célja a katonai ruházat készítéséhez szükséges ruhaanyagok biztosítása volt a hadsereg számára, ám integratív szerepet is betöltött, hiszen a ligához csatlakozva az illető hölgyek ebbe a társadalmi csoportba tartozónak érezhették magukat.²⁰ Az Osztrák–Magyar Monarchia 1914. július 28-án üzent hadat Szerbiának, de a kormány már július 27-én rendeletet adott ki az időszaki lapok és egyéb sajtótermékek ellenőrzésének szabályozásáról: tilos volt „minden olyan hírnek közlése, amely a lakosság körében nyugtalanságot vagy izgalmat kelthet, hátrányos befolyással lehet a monarchia katonai helyzetére és a hadviselés érdekeit is veszélyeztetheti. Ennélfogva az ilyen hírek csak akkor közölhetők, ha azok hivatalos forrásból erednek, vagy közlésükhöz a m. kir. miniszterelnökség sajtóirodája, vagy a nyomtatvány megjelenési helyére illetékes kormánybiztos kifejezetten hozzájárul”.²¹ Az *Új Idők* ekkortól a háttérből – például a Miniszterelnökség Drasche-Lázár Alfréd vezette Sajtóosztálya,²² illetve a Hadfelügyelő Bizottság Sajtóalbizottsága által – irányított és jóváhagyott propagandatevékenységbe fogott, amellyel arra ösztönözte közönségét, hogy súlyos személyes áldozatok árán is támogassák a világháborút, ami végül az egész társadalom számára tragikus következményekkel járt. Ehhez a törekvéséhez a lap a háború alatt mindvégig hű maradt, de a harciasabb hivatalos propagandaelvárásoknak nem tudott maradéktalanul megfelelni.

Az *Új Idők* folytatásos regényei 1914 első felében²³

Az *Új Idők* minden száma közvetlenül a lap neve alatt, a cím oldalán kezdve a kor kiemelkedőnek tartott kortárs magyar íróinak regényét, esetleg hosszabb elbeszélését adta közre folytatásokban, évente összesen három-négy irodalmi művet. Ezt a számot egészen 1918-ig sikerült a háború alatt is tartani, annak

19 BOKA László, RÓZSAFALVI Zsuzsanna, „A szavak háborúja” = *Propaganda az I. világháborúban: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2015. október 16. – 2016. április 9.*, szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván, BOKA László, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2016, 77.

20 *Divatkiállítás*, *Új Idők*, 1916. szept. 24., 312–314.

21 KELEMEN Roland, *Sajtószabadság vagy hadiérdek?: Az első világháború dilemmája*, *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle*, 2014/2, 94, 102.

22 Drasche-Lázár szerepéről lásd KÁDÁR Judit, *A férfi, aki aláírta a trianoni szerződést: Drasche-Lázár Alfréd, az elfelejtett író és politikus*, *Kritika*, 2015/9–10, 26–28.

23 Az *Új Idők* egyes számaiban több folytatásos írás is megjelenhetett, e tanulmány csak a lapfej alatti folytatásos prózai műveket vizsgálja.

ellenére, hogy szinte a kezdetektől nehézséget okozott olyan szerzőket találni, akik hajlandók voltak háborúpárti műveket írni. A huszadik évfolyamába lépő magazin 1914 januárjában a lapfej alatt az ekkor már nagy tekintélyű, népszerű Herczeg Ferenc *A hét sváb* című folytatásos történelmi regényét kezdte közölni. Az 1848-as szabadságharc idején Versecen és környékén játszódnó önéletrajzi vonatkozású történelmi regény kiválóan illett a lap profiljába, kimondatlan célkitűzésébe, hogy segítse az ország nem magyar lakosságának asszimilációját. A műben a verseci német származású Herczeg arra keres magyarázatot, hogy a Habsburgokhoz egyébként hű délvidéki német lakosság a szabadságharc alatt miért állt mégis a magyarok mellé. A regény történelmi háttere a Bánság területén 1848. május végén kirobbant szerb felkelés, amelynek célja a szerbek önállóságának kivívása, egy független szerb vajdaság felállítása volt. A szerb felkelők a szerviánusokkal (a határon átszivárgott önkéntesekből szerveződött szerb csapatokkal) és a granicsárokkal (a Határőrvidék a földosztással elégedetlen, a magyar fennhatóságot elutasító szerb határőreivel) el akarták foglalni a zömében német, de jelentős szerb lakossággal is rendelkező Versecet. A helyi németek a magyar kormány alárendeltségében lévő csapatokat, az osztrák hadsereg ezen a vidéken állomásozó erői a szerbeket támogatták. 1849 januárjában, miután a verseciek megadták magukat Theodorovics osztrák császári tábornok osztrák–szerb seregeinek, a szerbek kifosztották a várost. A címben szereplő „hét sváb” a szabadságharcnak a felvilágosodásból táplálkozó eszméit támogató hét verseci fiatalember, akik titkos társaságot hoznak létre a szabadság ügyének képviseletére, majd a főszereplő Graf Jani kivételével életüket vesztik a szabadságharcban. A hét német (akik közül az egyik, Heim Poldi zsidó származású) a küzdelmek során lelkes magyarrá válik – a századforduló asszimilációs elvárásainak jegyében, melyek szerint a kulturális elmagyarosodás elengedhetetlen feltétele az oszthatatlan, egységes magyar nemzet fennmaradásának. A mű utolsó része az 1914. május 24-i számban jelent meg, közel egy hónappal a szarajevói merénylet előtt, melyben a szerb Gavrilo Princip megölte Ferenc Ferdinánd főherceget, az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösét. Mivel a regény néhány ambivalensen ábrázolt verseci szerb szereplő kivételével a szerb felkelőket rendkívül negatív fényben tünteti fel, akaratlanul is hozzájárulhatott a magyarok a háború kitörését megelőző szerbellenes indulatainak megerősödéséhez és a katonai beavatkozást pártoló közhangulat kialakulásához. A regényben a szabadságharc elbukása után a nem magyar nemzetiségű – román, illetve szerb – szereplők közül arra, aki végül elfogadja a magyar szupremáciát, jó sors vár (megmaradhat a magyarrá asszimilálódott Graf család alárendelt szolgájának), aki ragaszkodik saját nemzetiségéhez és elutasítja a magyarok vezető szerepét, arra viszont boldogtalanság. Ez a mű alátámasztja, hogy „történelemfelfogásában, politikai nézeteiben, társadalmi elképzeléseiben Herczeg Ferenc alárendelte magát a politikai magyar nemzet tradicionális szemléletének és vezető rétege küldetés-

tudatának”.²⁴ Mégis erénye az alkotásnak, hogy az asszimilálódás mellett azt is megkísérelte megérteni, milyen 1848 óta csak erősödő lélektani folyamat mehetett végbe a magyarországi nemzetiségekben. A mű 1916-ban könyv formájában is megjelent, sőt 1917-ben két újabb kiadása is volt. Míg a háborút közvetlenül megelőzően folytatásokban közölt regény akaratlanul kelthetett indulatokat a szerbek ellen, a háború éveiben piacra dobott kiadásai szándékolatlan propagandacélokat szolgálhattak.

Az *Új Idők* hasábjain Herczeg regényét 1914. május végétől a Singer és Wolfner írógárdájához a század eleje óta tartozó Malonyay Dezső (1866–1916) *A virtus* című satirikus regénye követte, amelynek közreadása a háború kitörése után is folytatódott (a Monarchia hadserege augusztus 12-én támadta meg Szerbiát). *A Virtus* a partiumi Bihar vármegyében játszódik a 20. század elején. Főhőse a virtuskodó, azaz úri magyar, tehát egyszersmind férfias viselkedésmódjának bizonyítása érdekében meggondolatlan cselekvésre hajlamos földesúr, beneházi Bene Ábris, aki ősi birtokát feltette kártyára, és azt két örmény nemzetiségű nagybérló el is nyerte tőle. Az 1914 szeptemberében közreadott utolsó részben Bene Ábris jó útra tér, gazdálkodni kezd, az örmény antihősök pedig pórul járnak. Ábris az örmények mellett egyébként ugyancsak lenézett szlovák és román parasztjai helyzetének javításán fáradozik, hogy megakadályozza a szocialista nézetek terjedését. A Magyar Királyság egyes régióit néprajzi kutatócsoportjával tanulmányozó, a parasztság problémáit ismerő Malonyay regényében a gazdasági fejlődésnek és a társadalmi feszültségek csillapításának kulcsa a dzsentri mentalitás megváltozása; a földbirtok szerkezetén nem szükséges változtatni, a vidéki Magyarországon megőrizné a földbirtokos osztály vezető szerepét és a *status quót*. Malonyay, „a magyar kultúrfölény, a faji szupremácia képviselője”-ként²⁵ számon tartott etnográfus-író tanácsalanságát tükrözi, hogy utolsó művében (később majd Németh Lászlónál újra felbukkanó) Kert-Magyarország modernizációs kísérletének véghezvitele során a szomszédos országokból betelepített idegen nemzetiségekre támaszkodott volna. Ábris ugyanis úgy gondolja, hogy a magyar paraszt nem tudja a tormatermesztéshez szükséges ismereteket elsajátítani, ezért bolgárokat és szerbeket szeretne a birtokain letelepíteni.

Az *Új Idők* folytatásos regényei 1914 második felében

Az *Új Idők* 1914. szeptember utolsó hetében a népszerű Lovik Károly (1874–1915) *Egy elkésett lovag* című regényét kezdte közölni az első oldalon, a szerző bevezetője szerint olyan önálló mesék füzérét, amelyek összességükben egy ember életének regényét adják majd ki. Ezt egy rész után azonban levették a

24 NÉMETH G. Béla, *A külső élet krónikása* = HERCEG Ferenc, *Emlékezései: Hűvösvölgy...*, i. m., 16.

25 BARANYAI Zsolt, *Malonyay Dezső mint szépíró = Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFER Tamás, Bp., Magyarországtudató Intézet, 1991, 72.

címoldalról, a következő számban másik regénybe kezdtek, Lovik műve pedig új, „regényes följegyzések” műfaji besorolással a lap belsejébe került. A kiadó vagy a szerkesztőség úgy ítélhette meg, hogy a szomorkás hangulatú, pszichologizáló novellák helyett, amelyekben egy európai üdülőhelyeken idejét mulató, tehetős férfi elbeszélő boncolgatja a férfi–nő kapcsolatok természetét, inkább hazafias magatartásra buzdító szépirodalomra lenne szükség, annál is inkább, mivel alig két hónappal a háború kitörését követően máris rossz hírek érkeztek a frontról, és a lakosság kezdeti optimizmusa kezdett alábbhagyni. (1914. szeptember elején az osztrák–magyar seregeket Kelet-Galíciában visszavonulásra kényszerítették az orosz csapatok, melyek szeptember 25-én az Uzsocki-szoroson behatoltak a Magyar Királyság területére.) A Singer és Wolfner 1914. szeptember 28-án szerződést kötött *A vörös postakocsi* megjelenése után már elismert írónak számító Krúdy Gyulával *A 42 cm-es mozsarak* című regény folytatásos közlésére. Már a cím is mutatja, hogy háborús témájú művet rendeltek: a 42 cm-es mozsár az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében a szárazföldi tüzérségénél alkalmazott 420 mm-es, rövid csövű ágyúra utalt.²⁶ A lap 1914. október 4-én kezdte közölni a végül *A 42-ös mozsarak* címet kapott regényt. A művet szerelmi szálát sem nélkülöző háborúpárti regényként harangozták be, „melynek hangulatos leírásai, költői képei között végigrobog dübörögve a háború fantasztikus, gépfegyveres, acéltestű óriása”.²⁷ Bár a katonai fellépést támogató irányregényt vártak tőle, Krúdy a háborúellenességét nem túl sikeresen leplező pikareszket írt. A szöveg néhány hetes késéssel utal valós eseményekre, de negatív kontextusban. A szereplők szóba hozzák például a világhírű reimsi székesegyház lebombázását, amely a valóságban szeptember 20-án következett be, a regényben pedig a november 29-i folytatásban beszélnek róla, ám a szereplők nem a szövetséges német hadsereg győzelmeként ünneplik, hanem a háborús pusztítás példajaként említik. (A francia gótika remekének rommá lövését, ami nemzetközi tiltakozást váltott ki, az amerikai születésű neves író, Henry James egyenesen „a legförtelmesebb büntettnek” nevezte, amit „az emberi elme ellen valaha elkövettek”.²⁸) A folytatásos regény főhőse a katonai szolgálatra alkalmatlan huszonkét esztendő Jánoshegyi János, aki egy Amerikából visszatért magyar „filmgyáros-hoz” csatlakozik, hogy a harctéren készített felvételek révén, melyeket szándékuk szerint majd az amerikaiaknak adnak el, nagy haszonra tegyenek szert. Az 1914. augusztus elejétől november végéig játszódó történet során először a déli, majd a keleti front közelébe utaznak, de a cselekmény Budapesten kezdődik és végződik, a szereplők a Monarchia határvidékein járva is folyton a (háború előtti) fővárosba vágynak vissza. A regény ideje szerint augusztus 5-én

26 Lásd KELECSÉNYI László utószavát = KRÚDY Gyula, *Összegyűjtött művei: Regények és nagyobb elbeszélések*, 6, Pozsony, Kalligram, 2008.

27 KRÚDY Gyula, *A 42-ös mozsarak*, Új Idők, 1914. okt. 4. (címlap).

28 Hazel HUTCHISON, *The War That Used Up Words: American Writers and the First World War*, New Haven & London, Yale University Press, 2015, 35.

egy dunai szigeten hallgatják a Belgrádot Zimony felől támadó osztrák–magyar csapatok ágyúinak zaját, és szembesülnek a háború borzalmaival. Jánoshegyit kis híján lelövi egy szerbgyűlölő magyar vadász, aki a szemük láttára gyilkol meg több szerb férfit. Bár az irányregénynek a hazafiasság érzetének erősítése érdekében nyilvánvalóan félelmet kellett ébresztetni és gyűlöletet szítani az ellenség iránt, és Krúdy igyekezett is megfelelni, amikor a szerbeket „marconának”, „gömbölyűre húzott akasztófavirágnak” nevezte, egyiküket mégis védtelen sebesültnek ábrázolta, akit a sebét éppen átkötöző társával együtt a vérszomjas magyar férfi orvul gyilkol meg.²⁹ Krúdy regényének befejező része az 1914. évi utolsó számban jelent meg. Ebből az olvasó arról értesült, hogy november végén Jánoshegyi végre hazajut, és a városban sétálva úgy látja, a budapestiek ekkorra már tisztában vannak a háború valódi természetével, mely szenvedést hoz és halált. A regény mégis „vörös farokkal”, a háborút legitimáló ideologikus befejezéssel zárul. Mivel azonban a korábbiak, sőt a záró fejezet eleje is minden értéket elpusztító értelmetlen összeütközésnek mutatják be a háborút, mely Jánoshegyinek és szerelmének is sok gyötrelmet okozott, a főhős lelkendezése legalábbis hiteltelennek, „a földkerekség legnagyobb hatalmasságát”, a negyvenkettős mozsarat földi istenként imádó katonák ábrázolása pedig a háború apoteózisa helyett szarkasztikus blaszfémiaának tűnik.³⁰

Az *Új Idők* folytatásos regényei 1915-ben

Mivel Herczegnek, aki Horkayné álnéven a lapban publikált írásai alapján 1914 elején még legfeljebb egy balkáni háborúra számított,³¹ valószínűleg nem volt ideje militarista folytatásos művet írni, a januári első számban a kiegyezést megelőző időkben játszódó saját alkotását kezdte közölni *Magdaléna két élete* címmel, amely a lap eredeti programjának megfelelően az Osztrák–Magyar Monarchiát népszerűsítő integratív célú meggyőzést szolgálta, tehát valószínűleg még a háború kitörése előtt készült. A mű regénytechnikai újításra épül: ugyanazok a figurák ugyanazt az eseménysort megfordított szerepben is megélik. A történet első felében Csáki Magdaléna, a Temes vármegyei elszegényedett családból származó szélhámosnő ellopja egy fiatalon özvegyé lett vagyonos temesvári férfi, Videczky Flóris gyémántjait, a második felében a szolga Videczky lopja el Magdaléna, a gazdag temesvári előkelőség ékszereit, és a narrátor az olvasóra bízta, Magdaléna melyik élete az igazi, és melyiket álmodja csak. A regény egyik fő helyszíne Pozsony, a másik pedig Bécs, ahová farsangolni és a hősnő politizálásba fogott férjének hasznos összekötte-

²⁹ KRÚDY, i. m., *Új Idők*, 1914. okt. 11., 371.

³⁰ KRÚDY, i. m., *Új Idők*, 1914. dec. 20., 640.

³¹ Vö. KÁDÁR Judit, *Az Új Idők az első világháború alatt (1914–1918): Képes történelmi-kulturális olvasókönyv*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2018, 65, 71.

téseket szerezni kocsiznak át a főszereplők. A mű olyan multikulturális világot mutat, amelyben az osztrák és magyar kultúra szorosan összefonódik, és az integráló szerepet játszó Bécsben érintkezik egymással az osztrák, magyar és cseh elit.

A háború alatti első agitatív propagandacélzattal, felkérésre készült Krúdy-műnek a kormánypárti lap irányvonalát sértő pacifizmusa ellenére (bár a szakirodalom mindeddig a szerző egyetlen háborúpárti regényeként tartotta számon) úgy tűnik, Herczeg és Wolfner József 1915-ben újabb kísérletet tettek, hogy militarista mű kerüljön a főoldalra. A tízes évek elején kabaré-jelenetek, sanzónok, kuplék szerzőjeként ismertté vált Gábor Andor (1884–1953) a háború kitörésekor *A zászlós* címmel írt egy „militarista frázisokkal teletűzdelt háborús drámát”.³² 1915 júniusának végétől (a korábbi szövetséges Olaszország hadüzenetét követő, az Isonzónál zajló első csata idején) feltehetően e műve ismeretében kezdték közölni a már ekkor is baloldali, később kommunista író háborús tematikájú regényét. Wolfnerék általában „féléves regényt”, azaz teljes kéziratot kértek,³³ ám elképzelhető, hogy az előző évi, a valós eseményeket némi késéssel követő, napló jellegű Krúdy-regényhez hasonló szerkezetű műnek csak az eleje volt meg, és az első rész monarchiapártisága alapján a háborút támogató regényt vártak. Gábor naplófeljegyzéseknek álcázott, egymáshoz kapcsolódó, csattanóval záruló jelenetek sorából álló *Egy untauglich noteszából* című szatirikus regénye (a könyvváltozat címe: *Untauglich úr: regény az itthonmaradtakról*) első fejezetében látszólag még kiállt az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradásáért folytatott háború mellett, a második résztől viszont az ő művének háborúellenessége is egyre nyilvánvalóbbá vált. Főhőse Gereben, egy huszonnyolc éves prokurista, azaz cégvezető a pesti Részvénybanknál, akit már három sorozáson is „untauglich”-nak, katonai szolgálatra alkalmatlannak nyilvánítottak. Gereben nagyhangú militarista, aki „a háborút nemcsak helyesli, hanem lelkesedik is érte”, de csak szavakban. A háború kitörésekor azzal dicsekszik, hogy önként jelentkezik frontszolgálatra, csak hogy harcolhasson a Monarchiáért, és szándékát még a munkahelyén is bejelenti, valójában azonban, önmagának is folyton hazudozva mindent megtesz, hogy az újabb sorozásokon se minősítsék „tauglichnak”. A folytatások olvasói számára fokozatosan világossá válhatott, hogy a szerző gúnyolódik saját figuráján, és Untauglich úr hazafias frázisokat pufogtató gyáva alak.³⁴ Gábor Andor a cenzoroknak és a szerkesztőségnek valószínűleg nemigen tetsző pacifista műve után az *Új Idők* egyelőre nem próbálkozott újabb háborús témájú regénnyel. 1915. szeptember végétől *A Varjú a toronyórán* című regény közlésébe kezdtek, amely a Nemzeti Színház főrendező-

32 SZIJÁRTÓ István, *Gábor Andor lírájáról = Gábor Andor emlékezete: Centenárium tanácskozás Barcsen*, szerk. LACZKÓ András, Kaposvár, 1986, 111.

33 CSATHÓ Kálmán, *Írótlársak között: Irodalmi és színházi emlékek*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 158.

34 DIÓSZEGI András bevezető írása = GÁBOR Andor, *Untauglich úr: Regény az itthonmaradtakról: Doktor Senki*, Bp., Szépirodalmi, 1958, 5–6.

je, Csathó Kálmán (1881–1964) első regénye volt. A származását tekintve az úri magyar középosztályba született, de attól pályaválasztása, illetve felesége származása miatt eltávolodó Csathó azt követően kezdte írni, hogy a háború miatt bezártak a színházak, és színésznő feleségével, Aczél Ilonával együtt megélhetés nélkül maradtak. A művet a *Nyugat* is szívesen kiadta volna, de szerény szerzői honoráriumért, a harmincnégy esztendőes kezdő író ezért inkább „magának az öreg kiadónak, Wolfner Pepi bácsinak” vitte el, ám a cégtulajdonos üzletember a kéziratot Herczeg Ferenc kezébe nyomta. Szerző és szerkesztő egyaránt kínos helyzetben érezhették magukat, *A Varjú a toronyórán* ugyanis Herczeg korábbi partnere, Csillag Teréz színésznő lányával 1908-ban kötött házasságáról szóló kulcsregény. Csathó *Író társak között* címmel posztumusz megjelent visszaemlékezései szerint Herczeg, aki ráadásul akkorra már túl volt a váláson is, azonnal rájött, hogy a regény fifikás hősnőjének modellje a saját exfelesége, Grill Júlia. A korban nagy visszhangot kiváltó ügyben egyébként Csathó is érintett volt: még minisztériumi segédfogalmazósa idején az ujja köré csavarta a lány, akinek a kezét is megkérte. Juliska azonban csak arra használta az akkor még a tipikus dzsentrí életpálya elején járó fiatalembert, hogy Herczeget féltékennyé tegye, és végre döntésre bírja, mert amint Csathó később fogalmazott: „a polgári babonákkal teli Herczeg irtózott a gondolattól, hogy egy évtizedes és a közvélemény részéről megszozott és jóváhagyott, úgyszólván törvényessé lett barátságnak azzal az országos botrányval vessen véget, hogy barátnője leányát feleségül vegye”. Juliska arra biztatta a fiatal Csathót, hogy „Herczeg bácsitól” kérje meg a kezét, akit anyjához fűződő szoros kapcsolata miatt gyerekkora óta ismert. A furcsa lánykérés valóban hatott Herczegre: a negyvenöt esztendőes férfi hamarosan inkább maga vette el a tizenkilenc éves Júliát.³⁵ A Budapesten valamikor a századforduló tájékán játszódó regény megfelelt az *Új Idők* 1914 előtti, de továbbra is érvényben maradt programjának, amely az Osztrák–Magyar Monarchia pártjára igyekezett állítani az olvasókat. Csathó ugyanis az úri magyar középosztály szemszögéből idillinek láttatta a háború előtti békeéveket. Főszereplője a tizenkilenc esztendőes dzsentrí származású Domokos Lenke, aki két fiatalemberrel is kacérkodik, hogy az így féltékennyé tett, nála huszonnyolc évvel idősebb földbirtokos, magát özvegynek hazudó, valójában nős Sivány Lászlóval, akibe már kislánként beleszeretett, elvesse magát. A nem éppen szende és ártatlan Lenke, a célja elérése érdekében még a saját nővére lelkén is átgázolni kész teremtés jól megrajzolt, az olvasóban ambivalens érzéseket keltő alakja hozzájárulhatott ahhoz, hogy Herczeg, akin mély sebet ejtett válása, lelkes szavakkal mutassa be a regényt,³⁶ sőt barátságába fogadja az író. *Hűvösvölgy* című visszaemlékezései szerint a '20-as évektől gyakran nyaralt együtt a Csathó házaspárral, még badacsonyi házának telkét

³⁵ CSATHÓ, i. m., 174, 172.

³⁶ A SZERKESZTŐ, *Új regényünk*, *Új Idők*, 1915. szept. 26., 333.

is együtt választották ki.³⁷ Amikor *A Varjú a toronyórán* utolsó része 1916. április elején megjelent, Herczeg Ferenc és Grill Júlia már túl voltak a válóperen. Az író soha nem bocsátotta meg neki, hogy elhagyta egy másik férfiért. Annyira haragudott, hogy ha az utcán összetalálkoztak, köszönni sem volt hajlandó, és ha volt feleségéről beszélt, „a megboldogult”-nak nevezte.³⁸

Az Új Idők folytatásos regényei 1916-ban

Amint Csathó Kálmán 1916 tavaszára áthúzódó műve befejeződött, Herczeg már a következő héten, az április 16-i számban belekezdett „folytatása”, *Az arany hegedű* című, az első világháború alatt játszódó regény közlésébe, melyet ő maga írt házassága felbomlásáról. A háború kitörését követően felesége önkéntes ápolónői munkát vállalt, és a hadikórházban beleszeretett dr. Manninger Vilmos sebészprofesszorba, hat év házasság után elvált az írótól, hogy hozzámelessen a sokoldalú, művelt, zeneszerető orvoshoz, akivel annak 1945-ben bekövetkezett haláláig harmonikus házasságban élt. Csathó Kálmán memoárja szerint Herczeg *Az arany hegedű* „valódi hátterét, forrását, nemcsak nem titkolta el, hanem szinte elvárta, hogy mindenki tudomásul vegye, kiről mintázta az egyes alakokat”.³⁹ A mű főszereplője Arató István Nobel-díjas tudós, akitől a fronton megsebesült, a hadikórházban idegösszeomlással ápolt „tót” származású Milka Károly százados honvédkapitány elszerette fiatal feleségét, egy szép vidéki színész törvénytelen lányát, Gráczian Katinkát. A főhősre fókuszáló elbeszélő nem kímélte sem Milka századost, sem Katinkát. Fenyő Miksa, aki feltehetően tisztában volt a mű kulcsregényjellegével, *Nyugat*-ban írt kritikájában fel is rőtta a szerzőnek a „leplezetlen, megmagyarázhatatlan”, „csaknem patológiaivá fejlődött megvetést” a két szereplő iránt, akikre Arató professzor úgy fűj, „mint a kandúr a kalitkában levő madárra”. Miközben szerint a nem elég meggyőző erővel ábrázolt, piedesztálra állított főszereplő magatartásában „a sértett kanbüszkeség ágálását látjuk”, „a szegény Gráczian Katókat illetőleg kénytelen vagyunk beérni az író, ezúttal nemcsak hiányos, de egészen elfogult, helytel-közzel a gyűlölködésig menő információjával”.⁴⁰ Közel nyolcvan esztendővel később Németh G. Béla viszont a mű erényének látta a „személyes lírával ennyire áthatott – bár itt is szordínósan kezelt – hanghordozást” melyre nem is igen talált példát a szerző más regényeiben.⁴¹ Herczeg *Az arany hegedűt* az *Új Időkből* olyannyira hiányzó hazafias magyar háborús regénynek szánhatta, de pacifizmusát nem sikerült ellepleznie. A történet a hadüzenet napján kezdődik, és Krúdy Gyula másfél

37 HERCZEG, *Emlékezései: Hűvösvölgy...*, i. m. 109, 155.

38 CSATHÓ, i. m., 179.

39 *Uo.*, 200.

40 FENYŐ Miksa, *Herczeg Ferenc: Aranyhegedű. Regény. – Kék róka. Színjáték három felvonásban*, *Nyugat*, 1917/3, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00215/06558.htm> [2020. 02. 09.]

41 NÉMETH G. Béla, *A külső élet krónikása...*, i. m., 11.

évvel korábban közreadott *A 42-ös mozsarak* című regényéhez hasonlóan lelkes háborúpártinak mutatja be a hírt fogadó fővárosi tömeget. Az eseményeket Arató szemszögéből elmesélő narrátor azonban már a kezdő jelenetben nyíltabban háborúellenes, mint Krúdy elbeszélője. Herczeg az ellenség ábrázolásakor sem volt képes a cselekvésre buzdító agitatív propaganda kívánalmainak megfelelni. A főhős ikeröccseit a galíciai orosz frontra viszik, ahonnan eleinte az *Új Idők* hasábjain megjelent katonalevelek stílusához hasonlóan hetyke harctéri tudósításokat küldenek haza, de mindketten megsebesülnek, és ennek hatására attitűdjük megváltozik. Tisztelettel és félelemmel kezdenek beszélni az orosz katonákról. Csapataikat egy hiperbolával az elbeszélő „szláv hegyek”-nek nevezi, a seregüket félelmetes erejűnek bemutató leírás pedig aligha növelte azok számát, akik a fronton akartak volna harcolni ilyen ellenféllel. Amint Mekis D. János az író születésének 150. évfordulójára kiadott tanulmánygyűjteményben fogalmazott: „A regény a háborús trauma testet-lelket, embert és emberiséget nyomorító, aktuális közösségi tapasztalattát, az ezzel kapcsolatos szorongást jeleníti meg, sajátos, kollektív kibeszélésként”, témája „A hazaszeretet, a cselekvő humanitás, és a házastársi hűség”.⁴² A szerzők pacifista érzelmeinek sikertelen eltitkolásától feltehetően nem független, hogy a háború kellős közepén a következő lapfej alatti folytatásos mű is egy szerelmi történet volt, amelyhez megint csak Herczeg Ferenc házasságának kudarca adhatta az ötletet. Szerzője Ady Endre még Nagyváradon megismert közeli barátja, Bíró Lajos (1880–1948), aki a liberális értelmiség lapja, a *Budapesti Napló* felelős szerkesztőjeként és tárcaírójaként⁴³ már az 1900-as évek végétől publikált elbeszéléseket az *Új Idők*-ben is. 1916 szeptemberétől az év végéig közreadott *Don Juan halála* című regénye (könyv formájában: *Don Juan három éjszakája*) az európai irodalomból jól ismert Don Juan-legenda újabb feldolgozása. A főbb alakok Mozart *Don Giovanni* című operája Lorenzo da Ponte által írt szövegkönyvének szereplőire hasonlítanak. Ha a témaválasztás nem tűnik is merésznek, a bennfentes korabeli olvasók szemében mégis az lehetett. Bíró a műben több helyen is finoman utal arra, hogy az önző, nőcsábász Aradi János operaénekes modellje – akinek vezetéknéve csak két betű eltérést mutat *Az arany hegedű* Aratójától – esetleg maga a nőügyeiről híres Herczeg Ferenc. Maga az alaphelyzet is Herczeg házasságának körülményeire emlékeztet: a sztárénekes Aradi megismerkedik egy tizenhat éves kacér lánnyal, Ninette-tel, akit egyelőre túl fiatalnak tart ahhoz, hogy a szeretőjévé tegye, de úgy dönt, pár év alatt kineveli magának. A mindentudó elbeszélő szerint az operaénekes éppen olyan párbajba keveredik, mint az *Új Idők* szerkesztője fiatal korában Versecen. A valódi párbajban Herczeg ellenfele meghalt, Bíró regényében élet-

42 MEKIS D. János, *Irodalmi szerepvállalás és poétikai alakítottság Herczeg Ferenc prózájában* = „Fenn és lenn”: *Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára*, szerk. GAZDAG László, P. MÜLLER Péter, Pécs, Kronosz, Magyar Történelmi Társulat, 2014, 130–131.

43 LENGYEL Géza, *Ady a Budapesti Naplónál*, It, 1957/1, 76.

ben marad, de Aradi éppen azt az eshetőséget említi, ami miatt a Herczeggel megvívó fiatalember életét veszítette: „Végre az sem volt lehetetlen, hogy ott maradok. Egy jó hónaljvágás, vidéki doktorok...”⁴⁴ A vívásban járatlan Herczeg ugyanis véletlenül átvágta vetélytársa hónalji verőérét, amit a verseci doktorok nem tudtak időben elszorítani, és elvérzett. A regényben egy naiv ifjú Aradi Jánostól kéri meg Ninette kezét, amint a valóságban is megtörtént Csathó Kálmánnal, aki Herczegtől kérte meg Grill Juliskát, mit sem tudva a köztük lévő kapcsolatról. Feltehetően az sem véletlen, hogy a november közepi folytatásban a szereplők Aradi egyik alkalmi nőismerősének kékróka bundájáról társalognak. Herczeg *Kék róka* című szalonvígjátékának premierjére két hónappal később került sor a Vígszínházban, de a *Színházi Élet* már december végén jelezte a bemutatót, és ha netán a darab megszületéséről szóló pletyka még nem terjedt volna el a városban, a szerkesztő Herczeg figyelmét valószínűleg akkor sem kerülte el a személyét célzó szinte már pimasz csipkelődés.⁴⁵ 1916 nyarán a Bruszilov-offenzíva következtében az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje az összeomlás szélére jutott, irányítását fokozatosan a németek vették át; augusztus végén Románia hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának, és a román hadsereg betört Erdélybe; az év szeptemberében az angolok bevetették az első tankokat, novemberben meghalt Ferenc József császár és király. Mindeközben az *Új Idők*nek a propagandacélokkal azonosulni nem képes szerzői a háborúra való reflexió, az ország jövőjének eltervezése helyett az olvasókat a lap szerkesztőjének magánéletével szórakoztatták. A zömében az első világháború idején Budapesten és a Magas-Tátrában játszódó regénybe a korabeli kritika által egyöntetűen tehetségesnek elismert Bíró – aki 1925-től majd az USA-ban a híres Paramount filmvállalatnak ír forgatókönyveket – a Herczegen való élcelődésen túl azonban az elvárásoknak megfelelően képes volt beleszőni némi agitatív háborús propagandát is. A világhírű énekes hazatér Angliából, mert behívták katonának, de a hiú, egoista főszereplőt az író még ellenszenvesebbé tette – legalábbis a férfiatól a háborúban való aktív részvételt elváró hivatalos álláspontot valló olvasók szemében – azáltal, hogy Aradi nemigen akar bevonulni, és tiltakozás nélkül, könnyű szívvel veszi tudomásul, hogy menedzsere a miniszternél kieszközli felmentését a népfelkelői szolgálat alól. A könnyelmű gyereklánnyól az úri középosztály jólnevelt tagjává felnőtt Ninette-et egyszerűbb volt követendő példaként az olvasók elé állítani: a nő arra buzdítja Aradit, hogy ha már fellépésre cseréli a katonáskodást, csillagászati gázsiját jótékony hadicélra ajánlja fel. A Tátrában játszódó részben egy kigúnyolt szlovák cseléd lány mellékszereplő is felbukkan, feltehetően azért, hogy a lap női olvasóiban megerősítse a Ninette megtestesítette úri magyar középosztályhoz tartozás igényét, ám a szlovákokat sértő sztereotípiát a háborúban a Monarchiához többségében lojális szlovákság önállósági törekvéseinek adhatott táptalajt. Ez utóbbi lehetőség

44 Bíró Lajos, *Don Juan halála*, *Új Idők*, 1916. okt. 29., 435.

45 Bíró, *i. m.*, *Új Idők*, 1916. nov. 12., 481.

Bíró Lajosnak 1916 második felében valószínűleg eszébe sem jutott. Tomáš Garrigue Masaryk, Edvard Beneš és a szlovák Milan Rastislav Štefánik 1916 februárjában Párizsban megalapították ugyan a létrehozandó közös állam érdekében agitáló Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, erről azonban sem az író, sem a hazai közvélemény nem értesülhetett.

Az *Új Idők* folytatásos regényei 1917-ben

A folyóirat első száma január 1-én rendhagyó módon nem új folytatásos regénnyel, hanem Herczeg Ferenc évekkel korábbi elbeszéléséből (*Akinek szerencséje van*, 1905) egy politikai eseményre válaszul átdolgozott, színpadra írt jelenetével, a *Karolina vagy egy szerentsés flótás* című „komédiájával” kezdődött. A mű IV. Károly magyar királynak szóló parabola, aki 1916. december 30-i, a Budai Várban nagy pompával megrendezett koronázását, a koronázási ebédet és a koronázási ajándékok átvételét követően családjával délután hat órakor a Nyugati pályaudvarról különvonatán hazautazott az alsó-ausztriai Reichenauban található otthonába, a Villa Wartholzba. Ezt a tettét sokan, köztük Herczeg is, zokon vették. Az író évtizedekkel később, *Hűvösvölgy* című kötetében úgy értékelte a történetet, hogy a király ezzel „jeges zuhanyt bocsátva a nemzeti lelkesedés tüzére” „kijózanította a közvéleményt, és bántó akkorddal szakította meg a nap harmóniáját.”⁴⁶ (A lapot a Habsburgok magyar királyi családként való elfogadtatásának szentelő Herczeg egy héttel később a főoldalon közreadott *Koronázás* című vezércikk szerű írásában megismételte a színművében megjelenített, a királynak szóló szemrehányását.) A darab Mária Terézia korában Bécsben játszódik, a főhős egy magyar huszárkapitány, aki feljebbvalója, egy osztrák herceg távollétében annak feleségét, Karolina hercegasszonyt legényszállásán várja titkos légyottra. Miután a huszárkapitány rájön, hogy Karolina nemcsak a férjét csalja, hanem őt is, és már igen régóta hűtlenkedik, úgy dönt, elhagyja Bécsset, és az ezredével Bihar vármegyébe kéri magát. Hogy a tanmese mondanivalója félreérthetetlen legyen, a lap csak a következő heti számban, azon az oldalon kezdte a koronázásról készült illusztrációk közlését – méghozzá Rudnay Gyula festőművész *Királyvárók az Andrássy-úton* című rajzával –, amikor az olvasók a felszavazott herceg váratlan betoppanását várják a legénylakásra. A *Karolina vagy egy szerentsés flótást* január közepétől Herczeg Ferenc *Tűz a pusztában* című folytatásos műve követte a főoldalon. Mintha Bíró Lajostól stafétabotot vett volna át, Herczeg új, kilencrészes elbeszélésének női szereplőjét is Annának hívják, azzal a különbséggel, hogy míg a *Don Juan halála* című regényben Ninette-nek nevezik, a *Tűz a pusztában* hősnője, anyja francia származására tekintettel Ninonnak hívatja magát. Elképzelhető, hogy a névátvétel oka az *Új Idők* munkatársai közt folyó játék volt, hiszen az utolsó három folytatásos

46 HERCEG Ferenc, *Emlékezései: Hűvösvölgy...*, i. m., 58–59.

regény mindegyike kapcsolódott az előzőhöz: Csathóé Herczeg megnősülésének körülményeiről szólt, azt Herczeg a saját házassága felbomlásáról írt ön-életrajzi művel folytatta, majd Bíró Lajos regénye Don Juanját Herczeg, Ninette-jét az író exfelesége életéből vett elemekkel ruházta fel. A fantasztikus eseményeket realista tónusban ábrázoló mágikus realizmus elemeiben bővelkedő *Tűz a pusztában* Mária Terézia uralkodásának idején játszódik az Alföldön. Az elbeszélés főszereplője, a jobb napokat látott, elszegényedett Annus–Ninon nem képes a falusi társadalomba beilleszkedni, viselkedését a tudatlan vidéki emberek gyanúsaként találják, és mint malefikát (boszorkányt) börtönbe vetik. Kiszabadulását egy felvilágosultabb helyi hivatalnoknak köszönheti, aki tisztában van azzal, hogy a bécsi udvar ellenzi a boszorkánype-reket. Megszüntetésük valóban a Habsburg uralkodó Mária Terézia nevéhez fűződött: 1756-ban először egy rendeletet bocsátott ki, mely a központosítás jegyében elrendelte a perek anyagának megküldését Bécsbe, majd tíz évvel később betiltotta a pereket. Herczeg szatirikus művének témája a vidéki parasztság elmaradott gondolkodásmódja, a politikai propaganda szintjén pedig célja a Monarchia elfogadtatása, tehát a társadalom belső kohéziójának megerősítése, mivel az elbeszélésben a felvilágosodás eszméinek magyarországi terjesztése, illetve a babonás hiedelmek visszaszorítása az osztrák centralizációs törekvéseknek köszönhető. 1917. január végén, Gereblye álnéven, a lap munkatársa és Herczeg barátja, Balla Ignác (1885–1976) valószínűleg a szerkesztőség álláspontját foglalta össze az addig megjelent háborús irodalomról, és egyúttal indoklását adta az *Új Idők* irodalompolitikájában várható fordultnak:⁴⁷

„A háború harmadik [valójában negyedik – K. J.] esztendejében őszinte mérleget csinálhatunk e három év irodalmáról is. A világháború kitörésekor az az irodalom, amely a nagy publikum útőerén tartja kezét, csak háborús verset, háborús novellát és háborús regényt produkált. Akkor még romantikus szépségeket látott az író a háborúban és csak azt kereste. De ezt az állandó feszültséget, a fokozott lelki eksztázist is elernyesztette a hosszú háború. Vagy talán a közönség – a fronton lévő katona és az itthon maradt szülő meg testvér – menekülni akart a valóságtól, a háborútól, hogy megpihenjen a régi, rendes, normális élet emlékein és a közönség pulzusa más vágyakat árult el? Ma már a belletrisztika is visszafordult a polgári élethez, nem háborús romantikát keres, inkább társadalmi problémákat, azt a világot, amelyből ez a rettenetes vihar ki akarta tépni.”⁴⁸

Balla nézeteit ugyan az *Új Idők* esete nem támasztotta alá, hiszen a lapban 1914 őszétől megjelent egyetlen, a háborút témául választó regény sem volt

47 Balla Ignác a húszas években Olaszországba költözött, Mussoliniról írt lelkes hangú könyvét (*A Duce és a dolgozó Itália*) maga Herczeg méltatta, lásd *Új Idők*, 1932, II, 509.

48 GEREPLYE [BALLA Ignác], *Egy tanár jegyzetei*, *Új Idők*, 1917. jan. 28., 119.

egyértelműen háborúpárti, és a továbbiakban a társadalmi problémák ábrázolását előtérbe helyezve, a szerkesztőség le is mondott közlésükről. (Militarista verset és elbeszélést nagy számban küldtek a szerkesztőségnek, ezek meg is jelentek.) Az első lapfej alatti folytatásos regény, amelynek témája az új koncepció jegyében a haladás és tradíció szembeállításával az úri osztály és vele az egész magyar társadalom jövője, Csathó Kálmán *Most kél a nap* című műve volt, amit 1917 áprilisában kezdtek közreadni, éppen azon a héten, amikor az Amerikai Egyesült Államok az antant oldalán belépett a háborúba. A mű a Fejérváry-kormány bukása után pár évvel, tehát 1910 körül játszódik, a cselekmény fő helyszíne egy fiktív erdélyi város, Oltszerdahely.⁴⁹ A regény főhőse, az úri osztályhoz tartozó Bontha András, az oltszerdahelyi főispán idősebbik fia, minisztériumi fogalmazó hazatér a fővárosból, hogy apja birtokán gazdálkodva új életet kezdjen. Kezdeti etnikai előítéletei ellenére beleszeret a város leggazdagabb polgára, egy származása miatt lenézett örmény trafikos egyetlen lányába, és elveszi feleségül. A George Eliot *Vízimalom* című regényének St. Ogg's városkájára emlékeztető, a társadalmi osztályok közti korlátok lebontását bénító pletykás kisvárost szatirikusan ábrázoló regény főhőse végül feleségével a fővárosba menekül, hogy írói pályára léphessen. Oltszerdahelyen a jövőjét perspektívatlannak ítéli, mert úgy véli, vidéken tovább él a feudalizmus, és a zömükben elszegényedett, vidéki, műveletlen – antiszemita és idegenellenes (a regényben a zsidók mellett a másik megvetett kisebbség az örmény) – földbirtokosok nem találnak más kiutat, mint hogy megyei hivatalnokként az állam pénzén éljenek. Bontha, az elbeszélő által közvetített véleménye szerint a polgárosodás útjára lépett Budapest kivétel, de az államigazgatás ott is a korrump úri középosztály kezében van. Meggyőződése, hogy ebből az egész országot tönkretevő helyzetből csak egyénenként lehet kitörni. Ezt a jövőt illetően pesszimista és tanácstalan regényt minden korábbinál több (huszonhét) folytatásban közölték, így egészen szeptember 30-ig kitartott. Még folyt az egyes részek közreadása, amikor V. I. Lenin az emigrációból visszatért Szentpétervárra; IV. Károly felszólítására lemondott Tisza István miniszterelnök, és 1917. július 20-án a szerbek, horvátok és szlovének képviselői aláírták a korfui egyezményt, egy jövőendő szerb–horvát–szlovén állam létrehozásáról. Ebben az évben a szokásos legalább három lapfej alatti folytatásos regény helyett már csak kettő jelent meg. Csathóét a szerkesztőség oszlopos tagjává, a jó tollú Farkas Pálé (1878–1921) követte október elejétől. Wolfner József nevelt fia, aki 1910-től kormánypárti országgyűlési képviselő volt, és Herczeggel együtt Tisza István baráti köréhez tartozott, kissé megkésve ugyan, de végre kellően militarista művet, műfaját tekintve bűnügyi regényt írt. *Az es-riadi rézbánya* főszereplője Antos Ervin, a budapesti székhelyű Iparbank elnök-vezérigazgatójának frontszolgálat alól felmentett, céltalanul lézengő fia, akit apja egy titokzatos háttérű ügynök tár-

49 Oltszerdahely mintája Kolozsvár lehetett: a szereplők megfordulnak például a Sétatér favázas nyári színparkjában, ami akkoriban Kolozsvár egyik nevezetessége volt.

saságában Konstantinápolyba küld, hogy a németek, illetve a többi gyarmatosításban érdekelt ország előtt a Monarchiának szerezzék meg a Törökország ázsiai részén, a Torosz-hegységben található Es-Riad gazdag rézbányájának és az oda vezető vasút építésének koncesszióját. Törökország már 1914 októberében belépett a háborúba a központi hatalmak oldalán, aminek következtében a megfelelő propagandaüzenet közvetítésére korábban is ügyelő Farkas regényében a főbb török szereplők pozitív szerepet játszanak, törökbarátsága pedig az örmény népiirtás megítélésében is megmutatkozik. 1915–1916-ban az oszmán hatóságok több mint egymillió keresztény örmény embert gyilkoltak meg. Farkas művének főszereplője az örmény genocídium tényét nem fogadja el, Antos Ervin szerint a népiirtás meg sem történt, hazug örmény propaganda fogás csupán. Konstantinápolyban Antos beleszeret egy titokzatos svéd nőbe, aki a szabad szerelem híveként a férfit csak szexpartnernek használja. Magatartásával Szigrid áthágja a női szexuális viselkedés szabályait, transzgresszív viselkedése miatt az *Új Idők* olvasói valószínűleg ellenszenves figurának találhatták. Farkas Pál, feltehetően az első hazai irodalmárok egyikeként, a nő szexuális szabadosságát összekapcsolta a szocialista nézetekkel: Szigridről kiderül, hogy „forradalmi békepropagandát” folytató szocialista orosz ügynök. Azon túlmenően, hogy alakjával az író az orosz forradalmi eszmék terjedésének meggátolására szolgáló propagandát szolgált, meglepő fordulattal sikerült az agitatív háborús propaganda megfelelő eszközévé is tenni. A bölcs és humánus törökök megkímélik az agitátornő életét, de büntetésül Ázsiába szállítják, ahol egy távoli kórházban fog betegeket ápolni. A nő boldogan fogadja az ítéletet, hiszen életcélja a szenvedőkért dolgozni. Szigrid magatartása nagy hatással van a szerelmes Antosra: megérti, hogy vannak emberek, akik „az eszméket, irányokat, programot” komolyan veszik az életben, és kezd hinni a háborúban, amit addig az emberi önzés megnyilvánulásaként elítélt. A lelkiileg éretté vált Antos most már alkalmas arra, hogy maga is a militarista propaganda eszközéül szolgáljon: vissza sem tér Budapestre, még Konstantinápolyban bevonul katonának.

Az *Új Idők* folytatásos regényei 1918-ban

A háború ötödik évében a szerkesztőség már a rövidebb prózai írásokhoz is nehezen talált új szerzőket, és egyre inkább egy szűk körre támaszkodott: Farkas Pálra, Csathó Kálmánra, Krúdy Gyulára, valamint az egyik leggyakrabban foglalkoztatott Bíró Lajosra, aki az év végén valószínűleg kellemetlen meglepetést okozott Herczegnek azzal, hogy elfogadta a Károlyi-kabinet külügyminisztériumi államtitkári posztját. Részvétele az első magyar köztársaság polgári demokratikus kormányában a monarchiapárti Herczeg szemében megbocsáthatatlan tett lehetett. Minden bizonnyal ez a politikai szerepvállalás volt a fő oka annak, hogy (1937-ben valószínűleg figyelmetlenség következtében lehozott elbeszélését leszámítva) az *Új Idők*ben többé nem jelent meg

írása, és a folyóirat fennállásának ötvenedik évfordulóján is kihagyták nevét a lap szerzőit felsoroló listáról (bár a Singer és Wolfnernél kiadott könyveit továbbra is hirdették).⁵⁰ Az *Új Idők*ben szintén rendszeresen publikáló Krúdy Gyula annak ellenére jobban járt, hogy nemcsak a polgári demokratikus forradalommal rokonszenvezett, hanem a proletárdiktatúrával is: 1919 márciusa után ugyan a folyóirat szilenciummal sújtotta, ám 1924-től újra publikálhattott, halálakor pedig a lap fényképpel és nekrológgal búcsúzott „az álmodozás óriásától”. Mindezek ismeretében talán nem alaptalan a feltételezés, hogy Bíró végleges mellőzésében szerepet játszhatott *Don Juan halála* című regénye is, amelyben nem éppen hízelgő utalásokat tett Herczegre. Ekkor már a hűséges állandó szerzőgárda mellett is gondot okozott az első oldalon közölt magyar folytatásos regények biztosítása, ezért a korábbiaktól eltérően Kádár Lehel januárban kezdett művének befejezését követően másfél hónapon át egyfelvonásosokat, kétrészes elbeszéléseket adtak közre az első oldalakon, amíg május közepére elkészült Csathó Kálmán új regénye. A temesvári születésű Kádár Lehelnek (1884–1935), *Az Est* munkatársának már kilenc éve rendszeresen jelentek meg elbeszélései a lapban, amikor 1918 januárjában az ő folytatásos művével kezdte az első számot az *Új Idők*. Kádár első regénye, *A három galamb* a budai Víziváros német kispolgárságának század eleji, békebeli életét ábrázolta megértő humorral és nosztalgiával, a folyóiratot mindvégig jellemző, az Osztrák–Magyar Monarchiát támogató integratív propaganda szellemében. A Medve utcába családjával beköltözik Primusz István magyar asztalosmester. Három gyönyörű lányának (ők a három galamb) végül sikeresen végződő férjfogási kísérletein köszörüli a nyelvét a környék pletykaszereit, német ajkú lakossága. A mű kiválasztásával (amelyből 1944-ben Bán Frigyes filmvígjátékot rendezett) a szerkesztők egyrészt a háborúba belefáradt olvasók szórakoztatását tűzték célul, másrészt újfent kiálltak a folyóiratot a kezdetektől meghatározó asszimilációs politika mellett is, hiszen a magyar lányok talpraesettsége mintául szolgált a vízivárosi német polgárlányok számára. Újdonság, hogy az 1900-as évek elején játszódó történet az *Új Idők* alapításkor leszögezett célkitűzéséhez képest – tizennégy éves lányok is olvashassák – burkoltan bár, de a korábbi szövegekénél jóval merészebben mutatta be a századfordulós főváros szexuális kilengéseit. (A három Primusz-lány egy budai tánciskolába jár, ahol a mennyezet fölött található titkos fülkében elbújva gyakorta lesi a táncoló lányokat egy gazdag, idős férfi, a névtelen „kegyelmes úr”. A kukkoló kiválasztja a neki legjobban tetszőt, majd felfogad egy úgynevezett titkárt, akinek az a feladata, hogy meghódítsa a lányt, és „őexcellenciája” palotájába csábítsa, ahol magára hagyja, hogy a vén kéjenc kiélhesse rajta vágyait.) Még folyt a regény közlése, amikor 1918. április 10-én Rómában az antant támogatásával, olasz részvétellel összeült az Osztrák–

50 Bíró Lajos 1919-ben Bécsbe, majd az USA-ba emigrált, s végül Londonban telepedett le, ahol Korda Sándorral megalapították a London Films Productions nevű filmgyártó céget. Számos híres film forgatókönyvírójaként – *A vörös Pimpernel*, *Don Juan magánélete* – nemzetközi hírnévre tett szert.

Magyar Monarchia népeinek cseh, szlovák, lengyel, román küldötteiből álló „Elnyomott Nemzetiségek Kongresszusa”, amely a háborút követően „teljesen független nemzeti államok” létrejöttét követelte. Az *Új Idők* 1918. május közepén kezdte közreadni Csathó Kálmán *Blanche, avagy a szegény rokon* című folytatásos regényét. A zárkózott Herczeget barátjának megnyerő Csathó Kálmán a háború végére a szerkesztőség oszlopos tagjává vált, akire mindig lehetett számítani. A boldog békeidőkben játszódo, saját osztályát, az úri magyar középosztályt szelíd kritikával illető, fordulatos cselekményű regényei a folyóiratbeli közlést követően a Singer és Wolfner-nél akár tizenegyezer példányban is elfogytak.⁵¹ *Blanche, avagy a szegény rokon* című művével azonban elszámította magát: a Budapesten született, Berlinben színházi tanulmányokat folytatott író, színházi rendező valószínűleg nem ismerte elég jól a választott témát, a vidéken élő dzsentrí maradi életvitelét, ezért a cselekménybonyolítás túl egyszerűre sikerült, így a regényből a szokásosnál kevesebb folytatásra futotta. Közlés közben a kiemelt első oldalakról át is tették a folyóirat belsejébe. A történet a vidéki Esztáry család kúriájában játszódik, amely valahol az Alföldön található (a szereplők utalásai alapján Püspökladánytól nem túl messze), a századfordulón. Népes rokonság él a földbirtokos Esztáry és felesége házában: lányaik és fiaik, unokáik, valamint Esztáry feleségének megözvegyült vagy férjhez soha nem ment húgai és nővérei. A modernizálódó világtól távol, évszázados szokások szerint folyik az életük. A férfiak műveletlenek, mert szerintük a könyvolvasás csak gyerekeknek és asszonyoknak való. A nők soha nem mossák a hajukat, mert úgy tartják, „elég azt néha egy kis szesszel bedörzsölni”, és nem használnak szépítőszerkeket, mert „úriasszonynak az kötelessége, hogy tisztességesen megvénüljön”.⁵² Miután értesülnek arról, hogy Drezdában élő zenész bátyjuk meghalt, elhatározzák, hogy gondoskodnak árván maradt lányáról, a húszas éveinek elején járó Blankáról. A szegény rokonról rögtön kiderül, hogy elegáns nagyvárosi hölgy. Valeriáni Blankának, aki Blanche-nak hívhatja magát, egy hét után elege lesz a vidéki dzsentrí avított életmódjából, és hazaszökik Drezdába. Mivel az alföldi cselekmény ezzel lezárult, Csathó újabb témát keresett, hogy folytatni tudja a regényt. Ezt a témát a lap korábbi programjának egyik alappilléreben, az asszimilációban találta meg. Blanche Drezdából levelet ír, melyben szökéséért mentegetőzik, és kiderül, hogy a magyar dzsentrí származású, de időközben németté vált Blanche kisasszony mégis a magyar identitást választja. Még az Esztáry pusztán megismerkedett és összebarátkozott Blau Jankával – nem melleleg Blau volt a Csathóval jó kapcsolatban álló Bíró Lajos eredeti neve is –, az egyik Esztáry fiú modern gondolkodású zsidó szeretőjével, és együtt bérelnek lakást Pesten, ahol Blanche színészetet tanul. „De már nem úgy hívják, ahogy eddig... a színlapon úgy lesz rajta a neve... Véry Blanka...”⁵³ Csathó

51 *Új Idők*, 1918. máj. 12., 411.

52 Csathó Kálmán, *Blanche, avagy a szegény rokon*, *Új Idők*, 1918. jún. 2., 462–463.

53 Csathó, *Blanche...*, i. m., *Új Idők*, 1918. júl. 7., 14.

Kálmán a vidéki dzsentrit megváltoztathatatatlannak tartotta, egyetlen javaslata a társadalom problémáinak orvoslására a magyar identitás vállalása, tehát az asszimiláció. Az asszimilációra példát nyújtó Véry Blanka azonban a nyugatias Budapesten lesz önálló keresetből élő, bizonytalan jövőjű munkavállaló. Identitásválasztása, ha sikerül is leküzdenie a színésznőséget övező gyanút (amint Aczél Ilonának, Csathó feleségének sikerült), nem lehetett recept a feudális vidéki Magyarország gondjainak megoldására. A szerkesztőség már akkor belekezdett a következő folytatásos regénybe, amikor a *Blanche, avagy a szegény rokon* még futott, de Farkas Pál *A zanzibári leány* című művét eleinte a belső oldalakon jelentették meg, majd 1918 júliusától került át a fő helyre. Mivel az egzotikus cím alapján az olvasók inkább a hátsó oldalakra szánt szórakoztató irodalomnak vélhették, Herczegék szükségét érezték, hogy a szokásos beharangozóban a tartalomról is informálják a közönséget: „nem valamely egzotikus világban szövődik cselekményének gazdag fonadéka, hanem egy sokkal érdekesebb helyen: magának Budapestnek társaséletében. E dús és irodalmilag még eléggé ki nem aknázott miliőnek is egyik legérdekesebb, az érdeklődést leginkább lebilincselő hősét tette regénye központjává: a modern leányt. Annak érzésvilágát, különleges lelkét tárja az olvasó elé azzal a közvetlen előadással és elmésséggel, amelyet Farkas Pál írásaiban annyira megszeretett a közönség.”⁵⁴ Mivel úgy tűnik, hogy a társadalmat feszítő problémák megoldására – jogkiterjesztő választójogi reform, nemzetiségek elszakadási törekvései, földbirtok aránytalan megoszlása, a gazdaság háború okozta megroppanása stb. – a folyóirat munkatársainak nem voltak javaslatai, a férfi-nő viselkedési normák szabályozására fordították figyelmüket. *A zanzibári leány* integratív propagandát foglal magában, melynek célja, hogy az olvasók kitartsanak a konzervatív nőideál mellett. A háború előtt játszódó regény fő lányalakja, az „új nő” megtestesítője, a fiatal, vidékről Budapestre költözött Brendl Dóra, egy harmincmilliós örökség várományosa ugyanis üresfejű és ostoba. Kérője, az erdélyi szász dr. Czelder István minisztériumi segéd-fogalmazó viszont értelmes és tisztességes fiatalember. A regény címében szereplő „zanzibári lány” egy bronzszobor neve, melynek apropóján az egyik Czeldert segítő szereplő kifejti véleményét az igazi értékeket nem becsülő modern fehér nőkről. Amint azt a szerkesztőség a fekete nők primitívségéről és szexuális szabadosságáról szóló etnikai sztereotípiákra építő recenziójában megfogalmazta: „A zanzibári leány tulajdonképpen nem az egzotikus vidékek gyermeke: a mi korcs és félszeg társadalmunk szülötte, divatos ruhában jár, mindennapos vendége az előkelő társaságnak, csak éppen a lelke és a szerelme szakasztott olyan, mint a forró égővi, primitív testvérée: az igazi zanzibári leányé.” A modern nő az igaz érzelmek helyett a „csillogó külsőségeket” becsüli, éppúgy mint a fekete bőrű afrikai leány a „talmi ékszereket, üveggyöngyöket”.⁵⁵ (A betegesen féltékeny, butácska Dóra nem az egyetlen fiatal női sze-

⁵⁴ *Új regényünk*, Új Idők, 1918. jún. 16., 513.

⁵⁵ Új Idők, 1918. dec. 8., 476.

replő, akinek alakja segítségével a szerző bemutatja az olvasóknak, hogy milyen a „modern leány”. Unokatestvére, a síbajnok, hegymászó Herendy Jella, akinek egyetlen szenvedélye a sport, szintén az „új nő” egyik típusa. Sportimádatában kissé hasonlít az amerikai „új nőt”, a „flapper”-t megtestesítő Jordan Baker figurájához F. Scott Fitzgerald *A nagy Gatsby* című háború utáni regényéből, bár Jordannel szemben Jellát egyáltalán nem érdeklik sem a férfiak, sem a női szerepelvárások. Magatartását olyannyira nem hajlandó a nőknek előírt szabályokhoz igazítani, hogy Jella egyik sporttársa, a Monarchia közös hadseregében szolgáló, ezért pozitív vonásokkal felruházott lengyel főhadnagy nem is tartja nőnek.) A cselekmény a lánykérés körül bonyolódik. Farkas műve populáris társadalmi regény, amelyből azonban az agitatív háborús politikai propaganda – ebben a műben a románok elleni indulat felkelése – sem hiányzott. Ehhez a szerző a férfi főhős alakját használta. Ha Czelder – aki az elszakadással fenyegető nemzetiségi törekvések megerősödésének hatására a lap korábbi, asszimilációs politikájától eltérően egyszerre német és magyar identitású – elvennie Dórát, akkor a lány hozományának egy részét arra használná, hogy a bányákat elöntő víz levezetésével biztosítsa háromszáz bányászatból élő erdélyi szász család jövőjét. A férfi szerint az erdélyi maroknyi népet – párbeszédük alapján a románok ellenséges tengere által körülvett szászokat – minden áldozat árán meg kell védeniük, mert a románok (az ő szóhasználatában ’oláhok’) örülnének, ha a szászok elpusztulnának.

A háborút ábrázoló szépirodalmat Balla 1917-ben megjelent írása óta körülötte *Új Időkkel*, amely a propagandából mégiscsak kivette a részét, 1918-ban megtörtént, amire még nem volt példa: a szerkesztők az év második felére nem találtak megfelelő témájú és hosszúságú folytatásos regényt. A helyzetet a lapszerkesztő Herczeg Ferenc mentette meg, aki négy folytatásra nyújtva *Démon a palackban* címmel novellává bővített egy anekdotát, amely október elejétől a hónap végéig kitartott. Károlyi Mihály, illetve az ő szavaira reagálva Tisza István volt miniszterelnök a képviselőházban október 17-én jelentette ki, hogy „a háborút elvesztettük”, ami a lakosság jelentős részét és a szerkesztőséget is váratlanul érthette. A közelgő tragédia érzete elbizonytalaníthatta a szerkesztőket a kíváncsú propaganda tartalmát illetően, ami szerepet játszhatott abban, hogy az *Új Idők* Farkas regényét követően ismételtelen visszatért a női viselkedési szabályokat formáló integratív propagandához. Herczeg elbeszélése *A zanzibári leány* antifeminista tematikáját vitte tovább. A konzervatív megközelítésmód nem eshetett nehezére: az író a háború alatt is parlamenti viták tárgyát képező női választójogot és a nők jogainak kiterjesztését soha nem támogatta. A *Démon a palackban* történetmondója a színházi világban és a politikában egyaránt jártas országszerte ismert férfiú, akinek a vonata lekészte a csatlakozást a pesti gyorshoz, és egy vidéki állomáson rekedt. Értesülve a neves férfi ottlétéről érte küldet a közeli kastély méltóságos asszonya, a hajdan mágnás udvarlóról, pezsgős vacsorákról és miatta vívott párbajokról híres fővárosi szépség, Hajcsáry Nina. A fővárosi előkelő körökben rég elfelejtett, megöregedett és vidékre visszavonult magányos nő elmeséli válása, egy

pikáns botrány történetét. A meglepő fordulattal záródó eset leírásánál érdekesebb a középosztálybeli narrátor habitusa,⁵⁶ amellyel az olvasók felé közvetít egy magatartásformát: az úri osztályhoz tartozó férfiak viszonyulását a hozzájuk felkapaszkodó, de a viselkedési szabályaikat áthágó nőkről. (Nina annak idején hozzámment egy báróhoz, és amint a narrátor kajánul megjegyzi, „ebbe a házasságba Erdeyék hozták az ősi nevet, és Hajcsáryék az új vagyont”.) A távolságtartó, ironikus történetmesélő a görög mitológia sztümphaloszi (Herczegnél: stymphalida) húsevő (férfievő) madaraihoz hasonlítja a társadalmi normákat megszegő nőket, akiket méltán ér utol végzetük, a magány és a deklaszálódás. Az *Új Idők* 1918. november 3-i számának rendhagyó módon két lapfeje volt. Az első lapfej alatt vezércikk köszöntötte az őszirózsás forradalmat, a második lapfej alatt a lapban korábban is publikáló Bethlen Margit grófnő (1882–1970), a későbbi miniszterelnök, gróf Bethlen István felesége *Majd* című kisregényét kezdték közölni. A társaságkedvelőnek, bohémnak, sőt excentrikusnak tartott grófnő szimbolikus mesék és elbeszélések írásával kezdte pályafutását, amelyekben a női irodalommal foglalkozó kortárs irodalomtörténész Bánhegyi Jób szerint „kissé keserű, fölényes és kiábrándult, de mégis emberszerető és az erkölcsi értékek válságán finom iróniával és humorral elmélkedő világnézet” nyilatkozott meg.⁵⁷ A világháború alatt játszódnak, ám már a Monarchia felbomlásának kezdete után (T. G. Masaryk október 18-án adta ki az USA-beli Pittsburgben a Csehszlovák Függetlenségi Nyilatkozatot) közreadott pacifista mű főszereplője egy árva úrilány, aki nevelőszülei óhajára tizenhét évesen feleségül megy anyja hajdani udvarlójához. Hella habitusa éppen olyan, mint az amerikai modernista írónő, Gertrude Stein 1911-ben megjelent *A szelíd Léna* című kisregényének címszereplőjéé. A magára hagyott Hellának, akárcsak Stein Lénájának, nincs saját akarata, mindenkinek zokszo nélkül engedelmeskedik. A háború kitörésekor bevonuló férje elesik az első harcokban. Évekkel később a sebesültkórházban dolgozó Hella megismerkedik egy lábadozó tiszttel, akivel talán új életet kezdhethetne, de Ákos Jenőnek vissza kell mennie a frontra. Halálhíre érkezik, és Hella engedelmesen tűri, hogy eljegyezze egy másik, a háborúban szintén súlyos sérülést szenvedett férfi. Amikor a nő megtudja, hogy Ákos él, és serege újra a Kárpátokban harcol, önuralmát veszítve berohan a környező erdőbe, hátha összetalálkozik a férfival. Hellát eltalálja egy golyó, halála rámutat a háború értelmetlenségére. Az írónő szenvtelen stílusú elbeszélésmóddal nyomatékosított háborúellenes attitűdje ekkorra bizonyára már a társadalom többségében megértésre talált. Műveit azonban az amerikai kánonba bekerült Gertrude Steinével szemben a magyar irodalomtörténet-írás soha nem tette elemzés tárgyává, aminek nemcsak nő volta lehet az oka, hanem arisztokrata származása és különleges társadalmi pozíciója is, amelynek a korabeli közvélemény szemében valószínűleg nem tudott megfelelni (a miniszterelnök és felesége házasságon kívül folyta-

⁵⁶ FARKAS Zoltán, *A kultúra szociológiai megközelítése*, Jel-Kép, 2006/1, 42.

⁵⁷ BÁNHEGYI Jób, *Magyar Nőírók*, Bp., Szent István Társulat, 1939, 202.

tott viszonyai köztudottak voltak). Bethlen Margit valószínűleg hétről hétre írt kisregényéből végül csak hat részre futotta, a szerkesztőség ezért kénytelen volt december közepén az év végéig, három számon át kitartó új szépirodalmi alkotás közlésébe fogni. A Bostonban, Bécsben és a párizsi Sorbonne-on tanult, művelt újságíró, Pekár Gyula (1867–1937) elbeszélését választották, aki országgyűlési képviselősege mellett már 1901-től tagja volt a nemzeti szellemű magyar szépirodalom művelése céljából alapított Petőfi Társaságnak. A *befalazott ablak* című, a felvidéki Luzsánban (ma: Šarišské Luzianky, Szlovákia) 1870-ben játszódó történet főhőse Dickens *Szép remények* című regényének Havisham kisasszonyához erősen hasonló tragikomikus alak, Korláth Amália, azaz Máli néni. A húszholdas parkban található kastélyában egyedül élő, magyar beszédébe német mondatokat keverő különc idős hölgy harminckét éve minden vasárnap kiül sárga szalonja ablakába, hogy fiatalkori szerelmét lássa arra lovagolni, várva, hogy egy bált követő összevitalkozás miatt bocsánatot kérjen tőle, és megkérje a kezét. Egy vasárnap a férfi nem jelenik meg az ablak előtt, Máli kisasszony és a személyzet pedig azt hiszik, hogy az idős udvarló meghalt. Az idős nőt a német nevű Fritz inas tájékoztatja a történetekről, és szlovák kifejezésekkel tűzdelt magyar beszéde arra a következtetésre ösztökélhette az olvasókat, hogy a Felvidék többetnikumú régió, melyet tehát a szlovák nemzetiségű lakosság nagyobb számára hivatkozva igazságtalan lenne a Magyar Királyságtól elvenni, hiszen még az egyes emberek identitása sem meghatározható. 1918 legvégén az *Új Idők*ben az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradása érdekében folytatott propaganda tartalma tehát váratlanul megváltozott, huszonnégy év az asszimilációt proponáló, a magyar szupremácia jegyében a kultúrát etnicizáló politikája helyett a többszörös identitás elfogadására buzdított, de már túl késő volt. Mivel az uralkodó elitbe bejutott Herczeg Ferenc látóköre polgári származása ellenére a század második évtizedére már leszűkülte, és magatartásában, gondolkodásában az úri középosztályhoz idomult, a vereségért és a háborút követő összeomlásért való felelősséget illetően hibás következtetésre jutott. Még emlékezéseinek a második világháború alatt írt részében sem ismerte fel, hogy a lapja által képviselt magyar szupremácia ideológiája káros hatást gyakorolt, és szerepet játszott a Monarchia összeomlásában, valamint a Magyar Királyság megszűntében. Az *Új Időket* ezért a trianoni békeszerződést követő évtizedekben az irredenta ideológia szolgálatába állította. Jan Assmann szerint az egyes társadalmakban a folyamatosan végbemenő identifikációs appropriáció során szüntelenül formálódik a kulturális hagyomány. Megállapítása alapján száz év távlatából nézve az 1914–1918 közötti időszakban az *Új Idők* lapfeje alatt kezdődő, az olvasók általános ideológiájának, mentalitásának alakítását célzó folytatásos regényeiben képviselt kulturális örökségből a mai társadalmi értékrendszerben, bár a korábbinál palástoltabban, megőrződött a magyar kulturális felsőbbrendűség ideája, és a közbeszédben, nyíltabban, az abból is következő idegenellenesség és a környező népek lenézése. A társadalom egy részének világnézetében megmaradt az úri magyar középosztály hajdani irá-

nyító szerepéhez kapcsolódó antikapitalista beállítódás. Az úri és az alsóbb osztályok mereven hierarchikus viszonyának következményeként még mindig általános a tekintélytiszteleten alapuló patriarchális szemléletmód és ezzel összefüggésben a nők férfiaknak alárendelt szerepének elfogadása. Máig nem sikerült tisztázni a lakosság viszonyulását a demokráciához, ami, legalábbis az *Új Idők* írásainak alapján, a háború végén ambivalens volt. Herczeg és lapja monarchiapártisága sikeresnek bizonyult: az Osztrák–Magyar Monarchia iránti nosztalgia a kulturális hagyomány része maradt.

Pataky Adrienn

NYUGATOS SZERZŐK KIADÁSI LEHETŐSÉGEI A HÁBORÚ ÉVEIBEN

A világháború előtti „Nyugat-válság”

Hatvany Lajos és Osvát Ernő párbaja, majd nyílt szakítása nagyban befolyásolta a *Nyugat* és egyúttal szerzőinek megjelenési, kiadási lehetőségeit. Hatvany és Osvát vitájának kirobbanása és ezzel a *Nyugat* folyóirat válságának kezdete 1911 elejére tehető. Hatvany a *Nyugatot* a hagyományokba ágyazódó, de progresszív lapként, leginkább a köré csoportosuló szerzők fórumaként gondolta el, Osvát szerkesztési elvei azonban más szempontokat követtek – új szerzőket, tehetségeket keresett, ugyanakkor nem akarta közölni például a Hatvany által pártolt Bródy Sándort és Gárdonyi Gézárt. Ez az elv Ignótust és Ady Endrét zavarta, Ady már az első lapszámok idején nehezményezte, hogy a „Nyugat is már ötödikes gimnazistákat engedett magához” – írja 1908-ban (!).¹ Noha Hatvanynak is voltak pártolói, a legtöbb nyugatos Osvát mellé állt.

A *Nyugat* 1910-től részvénytársaság volt, többségi tulajdonban Hatvanyé, aki a részvényeknek nagyjából a felét eladta a Révai Kiadó üzletvezetőjének, Magyar (Mannheimer) Mórnak (Ignótus barátjának). Miután Hatvany *Irodalompolitika* című cikkében 1911 végén megírta lesújtó véleményét Osvát szerkesztési elveiről, Magyar Mór, talán az anyagi bukástól is tartva (hiszen egész vagyonát befektette), öngyilkos lett: 1912. január 13-án főbe lőtte magát Mórícz Zsigmond pisztolyával – gyászjelentése a *Nyugat* azévi második számában jelent meg. Mórícz egyébként többször nagy összegeket kapott előlegként a részvénytársaságtól, a tárgyalt évben 6000 koronát. Ezzel szemben „1911-ben Babits Mihály egész évi fizetése 2400 korona volt, amihez még 200 korona személyi pótlékot és 800 korona lakbérsegélyt kapott”. A Hatvany és Osvát közötti párbajjal és Magyar Mór halálával „természetesen a Mórícznak és másoknak előlegül adott összegek fedezete is eltűnt, ráadásul 1911 második felében nyoma sincs annak, hogy például Mórícz tervezett életműsorozatából (amire ezeket az összegeket felvette), bármilyen kéziratot is teljesített volna”.²

1 Ady Endre levelei, szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1983, 320.

2 BUDA Attila, *Ki volt Magyar Mór?*, Irodalomismeret, 1999/3–4, 155–164.

Nem sokkal később, a cégbíróági bejegyzés szerint márciusban³ Hatvany távozott a folyóirattól, de a részvénytársulattól nem.⁴ A lap továbbra is a Révai és Salamon nyomdában készült, amely korábban, a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Rt. létrejötte után felvette a Nyugat nyomda nevet (1916-ig működött). „A lapot ezután a Pallas Rt. nyomdája állította elő, melynek 1917-ben igazgatósági tagja lett Hatvany Lajos, s az is maradt 1919-ig. Ily módon, ha lazább szálakkal is, újból találkozott a Nyugattal, helyesebben annak szerzőivel. 1918-ban létrehozta az Esztendőt, némiképp rivális lapként, s a Pallas Rt. nyomdájában a szája-íze szerint való nyugatosok műveit is elkészítették; például Móricz Zsigmond, Tóth Árpád, Schöpflin Aladár, Szomory Dezső, Kaffka Margit, Ignotus egy-egy kötete is ott kapott végleges formát.”⁵

A Nyugat kiadványai és szerkesztési elvei az első világháború végéig⁶

1914 közepén a legtöbb nyugatos még inkább háborúpárti volt (például Ignotus, Balázs Béla), mint pacifista (például Ady Endre, Babits Mihály).⁷ Ugyanakkor a háború első két évében a *Nyugat*nak mint viszonylag alacsony példány- és olvasószámú lapnak nem volt kötelező állást foglalnia, kimaradhatott a propagandából. Ignotus 1916-ban úgy vélte, hogy a cenzúra „sehol sem enyhébb, az egy Angliát kivéve, mint nálunk”.⁸

Az Európa-szerte elhúzódva bevezetett és nehézségeket okozó 1914-es sajtótörvényig,⁹ vagyis nagyjából az első világháború kitöréséig nem szankcio-

3 BFL Bp. Kir. Törvényszék, cégbíróági iratok. Irattári szám: 931/1910. A bejegyzés dátuma: 1912. márc. 27. Megjelent a Központi Értesítő 1912. máj. 12-i (38.) számában.

4 A bekezdés adatait és részletesebb információkat lásd LÁNG József = *Vita a Nyugatról*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, Bp., PIM – Népművelési Propaganda Iroda, 1973. <http://mek.oszk.hu/05700/05715/html/15.htm> [2020. 03. 02.]

5 BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó(k) könyvei és dokumentumai*, kézirat, 27.

6 A fejezetet egyes részei megjelentek az alábbi szövegben: PATAKY Adrienn, *Szonettek és (Szonett)fordítások a Nyugatban az első Világháború idején – Baudelaire magyarul = Az első világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban*, szerk. FODOR József Péter, MAROSI Renáta, MIKLÓS Dániel, PÉRÓ Krisztina, SZABÓ Roland, Bp., ELTE DÖK, Trefort-kert Alapítvány, 2017, 100–104.

7 Lásd FENYŐ Mario, *A Nyugat hőskora és háttere*, Debrecen, Csokonai, 2001, 107–114.

8 IGNOTUS, *A politika mögül*, Nyugat, 1916/24, 880.

9 1914. április 11-én (szimbolikusan 1848-ra utalva) hirdették ki a XIV. törvénycikkelyt, azonban azt a hadiállapot beálltával azonnal felülírta egy korábbi törvény: „11. § A ministerium elrendelheti, hogy az időszaki lapoknak és más sajtótermékeknek a sajtóügyi közvádlóhoz benyújtandó sajtórendészeti köteles példányait a szétküldés előtt kell a legközelebbi kir. ügyészségnek, illetőleg rendőrhatalóságnak kézbesíteni és hogy a szétküldés, a mennyiben a kir. ügyészség vagy a rendőrhatalóság korábban meg nem engedik, időszaki lapoknál csak a sajtórendészeti köteles példány kézbesítésétől számított három óra múlva, más sajtótermékeknek a kézbesítés napjától számított egy hét múlva veheti kezdetét. // Ha az első bekezdés értelmében kijelölt kir. ügyészség vagy rendőrhatalóság arról győződik meg, hogy valamely sajtótermékkel oly bűncselekmény követtetné el, a mely a hadviselés érdekeit érinti, a sajtóterméknek szétküldését megtilthatja. Köteles azonban a kir. ügyészség vagy a rendőrhatalóság a tilalommal együtt

nálták a lapok politikai megnyilvánulásait Magyarországon. Így nyílt mód arra, hogy a *Nyugat* tulajdonképpen „a kezdetektől politizált, s ennek a politizálásnak Ignotus volt a főszereplője egészen 1919-ig”.¹⁰ Ignotus a *Nyugat* főszerkesztőjeként, az olvasói körre jelentős hatást gyakorolva indította el 1910-ben a *politika mögül* című rovatot. A *Nyugatot* azonban, főleg a világháború időszaka alatti csökkentett példányszám idején, nem olvasta az ország túlnyomó része, inkább csak a nagyvárosok (Budapest, Temesvár, Pozsony) elitje, az általános közvéleményre tehát nem gyakorol(hatott) számottevő hatást, nem véletlenül írt Ignotus a sokkal szélesebb körben olvasott napilapokba is. A *Nyugat* Kiadó „csak 1916-ban tette le az óvadékot, amelyet a politikai lapoknak lététbe kellett helyezniük az esetleges sajtórendészeti bírságok fedezetéül”.¹¹ 1916-tól kezdve tehát hivatalosan is politizálhatott a *Nyugat*, a háború végére – talán ettől nem függetlenül – meg is ugrottak a példányszámok körülbelül a korábbi példányszám kétszeresére (4000) a világháború első éveéhez képest.¹²

A *Nyugat* viszonya a népnemzeti-konzervatív irányzat képviselőivel a kezdetektől ellenséges volt, világirodalmi preferenciái miatt, és mert velük szemben modern elképzeléseket vallott, a korabeli magyarországi nemzetkép és irodalomszemlélet elmaradottságát hangsúlyozta.¹³ A folyóirat *Nyugat-Európára*, a modern társadalmi és kulturális eszmékre fókuszált, világirodalmi közleményei 1914-ig viszonylag kiegyensúlyozottak voltak, a háború alatt azonban hangsúlyeltolódások tapasztalhatók az egyes nemzetek, nyelvek tekintetében: előbb a németek, később a franciák, majd az oroszok előtérbe kerülése érzékelhető.

Az 1909-es első kötetével (Gellért Oszkár *A deltánál* című verseskötete) útjára indított *Nyugat* Kiadó éppúgy közölt magyar, mint külföldi szépirodalmat, és sokféle szakkönyvet is megjelentetett, nemcsak irodalomtudományosat (például: *Az oldott jóid molekuláállapotáról*, *Körbonclástan*, *A pénztőkekészlet szaporítása*, *Esztétika* stb.). A *Nyugat* szerkesztői 1910-ben kijelentik, hogy

„A *Nyugat* Könyvtár művészi programja ugyanaz, melyet a *Nyugat* folyóirat is magáénak vall, és a művelt magyar olvasóközönség osztatlan tetszésére

a tilalom megszegésének a 25. §-ban megállapított következményeit a sajtótermék előállítójával (nyomdászszal stb.) közölni és őt arra figyelmeztetni.” – lásd az 1912. évi LXIII. törvények 11. §-át. [Kiemelés tőlem – P. A.] A törvények forrása: *1000ev.hu*, szerk. Pomogyi László, kiadta a Wolters Kluwer Kft.

10 ANGYALOSI Gergely, *Politika a Nyugatban – a Nyugat politikája = A minta fordul egyet: Esszék, tanulmányok, kritikák*, Bp., Kijárat, 2009, 39.

11 KÖSZEG Ferenc, *Egy letűnt nemzedék elfeledett krónikása*, Holmi, 2008/1, 125.

12 1914–1915-ben 1600–2100, 1916–1919-ig is legfeljebb 4000 példányban jelent meg, lásd FENYŐ, i. m., 117.

13 Erről részletesebben lásd Rákai Orsolya és Szénási Zoltán írásait: RÁKAI Orsolya, *A teljes zenekar: Schöpfung és a társadalmi modernség irodalmi kérdése*, Bp., EditioPrinceps, 2013. és SZÉNÁSI Zoltán, *Az irodalom mint a politika tapasztalata a Magyar Figyelő történetének első periódusában (1911–1914)*, Irodalomismeret, 2014/4, 4–17.

megvalósítani törekszik: európai színvonalú magyar irodalmat teremteni, szóhoz juttatni mindazokat a törekvéseket – tekintet nélkül politikai hitvallásukra –, melyekben érdekes írói egyéniségek művészi formában nyilatkoznak meg, egyszóval esztétikai kultúránkat fejleszteni. [...] megjelennek a magyar és világirodalom legjobb termékei, [...] olvasóink megismerkedhesse-
nek olyan [külföldi] írókkal is, kiket eddig csak az irodalmilag művelt felső tízezrek körében ismertek és becsültek.”¹⁴

Az 1910-es előfizetési felhívásban a *Nyugat* úttörő lapként nevezte meg magát, célja „[ö]sszehozni a magyar irodalmat s a magyar közönséget [...] A Nyugat hasábjain a mai magyar irodalom legérdekesebb egyéniségei s legfinomabb tollai találkozhatnak, a múlt legnemesebb hagyományai, a jelen legkomolyabb törekvései egyesülnek.”¹⁵ – szól egy részlet „A NYUGAT kiadóhivatala” aláírással ellátott előfizetési felhívásból. Az 1911. október 1-i szám elején a negyedik évfolyama végére érő *Nyugat* hosszabb olvasói tájékoztatást közölt, amelyben összefoglal, és előre mutat: „érdekes speciális számot hoz már a közeljövőben a NYUGAT. Éspedig: [...] egy külföldi számot, mely a legkiválóbb külföldi esszéírók és kritikusok dolgozatait hozza”,¹⁶ ezen kívül minden számba Ady-verseket ígérnek a szerkesztők, továbbá politikai írásokat Ignotustól és egyéb magyar (!) írásokat, illetve világirodalomból a legközelebbi számba Verlaine és Mallarmé verseit (Szabó Dezső fordításában). Nem sokkal a közlemény után (1911 novemberétől) a Nyugat Könyvtár az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság birtokába került,¹⁷ de korábbi elvei szerint működött tovább. A következő évben a folyóirat kiadása elé is akadályok gördültek, a Nyugat Irodalmi és Kritikai Félhavi Szemle veszi át a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaságot – a folyóiratot Ignotusék szerkesztik tovább, de ezévtől kezdve saját tulajdonukká válik a lap.

Az első világháború kitörése a folyóirat több tervét megghiúsította, sőt 1916-ra a lap a megszűnés szélére jutott. A részvénytársaság – amely ráadásul nemcsak a *Nyugat* folyóiratot adta ki, hanem például (1909-től) a *Politikai Hetiszemlét*¹⁸ is – a háború miatt „felszámolni lévén kénytelen [...] megszűnik. Tetszetős ólombetűit a fémközpont veszi át srappnellgyártás céljából. [...] Ez a váratlan körülmény és a háború okozta egyéb nehézségek miatt is legnagyobb sajnálatunkra kénytelenek vagyunk a Politikai Hetiszemlét rövid ideig

14 Először a *Nyugat* 1910. november 16-i számában olvasható, később többször kiegészül, módosul. Ezt a reklámszöveget közölték az egyes füzetek végén is, illetve redukálva más lapokban, hirdetésként. [Kívágások, kiemelések tőlem – P. A.]

15 Előfizetési felhívás, megjelent: *Nyugat*, 1910.

16 *Nyugat*, 1911. okt. 1., 505–600.

17 A *Nyugat* folyóirat és kiadó kapcsolatát, főként a kiadó történetét lásd BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000.

18 A *Saturday Review* mintájára alapított *Politikai Hetiszemle* politikai, közgazdasági, társadalmi, irodalmi és művészeti lap (később továbbá sportközlöny) a fenti témakörökhöz kötődő eseményekről közölt bírálatokat, első száma 1894 szeptemberében jelent meg, kisebb megszakításokkal 1939-ig működött.

szüneteltetni”¹⁹ – közli a lap. Mindez a *Nyugatra* is kihatott, egy 1916-os határozat szerint ugyanis „a dr. Fenő Miksa budapesti lakos kiadásában megjelenő Nyugat című szépirodalmi és kritikai lap ezentúl politikai tartalommal fog megjelenni”.²⁰

A csődbe menetelt a lap ellenzői nem leplezett kárörvendéssel szemlélték, ezt jól mutatja például az alábbi, anonim cikkrészlet a soproni *Új Életből*, 1916-ból:

„a Nyugat irodalmi rt., miután a háborús két év alatt részvénytőkéjének több, mint felét elvesztette, felszámol. Magyarország közgazdasági életéből egyike azon vállalatoknak tűnik el nyomtalanul, amelyeknek megalapításakor a destruktív irány üzleti hasznosítása volt a célja. Rikító üzleteiességre törekedett ez a kereskedelmi vállalat, amelynek felszámolásánál a háború rendteremtő hatása nyomatékosan megnyilvánul abban, hogy a felszínről, amelyen úszkált, fokozatosan eltűnteti a kijózanodott közszellem és gazdasági észretérés, amely lovat adott a nyugatiak alá jó ideig, s ezek tényleg lóhátról beszéltek a közönséggel és a magyarsággal, meg a jó ízléssel.”²¹

A hasonló vélemény nem volt egyedülálló az 1910-es években, a soproni lap egy évvel későbbi, 1917-es lapszemléje (cikkét ismét név nélkül közölve: az eltitkolással talán ugyanazt a szerzőt leplezve) szintén elmarasztalja a *Nyugatot*, mert az

„Megkerült szókificamítók, zagyva félrebeszélők és nagyon is meztelenkedő szennyírók nagyképűsködő folyóirata; azt lehet mondani: a szabadkőmíves felforgatók irodalmi bukfencező tere. Pocsolya, örültház, Ahaszvár zsinagógája. Egymást iszonyú komolyan veszik; úgy beszélnek egymás szellemi termékeiről, mintha csakugyan ők csinálnák a magyar irodalmat. Valóságos kölcsönös megbámoló társaság. Az irodalomnak egyébként éppoly kevés köze van hozzájuk, mint nekik a jóízléshez.”²²

Nem sokkal a fenti írás megjelenése után, 1917 májusában a felszámolás alatt lévő Nyugat Rt. átadta könyveit a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaságnak. Sok Nyugat-kiadvány 1917-ben vagy utóbb Lantos Adolfhoz került, ez Lantos az Athenaeumnak írt leveléből (1917. március 29.), illetve a Lantos-féle jegyzékekből (1917. április 26., 1917. május 30., július 13.) tudható.²³

¹⁹ Politikai Hetiszemle, 1916. jún. 25.

²⁰ BFL, előszám: 83 785/912–XI.

²¹ [S. n.], *Új Élet*, 1916. ápr. 20., 4.

²² [S. n.], *Új Élet*, 1917. márc. 1., 2–3.

²³ A felsorolt dokumentumok lelőhelye: MNL OL Z 720.

A folyóirat azonban mindvégig, még ha a háború alatt – időlegesen – kisebb példányszámban is, működött. A kritikus hangok a háború alatt és Trianon után kifejezetten felerősödtek, és ezzel együtt a *Nyugat* világirodalmi törekvései is egyre élesedtek, noha valamelyest alkalmazkodtak is a politikai helyzethez: 1917-től például megszaporodtak az orosz tárgyú írások. A *Nyugat* ellensúlyozásaképpen a fenti véleményhez hasonló képviselők saját folyóiratot alapítottak, az 1923-ban indult *Napkeletnek*, a Magyar Irodalmi Társaság folyóiratának éveken át Tormay Cécile volt a főszerkesztője. A lap programadó cikkét Horváth János írta, amely szerint „Ízlésünk ma a bomlás állapotában van”²⁴ – bár ezzel csak implicit utal a *Nyugat* folyóira-ra.

A nyugatosok könyvkiadási lehetőségei tehát elsősorban nem a cenzúra működése miatt, sokkal inkább anyagi okokból váltak nehézkessé. A háború során korlátozott volt a felhasználható papírmennyiség;²⁵ 1916-ban létrejött az Újságpapír Központ, amely szabályozta és engedélyezte a papírt. A legtöbb lap oldalszámcsökkentéssel próbálta fenntartani példányszámaikat, noha egyesek nem szorultak rá erre, hiszen még mindig létezett a Miniszterelnökség Sajtóirodája is, amelynek a 19. század vége óta feladata volt egyes – kormánypárti, illetve nemzeti – lapok anyagi támogatása, így került kivételezett helyzetbe a *Borsszem Jankó* vagy a *Pester Lloyd*.

A világháború éveiben rengeteg korábbi Nyugat-kiadványon kénytelen volt túladni a társaság, ezek például a már említett Lantos Adolf könyvkereskedőhöz, antikváriushoz kerültek, akinek 1919-es árjegyzékében szerepelnek többek között Halász Imre 1911-es nyugatos könyvének példányai is. Halász Imre könyvét (*Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*) a *Nyugat* a világháború kitörését megelőző napokban kezdte újra árulni, ekkortól – augusztus 1-től – szerepelt a könyv reklámja egymás után több lapszámban. Előtte a kiadó csődje miatt az eladatlan példányokat az Athenaeum őrizte, vagyis inkább raktározta, mint árulta.²⁶

A két kiadó között utóbb konfliktusok is voltak, az Athenaeum Könyvkiadó osztályától fennmarad például egy datálatlan (valószínűleg 1916 eleji) levél, amelyben arra kéri Babits Mihályt, „szíveskedjék lehetőleg gondoskodni róla, hogy ez a hirdetés [t. i. a *Gólyakalifa* kiadásáról] a *Nyugat* folyóiratban többé ne jelenjék meg”, hiszen korábban már vállalta annak kiadását az Athenaeum.²⁷ Későbbi levelükben (1916. július 17.) már a többszöri kérés

24 HORVÁTH János, *Új közlés felé*, *Napkelet*, 1923/1, 81–84.

25 Lásd 734/1916. ME sz. rendelet.

26 Lásd erről Buda Attila megjegyzését, miszerint a könyvkereskedelmi hiány nyoma például Vitéz A. kassai könyvkereskedő hirdetése, amelyben ezt a könyvet kereste: *Corvina*, 1914. máj. 20., 87.

27 OSZK Kt. Fond III/1 437/9. Gépirat, óégjelzéses levélpapíron, autográf aláírásokkal, felettük hosszúbélyegző lenyomatával. A fejléc szövege: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai / R.-Társ. könyvkiadó-osztálya. Címzés a fejléc alatt: Nagyságos / Babits Mihály úrnak, / Budapest. Vö. *A gólyakalifa* kritikai kiadásával: BABITS Mihály, *A gólyakalifa, Kártyavár*, s. a. r. ÉDER Zoltán, a Babits Kutatócsoport, Bp., Historia Litteraria Alapítvány, Korona, 1997, 455.

ellenére is megjelenő hirdetésre hivatkozva a regény kiadásától való elállással fenyegetőznek:

„A hirdetmény a Nyugatban többé ne jelenjék meg, mert mi, ha azt továbbra is hozzák, úgy a legnagyobb sajnálatunkra kénytelenek lennénk a könyv kiadásáról véglegesen lemondani. Ebben az esetben kérni fogjuk Nagyságodat arra, hogy a Gólyakalifa kiadására vonatkozó szerződést méltóztassék semmisnek venni, és az arra kifizetett honoráriumot nekünk visszajuttatni.”²⁸

Egy októberi levél tanúsága szerint²⁹ megoldódott a probléma, a Nyugat kiadóhivatala nem hirdeti többé a regényt, ezért az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság nekilát a kiadásnak. A *gólyakalifa* – amely először 1913-ban a *Nyugat* folyóiratban jelent meg, könyvformában 1916 végén látott napvilágot.

A Nyugat Kiadó(k sora) több mint 300 könyvet és dokumentumot jelentetett meg fennállása alatt. Ezek közül viszonylag sok került nyomdába 1914–1918-ban, a háború idején,³⁰ amiből arra a következtetésre juthatunk, hogy a Nyugat – részvénytársaságként egyre ritkábban, viszont – folyóiratként vagy nyomdaként kiadta a könyveket. A legkülönbözőbbeket: verset, prózát, emlékiratot, szakkönyvet stb. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa: 1914 második felében megjelent a *Kórboncolástan*,³¹ Croce *Esztétikája*,³² Cséry Lajos *Magyarország a világháborúban* című könyve.³³ 1915-ben adták ki az *India és a világháborút*,³⁴ Móricz Zsigmond *Mesék a zöld fűvön* című könyvét,³⁵ Fábian Sándor *A pesti diák háborús élete az egyetemtől a börtönig* című kötetét,³⁶ Bonaparte Napoleon emlékiratát,³⁷ Halász Gyula *Utolsó napjaim orosz földön*

28 OSZK Kt. Fond III/1 437/10. Gépirat, cégjelzéses levélpapíron, autográf aláírásokkal, felettük hosszúbélyegző lenyomatával. A fejléc szövege: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai / R.-Társ. könyvkiadó-osztálya. Címzés a fejléc alatt: Nagyságos / Babits Mihály / tanár úrnak, / Budapest.

29 1916. okt. 18. OSZK Kt. Fond III/1 437/11. Gépirat, cégjelzéses levélpapíron, kézírásos beszúrással, autográf aláírásokkal, felettük hosszúbélyegző lenyomatával. A fejléc szövege: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai / R.-Társ. könyvkiadó-osztálya. Címzés a fejléc alatt: Nagyságos / Babits Mihály / tanár úrnak, / Budapest.

30 A résztema kibontásában nagy segítségemre voltak az alábbi munka adatai, amelyért köszönettel tartozom a szerzőnek, lásd BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó(k) könyvei és dokumentumai* (kézirat).

31 BUDAY Kálmán, *Kórboncolástan*, közr. VESZPRÉMI Dezső, Bp., Universitas (Nyugat nyomda), 1914/1915, I–II, 385.

32 Benedetto CROCE, *Esztétika*, a 4. átdolg. kiad. alapján ford. Kiss Ernő, Bp., Rényi Károly, (Nyugat – Révai és Salamon – nyomda), [1914]. A kiadás megállapítása MKE 1915. alapján.

33 CSÉRY Lajos, *Magyarország a világháborúban*, Bp., Nyugat, Révai és Salamon – nyomda, [1914].

34 FELEKY Géza, *India és a világháború*, Bp., Eggenberger (Hoffmann Béla) kiadása, (Nyugat nyomda), 1915.

35 MÓRICZ Zsigmond, *Mesék a zöld fűvön*, Bp., Athenaeum, (Nyugat nyomda), 1915.

36 FÁBIÁN Sándor, *A pesti diák háborús élete az egyetemtől a börtönig*, Bp., Rényi Károly, (Nyugat nyomda), [1915]

37 Bonaparte NAPOLEON, *Emlékirata: A magyar Napoleon-irodalom legrégebb, egykorú kéziratosa lelete 1815–1915*, jegyz. HUTTKAY Lipót, Bp., „Magyar Vállalkozás” [Szilágyi Miklós], (Nyugat nyomda), 1915.

című könyvét,³⁸ szakkönyvet a tengeralattjárók elektromosságáról,³⁹ Hangay Sándor verseit,⁴⁰ Ambrus Zoltán elbeszéléseit,⁴¹ Pajzs Elemér novelláit⁴² vagy épp tanulmányt Tisza Istvánról.⁴³ 1916-ban jelent meg Ignotusnak az *Egy év történelem. Jegyzetek 1914. tavaszától 1915. nyaráig*⁴⁴ című könyve, Szomory Dezső⁴⁵ és Kaffka Margit novellái,⁴⁶ Babits Mihály versei,⁴⁷ Lengyel Géza *Balkán* című szakkönyve,⁴⁸ Tersánszky Józsi Jenő *Viszontlátásra drága...* című regénye.⁴⁹ 1917-ben jelent meg a *Nyugat* folyóirat kiadásában Babits *Irodalmi problémák* című vaskos tanulmánykötete,⁵⁰ Schöpflin tanulmányai,⁵¹ Tóth Árpád versei,⁵² Kaffka Margit versei⁵³ és *Hangyaboly* című regénye,⁵⁴ Móricz,⁵⁵ Szomory⁵⁶ és Barta Lajos novellái.⁵⁷ 1918-ban jelentek meg Ignotus novellái,⁵⁸ nem sokkal előtte versei,⁵⁹ Tersánszky⁶⁰ és Nagy Lajos novellái,⁶¹ a világirodalomból Balzac novellái,⁶² valamint Ibsen *Peer Gyntje*.⁶³

38 HALÁSZ Gyula, *Utolsó napjaim orosz földön*, Bp., Nyugat Irodalmi és Nyomdai Rt. [Nyugat nyomda], 1915. Különlenyomat a Nyugat 1915. febr. 15-i számából.

39 FISCHER Gyula, Tóvárosi, *A tengeralattjárók és azok elektromos berendezései*. Bp., Szerző (Nyugat nyomda), 1915. III. Különlenyomat az Elektrotechnika 1915. május és november közötti számaiból.

40 HANGAY Sándor, *A zengő Golgotha*, Bp., Szilágyi Miklós „Magyar Vállalkozás” lap- és könyvkiadó vállalata (Nyugat nyomda), 1915.

41 AMBRUS Zoltán, *A tóparti gyilkosság és egyéb elbeszélések*, Bp., Athenaeum (Nyugat nyomda), 1915.

42 PAJZS Elemér, *Cirkusz*, Bp., Dick Manó (Nyugat nyomda), 1915.

43 HUTTKAY Lipót, *Tisza István*, Bp., „Magyar Vállalkozás” (Nyugat nyomda), 1915.

44 IGNOTUS, *Egy év történelem: Jegyzetek 1914. tavaszától 1915. nyaráig*, Bp., Athenaeum (Nyugat nyomda), 1916.

45 SZOMORY Dezső, *A pékné*, Bp., Athenaeum (A Nyugat nyomdája), 1916.

46 KAFFKA Margit, *Két nyár*, Bp., Nyugat Szépirodalmi Szemle (Nyugat nyomda), 1916.

47 BABITS Mihály, *Recitativ*, [Bp.], Nyugat Szépirodalmi Szemle (Nyugat nyomda), [1916]

48 LENGYEL Géza, *Balkán: Szerbek, muzulmánok és más balkániak*, Bp., Nyugat Szépirodalmi Szemle (Pallas Rt. nyomdája), 1916.

49 TERSÁNSZKY Józsi Jenő, *Viszontlátásra drága...*, Bp., Nyugat Szépirodalmi Szemle (Pallas Rt. nyomdája), 1916.

50 BABITS Mihály, *Irodalmi problémák*, Bp., Nyugat folyóirat (Pallas Rt. nyomdája), 1917.

51 SCHÖPFLIN Aladár, *Magyar írók: Irodalmi arcképek és tollrajzok*, Bp., Nyugat folyóirat (Pallas Rt. nyomdája), 1917.

52 TÓTH Árpád, *Lomha gályán*, [Bp.], Nyugat folyóirat (Pallas Rt. nyomdája), 1917.

53 KAFFKA Margit, *Az élet útján: Válogatott gyűjtemény Kaffka Margit régi és legújabb költeményeiből*. Bp., Nyugat folyóirat (Pallas Rt. nyomdája), 1918. [1917]

54 KAFFKA Margit, *Hangyaboly*, Bp., Nyugat Szépirodalmi Szemle (Pallas Rt. nyomdája), 1917.

55 MÓRICZ Zsigmond, *Karak szultán*, [Bp.], Nyugat folyóirat (Pallas Rt. nyomdája), [1917] és MÓRICZ Zsigmond, *Szegény emberek*, Bp., Nyugat (Pallas Rt. nyomdája), 1917. [Második kiadása is megjelenik még abban az évben.]

56 SZOMORY Dezső, *Az élet diadala*, Bp., Nyugat folyóirat (Pallas Rt. nyomdája), 1917.

57 BARTA Lajos, *Az élet arca*, Bp., Nyugat folyóirat, („Újságüzem” Könyvkiadó és Nyomdai Rt.), 1917.

58 IGNOTUS, *Novelláiból*, Bp., Nyugat folyóirat (Pallas Rt. nyomdája), 1918.

59 IGNOTUS, *Verseiből*, Bp., Nyugat folyóirat (Pallas Rt. nyomdája), 1918. [1917]

60 TERSÁNSZKY Józsi Jenő, *Kísérletek, ifjúság: Novellák*, Bp., Nyugat (Pallas Rt. nyomdája), 1918.

61 NAGY Lajos, *Az Andrássy-út*, Bp., Nyugat folyóirat (Bíró Miklós könyvnyomdája), 1918.

62 [Honoré de] BALZAC, *Igön fura kis istóriák, az kiket az néhai való jó – urnak frantzuz eredetijéből magyar nyelvre fordíta Geyza deák*, ford. LACZKÓ Géza, Bp., Nyugat (Nagyvárad Napló Nyomda Rt.), 1918.

63 HENRIK IBSEN, *Peer Gynt*, ford. PATTHY Károly, Bp., Nyugat folyóirat (Pallas Rt. nyomdája), 1918.

Egy monopol-brand a világháború utáni időszakból: a Lantos Rt.

Lantos Adolf cége az első világháborút követő időszakban monopollá vált, a Genius Könyvkiadót házasítva a Kunossy-féle grafikai intézettel és a debreceni Dávidházy-könyvkötéssel létrehozta a Lantos Rt-t. Ő jelentette meg a *Bibliofil Szemlét*, a *Literaturát* és a *Lantos Magazint*, a világháború után útjára bocsátotta a *Kényelvű Klasszikus Könyvtár* sorozatot. A *Könyvgyűjtőben* (ami az általa 1913-tól kiadott, a világháború során terjedelmében csökkenni, majd 1917-től megszűnni kényszerült *Könyvtári Szemle* folyóirat rendes melléklete volt) rendszeresen közreadta antikvár könyveinek listáját. Ezt a lapot később más periodikákkal pótolta. 1923-tól aukciókat is szervezett; az első, 1923. november 28-tól december 4-ig tartó program volt a legkorábbi magyarországi antikvárius árverés a 20. században, ekkor csaknem 700 dokumentum (metszet, kézirat, könyv) kelt el. 1924-től adta ki a *Magyar Bibliofil Szemlét*, tulajdonképpen az aukciók miatt, amelyekhez kapcsolódó engedélyének megszerzési feltétele volt, hogy jelentessen meg egy bibliofilával, könyvművészettel foglalkozó folyóiratot. Az 1925-ben publikált *Általános Magyar Könyvjegyzék* a magyar irodalom leltára volt csaknem húszezer címmel, név- és tárgymutatóval, később ennek bővített kiadása is megjelent. A *Literaturát* 1926-tól adta ki Supka Gézával, ez 1929 végi tervük szerint a későbbiekben beleolvadt a *Lantos Magazinba*. A Genius Könyvkiadóval hozzá került Szabó Dezső összes műveinek kiadási joga, itt jelent meg a *Móra Ferenc összes munkái* (1927), József Attila *Nincsen apám se anyám* (1929) című verseskötete,⁶⁴ később pedig például Tormay Cécile-től is jelentetett meg könyvet.

64 Bár a Genius csak a nevét adta a kötethez, az 1000 számozott példány mindegyike a szegedi Koroknay-nyomdában készült, rossz minőségű papírra.

Rózsafalvi Zsuzsanna

HOGYAN KÉSZÜLJÜNK A HAZA FELSZABADÍTÁSÁRA?

A Kisfaludy Társaság első világháborút követő pályázatai

Az első világháború művészetével kapcsolatosan számos olyan tanulmány született a centenáriumi emlékezések közepette, melyek a háború időszakában vagy azt követően az irodalmi témákban, nyelvben megjelenő radikális változásokra fókuszáltak, nem egyszer bemutatva az egy-egy életműben lezajló modalitásbeli változásokat. A „nagy háború” idején közel nyolcvanéves Kisfaludy Társaság 1914 és 1921 közötti történetének során vállaltan reflektált ugyan a makrotörténeti eseményekre, de nem tudta szándékát jól megvalósítani, és esztétikai szempontból értékes művek születését sem tudta ösztönözni.

Tanulmányom keretében a társaság 1914 és 1920 közötti időszakának történetét csak nagy vonalakban ismertetem, írásom második részében azonban egy feltáratlan és nagyrészt figyelmen kívül hagyott szövegkorpust ismertetek, amely a társaság háborút követő pályázataihoz kapcsolódik.

Az első világháború kitörését követően, 1914 őszén a Kisfaludy Társaság reflektált a háború tényére és lehetséges következményeire: Beöthy Zsolt december 2-án rendkívüli zárt ülésen kérte a tagokat, hogy „felolvasásaikban lehetőleg alkalmazkodjanak a lelkeket teljesen igénybe vevő háborús közhangulathoz”.¹ A *Kisfaludy-Társaság Évlapjainak* 1914-es száma nem jelent meg, hogy a kiadás költségét a hadba vonult tagtársak családjai között oszthassák szét. Sebestyén Gyulát felkérték a háború népköltészeti alkotásainak összegyűjtésére,² az új tagok székfoglalói is inkább a háború kérdése, semmint az irodalom körül forogtak. Az ezt a témát feldolgozó szépirodalmi művek (Sebők Zsigmondéi, Jakab Ödönéi) 1915-től évről évre kis számban jelentek meg az évkönyvben, az éppen aktuális évfordulókat – köztük 1917-ben Arany János és Tompa Mihály centenáriumát, Shakespeare halálának 300. évfordulóját – is csak szerény keretek között ünnepelték, de a nagyobb volumenű eseményeket elhalasztották. Az sem véletlen, hogy 1918-ban Tisza Istvánt,³ 1919-ben a háborúról több műfajban és paradigmaváltó módon szóló Móricz Zsigmondot⁴

1 *Tájékoztató közlések: Kivonatok a Társaság jegyzőkönyveiből*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam 49., (1914–1916.) 310.

2 *Uo.*, 314.

3 VARGHA Gyula, *Titkári jelentés*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam 52. (1918–1919.) 15.

4 *Tájékoztató közlések...*, i. m., 119.

választotta a társaság tagjai közé. Tisza taggá választása még a társaságbeli hívei között is megosztónak bizonyult, amit negatív melléklöngék kísérték, noha a gesztus a „rendkívüli időszakra” való hivatkozással történt.⁵

A társaságnak a tízes évek végén a vesztes háborún kívül a Tanácsköztársaság időszakában bekövetkező kényszerű szünet után több nem várt eseménnyel kellett szembenéznie. Fontos tagjait veszítette el: volt, akit a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartása miatt zártak ki, például Alexander Bernátot vagy az alig fél éve taggá választott Móricz Zsigmondot,⁶ volt, aki a politikai események miatt a közélettől visszavonult, például Vargha Gyula és Kozma Miklós, több tag pedig időközben elhunyt, például Ponori Thewrewk Emil és mások.

1919 decemberében a számos traumát megélt társaság első nyilvános ülésének megnyitóján Beöthy Zsolt elnök a megváltozott történelmi helyzetből fakadó, az irodalmat és a társaság életét egyaránt érintő megújulás szükségességéről beszélt,⁷ valamint hangsúlyozta, hogy a háború és a Tanácsköztársaság időszaka egyenes következménye az idegen gondolatok és eszmék beszívargásának, aminek erkölcsbomlasztó hatása volt. Ebben a bomlasztásban nagy szerepet tulajdonított az irodalomnak.

Nem meglepő fordulat ez az argumentáció a nemzeti szempontú irodalomban hívó és ezt a szempontot előnyben részesítő irodalomtörténet-írást művelő Beöthytől, aki a literatúrát a nemzeti lélek leghatározottabb megnyilvánulásának tartotta, végső soron Trianont is a századforduló „nemzetietlen” irodalmi tendenciáival magyarázta. Az évkönyvekben is rögzített társasági beszédeiben a vesztes háború és a csonka Magyarország traumájának feldolgozására buzdította tagjait, egyúttal a nemzeti lélekből táplálkozó kultúra és irodalom népszerűsítésére szólítva fel. Ennek egyik megvalósulása a társaság matinéi keretében a Vörösmarty, Arany, Tompa, Gyulai és Lévay József költészetét ismertető felolvasóestek sora volt, amelyekre a nemzeti hadsereg tagjai ingyenesen léphettek be.⁸ Az Évlapban publikált írások zöme is társadalmi-

5 Az 1914 előtt főképp gazdasági és közéleti kérdésekről publikáló miniszterelnök a megváltozott helyzetre is reflektált, azonban nem fejtett ki irodalmi szempontból jelentős publicisztikai tevékenységet: *A háború hatása a nemzeti jellemre: Hadi beszédek*, Bp., Pallas, 1915.

6 „Elnök titkos szavazást rend el arra a kérdésre: a Társaság tagja maradhat-e Alexander Bernát és Móricz Zsigmond. A Társaság titkos szavazással Alexander Bernátra vonatkozólag tizenhét »nem« szavazattal négy »igen« szavazat ellenében és Móricz Zsigmondra vonatkozólag tizenkilenc »nem« szavazattal két üres szavazójegy ellenében elhatározta, hogy a két nevezett a Társaság tagja nem maradhat. Elnök kimondja társasági határozatul, hogy Alexander Bernát és Móricz Zsigmond a Társaság tagjai sorából töröltetnek.” Uo., 123., Lásd még: Kéký Lajos, *A Kisfaludy Társaság Története*, Bp., Franklin, 222., Vö.: *Móricz Zsigmondot és Alexander Bernátot kizárta a Kisfaludy Társaság*, Világ, 1919. okt. 14., 5.; ORMOS Mária, *Agyműtét 1919: Magyar kérdőjelek a XX. század elején*, Múltunk, 2010/3, 61.

7 „...becsületes részt kérni és venni az új honszerzésnek és honépítésnek mindnyájunkra váró munkájában és minél nagyobb részt majdan erkölcsi és nemzeti javaink őrzésében.” BEÖTHY Zsolt: *Évfordulón: Elnöki megnyitó beszéd 1919 decz. 3-án a Magyar Nemzeti Múzeumban tartott havi ülésen*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam 52. (1918–1919), [52.]

8 *A Kisfaludy Társaság matinéiről: Irodalom és tudomány*, Az Újság, 1919. dec. 30., 7.

politikai kérdések körül forgott. Ha pedig irodalmi kérdéseket vizsgáltak, azt is átpolitizáltan tették: Hegedüs Lóránt például székfoglalójában a háborús memoárok vizsgálatát Tisza István érdemeinek ismertetésére fűzte fel.⁹

Az első világháború lezárását és a Tanácsköztársaság bukását követően a Kisfaludy Társaság több olyan pályázatot hirdetett meg, melyek összefüggésben voltak az újjáépítéssel és a területi revízió gondolatával. Miközben a társaság működésében a háború előtti évtizedek többé-kevésbé bevált pályázati gyakorlatához igyekeztek visszatérni, azaz a meghirdetett témákban különféle műfajelméleti kérdések újragondolására ösztönöztek, ezúttal több olyan felhívást is közzétettek, melyeknek erős közéleti aktualitásuk volt. Ezek közül két olyan pályázatot vizsgálok meg, amelyek története eddig feltáratlan.

Az 1921-es Lukács Krisztina-jutalom felhívását az 1921. február 1-i közgyűlésen hirdették ki október 31-i benyújtási határidővel. A kiírás szerint *Hogyan készülünk a haza felszabadítására?* címmel kisebb szónoki mű elkészítését várták a pályázóktól.¹⁰

A korábban már idézett Beöthy-programbeszédek pontos elképzeléseket fogalmaztak meg a trauma feldolgozására, a pályázat kiírói vélhetően ennek az irányvonalnak a meggyőzés egyik fontos műfajában, a szónoklatban való kidolgozását és árnyalását várhatták.

Az egykori díjalapító személye, a jutalom története és maga a kiírt műfaj közelebbi vizsgálata is nagyban hozzájárul a várakozások megértéséhez. A díjalapító az 1881-ben elhunyt egykori centralista politikus, publicista Lukács Móric, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja volt. A temesi és pesti gyökerekkel rendelkező, nemesi családból származó tudósra nagy hatással volt Toldy Ferenc korai irodalomtörténeti pályája, ám a politika felé orientálódva Eötvös József, Szalay László és Trefort Ágoston, illetve általában a centralisták baráti köréhez tartozott, velük szerkesztette a negyvenes években a Heckenast által kiadott *Budapesti Szemlét* is. Szabadságharcos szerepvállalása miatt csak az enyhülés éveiben, 1859-ben tért haza, és mivel jelentős műfordítói tevékenységet is kifejtett, a hetvenes évektől Toldy Ferencet követően a Kisfaludy Társaság aktív tagja, majd elnöke lett. Lukács Móric politikai és irodalmi pályája nem választható szét, így a társaság az alapítványából támogatott pályázatok témamegjelöléseit is mindkét területhez szabta, olykor interdiszciplináris megoldásoknak is lehetőséget adva.

A feleségéről elnevezett díjat Lukács Móric 1877-ben tett végrendeletében alapította, amely halálakor, 1881-ben lépett életbe. Az alapítványi tőke húszezer forint értékű földhitelintézeti záloglevél volt. Az adományozó intenciója szerint a pályázatok valamely „tudományos kérdés vagy feladatnak nemcsak relativ, de abszolút becsű megoldására”¹¹ szóltak, de egyébiránt szabad

9 HEGEDÜS Lóránt, *A magyar éjtszaka: Politikai essay*, A Kisfaludy-Társaság Évkönyve, 1920–1921, Új folyam 53., 78.

10 *A Kisfaludy-Társaság jutalomtétellei*, A Kisfaludy-Társaság Évkönyve, 1920–1921, Új folyam 53., 171.

11 *Harmincznyolczadik akadémiai ülés*, Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, 1881, 240.

kezet hagyva a társaságnak a témakiírásra. Végignézve a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában lévő, a Kisfaludy Társasághoz benyújtott pályaművek¹² iratanyagában fennmaradt dokumentumokat¹³ látható, hogy a Lukács Krisztina-díjat zömében irodalmi vagy esztétikai tárgykörben írták ki: történeti vagy mondai tárgyú elbeszélés, kisebb regény, Magyarország történetét érintő ifjúsági regény voltak a fókuszban, de olykor festészettörténeti tematika is felbukkant. Két ízben a szónoklat műfajához is illeszkedett a díj: 1890-ben *A magyar politikai szónoklat történetének áttekintését*, 1900-ban pedig *Petőfi jellemrajza szónoki alakban történő feldolgozását* várta a társaság, ám csupán értékelhetetlen munkák születtek. A nem túlzottan népszerű műfaj felélesztésére irányuló igény teljesen harmonizált a Lukács Krisztina-pályázatra vonatkozó eredeti intencióval, témája pedig aktualitást hordozott. Az 1921-es kiírás azt fogalmazta meg kérdés formájában, amiről a társaság évkönyvei, a beiktató beszédek szólnak, a vesztes háború és a területileg is megcsönkített ország kiváltotta trauma feldolgozását illető konklúziót várva. A társaság előzetes várapozásaiba vélhetően belejátszhatott az a tudás is, amelyet a háborús propaganda módszertanából láthatott, és amely a revízió tematikájára átformálva mint újabb cél a felújított retorikus műfaj kereteibe helyezhető volt. Az egyszerű címválasztás mögött rendkívül komplex motivációs rendszer működött.

Az 1000 koronás jutalom bírálóbizottságának tagja volt Berzeviczy Albert, a Kisfaludy Társaság alelnöke, a konzervatív irodalmi élet és sajtó mérvadó személye, Herczeg Ferenc, a Petőfi Társaság leköszönő elnöke és Pekár Gyula, a Petőfi Társaság frissen kinevezett elnöke.

A várapozással ellentétben mindössze három mű érkezett a társasághoz: „Magyar Gondolat”, „Dolgozzunk és emlékezzünk” (Szász Béla díjnyertes pályaműve) és „Nincsen pihenésünk, nincsen nyugovásunk, / Míg egységes nem lesz szép Magyarországunk!” címmel.

Már maguk a választott mottók is rendkívül sokat sugallanak, ám érdekes közelebről is megismerkedni a pályázatok szövegeivel, mivel jól tükrözik nemcsak a társaság retorikáját, hanem a háború alatt a propaganda által manipulált emberek gondolkodásmódját is.

A *Magyar Gondolat* szerzője volt a pályázók közül a legradikálisabb. Témafelvezetésének tételmondata: „Hogy a tőlünk elrabolt országrészeket visszaszerezhessük, olyan eljárást kell létesíteni, amelynek a segélyével a csonka Magyarország lakosságának az értelmi fokát megfelelő nivóra emelve, az irredenta irányt fogékonyra tegyük, és az erre a célra való adakozásra buzdíthassuk, s olyan fokú eljárást kell létesíteni, amelynek a keretében minden épkézláb magyar megtanulhatja, hogy hogyan kell a katonai löfegyvert

12 A kutatást jelentős mértékben segítette a gyűjteményről készült lajstrom: Mázi Béla, *A Kisfaludy Társaság pályázataira beküldött pályaművek jegyzéke*, MTA Könyvtára Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Bp., MTA KIK, 2006. (Kézirat.)

13 *A Kisfaludy Társaság pályaművei, 1838–1945*. 1–162. köteg. MTA KIK.

harctéren használni.”¹⁴ Ez a tág, a bírálók által sem komolyan vett megoldási horizontot megfogalmazó írás az oktatás átpolitizálását veti fel: az Országos Köznevelési Tanács irányításával közszéki szintre, helyi Köznevelési Tanácsokra delegálná az ideológiai nevelést annak beláttatása céljával, hogy „bár rabló ellenségeink hazánk nagyrészt megszállva tartják, de azért Magyarország határa a Kárpátoktól az Adriáig terjed, és ennek visszaállításáért küzdeni és áldozni kell minden magyarnak.” Ezek a bizottságok az állami oktatással szorosan együttműködve, kiegészülve a felnőtt (át)nevelés különböző lehetőségeivel ideológiai, szellemi bázist nyújtanának a kívánt folyamathoz.

Nemcsak az első célfeladat, hanem a második is a háborús propaganda retorikáját használja: településenként egy-egy köztéri emlékmű felállítását javasolja, amely a fentebb leírt tanácsulések színhelye lehetne, másrészt a revíziós gondolat megvalósításához szükséges adományozók nevének adna helyet, mivel megvalósításához anyagi áldozatára, támogatásra, revíziós áldozatkésziségre van szükség. Nem nehéz megtalálni a javaslat előzményét a nemzeti áldozatkésziség műalkotásaiban, a szögeltűszobrokban és a háborús emlékművekben.¹⁵

A szerző a továbbiakban egy emlékkönyvtár gondolatával áll elő: ebbe a háborús tapasztalatokat megéltek rögzíthetnék kéziratos formában személyes történeteiket, illetve a revízió megvalósítását anyagilag támogatók hagyományozhatnák tovább saját kezűleg leírt elgondolásaikat. Ez a javaslat nem a pályázat címében megjelölt elgondolásra adható válaszok közé tartozik, de mindenesetre egybevág az egykorú források mentésének céljával és néhány közgyűjtemény megőrző törekvéseivel, melyek eredménye például a nemzeti könyvtár félmilliót meghaladó háborús gyűjteményének létrejötte.

A szöveg végezetül radikális váltással sportlövő-egyesületek létrejöttét szorgalmazza, ahol kivétel nélkül minden 18 és 55 év közötti állampolgár lövészeti kiképzést kapna, hogy szükség esetén cselekedni tudjon.

A pályázati anyagot megvizsgálva jól látszik, hogy a szónoklat műfaji elemeit negligáló írás valójában a háborús (sajtó)propaganda majd minden korábbi eszközét a revíziós gondolatnak alárendelve módosítja: a területi felülvizsgálat alapja az adakozás, a népnevelés, az áldozatkésziség fokozása, az írásos és tárgyi emlékhelyek és a harcképesség-fokozása, az olyan sokat emlegetett lógósság kiküszöbölése.

A hármas sorszámú, szintén nem nyertes *Nincsen pihenésünk...* című pályamű¹⁶ a „Nincs a teremtésben több olyan, a történelem legnagyobb vesztese, de legerősebb nemzete mint a magyar gondolata” köré szervezi argumen-

14 *Magyar Gondolat: Hogyan készülünk a haza felszabadítására?: Lukács Krisztina jutalom 1920–1921–1922. Bírálók: Berzeviczy Albert, Herczeg Ferenc, Pekár Gyula, MTA KIK, A Kisfaludy Társasághoz benyújtott pályaművek*, 139/1.

15 Ifj. BERTÉNYI Iván, Vasvitézek = Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban, szerk. Ifj. BERTÉNYI Iván, BOKA László, KATONA Anikó, Bp., OSZK, 2016, 289–291.

16 *Nincsen pihenésünk, A Kisfaludy Társasághoz benyújtott pályaművek*, 139/3.

tációját, és a Papp-Vár Elemérné Szikra Szeréna által írt *Magyar hiszekegy* szövegének keretébe helyezi a konkrétumok nélküli, de a társadalom minden rétegére kiterjedő összefogás és annak tökéletes megvalósításába vetett hit megfogalmazását, aminek előfeltétele a gazdasági megerősödés, következménye pedig a területi revízió. A már említett közhelyek, a *Magyar hiszekegy* és a motívum- és szövegvilág citálása Kölcsey, Vörösmarty, Berzsenyi bizonyos költeményeiből, a túlzott intertextuális kapcsolódás a bírálóbizottságot „drasztikusan üres bombasztokra” emlékeztette, és így nem támogatta a pályázatot.

A nyertes pályamű valóban a szónoki stílus jegyeit, kötelező formai és retorikai eszközeit leginkább magán hordozó textus, és az előbbieknél decensebb stílusban fogalmazza meg a célfeladatot, a területi revíziót, amely hazánk fekvése és zárványhelyezete miatt évezredes problematika. A mottó (*Dolgozzunk és emlékezzünk*) és a szöveg is a magyar történelem olyan pillanataira hivatkozik, amelyekben az pusztulásra volt ítélve, de mégis fennmaradt. A szöveg szerkezete a nemzeti gondolkodás nem megnevezett, de idegennek titulált elemeinek elutasítására, a magyarság még mindig életképes voltának történeti bizonyítására, a nemzeti vagyon gyarapításának szükségességére, a vezető rétegek fennmaradásának fontosságára épül, kultúrára vonatkozó sorai Beöthy-allúziók. Ez utóbbi gondolatok azonban a felszínesség és a definiálatlanság szintjén maradnak.

A pályázatot tehát a *Dolgozzunk és emlékezzünk* mottót viselő szöveg,¹⁷ Szász Béla szónoklata nyerte meg. A szerző Szász Károly református püspök és műfordító, költő fia, ifjabb Szász Károly politikus és irodalomtörténész, társasági tag testvére volt. Ezzel a pályázattal a Kisfaludy Társaság Szász Bélát is tagjai közé emelte. Talán nem meglepő, hogy a szöveget az *Uránia* című lap, az azonos című tudományos és ismeretterjesztő társaság hivatalos folyóirata még a pályázati évben közölte,¹⁸ amiben talán annak is része lehetett, hogy szerkesztője (Mikola Sándor mellett) ifj. Szász Károly volt. A *Kisfaludy-Társaság Évtapjaiban* mindhárom műről rövid bírálat született Berzeviczy Albert tollából. Az elnök magát a témamegjelölést sem tartotta szerencsésnek, és rövid, de lényegre törő bírálatában mondta el ma is helytálló kritikáját, amelynek legfőbb gondolata, hogy „a szónoki forma megvan, de a szerkezetben és a hangban alig van itt-ott eltalálva. Néhány igen csattanós, találó, okos mondása van a szerzőnek, néhol dagályos nagyozást is hallunk s a félmúlt használata valami avultan költőiest akar megszólaltatni. Nem találjuk azonban azt az igazán a hallgatókhoz való szólást, a mi megkap, helyeslésre vagy ellenmondásra indít.”¹⁹ A következő, erősen a háborús propaganda retorikáját alkalmazó szövegről, amely a szónoklat műfaji jegyeit legkevésbé tartotta

17 *Dolgozzunk és emlékezzünk*, A Kisfaludy Társasághoz benyújtott pályaművek, 139/2.

18 ifj. SZÁSZ Károly, *Hogyan készüljünk a haza felszabadítására?* Uránia, 1921/11–12, 53–57.

19 BERZEVICZY Albert, *Bírálati jelentés a kisebb szónoki műre kitűzött Lukács Krisztina-jutalomról: (Előterjesztett az 1922. jan. 31-iki közgyűlésen. A Kisfaludy-Társaság Évtapjai, 1921–1922, Új folyam 54., 115.*

szem előtt, már markánsabban nyilatkozik Berzeviczy: „Munkája jóakarátú, kissé naiv fejtegetése bizonyos »létesítendő eljárásoknak«, melyek az irredentista eszmét szolgálnák, valószínűleg nem nagy eredménnyel. A tárgyalás formája száraz, unalmas, fejezetekbe foglalt értekezés, akár egy hivatalos beadvány s már ezért sem jöhet tekintetbe a pályadíj odaítélésénél.”²⁰

A harmadik szöveget a bíráló „a vidéki lakomák szónokainak szóvirágos vagy drastikus, bombastikus”²¹ stílusa miatt marasztalja el. A végső soron nem eredményes felhívást – gyakorlatukkal ellentétben – nem hirdették meg újra.

A másik ugyanekkor kiírt pályázat a Halmos Izor-díj volt, amely az *Ifjúsági olvasmány a világháborúról* címet viselte. A bírálóbizottság tagjai az ifjúsági irodalomban jártas szerzők, Szász Károly, Bársony István, Sajó Sándor voltak. A díj kevésbé ismert adományozójáról volt elnevezve, aki „rejtőzködő” támogatóként leginkább színház- és képzőművészeti célokra adományozott jelentősebb összegeket anélkül, hogy személyét bármi módon előtérbe állított volna. 1910-ben, miután neve a napi sajtóban megjelent, *Az Újság* riportere felkereste, hogy valóban létező és nem fiktív személyről van-e szó, Halmos annyit felfedett magáról, hogy Pest megyei földbirtokos, háztulajdonos, és az alaptőkével a magyar kultúra ügyét kívánja megszállottan támogatni. Halmos 1920-ban tűnik fel a Kisfaludy Társaság körül, amely két az ő nevével fémjelzett pályázatot írt ki ifjúsági olvasmányok megírására, melyek végül eredménytelenek maradtak, hasonlóan az 1924–1925-ös *Magyarország szellemi, politikai és gazdasági egysége* címmel meghirdetett esszépályázathoz. (Halmosról 1932-es halálakor került több adat nyilvánosságra, amikor az Otthon Írók és Hírlapírók Köre búcsúztatta mint mecénást és mint Rákosi Jenő támogatóját, a Rákosi-serleg alapítóját, a sajtómogul köztéri szobrának felállítóját.)²²

A társaság háborús ifjúsági novellapályázata önmagában is külön vizsgálódási terület lehetne abból az aspektusból, hogy már a kiírás pillanatában magában hordozta a sikertelenség valószínűségét, noha a bírálóbizottság résztvevői és a téma felvetői, akik ifjúsági irodalommal elméletben és gyakorlatban is foglalkoztak, jól megérezhették a hiátust, amely ezen a téren jellemző volt. Ráadásul a háború miatt árván maradt gyermekek számára „traumafeldolgozás” céljával olvasmányt adni, az írókat ilyen tárgyú szövegek írására ösztönözni teljesen egybevágott a társaság alapvető, gyakran etikai alapokra hivatkozó ars poeticájával. A centenárium kapcsán publikált tanulmányok tapasztalata mutatja, hogy a háború epikus feldolgozása alulmarad a lírával szemben, lényegében csak 1917-től születnek nagyobb számban ilyen tematikájú novellák, a nagyepikai feldolgozások pedig jóval később érlelődnek meg. Ezt mutatják a lapokban – például az *Érdekes Újságban* – kiírt, de szintén

²⁰ *Uo.*

²¹ *Uo.*

²² *Otthon Írók és Hírlapírók Köre = Magyar Sajtó Évkönyve*, szerk., Dr. SZIKLAY János, Szász Menyhért, 1935, 15–19.; *Halmos Izor meghalt*, Pesti Napló, 1932. márc. 1., 8.

többnyire sikertelenül záródott pályázatok is. A haditudósítók vagy frontszolgálatot teljesítők a háború epikus rögzítésére, kevés kivételtől eltekintve, csak késve vállalkoznak, talán éppen azért, mert a háború irodalmi reprezentációja ilyen értelemben modalitásváltást kívánt és eredményezett. A mese és az ifjúsági regény terén azonban még nagyobb hiátus volt. A társaság két nehezítő körülménnyel nem számolt: a háborúról ifjúsági művet írni egyrészt éppen a témához való viszonyulás lényegi mozzanata miatt nehéz, mert interdiszciplináris szemléletet követel, és csak a műfajban egyébként is jártas író próbálkozhat sikerrel. Másrészt, még ha a pszichológiai, történelmi, szépírói jártasság együttállása meg is valósul, minták nélkül a pályázat így is nehéz feladat elé állította a jelölteket. Már csak azért is, mert – miként Pogány György is rámutat a műfajt tárgyaló írásában²³ –, az ifjúsági irodalom még nem rendelkezett markáns jegyekkel, épp a műfaji határok kijelölése zajlott.

A bírálóbizottságban is részt vevő Herczeg Ferenc lapjában, az *Új Idők*ben több ízben visszatérnek arra a kérdésre, hogy „Milyen legyen a jó ifjúsági könyv”. A lap egyik tízes évekbeli cikkében burkolt definíció is születik erre a kérdésre a lap álnéven publikáló szerzőjétől, G-től, ami esetleg Gárdonyit rejtetheti: „Az ifjúsági olvasmányoknak azt a célt kell szolgálniuk, hogy tanítsanak, lelket nemesítsenek és művészi élvezetet szerezzenek. Az olvasás ne legyen sohasem öncél, hanem eszköz a gyermeki lélek fejlesztésére. Ezt a nemes célt azonban ne erőszakosan szolgálja, és akkor is, amidőn lelki nemességre, örök emberi erényekre és hazaszeretetre tanít, akkor sem elvont tételeket állítson előtérbe, hanem a szereplők érzéseinek, meggyőződésének, tetteinek keresztül juttassa kifejezésre és csepegtesse az ifjúság lelkébe mindezeket a főszegek tulajdonságokat.”²⁴ Hogy a lap által elfogadott definíció összeegyeztethető-e a kiírt témával, arra a beérkezett kéziratok felelnek.

Szász Károly, Bársony István és Sajó Sándor négy kéziratköteget kaphatott kézhez az alábbi jellegekkel: „Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar”, „...nem látod a bosszús egeknek ostorait nyomorult hazádon?”, „Sors bona, nihil aliud.”, „Nem mese az gyermek...” – novellákat és egy hosszabb elbeszéléseket tartalmazó kéz- és gépiratokat. A szerzők ismeretlenek, mivel a társaság szabályai szerint csak a nyertes nevét hirdették volna ki, de mivel ilyen nem volt, kilétükre nem derült fény.

Az elbeszélések a hősi halált haltak vagy azok hozzátartozóinak kiengesztelődését állítják középpontba. Az első pályázó a hozzátartozók aspektusából láttatja az eseményeket. A *Hős emlékfája* című elbeszélésében Csojtár tanító hat a hazának nevelt fiát veszíti el a háborúban, emléküket a születésükkor ültetett fák őrzik. Végző összegzése: „Ne háborogj, te szív, könnyet ne ejts vén szem, Hisz a hazáé voltak, s azé is maradtak. Nem vett el egy sem, csak a

23 POGÁNY György, *Az Athenaeum Kiadó gyermek- és ifjúsági könyvei a két világháború közötti időszakban*, Könyv és Nevelés, 2018/3, 51–72.

24 G, *Milyen legyen a jó ifjúsági könyv*, *Új Idők*, 1910, dec. 18., 591–593.

lelkük tért meg mennyei Atyánkhoz.”²⁵ A harmadik szövegegyüttesben – mely kizárólag a haza védelmében önként hadba menő fiatalokról szól – Balog László hadnagyot a tisztiszolga búcsúztatja hasonlóan: „Az Úristen őt, a legföltettebbet választotta ki mennyei zálognak, hogy lássa, mennyire szeretjük hazánkat, érdemesek vagyunk-e arra, hogy tovább is fenntartsa, meghagyja számunkra.”²⁶ Hasonló a kicsengése a négyes számú pályázati anyagnak, amelynek a háborúból vissza nem térő hőse utolsó szavaival reflektál az életre: „Ha röviden is, de eleget éltem, mert jól éltem le az életet. Kivettem a részemet a világháborúból, és az a rettenet segített engem oda, ahová előbb-utóbb úgyis mindenki eljut, az örök élet kapujához.”²⁷

A második jelölt novelláiban a háborút mint kalandok sorát tematizálja, a főhős a legnagyobb vakmerőségek végbevitelét után tér haza a háborúból, és számára a hétköznapi élet válik patológikussá: villamos üti el, és így válik rokkanttá – de nem hadirokkanttá.²⁸

A pályázati bíráló lakonikusan fogalmaz: „A bizottság egyhangú véleménye, hogy nemcsak a jutalom kiadása nem kerülhet szóba, de még a leghalványabb dicséret sem járhat ki egyik műnek sem, mert valamennyi kezdetleges tákolmány.”²⁹ A háború mint önkéntes és vállalt halál, mint kaland, mint hősiesség? – nem ezt várhatták a bírálók.

A háborús tematika sikertelen feldolgozása formai és tartalmi okokra is visszavezethető: az ifjúsági irodalom időben és térben változó definíciói nem jelölik ki a határt abban a kérdésben, hogy a műfaj a pedagógia vagy a literatura integráns része-e. Bármely oldalról közelítünk a kérdéshez, hogy értelmes, jogos, de legalábbis szükséges volt-e a háború és az azzal járó véráldozat, a halál, arra az irodalmi élet képviselőinek jelentős része már 1915 tavaszától nemmel felelt. Ha a pályázók a példamutatás és hazaszeretet tablója közepébe főhősöket kívántak volna állítani, azt a trauma, kiábrándulás és a háború problematikájával mint etikai kérdéssel való szembenézés révén tehették volna meg, amihez az ifjúsági irodalom aligha szolgáltatott megfelelő keretet. Az a célkitűzés, hogy a hadiárvak az ifjúsági irodalmon keresztül megérthessék és feldolgozhassák állapotukat, persze mindenképpen jogos volt, így a pályázat célja is érthető. A stilisztikai eszköztár és tematika érleléséhez azonban még idő kellett. A Beöthy által sugallt írástudói feladatvállalás ezért eleve kudarcra volt ítélve. Mert a háború, mint a negyedik pályázat mottója is sugallja: „nem mese”.

²⁵ „Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar”, *A Kisfaludy Társasághoz benyújtott pályaműve*, 143/1.

²⁶ „Sors bona, nihil aliud”, *A Kisfaludy Társasághoz benyújtott pályaművek*, 143/2.

²⁷ „...nem látod a bosszús egeknek ostorait nyomorult hazádon?” *A Kisfaludy Társasághoz benyújtott pályaművek*, 143/3.

²⁸ A hadirokkantság ábrázolása sok szerzőnél, pl. Emőd Tamás, Szép Ernő, Gábor Andor műveiben megjelenik.

²⁹ Szász Károly, *Bíráló jelentés a Halmos-féle „ifjúsági olvasmány”-pályázatról*, *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, Új folyam 54. (1921–1922). 129.

Wirágh András

A CSATAZAJ ÉS A MÚZSÁK

A magyar vidéki sajtó és a tárcairodalom a káosz éveiben
(1914–1920)

A 20. század eleji Magyarországon a vidéki lapok komplex hálózatot alkottak. A korabeli intézményrendszer és kulturális kereskedelem alapvető terméke, a lapok többségéből évtizedeken át elmaradhatatlan tárcanovella az utánközléseknek teret adó „kezdetleges” jogi kontextus által elősegített írói szabadság folyamánként vándorolhatott csomópontról csomópontra. A szerző egy-egy szövegét több időszaki kiadványban is publikálhatta, de a szövegeket befogadó lapszerkesztői közeg – a sorozatos utánközlések ismeretében – még a különböző szövegvariánsok megjelentetése elé sem gördített komolyabb akadályokat. A lényegét a vonal alatti tér kitöltésének feladata jelentette.

A Ferenc Ferdinánd elleni 1914. június 28-i merénylet következtében a magyarországi hírlapok jelentős része változtatott szokványos formátumán, amennyiben a szerkesztők módosítani kényszerültek az adott lap különböző rovataira jellemző tartalmi arányokon. A fejlemények az egy hónappal későbbi hadüzenetig nem készítették radikális változtatásra a lapszerkesztőket, de 1914 júliusának végétől a vidéki sajtó kisebb olvasóközönsséggel bíró, ritkábban megjelenő hírlapjai lassacskán feladták az esztétikai élvezetet biztosító tartalom szolgáltatását a hírközlés javára. Miközben a háborús események szolgáltatták a mindennapi aktuális szenzációkat, a fővárosi lapok megtarthatták a tárcarovatot, és rendszeresen közöltek szépirodalmat is, míg a vidéki lapokban (beleértve több, vármegyeszékhelyen vagy egyéb nagyvárosban megjelenő napilapot is) töredezetté vált a tárcaközlés, így – ha a tárcarovatok egyáltalán fennmaradtak – a szépirodalom is lassacskán kikopott belőlük.

A vármegyeközpontok régebben alapított napilapjai megengedhették maguknak azt a luxust, hogy hadba vonult szerkesztőségi tagjaikat könnyen pótolják, illetve csökkentett, de nem minimális terjedelemben a harctéri tudósítások mellett fenntartsák a korábbi megszokott szórakoztatási lehetőségeket is. Míg az eleve heti megjelenésű kisebb járási lapok (ha nem kellett szüneteltetniük, vagy végleg leállítaniuk a megjelenést) komolyabb akadályokkal néztek szembe, amelyek közül a drasztikusan lecsökkent terjedelemből és a szigorúan priorizált tartalmamegosztásból adódóan a tárcarovat megszüntetése, illetve a tárca leggyakoribb „műfaja”, a szépirodalom kikopása volt a leglátványosabb. Szépirodalmat ezekben a kisebb lapokban – néhány kivételtől eltekintve – csak a húsvéti, pünkösti és karácsonyi számban lehetett olvasni, de akkor is csak többnyire háborúhoz kapcsolódó írásokat vagy a beszűkült terjedelemnek kedvező verseket tördeltek be. (Ez utóbbi megállapítást megfordítva

tulajdonképpen arról van szó, hogy a háború a legfontosabb események közép-pontjába kerülő „civil” szerzőknek adott teret, ráadásul az intim, de „informatív” és az új tematikába beilleszkedő harctéri levelek és beszámolók közlésével a civil és hivatalos szféra közötti választóvonal is elmosódott. A háború két nagy „nyertese” Gyóni Géza és Szabolcska Mihály voltak. Előbbi lett a világháború költője, akinek kultuszát a hősiességi harctéri halál is felerősítette, míg utóbbi egyszerű, népnyelvi rímes rigmusai a zűrzavaros évek alatt is akadálytalanul találtak utat az olvasókhoz.)

Az irodalmi „programsáv” lassú kikopása jelentős következményekkel bírt a századfordulós írók karrierépítési vagy karrierápolási lehetőségeire. Noha a neves szerzők jelentős része már a 20. század első éveiben a fővárosból menedzselte saját magát, így elsősorban a fővárosi lapok olvasóit vagy előfizetőit kényeztette friss írásaival, az A-kategóriás írók, költők és hírlapírók szövegei vidéken is folyamatosan jelen voltak. A szerzők sok esetben saját maguk gondoskodtak írásaik távoli helyekre való eladásáról, de szövegelosztó-hálózatokba is beléphettek. Több budapesti napilap időszakos kapcsolatot alakított ki más vidéki lapokkal szövegek átadása céljából, de a korabeli publikálási gyakorlat rendszerhibáit kihasználva egyes lapok el is tulajdoníthattak, a szerzők beleegyezése nélkül is közölhettek írásokat.

1914 második felétől az írók aktivitása a fővárosi lapokra koncentrálódott, de vidéki jelenlétük sem szűnt meg teljesen. A továbbiakban Cholnoky László, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula és Szini Gyula háború alatti vidéki publikációs gyakorlatát vizsgálom kilenc év keresztmetszetében, 1913 kezdetétől 1921 végéig.¹

Kosztolányi és Krúdy századfordulós, illetve háborút megelőző munkásságának bemutatása nem igényel archeológiai mélyfúrásokat. A rengeteget publikáló két szerző közül Kosztolányi a verstől kezdve a kritikán és a műfordításon át az elbeszélésig számos műfajban alkotott, míg a jobbára csak rövidprózában és regényben alkotó Krúdy publicisztikai tevékenysége éppen a háború alatt vált jelentőssé (az 1915 és 1919 közötti öt évben több mint kétszer

1 A tanulmány, valamint a benne foglalt számadatok és statisztikák saját kutatásaimon alapulnak, de a publikációk összegyűjtésében elévülhetetlen segítséget nyújtottak számomra Lakatos Éva bibliográfiái (LAKATOS ÉVA, *Magyar irodalmi folyóiratok*, I–XV, Bp., PIM, 1972–2000.), a Petőfi Irodalmi Múzeum honlapján elérhető *Magyar írók bibliográfiája* (<https://opac-adattar.pim.hu> [2020. 03. 12.]), Gedényi Mihály Krúdy-bibliográfiája (GEDÉNYI Mihály, *Krúdy Gyula: Bibliográfia*, Bp., PIM, 1978.), a Kosztolányi-kutatócsoport forráskiadványai (*Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 1–6.*, szerk. ARANY Zsuzsa, DOBÁS Kata, Bp., Ráció, 2008–2018.), valamint Urbán László gyűjtései. A négy szerző szövegmegjelenéseit jórészt leellenőriztem, viszont ezek kevesebb mint egy százalékához (kb. 30-40 szöveghez) különböző okok miatt nem fértem hozzá. A vizsgálat során, noha ennek komoly következményei lehettek a vidéki magyar sajtóra, nem vettem figyelembe azt, hogy az ország bizonyos részeit már a trianoni döntés előtt megszállás alatt tartották – a vidéki lapok és publikációk elkülönítéséhez a jogilag is szentesített 1920-as eseményt tekintettem mérvadónak. Jelen tanulmányban csak azokkal a vidéki lapokkal foglalkoztam, amelyekben nagy eséllyel jelent meg rendszeresen szépirodalom, így nem szemléltem az egyházi és iskolai lapokat, a humorisztikus lapokat, a szaklapokat, a hivatali lapokat, a hirdetési lapokat és a vegyes melléklapokat.

annyi publicisztikája jelent meg, mint az ezt megelőző bő két évtizedben). Mind a ketten közel húsz saját kötettel rendelkeztek a világháború kitörése előtt.

A Krúdynál két évvel idősebb Szini Gyula kortársainál visszafogottabban volt jelen a könyvpiacra, de a lapok hasábjain neve ismertnek számított. Kötetekkel csak viszonylag későn, 31 évesen, 1907-ben jelentkezett, de ekkorra már évek óta a *Pesti Napló* munkatársa volt: nagyrészt rövidprózát és színikritikákat közölt a napilapban, miközben több más időszaki kiadványba is rendszeresen bedolgozott. Cholnoky László némileg kakukktojásnak számít ebben a társaságban. Első kötetével csak 1918-ban debütált, nem élt a hagyományos karrierépítési lehetőségekkel, írásainak száma meg sem közelíti a többiekét: számos lapban, de rendszertelenül publikált, eredeti írásai mellett sok elbeszélését plagizálta, 1907 környékén pedig belépett Leopold Gyula országos szövegelosztó-hálózataiba vagy szövegügynökségeibe.² 1913 végétől 1915 őszéig – vélhetően egészségügyi okokból – egyáltalán nem jelentek meg írásai. Publikálási naplójából tudjuk, hogy második pályakezdése 1915 közepére, pontosan június 12-ére tehető, amikor tíz régi novelláját 15 koronáért (az akkori viszonyok között egy fél éves *Nyugat*-előfizetés vagy egy üveg márkás bor áráért) vásárolta meg *Az Érdekes Újság* szerkesztősége.

1913. január 1. és 1921. december 31. között a négy szerző 261 budapesti, vidéki, külföldi magyar, határon túli magyar, illetve idegen nyelvű külföldi időszaki kiadványban összesen 4204 szöveget publikált. Az 1913-as és 1914-es év termését (642, 519) csak az 1917-es évben közelítették meg (545), míg az abszolút mélypontot követően (1919: 319, 1920: 321) 1921-re konszolidálódott a helyzet (517). A szövegeiket befogadó lapok száma 1917 után 1921-ben is csak a századfordulás átlag mintegy 60 százaléka volt, miközben a négyek írásainak helyet adó időszaki kiadványok száma arányaiban követte az éves szövegmennyiséget. A vidéki befogadó lapok aránya viszont drasztikusan csökkent: 1913-ban még 74, 1914-ben pedig már csak 43 fővároson kívüli periodikum adott helyet a négyek szövegeinek, ez a szám 1919-ben hatra, 1921-re pedig kettőre esett vissza. Ennél is látványosabb azonban a vidéken publikált szövegek aránya az adott egész évi terméshez képest.

A négy szerző 1913 és 1921 közötti publikációinak számadatai

	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	Össz.
Összes publikáció	642	519	432	461	545	448	319	321	517	4204
Vidéki publikáció	251	156	21	35	57	11	7	8	3	549
Összes befogadó lap	114	70	43	41	62	42	47	49	67	261
Vidéki befogadó lapok	74	43	16	15	25	9	6	4	2	127

² Ezekhez lásd WIRÁGH András, *Hálózatos magyar irodalom a századfordulón: Barangolás a vidéki szöveghálók labirintusában*, Médiakutató, 2019/4, 51–62.

A vidéki sajtó hanyatlását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a két szélső referenciaév adatait nem számolva az összes publikációnak „csak” negyede, viszont a vidéki publikációknak mintegy fele elveszett. A megmaradt 295 íráson Kosztolányi (100), Krúdy (89) és Szini (93) körülbelül hasonló arányban osztoztak, Cholnokynak mindössze 13 írása jelent meg vidéken 1914 és 1920 között. A hétéves periódus alatt a négy szerző szövegei az ország jelentős részét „lefedték”, a legtöbb szöveg Arad és Csongrád vármegyébe jutott el. Érdekes, hogy 13 vármegyében csak 1913-ban jelent meg szöveg. (Összesen 18 vármegyébe – nem számítva a horvát-szlavón vármegyéket – egyetlen szöveg sem jutott el a szerzőktől 1913 és 1921 között.)

Cholnoky László ezidőbeli publikációs gyakorlata könnyen áttekinthető: öt lapban 13 szöveget publikált. Korábban is főleg a fővárosi lapokkal való kapcsolatra törekedett, vidéki publikációiról egy országos szövegelosztó-hálózat gondoskodott. Hat szövegét vélhetően illegálisan közölte négy időszaki kiadvány, ezek közül az egyik Katona István néven jelent meg a *Bács-Topolyai Hírlapban*. Két elbeszélését a pozsonyi *Magyar Újság* valószínűleg a *Tolnai Világlapja* korábbi számaiból halászta el, legalábbis erre enged következtetni, hogy az előbb említett szövegek mellett ezek sem szerepelnek Cholnoky publikációs naplójában. Cholnoky 1915 és 1917 között öt szöveget is küldött szülővárosa lapjának, az 1911-ben alapított *Veszprémmegyei Újságnak*, mindegyik egy-egy korábban már megjelent szövegének módosított variánsa volt. Az újság a kapott írásokat legfeljebb két héten belül leköszölte, de a továbbiakban – miután a szerző karrierje felívelni látszott – nem számíthatott szövegekre Cholnokytól, majd 1919-ben meg is szűnt.

Kosztolányi mindig komoly figyelmet fordított a vidéki időszaki kiadványokra, de feltehetően belépett a Cholnoky által preferált elosztóhálózatba is. Az ilyen hálózatok működése a háború beköszöntével erősen akadozott, így – akárcsak az előbbi szerző esetében – több lap is illegálisan vette át a hálózatokban korábban cirkuláló írásokat: ezek a közlések teszik ki hét év publikációinak egytizedét. Öt vidéki lapban az 1914-es húsvéti melléklet részeként jelent meg *Az esernyő*, itt is elosztott közlésről lehet szó, de az elosztó kiléte nem ismert. A Kiss József háborús verseit tartalmazó kötetről megjelent ismertetés három napon belül öt vidéki lapban is megjelent. Ehhez a szövegközléshez hasonlóan több esetben nem tudható, hogy az adott szöveg legális vagy illegális utánközlés volt-e, de a szerző publikációs stratégiája így is rendkívül tudatosnak nevezhető. 1917-es nagyváradi látogatása alkalmából a *Nagyváradnak* és a *Nagyváradi Naplónak* is adott át írásokat, két szövegét dedikálva küldte el az *Isonzómenti Tárogatónak*, de a *Bácsmegyei Naplóba* is eljuttatott friss szövegeket. Az utánközlések jelentős része nagy fővárosi hírlapokból vagy folyóiratokból érkezett, de egy-egy szöveg több helyen, egyszerre ugyanazon a napon egy-egy fővárosi és vidéki orgánumban való időzített közlésére is ismerünk példákat. Összességében Kosztolányi vidéki publikációinak egynegyede (csakis publicisztikák és műfordítások!) friss közlésnek te-

kinthető – ez nagyban az 1910-ben indult szegedi *Délmagyarországgal* való kapcsolat hozadéka, aminek a háborús események sem vetettek véget.

Krúdy Gyula 1914-ben a hadüzenetig rendkívül aktív publikálási tevékenységet folytatott vidéken: szövegei jobbra aradi és szegedi napilapokban cirkuláltak. Az év augusztusától azonban ez a folyamat megrekedt. Két alkalmi szövegéről tudunk, a *Régi nyíregyházi hősök* című publicisztikájáról, amelyet szülővárosában tett látogatása alkalmával közölt a *Nyírvidék* című hetilap, illetve a *Komáromi Újságban* megjelent történelmi visszaemlékezésről (*Amikor Komáromot ostromolták*). A főleg hetilapokban olvasható közlések vegyesen tartalmaztak évekkel korábban megjelent, illetve viszonylag friss írásokat (a *Magyarországból* vagy a *Pesti Naplóból*), több közülük egy-egy újabb almanach mutatószövegeként került be a vonal alá. Krúdy két szövegét egyik bibliográfia sem ismeri, ezek a *Mohács és Vidékében* 1916 novemberében, illetve a *Nagykároly és Vidékében* 1918 októberében jelentek meg – más szövegeket nem közölt ezekben a lapokban.

Szini Gyula összes 1914 és 1920 között vidéken publikált szövegének kétharmada a hadüzenet előtt jelent meg, tehát ő is szerényebben bánt szövegeinek fővároson kívüli terjesztésével 1914 augusztusától kezdve. Az ő esetében az egyéni jegyet az jelenti, hogy a *Nagybányában* és a *Temesvári Hírlapban* közölt szövegei mind egy-egy kötetéből származnak. Előbbiben 1917 és 1918 folyamán a korábban megjelent *A rózsaszínű hó* hét elbeszélését, utóbbiban 1917-ben a frissen megjelent *Hanna* című kötet hat írását publikálta.

Kosztolányi publicisztikáin, illetve az ő és Krúdy alkalmi írásain túl tehát nem ismeretesek *kizárólag vidékre szánt eredeti szövegek*, főleg nem a szerzőkre jellemző elbeszélés műfajában.

Csak öt olyan vidéki (aradi, szegedi és nagyváradi) lapról tudunk, amelyeknek egy-egy évfolyamában legalább három szerző legalább egy szöveget publikált, de még a világháború előtt. Ezzel a hét „közös” évfolyammal szemben csak 1915-től 1921 végéig *Az Érdekes Újság* és a *Nyugat* összesen négy évfolyamában mind a négy szerzőtől található szöveg, kilenc egyéb fővárosi lapból pedig 18 ilyen „közös” évfolyam ismeretes. Vidéken tehát jóval ritkábban értek össze a szálok: az aradi *Függetlenség* 1916-os folyamában két szerző három, a *Komáromi Újság* 1915-ös és 1917-es évfolyamaiban két szerző kettő, illetve három, a *Nagybányában* 1917-ben két szerző hét, a debreceni *Színházi Újság* 1915-ös évfolyamában két szerző kettő, a komáromi *Vagyunk* 1920-as folyamában pedig két szerző két szövege jelent meg. Noha a négy szerző legtöbb szövege aradi és szegedi lapoknál „landolt” 1913 és 1921 között, a debreceni, komáromi és temesvári szövegmegjelenések sorozatai jól példázzák a századfordulós vidéki laphálózat összetettségét, illetve a vidéki lapok és egyes fővárosi orgánumok – ma még pontosan tisztázatlan – kapcsolatait.

Debrecenben, amelynek időszaki kiadványai a szegediek mellett a négy szerzőtől a jelzett periódusban legalább tizenöt szöveget közöltek, és 1920 után is az ország területéhez tartoztak, hat lap osztozott a szövegeken 1913 és 1921 között. A *Debreceni Független Újságban* (1903–1938) három, a *Debreceni*

Hétben (1916–1917) és a *Debreceni Nagy Újságban* (1911–1915) négy-négy, a *Debreceni Szemlében* (1912–1915) hat, a *Debreceni Újságban* (1897–1944) és a *Színházi Újságban* (1911–1915) pedig két-két írás jelent meg a szerzőktől, Kosztolányitól kilenc, Szinitől nyolc, Krúdytól pedig négy. A háború alatt Kosztolányi szövegei a *Délmagyarországból* és a fővárosi *Esti Újságból* kerültek el a *Debreceni Hétbe*, régi, a *Mágiában* (1912) megjelent versét pedig a *Debreceni Szemle* közölte. Krúdy nem publikált szöveget debreceni lapban a háború alatt, míg Szini közelmúltbéli és nagyon régi szövegeket is adott a lapoknak.

Komáromban egyedülálló módon négy lap is részt vett valamelyik elosztóhálózatban: a *Komárom és Vidéke* (1904–1909), a *Komáromi Híradó* (1909–1911), a *Komáromi Lapok* (1880–1944) és a *Komáromi Újság* (1901–1919). A szövegmegjelenések azt mutatják, hogy a *Komárom és Vidéke* 1908-ban fizethetett elő az Általános Tudósítóra, majd az előfizetést a *Komáromi Híradó* örökölte meg, a *Komáromi Lapok* pedig a Munkatárs hálózatának tagja lett. Utóbbiban meg is jelent az utolsó tömegesen elosztott Cholnoky-szöveg, a *Nyári történet* 1912. június 29-én. A *Komáromi Újságban* 1912 októberétől 1917 júniusáig hat Cholnoky-elbeszélés jelent meg (az egyik kétszer is!), mind olyan, amelyik ezt megelőzően az elosztóhálózat lapjai között cirkulált. Kosztolányi *Istenítéletének* a *Komáromi Lapokban* való megjelenése beleillik a mintázatba, az azonban már kevésbé, hogy ez a szöveg a *Komáromi Újságban* is felbukkant. Az *Egy régi-régi tárca* és a *Mese a tengerről és a szegény ember-ről* című írásokat is 1912-ben terítették tömegesen, így belátható, hogy a *Komáromi Újság* illegálisan közölte a szövegeket. 1918-ban két versfordítás is megjelent a lapban Kosztolányitól. Ezek egyike (Jammes: *Ima, hogy szeressem a bánatot*) a fővárosi *Jelenkorban* jelent meg, és a lapszám tartalmát még a *Komáromi Újság* is közölte, igaz, két hónappal a vers megjelentetése után. A vers tehát a fővárosból érkezett, akárcsak a másik fordítás (Fulda: *Semmi jelentős*), amely először A *Nő* 1917. július 15-i lapszámában tűnt fel.

Temesváron 1913-at megelőzően nem volt a komáromihoz hasonló szövegébőség: az 1903-ban alapított *Temesvári Hírlapban* csak egy Cholnoky-szöveg megjelenése utal egy vagy két elosztó előfizetésére. 1913-tól 1919-ig azonban Kosztolányitól, Krúdytól és Szinitől összesen 13 szöveg jelent meg a lapban, míg az 1872-ben indult *Délmagyarországi Közlöny* a *Moziból* vett át egy Kosztolányi-verset, jelezve az átvétel helyét. Kosztolányi 1913-as és 1915-ös szövegeinek (*Az új irodalom, Kiss József háborús versei*) nem ismert a pontos átvételi helye, Szini egyik 1913-as szövege a *Pesti Naplóból*, Krúdy 1914-es *Az öreg báró lelke* című elbeszélése viszont a *Vasárnapi Újságból* került át a lapba. 1916-ban Krúdytól *Az újságíró halála* címen jelent meg írás a lapban, két nappal azután, hogy a szöveg a *Magyarországban* napvilágot látott. Szini 1917-ben megjelent hat szövege mind korábbi írás utánközlése, de ez esetben arról lehet szó, hogy vagy a szerző (legálisan, a szövegek átadásával), vagy az újság (a szerző kikerülésével) az ekkoriban megjelent *Hanna* című kötethez kívánt reklámot csinálni, mivel mind a hat elbeszélés szerepelt a gyűjtemény-

ben. Ezzel ellentétben Szini 1918-as *A szomorú ember szerelme* című novellája – legalábbis cím alapján – előzmény nélküli publikációnak tűnik. A *Temesvári Hírlap* tehát láthatólag más stratégiákat alkalmazott, mint a *Komáromi Újság*: a lap közvetlen kapcsolatban állhatott a szerzőkkel is.

Ezekben az években minden szerző többet publikált a fővárosi lapokban, viszont jelentősen változtak a vidéki sajtó mennyiségi mutatói is. A négy szerző szövegeit befogadó fővárosi és vidéki időszaki kiadványok indulásának és megszűnésének dinamikája szempontjából az 1917 és 1919 közötti időszak érdemel említést. Ebben a három évben egyre több lap indult Budapesten, de ugyanakkor egyre több lap szűnt meg a fővárosban és vidéken egyaránt. A legtöbb a háborút is átvészelő vidéki hírlap és folyóirat az 1919-es Tanácsköztársaság ideológiai váltása nyomán szűnt meg vagy szüneteltette megjelenését.

A négy szerző tollából 4204 szöveg közül 351 jelent meg 39 külföldi időszaki kiadványban, ebből 64 szöveg az 1920 második felétől 1921 végéig elcsatolt területeken. Ráadásul 1921 folyamán a pozsonyi *Magyar Újságban* mind a négy, az ugyanitt megjelenő *Képes Világban* és a szabadkai *Magyar Naplóban* a négyből három szerző is publikált. Ezek az összekapcsolódó mintázatok Budapesten kívül ezt megelőzően csak nagy amerikai napilapokra, illetve a háború előtt vidéki lapokra voltak jellemzők. Azaz 1921-ben a vidéki publikációs stratégiák úgy tolódtak át a határon túli térségekbe, hogy a magyarországi vidéki sajtó szöveg nélkül maradt: 1921-ben – a jelenleg ismert adatok alapján – Cholnoky és Kosztolányi két (ebben az évben induló!) vidéki folyóiratban összesen három szöveget publikált, míg csak ugyanők 44 írással voltak jelen csehszlovákiai, jugoszláviai és romániai magyar időszaki kiadványokban.

1920 második felében és 1921-ben 18 határon túli időszaki kiadvány között szöveget a szerzőktől, ezek közül négy még a háború előtt, kettő a háború alatt, tizenkettő pedig a háború után indult. Mai ismereteink szerint csak a lapok harmada között valamelyik szerzőtől jogilag még vidéki és már határon túli státusában is legalább egy szöveget. Érdekes módon a háború előtt már létező lapok közül csak a *Bács megyei Napló* aktivitása nevezhető folyamatosnak a négy alkotó tekintetében: Kosztolányitól kilenc-kilenc magyar és külföldi publikáció köthető a laphoz. A nevezett időszaki kiadványok közül öt élte meg az 1940-es éveket, de egyikük sem jelent meg a második világháború után.

Amennyiben már 1913-tól kezdve az 1920-as új országhatárok szerint csoportosítjuk a vidéken megjelent szövegeket, azt láthatjuk, hogy a későbbiekben elcsatolt területeken az 1915-ös évet leszámítva mindig több szöveg jelent meg, mint a térség többi részén. 1917-ig viszonylag kiegyensúlyozottak voltak az arányszámok, 1918-tól kezdve viszont fokozatosan felborult az egyensúly.

A négy szerző közül tehát Kosztolányi a háború alatt is folytatta az 1914 előtti időszakra jellemző, többféle szövegáramlási lehetőséget kiaknázó professzionális összetett gyakorlatot: megtalálta a számára is kedvező arányokat a budapesti és vidéki szövegközlés tekintetében, sőt, ha úgy tetszik, a vidéken publikált szövegkorpusz – az eredetiségkritérium és a műfaji besorolhatóság

szempontjából – külön egységként is vizsgálható. Krúdy és Szini nem kerültek hasonlóan szoros és tartós kapcsolatba vidéki időszaki kiadványokkal, de ez az éves publikálási mutatókat tekintve csak utóbbi szerzőnél okozott látványos csökkenést. Cholnoky pedig fontos ugródeszkának, második pályakezdetése kezdőpontjának tekintette a rövid vidéki szövegtermést. További vizsgálatok szükségesek a két világháború közötti vidéki sajtó állapotának pontos felméréséhez, de az már most megkockáztatható, hogy az 1914 előtti vidéki szövegbőség, illetve a vidéki időszaki kiadványok szövegmegjelenései segítségével modellálható egyedi mintázatok a határon túli térségekre tevődtek át.

A Budapesten és országhatárokon kívüli, nem csupán hírszolgáltató, de szórakoztató tartalmat is rendszeresen közlő magyar nyelvű sajtó 1920 második felétől kezdve a korábbinál összetettebb mérlegelési pozícióba került. Hiszen a lapszerkesztőknek elsősorban az új fogadó kultúrák sajtójogi kontextusába kellett belesimulniuk, ezen kívül pedig nem csupán a (már) anyaországi-fővárosi és az immár más státusú helyi szerzők közlése között kellett dönteniük, de viszonyulniuk kellett az új nyelvi-kulturális áramlatokhoz is. Amennyiben az irodalomtörténet a könyvirodalom kanonizációs stratégiái mellett számot kíván vetni az irodalmi karrierépítés másik fontos közegével, az időszaki kiadvánnyal is, az 1920-as esztendőt ilyen értelemben mindenképpen fordulópontként könyvelheti el.

III.

(film, képzőművészet, színház, zene)

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ MODERNISTA TÖREKVÉSEK

Csáky József és Moholy-Nagy László kubizmusa
és konstruktivizmusa¹

Az 1912-es Salon d'Automne 9-es termében Metzinger, Le Falconnier, Léger, Archipenko művei és Modigliani néger fejre emlékeztető márványfeje mellett egy magyar szobrászművész, Csáky József munkája is a botrányt keltő kubista művek közé tartozik: még Poincaré is meghívatta magát ebédre a párizsi Művészeti Iskolába, csak hogy a művészetben uralkodó anarchia ellen felszólalhasson.

Csáky József a szobrait négydimenziós, teret, tömeget, síkokat és irányt érintő, dinamikus és időben változó folyamatokként fogta fel. Közvetlenül az első világháborút követően részben gépi esztétikára visszavezethető, mértani formákat kiaknázó kubista és konstruktivista háromdimenziós sorozatai a természet és a tárgyak állandó, elvont, a szellem által lecsupaszított lényegét tárták fel.

„Ami engem illet, én sohasem akartam utánozni senkit sem. Azért csatlakoztam a kubista mozgalomhoz, mert a kubizmus újjáteremtette a természetet, a természet formáit. Az impresszionisták kiengedték kezükből a szerkezetet, minden feloldódott náluk a színben. Sőt Cézanne is csak színről beszélt, a színből akarta megszerkeszteni a képeit. De akaratán kívül, talán már a kezdet kezdetén, a formák elemzésével alkotta meg tájképeit.

Szobrász lévén, nem volt semmi közöm a tájképekhez és a csendéletekhez. Picasso és főképpen Braque kizárólagos témái voltak ezek. Nekem az emberi alak volt minden tanulmányom tárgya.”²

Nemcsak a formatanulmányok, a pusztá színek alkalmazása ellen szólal meg Csáky, hanem az építőművészetben szokványosan megnyilvánuló díszítőművészet ellen is. A chartres-i vagy a vezeley-i székesegyház példáival szemléltetett absztrakt, architektonikus, nem természetutánczó, hanem konstruált szobrászművészet mellett tesz hitet. „A stilizáló díszítőknak ideje elmúlt. Átmeneti volt. Ma már nincs szükség reájuk. El kell hogy tűnjenek, mint

¹ Bálint Anna 2019 januárjában rendelkezésünkre bocsátotta az előadáshoz készült vázlatot, befejezni, lezárt tanulmánnyá alakítani azonban már nem állt módjában: márciusban elhunyt. A torzóban maradt szöveget kötelességünknek érezzük közzélni; az idézeteket és a hivatkozásokat legjobb tudásunk szerint kiegészítettük, pontosítottuk (a szerkesztők).

² Csáky József, *Emlékek a modern művészet nagy évtizedéből*, Bp., Corvina, 1972, 52.

ahogy lassan eltűnnek a mechanikus díszítő mesteremberek, akik kívánatra dolgoztak görög, román, gótikus, renaissance, barokk és »modern« stílusban. Csak az utóbbi században nagyon is félretolt képzőművészekkel lehet nagyértékű, egységes műremeket teremteni. Hozzátehetjük: ezt igazán ideje volna megalkotni, mert már nagyon régen nem volt benne részünk.”³

Időben ugyan megelőzi, de mintha csak az építőművészet és a szobrászat összefüggéseit firtató Csáky-írásra rímelve Maurice Raynal, Csáky egyik legjelentősebb kritikusa a *Montparnasse* 1929. június–júliusi számában:

„Csáky meghagyja a regényt az életnek, s azok a szenvedések, melyeket az élet szül, soha nem homályosítják el szigorúan konkrétan látó szemének tisztaságát. Ez kényszeríti őt azután arra, hogy a természettől formákat vegyen át, melyeket az építészet iránt való szenvedélye egyszerűeknek, tisztáknak és fiziológiailag reálisaknak akar ábrázolni. Ez azt jelenti, hogy a szobrászatnak elsősorban építészetnek kell lennie, vagyis hogy a szobrászt hivatása természetszerűleg eltávolítja a pillanatnyi változás ábrázolásától, hogy egy olyan munka befejezettségéhez vigye, mely munka egész lesz, és mely, mint-hogy élnie kell, örökké tartó realitással fog élni. Csáky arra törekedett, hogy a természettől ezeket a formákat vegye át, formákat, melyeket az még a geometriával foglalkozó ember előtt teremtett. [...] A munkáiban mind erősebben kifejezésre jutó építészeti kvalitásokra Csáky főként úgy tett szert, hogy egyesítette a síkok és tömbök elosztását, elhagyva mindazt, ami a műben nem kapcsolódik egy tisztán plasztikai szükségességhez. [...] Csáky is eleganciára törekszik, de ő ezt az eleganciát, melyből száműzött minden modorosságot, egy tiszta plasztikai ízlés kifejlesztésére fordítja, úgy saját szenzibilitása, mint a mesterség titkainak felhasználásával.

Másrészt az a törekvése, hogy építészeti szintéziseket alkosson, rendkívüli módon megegyezik a legtisztább fény iránt való hajlamával, mely hajlam a fehér márványt, a mészkövet választatja vele mint különösen kedvelt anyagokat. Ennek a fehér elemnek felhasználása egyébként nagyon nehéznek látszik, minthogy az emberi élet tetszetős, pillanatnyi jeleneinek ebben való megörökítése nem könnyű, legalább is nem akkor, ha a művész a közönségest kerülni akarja. Ezért mondhatjuk, hogy Csáky úgy gondolkodott, mint Le Corbusier, ki a falaira meszet kívánt, hogy fehér alapon gondolkodjék! Ezek után Csákyt mint a modern szobrászat három vagy négy megújítójának – Despiau, Maillol, Brancusi – egyikét tekintem, éppen az ő intelligens és szenzibilis törekvése miatt, melynek célja a romanticizmus vagy a naturalizmus által ellaposított művészet megtisztítása és fölszabadítása. Az övé a plasztika birodalma, melyben a képzelet a legegényibb invencióknak adhatja át magát.”⁴

3 CSÁKY JÓZSEF, *Tiszta építészet és szobrászat*, Magyar Iparművészet, 1931, 131.

4 MAURICE RAYNAL, *Néhány szó Csáky Józsefről*, Magyar Művészet, 1929/7, 427. Eredetileg: MAURICE RAYNAL, *A propos de Csaky*, Montparnasse, no. 56 (June–Juillet 1929).

Rendkívül érdekes ugyanakkor – és Csáky József önálló gondolatvilágára jellemző –, hogy a modern művészetet nem tekintette feltétlenül az avantgárd, a megújulás letéteményesének. „Az új nem mindig újjászületés, mint ahogy az emberek ezt általában elképzelik. Lehet hanyatlás is, sőt felbomlás. Általában azt gondolják, hogy az úgynevezett »absztrakt« művészet újjászületést jelentett az újszerűsége miatt. Nagy tévedés. Nem más ez, mint a művészet szét-esése, az emberi tartalom eltűnése, a nihilizmus.

Hát igen, én is odáig jutottam, hogy 1919-ben az első »absztrakt« lettem a szobrászatban. Gyorsan felismertem azonban, hogy rossz útra tévedtem, amely csak néhány mutatós mázsolmányhoz vezet. Vegyünk valamilyen egy négyzetméternyi egyszínű vásznat, és tegyünk rá egy pöttyöt, mondjuk pirosból. Ez egy absztrakt festmény. Helyezzük a vásznon mindig máshová a pöttyöt, és mindannyiszor új absztrakt képet kapunk. Azt is meg lehet csinálni, hogy a pötty a helyén marad, és a színeket cseréljük. Megint csak új absztrakt festményeket kapunk. Csak merné valaki azt mondani, hogy ezek nem festmények! Ha pedig egyetlen pötty helyett többet, meg egyenes és görbe vonalakat vagy különböző geometrikus formákat festünk a vászonra, a variáció lehetősége végtelenné válik, Csakhogy ez távolról sem »absztrakció«. Nagyon is konkrét vonalak, geometrikus formák ezek, sokáig jól el lehet velük szórakozni. [...] Gyakran gondolkodtam rajta, hogy vajon a festészetnek (és a szobrászatnak) ez az elfajulása nem valami közelgő világfelfordulás jele-e.”⁵

Ennek ellenére Csáky József a világháború utánra modernista művészet-felfogását, kubista stílusművészetét menti át, később, a húszas éve elejétől art deco szobrok és enteriőrök készítésével kezd el foglalkozni.

Csáky kubista felfogásának mintegy szöges ellentétéként a konstruktivizmus nem véletlenül közvetlenül az első világháború után terjedt el: mindent el akart seperni, ami megelőzte, és ami a világháborúhoz vezetett. Feltett szándéka volt, hogy az alapvető törvények ismeretében az új világban megértést, békét és egységet hirdetve a világháború utáni társadalmi és gazdasági gondok enyhítéséhez is hozzájáruljon. Az irányzat feltétel nélkül elfogadta a modernitást, és az absztraktot, a minden szubjektivitást nélkülöző individualizmust az objektív, univerzális formákban feloldódó művészetként hirdette. A Narkompros Művészeti Intézetében kidolgozott elmélet szerint a konstruktivista műtárgy a faktúrán, a tárgyak anyagának jellemzőin, és a tektonikán, a mű térbeli jelenlétén alapul. Később a meghatározás kiterjedt a kétdimenziós munkákra, könyvekre, plakátokra, fotóra és filmre, és egyúttal a montázs és faktográfia is az irányzat alapvető fogalmaivá váltak.

Az orosz konstruktivizmus felismeréseit El Liszickij kapcsolta össze a De Stijl és a berlini avantgárd törekvéseivel. A szovjet konstruktivisták megalapították a Művészet Baloldali Frontját és a *Levy Front Iskusstv* (LEF) folyóiratot. Itt jelentek meg azok a fotómontázsok, amelyek kezdettől fogva rokonságot mutattak Moholy-Nagy fotográfiai munkáival, El Liszickij *Russische*

⁵ CSÁKY, *Emlékek a modern művészet nagy évtizedéből...*, i. m., 91–92.

Ausstellung című berlini kiállítását követően pedig Moholy-Nagy László részvételével alakult meg a Konstruktivista Internacionálé.

A művészeti élet meghatározó irányzatait Berlinben 1921–1922-ben az expresszionizmus, a dadaizmus és a beszivárgó orosz konstruktivizmus jelentik, de megfordultak Berlinben a holland De Stijl tagjai is. Moholy-Nagyra – expresszionista-kubista beállítottságú művészként – az utóbbi két izmus hat újdonságként, elsőként a dada. Ez a hatás képzőművészetében egy időre számottevő, szellemi téren azonban nem érinti meg. Moholy-Nagy a dada szelleme nélkül használja a dada motívumvilágát; az ironia, a társadalomkritikai attitűd hiányzik szándékából. A dadaizmus, akárcsak Berlin ipari civilizációja és részint az orosz konstruktivizmus a technika oldaláról hat rá. Másrészt a dadának merész ötletessége tekintetében tulajdonítható befolyás. A „mindent szabad”-mentalitást a fiatal művész kezdetben értetlenül szemléli, később viszont magáévá teszi.

Moholy-Nagy művészetében a következő kimutatható „formai” hatást a malevicsi szuprematizmus jelenti, amely El Liszickij közvetítésével éri el. A vizuális réteg mögötti gondolati háttér átvétele ismét csak elmarad. Míg úgynevezett üvegarchitektúráját „képileg” Malevics ihleti, elméleti téren Adolf Behne és Paul Scheerbart eszmei rokonságával lehet számolni. Az orosz konstruktivizmus felől érkező hatás azonban ennél alapvetőbb formai és szellemi vonatkozásban egyaránt. Festészetében 1922-ben jelenik meg a rodcsenkói befolyás, de már az 1920-as *Faszobor* és az 1921-ből származó *Nikkelkonstrukció* is a konstruktivizmus általi megérintettség korábbi bizonyítékai. 1920–1922 között egyszerre több oldalról éri és igen erősen a konstruktivizmus különböző irányzatainak hatása.⁶

„Az e korszakban született festményeinek egy része – tovább éltetve a még itthon jelentkező tájképi formanyelvet – a természeti látványt szerkezeti átiratban jeleníti meg, némely munkán dada motívumokat is belekomponálva. A művek egy másik csoportja teljességgel elszakad a természeti élménytől és képtől; dada motívumok (betűk, számok, tengelyek, hídszerkezetek, fogaske-rekek) alkotnak szimbolikus értelem nélküli kompozíciókat. Valamennyi munka, tükrözve a már korábban megszülető fa- és fémkonstrukciókat is, alkotójuk konstrukcióteremtő hajlamáról vall, megelőlegezve az ezeket a munkákat követő üvegarchitektúra-képek orosz konstruktivizmustól való megérintettségét.”⁷

Kassák számára 1920-at megelőző programadásai tanúsága szerint a kubizmus csak egy volt a többi előremutató művészeti jelenség között. Az emigrációban azonban az első helyre lép elő, amikor azt írja, hogy „a kubizmus kereséseim át vezet a legbizonyosabb út a művészethez”, és hogy „a kubizmus: a modern kor első művészeti iránya”. A bécsi *Ma* kritikusa, Kállai Ernő első

6 Vö. PASSUTH Krisztina, *Moholy-Nagy László*, Bp., Corvina, 1982. 29.

7 PIRINT Andrea, *Moholy-Nagy László és a kubizmus = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 38. (1999)*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1999., 880.

alkalommal 1922-ben vet számot a kubizmussal, és – Kassákhhoz hasonlóan – szintén benne látja megtenni az első lépéseket a „Jövendő művészet” felé. A kubizmus értékelésében bekövetkezett változás a Kassák-kör megváltozott művészeteszményével függ össze. A hazai figurativitást az emigrációban a nonfigurativitás váltja fel, és a különféle izmusok szintéziseszményének helyére a kubizmus tanulságaiból induló konstruktivizmus eszménye lép. Kassák szavaival: „Nem tudunk többé elhelyezkedni az adott keretek között sem a társadalomban, sem a művészetben. Nem akarunk a régiből újat komponálni. A mi korunk a konstruktivisták kora. [...] Művészet, tudomány, technika egy ponton érintkeznek. [...] Az új forma az architektúra.”⁸

Moholy-Nagy kubizmusértékelése hasonló utat jár be Kassákéhoz. Figuratív művészként a kubista szerkezeti átírás csak egyik eleme az általa felhasznált művészeti örökségnek. Itthon meg kellett ismernie Apollinaire tanulmányát (*Kubizmus. Festészeti tanulmány*; ford. Dénes Zsófia; Ma, Bp., 1919) és Hevesy révén a Rivière-féle megközelítést is (Hevesy Iván: *Túl az impresszionizmuson*. Ma, IV. évf. 3. sz.). Többek között ezekkel az ismeretekkel érkezik Berlinbe, ahol csakhamar a Picasso hatására megszülető szuprematizmus és konstruktivizmus keríti hatalmába. És ahogy a konstruktivizmus befolyásával Kassák értékrendjében a kubizmus előre lép, úgy kellett átértékelnie Moholy-Nagynak is a kubista törekvés szerepét, és kellett felfedeznie a kubizmus célját.

„Moholy-Nagy könyveiben, cikkeiben kirajzolódik egyfajta művészettörténeti koncepció, melyben a kubizmus – különösen Picasso művészete – mint a modern művészet úttörése jelenik meg az elméleti fejtegetéseiben ismertett izmusok között nagy hangsúllyal, mind a reprodukciók számát, mind az ismertetés terjedelmét tekintve. Picasso útjának bemutatásán keresztül adja leginkább értelmezését a modern törekvéseknek. A kubizmus Moholy-Nagy számára kulcsfontosságú múltbeli fejlemény. A *Ma* tudósítójaként 1921-ben elsőként véghezvitt munkája egy kubista művész, Archipenko műveinek reprodukálása a *Ma* különszámaként. Archipenko a későbbiekben is kedvencei közé tartozik; ő az egyike annak a hat művésznek, akik Moholy-Nagy mindhárom képzőművészeti alkotásokat is reprodukáló művében helyet kapnak. A struktúra-, faktúra- és textúraértékek szerepét, amelyekre pedagógiai munkája során nagy hangsúlyt helyezett, először a kubistáknál ismeri fel. Ezzel összefüggésben a legtöbbet »reprodukált« művészek közül három a kubizmushoz kötődik: Picasso, Lipschitz és Archipenko, akik közül Picasso áll az »összesített reprodukciós lista« élén.”⁹

Az 1922 szeptemberében megjelent *Új művészek könyve* a Kassákkal való közös munka terméke volt. A kiadványhoz Kassák írt rövid programadó elő-

8 KASSÁK Lajos, *Előszó = Új művészek könyve*, szerk. KASSÁK Lajos, MOHOLY NAGY László, Bécs, 1922. [Reprint: Bp., Európa, Corvina, 1977.] [lapszámozás nélkül].

9 PIRINT, *Moholy-Nagy...*, i. m., 881.

szót, a képeket azonban kizárólag Moholy-Nagy gyűjtötte és válogatta Berlinben.

A szöveg és a válogatott képek eltérő ízlést és művészetfelfogást tükröznek. Például az egész dadaista irányzat, amelynek a klasszikus, még nem konstruktív vagy elementáris változatát talán csak Taeuber képviseli a képeknel. A többi alkotó, elsősorban Schwitters, Man Ray és Picabia már egy másik nézőpontból kerül bele a válogatásba. Mintha Moholy-Nagynál a kubizmus nem ugyanabban a megítélésben részesülne, mint Kassák szövegében. Kassák a kubizmust egyértelműen a dada elé helyezi, míg Moholy-Nagynál nagyjából a dada után következik, és egyértelműen átvezet az orosz és holland konstruktivizmushoz. A képek esetében ez azért lehetséges, mert míg Kassák az analitikus kubizmusról beszél, addig a kiválasztott képek főleg a későbbi, szintetikus kubizmusból származnak. Kassák hangsúlyozza is, hogy a kubizmus volt ugyan az első olyan irányzat, amely „az egységes stílust” kereste, annyiban mégsem tudott radikális szakítást végrehajtani, hogy elsősorban analitikus jellegű volt, amiből számára egyértelműen következik, hogy így szükségszerűen magával hurcolta az egész múltat. Az analízis csak „a régeből újat komponálás” Kassák számára túlhaladottnak tekintett elvéhez képes eljutni. Ezért volt szükség szerinte a dadaizmusra, amelynek pozitív hozadékként azt emeli ki, hogy „tisztá föld maradt mögöttük reális munkájuk alá az új építőknél”.¹⁰ Moholy-Nagy tehát sokkal erőteljesebb kontinuitást és együttműködést lát az egyes izmusok között, másrészt éppen a dadából (és a szintetikus kubizmusból, illetve kisebb mértékben a futurizmusból) kinövő egyik irányvonal termékének tartja a modern művészetet.

A két felfogásmód különbsége jól érzékelhetővé válik, ha csak egy futó pillantást vetünk arra a közegre, amelyben Moholy-Nagy 1920-tól kezdve élt. A Bauhaus tagjai körébe sorolható alkotókon kívül még Berlinben tevékenykedett Viking Eggeling, Theo van Doesburg, Raoul Hausmann, Walter Brinkmann, Walter Ruttmann, Werner Graeff, Oud, Péri László, László Sándor, El Lissitzkij, Naum Gabo stb. A névsort végignézve olyan internacionális, sőt – Schwitters kifejezésével élve – „überinternational” konstruktív művészet létrejöttét dokumentálhatjuk, amely elsősorban a holland és az orosz konstruktivizmusnak a dada egy elvontabb, kísérletezőbb ágával kötött szövetségéből született. Az események is ezt igazolják: például az 1922. szeptember 5-én Weimarban tartott „Dadaisták és konstruktivisták kongresszusa”, amelyet Theo van Doesburg szervezett, és amelyen – természetesen a Berlinben vagy Weimarban tartózkodók mellett (Moholy-Nagyot is beleértve) – Arp, Tzara és Schwitters is részt vett. Megalakult a „Konstruktivisták nemzetközi alkotó munkaközössége” is.

Az ugyancsak 1922-es *Konstruktív-dinamikus erőrendszer* című kiáltványban, amelyet Moholy-Nagy Kemény Alfréddel fogalmazott meg, a dinamizmus (technikai eszközökkel történő) előtérbe állításában látják a művészet lehetséges fejlődésének útját, amelynek a festészet halála után szükségszerű-

¹⁰ KASSÁK, *Előszó...*, i. m.

en el kell következnie. A *Festészet, fényképészet, film* című első, 1925-ben megjelent művében pedig Moholy-Nagy tételesen is felsorolja azokat a kísérleteket, amelyek a később egyszerűen csak „új látásmód”-nak nevezett világnézethez elvezettek. A főszerepet az absztrakt film (Ruttman, Eggeling, Richter), a fotóval kapcsolatos kísérletek, a fotogram, a fény- és árnyjátékok (Man Ray, Schwerdtfegél, Hartwig, Hirschfeld-Mack) és a különböző optofonetikai kísérletek (László Sándor színezongorája, Hausmann vagy Brinkmann kutatásai) játsszák.

A berlini konstruktivizmus, valamint Kassák konstruktivista kiáltványai ugyanakkor Párizsban a kubizmusnál jóval kevésbé terjedtek el. Tamkó Sirató Károly 1936-os tanúsága szerint a konstruktivizmus Franciaországban közel sem vált olyan népszerűvé, mint a kubizmus:

„A szürrealisták után rangsorban és a szereplés gyakoriságában az absztrakt festők és szobrászok következtek. Egyre nagyobb számmal jelentkeztek, és nemegyszer a szürrealistákkal együtt állítottak ki, jóllehet a két világkoncepció közötti abszolút különbség harsogott műveikből, és ez a kiállítási terem összhangját – túlságosan is – »egzotikussá« tette.

Az absztrakt közletről érdekelt. Úgy éreztem: itt rajtuk fut át a jövő fejlődésvonala.

Aránylag ritkán szerepeltek még akkor Párizsban a konstruktivisták. Bár a konstruktivizmus mint kifejezés Párizsban nem volt sokatmondó és nem volt talán eléggé dinamikus sem, mégis ezek érdekelték engem legjobban. Bámultam alkotásaikat, és a legteljesebb mértékben magaménak, velem egynek éreztem őket. Nem győztem eléggé csodálni pompás »anyag-öröm tobzódásukat«, az üvegek, fémek, műanyagok ünnepe volt minden egyes művük, bámultam térszeletelő, térkidolgozó és tér-birtokba-vevő alkotásaikat.

Nagy örömmel és élvezettel néztem műveiket, ám ekkor még fogalmam sem volt arról, hogy a konstruktivisták tér-művészete és az én síkverseim között valami összefüggés is volna. Csak csodáltam, de a korszerű művészet folyamataiban nem értettem őket. (Mint ez azóta is általánosságban így van.)¹¹

11 TAMKÓ SIRATÓ Károly, *Hogy alakult ki a síkköltészetből a dimenzionizmus elmélete Párizsban?*, <https://www.artpool.hu/TamkoSirato/parizsban01.html> [2020. 01. 17.]

HÁBORÚ ÉS SZÍNHÁZ ERZSÉBETFALVÁN

A kabaré és a műszínház felvirágzása egy rendkívüli időszakban

Veszteség, kudarc, töredezettség – Erzsébetfalva színházi életének legalapvetőbb szervezőelemei az első világháború kitörését megelőzően. A főváros tözsomszedságában, a javarészt kispénzű munkások lakta településen, Erzsébetfalva nagyközségben (amely csak 1923-ban vált Pesterzsébet néven várossá, és 1950-ben lett XX. kerületként Budapest integráns része) a hivatásos színházi próbálkozások kudarcai, az egész estés színdarabokat játszó társulatok csődje, a miniszteri engedéllyel működő igazgatók kétségbeesett próbálkozásai határozták meg a békeidők színi törekvéseit. 1914 azonban látványos változást hozott: az éveken át tartó töretlen sikert.

Az erzsébetfalvai/pesterzsébeti színháztörténet hosszabb-rövidebb ideig működő, ismertebb vagy teljesen ismeretlen, de mindenképpen marginális színházi társulatok kizárólag populáris színházi produkcióinak széttöredező eseményhálózata, amely időben, színházi térben és típusban is szerteágazó variánsokat hozott létre. A jelen horizontjából való újraértelmezés tengelyét tehát pont ez a széttagoltság, a helyi színházi élet folyamatának diszkontinuitása alkotja. Vajon ebben a hiátusokkal terhelt kudarc-történetben miért éppen a háborús évek alatt virágzott a helyi színházi élet? Mely színpadtípusok váltak akkoriban sikeressé? És miképp zárult ez a sikerszéria 1918-ban, hogyan alakult át ismét a színházi élet? – ezekre a kérdésekre keressük a választ.

Hiába volt 1911-ben már két alkalmas fellépőhely is a nagyközségben – az előkelőbb és drágább Pflum-ház moziterme, valamit a Műszínház nyári faépülete – és versenyeztek egymással az igazgatók a helyhatósági engedélyért, Erzsébetfalván minden társulat tönkrement. Hogy csak néhány példát említsünk: Kelemen Klassohn Gyula egy gazdag bélyeggyáros család legfiatalabb tagjaként 1911-ben teljes örökségét¹ az Erzsébet Színház nevű pénznyelőbe fektette, mely négy hónapnyi játék után csúfos bukás lett.² A direktor ezután örökre otthagya a pályát és detektívnek állt.³ Mezey Kálmán, a felvidéki színi kerület jónévű igazgatója amint beiktatta 1912-ben Erzsébetfalvát nyári állomáshelynek, csak segéllyel élte túl a két hónapos szereplést. Két

1 HUBFL–VII.171–1911–0075, Hedry Aladár közjegyző iratai, özv. Klassohn Antalné, Klassohn Antal és Klassohn Gyula egyezsége

2 Erzsébetfalvai Közlöny, 1911. ápr. 30., 5–6.

3 *Magyar Színművészeti Lexikon*, szerk. SCHÖPFLIN Aladár, Bp., Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1929–31, 396.

nyarat játszott így végig társulata, és soha többet nem tért vissza, a háború kitörése után pedig azonnal nyugdíjaztatta magát.⁴ Hevesy Mihály, tapasztalataiból okulva, színház helyett inkább jobban jövedelmező cukorkaboltot nyitott a Soroksári úton.⁵

Az első világháború kitörése, illetve az azt kiváltó merénylet időpontja színházi szempontból is nevezetessé vált Erzsébetfalván. Halász Alfréd, az alföldi II. színi kerület direktora negyedik hete vendégszerepelt már a Pflummozi nagytermében, egymás után hozta kétségbeesetten a fővárosi sztárokat (Király Ernő, Latabár Árpád, Beregi Oszkár), hogy hatalmas színészegyesületi tartozásait ki tudja egyenlíteni, a várt siker azonban elmaradt. A háborút kiváltó merénylet másnapján, az esti előadás után a direktor, tudva, hogy következő nap fizetni kellene a társulatnak, Király Ernő kétnapos vendégszereplésének teljes bevételeivel meglepett.⁶ Egy Baden melletti szanatóriumban fogták el a rendőrök, ahol idegbaját kezeltette, amely erzsébetfalvai tevékenységének kudarcával hatalmasodott el rajta.⁷ Ezzel a színházi esettel indult tehát útjára az első világháború Erzsébetfalván.

Mivel Erzsébetfalva nagyjából harmincezer fős lakossága főleg kisegysz-tenciákból állt (60 százaléknyi nagyrészt ingázó életmódot folytató ipari munkássággal), hatalmas volt a munkanélküliség és a szegénység. A háború kirob-banása azonban a fővároséhoz hasonlóan Erzsébetfalva életét is kettős irányban befolyásolta. Szerencsére a környékbeli gyárak nagy része (például fegyvergyár, tölténygyár, jutagyár, konzervgyár) a hadseregnek dolgozott, így helyben nemhogy kevesebb, de a hatványozott termelés miatt több munkale-hetőség kínálkozott a hadba nem vonult férfimunkások, a családfenntartó anyák, nők számára, ezért rövid leállást követően hamar beindult a gyártás. Az önálló iparosok, kereskedők is a gyárakba vonultak, hogy biztosítva legyen családjuknak az eljövendő nehéz időkben a megélhetés, ha saját üzletükben megcsappan a forgalom.⁸ A mezőgazdasági termelés lehetetlensége miatt az élelmiszerhiány és ennek következményeként a kiszolgáltatottság viszont egyre nőtt.⁹

A korábbi évek tanulságaképpen már nyilvánvalóvá vált, hogy a lakosság még a két hónapos nyári szezonra sem tud eltartani nagyobb hivatásos társu-latot.¹⁰ Akik megengedhették maguknak, egyáltalán igényük volt rá, a főváros könnyű elérhetősége miatt inkább a budapesti színházak kényelmét, sztárszí-

4 *Színház és mozi*, Erzsébetfalvai Közlöny, 1913. aug. 31., 2.

5 *Hevesi Mihály színigazgató cukorkaüzletet nyitott*, Színházi Élet, 1924/39, 47.

6 Lásd például: *Gyász, botrány, szegénység*, Erzsébetfalva és környéke, 1914. júl. 2., 1–2.; *Közérdek*, 1914. júl. 3., 8., vagy Erzsébetfalvai Közlöny, 1914. júl. 5., 3.

7 Lásd például: *Letartóztatott színigazgató*, Délmagyarország, 1914. júl. 15., 9.; vagy *Közérdek*, 1914. júl. 10., 4.

8 „Gazdasági helyzetünk”, Erzsébetfalva és környéke, 1914. aug. 27., 1.

9 Bácskai Vera, Gyáni Gábor, Kubinyi András, *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*, Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2000, 209.

10 Erzsébetfalva és környéke, 1914. jan. 1., 1.

nészeit, friss bemutatóit választották. Az erzsébetfalvai lakosság nagy része azonban könnyedebb színházi élményre (kabaréra, műszínkörre) vágó, fővárosi színházi produkciókon nem szocializálódott, olcsó szórakozást kereső közönség volt. Igényeiket kielégítették a munkásegységekben havi rendszerességgel előadó műkedvelő gárdák népszínmű-előadásai (melyeket minden esetben táncvigalom követett), a négy helyi mozi kínálata, valamint a közel száz, sokszor cigányzenével, kuglizási lehetőséggel hirdetett kocsmá.

Gondolhatnánk, hogy a békeidőben is gyér színházi látogatottság a háború alatt teljesen lenullázódott, pedig mindennek éppen az ellenkezője volt igaz. Ez a kedvező változás nem kelt akkora meglepetést, ha a fővárosi színházak műsorát övező figyelem kontextusában is megvizsgáljuk a színjátszás iránti fokozott érdeklődés alakulását. Ugyanakkor erre a mozzanatra még a kortársak is rácsodálkoztak. Ambrus Zoltán háborús jegyzeteiben, melyek a *Nyugat* hasábjain jelentek meg, 1917-ben felhívja a figyelmet egy új jelenségre, a szegények, nélkülözők, szenvedők, gyászolók színházostromlására: „Észre kellett venni, hogy a színház soha vagy legalább emberemlékezet óta nem volt olyan keresett valami, mint ezekben a zivataros időkben. Hogy az élelmiszereket, a szént és a dohányt kivéve semmiért se ácsorognak annyian, mint a színházjegyekért. Hogy adhatnak bármilyen újdonságot, jó vagy rossz darabot, minden színház estéről-estére megtelik az utolsó helyig...”¹¹ A fellendülő színházi érdeklődést a drága szeszes italt és a beszerezhetetlen dohányt helyettesítő ártalmatlanabb narkotikumként, felejtést, vigaszt jelentő pót-szerként magyarázza. A másik dolog, amit a kortárs megfigyelők észrevesznek: a műfaji változás. Ifj. Wlassics Gyula 1915-ben a *Budapesti Szemle*-ben megjelent hosszabb tanulmányában kifejtette, hogy a közönség „a színházban nem azt kereste, a mivel az élete túlon túl telve volt. Ellenkezőleg, a színháztól azt várta, hogy az elmét más eszmekörbe terelve, a túlságazott idegek számára némi nyugalmat hozzon, az általános lidércnyomástól rövid időre megszabadítva, a lelkek rugalmasságát megtartani segítsen.”¹² Így előtérbe kerültek egyrészt a legkönnyedebb műfajok, a népszínművek új virágzásukat élték, illetve a romantikus darabok iránt is nőtt az érdeklődés. Fontos megemlíteni, hogy míg a háború kezdetén igen sok volt a háborús témájú újdonság, ez a tendencia hamar csökkenni látszott, hiszen az emberek pont a háború okozta sokktól kívántak menekülni a színházban.

Bár Erzsébetfalván a munkásközönség mindenkor fogékony volt a valóságtól való menekülést, könnyed szórakozást ígérő műfajokra, békeidőben a nagyközönség vezetősége a nyári szezonra mindig letiltotta a kabaré- és műszínkörüi vállalkozásokat, hogy ne legyen konkurenciája az aktuális, miniszteri engedéllyel rendelkező, egész estés darabokat játszó társulatnak. A háború kitörése után viszont a községházán nem foglalkoztak többet színházpártolási ügyekkel, így minden nehézség ellenére, dacolva ínséggel, újabb és újabb moz-

11 AMBRUS Zoltán, *Háborús jegyzetek: A háború és a színház*, *Nyugat*, 1917. febr. 16., 391–395.

12 Ifj. WLASSICS Gyula, *A színház és a háború*, *Budapesti Szemle*, 163(1915), 143–152.

gósításokkal, halálhírekkel, két párhuzamosan játszó, könnyedebb színházi élményt nyújtó társulat is képes volt telt házzal működni Erzsébetfalván: a Sziklai Jenő-féle Erzsébetfalvai Műszínkör és Nádasi Károly kabarétársulata, a Nádasi Színkör.

Sziklai Jenő színigazgató még 1910-ben érkezett a nagyközségbe, és le is telepedett ott feleségével, Havasi Emma színésznővel és nevelt fiával, ifj. Békefi Lajossal. Mindhárman halálukig meghatározó alakjai voltak a helyi színházi életnek, de mivel a honi színjáték többszörösen periferikus formáját képviselték, nevük és jelentőségük teljesen elfelejtődött.¹³ Az Erzsébetfalvai Műszínkör családi vállalkozásként, nagyon kis színészgárdával működött, társulata harmadvonalbeli színészekből és táncoskomikusokból állt, de az évadról évadra folyamatosan változó, sok meghívott vendéggel operáló színészgárdában időnként megcsillant egy-egy ismertebb név is. Állandó vendégművész volt például a direktor öccse, Sziklai Benő táncoskomikus, aki akkoriban a Steinhardt mulató tagja volt. (Később Tamás Benő néven vált országosan ismert színésszé.)

Az Erzsébetfalvai Műszínkör nem miniszteri engedéllyel és Erzsébetfalvára szóló koncesszióval rendelkező színházi társulat volt, sikerének legfontosabb összetevője, ennek megfelelően, hogy nem a drámairodalom színe-javából válogatott egész estés előadásokat mutatott be. A „helyi színpadra alkalmazott”, azaz egyfelvonásosra rövidített operettek, bohózatok mellett általában háziszzerzőktől származó szórakoztató darabocskákból állt a repertoár, melyeket szólószámok követtek: népszerű táncok, népdal, kuplé, kabaréjelenségek. Műsoruk tulajdonképpen a városligeti Magyar Műszínkör erzsébetfalvai másolata volt, hiszen a Sziklai házaspár a városligeti színházak színpadairól érkezett. A városligeti minta alkalmazása nagyon jól bevált a nagyközségben is, hiszen hasonló volt a befogadó közeg: javarészt kispénzű munkások, kisiparosok, kereskedők, házicselések és persze szabadságolt katonák.

A Török Flóris utca 78. szám alatt található fából készült, eredetileg nyári műszinköri épületben játszott a társulat. (Télen két hatalmas kályhával tartották melegen a nézőteret.) Minden napra új műsort ígértek, és délután négy órától este tíz óráig folytatólag tartották az előadásokat, tehát a színházba bármikor be lehetett lépni. Évekig csak vásár- és ünnepnapokon játszottak, alkalmazkodtak potenciális közönségük szabadidejéhez. A jegyek a háború teljes időszakában – változatlanul – húsz fillértől egy koronáig voltak megválthatók. A nehéz idők ellenére tódult a közönség a Műszínkörbe, mert olcsón és kellemesen szórakozhatott. A beszámolók szerint akkora népszerűségnek örvendett a színkör, hogy a számozatlan helyek miatt műsorkezdéskor szinte életveszélyes volt bejutni a színházba. Sziklai nagyon jó üzleti érzékkel csak

13 SZIKLAI (Tisch) Jenő színész, színigazgató (Budapest, 1880. április 28. – Budapest, 1922. május 29.), SZIKLAINÉ HAVASI (Hatzl) Emma színésznő (Budapest, 1877. szeptember 29. – Budapest, 1948. szeptember 25.) és IFJ. BÉKEFI (Friedmann) Lajos színész, rendező (Budapest, 1895. április 2. – Budapest, 1970. szeptember 7.).

igen lassan, évadról évadra emelte a színekör színvonalát, így megtarthatta törzsközönségét, miközben egyre színvonalasabb előadásokkal folyamatosan formálta az ízlését: a második téli szezonban már kiemeli a helyi lap, hogy az előadók „a régi ízléstelen kopott kültelki kabarék viccei helyett tartalmas, nívós dolgokat adnak elő”.¹⁴

A párhuzamosan és eleinte nagyon sikeresen működő másik társulat, a Nádas Színekör teljesen új színpadi vállalkozás volt Erzsébetfalván. A Luneznik-féle vendéglőben léptek fel, a Nagy Sándor u. 34. szám alatt, ahol már a háború előtt is bejáratott színpad működött. A háború ideje alatt öt téli szezont élt meg a színekör folyamatosan változó tagokkal, rendezőkkel, de a Sziklai Műszínekörrel ellentétben a nyári szünetek alatt nem játszottak. Az igazgató, Nádas Károly¹⁵ a háború előtt népszerű kinovarieték világából érkezett, a háború után pedig elsősorban színészügynökként dolgozott. A színekör állandó szerzője, rendezője és komikus színésze, László Jenő¹⁶ pedig az óbudai Kisfaludi Színház színpadán játszott korábban, és a háború kezdetétől tizenkét évig télen „Böskefalván”, nyáron pedig a Népligetben színészkedett.¹⁷ Később a városligeti Jókai Színekör műsorában láthatók rendszeresen szerzeményei.¹⁸

A Nádas Színekör megnyitását követően csakhamar egész kis törzspublikum járt az előadásokra, állandó telt házról számolnak be a helyi lapok. Olcsó helyáratok mellett mulattató előadásokat láthatott a közönség a kabaréban, amelyet a helyi orgánumok tudósításai a fővárosi kabarék színvonalához hasonlítottak, és mivel meglehetősen kicsi helyiségről volt szó, *intim színekör*nek nevezték. Eleinte követték a konkurens színekör műsorrendjét: csak vásár- és ünnepnapokon játszottak. A helyi lapok a színekör tájékán kialakuló „népvándorlás”-ról, helyhiányról, kis teremről és színpadról (a szereplők mozogni sem nagyon tudtak) számoltak be. Sorra adták a legismertebb népszínmű- és operettkivonatokat, melyeket kabarészámokkal tarkítottak. A beszámolók szerint a közönség annyira lelkesedett a népszínművek iránt, hogy minden előadást táblás ház előtt tartottak. A másik sűrűn előadott színműtípus körébe az aktuális katonai darabok tartoztak, például a *Dörögnek az ágyúk* című katonai revü László Jenőtől. Sűrűn adták elő háziszerzőjük más örökbecsű műveit is, mint például az *Eulália és Leokádia*, *Tóbiás keservei*, *Szorulsz Náci*, *Megboldogult Domonkos* című bohózatokat, melyek mára már elfelejtődtek.

A színekör jól működött, de kis befogadóképességű volt, ezért a fenntarthatóság érdekében tenni kellett valamit. Nádas Károly pedig nagyratörő tervek-

14 Erzsébetfalva és környéke, 1916. jún. 1., 2.

15 NÁDASI (Nestor) Károly humorista, színiigazgató (Budapest, 1890. szeptember 22. – Budapest, 1970. jan. 29.).

16 LÁSZLÓ (Löffelmann) Jenő komikus színész, színpadi szerző (Budapest, 1885. júl. 10. – ?).

17 Lásd László Jenő saját kiadású önéletrajzát: LÁSZLÓ Jenő, *35 év a kulisszák világában*, Bp., [1941 k.].

18 Rengeteg mára már elfeledett operettet írt a színház számára 1943-tól 1949-ig. Ilyenek például: *Ne sírj anyám!*, *Egy régi nótát hoz a szél*, *Szeress mindhalálig*, *Bolond a szívünk*, *de mindig remélünk*, *Asszony lesz a lányból* stb. Lásd ALPÁR Ágnes, *A Városliget színházai*, Bp., OSZMI, 2001, 106–114.

kel kezdte meg 1916/17-es harmadik téli szezonját. Erzsébetfalvai vállalkozásában megnövelte az előadásnapok számát: keddenként intim estekkel (melyeken a Folies Caprice mulató lila, azaz csak felnőtteknek szóló műsorát adták), szombaton három népszerű előadással és csütörtöki fellépésekkel is. Művezetőt vett fel maga helyett, hogy megnyithassa a kispesti Nádasi Színkört is az Üllői úton, a Magyar Király Szálló színházhelyiségében. Különleges kezdeményezése volt továbbá, hogy megjelentetett egy erzsébetfalvai–kispesti kulturális hetilapot, a *Művész-Világ*ot, amelynek tulajdonosa Úr György újságíró volt. Bár a műsorújság úgy hirdette magát, mint a két település programmagazinja, a Nádasi Színkörökön kívül mégis alig találunk benne más színház- vagy moziműsort. Az újságban rendszeresen jelentek meg kevésbé informatív tárcák, színészportrék és mesterségesen gyártott, mérsékelt humoros pletykák, kishírek, mint például a következő kis történet: „Az Erzsébeti Samuka... A Nádasy-Színkör Éva előadásán folyton nyugtalankodik egy kis szemfüles, erzsébetfalvai gyerkőc. Az anyját ezer kérdéssel ostromolja, s úgy érdeklődik minden után, hogy a híres Samuka elbújhatik mellette. A mama – hol felel, hol nem. Ahogy tud. Különösen Garai Irén imponál a kis műélvezőnek, ki – mikor megtudja, hogy Garai személyesíti Évát, durcásan panaszkodik: – Anyuka, odamegyek a hol játszanak, mert nem látom Évának a szólóleveleit...”¹⁹

Nádasi terjeszkedése nagy reménnyel kecsegtetett ugyan, és a saját programújság ötlete is egyedülálló volt, hosszú távon mégsem volt kivitelezhető, mert az elhúzódó háborús időszak alatt elszegényedett települések már nem tudtak eltartani ekkora színházi vállalkozást. Nádasi valószínűleg az előző két erzsébetfalvai szezon sikerére alapozta terjeszkedésének ötletét, de alaposan túlvállalta magát. Az előadásnapokat elég hamar csökkenteni kellett, bezárt a kispesti színház, és néhány szám után megszűnt a *Művész-Világ* is. Nádasi kültelki színházkomplexumának terve tehát elég hamar, bő negyedév alatt kimerült. Nem kedvezett számára az a tény sem, hogy Kispest színházpártolása sokkal magasabb szintű volt, mint Erzsébetfalváé, az egész estés előadásokat tartó igazgatók sikeresebbek voltak, rendszeresen visszatértek, és a kabaré működését a helyiek idegenkedve fogadták.²⁰ Nádasi a háború végére feladta erzsébetfalvai próbálkozását, és átadta a színház vezetését László Jenőnek.

1918 nyarán a Monarchia felbomlása, a néptömegek háborúellenes forradalmi mozgalmainak erősödése országszerte megváltoztatta a közhangulatot. Az erzsébetfalvai munkások a hosszúra nyúlt háború, a közéleti problémák, a feszült politikai légkör miatt egyre több sztrájkban vettek részt. A háború végére a község vezetői még a legalapvetőbb élelmiszereket sem tudták biztosítani a lakosok számára: Erzsébetfalván még jegyre sem lehetett hozzájutni liszthez, cukorhoz, zsírhoz, kenyérhez. Az éhező tömeg 1917 nyarán és

19 *Művész-Világ*, 1916. dec. 2–9., 10.

20 *Megnyitó a Nádasy Színkörben*, *Művész-Világ*, 1916. nov. 18–25., 8.

őszén már a községháza, a főbírói és a számvevő jegyzői lakás előtt tüntetett, kőzapot zúdítva az épületekre.²¹ Az őszirózsás forradalmat megelőző időszak utolsó nagy megmozdulása a jutagyi munkások 1918. augusztusi sztrájkja volt.²² Az 1918. októberi békesztrájkokban részt vett például a fegyvergyár is, ahol számos erzsébetfalvai munkás dolgozott. Maga az őszirózsás forradalom azonban Erzsébetfalva területén néhány fosztogatástól eltekintve eseménytelenül zajlott. A Nemzeti Tanácsok megalakulásakor Erzsébetfalván nem történt nagy változás, a helyi képviselő-testület tulajdonképpen néhány szociáldemokrata vezetővel kiegészülve újraválasztotta saját magát, de nem kezdte meg tényleges működését.

A háború végével Erzsébetfalva színházi élete kibillen látszólagos nyugalmi állapotából, és megkezdődik a teljes átrendeződés, útkeresés ideje: a bevált színházi szerepeket pánikszerűen elkezdik átszabni, aktualizálni az igazgatók. A Nádasi Színkör, csakúgy, mint az Erzsébetfalvai Műszínkör névleg ugyan megszűnik, de a megváltozott körülményekre szabva folytatja munkáját a folyamatosan változó politikai és gazdasági helyzethez igazodva. Sziklai Erzsébetfalvai Népszínház néven bevezetett új színháza a megszokott helyen, a műszínkör faépületében kezdi meg működését 1918 őszén. A névváltoztatás már önmagában is az őszi forrongó eseményekre adott reakciónak tekinthető: állásfoglalás egy olyan színház részéről, amely egész fennállása alatt a munkások igényeit szolgálta ki, bár repertoár tekintetében a proletár eszmeiséget egyáltalán nem tükrözte. A név változása egyúttal a műszínköri színpadtípustól való szabadulás tényét is rögzíti: elérkezett az idő, hogy Sziklai a saját maga számára kinevelt közönségnek valódi színházi élményt nyújtson. A lassú, megfontolt színházvezetési stratégia végre beérett, adva volt a jól bejáratott állandó színtér, a rövidített népszínművekkel, operettekkel, boházatokkal színházba járáshoz szoktatott nézőközönség, és a repertoárban maximálisan a munkások valódi igényeit tartották szem előtt az „elit-színház” helyben teljes mértékben utópisztikus víziói helyett. Elérkezett tehát az idő a változtatásra, a szintlépésre.

Sziklai pontosan tudta, hogy bár a háború teljes időtartama alatt türelmi időt kaptak a helyi színházi vállalkozások, és senki nem tiltotta le a műszínköri és kabaréműsorokat, a békeidő beálltával ez a helyzet újra meg fog változni. Az erzsébetfalvai állomáshelyre pályázó, miniszteri engedéllyel rendelkező direktorok elől inkább saját magának kívánta megszerezni ezt a pozíciót. Ennek érdekében felvételét kérte az Országos Színészegyesületbe, ahová diplomája alapján fel is vették, hiszen csak egyesületi tagként tarthatott egész estés előadásokat.²³ Bár már 1918 szeptembere óta „rendes” színházként üze-

21 Lásd *Pesterzsébet története*, szerk. BOGYIRKA Emil, Bp., Pesterzsébet Önkormányzata, 2000, 105. és 112–113.; vagy *Pestszenterzsébet, Kíspest és környéke*, szerk. DR. LADÁNYI Miksa, Bp., Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1936, 70–77.

22 *Az erzsébetfalvai jutagyi munkások mozgalma*, Népszava, 1918. aug. 27., 9.

23 *Színészek Lapja*, 1919/5, 12., Jegyzőkönyv 328. pont.

mel az Erzsébetfalvai Népszínház, csak 1919 elején értesíti a nézőket a helyi lap arról, hogy Sziklai kérvényt nyújtott be a belügyminisztériumhoz, hogy Erzsébetfalván engedélyt kapjon állandó színház vezetésére, ahol színészegyesületi tagokból álló társulattal játszaná a fővárosi színházak műsorát. A beszámoló szerint a színészegyesület a kérvényt pártolólág terjesztette fel a miniszterhez.²⁴

S hogy mi szűrődött át a folyamatosan változó politikai, társadalmi változásokból, történelmi fordulatokból a színház műsorán? Az évad nagy részében semmi. Sziklai legnagyobb attrakciója 1918 őszén a *Túl a nagy Krivánon* című, amerikai milliárdosokról és szegény felvidékiekről szóló szövevényes szerelmi szálakkal megtűzdelt operett volt, melyet rekordmennyiségben, a fellelhető színlapok alapján hét alkalommal adtak a szezonban Erzsébetfalván. Nagyobb motivációt jelentett valószínűleg az üzleti szempont a fővárosi sikerdarab előadásában, valamint az, hogy a Budai Színkörben az egyik főszerepet a darabban éppen Tamás Benő, a direktor öccse játszotta, akit rendszeresen meg is hívtak vendégszereplésre Erzsébetfalvára is.

A *kőszívű ember fiai* helyi bemutatója is az őszi időszakra esett. Gondolhatnánk az áthallás lehetőségére, hiszen Jókai az 1848–1849-es forradalomnak állít emléket, de a Hevesi Sándor által átdolgozott kétrészes darab bemutatóját nyáron tartották a Magyar Színházban, így szezonkezdetkor még újdonságnak számított, ezért volt logikus műsorra tűzni ősszel. Az *aranyember* színpadi változatának márciusi négy előadása pedig közvetlenül megelőzte a Tanácsköztársaság kikiáltását, a darab műsorra tűzésének igazi oka viszont inkább az lehetett, hogy februárban kezdték el játszani a fővárosi mozik a regény Korda-féle filmadaptációját, ami hatalmas siker volt.

A Népszínházzal párhuzamosan László Jenő vezetése alatt a Nádasi Színkör is feléled, és még a szezon folyamán felveszi a Modern Színpad nevet. A Luneznik vendéglő színpadán azonban mintha megállt volna az idő: intim estek lila, azaz pikáns tartalmú műsorral és családi előadások fehér boházatokkal, operettkivonatokat népszínművekkel váltják egymást. A Modern Színpadnak is megvolt a maga reakciója a fővárosi aktuális sikerdarabokra és Sziklai repertoárjára: műsorra tűzte saját új darabját, a *Túl a nagy Sigánon* című énekes-táncos bohóságot, melynek első képe *A lágy szívű ember fiai*, második képe a *Hejehuja báró pacsirtája* volt, így egyetlen paródiában letudott a maga részéről három színpadi sikerdarabot. László vállalkozása semmilyen formában nem reagált a folyamatosan változó körülményekre, színvonala megállíthatatlanul csúszott lefelé.

1918 tehát a nagyközség színházi életében lényeges fordulópont lehetett volna, ha az elkövetkező néhány év politikai, gazdasági, közszervezési változásai és a színházak belső személyi átalakulásai nem fojtották volna el az állandóság megtartására való törekvéseket. Az amúgy is nehézségekkel küszködő színházi vállalkozások stabilitásának fenntartása 1919 nyarán már

²⁴ Erzsébetfalva és környéke, 1919. febr. 13., 2.

teljességgel lehetetlenné vált. A Tanácsköztársaság kikiáltása után Erzsébetfalván március 22-én megalakult a munkástanács tagjaiból választott direktórium, és hozzákezdett a proletárdiktatúra helyi kiépítéséhez; Erzsébetfalva nevét Leninvárosra változtatták.²⁵ A direktórium március 28-án minden kulturális intézményt a felügyelete alá rendelt, és megalakította a „proletárszínházat”,²⁶ amelynek gyakorlati megvalósulásáról semmit sem tudunk. Ez idő alatt Leninváros színházi élete néma csöndbe burkolózott: május 1-én megszűnik minden híradás. A *Színházi Élet*ben Bálint Lajos, a „kollektív színház” igazgatója ugyan megemlíti, hogy Kispeszt és Erzsébetfalva területére külön társulatot óhajt szervezni, de később erről már nem esik szó.²⁷

A Tanácsköztársaság bukását követően augusztus elején bevonult a román hadsereg Budapestre. A színházak már július eleje óta kényszerszünetet tartottak. Az október végéről fennmaradt első helyi színlapokon megjelenik a „Cenzurat: Subloc Stanescu” vagy a „Cenzurat: Locot. Mihaiescu” felirat, amely a cenzúrát elvégző román alhadnagy vagy hadnagy nevét jelölte. 1920-ra sem László Jenő, sem a párhuzamosan működő Népszínház ekkorra már folyamatosan betegeskedő igazgatója, Sziklai Jenő sem tudta önállóan folytatni munkáját. A befogadói közeg érdeklődése és anyagi lehetősége egyre csak szűkült. A háború alatt sikeresen működő két színház fenntarthatósági problémáik miatt Erzsébetfalvai Műszínikör néven a műszínikör épületében egyesült. A húszas évek elején Szigligeti Színkörként működő színházi vállalkozás Sziklai Jenő 1922-es halálával, Pesterzsébet 1923-as várossá alakulásával, valamint a körülbelül 3000 személyt befogadó nyári kertmozi, a Pflum Kertmozgó megnyitásával²⁸ teljesen megszűnt.

Az erzsébetfalvai színjáték történetében az első világháború alatt furcsa módon virágzó és kedvező jövővel kecsegtető időszakot 1918 után tehát vegetatív állapot váltotta fel. A folyamatos átalakulásokon (névváltoztatások, helyszíncserék, újjáalakulások, összerendeződések) áteső helyi színházi élet a várossá válás időszakára teljesen elhalt, az 1920-as évek első fele a kudarc és érdektelenség állapotát hozta el. Hiába vette kezdetét tehát az urbanizáció folyamata, ez a színházi életre nem lehetett kihatással, hiszen Pesterzsébet a főváros közelsége miatt amúgy is nehezen definiálta magát önálló városként. A távoli nagyobb városoknak érdemes volt fenntartaniuk kőszínházat, egyrészt az urbanizáció egyik jeleként, másrészt mert minőségi színházi kultúrára nem volt más lehetőségük. Pesterzsébet viszont sem a fővároshoz, sem a

25 A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság helyi eseményeiről bővebben: *Pesterzsébet története...*, i. m., 113–119.; *Pesterzsébet, Soroksár Budapest XX. kerületének múltja és jelene*, szerk. Dr. LAKATOS Ernő, LUKÁCS Mátyás, Dr. Nagy Ernő, Sütő Anna, Bp., XX. kerületi Tanács, 1972, 191–194. és 197–211.

26 HUBFL–XVI.45, Erzsébetfalva nagyközség (Leninváros) Direktóriumának iratai, 1919. márc. 28. (80. sz.), ápr. 30. (424. sz.), máj. 9. (471. sz.), máj. 13. (482. sz.), máj. 14. (489. sz.).

27 A kollektív színtársulat működése: Bálint Lajos a kollektív színtársulat igazgatójának nyilatkozata, *Színházi Élet*, 1919/23, 16.

28 Erzsébetfalva és környéke, 1923. jún. 16., 2.

vidékhez nem tartozott igazán, így egyfajta köztes állapotban rekedt. Peremhelyzete kihatással volt a város (ön)definíciójára, (szub)urbanizációjának jellegére és a színjátszási kultúrához való felemás hozzáállására is. A színházi fejlődés vereségének legfőbb oka azonban a Pesterzsébet szociális és egészségügyi fejlesztésekre irányuló heroikus küzdelme miatti teljes kulturális érdektelenség volt. A városi léthez képest nagymértékű elmaradottság, a tudóvésszel, köztisztasággal, szegénységgel való közdelem minden mást lesöpört a színről. Hogy Pesterzsébet város öndefiníciójában a színházi élet újra-élesztése is szerepet kapjon, még éveket kellett várni. A műszinkör és a kabaré virágzása azonban soha nem tért többet vissza, egy korszak végérvényesen lezárult.

Bicskei Éva

TRAUMÁS NEUROTİKUSOK REAKCIÓSMÓDJÁNAK ATAVISZTIKUS FORMÁI

Töredékek egy Ferenc József-büsztről

A Magyar Tudományos Akadémia 2018 elején vásárolt (*viszsa*) egy márvány-szobor-töredéket: egy a kutatás- és gyűjtéstörténetben mindeddig ismeretlen¹ monumentális Ferenc József-büsztből megmaradt, roncsolt fejrészt. A következők ezt az éppen száz éve készült szoborművet mutatják be: keletkezés-, aktualizálás- és pusztulástörténetét, valamint azt, hogy hogyan mediálta (át-politizált) színhelyként és intézményként az Akadémia – ezen és más (Habsburg-)emlékműveken keresztül – „trón és nemzet” viszonyát.

I.

A Tudós Társaság, azaz a Magyar Tudományos Akadémia és a Habsburgok kapcsolata többször és radikálisan változott az intézmény fennállása során. Az alapítók közt volt József nádor (1776–1847), aki a Társaság hivatalos pártfogója lett. Az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot követően, amikor az abszolutisztikus kormányzat korlátozta az egyesületek, civil szerveződések működését, a Társaság nyilvános, közös ülései is szüneteltek. A nemzeti mozgalmak újbóli megerősödésével vált az intézmény (és épülő neoreneszánsz székháza) a nemzeti közösség (erejének) megtestesülésévé az elnyomó hatalommal (és a kortársak számára azt szimbolizáló barokk budai királyi palotával) szemben.² (Éppen legitimáló ereje miatt járt Ferenc József császár [1830–1916] kétszer is az újonnan emelt épületben 1865-ben, gesztust téve a kiegyezés érdekében.)

1867 után megnyílt az út a nemzetit képviselő tudós közösség *de facto* állami szervvé válása előtt (vezetőinek köszönhetően is, akik gyakran egyidejűleg vallás- és közoktatásügyi miniszterek is voltak). Így érthető, hogy a századfordulóhoz közeledve, a nacionalizmus (régiónbeli) felerősödésével, majd pedig különösen az első világháborút követően, az Akadémia ragaszkó-

1 Egyetlen említése, téves azonosítással: BORÓVI Dániel, *A szecessziós uralkodóportré és Ligeti Miklós fehértemplomi Ferenc József-szobra = A hosszú 19. század*, szerk. KERÉNYI B. Eszter, Gödöllő, Gödöllői Királyi Kastély és Gödöllői Városi Múzeum, 2017, 44. (41. lábjegyzet).

2 *150 éves az Akadémia székháza: Épület-, intézmény- és gyűjteménytörténet*, szerk. BICSKEI Éva, UGRY Bálint, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. motio 35.1–6.; sessio 3.1.5.; sessio 3.4.1.

dott a *duális* Monarchiához (és az azt megtestesítő Habsburgokhoz) a berendezkedés nyújtotta előnyök miatt, illetve magáévá tette a magyarság kultúrfölényének ideológiáját.

Ezzel összefüggésben, a tudós közösségen (mint intézményen) belül fokozatosan tért nyertek a Habsburgok: Rudolf főherceget (1858–1889) 1878-ban választották tiszteletbeli taggá, a nádori ágból származó József Károlyt (1833–1905) 1888-ban (ő egyébként már 1881-től igazgatótanácsi tag volt, és tudományos munkássággal is bírt a cigányság nyelvét és kultúráját kutatva). Fia, József Ágost (1872–1962) főherceg 1906-ban lett igazgatótanácsi tag, 1917-ben tiszteletbeli tag, 1936-ban pedig akadémiai elnök (!). 1945-ben fosztották meg posztjától és tagságától; és a család ezzel el is tűnt az Akadémia életéből.

II.

A Monarchia államgépezetébe való kvázi betagozódás, a Habsburgokkal való lassú összefonódás az intézmény önképén, azaz reprezentációján is nyomot hagyott. A fennállás korai időszakára jellemző, a tudós közösség kiemelkedő tagjaira arcképük kifüggesztésével való alkalmi megemlékezések mellett a millenniumhoz közeledve megjelentek az intézményi emlékezet egyéb formái is, és ezekbe az új reprezentációs sémákba épültek be a Habsburgok megjelenítései.

A századfordulón az elnöki tanácsteremben alakították ki azoknak a kiexpozíció utáni akadémiai vezetőknek a portrégalériáját, akik a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot is betöltötték vagy részt vettek az állam irányításában.³ Ide került az elhunyt Rudolf főherceg Benczúr Gyula (1844–1920) által festett egész alakos arcképe⁴ – Ferenc József ajándéka – is 1892-ben, illetve József Károly Stróbl Alajos (1856–1926) által készített bronz büsztje⁵ – a család adománya – 1906-ban, jelezve az állam és egy *de facto* állami szervvé váló (de alapszabályait tekintve még mindig inkább közösségi, egyesületi) szerveződés eltérő (hatalmi és intézményi) struktúráinak különös keveredését, vagy inkább (a Monarchiával és az azt megtestesítő Habsburgokkal való) összenövését.

De a „jelen” megemlékezése fordult (volna) intézményi múlttá, hivatalos történelemmé 1898-ban is. Az Erzsébet királynéra (1837–1898) való országos kommemoráció részeként az Akadémia is gyűjtést indított egy a székház előcsarnokában lezajlott esemény megörökítésére: arra, ahogy a királyné koszorút helyezett Deák Ferenc (1803–1876) ravatalára.⁶ Az adakozás azonban rövid időn belül elhalt, az ügyet pedig elfektetették.

3 150 éves az Akadémia székháza..., i. m., societas litteraria 1.1–1.5.

4 Olaj, vászon, 261 × 155 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, ltsz. 2282.

5 Bronz, 84,5 cm. MTA KIK.

6 A M. Tud. Akadémia 1898. szeptember 12-ikén tartott Rendkívüli Ülésének Jegyzőkönyve, Akadémiai Értesítő, 1898. szept. 15. (9. kötet, 9. füzet), 414. A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei: Huszonötödik akadémiai ülés: Nyolcadik összes ülés: 1898. október 3-án, Akadémiai Értesítő, 1898. okt. 15. (9. kötet,

Másfél évtizeddel később Holló Barnabás (1865–1917) szobrász volt az, aki (feltehetően Kőrösi Csoma Sándor [1784–1842] tibetológust ábrázoló márvány büsztjének [1912]⁷ az Akadémiára való beszállításával, illetve a budapesti Erzsébet királyné-emlékmű tervpályázatának második etapjával járó, megelégnélkül érdeklődéssel összefüggésben) tudomást szerzett az egykori szoborállítási szándékról, és egy az eseményt ábrázoló *bozettót* ajánlott fel az elnökségnek 1913 nyarán.⁸ Némi adminisztratív huzavona és a művész számára nyilvánvalóan kínos, többszöri és többek általi véleményeztetés, valamint változtatások kérése után a tervezetet elfogadták.⁹

A reprezentatív emlékmű gyorsan elkészült: 1914. november 19-én, Erzsébet napján leplezték le az előcsarnokban.¹⁰ A Monarchia ekkor már hónapok óta hadban állt; a királyt képviselő (a nádori ágból származó) Jenő főherceg (1863–1954) és Berzeviczy Albert (1853–1936) elnök így szimbolikus politizálásra, sőt háborús – „trón és nemzet” győzedelmes összefonódását hirdető – propagandára használta a felavatás alkalmát. Egymást visszhangzó beszédekben úgy vélték, hogy Deák és Erzsébet (domborműve) éppen ezt a kapcsolatot mediálta, „alkotmányunk visszaállítás[át] s nemzeti jogaink és életünk maradandó összhangj[át] a monarchia és a dicső uralkodóház nagy, európai rendeltetéséből folyó hatalmi állásával és érdekeivel [kapcsolva össze, és ez az összekapcsolódás] legdúsabb, legáldásosabb gyümölcseit épp most termi, e korszakos mérkőzés és megpróbáltatás véres, nagy napjaiban”.¹¹

„Trón és nemzet” közös érdekeinek végső eggyé olvadását – pontosabban a *duális* Monarchiának az Akadémia érdekében álló fennmaradását, az ehhez való intézményi ragaszkodást és ennek manifestációját a székházban felállított emlékműben – azonban egy másik műalkotás, egy büszt(pár) testesítette meg.

III.

Még 1914 nyarának legelején, az Erzsébet-emlékmű befejezéséhez közeledve – és mindössze hetekre az első világháborút kirobbantó szarajevói merénylettől – Holló újabb *bozettókat* ajánlott fel az intézménynek: az uralkodót és el-

10. füzet), 516. *Kérelem a M. Tud. Akadémia tagjaihoz*, Akadémiai Értesítő, 1898. okt. 15. (9. kötet, 10. füzet), 524.

7 Márvány, 82 cm. MTA MGy, ltsz. 112.

8 HOLLÓ Barnabás levele Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1913. júl. 5. MTA KIK KRKGy, Ms 5088/243; HOLLÓ Barnabás levele Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1913. okt. 24. MTA KIK KRKGy, RAL 555/1913.

9 FORSTER Gyula levelei Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1913. nov. 1., Budapest, 1913. dec. 19., Budapest, 1914. jan. 18. MTA KIK KRKGy, RAL ad 569/1913. BERZEVICZY Albert levele Holló Barnabásnak, Budapest, 1913. nov. 12. MTA KIK KRKGy, RAL 600/1913.

10 Márvány, 244 cm. Jelezve jobbra lent: „HOLLÓ BARNABÁS”. MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 2.

11 *Az Erzsébet-emléktábla leleplezése*, Akadémia Értesítő, 1914. dec. 15. (25. kötet, 12. füzet), 670–672.

hunyt feleségét ábrázoló reprezentatív gipsz büsztpárt.¹² Akadémiai vezetők informális biztatására foghatott a munkába, de a gesztus mögött ott lappanghatott a szobrász alkotói (és anyagi) válsága, kassai *Rákóczi-emlékének* (1911–1912) kudarca is. Korai sikereinek színhelyére tért vissza már az Erzsébet-emlékművel is – oda, ahonnan karrierje is indult *Az Akadémia alapítása* című, az intézmény székházának oldalfalába illesztett reliefjével (1893)¹³ –, a tudós testületben biztos megrendelőt látva.

Míg kezdetben az Erzsébet-emlékmű befejezésére várhattak az újabb szobrok megrendelésével, a háború kitörésekor mindenfajta meczenatúrát felfüggesztettek az Akadémián. Holló kora nyári felajánlására csak az emlék leleplezése után néhány nappal válaszoltak: a háború utánra halasztották (azaz elutasították).¹⁴

Holló azonban a háború végét már nem tudta kivárni. Végképp kicsúszott a lába alól a talaj, úgy mentális, mint pénzügyi értelemben: 1916 tavaszán idegpszichológiai szobrába szállították (ott is halt meg 1917 őszén). Kisgyermekükkel magára maradt felesége hiába kérvényezte anyagi helyzetük rendezése érdekében az Akadémiánál a büsztpár megvételét.¹⁵

Az ügyben változást Ferenc József halála hozott 1916 végén. Az Akadémia az új uralkodónak, IV. Károlynak (1887–1922) lerótt hódolat¹⁶ után szinte azonnal a gipsz mellszobrok márványban való kiviteleztetése mellett döntött. Holló tisztelője és barátja – az Erzsébet-emlékművet is véleményező, egyébként éppen Ferenc József által felfedezett szobrász –, Telcs Ede (1872–1948) vállalta fel a kivitelezés különböző folyamatainak díjmentes felügyeletét (úgy, hogy közben maga is súlyos, az életét veszélyeztető betegségen esett át).¹⁷ A gipszeket egy pestújhelyi kőfaragó, Dávid István tette át hazai, ruskicai márványba.

Ferenc József büsztpárja 1917 legvégén, Erzsébeté pedig néhány hónappal később készült el; 1918 augusztusában szállították be őket az akkor már teljesen elnéptelenedett székházba.¹⁸ Az első emeleten, a díszterem előtt állították fel a bevett hazai ikonográfiát követő – Ferenc Józsefet a Szent István-rend öltözetében, Erzsébetet pedig koronázási díszruhájában ábrázoló –, a szokásoknak megfelelően naturalisztikusan felfogott, nagyszabású (de kissé iparos

12 HOLLÓ Barnabás levele Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1914. jún. 1. MTA KIK KRKGy, RAL 361/1914.

13 Bronz, 170 × 440 cm, MTA.

14 HEINRICH Gusztáv levele Holló Barnabásnak, Budapest, 1914. nov. 22. MTA KIK KRKGy, RAL 594/1914.

15 HOLLÓ Barnabásné levele Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1916. máj. 17. MTA KIK KRKGy, RAL 455/1916.

16 *Jelentés a M. Tud. Akadémia 1917. évi munkásságáról*, Akadémiai Értesítő, 1918. máj. (29. kötet, 5. füzet), 195.

17 TELCS Ede költségvetése és szerződéstervezete Holló Barnabás Ferenc József császár és király, valamint Erzsébet királyné büsztpárjainak kivitelezése tárgyában, Budapest, 1917. márc. 24. MTA KIK KRKGy, RAL 281/1917.

18 *Az igazgató-tanács harmadik ülése, 1918. december 12-én*. Akadémiai Értesítő, 1919. jan. (30. kötet, 1. füzet), 55.

módon kivitelezett) szobrokat a Telcs által tervezett visszafogott és finom vonalú, elegáns mésző posztamenseken.

Ferenc József és Erzsébet szobrainak az állami intézményekben elhelyezett uralkodói büsztökhöz hasonlóan a (duális) uralom maradandóságát, legitimitációját kellett (volna) hirdetniük. De 1918 őszén, mindössze hetekre az őszirózsás forradalom kitörésétől, a fegyverszünettől, a Monarchia szétesésétől és a népköztársaság kikiáltásától, azaz a politikai és katonai helyzet miatt leleplezési ünnepélyt – amely alkalmat adott volna szimbolikus politizálásra, a reprezentatív alkotások (bevett) aktuálpolitikai értelmezésére – már nem tartottak.

Két 1918 szeptemberének utolsó hetében a székházban tartott (bár nem az intézmény által szervezett) nemzetközi tudományos kongresszus (üdvözlő) beszédei, illetve előadásai viszont felfoghatók akként, sőt „trón és nemzet” viszonyának mediálásaként, hiszen vagy kormányzati személyek részéről és az uralkodóház (több) tagjának címezve hangzottak el (illetve ők is viszonyozták ezeket az üdvözléseket), vagy olyan a tudományos élet kiemelkedő szereplőitől származó megállapításokat tartalmaznak, amelyek indirekt módon értelmezik ezt a viszonyt.

Maguknak a Habsburgoknak a részvétele ezeken a tudományos üléseken (részben) a témának szólt. Mindkét tanácskozás a „korszakos mérkőzés[be] és megpróbáltatás[ba]” belerokkant katonák társadalmi reintegrációjával – pontosabban rideg, utilitarista módon egyszerűen keresőképesse tételükkel – foglalkozott; szimpla orvostudományi, sőt -technológiai (rokkantsebészeti, ortopédiai, testegyenészeti, ideggyógyászati, pszichoanalitikai stb.) praktikákkal megoldottnak látva és láttatva ezt a súlyos, több százezer embert érintő, nemcsak fizikai csonkolásokkal járó, de pszichésen is maradandó sérüléseket okozó, egész életre kiható, alapvetően szociálpolitikai és a társadalom egészét érintő problémát.

IV.

A Bajtársi Szövetség Orvosi Szakosztálya 1918. szeptember 21. és 23. között az Akadémia dísztermében rendezte meg kongresszusát. A Szövetséget a központi hatalmak különböző társadalmi és kulturális szervezetei közötti együttműködés, tehát az egy táborba tartozás érzésének elmélyítése érdekében hozták létre a háborús eufória eloszlásakor. A hazai tagozat 1916 nyarán alakult meg az államigazgatás – sőt az Akadémia – vezetőinek részvételével (mégis egyfajta pártok feletti szerveződésként), az Orvosi Szakosztály pedig 1916 őszén. Utóbbi legfőbb tevékenységét a (háború előtti nemzetközi kongresszusok mintájára) mindig más tagállamban megrendezett közös tanácskozásokon való részvétel jelentette, amelyeken különböző hadi és közegészségügyi, járványügyi, valamint továbbképzési kérdéseket vitattak meg, és a témák sorából viszonylag hamar kiemelkedett a beteg katonák gyógy- és fürdőhelyeken való kezelésének kérdése.

A kongresszusok sorában a szinte kizárólag osztrák, német, török, bolgár és magyar katonaeorvosok részvételével zajló budapesti az utolsó volt, már a háború legvégén, egyúttal több (vagy inkább: más) mint az orvosképzéssel, a hadigondozással, a fajegészségügyi (!) és népesedéspolitikai kérdésekkel, illetve a malária terjedésével foglalkozó tanácskozás¹⁹ (a spanyolnátháról, amely már addig annyi áldozatot szedett, mint az egész háború, egyébként nem esett szó). Már az is árulkodó, hogy kezdetben az országházban akarták megtartani a rendezvényt – a Szakosztály elnöke, Grósz Emil (1865–1941) személyes megfogalmazásában „alkotmányunk ezen hatalmas symbolum[ában]” –, akárcsak az, hogy a Monarchia, valamint a szövetséges államok magas rangú tisztviselői által képviseltették magukat, illetve hogy a fővédnök a király, IV. Károly volt.²⁰

Az uralkodó József Ferenc főherceg (1895–1957) révén képviseltette magát, aki huszáregyenruhában és a magyar királyi korona másolatával²¹ (valamint apjával, a déli hadtest parancsnokával, József Ágosttal és vöröskeresztes ápolónői ruhát viselő anyjával, Augusztia főhercegnével [1875–1964] együtt) érkezett. A főherceget Szterényi József (1861–1941) kereskedelmi ügyi miniszter, a Szövetség ügyvezető elnöke fogadta, úgy vezetve fel a kongresszust, mint ami „a királyért és a hazáért vérző katonák[at]” akarja visszaadni „katonai és polgári feladatuknak”, miközben éltette az uralkodót, a „tudomány és a kultúra istápolóját”.²² József Ferenc hasonlóan propagandisztikus, az adott katonai helyzetet tekintve demagóg szellemben válaszolt, mondván: „az ő [katonai] áldozatainknak köszönhetjük a mi gazdag és virágzó jövőnket”. (Egyébként sürgöny formájában a király is üdvözölte a kongresszust, akárcsak II. Vilmos [1859–1941] német császár és Ferdinánd [1861–1948] bolgár cár; mindegyikük a néperő helyreállítását várta az összejöveteltől saját „trónjának és nemzetének védelmében”.²³) Mindebből látható, hogy a rendezvény a Habsburgok (illetve a központi hatalmak) részéről (teátrális) kísérlet volt arra, hogy a katonai vereség beismerését elodázzák és hatalmukat megerősítsék, illetve legitimálják, valamint az elszigetelt, szétesőben lévő Monarchiát (úgy is mint a monarchikus államformákat) átmentsék. Mindehhez a szövetségesek jelen lévő képviselői és katonaeorvosai megfelelő szereplőkkel járul-

19 A programra és az előadásokra vonatkozóan lásd *Jelentés a német, osztrák, török és magyar bajtársi szövetségek orvosi szakosztályainak és a bolgár kiküldötteknek Budapesten 1918. szeptember hó 21–23-án tartott együttes üléséből*. A Magyarországi Bajtársi Szövetség Orvosi Szakosztálya / *Ärztliche Abteilung der Ungarischen Waffenbrüderlichen Vereinigung. Bericht über die in Budapest am 21 – 23. September 1918 Stattgefundenen Gemeinsamen Tagung der Ärztlichen Abteilungender Waffenbrüderlichen Vereinigungen Deutschlands, Österreichs, der Türkei und Ungarns und der Vertretung Bulgariens*. Bp., Franklin, 1918.

20 Grósz Emil levele Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1918. aug. 31. MTA KIK KRKGy, RAL 702/1918.

21 Lásd MÜLLNER János, *A középeurópai orvosok kongresszusa Budapesten: A megnyitó ülés az Akadémián*, *Érdekes Ujság*, 1918. szept. 6., 38.

22 *Orvoskongresszus Budapesten*, Pesti Hírlap, 1918. szept. 22., 6.

23 *Jelentés a német, osztrák, török és magyar bajtársi szövetségek orvosi szakosztályainak és a bolgár kiküldötteknek ...*, i. m., 311–313.

tak hozzá, a nemzeti tudományos intézmény pedig megfelelő szintértként (még inkább, *színpadként*, sőt – gondolva itt a büsztpárra: – *kellékekkel*) szolgált.²⁴

Maga a program is azt jelzi, hogy a ténylegesen elhangzó (és nyomtatásban is megjelenő szakorvosi, közelítéseikben már korántsem lojális) előadások²⁵ mellett valami más célja is volt a kongresszusnak. A Park Klubban adott esti fogadás (ahol ugyancsak állt az uralkodópár büszkje, Zala György [1858–1937] két alkotása [1898–1899]²⁶), a luxusszállodákban, például az újonnan átadott Gellértben történő étkeztetés (az alapvető élelmiszerek hiányának idején), a dunai hajókázás és a margitszigeti séta, az Operában töltött este (az *Aidát* hallgatták), valamint egy többnapos felvidéki fürdőtúra (főleg a külföldi résztvevők számára)²⁷ mind-mind azt jelzi, hogy több százezer csonkolt (és súlyosan traumatizált), valójában harc- és munkaképtelen katona (hadi)gondozásának, illetve társadalmi reintegrációjának elméleti kérdéseit, azok fontosságát jócskán felülírhatta néhány száz (a frontvonal poklából egy hétre kiszabaduló) katona(orvos) rekreációjának nagyon is kézzelfogható egyéni élménye – a József Ágost főherceg által már korábban is aktívan támogatott katonai üdültetési forma.

V.

Néhány nappal később, szeptember 28-án és 29-én a Nemzetközi Pszichoanalitikai Egyesület rendezte meg V. kongresszusát az Akadémián – és ez még a Bajtársi Szövetségénél is rendhagyóbb összejövétel volt. Szűk két évtizeddel Sigmund Freud (1856–1939) úttörő *Álomfejtésének* megjelenését (1899) követően ugyanis a pszichoanalízis mindössze maroknyi, bár elkötelezett követővel bírt Magyarországon, de nem jelentett bevett tudományágat Európa más országaiban sem; a hivatalos, állami körök elutasították. (A nemzetközi egyesületet 1910-ben alapították, hazai részlegét pedig 1913-ban.)

Hogy mindezek ellenére a díszterem melletti heti ülések termében tanácskozhattak, a közönség soraiban ráadásul kormányzati emberekkel – „dr. Alcsúti Ágosttal” *alias* József Ágost főherceggel, a déli hadtest parancsnokával és a porosz, illetve a közös hadügy-, valamint a honvédelmi minisztérium több a Bajtársi Szövetség összejövetelén is részt vevő képviselőjével, továbbá Bárczy István (1866–1943) főpolgármesterrel –, az a háborús (korábban traumaként ismert) neurózis jelenségével függött össze.

²⁴ MÜLLNER, i. m., 38.

²⁵ *Jelentés a német, osztrák, török és magyar bajtársi szövetségek orvosi szakosztályainak és a bolgár kiküldötteknek...*, i. m.

²⁶ SZATMÁRI Gizella, *Fény és árnyék: Zala György pályája és művészete*, Zalaegerszeg, Vitrin, 2014. kat. 56–57.

²⁷ Budapesti Hírlap, 1918. szept. 24., 8, 11.

A háború előrehaladtával az állami és katonai vezetés számára ugyanis egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a harctéren szerzett mentális sérülések legalább akkora, ha nem nagyobb kihívást jelentenek (majd) a katonák társadalmi reintegrációja szempontjából, mint a rokkantság, és hogy ezeknek a megbetegedéseknek a gyógyítása sokkal kevésbé eredményes. A több százezer, „a korszakos mérkőzés és megpróbáltatás” során szerzett (de fizikai sérüléssel nem indokolható) általános remegésben, járászavarban, görcsös bénulásban, tompultságban vagy depresszióban, testrészek érzéketlenségében és egyebekben szenvedő katona (és civil) gyógykezeléséről ugyan már 1916-ban tanácskoztak a központi hatalmak ideg orvosai Münchenben, de – tudományos kanonizáltság ide vagy oda – egyre nagyobb szükség volt más, hatékonyabb gyógymódokra a szimulánsként vagy áruházként való megbélyegzésen és a frontvonalba való visszarendelésen, illetve esetenkénti kivégzésen, valamint az ideggyógyászat konzervatív terápiáin (a kezdeti néhány napos szabadságoltatáson, majd az elektrosokkon, hideg vizes fürdőn, éheztetésen, munkaterápián és hasonlókon) túl. A pszichoanalitikusoknak pedig volt alternatív, működő módszerük. Jó helyzetfelismerő képességgel, a kormányzati körök fokozott érdeklődését látva a jelenséggel foglalkozó saját kongresszus megrendezése felől döntöttek 1918-ban (holott a háború alatt addig nem üléseztek).

Mivel az eredetileg tervezett helyszín, a kelet-poroszországi Boroszló (ma Wrocław, Lengyelország) megközelíthetetlené vált, a kongresszust Budapestre tették át. Ehhez nem volt elég a magyarországi egyesület elnöke, Ferenczi Sándor (1873–1933) szervezőtevékenysége, kellett József Ágost főherceg (informális) támogatása is, amely elősegítette, hogy az Akadémia (bár vonakodott) átengedje üléstermét, Budapest székesfőváros pedig luxus-körülményeket teremtsen. Így az ínségből, feleségükkel, civil ruhában érkező lélekelemzők (is) a Gellértben lakhattak és a teraszon uzsonnázhattak, majd kirándulóhajó vitte őket (is) az Akadémiára; szombat este pedig a Hotel Bristolban adott a főváros pazar fogadást (amelyre egyikük úgy emlékezett vissza, mint „az Osztrák–Magyar Birodalom végső, csillogó gáláj[ára]”²⁸). (Freud másnapi, hírhedtté vált, az akadémiai szolgát felháborító üléstermi szivarozása is elsősorban ennek a nélkülözéseknek néhány napra véget vető luxusnak, semmint a szabadgondolkodásnak volt a megnyilvánulása, mint ahogy azt Kosztolányi Dezső [1885–1936] kissé elfogultan szerette volna beállítani.²⁹)

Maga az ülőszak a pszichoanalízist a háborús neurózisok egyetlen sikeres terápiájaként építette fel. A bevezetőt Freud tartotta alaptételének, a tudattalan szexuális aspektusainak rövid ismertetésével. Utána két tapasztalt, frontot járt és különböző katonai pszichiátriai intézményekben (ún. „idegállomásokon”) mentálisan sérülteket éveken át analizáló katonaorvos – a hazai,

28 FRIEDRICH Melinda, *Az 1918-as Nemzetközi Pszichoanalitikai Kongresszus a korabeli napisajtóban: Spanyolnátha, kánikula és cári család sorsa*, Imágó, 2018/2, 67–68.

29 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Freud szivarja*, Pesti Napló, 1918. okt. 1., 9.

illetve a nemzetközi egyesület elnöke, Ferenczi Sándor és Karl Abraham (1877–1925) – egybehangzó előadása következett. Az ideggyógyászoktól eltérően a háborús neurózist ők mind nem a tudat, hanem a lélek betegségeként értékelték meg, és nem tüneti kezelésével, hanem tudattalan megnyilvánulásainak tudatosításával foglalkoztak.

A téma főreferense Ferenczi volt. Előadása – egy 1916-os gondolatmenetnek továbbfejlesztése – ma publikáció formájában ismert: néhány hónappal a kongresszus után jelent meg.³⁰ Ferenczi jórészt a háborús neurózisokkal foglalkozó ideggyógyászati irodalom (azaz személyek, módszerek és állítások) lépésről lépésre történő, alapos kritikáját adta, (az írott változatban) például saját főnöke, az újpesti idegállomás vezetője, az egyetemi tanár és akadémiai tag Jendrassik Ernőét (1858–1921), aki feltehetően ott volt az ülésen. Majd a traumák pszichére gyakorolt regresszív hatása, azaz a lelki fejlődés korábbi, már meghaladott szintjeire való visszaesés mellett érvelt narcisztikus, gyermeki, csecsemőkori, sőt ősi, állati reakciómechanizmusokhoz való visszatérésről szólva.

Ezekben a megfogalmazásokban érezhető leginkább, hogy strukturáltsága és árnyaltsága ellenére Ferenczi valójában körben járt: kereste, de (saját maga számára) nem tudta pontosan megragadni azt a jelenséget, amelyre a trauma nyomán fellépő neurózis visszavezethető. Az előadás után néhány héttel, a referátum sajtó alá rendezése közben (!) viszont a kezébe került Ernst Moro (1874–1951) gyermekgyógyász egyik írása a csecsemőkori reflexekről. Ebben olvasta, hogy ha „egy pólyás csecsemőnek [...] mindkét kezünkkel a párnájára ütünk, akkor sajátos mozgási reflex jön létre [...]: a gyermek mindkét karja [és lába] szimmetrikusan addukáltatik, hogy azután könnyű tonikus mozdulatokkal ív alakban ismét addukáltassanak. [...] Azt mondhatnók: Moro itt egy kis ijedtségi (vagy traumás) neurózist mesterségesen idézett elő.” Ez Morót „arra a természetes átkarolási reflexre [emlékeztette], amely az 'anyjukba kapaszkodó' állatcsecsemőket jellemzi.” Ennek alapján Ferenczi (előadásának írott változatában, egyfajta appendixként) úgy konkludálhatott, hogy a háborús neurotikusoknál „is az történik, hogy a reakciómód hirtelen ijedtség folytán atavisztikus formákra esik vissza”.³¹

A referátum ezen összegző megállapítása viszont nemcsak a fronton harcoló katonákban, hanem magában a tudós közösségben ható tudattalan erőket, a Monarchiába való, ijedt, patológikus akadémiai kapaszkodást is megvilágíthatja. A kívülről anakronisztikusnak, megkésettnek tűnő intézményi szoborállítás ezek alapján ugyanis nem más, mint regresszió, korábbi (történelmi) fejlődési szinteken való megrekedés, Ferenczi szavaival: traumás neurotikusok reakciómódjának atavisztikus formája (amelyből hosszú időn át sem tudtak kigyógyulni).

30 FERENCZI Sándor, *A háborús neurózisok pszichoanalízise* = F. S., *A hisztéria és a pathoneurózisok*, Bp., Dick Manó kiadása, 1919, 71–90.

31 FERENCZI, i. m., 90.

A kormányzati emberek és a pszichoanalitikusok Monarchiába kapaszkodása és pillanatnyi egymásra találása sem értékelhető másképp. Felbomlóban lévő uralmi rendszerek kerestek túlélésük érdekében megoldást egy súlyos társadalmi problémára, míg a peremről figyelő analitikusok a mozgalom legitimálását várták az együttműködéstől – ez azonban össze nem illő minőségek szükségszerűen kudarcra ítélt, rövid életű konstellációja volt. Mert az ideggyógyászok és módszereik kritikája ugyan meggyőző volt annyira, hogy úgy a közös, mint a porosz hadsereg vezetői rendelkezzenek a pszichoanalízis bevezetéséről az idegállomásokon (azoknál a katonáknál, akiknél más nem használt),³² ez a parancs azonban már a hadsereg irányításának összeomlásakor érkezett. A tudományos intézmények ellenállását a lélekelemzőknek pedig nem sikerült áttörniük a felsőbb körök rövid életű pártfogásával – ezt legjobban Ferenczi karrierje igazolja. Az Akadémia már a heti ülések termét is csak felsőbb nyomásra engedhette át, vezetői közül csak Goldziher Ignác (1850–1921) orientalista, az I. Osztály elnöke, igazgatótanácsi tag hallgatta az előadásokat (miközben a Bajtársi Szövetség tanácskozásán az Akadémia vezetői és tagjai nagy számban képviseltették magukat). Jendrassik mereven ellenállt a módszer hazai kanonizálásának – szimpla „pornographianak” és az erkölcsök lezüllesztésének látva azt –, akkor is, amikor 1918 végén megakadályozta, hogy Ferenczi a pszichoanalízis módszertanával foglalkozó előadás-sorozatot tartson az egyetemen, és akkor is, amikor meggátolta egyetemi tanárrá való kinevezését (végül azonban, az egyetemi autonómiát letörve, Kunfi Zsigmond [1879–1929] kézi vezérlésével mégis kinevezte Ferenczit a „psychoanalytikai tanszék” élére).

VI.

Távolabbról nézve még inkább kirajzolódik az akadémiai büsztpárban manifestálódó politikai állásfoglalás sajátossága. A büsztek ugyanis olyan időszakban keletkeztek – még inkább: maradtak fenn –, amelyet (legfőképpen a háborús vereség miatt) erős Habsburg- és Osztrák–Magyar Monarchia- (kiváltképp pedig dualizmus-), valamint általános monarchiaellenesség jellemezett mind az országban, mind a(z egykori) birodalomban,³³ és amelyet más típusú szoborállítások (még inkább: -döntések) kísérték itthon és külföldön egyaránt.

IV. Károly trónra lépését követően például gipszöntvények formájában, tömegtermeléssel sokszorosították azt a bronz büsztöt, amelyet Ligeti Miklós (1871–1944) készített (még a Monarchia tábornokait felvonultató sorozat ré-

32 ERŐS Ferenc, KAPÁS István, KISS György, *Pszichoanalízis a hadseregben (1914–1918)*, Hadtörténeti Közlemények, 1988/1, 143–146. KARL ABRAHAM, [cím nélkül], *Imágó*, 2018/2, 65. (8. lábjegyzet).

33 HATOS Pál, *Az elátkozott köztársaság: Az 1918-as összeomlás és forradalom története*, Bp., Jaffa, 2018, 223–243.

szeként) a bécsi Heeresgeschichtliches Museum számára.³⁴ A duális rendszer folytonosságát és stabilitását, a háború pozitív végkifejletét kellett volna propagálniuk országszerte, de – utólag visszatekintve – már anyaguk is a fennálló rend mindenki számára váratlan, gyors összeroppanását vetítette előre.

A háborút követő forradalmak pedig a *damnatio memoriae* évezredes hagyományát követve döntötték le és zúzták össze a régi rend megtestesítőinek emlékműveit. És nemcsak II. Sándor (1818–1881), III. Sándor (1845–1894), valamint II. Miklós (1868–1918) cár különböző moszkvai szobrait az 1917-es februári, majd októberi orosz forradalmakat követően, hanem a Millenniumi emlékmű királyszobrait is 1919 áprilisának elején. Mária Terézia (1717–1780) szobrát például szakszerűen bontották le; a folyamatról készült felvételeken pusztán az utal az uralom természetében beálló forradalmi változásokra, hogy a járókelőkkel egy szintre leszállított műre, tiszteletlenül, gyerekek másztak fel. Úgy tűnik, egyedül Ferenc József (általában Zala György alkotásának vélt, de Füredi Richárd [1873–1947] által készített, 1906-os³⁵) szobrán álltak bosszút azonnali, helybeli szétzúzásával.³⁶ (Ez az őt ábrázoló alkotásokkal egyébként az 1920-as évek elején a Monarchia utódállamaiban mindenhol megesett – Kolozsvárott például az egyetem főbejáratánál lévő 1902-es emlékérről fűrészelték le a fejet 1920-ban, 1925-ben pedig az egész szoborcsoportot elbontották –,³⁷ de a szegedi Nemzeti Emlécsarnokban 1931-ben felállított büsztje is a Tiszában végezte 1945-ben.³⁸) Az ezeket a forradalmi pusztításokat dokumentáló korabeli felvételek is propagandaanyagok: az értelmezhetetlenné vált, roncs formákat értetlenül és idegenként szemlélők (gyakran gyerekek) az új (ártatlanként tételezett, de a régi rezsimet nem tisztelő) (kommunista) rend egalitáriánus voltát hirdették.

Ezekkel a szoborállításokkal és -döntésekkel összefüggésben bír jelentéssel az, hogy Ferenc József és Erzsébet akadémiai szoborpárja nem semmisült meg 1918–1919 fordulóján, hogy a súlyos, alig mozdítható büsztöket megóvásuk (és elrejtésük) érdekében a díszterem mellett lévő, az alapító kultuszát ápoló Széchenyi-Múzeumba (!) tolták át 1918 végén,³⁹ majd a forradalmak levonulása után egyszerűen visszatolták őket eredeti helyükre. És ahogy egy Habsburg a család 1921-es trónfosztása ellenére egészen 1944 végéig elnök

34 Bronz, 89 cm. Jelezve: „Ligeti Miklós -917”. Bécs, Heeresmuseum, ltsz. KBI 624. Gipszöntvényei hazai múzeumokban: Hadtörténeti Múzeum, ltsz. 0036/Szo (KGY4804); Budapesti Történelmi Múzeum Fővárosi Képtár, ltsz. 24.434; Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 5055.

35 BORÓVI Dániel szíves szóbeli közlése.

36 VÖRÖS Boldizsár, *Történelmi hősök, új rendszerek: Emlékszobrok Szovjet-Oroszországban és a Magyarországi Tanácsköztársaságban 1917–1919*, Mozgó Világ, 1998/5, 94–95.

37 *Állítsuk fel a csonkaország csonka szobrát*, Magyarság, 1928. szept. 23., 10.

38 „A korabeli híradások szerint a budapesti Ganz-gyár Szegedre kiránduló munkásifjai törték össze, [...] vélhetően szervezett akció keretében.” TÓTH Attila, *A Nemzeti Emlécsarnok*, Szeged, Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2009, 149.

39 *Az igazgató-tanács harmadik ülése: 1918 december 12-én*, Akadémiai Értesítő, 1919. jan. (30. kötet, 1. sz.), 55.

lehetett a még mindig Ferenc Józsefről elnevezett téren álló akadémiai székházban, úgy a reprezentációs sémák sem változtak a két világháború között a „duális” berendezkedésű intézményben.⁴⁰

VII.

Ennek a „trón és nemzet” elválaszthatatlanságát és egymásra utaltságát őrző intézményi zárványnak azonban egyszer le kellett tűnnie, reprezentációs formáival együtt. Ez valamikor 1949 decembere után⁴¹ következett be; akkor, amikor a mindaddig (!) „műbeccsel” bíró büsztök – több más időszerűtlenné vált alkotás társaságában, és elszenvedve az újabb történelmi traumákat, a ledöntésekkel járó sérüléseket – lekerültek az akadémiai pincékbe. (A posztamensek a helyükön maradtak, hogy a továbbiakban az új politikai rend képviselőinek szobrait hordozzák; 1989 után pedig az egyikre Dunaiszky László [1822–1904] művét, *Széchenyi István büsztjét* [1877] [!] helyezték.⁴²) A *Budapest* című folyóiratban 1978-ban közzölt fényképfelvétel is ott, a pincében örökítette meg őket, de akkorra már Ferenc József büsztjéről – előre kitervelten és sok munkával, precízen, a nyaknál – leválasztották a fejet, és a két részt elkülönítve tárolták.⁴³ Bármikor is történt, ez a forradalmi időkre jellemző „lefejezés”, ez a királygyilkosságot imitáló, morbid aktus vetett véget szimbolikusan „trón és nemzet” (az Akadémián felértékelt), összeforrottságának és elválaszthatatlanságának, az intézmény Habsburgokba, a dualizmusba való kapaszkodásának.

Innentől kezdve radikálisan másképp mediálták „trón és nemzet” (most már szűkítsük le: Ferenc József fejtöredékében manifesztálódó) viszonyát az Akadémián. Például úgy, hogy a szoborroncs(ka)t még ugyanabban az évben, 1978-ban kidobálták az udvarra. Legalábbis, állítása szerint, Rigó Béla (1942–2017) irodalmár – klasszikussá vált gyermek- és ifjúsági irodalmak szerzője, szerkesztője – az udvarról, egy törmelékkupac tetejéről a táskájában menekítette ki a fejtöredéket (amely később az ő hagyatékából került vissza az Akadémiára).⁴⁴ A tiltott uralmi jelképet megtalálója nyomban szocialista propagandaanyaggá változtatta egy tinédzsereknek szánt dokumentumgyűjte-

40 Az első emeleti lépcsőházban említi őket MEDVEY Lajos, *Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez*, Bp., Mérnökök Nyomdája, 1939, 42.

41 Még sértetlenként tűnik fel a szoborpár GERGELY PÁL, *Leltár az Akadémia palotájában levő műtárgyakról*, Bp., 1949. dec. 8. 2. Folio, gépirat (rajta Gergely Pál kézírása). MTA KIK KRKGy, K 1277/4. (RAL 294/1949).

42 Márvány, 60 cm. Jelezve hátul: „DUNAISZKY. L. Budapest 1877”. MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 1.

43 GERGELY PÁL, *Az Akadémia pincéi*, Budapest, 1978/4, 33.

44 Rigó Béla: *Előszó*, illetve Ismeretlen fényképész: *Rigó Béla Holló Barnabás, Telcs Ede és Dávid István Ferenc József császár és király büsztjének fejtöredékével (1978 után)*, Kincskereső, 2000/3–4–5, 120. és belső borító. Rigó Béla mellett szól, hogy ebben a *Kincskereső*-ben megjelentetett *Előszó*-val felajánlotta a mű visszaszolgáltatását, azonban nyílt levele feltehetően nem érte el az Akadémia vezetését.

mény (*Fiúk-lányok könyve* 1979) borítóján, amely a Tanácsköztársaság hatvanadik évfordulójára jelent meg.⁴⁵ A beállított jelenet, amelyen fűben heverő kamaszok méricskélnek szemtelen pillantásokkal az előttük heverő töredéket, mintegy újraéleszti a forradalmi időszakot: a szobordöntések propagandisztikus dokumentációjának ikonográfiájával egyszerre idézi és összegzi a „trónok és nemzetek” történelmi sorsfordulójaként tételezett korszakot – és ez az egyetlen kontextust, amelyben nyilvánosságot kaphatott a meghaladott uralom szimbóluma.

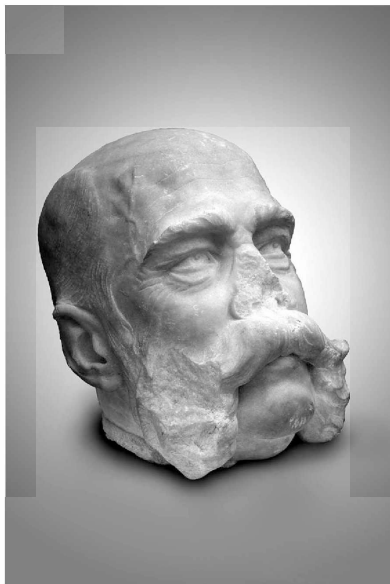
Hanák Péter (1921–1997) történész is másképp mediálta „trón és nemzet” viszonyát abban a kétkötetes nagymonográfiában, amely (ugyancsak) 1978-ban, az ő főszerkesztésében jelent meg, és amely Magyarország 1890 és 1918 közötti történelmét a nagyhatalmi és nemzeti érdekek egymással való folyamatos és egyre mélyülő konfrontációjaként, (politikai) válságok sorozataként írja le, kíméletlen portrét adva a felelősről, az elnyomó uralmat megtestesítő Ferenc Józsefről is.⁴⁶ (Hanák egyébként ugyanebben az évben védte meg hasonló témájú akadémiai doktori értekezését a székházban.)

Jancsó Miklós (1921–2014) filmrendező életművében pedig a hatalom (korszakoktól független, az egyént összező) természetének feltérképezése jelentett meghatározó vonulatot. *Magánbűnök, közerkölcsök* című 1976-os olasz–jugoszláv (hol erotikusnak, hol pornográfnek bélyegzett; itthon a túrt kategóriába sem férő) filmdrámája is ezt a témát járja körül – Rudolf trónörökös halála kapcsán. Négy nonkonvencionális, a bevett társadalmi nemi szerepeket semmibe vevő, azokon túllépő fiatal szerelméről szól, akik felfokozott (testi) felszabadultságukkal és korlátozhatatlanságukkal protestálnak a mindenkor hierarchiákban és dichotómiákban gondolkodó, határokat állító és elnyomó – az idős Ferenc József számos emlékműről, festményről és sokszorosított grafikáról (köztük az akadémiai fejtöredékről) ismert, ikonikussá vált vonásaival maszkírozott – hatalom ellen, a bármifajta (társadalmi vagy szexuális) gát meghaladásától a társadalmi (nemi) szerepek összerosodásáig, a személyiség határainak felbomlásáig, az én kiterjesztéséig, a másikban való teljes feloldódásig, a vele való eggyé (tökéletes androgünné) válásig jutva el. De nem csak Jancsó filmje álcázza a mindenkori (és legfőképp akkori) elnyomó hatalmat az uralkodó vonásaival. A Hanák-féle nagymonográfia sok passzusa olvasható (Ferenc József nevének behelyettesítésével) erős rendszerkritikaként, és a *Fiúk-lányok könyve* borítóján is megjelenik egy ilyen olvasat lehetősége.

45 Tóth Péter, *Borító (Holló Barnabás, Teles Ede és Dávid István Ferenc József császár és király büszkének fejtöredéke a fűben, gyerekekkel)* = *Fiúk-lányok könyve*, szerk. Rigó Béla, Bp., Móra, 1978.

46 HANÁK Péter, *Bevezetés: A politikai rendszer = Magyarország történelme 1890–1918*, szerk. HANÁK Péter, Bp., Akadémiai, 1978, I, 36–37.

Képek

1. kép. Holló Barnabás után Telcs Ede és Dávid István: Ferenc József császár és király mellszobrának töredéke, 1917. Ruskicai márvány, 30 cm. MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 810

2. kép. Müllner János: „A közép-európai orvosok kongresszusa Budapesten. A megnyitó ülés az Akadémián.” *Érdekes Ujság*, 1918. szept. 26., 38. Nyomtatott fénykép. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

3. kép. Ismeretlen fényképész: Gipszöntvények gyártása Ligeti Miklós IV. Károly császár és király büsztjéről, 1917. Fénykép, 169 × 227 mm. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeli Intézet és Múzeum, ltsz.: 28450-34/Fk

4. kép. Ismeretlen fényképész: Alexander Mihajlovics Opekusin III. Sándor cár ledöntött moszkvai emlékművének töredéke (bronz, 1912), 1918. Digitalizált fénykép

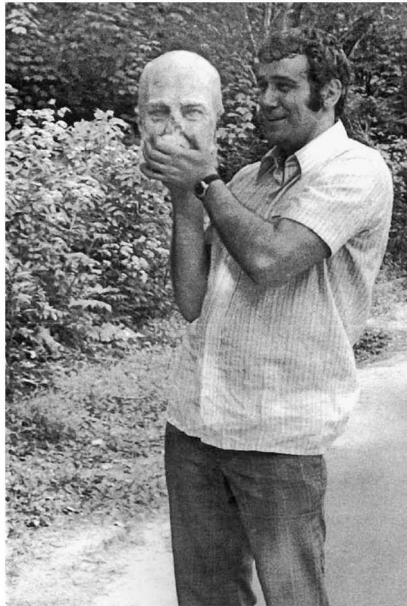
5. kép. Ismeretlen fényképész: Tömeg a Millenniumi emlékmű ledöntött szobrai körül, 1919. február–április. Fénykép, 165 × 234 mm. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár, ltsz. 57.38

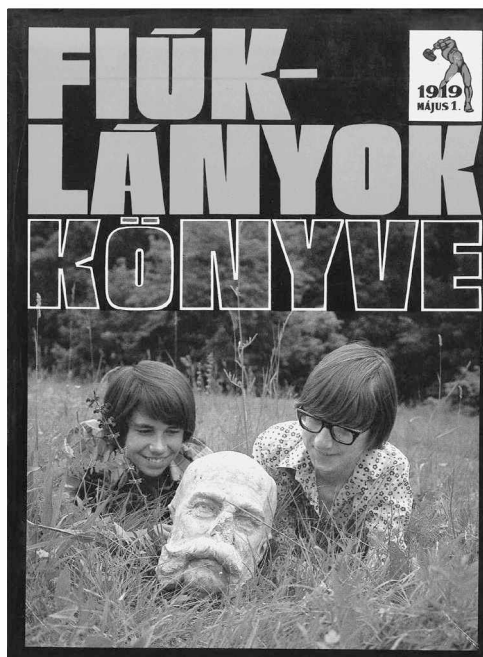
6. kép. Harsányi Gyula: A Millenniumi emlékmű ledöntött Ferenc József szobra, 1919. február–április. Fénykép, 170 × 230 mm. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár, ltsz. 62.18

7. kép. Siklós Péter: Ferenc József büsztjének fejtöredéke (a háttérben), Erzsébet királyné büsztje (az előtérben) GERGELY Pál, *Az Akadémia pincéi*, Budapest, 1978/4, 33.
Nyomatott fénykép. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény

8. kép. Ismeretlen fényképész: Rigó Béla Holló Barnabás, Telcs Ede és Dávid István
Ferenc József császár és király büsztjének fejtöredékével, 1978 után

9. kép. Tóth Péter: Holló Barnabás, Telcs Ede és Dávid István Ferenc József császár és király büsztjének fejtörédéke a fűben, gyerekekkel. *Fiúk-lányok könyve*, szerk. RIGÓ Béla, Bp., Móra, 1978, borító. Nyomtatott fénykép. Magántulajdon

Hámori Katalin

MÜHLBECK KÁROLY SZATIRIKUS GRAFIKÁI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚRÓL

*„A karikatúra olyan, mint a mustár, magában csíp és rossz is.
Jó kolbásszal pompás eledel. Ha csak rajzot, durva vonásokat
látunk, ennek nincs értéke. De ha eszme pótolja a jó kolbászt,
esztétikai becse, irányító és nemesítő hatása van.”
Polónyi Géza (1848–1920)¹*

A többértelmű iróniát szívesen alkalmazták az első világháborúval foglalkozó magyar vonatkozású képzőművészeti és irodalmi alkotásokban. A művészek többek között humorral is igyekeztek a háború ellen fellépni. Erre törekedtek egyrészt a bonyolult jelképrendszerű, propagandisztikus célú karikatúrákon, másrészt pedig a szélesebb tömegekhez szóló, könnyebben értelmezhető szatirikus grafikákon. Az első világháború idején alkotó jelentős képzőművészek közé tartozott *Mühlbeck Károly* (1869–1943) grafikus és festő. A Nyitra megyei Nagysurányban (Šurany, Szlovákia) született, majd Budapesten folytatott rajztanári tanulmányai után hamar népszerűvé tették könyvillusztrációi és különböző újságok számára készített karikatúrái.² Élete végéig sashalmi (Budapest, XVI. kerület) otthonában folytatta tevékeny alkotómunkáját. Saját becslése szerint mintegy háromszázezer grafikát készített pályafutása során.³

A historizmus és részben a szecesszió stílusjegyei határozták meg alkotásait. A korabeli karikaturisták közül *Jankó János* (1833–1896) és *Garay Ákos* (1866–1952) hatása figyelhető meg művein. Többnyire vékony vonalakból kialakított dekoratív ábrákat és árnyékolás nélküli rajzokat alkotott epikus jellegű stílusban. Az egyik legkedveltebb élclap, a *Kakas Márton* 1000. számában, 1912. december 22-én jelent meg a lap karikaturistáinak önarcképe, köztük látható *Mühlbeck Károly önarcképe fejlécekkel*.⁴ A művész saját közkedvelt fejléccrajzaiból egy csokornyit jobb kezével vállára vetve örökítette meg önmagát, utalva ezzel a művészeti tevékenységében meghatározó szerepet játszó, ceruzával, illetve tussal és tollal rajzolt grafikai sorozatára. Elismert

¹ POLÓNYI Géza, *A karikatúráról*, Kakas Márton 1000. szám, 1912. dec. 22., 2.

² Mühlbeck Károly életéről és művészetéről: *Mühlbeck Károly*, Új Idők, 1911. dec. 3., 537–538. (Mühlbeck Károlyról fotó, 537.); BENKŐ Zsuzsanna, *Mühlbeck Károly*, Bp., Karton, 2011.

³ POLGÁR Géza, *Beszélgetés Mühlbeck Károllyal, aki háromszázezernél több rajzot készített*, Magyar Nemzet, 1942. márc. 31., 7.

⁴ *Önarckép fejlécekkel*, Mühlbeck Károly rajza, jelzés balra fent MÜHLBECK KÁROLY. – *A mi művészeink. Rajzolták: ők maguk*, Kakas Márton 1000. szám, 1912. dec. 22., 24.

művészként mindig a béke érdekében szót emelve, kiváló karikatúrákkal küzdött a háború ellen. Élclapokban, hetilapokban közölt rajzai, elsősorban újszerű fejlécei mutatták be a háború visszásságait. Ironikus feliratokkal ellátott karikatúrái szavakkal és rajzokkal egyaránt tollhegyre tűzték a hadszíntér katonáira, továbbá a háterszág civil lakosságára nehezedő gondokat. Tanulmányom mindeddig feldolgozatlan témával foglalkozva arra keresi a választ, hogy az első világháborúról Mühlbeck által készített szatirikus grafikákon milyen témakörökben és hogyan jelent meg a művészi ironizálás. A nagy mennyiségben fennmaradt rajzokból válogatva a háborúval kapcsolatos lapokat ábrázolási témák szerint csoportosítva tanulmányos rendszerezni.

Sajtótörvény

Az 1910-es években a különböző sajtótermékek eladhatóságát jelentősen növelték a tréfás írások és a népszerű karikatúrák, ezért a szerkesztőségek szívesen közöltek humoros írásműveket, vicceket, szatirikus rajzokat. A hírlapok a magasabb példányszám és a remélt haszon érdekében igyekeztek egyre több grafikusot foglalkoztatni. A budapesti élclapok műfajukat tekintve szinte politikai hetilapként működtek ekkor. Az újságírók és a karikaturisták véleménynyilvánítását korlátozta, a szerkesztők és a kiadók felelősségét pedig szigorította az 1914. április 11-én életbe lépett *1914. évi XIV. törvénycikk a sajtóról*, amelyet *Balogh Jenő* (1864–1953) igazságügyi miniszter vezetésével dolgoztak ki. Az új sajtótörvény többek között helyreigazítási és kártalanítási perekre adott lehetőséget. Az általános felháborodást kiváltó, évek óta tartó huzavonával előkészített sajtótörvény elleni tiltakozásként jelent meg 1914. április 5-én a *Kakas Márton* élclap címlapján Mühlbeck szatirikus rajza.⁵ Az idilli tájban, jámbor állatok között, virágzó fánál gyermekekkel közösen zenélő békát ábrázoló rajz alatt olvasható a hosszas vitákra okot adó törvényen és a sajtó munkatársaitól elvárt stíluson ironizáló, ismeretlen költőtől származó gúnyvers:

Csingilingi kicsi kecske
Itt a sajtótörvényecske
Nem karmolunk, nem vitázunk
Oly szelíden furulyázunk
Mint a szellő suttogási,
Hogy ne bántson Balogh bácsi
Szelíd mint a bárány
Finom mint a bársony
Ilyen lett ma lám, lám
Ez a Kakas Mártony.⁶

⁵ Mühlbeck Károly rajza ismeretlen költő versével, jelzés jobbra lent *MÜHLBECK K., Kakas Márton*, 1914. ápr. 5. (címlap).

⁶ *Uo.*

A béka hagyományos ikonológiai értelmezése szerint a kíváncsiság és a tökéletlenség jelképe.⁷ A gúnyvers felett, kiemelt helyen ábrázolt béka vicces állatszimbólumként utalt a féktelenül kíváncsi sajtó tökéletlenségére, továbbá javításra szoruló stílusára.

A sajtót még inkább korlátozta az 1914. július 27-én életbe lépett *1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről*, amely az első világháború alatt többek között elrendelte a cenzúrázást. Szigorúan betiltották a hadviselés érdekeit sértő sajtóközlemények megjelenését. Tilos volt a hadseregről, a hadászati és a félelmet keltő témákról, továbbá a vereségekről és a veszteségekről hivatalos engedély nélküli közleményt kiadni. Mellőzni kellett a hátszaggal kapcsolatban a hadi érdekeket érintő olyan gazdasági témákat, mint például az ármanipuláció, az áremelkedés és az áruhiány. Tilos volt a hadifoglyok helyzetéről, a sztrájkmozgalmakról és a felkelésekről nyilatkozni. A háború iránti lelkesedést csökkentő cikkeket, fotókat és grafikákat igyekeztek a sajtóból kiszűzni.⁸ Kérdések sora vetődik fel a szigorú tilalmak ismeretében. Mit engedélyezett, illetve mit tűrt el a cenzúra 1914 és 1918 között? Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásához vezető problémákat már előrevetítették a cenzúra működési és tilalmi sajátosságai. Érdeemes nyomon követni, hogyan mutatkozott meg mindez Mühlbeck hadszíntér és hátszagg témájú grafikáin.

Hadviselés

A karikaturisták gyakran jelképek alkalmazásával, emberi tulajdonságokkal rendelkező állatfigurákkal, megelevenedő tárgyakkal közölték mondavalójukat, különösen a nemzetközi és a hadi eseményekre vonatkozó témakörökben. Az állathasonlatok egyik jellemző példája a *Borsszem Jankó* című élcslap 1914. szeptember 6-án megjelent számában közzétett *Aki bírja, marja* című Mühlbeck-rajz.⁹ A háborús témájú írások felett elhelyezett satirikus grafika gondosan kidolgozott részleteit szemlélve szinte alig kivehető feliratokból lehet megtudni, hogy az aprólékosan megrajzolt, marakodó kutyák az egymással ellenségeskedő nemzeteket jelképezik. Középen a magyar az oroszra, tőlük balra a német a franciára támad, a háttérben pedig támadásra készen áll egymás mellett balról jobbra felsorakozva a belga, az angol és a japán kutya. A rajz bizonyára gúnyképként készült a jobb oldali hasámban olvasható, ismeretlen szerzőtől származó *Jus primae occupationis* című szöveghez:

7 Cesare RIPA, *Iconologia, azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja*, ford., a jegyz. és az utószó Sajó Tamás, Bp., Balassi, 1997, 138, 283.

8 Mucsi Ferenc, *Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején*, Történelmi Szemle, 1984/1–2, 192–202.

9 *Aki bírja, marja*, Mühlbeck Károly rajza, *Borsszem Jankó*, 1914. szept. 6., 3.

„Az orosz kormány proklamációt bocsájtott ki, melyben azon az alapon reklamálja magának az egész monarchia területét, mert ott valaha, ősi időkben, tisztára szlávok laktak. Ővék tehát az első foglalás jogán az egész birodalom, csak éppen el kell még venni tőlünk. Hej, Szvatopluk, Zalán vezér...

Erre a hírre a szerb minisztérium is akcióba lépett, és *még régebbi foglalás* jogán magának vindikálja nemcsak Magyarországot, de egész Közép-Európát. Az őstörténeti kutatások ugyanis kétségtelenül kiderítették, hogy ezen a területen valaha *csupa vadállatok* laktak.”¹⁰

A nemzetközi és a magyar vicclapokban, különösen a *Borsszem Jankó* című élclapban megjelent rajzokon a vizuális degradálás kedvelt módszerei közé tartozott az emberi tulajdonságok állatábrázolásokon történő bemutatása.¹¹ Az állatként ábrázolt kegyetlen, illetve kiszolgáltatott embereket sokszor viszatérő témaként jelenítették meg a karikatúrákon. Mühlbeck állatokkal foglalkozó grafikái között egyéni megközelítésű témakört képezett az embereket és az állatokat hasonló módon érintő háborús gondok megörökítése. Magángyűjteményben maradt fenn az *Ők is védekeznek* című, 1914 és 1918 közöttre datált Mühlbeck-rajz.¹² A szatirikus grafikán az egymás mellett katonásan felsorakozó szárnyasállatok, a baromfiudvar lakói és a különböző madarak gázálarcot viselnek az első világháborúban először bevetett harci gáz ellen védekezve. A németek 1915. április 22-én az yperni (Ypres, Belgium) csatában alkalmazták először a klórgázt hadászati céllal, ezért a szatirikus rajz valószínűleg az első gáztámadás után, 1915 tavaszán keletkezett.

Mühlbeck legtöbb grafikája az 1910-es években húszezer példányban kiadott *Új Idők* című szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilapban jelent meg, amelyet a kormánypárti képviselő és népszerű író, *Herczeg Ferenc* (1863–1954) szerkesztett. Instrukciói alapján már fekete-fehér fotókat is közölve folyamatosan tudósítottak az első világháború eseményeiről, a frontokról, a hadikölcsönkötvényekről és a hátország mindennapjairól. Mühlbecktől mint állandó munkatárstól a lap egyes számaiban több rajzot adtak közre irodalmi művek és vegyes tartalmú cikkek mellett illusztrációként vagy önálló grafikaként. A háború hadi eseményeit bemutató, cenzúrázott fényképek és haditudósítások alapján készített rajzainak többsége illusztratív jellegű volt 1914 és 1918 között. A háborús propaganda szerint a magyar katonákat bátornak, leleményesnek és vidámnak kellett ábrázolni. Ilyen célt szolgált például az *Új Idők* 1914. szeptember 13-án kiadott számában megjelent *Megy a gőzös...* feliratú Mühlbeck-fejléc, amelyen a frontra menő, vonatból integető katonákat ábrázolta előírászerűen. A fejléc alatt balra lévő *Bekvártélyozás a*

¹⁰ Uo.

¹¹ TAMÁS Ágnes, *Politikai állatsereglet a Borsszem Jankó hasábjain*, Magyar Könyvszemle, 2015/1, 43–57.; Uő, *A Nagy Háború karikatúrákon = A magyar politikai karikatúra története*, szerk. T. Á., VAJDA László, Bp., Országház Könyvkiadó, 2018, 101–102.

¹² *Ők is védekeznek*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), 1914 és 1918 között, magángyűjtemény. BENKŐ, i. m., 113.

fővárosi iskolában című rajz pedig a mulatságos módon polgári leányiskolában elszállásolt katonák történetét jelenítette meg.¹³

A hadi eseményeket és a katonáéletet megörökítő Mühlbeck-grafikák között egyéni hangvételű, kritikus lapokat alig lehet találni. Ilyen például *A fémújoncok* című satirikus fejléce, amely 1916. augusztus 6-án jelent meg az *Új Idők*ben.¹⁴ A két rajzból álló fejlécen balra a „Berukkolás” feliratnak megfelelően látható a megelevenedett fém tárgyak (harangok, hangszerek, edények) bevonulása. A fejlécen jobbra a „Kiképzés után” felirat szerint az figyelhető meg, ahogy a bevonult fém tárgyak, a kiképzett fémújoncok ágyúkká és löszerekké alakultak át (*1. kép*). A fejléc rajzait bizonyára az előző oldalon közölt „*Mindent a hadseregnek. Egy budapesti harang átvándorol az ágyúgyárba*” feliratú fényképen¹⁵ látható téma, a templomi harang leemelése és a fém tárgyak fegyvergyártási célú begyűjtése inspirálta. A fejléc feliratait és rajzait megrendítő célzást tesznek a katonákra váró embertelen megpróbáltatásokra, valamint az emberek tárgyakká, fegyverekké válására. Mühlbeck karikatúráin a korabeli irodalmi művekhez hasonlóan gyakori az asszociációk alkalmazása és a tárgyasulás bemutatása. A fegyvergyártáshoz begyűjtött fém tárgyak sorsa, különösen a harangok beolvasztása megrendítő alkotásokra készítette a korabeli művészeket. Szintén az *Új Idők*ben jelent meg 1915. december 5-én a megrázó téma egyik irodalmi emléke, *Szávay Zoltán* (1885–1930) költő *Mennek a harangok* című verse:

Templomoknak mélyén suttogó nesz támad:
 „Viszik a harangunk! Viszik katonának!”
 Néz a templomablak tágranyílt szemekkel:
 „Mi történt ma reggel? Mi történt ma reggel?”
 Orgona szívéből feltör a sóhajtas:
 „Hova lett a kongó-bongó szavú pajtás?”
 Néma tornyok arcán büszkeséges bánat.
 – Mennek a harangok, mennek katonának...
 Ők is katonának!

És ahogyan mennek, egyszerre a sorbul
 Egy öreg harangnak búcsúszava kondul:
 „Kongattuk a hajnalt, kongattuk az estét,
 Csendülő zenénket békés szívek lesték.
 Ha mi szólni kezdtünk, elnémult a lárma,
 Voltunk halk fohászok égbe szálló szárnya,
 S míg lágyan lebegve az ég felé vittük:

13 *Megy a gőzös...*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Bekvártélyozás a fővárosi iskolában*, Mühlbeck Károly rajza, *Új idők*, 1914. szept. 13., 285.

14 *A fémújoncok*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1916. aug. 6., 156.

15 *Uo.*, 155.

Hogy ily sorsot érzünk, de sohase hittük,
De sohase hittük!

Voltunk csengettyűi az egek urának,
Most a haza hívott, megyünk katonának.
De bárhova jussunk, akárhova küldnek:
Bennünk él a lelke szentelt magyar földnek,
Bosszuló haragja ád torkunkba hangot,
Leszünk népek sorsán a lélekharangok,
Kárhozatba fojtjuk bérceket és a síkot,
Halál orgonáján mi leszünk a sípok,
Az orgonasípok!

Hirdettük a békét, most a kocka fordul:
Akire most szólunk: piros vére csordul!
Akire most szólunk: a szívébe tépünk!
Mennydörgés a hangunk, gránát a beszédünk,
Minden hitszegésért a mi szavunk büntet,
De poklok tüztől se féltsetek minket,
Poklok viharában, kárhozatban, tűzben,
Kit annyit dicsértünk, majd megvéd az Isten!
Az a magyar Isten!¹⁶

Ellenségkép

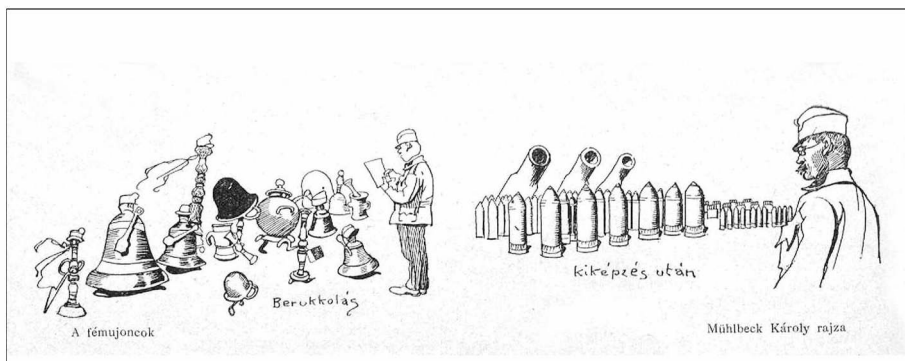
Az engedélyezett, sőt elvárt ábrázolási témák közé tartozott az esendőnek beállított ellenség bemutatása minél megalázóbb helyzetekben. Az ellenfelek lekicsinylésére törekedtek a vizuális degradálás eszközeivel és a már korábban kialakult sztereotípiák alkalmazásával.¹⁷ Visszatérő téma volt az orosz katonák alkoholizmusának és kegyetlenségének kifigurázása. Mühlbeck grafikái között dehonesztáló ábrázolást alig lehet találni. A gyarló ellenség bemutatásakor feltehetően szerkesztőségi, illetve kiadói kérésre alkalmazta a lealacsonyítás és a megszegényítés módszerét. Rajzai közül az *Új Idők* 1914. december 6-i számában megjelent *Kozákok öröme az uzsoki patikában* című fejléce az ellenfél iszákosságán gúnyolódott, bemutatva a részeges kozákokat, azaz a cári orosz hadsereg katonáit, akik minden szesztartalmú készítményt elfogyasztottak az uzsoki patika kifosztása közben.¹⁸ Hasonló célt szolgált az *Új Idők* 1917. március 25-én megjelent számában *A kozák és a lova*

16 SZÁVAY Zoltán, *Mennek a harangok*, Új Idők, 1915. dec. 5., 582.

17 KUNT Gergely, *Az ellenség teste: A vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon*, A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 2011, 227–242.

18 *Kozákok öröme az uzsoki patikában*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), Új Idők, 1914. dec. 6., 597.

(*Ínségtragédia Dél-Oroszországban*) című fejléce.¹⁹ A három rajzból álló képregényszerű grafika mondaalója szerint az ellenfél katonái olyan szegények, hogy saját lovukat is képesek nyárson megsütni és felfalni, majd lakmározás után a kegyetlen katonák ló nélkül, nevetséges módon játék falovacsán kénytelenek folytatni útjukat. A propagandisztikus karikatúrák mindig jellemtenek, gyengéknek és győzelemre esélytelennek ábrázolták a rivális hadsereget. Az ellenség leminősítésével, kifigurázásával igyekeztek a katonaság és a háterszág győzelembe vetett hitét erősíteni.

1. kép. A fémújoncok, Mühlbeck Károly rajza

Forrás: *Új Idők*, 1916. augusztus 6., 156. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

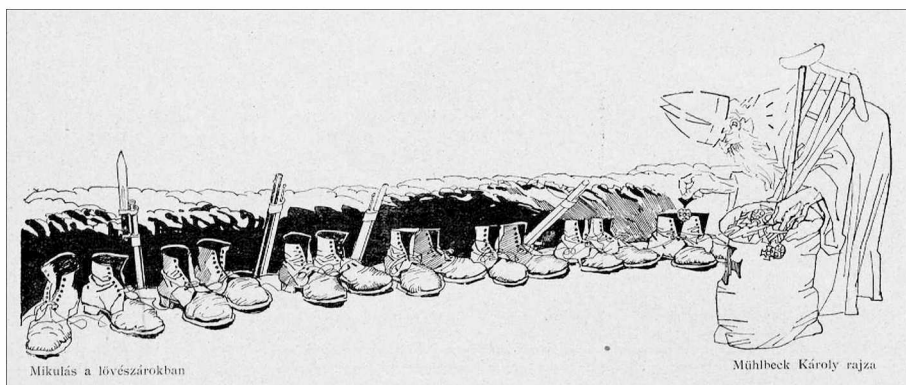
Ünnepek

Korlátozások nélkül lehetett az ünnepekről nyilatkozni, ezért a Mikulás és a karácsony témáját gyakran használták fel súlyos mondanivalók közlésére. Az *Új Idők*-ben 1914. december 6-án, Szent Miklós napján jelent meg Mühlbeck egyik legelgondolkodtatóbb satirikus grafikája, a *Mikulás a lövészárokban* témájú fejléc²⁰ (2. kép). A katonák lövészárkai mellé kikészített cipőibe a Mikulás ajándékként kitüntetésekkel osztogat, de mankókat is hozott nekik. A gyógyuláshoz és a lábadozáshoz hasznos segédeszköznek, ilyen értelemben ajándéknak vélhetjük a mankókat. Mire utalhatnak még a mankók? Talán a büntetést jelképező virgácsra és a háborúskodás elítélésére is célozhat a mankó különös ábrázolása. A rajz alapján nem lehet tudni, hogy kik és miért kapnak kitüntetést, illetve mankót. A fejléc címe és rajza együttesen értelmezve ironikus üzenettel, kétértelmű tartalommal hívja fel figyelmünket az ábrázolt

19 A *kozák és a lova* (*Ínségtragédia Dél-Oroszországban*), Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1917. márc. 25., 297.

20 *Mikulás a lövészárokban*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1914. dec. 6., 602.

téma rejtett mondanivalójára. A nyitva hagyott kérdésekre adható válaszok súlyos ítéletet mondanak a háborúról. Az *Új Idők* szerkesztősége elsősorban a kormány sajtópolitikájának megfelelően igyekezett az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradásáért folytatott háború melletti propagandát folytatni, azonban pacifizmusukat sem tudták elrejteni.²¹ Ezt a kettős érzelmű helyzetet tükrözték a hetilapban közölt karikatúrák is. A háború második évében, az *Új Idők* 1915. december 5-i számában jelent meg a *Mikulás a harctéren* című Mühlbeck-fejléc.²² A Mikulás alakja ekkor már egyértelműen a magyar katonák hatékony segítőjeként jelenik meg, és a győzelem érdekében küzd a fronton. A három részre tagolt rajz feliratai szerint a mikulásöltözetet viselő katonára „AZ OLASZ HARCTÉREN” virgácsával kergeti el az ellenséget, „A DÉLI HARCTÉREN” puttönyában viszi el a szerbeket jelképező alakot (talpán „SZERBIA” felirattal), „AZ OROSZ HARCTÉREN” pedig megadásra készteti a felemelt kezű ellenfeleket, akikre ajándékként szalaggal átkötött „MIKULÁS” feliratú bomba potyog az égből.

2. kép. *Mikulás a lövészárokban*, Mühlbeck Károly rajza

Forrás: *Új Idők*, 1914. december 6., 602. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

A háborús években felhalmozódott lelki és anyagi gondok kifejezésére különösen a karácsonyi hangulat teremtett lehetőséget. Mühlbeck *Karácsony 1915* című fejléce az *Új Idők* 1916. évi első számában jelent meg karácsonykor.²³ A rajz magányosan karácsonyozó, szuronyos őrszemet ábrázol behavazott, sötét fenyőerdőben. Herczeg Ferenc *Az idén nem lesz karácsony* című megható elbeszéléséhez helyezték el illusztrációként a művészi kivitelezését tekintve is kiemelkedő képet, a nyomasztó fekete árnyakból összeállított,

21 KADÁR Judit, *Az Új Idők az első világháború alatt (1914–1918): Képes történelmi-kulturális olvasókönyv*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2018, 18.

22 *Mikulás a harctéren*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1915. dec. 5., 578.

23 *Karácsony 1915*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1916/1, karácsony, 10.

sziluetttrajzszerű alkotást. Az oroszok elleni küzdelemben elesett keresztfiára emlékező író gyászoló sorstársaihoz is szóló írása így kezdődik:

„Az idén nekünk nem lesz karácsonyunk. December huszonnegyediké szürke napunk lesz, amelyen lehetőleg észrevétlenül szeretnénk átsiklani. Ezúttal nemcsak mi, hanem mások is félve tekintenek a szent este elé...”²⁴

Ugyanebben a számban jelent meg a rohamos elszegényedést szemléltető *Mikor a köpeny mesélni kezd. 1914. karácsonytól 1915. karácsonyig* című Mühlbeck-fejléc.²⁵ Az elegáns köpeny egy év alatt rongyossá válási folyamatát hat fázisban ábrázolja a rajz. Két évvel később, az *Új Idők* 1917. december 23-i számban közölt *Ácsorgók karácsonya* témájú fejlécen Mühlbeck még szomorúbb képet mutatott be a válságos gazdasági helyzetről.²⁶ A szatirikus ábrázoláson hosszú sorokban álldogálók veszik körül a hiánycikkekkel, sertés-hússal, cipővel, kabáttal, cérnagombolyaggal feldíszített karácsonyfát és a fa alá ajándékként elhelyezett szeneszákot, zsírosbödönt és petróleumos-hordót. Az ácsorgók semmit nem visznek el, csak együtt, a háború miatti sorsközösségben csodálják az elérhetetlenné vált karácsonyfadíszeket, azaz a hiánycikkeket.

Hiánycikkek

Mühlbeck szatirikus grafikáinak leggyakrabban ábrázolt témái közé tartozott a háború miatti nélkülözés. A ellátási gondokról, az élelmiszerhiányról, az áruhiányról, az energiaforrások kimerüléséről, a megszorító intézkedésekről, a jegyrendszerről és az 1915-től rohamosan növekvő szegénységről csak óvatosan lehetett a sajtóban nyilatkozni. Az *Új Idők* 1915. március 28-i számában jelent meg Mühlbeck *Értéktárgyak a régiségtárban* című fejléce.²⁷ A rajzon múzeumban kiállított kincsként mutatta be a hiánycikkeket, a mindennapi élethez elengedhetetlen alapélelmiszereket és energiaforrásokat. A bal oldali vitrinben kenyereket és péksüteményeket, mellettük külön talapzatra helyezve „tej” feliratú kannát állítottak ki, a második vitrinben hússzeletek, zsír, lencse, rizs, bab és zöldségfélék, a harmadik vitrinben pedig petróleum és szén látható. A terem jobb oldalán külön teremőr vigyáz a legnagyobb ritkaságnak tartott, kordonnal elkerített zsákokban őrzött lisztre. Mühlbeck a tiltott témák közé tartozó hiánycikkeket szatirikus grafikáin gyakran vicces termelési vagy beszerzési ötleteket adva igyekezett előhozni.

²⁴ HERCZEG Ferenc, *Az idén nem lesz karácsony*, *Új idők*, 1916/1, karácsony, 8–10.

²⁵ *Mikor a köpeny mesélni kezd: 1914. karácsonytól 1915. karácsonyig*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1916/1, Karácsony, 17.

²⁶ *Ácsorgók karácsonya*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1917. dec. 23., 529.

²⁷ *Értéktárgyak a régiségtárban*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1915. márc. 28., 345.

Például az *Új Idők* 1915. július 11-i számában megjelent *Eredményes zöldségtermelés a belterületen* című fejlécén a zöldséghiány enyhítése érdekében tréfásan mutatta be a lakásokban is mindenhol természetű zöldségféléket.²⁸ Az *Új Idők* hasábjain a Mühlbeck-rajzhoz hasonló tartalommal egy névtelen szerző szintén önellátásra buzdította az olvasókat a *Néhány marék mag* című írásban:

„Most úgy fordultak a dolgok, hogy néhány marék maggal háborút nyerhetünk, függetlenségünket, létünket biztosíthatjuk, ha mindnyájan úgy akarjuk.

Néhány marék magot szerezzen mindenki, akinek kertje van, ha csak akkora is, hogy éppen egypár ágy fér el benne, amelyekbe eddig violát, őszi rózsát, rezedát ültetett a maga gyönyörűségére. Nem is kell kert, elég egy darabka föld az udvaron, a ház körül. Ezzel a kicsiny darab földdel és néhány marék maggal részt vehet a mi nagy háborúnkban és kötelessége részt venni.

Az a pár marék mag legyen bab, meg borsó, répa, paraj, karalábé, mindenféle olyan növény magva, amelyeket a konyha ízletes, tápláló étellel dolgoz föl.

A mai időkben a nagy és piciny kerteknek a termékei kell hogy pótoljanak sok olyan élelmiszert, ami vagy fogytán van, vagy túl drága, vagy pedig túlnyomó részt az értünk küzdő hadsereg számára kell.”²⁹

A hiánycikkek miatti gondokat még inkább fokozta a drasztikus áremelkedési folyamat. Átlagosan több száz százalékkal emelkedett az alapélelmiszerek ára, és rohamosan csökkent az életszínvonal.³⁰ Az inséges helyzetre utalt Mühlbeck az *Új Idők* 1915. november 14-én megjelent számában a *Piaci bálványok* című fejlécen³¹ (3. kép). A szatirikus rajz megrendítő ábrázolása szerint az élelmiszerhiány idején meggazdagodott, terebélyesre hízott piaci bálványok, azaz kofák között csontsovány, elszegényedett vevők bolyonganak, és alig tudnak a drága piactéren valamit vásárolni. A szénhiány és a fuvarozási nehézségek szintén súlyos gondokat okoztak, különösen 1917 januárjában és februárjában. Mühlbeck a kényes témák közé tartozó széngondok megoldására adott tréfás ötleteket az *Új Idők* 1917. február 25-én megjelent számában közölt grafikáin. A *Fuvarozás katonai segítséggel* című fejlécen³² egy katona leleményesen a szénnel megrakott szekérrel egyszerre vontat több egymáshoz kötött, ideiglenesen szénszállításra használt kocsit, köztük szénnel jól megpakolt babakocsit és szánkót. Ugyanebben a számban *Az Állatkert szénfuvarozá-*

28 *Eredményes zöldségtermelés a belterületen*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1915. júl. 11., 66.

29 *Néhány marék mag*, *Új Idők*, 1915. febr. 21., 220.

30 BÖDÖK Gergely, *Árnyék és fény: Mindennapi élet az első világháború Magyarországn = E nagy tivornyán: Tanulmányok 1916 mikrotörténetéről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Központ, 2017, 52. 1. táblázat és 53. 2. táblázat.

31 *Piaci bálványok*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1915. nov. 14., 509.

32 *Fuvarozás katonai segítséggel*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1917. febr. 25., 220.

sa című fejlécén³³ viccesen javasolta, hogy szénfuvarozásra az állatkert legerősebb állatait, többek között a zebrát, bivalyt, elefántot, tevéet fogják be. A szénszállítás állatkerti megoldására a fejléc melletti oldalon közölt humoros fénykép adhatott tippet, amely a berlini állatkert papírt fuvarozó elefántjait mutatta be.³⁴ A hiánycikkek, különösen az élelmiszerek viszonylag igazságosabb elosztása érdekében vezették be a jegyrendszert 1915 tavaszától kezdődően. Az *Új Idők* 1917. április 1-i számában jelent meg a *Jegyrendszer mindenütt* című Mühlbeck-fejléc.³⁵ A rajz óvatosan, állatábrázolásokkal utalt az aránytalan elosztásra: a bőséges ellátásban részesülő ló abrakoszsákja mellett csőrükben zabjeggyel madarak várakoznak néhány lepottyanó magra.

3. kép. Piaci bálványok, Mühlbeck Károly rajza

Forrás: *Új Idők*, 1915. november 14., 509. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

Női szerepek

A háborús nehézségekre való tekintettel a nőktől hazafias kötelességként várták el a takarékoskosságot, a leleményességet és a bevonult férfiak helyettesítését. A háború alatt rohamos tempóban alakult át a nők helyzete és a hagyományosnak nevezett női tevékenységek megítélése.³⁶ A férfiak bevonulása miatt munkaerőhiány alakult ki, ezért egyre több nőt alkalmaztak kényszerűségből. A nők munkáját elismerték, azonban feszültségek sorozatát indította el az új helyzet. Az úgynevezett férfias munkákban is helytálló nők egyenjogúságot

³³ Az *Állatkert szénfuvarozása*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*. 1917. febr. 25., 222.

³⁴ A fénykép felirata: *Hogyan segítenek a berliniek a fuvarozási bajokon: A berlini állatkert elefántjai papirost szállítanak a nyomdába*, *Új Idők*. 1917. febr. 25., 223.

³⁵ *Jegyrendszer mindenütt*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*. 1917. ápr. 1., 313.

³⁶ Bodók Gergely, „A munka frontján”: A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátszínében = *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*, szerk. GLÄSSER Norbert, MÓD László, Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrákutató Csoport, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2018 (A vallási kultúrákutatók könyvei, 35), 409–418.

követeltek az élet minden területén. Herczeg Ferenc a korabeli kormányzattal egyetértve ellenezte a női szerepek megváltozását és a női választójog bevezetését.³⁷ Véleményét tükrözték az általa szerkesztett *Új Idők* hetilapban folyamatosan megjelenő, nőket kritizáló cikkek és gúnyrajzok. Meglepően sok Mühlbeck-karikatúra foglalkozott a női szerepek megváltozásával. A legnehezebb munkákat végző asszonyokat, többek között a női rendőröket, a kalauznőket és a köztisztasági amazonokat mutatta be finom iróniával. Karikatúrái közül az *Új Idők* 1916. január 2-i számában jelent meg *A női bérkocsis* című fejléc, amely jellegzetes példa arra, hogy milyen módszerekkel próbálták a férfias munkát végző nőket kifigurázni.³⁸ A négy rajzból álló fejléc első három képe feliratokkal is ellátva szemlélteti a konflisnőt, a fiakkernét és a standon takarító asszonyt. Meghökkenő módon a negyedik képen egy férfi utas kezét csókolva érdeklődik a női bérkocsistól, hogy szabad-e a kocsis. A nőket gúnyoló legtöbb rajz hasonló módszerrel, patetikus beállítással és túlzó udvariaskodással igyekezett a nőket nevetségessé tenni. A nőktől elvárták, hogy a háború után térjenek vissza az úgynevezett hagyományos női szerepekhez. Ennek megfelelően az *Új Idők* hetilap 1919. március 9-én megjelent számában közölt *Üzemátadás. Hazajöttek a férfiak* című Mühlbeck-fejlécen a női kalauz, pincér, kocsis és utcaseprő engedelmesen adja vissza munkáját, illetve jelképesen munkaeszközét a háborúból hazatérő férfiaknak.³⁹ A szatirikus grafikát a nők egyenjogúságát és szabad munkavállalását 1917 óta március 8-án megünnepeelt nemzetközi nőnap másnapján közzétették bizonyára az öntudatos nők és a női munka kigúnyolásaként.

Frontszínház

Az elhúzódó háború miatt 1917-ben jelentősen romlott a katonaság lelkiállapota, ezért német és osztrák hadvezetési minták alapján színielőadások, kabarék és vidám rendezvények szervezésével igyekeztek a hadsereg életkedvét felpozícionálni. Mühlbeck grafikái közül *A Frontszínház menetszázada* című fejléc és *A Frontszínház* témájú rajz⁴⁰ a frontra is nagy példányszámban eljutó színházi, irodalmi és művészeti képes hetilapban, a *Színházi Élet* 1917. áprilisi első számában jelent meg az *Indul a Frontszínház* című cikk illusztrációjaként.⁴¹ A katonaságot szórakoztató színészeket népszerűsítette mindkét grafika. A komédiások előadásaikkal vidámságot, magyar szót, otthoni hangulatot vittek a frontra, és rövid időre elfeledtették a háború borzalmait. Az egész oldalt betöltő frontszínház témájú grafika képregényszerűen, négy sáv-

37 KÁDÁR i. m., 15.

38 *A női bérkocsis*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1916. jan. 2., 53.

39 *Üzemátadás: Hazajöttek a férfiak*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1919. márc. 9., 184.

40 *A Frontszínház menetszázada*, rajz (fejléc), *A Frontszínház*, rajz, Mühlbeck Károly grafikái, *Színházi Élet*, 1917/14, 10–11, 13.

41 *Indul a Frontszínház*, *Színházi Élet*, 1917/14, ápr. 1–8., 9.

ban mutatta be a színtársulat pezsgő életét. A rajz alsó sávjában olvasható „LÓGÁS” felirat utalt arra, hogy a színházi programok elsődlegesen kikapcsolódást, szórakozást jelentettek a katonák számára. A színészek mostoha körülmények között, faszínházakban, fedezékszínházakban és alkalmi színpadokon léptek fel, de mindenhol elismerő fogadtatásban részesültek:

„Bőségesen kárpótolt azonban bennünket mindenütt az a lelkes fogadtatás, amiben részesítettek. A mi közönségünk! Kilométereket elgyalogoltak a kedvünkért és úgy nevettek, de oly szomjas, teli szívből jött nevetéssel, amit sohasem felejtünk el.”⁴²

A háborús turnék alatt a színészek katonai szabályok szerint dolgoztak, tisztí ellátást kaptak a hadvezetőségtől, és havonta magas fizetést biztosított számukra a kultuszminiszter. A változó összetételű társulat nagy sikerrel szerepelt a magyar frontokon 1917 áprilisa és 1918 nyara között. A katonák és a hadifoglyok gyakran maguknak is rendeztek amatőr színelőadásokat, amelyekre később szívesen emlékeztek vissza.⁴³

Békevágy

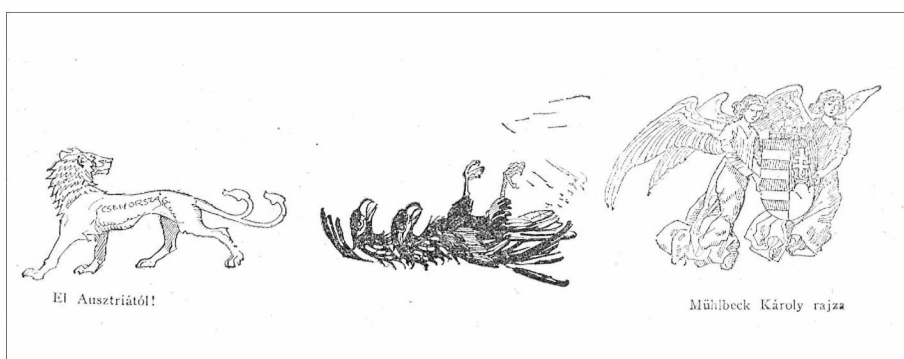
Az általánosan megfigyelhető elfásultsággal párhuzamosan a hírlapokban és a karikatúrákon feltűnt a békevágy témája. Az *Új Idők* 1917. január 1-én kiadott számában jelent meg Mühlbeck *Béke vagy háború?* című fejléce.⁴⁴ A talányos mondanivalójú rajzon a jó és a rossz klasszikus szimbólumaként fehér és fekete madarak nemzeti fejedelmeket viselve, az egymással hadakozó országokat jelképezve szállnak szembe egymással. Bal oldalon a központi hatalmakat szimbolizáló fehér galambok, jobb oldalon az antant jelképeként megjelenő fekete varjak láthatók, de küzdelmük kimenetelét, békés vagy támadó szándékaikat nem lehet a karikatúra alapján egyértelműen megállapítani. Ez arra is visszavezethető, hogy a békekötésre vonatkozó egyre gyakrabban felmerülő kérdésekre ekkor még nem volt pontosan értelmezhető válasz. A fehér galamboknak hátat fordító fekete varjú ábrázolása az előtérben bizonyára arra utal, hogy a központi hatalmak első békekötési törekvését, az 1916. december 12-i jegyzéket a fölünyes hangvétel és a békefeltételekre vonatkozó konkrét tartalom hiánya miatt december 30-án visszautasította az antant. A főként német álláspontot képviselő jegyzék valójában nem békeajánlat, hanem háborús manőver, illetve taktikázás volt a központi hatalmak részéről. Néhány hónappal

⁴² *Itthon van a Frontszínház: A Frontszínház élményei az egy hónapos működés alatt*, Színházi Élet, 1917/20, máj. 12–19., 36.

⁴³ ELEK Vidor, *Szibériai magyar színészet*, Színházi Élet, 1918/35, szept. 1–8., 28–29.; FOGARASI Ernő, *Humor a hó alatt...: A szibériai hadifogság derűs órái – madártávlattól*, Bp., Rózsavölgyi és Társa, 1937.

⁴⁴ *Béke vagy háború?*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1917. jan. 1., 11.

később, az *Új Idők* 1917. május 6-án kiadott számában jelent meg Mühlbeck *Májusi fészekrakás* című fejléce,⁴⁵ amelyen az államhatárokat elválasztó szögessdrót kerítésen fészket rakó fecskék már félreérthetetlenül utaltak a békés élet iránti igényre. A háborús témájú írások, fényképek és grafikák kezdtek eltűnni a sajtóból. Egyre inkább az Osztrák–Magyar Monarchia széteséséről szóltak a hírek és a karikatúrák. Az *Új Idők* 1918. november 10-i számában jelent meg Mühlbeck *El Ausztriától!* című fejléce.⁴⁶ A rajz mondavalója szerint a Csehországot szimbolizáló oroszlán és a Magyarországot jelképező címertartó angyalok kiábrándultan hagyják magára a vergődve haldokló kétfejű osztrák sast (4. kép). Szintén ezen a napon, 1918. november 10-én kezdődött meg a magyar csapatok hazaszállítása a frontról.

4. kép. *El Ausztriától!* Mühlbeck Károly rajza

Forrás: *Új Idők*, 1918. november 10., 387. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

Összegzés

Mühlbeck első világháborúval kapcsolatos satirikus grafikái közül néhány jellegzetes lapot áttekintve megállapítható, hogy a nagy mennyiségű, művészi színvonalú anyag hiteles képi forrásként mutatta be az 1914 és 1918 közötti időszakot. A karikatúrák üzeneteiből a fronton harcoló katonák és a hátszág lakosai egyaránt erőt tudtak meríteni. A legnehezebb időkben mosolyt fakasztó alkotások a szigorú cenzúra ellenére is alkalmasak voltak arra, hogy előre-mutató kritikát közvetítsenek. A közönség, a művésztársak és a felettesek mindig méltányolták a népszerű grafikus alkotómunkáját. A képzőművészetben sok évtizeden át kifejtett tevékenységéért Magyarország kormányzójától

⁴⁵ *Májusi fészekrakás*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1917. máj. 6., 432.

⁴⁶ *El Ausztriától!*, Mühlbeck Károly rajza (fejléc), *Új Idők*, 1918. nov. 10., 387.

kitüntetésben részesült 1935-ben.⁴⁷ Az *Új Idők* szerkesztősége *Mühlbeck Károly vidám fejlécei* címmel 1935 karácsonyára külön kis könyvben összegyűjtve adta ki újra közkedvelt munkatársuk legnépszerűbb fejléceit, köztük az első világháborúval kapcsolatos rajzokat azok számára, akik szeretik a mosolyt, és emlékeznek „a régi szép idők”-re. A nagy sikerre való tekintettel két változatban is megjelentették az ábrázolási témák szerint csoportosított fejlécek sorozatát.⁴⁸ A „mosolyt fakasztó kis lécc-album” előszavában Herczeg Ferenc méltatta a „*Mühlbeck-híradó*”-nak is nevezett mindig időszerű és humoros fejléceket, a rajzok sajátosságai közül pedig találóan emelte ki a ritkaságnak számító egyedülállóan gazdag ötletességet.⁴⁹ Mühlbeck mondanivalóban bővelkedő karikatúrái máig úgy hatnak a rajzok szemlélőire, mint a bevezetésben idézett Polónyi-hasonlatban említett mustáros jó kolbász.⁵⁰

47 Budapesti Közlöny, 1935. máj. 9., 1.

48 *Mühlbeck Károly vidám fejlécei*. Ezt a könyvet 1935 karácsonyára az Új Idők Szerkesztősége állította össze azok számára, akik szeretik a mosolyt és emlékeznek „a régi szép idők”-re. Herczeg Ferenc előszavával, Bp., Új Idők Szerkesztősége, 1935 (Két változatban kiadva.)

49 *Uo.*

50 Köszönöm a reprodukciók közlési engedélyét a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (MTA Könyvtár és Információs Központ).

ÁTALUDNI A VILÁGHÁBORÚT

Krúdy Gyula egyik kedvelt operettidézete¹

Krúdy Gyula írásműveiben sokszor találkozhatunk Rip van Winkle, az amerikai vadász nevével, akit Washington Irving novellájából ismerhetett meg a nagyvilág.² Krúdy idézeteinek háttérében ugyanakkor nem annyira a novella, mint inkább Robert Planquette az alapján készült, a századforduló Magyarországon igen népszerű operettje áll.³ A francia operettszerző korábbi műve, a *Les cloches de Corneville* című operett londoni sikere folytán kapott felkérést egy új operett, a *Rip van Winkle* megírására. Az új művet 1882. október 14-én mutatták be Londonban,⁴ két év múlva Planquette átdolgozta a darabot *Rip!* címmel Párizs számára.⁵ A mű néhány éven belül meghódította egész Európát, nemzetközi fogadtatásából érdemes kiemelni, hogy az olaszországi bemutatón (Genova, 1885) az ifjú, még világsikerei előtt álló Pietro Mascagni dirigált.⁶

Az operett története jól ismert: az első felvonás 1763-ban, a III. György angol királyhoz címzett fogadó előtt játszódik. Derrick, a város polgármestere már régóta üldözi Ripet, egyrészt, mert szerelmes Rip feleségébe, Lisbethbe, másrészt pedig azért, mert Rip nagy összeggel tartozik neki. A helyzetet nehezíti, hogy gyermekeik, Adrien, Derrick fia, és Alice, aki Rip lánya, szeretik egymást. Amikor Rip váratlanul kifizeti adósságát Derricknek, az megvádolja,

1 A tanulmány szerzője itt mond köszönetet Bajnai Klárának, Balázs Józsefnek, Bicskei Évának, Bozó Péternek, Christian Zwargnak, Dalos Annának, Gintli Tibornak, Kappanyos Andrásnak, Kelecsényi Lászlónak, Kemény Gábornak, Papp Mártának (†), Peternák Annának, Peternák Miklósnak, Saly Noéminek és Szabó Ferencné Nádor Anna Máriának a kutatás során nyújtott segítségért.

2 Magyar nyelven lásd Washington IRVING, *Vázlatkönyv*, Bp., Magyar Helikon, 1959, 9–31.

3 Planquette operettjének elsődleges forrása az Irving novellájából Joseph Jefferson és Dion Boucicault által 1865-ben készített londoni színműváltozat. Az operett keletkezéstörténetéről lásd Robert POURVOYEUR, *Rip = Pipers Enzyklopädie des Musiktheaters*, szerk. Carl DAHLHAUS, Band 5, München, Zürich, Piper, 1994, 23–24. Mint azt Gintli Tibor megerősítette számomra, szinte bizonyos, hogy Krúdy nem az angol nyelven hozzáférhető novellából, hanem a Budapesten népszerű operettből ismerte a történetet, tehát Rip van Winkle elsősorban operett- és nem novellaszereplő volt számára.

4 Ősbemutató: London, Comedy-Theatre, 1882. okt. 14. Libretto: Henry Brougham Farnie. POURVOYEUR, *i. m.*, 23–24.

5 Köszönöm Bozó Péternek, hogy a francia nyelvű librettókra hivatkozva felhívta a figyelmemet az első párizsi bemutatóra: Théâtre de la Gaîté, 1884. okt. 18. Libretto: Henri Meilhac és Philippe Gille. A nyomtatott szakirodalom a Folies-Dramatiques színpadán 1884. nov. 11-én, *Rip!* címmel sorra került előadást tekinti párizsi bemutatónak, lásd pl.: POURVOYEUR, *i. m.*, 23–24.

6 Kurt GÄNZL, *The Encyclopedia of the Musical Theatre: Second Edition, Vol. 3*, New York, Schirmer, 2001, 1712.

hogy nem tisztességes úton szerezte a pénzt. Rip nem árulja el, hogy honnan van a vagyon, elmenekül a Kék hegyek közé. A második felvonásban mindenki Ripet keresi, de csak felesége talál rá. Rip azonban még neki sem árulja el a titkot: megtalálta a legendás Hudson kapitány rég elrejtett kincsét. Visszatér a barlangba, ahol a kapitány vidáman tekéző, bár sok éve halott tengerészeivel találkozik. A tengerészek varázsos itallal kínálják, amitől Rip mély álomba merül. Hudson szelleme mondja ki az ítéletet a kincskereső felett: „Húsz évig itt aludni fogsz.” A harmadik felvonás húsz év elteltével, 1783-ban játszódik, újra a György előtti téren. Rip ekkor tér haza, úgy hiszi, csak egy napot aludt, míg valójában húszéves álma alatt lezajlott a függetlenségi háború, és a György fogadó már nem III. György, hanem Washington György nevét viseli. Senki nem ismeri fel az ősz, nagy szakállú öregembert. Rip lánya összeházasodott Adriennel, de ők is csak akkor ismerik fel az öreget, amikor az – tipikus *opéra-comique* megoldással⁷ – újra elénekli első felvonásbeli dalát. Az 1894-ben bemutatott harmadik verzióban – a melankolikus befejezés elkerülése érdekében – epilógus került az operett végére, amelyben Rip még egyszer – most igazából – felébred, és kiderül, hogy az egész harmadik felvonást csak álmodta, valójában fiatal maradt.

Budapesten még a párizsi verzió előtt mutatták be az operettet (Népszínház, 1883. december 28., Evva Lajos és Fái J. Béla fordításában), azonban meglepő formában: az egy évvel korábbi londoni, és az egy évvel későbbi párizsi verzió keverékeként. Az elvileg lehetetlen esetnek ismerjük a magyarázatát: a párizsi Choudens Kiadó tévedésből kétszer is eladta Charles Lecocq *Kanári hercegnő* (*La Princesse des Canaries*) című operettjének budapesti előadási jogát: előbb a pesti Népszínháznak, majd Krecsányi Ignác Budán és Temesvárott játszó színtársulatának is. Choudens a pereskedést úgy kerülte el, hogy kárpótlásul a Népszínház rendelkezésére bocsátotta a *Rip van Winkle* ekkor még bemutatásra váró párizsi verziójának kottáját és budapesti előadási jogát. A már meglévő londoni verzió kottáját pedig – a *Budapesti Hírlap* tudósítója szerint – egy bizonyos Dando úr szerezte meg a Népszínház számára.⁸ A Népszínház jól járt az ügylettel, hiszen a *Rip van Winkle* Vidor Pállal és Pálmay Ilkával a főbb szerepekben igen nagy sikert aratott Magyarországon. Az 1883-as népszínházi bemutató után a mű öt év alatt eljutott a 100. előadásig, a bemutatót követő évben számos magyar városban szín-

7 Lásd pl. André Grétry: *Richard Cour-de-lion*, Román: „Une fièvre brulante”. Köszönöm Bozó Péternek, hogy felhívta a figyelmemet erre a párhuzamra.

8 RIGÓ, *Rip van Winkle*, Budapesti Hírlap, 1883. dec. 29., 1. Az esetet Krecsányi is említi: KRECSÁNYI Ignác, *A magyar színészet térfoglalása Budán 1883-ban*, Temesvár, Csendes Lipót Könyvnyomdája, 1910, 24–25., illetve KRECSÁNYI Ignác, *Régi dolgok – Régi színészettről: Történeti feljegyzések a múltból*, Temesvár, Hunyadi Könyvnyomdai Műintézet, 1914, 22–24. – A korszakban nem ritka az olyan eset, hogy a színház „kémje” hallás után jegyzi le az operett zenés számainak dallamát, nem kizárt, hogy ezúttal is ez történt.

re került,⁹ a 20. század elején pedig már Amerikában is játszották magyar színtársulatok.¹⁰ Újabb és újabb verziókban évtizedekig visszatért különböző budapesti színpadokra Planquette műve,¹¹ 1935-ben az Operaház színpadán is megszólalt, a 20. század második felében pedig két alkalommal (1958, 1967) rádiófelvétel is készült az operett részleteiből. Jelenlegi adataink alapján 1970 után lényegében eltűnt a hazai színpadokról a *Rip van Winkle*.

Az operetről a korabeli magyar sajtó igen elismerően szólt. A *Pesti Hírlap* kritikusa szerint „stilje csak néha marad meg az operettestil keretében, szinte fölemelkedik a romantikus opera magaslatára; [...] zenéje [...] nem vidám, inkább komoly.”¹² Ha túlzó is a *Fővárosi Lapok* újságírójának véleménye, miszerint a zene operai jellege miatt akár Jacques Offenbach *Hoffmann meséi* című operájához is mérhető,¹³ a *Rip* zenéje egyáltalán nem mondható bárgyúnak.

Krúdy és a Rip

Krúdy Gyula meglehetősen jól ismerte Planquette operettjét.¹⁴ Számos alkalommal említi a főszereplőket (Rip, Lisbeth, a magyar fordításban Vanderbilt nevű orvos stb.) vagy idézi az operett részleteit regényeiben, novelláiban és karcolataiban,¹⁵ sőt ismert, hogy egy alkalommal saját magát is azonosította Rip van Winkle figurájával.¹⁶ Krúdy és a *Rip van Winkle* kapcsolatával már foglalkozott az irodalomtudomány. Sánta Gábor Krúdy Budapest-képét elemző tanulmányának szinte vezérfonalául választja Rip van Winkle személyét, akit ugyanakkor – bár említi az operettet – nem zenészsínházi, hanem irodalmi alaknak tart, és elsősorban az identitását elvesztő és kereső, „a megváltozott viszonyok között helyét nem lelő ember” jelképeként tekint rá.¹⁷ Ezt a

9 A magyarországi operett forráskatalógusa (1860–1958), összeáll. Bozó Péter, Az MTA BTK Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum adatbázisa. http://db.zti.hu/mza_operett/operett_Adatlap.asp?id=00629 [2020. 03. 07.]

10 Boró Ibolya, *Amerikai magyar színjátszás: Adattár, 1869–1970*, Bp., Argumentum, OSZK, 2001, 76, 88, 130.

11 1886: Budai Színkör, 1890: Városligeti Színkör, 1914: Népopera, 1919: Városi Színház, 1920: Várszínház, 1921: Revü Színház, 1949: Fővárosi Operettszínház. Lásd Bozó, *i. m.*

12 Sz-y J., *Rip van Winkle*, *Pesti Hírlap*, 1883. dec. 29., 4–5.

13 (L. B.), „*Rip van Winkle*”, *Fővárosi Lapok*, 1883. dec. 29., 1946.

14 Egy alkalommal még Bécsben is megtekintette az operett egyik előadását, lásd Fűsi József, *Hatvany – Krúdyról: Magnetofon-beszélgetés = Krúdy világa*, szerk. Tóbiás Áron, Bp., Osiris, 2003, 232–233.

15 Eddig harmincöt Krúdy-írásban – némelyikben több helyütt is – találtam utalást az operetre vagy annak valamely szereplőjére, de egészen biztos, hogy további példákat is lehet találni.

16 KRÚDY Gyula, *Hogyan lett a pesti uccák grófiából a Margitsziget remetelakója = Krúdy világa...*, *i. m.*, 181.

17 SÁNTA GÁBOR, „*Nem élhetek Pest nélkül*”: *Krúdy Gyula Budapestje*, Tiszatáj [Szeged], diák-melléklet 35., 1996/5, 7.

véleményt osztja Szikra Ágnes is,¹⁸ aki ugyanakkor – Fried Istvánnal¹⁹ együtt – elsősorban a színházi kontextus és a Krúdy számára szintén kedves álom-motívum felől közelít az idézetekhez. Takács Miklós pedig az időkülönbségre teszi a hangsúlyt rövid elemzésében: ahogy az eredeti *Rip van Winkle*-ben V. György és George Washington személyében a korai amerikai történelem két fontos pontja kapcsolódik össze, úgy a *Rip a Boldogult úrfikoromban* egyik középponti jelenetében a monarchikus identitás létrehozására irányuló törekvés szimbóluma.²⁰ Az alábbiakban néhány zenei vonatkozású adalékkal kívánok szolgálni az irodalomtudomány eddigi megállapításaihoz.

Krúdy *Rip*-idézeteinek időintervalluma igen tág: a legkorábbi általam megtalált említés 1900-ból, míg az utolsó 1932-ből származik. Sok esetben – a Krúdy által kedvelt, névhasználat általi hangulatteremtés céljával²¹ – rögtön az írásmű legelején megjelenik Rip van Winkle neve.²² Ugyanakkor nem minden esetben magát az operettet vagy annak előadását említi Krúdy. Előfordul, hogy szó szerint idézi egy-egy dal vagy együttes szövegét, ezek a színház- és zenetörténeti írott, valamint a fennmaradt hangzó források alapján azonosíthatók. Ilyen például a „Sziklautakon vezet el a nyom...” kezdetű női kartétel,²³ a szellemek kara és a tercett,²⁴ vagy a kenu-duett, melynek refrénjét Krúdy a *Bálj egy régi fogadóban* című novellában idézi, mint amely „a legnépszerűbb melódia [...] a Felvidéken”.²⁵ A szövegrészletek szó szerinti idézése mutatja, hogy mennyire ismert volt ekkoriban Planquette operettje, és ezt alátámasztják a korszak hangfelvételei is. A kenu-kettősből például körülbelül Krúdy ide vonatkozó novellájának keletkezésével egy időben hanglemez-felvétel is készült.²⁶ A 2. felvonás férfi kardalát – az őrjárat karénekét – Krúdy természetesen úgy idézi, hogy a novellán belüli szituáció teljesen megfeleltethető legyen

18 SZIKRA Ágnes, *Színház és teatralitás Krúdy Gyula epikájában*, Árgus XV(2004)/9, 85–96.

19 FRIED István, „Álmok üldögelnek a boltok cégtábláin, mint pihenő madarak...”: A Krúdy-művek álomvilága, *álomvilágok Krúdy Gyulája*, Műhely, 2008/6, 56–63.

20 TAKÁCS Miklós, *Egy Bécs városához címzett fogadó Budapesten: A városi emlékezet és a „monarchikus” identitás narratívái Krúdy Gyula Boldogult úrfikoromban című regényében = Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. Kovács Tímea, BOHM Gábor, MESTER Tibor, Bp., Kijárat, 2005, 289.

21 Krúdy „légkörteremtő” névhasználatáról lásd KELEMEN László, *Krúdy Gyula*, Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1938, 100–101.

22 Például: KRÚDY GYULA, *A vendéglők költője* = K. Gy., *Irodalmi kalendárium: Írói arcképek*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 189., vagy KRÚDY Gyula, *Az utolsó magyar író* = K. Gy., *Az álombeli lovag. Válogatott elbeszélések. 1909–1911*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 32.

23 KRÚDY Gyula, *Szindbád és a színésznő* = K. Gy., *Az álombeli lovag...*, 461–466. ide: 463. Ugyanezt a részletet lásd még: KRÚDY Gyula, *Szent és csacsi* = K. Gy., *Váci utcai hölgytisztelt: Válogatott elbeszélések. 1931–1933*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 12.

24 KRÚDY Gyula, *Régi szélkakasok között*. 5. fejezet. = K. Gy., *Régi szélkakasok között: Kisregények*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 405–408.

25 KRÚDY Gyula, *Bálj egy régi fogadóban* = K. Gy., *Szerenád: Válogatott elbeszélések: 1912–1915*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 556.

26 „Duett Ripp Rippból.” Előadja Biró Lili és Rózsa S. Lajos, Columbia DoubleFace D3222, matr. 12794. A felvétel 1906–1907 körül készült.

az operettjelenettel: ahogy a Ripet kereső őriárat katonái, ugyanúgy Ketvényi Nagy Sámuel, a nyugalmazott színész, Portobányi úr és Szindbád is „lappangva és óvatosan haladtak a bokrok szélén [...]. A harmatos fák között fölroppent valamely éji madár, és a levelek zörrenésére mindnyájan megállottak.”²⁷

Lisbeth keringő-dalát – illetve magát Lisbethet – feltűnően gyakran említi Krúdy, elsősorban a nosztalgiát vagy a csábítást megidézve: ezt hallgatva mélázik el Vitkóczyne az 1908-ban megjelent *Gyurkovay hazaballag* című elbeszélésben,²⁸ ezt veri a zongorán *A vörös postakocsi* Szilviája,²⁹ ugyanitt ennek dallamai keringtek mámorosan a fejek körül nyáron,³⁰ és erre táncol a jégen az *Őszi utazások a vörös postakocsin* P. R. úrhölgye, aki miatt „a kaszinóban a fiatal grófok pezsgősüveggel verték be egymás fejét”.³¹ Az operett női főszerepe rejtettebben számos további alkalommal is felbukkan Krúdy műveiben, legyen szó a szerepet éneklő Bazsalikum Jolánkáról³² vagy Szekond Irmáról,³³ az operett-énekesnői álmokat szövögető Szilviáról,³⁴ a szubrett tartalánszoknyájáról, amelyért Szindbád fia bolondul,³⁵ vagy a Bécs városához címzett fogadó fogadósnéjáról, aki, miközben „A zongora a Rip van Winkle” című »színdarabból« játszott, [...] tán az ifjú Lisbethnek képzelte magát a Slóssztheáterben.”³⁶

Planquette operettjében, legalábbis annak eredeti formájában nem ennyire központi Lisbeth szerepe, inkább Rip a főszereplő. Itt lehet tetten érni a magyar verzió legnagyobb eltérését a nemzetközileg játszotthoz képest. Pálmay Ilka, a Népszínház rendkívül népszerű primadonnája kérésére ugyanis átalakították Rip feleségének szerepét oly módon, hogy mindhárom felvonásban színpadra léphessen, sőt főszerepe legyen. Az első felvonásban Lisbethet játszotta, a másodikban a Lisbeth alakját felvevő „Kék hegyek szelleme” volt, míg a harmadik felvonásban saját lányaként, Alice szerepében lépett pódiumra. Nem csoda hát, hogy a magyar színpadokon Rip összetévesztette lányát saját feleségével.³⁷ Pálmay Ilka emlékirataiból kiderül, hogy alakítása a má-

27 Krúdy Gyula, *Az álombeli lovag* = K. Gy., *Az álombeli lovag...*, i. m., 429–430.

28 Krúdy Gyula, *Gyurkovay hazaballag* = K. Gy., *Pókhálós palackok: Válogatott elbeszélések: 1894–1908*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 577.

29 Krúdy Gyula, *A vörös postakocsi*, 1. fejezet = K. Gy., *Utazások a vörös postakocsin I. Regények*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 22.

30 Krúdy Gyula, *A vörös postakocsi*, 2. fejezet = *Uo.*, 31.

31 Krúdy Gyula, *Őszi utazások a vörös postakocsin*, 8. fejezet = *Uo.*, 230.

32 Krúdy Gyula, *Az utolsó magyar író* = K. Gy., *Az álombeli lovag...*, i. m., 32.

33 Krúdy Gyula, *Előhang egy hispörköllhöz* = K. Gy., *Váci utcai hölgytisztelt: Válogatott elbeszélések: 1931–1933*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 45.

34 Krúdy Gyula, *A vörös postakocsi*, 2. fejezet = K. Gy., *Utazások...*, i. m., 34.

35 Krúdy Gyula, *Ütközben* = K. Gy., *Telihold: Elbeszélések: 1916–1925*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 540.

36 Krúdy Gyula, *Boldogult úrfi koromban*, 9. fejezet = K. Gy., *Etel király kincse: Regények*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 245.

37 Nem mehetünk el észrevétlenül amellett, hogy ez utóbbi motívum visszatér Krúdy Szindbád-története között a *Hídon* című novellában. Szindbád a korábbi kedvesére megtévesztésig hasonló lánytól elkéri a nyakában lévő medált. A képre nézve saját fiatalkori arcképét pillantja meg. A medált a lány az édesanyjától kapta, a képen az édesapja, tehát a fiatal Szindbád látható. Krúdy Gyula,

sodik felvonásban igazán nagy botrányt kavart. „Az egyik jelenetben trikóban jelentem meg, amiért a lapok ugyancsak megtámadtak. [...] Olyan jól néztem ki, hogy a lapok még a színházi bizottságot is jónak látták megtámadni azért, amiért megengedték, hogy úgy öltözve, azaz nem öltözve jelenek meg 4000 kíváncsi szem előtt.”³⁸ Evva Lajos igazgató végül engedett a szorításnak: „Tudniillik varrtak vagy két ujjnyi széles aranyrojtot a csipőm körül, amely azonban minden lépésnél szétment, tehát akár ne is lett volna rajtam. Viszont azonban az egész trikóhistória olyan port vert föl, hogy a közönség csak úgy tódult a színházba és alig várta, hogy bejőjjenek abban a botrányos ruhában.”³⁹ Minden bizonnyal Pálmay Ilka csábító alakításának köszönhető, hogy Krúdy igen sokszor a nőiséggel, csábítással kapcsolatban is idézi Planquette operettjét.⁴⁰ Talán a legkülönlegesebb ilyen példa, amikor az 1925-ös *Jobb lábbal megbotlani, mint nyelvel* című novellában „Ripné” neve bukkan fel – ilyen néven az operettben sose találkozunk Lisbethtel –, akiről azt mondják, hogy „valóban a lábával ért volna el mindent, ami eredményt eddig fel tudott mutatni az életben: lovagkeresztet a férjének és az asztalánál új barátokat és nyugalmazott, régi szeretőket”.⁴¹

Szikra Ágnes a színház tematikája felől közelítve elsősorban amellel érvel, hogy Krúdy azért emlegeti olyan sokszor Rip van Winkle-t, mert „az operett Ripje a XIX. század elejének hőstípusa, a kincskereső, a kor kalandregényeiből jól ismert, megszállottan arany után kutató vadász”.⁴² Felvetése azonban vitatható, hiszen maga Planquette kétféle Rip-karaktert is megalkotott, amelyek közül csak az egyikre illik Szikra jellemzése. Rip szerepe ugyanis az angol és a francia verzióban lényegesen eltér, talán azért, mert az

A hídön = K. Gy., *Az álombeli lovag...*, i. m., 398–401. – Szikra Ágnes hasonló párhuzamra hívja fel a figyelmet Rip és fia találkozása, valamint Krúdy *N. N.* című 1920-ban megjelent regényének egyik részlete közt. Lásd SZIKRA, i. m., 87.

38 Gróf KINSKYNE PÁLMAY Ilka, *Emlékirataim*, Bp., Singer és Wolfner, 1912, 75–76.

39 *Uo.*, 77.

40 Pálmay Ilka Lisbeth szerepében tanúsított alakításának igen jelentős a recepciótörténete a különböző művészeti ágakban. Az ő érzéki alakítása inspirálhatta Strobl Alajos Pálmay Ilkát fedetlen keblekkel ábrázoló, 1882-ben és 1888-ban készített szobrait, utóbbi kapcsán a *Borsszem Jankó*-ban karikatúra, míg az *Illustrierte Wiener Extrablätter* hasábjain gúnyvers is megjelent (a gúnyversben Pálmay kebleit „ung’rische Globus”-ként jellemzik), Borsszem Jankó, 1886. nov. 21., 6., valamint STROBL Mihály, *A gránitoroslán: Egy magyar szobrász élete a Magyar–Osztrák Monarchiában: Strobl Alajos életútja*, Bp., Strobl Alajos Emlékely Alapítvány, 2004, 54. A Strelisky által készített, híressé vált Lisbeth-szerepfotó leírása szinte változtatás nélkül bekerült egy, a Magyar Királyi Operaház 1913–1914-es librettópályázatára beadott pályaműbe (*A hajnalkövi gyűrű*), erről lásd SZABÓ Ferenc János, *Magyar operai hősnők Egyiptomtól Norvégiáig: A Magyar Királyi Operaház 1913–1914-es librettópályázata*, Magyar Zene 2017/2, 158–196. ide: 179. Magáról a fotóról a *Színházi Élet* is megemlékezett, lásd HARSÁNYI Zsolt, *Utazás a sugályukon túl. XIII. A színházi fényképésznél*, Színházi Élet 1917/15, 56–58. ide: 57. Faragó Jenő még 50 év elteltével is Pálmay ruháját emelte ki egy cikkében, lásd FARAGÓ Jenő, *Idősb Intim Pista a Pannóniában*, Színházi Élet 1931/15, 48–49.

41 KRÚDY Gyula, *Jobb lábbal megbotlani, mint nyelvel* = K. Gy., *Telihold: Elbeszélések: 1916–1925*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 671.

42 SZIKRA, i. m., 87.

Angliában jóval ismertebb Irving-novellát Planquette nem alakította át annyira a londoni közönség számára, mint a párizsi verzióban.⁴³ Londonban Rip az angol olvasók számára ismert lusta naplopó maradt, míg Párizs számára Planquette egy másféle „családi szereposztást” kínált: Rip kalandor kincsvadász, míg felesége az iránta vágyakozó szerelmes nő. A változtatás különleges zenei megoldása, hogy a szerző megcserélte a két főszereplő belépőit. Így a londoni verzióban Ripnek jutott a kevésbé hatásos, lassú belépő, míg Lisbeth a *Kék hegyek legendája* című energikusabb számmal indíthatott. A francia verzióban azonban Rip kapta a legenda zenéjét, természetesen más szöveggel, míg felesége inkább szomorkodik lassú belépőjében amiatt, hogy férje állandóan csak a hegyeket járja. A budapesti népszínházi bemutatón valószínűleg az angol verzió szerinti elosztást hallhatta a közönség, azonban még Krúdy életében mindkettő formát játszották Magyarországon.⁴⁴

Ang Rip Oh! where's my girl of whom I'm fond? Wher - e - ver can my dar-ling be?¹
 Oh dé - ja n'os-kém, kit i - má - dok mért nem jössz vi-gan e - len?²
 Fr. Lisbeth Quel chag-rin hé-las! dans ma vi - e Et que mon sort est mal-heu - reux!³
 Le - ha-nyat-ló az én ma-gá-nyom. Fel nem vi - dát a nő-ta, dal!⁴

Ang Lisbeth From deep for-est hoa-ry Lift in aw-ful glo-ry, Moun-tains grey and old, That rays-try and tra - dition hold!¹
 Mint só - tét ki-sér-tet, úgy me - red az ég-nek az a szik-la - él, mely csak-nem a fel - hó-kig ér?²
 Fr. Rip Vi - ve la pa-res-se! Voi - lá ma mai-tres-se, Je vais la ser-vant, En la sui-vant, Le nez au vent!³
 Mán - ka nél-kül él-ni, vi - di - man he-nyél-ni, ez a ke-nye-rem do - log - ta - lan mil é - le - tem!⁴

1. R. Planquette: Rip van Winkle. London: Chapelle & Co., [1882].
2. R. Plankette [sic]: Rip van Vinkle [sic], ford. Evva Lajos, Fái J. Béla. Kézirat, 1896 előtt (OSZK).
3. R. Planquette: Rip-Rip! Paris: Choudens, 1884.
4. R. Planquette: Rip, ford. Falk Richárd. Kézirat, 1903 előtt (OSZK).

⁴³ Ezt a célt szolgálja a két verzió közti további jellemző különbség is: az angol verzióban még színpadra lépett a novella képzeletbeli szerzője, Diedrich Knickerbocker, aki a francia verzióból már kimaradt. Ismert, hogy Washington Irving Diedrich Knickerbocker álnéven írta meg New York állam korai történetét novelláiban, különböző legendákon keresztül.

⁴⁴ Erről az OSZK Színháztörténeti Tárában őrzött sűgópéldányok használati bejegyzései tanúskodnak.

A mémmé vált vadász

Ahhoz, hogy megtudjuk, mit jelentett Krúdy számára az operett címe és címszereplője, érdemes megvizsgálnunk idézeteinek kontextusát és annak változását. Krúdy a világháború előtt leginkább a színház, illetve a színházi zene miliője, valamint a nosztalgia megidézése érdekében említi az operettet. *Régi szélkakasok között* című regényében például részletesen leír egy fél előadást, annak a közönségre gyakorolt érzelmi hatásával együtt.⁴⁵ A *Rip* ekkor még csak a *Podolini kísértet*-ben kerül elő az alvással kapcsolatban, illetve a korábban említett Szindbád-novellában az álmos Portobányi úr és Szindbád füle hallatára dúdolja az őrárat második felvonásbeli kórusát K[etvényi]. Nagy, a vén színész.⁴⁶ Később, az első világháború éveiben azonban Krúdy *Rip*-idézeteinek jó része már az álmjelenséggel lesz kapcsolatos. A színházi-zenei kontextus és a nosztalgia jelen marad a világháború éveiben is, de magasan megugrik az alvást kiemelő idézetek száma. Alvást, elvonulást, eltűnést⁴⁷ sugalló idézetekkel 1918 után is találkozhatunk, ugyanakkor a zene és a színház egyre kevésbé van jelen a *Rip van Winkle* említéseikor. A nosztalgia pedig specifikálódik: Rip van Winkle rendszerint a „háború előtt” világát idézi meg Krúdy húszas és harmincas évekbeli írásaiban.⁴⁸

Az operett és maga Rip különösen az első világháború kitörése után vált a hosszú álom szimbólumává Krúdy számára.⁴⁹ Több tárcájában is említi, hogy milyen jó lenne átaludni a borzalmakat, mint egykor Rip a függetlenségi háborút. Már 1914 októberében úgy véli, hogy Ripnek 1914 júniusában kellett volna elaludnia, „midőn a trónörökös még nem indult el a szelíd Zsófiával a végzetes szarajevói automobilútra.”⁵⁰ A *Baljóslatú nap a kalendáriumban* című 1917-es írásában pedig „Tihanyban, az égbe nyúló kolostor ablakából kitekint a holdfényes balatoni éjbe Rip van Winkle, aki a háború első napjaiban a könyvtárcsöndes, öregségnyugodalmú és bölcsességlámpású zárdában megtelepedett, hópénzt fizetett az ellátásáért, és fogadalmat tett az erkölcsös

45 KRÚDY, *Régi szélkakasok között...*, i. m.

46 KRÚDY, *Podolini kísértet...*, i. m.

47 Sánta Gábor találóan jegyzi meg, hogy Krúdy 1918-ban Rip van Winkle-hez hasonlóan „elvonult”, a Margit-szigetre költözött. SÁNTA, i. m., 11.

48 A jelen és múlt Krúdynak erre a korszakára jellemző szembesítéséről lásd KOZMA Dezső, *Krúdy Gyula postakocsiján*, Kolozsvár-Napoca, Dacia, 1981, 96.

49 Krúdy a háborúhoz fűződő viszonyáról, illetve annak változásáról lásd részletesen: Kelecsényi László, *A megélhetés dilemmái* = K. L., *Nagy kópéságok: Krúdy-titkok nyomában*, Bp., Fekete Sas, 2007, 78–89. Czére Béla Krúdy-monográfiájában szintén külön alfejezetben foglalkozik az első világháború alatt írt tárcákkal, lásd CZÉRE Béla, *Világháború és forradalmak* = Cz. B., *Krúdy Gyula*, Bp., Gondolat, 1987, 110–118. A *Rip van Winkle*-vel kapcsolatos írásokat egyikük sem említi.

50 „Ha egy mai Klausz Péter, vagy a közelebbi időkből divatos Rip van Winkle elaludt volna Pesten júniusban, midőn a trónörökös még nem indult el a szelíd Zsófiával a végzetes szarajevói automobilútra; midőn csak jósnők kártyavetésében vagy fantasztikus kisvárosi politikusok képzeletében élt a világháború.” KRÚDY Gyula, *Az új regény* = K. Gy., *Magyar tükör...: Publicisztikai írások: 1894–1919*, Bp., Szépirodalmi, 1984, 64.

életre, amíg a háború odakünn dühöng a világ felett, amelytől a szent öreg papok megvédelmezik a hozzájuk menekedett vándort. R. W. kipislant az ablakon, és magában azt kérdezi: – Vajon tart még e háromszáz esztendő háború?”⁵¹ A háború alatt írt tárcáiban legtöbb alkalommal 1915-ben és 1917-ben említi Ripet, de ez éppen közrefogja az 1916-os évet, amikor egész írást szentelt neki.

A Rip-történethez hozzáadódó háborús kontextus egyértelműen Krúdy invenciója. Planquette és librettistái nem az Offenbach-i politizáló-szatirikus operettek hagyományát folytatták, inkább apolitikus, gondtalan, lírai színházat varázsoltak a színpadra,⁵² míg Krúdynál Rip figurája egyértelműen a pacifizmus szimbóluma lett. Mivel az operettet jól ismerte Budapest közönsége, ez a jelenség persze nem korlátozódik Krúdy életművére, Ripet viszonylag gyakran emlegeti a budapesti napi sajtó is 1914 és 1918 között. Rip karaktere, illetve a róla szóló operett szinte mémmé vált: az idő előrehaladtával levált eredeti kulturális kontextusáról, és önálló életre kelt, jelentése pedig ha nem is nagy mértékben, de folyamatosan megváltozott.⁵³ Csak néhány példát említve: a *Pesti Hírlap* 1917. február 9-i számának címdolaján megjelent szignálatlan cikkben Rip van Winkle a háború másfél évét aludta át. Akkor aludt el, amikor még mindenki ellenezte az általános választójogot, és most ébredszik „mikor [...] az ellenzék minden árnyalata egyaránt követeli a választójogot a harcoló katonáknak.”⁵⁴ Karinthy Frigyes *Az Ujság* 1915. május 9-i számában megjelent tárcájában Rip tíz évet aludt (a Gellért-hegy belsejében), és most rácsodálkozik a repülőgépre, mely ez idő alatt katonai harci eszközzé vált.⁵⁵ A *Magyarország* hasábjain 1918 áprilisában „Marcipán” aláírással megjelent *Rip van Winkle halála* című írás szerint pedig Rip még a háború kitörése előtt elaludt, és 1918-ban ébred, amikor jegyre adnak élelmiszert, a kávéházban nincs kávé, csak tea, cigarettát hetente csak egyszer lehet kapni, hatalmas az infláció, a csapból nem folyik víz, mert kevés a város ivóvize. Amikor azonban véletlenül meghallja, hogy egyesek üzérkednek az élelmiszerekkel, összeomlik, és beleugrik a Lánchídról a Dunába.⁵⁶

Az előzőekhez képest azonban Krúdy számára sokkal jelentősebb Rip van Winkle személye, és erre nemcsak az alapján következtethetünk, hogy milyen sokszor említi őt műveiben, hanem abból is, hogy alkotói gondolkodá-

51 KRÚDY Gyula, *Baljóslatú nap* = K. Gy., *Magyar tükör...*, i. m., 459.

52 Manuela JAHRMÄRKER, *Planquette, (Jean) Robert = Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, szerk. Ludwig FINSCHER, Personenteil 13, Kassel, Bärenreiter, Stuttgart, Metzler, 2005, col. 665–666.

53 Köszönöm Kappanyos Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet a Rip-jelenségre erre az olvasati lehetőségére. A memetikáról lásd NÉMETH Gábor, SEBŐK Zoltán, *A mémek titokzatos élete*, Pozsony, Kalligram, 2004, valamint KAPPANYOS András: *Fordítás versus memetika* = K. A., *Bajuszbögre, lefordítatlan, műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer*, Bp., Balassi, 2015, 294–301.

54 N. N., *A gyászvitézek*, *Pesti Hírlap*, 1917. febr. 9., 1.

55 KARINTHY Frigyes, *Készül a gépmadár*, *Az Ujság*, 1915. máj. 9., 12.

56 MARCIPÁN, *Rip van Winkle halála*, *Magyarország*, 1918. ápr. 17., 5–6.

sába milyen mélyen beleivódik a Planquette-operett. Ennek ékes példáját találhatjuk a *Magyarország* 1916. július 9-i számában megjelent *Rip* című tárcájában.⁵⁷ A cikk első fele egy színházi előadás továbbgondolása, értelmezése: színészekről, színésznőknak írott szerelmes levelekről, kosztümökről, sőt magáról a zenéről is olvashatunk. Majd szinte észrevétlenül átkerülünk az első világháborút átélő író életérzésébe. Virtuóz fogás, és első olvasásra szinte észre sem vehető, hogy az írásmű nemcsak feleleveníti a *Rip van Winkle* színházi előadásához fűződő emlékeket, hanem szoros formai kapcsolatban is áll az operettel: dramaturgiája pontosan követi az operett szüzséjét. Az első bekezdés az előadás előtti előkészületekről szól, majd „a karnagy már jelt adott, és lenge, rózsaszínű, bűgő és groteszk hangokkal népesedik be a színpad; a francia lúdtollal vetett, fekete fejű kottajelei megifjodva, bukfencet vetve, virágfejek módjára hintázva ugrálnak ki a kopott hangjegyzetektől, a prímhegedűs bizonyosan felhevülten játssza el szólóját, és a dobos is minden este újult lámpalázzal tartja a taktust a zenekar mélyében: Rip van Winkle olyan ismerősen néz szét a színpadról, mintha itt született volna a Krisztinavárosban. (Hisz itt oly gyakran énekelt.)” – az „itt” nyilván a Budai Színkörre utal, ahol a századfordulón nyaranta Krecsányi Ignác társulata játszott.

A második bekezdésben (azaz felvonásban) fehér lepedős hegyi szellemekről olvasunk. Megjelenik egy modern Rip van Winkle, aki „talán egy fogoly katona a beláthatatlan messziségből, egy rongyos, postaépülettel sem rendelkező szibériai faluból; ...vagy egy érzelmes és törékenylelkű, bidermájer-frakkos, hullámos hajzatú muzsikos, költő, széplélek, egy magányos könyvtárban üldögélő, napfölkeltét a Sváb-hegyről nézegető finom budai úriember, aki a háború első, kábító mennykőcsapására megriadt a lángot vető élettől, és Rip altató-italából hosszú kortyot ivott...”.

A harmadik bekezdésben pedig Rip hazaérkezik a Tabánba, de már nem talál ismerősöket. A régi kis kocsmánál – természetesen „a Györgynél”⁵⁸ – nem találja a múlt ételeit, italait, sőt, „Antont, az öreg pincért elvitték katonának, [...] a szőke hölgy, e káprázat éjjeli zene helyett sebesültek vonatját várja az állomáson; a füst kormosabb a pesti háztetők felett, mert rosszabb a szén, és sapkás, facipős nő kocsis szolgálati arkifejezéssel hajtja a primadonna és udvarlója kocsiját a régi, stuccer fiákeres helyett.”

Végül Krúdy leírja a háborút, amely már nem olyan, mint régen, amikor komor, lehajtott fejű, lengő tollas középkori lovagként képzeltek el a piktorok. A jelen a „repülőgépek, tengeralattjárók, Vezúv-erős ágyúk, föld alatti csaták” kora. Szívfájdító olvasni a konklúziót: „Ha Rip, a vadász eljönne manapság a kék hegyek közül, és azt olvasná az újságban (másként nem értesülhetne

57 Krúdy Gyula, *Rip* = K. Gy., *Magyar tükrök...*, i. m., 308–311.

58 Salý Noémi tájékoztatása szerint több György-vonatkozású kocma is lehetett a Tabánban ekkor, például a Bruckbauer György vezette „a kedélyes Gyurihoz”, vagy a szép Ottné Rác fürdővel szemközt lévő, Krúdy által is kedvelt vendéglője, igaz, Ottné pincérét nem Antonnak, hanem Nácinak hívták.

róla), hogy a német hajó a tenger mélyében jutott el Amerikába: vajon el mérészné-e kezdeni újra az életet, amelyet oly régen, két év előtt abbahagyott? Merné-e sorra venni, megtanulni, végigolvasni e két esztendő történetét? Én Rip helyében: visszamennék aludni a hegyekbe.”

Záhonyi-Ábel Márk

FILMPOLITIKAI KONCEPCIÓ A HÁBORÚ VÉGÉN

A mozgófényképügy szabályozásáról
szóló törvényjavaslat (1918) vizsgálata

Bevezetés

A dualizmus „válságperiódusa”, a „századforduló”, majd az első világháború évei szolgáltatták a háttérét a mutatóványosipar részeként kezelt mozgókép kibontakozásának. Az 1896-tól számított első évtized az alapok kialakulásának időszaka, a következő tíz év (különösen az utolsó két-három esztendő) pedig a látványos minőségi és mennyiségi változás periódusa volt.¹

Ezt az időszakot döntő módon meghatározta a polgári társadalom versenyszemlélete. A mozgóképes terület a gyors meggazdagodás reményét felvilágosító, a berögzült hatalmi és intézményi struktúrákat, monopóliumokat még mellőző viszonylagosan új területként jelent meg, amely azonban gyorsan telítődött, és ez nemcsak a belső differenciálódást, hanem az érdeksérelmeket, a társadalmi, gazdasági és kulturális konfliktusokat is magával hozta. Egyrészt a mozgókép külső tényezőkkel került ellentétbe: kezdetben a mutatóványosipar többi összetevője, majd később a színház tekintett rá nagyobb konkurenciaként. Másrészt a mozgóképes területen egyre látványosabb formát öltöttek a belső különbségek is. Az ágazatokon belüli verseny (például mozis a mozis ellen), az ágazatok közötti ellentétek (például mozis a gyártó vagy forgalmazó ellen), az érdekvédelmi küzdelmek (tisztességes eszközöket alkalmazók az „apacsok”,² azaz tisztességtelen, piszkos eszközöket alkalmazók, kontárok stb. ellen), a Budapest és vidék közötti különbségek (filmekhez való hozzáférés, szervezeteken belüli pozícióharcok stb.) mind erősítették a filmszakma heterogenitását.

A versenynarratíva mellett másik meghatározó tényező volt, hogy az államhatalom 1918-ig nem állított fel olyan intézményt, amely a filmes területtel központilag foglalkozott volna. Ehelyett a mozgóképes ügyek egy része a helyi hatóságok jogkörébe került, ami decentralizált irányítást eredményezett, és tovább mélyítette a filmszakmán belüli lokális különbségeket. Ennek

1 NEMESKÜRTY István, *A mozgóképtől a filmművészetig: A magyar filmesztétika története (1907–1930)*, Bp., Magvető, 1961; KÖHÁTI Zsolt, *Tovamozduló ember tovamozduló világban: A magyar némafilm 1896–1931 között*, Bp., Magyar Filmintézet, 1996; MAGYAR Bálint, *A magyar némafilm története: Némafilmgyártás 1896–1931*, Bp., Palatinus, 2003; BALOGH Gyöngyi, GYÜREY Vera, HONFFY Pál, *A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990-ig*, Bp., Műszaki, 2004.

2 VÁRI Rezső, *Emlékiratok a magyar filmről*, kézirat, [Bp., 1963, Magyar Nemzeti Filmarchívum könyvtára], 346–352.

fényében nem véletlen, hogy a magyar filmtörténet vizsgálatában, különösen a korai periódusok esetében kiemelt szerepet kapnak azok a helytörténeti kutatások, amelyek egy-egy település, megye filmtörténetével vagy egy-egy személy, illetve család tevékenységével foglalkoznak.³

Kezdetek – az első két évtized

A 19. század során felgyorsult a közönség igényeit kielégítő és ezáltal anyagi hasznot hozó vizuális látványosságok előállításának folyamata.⁴ 1896 tavaszán több különböző technikájú mozgóképvetítést tartottak Budapesten: Somossy Károly mulatójában William Paul kameráját (animatográf), a Royal Nagyszállóban a Lumière-testvérek berendezését (kinematográf), a milleniumi kiállítás során pedig Edison gépét (kinetoszkóp) csodálhatta meg a közönség. Ezek az első megnyilvánulások ugyan mennyiségi szempontból eltörpültek a többi látványosság között (a hivatalos statisztikák szerint csak a századfordulás Budapesten évi 150–200 mutatványról lehetett beszélni⁵), azonban innentől kezdve a mozgókép lassan, de biztosan elterjedt az országban. Ennek a mozgásnak a nagyobb törvényszerűségeivel foglalkozik munkájában Borsos Árpád, aki a magyar mozihálózat akkori térbeli és szerkezeti változásait vizsgálta.⁶ A makrovizsgálat mellett azonban nem mellőzhetjük a mikrovizsgálatokat sem, hiszen az előadások mégiscsak egyedi események voltak, és különböző – adott esetben egymással is vetélkedő – stratégiák ré-

3 Néhány példa: SUGÁR István, *Az egri filmszínházak története 1900–1948 = Archivum 8: A Heves Megyei Levéltár közleményei*, szerk. KOVÁCS Béla, Eger, Heves Megyei Levéltár, 1979, 35–94.; LIPPENSZKY István, *Pécs mozitörténete*, s. l., s. a.; HÁRS József, *A filmvetítés története Győrött 1896-tól 1912 végéig = Győri tanulmányok 10*, szerk. HONVÁRI János, Győr, Győr Megyei Város Tanácsa, 1989, 97–128.; KERTÉSZ KÁROLYNÉ BARÁNY Délibáb, *Mozi Tapoleán*, Tapolca, Tapolcai Városszépítő Egyesület, 1996 (Tapolcai füzetek, 14); HÁRS József, *Az oroszán elfordítja a fejét...: Soproni filmtörténet 1896–1948*, Sopron, Edutech, 2000; BERTA Ferenc, *A szolnoki mozgófénykép-mutatvány: Fejezetek a mozi történetéből = Zounuk: A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 17*, szerk. ZADORNÉ ZSOLDOS Mária, Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2002, 37–82.; KUPÁN Árpád, *A mozi évszázada Nagyváradon*, Nagyvárad, Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad Római Katolikus Püspökség, 2007 (Partiumi füzetek, 47); GILA János, *A vándormozitól a híres filmig: Bács-Kiskun megye mozitörténete 1899-től 1990-ig*, Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft., 2008 (Magyar Múzsza Könyvek); FÁRI Irén, SZERDAHELYI Péterné, *A szegedi mozik a két világháború között = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Historica 13*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2010, 377–396.; SKAPER Brigitta, *Fiam, mozit fogunk csinálni: A Pflumm család a mozgókép bűvöletében*, Bp., Pesterzsébeti Múzeum, 2011.

4 KOLTA Magdolna, *Képmutogatók: A fotográfiai látás kultúrtörténete*, Bp., Magyar Fotográfiai Múzeum, 2003.

5 KÓHÁTI, i. m., 15–16.

6 BORSOS ÁRPÁD, *A mozi mint innováció magyarországi elterjedése, a hálózat alakulásának földrajzi jellemzői napjainkig*, Pécs, PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, 2009.

szeként jelentek meg (vándormozisok,⁷ helyi kezdeményezések, Uránia Tudományos Színház). A korábban már említett helytörténeti kutatások gazdag forrásul szolgálnak, és tanulmányozásuk nemcsak azért fontos, mert elsősorban a lokális viszonyok felől magyarázzák egy-egy vetítés(sorozat) háttérét, hanem azért is, mert általuk árnyalódik az a kép, amelyet a szakirodalomban található – bizonyos keretek között kifejezetten indokolható – Budapest-centrikusság kialakított.

1907 környékére megteremtődtek azok az alapok a hazai mozgókép területén, amelyek lehetővé tették a komoly minőségi és mennyiségi változásokat. Ungerleider Mór és Neumann József a budapesti Velence kávéházban tartott vetítéseik sikere után 1906. február 20-án megnyitották Budapest első állandó moziját, majd 1908-ban Projectograph Mozgófénykép- és Gépgyár Részvénytársaság néven alapítottak gyártó és forgalmazó céget. 1907-ben indult a rövid életű és mára teljes egészében elveszett *A kinematográf* című filmes szakfolyóirat. 1908-ban megalakult a teljes mozgóképes területet lefedő Magyar Kinematográfusok Országos Szövetsége (MKOSZ).

Borsos Árpád kutatásai szerint az 1910-es években a magyarországi mozihálózatban az állandó filmszínházak tömeges megjelenésére került sor, ami azt jelentette, hogy bizonyos területeken nemcsak megjelentek, hanem sűrűsödött is a számuk. 1912-ben már 450 mozi volt Magyarországon (ebből [Kis-]Budapesten 127), Trianont megelőzően pedig már 670 (ebből [Kis-]Budapesten körülbelül 100). Ezeket a számokat ugyanakkor a helyükön kell kezelni. Egyrészt azért, mert nem az állandó állapotokat rögzítették, nem azt, hogy egyszerre mennyi mozi működött, hanem azt, hogy a megszűnések, a szünetek vagy a megnyitások révén mennyi az adott év során. Másrészt egy-egy mozi működése jelenthette a folyamatos vetítést (napi három előadás a hét minden napján) vagy az alkalmyszerűt (heti egy-két előadás) egyaránt.

A körülményekből adódóan a budapesti mozik száma kiemelkedően magas volt, a nagyvárosok viszont már csak átlagosan kettő-négy mozgóval rendelkeztek. Ez is elég volt azonban ahhoz, hogy komoly konkurenciaharc bontakozhasson ki közöttük. A profit elérése érdekében a legkülönbözőbb (etikus és etikátlan) eszközökkel éltek: a kreatív reklámfogásoktól (például 1914-ig sok helyütt – a mutatványos örökség részeként – bemondókat alkalmaztak, akik a közönség becsalogatásán túl folyamatosan kommentálták a néma- és feliratokkal nem rendelkező vagy külföldi feliratokkal rendelkező filmeket, azonban az első világháború kitörése után csak a hatóságok által előre jóvá hagyott szövegeket lehetett előadni, ami a rögtönzésekre építő bemondói szerepkör leáldozásához vezetett⁸) a hatóságokkal való kapcsolattartásig (például a mozisok többször tartottak jótékony előadásokat, amelyekkel a kötelezően befizetett adókon túl növelték a hatóságok szociális ügyekre fordítható

7 Például Lifka Sándor pályaképe sok adalékkal szolgál a vándormozisok életmódjával kapcsolatban.

BRENNER János, *Lifka: A kinematográfia úttörője*, Subotica, Subotičke novine, 1993.

8 VÁRI, i. m., 28.

jövedelmét). A haszon maximálása viszont nemcsak a kapitalista versenyszellemből következett, hanem az 1901-es rendelet értelmében kiadott rövidtávú engedélyekből is. A vetítőhelyekkel kapcsolatban csak nagy kockázat vállalásával lehetett drága, hosszú távon megtérülő beruházásokat eszközölni, így nem véletlen, hogy a korabeli mozik gyakran már meglévő épületek, termek átalakításával jöttek létre, ami a később folyamatosan szigorodó hatósági előírások (például tűzvédelem) és a technikai fejlesztések miatt problémaforrássá lépett elő.

A hazai piacot egyrészt a külföldi filmgyártó és -forgalmazó cégek, illetve magyarországi, közép-európai fiókjaik látták el filmekkel (1910 körül már közel húsz nagyobb cég képviselte a nemzetközi érdekeltségeket Bécsben és Budapesten),⁹ másrészt pedig a hazai vállalatok. 1912 után több cég is létrejött, az igaz fellendülés azonban 1916 és 1918 közé tehető: az 1919-ben kiadott szakmai évkönyv már 39 filmgyártó- és kölcsönző adatait tartalmazza.¹⁰ A korabeli magyar filmgyártás központja Budapest és Kolozsvár volt. A hazai mozgóképes terület eredményeit érzékelteti, hogy 1914 nyarán nemzetközi mozgóképfényképári kiállítás rendezését tervezték, ami azonban a háború kitörése miatt megghiúsult.¹¹

Az 1901-es rendelet¹²

A mozgókép újdonságként jelent meg a századfordulós Magyarországon, de ez nem jelentette azt, hogy azonnal önálló jogi szabályozást kapott volna az állam részéről. A már létező keretek közé sorolták be, és ennek szellemében a 64.573/1901. B. M. számú, a hangversenyek, mutatványok stb. tárgyában kiadott rendelet a mutatványosipar elemei közé helyezte a „gépszínházakat”. Az elnevezés konkrétan a vetítőhelyekre vonatkozott, hiszen – részben a fennálló ipari és kereskedelmi szabályozás miatt, részben pedig a mozgókép történetének korai szakaszára jellemző gyártói, forgalmazói és vetítői tevékenység elkülönülésének hiánya miatt – sem a filmgyártás, sem a filmforgalmazás nem volt külön hatósági engedély függvénye, a konkrét mozgóképeket pedig nem kellett a bemutató előtt jóváhagyni. A rendelet értelmében a központi hatalom a helyi rendőrhatóságokra bízta az adott hatóságok területére legfeljebb négy hónap időtartamra szóló, de folyamatosan meghosszabbítható engedélyek kiadását. Az engedélykérelmeket csak akkor lehetett megtagadni, ha közbiztonsági, közegészségi vagy más egyéb – a rendeletben nem részletezett –

9 JORDÁKY Lajos, *Az erdélyi némafilmgyártás története (1903–1930)*, Bukarest, Kriterion, 1980, 25.

10 KÓHÁTI, i. m., 94.

11 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 148 – 445. csomó – 17. tétel – 4232. szám (1914. év).

12 *A m. kir. belügyminister 1901. évi 64.573. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz a hangversenyek, mutatványok stb. engedélyezése tárgyában* = *Magyarországi Rendeletek Tára*, Harminczötödik folyam (1901), Bp., kiadja a magyar királyi belügyministerium, 1901, 489–494.

rendőri okok ezt indokolttá tették, ugyanakkor a hatóság bármikor vissza is vonhatta az engedélyt.

A rendelet a rendőrhatóságok szerepvállalását szabályozta a vetítések kapcsán, viszont nem zárta ki egyéb engedélyek szükséges mivoltát. Ennek megfelelően vált alapkövetelménnyé egyrészt a film fizikai tulajdonságai miatt a tűzoltóság engedélye, másrészt a helyhatóság (például városi tanácsok, községi előljárásságok) hozzájárulása. A többtényezős engedélyezési rendszer (különösen időbeli korlátai miatt) magában hordozta a kérelmező számára a bizonytalanság csíráját, ami a rövidtávú gondolkodás, az azonnali maximális eredmények elérésének szemléletét erősítette, és ez komolyan befolyásolta a mozgóképpel kapcsolatos célokat, befektetési elképzeléseket. A decentralizált hatósági engedélyezés révén a vándormozisok hozzájutottak ugyan az újabb és újabb lehetőségekhez (természetesen csak akkor, ha teljesítették az újabb és újabb feltételeket), a helyhez kötött kezdeményezések, így később az állandó mozik azonban ki voltak szolgáltatva a helyi hatóságok akaratának.

Az 1901-es rendelet egyik további lényeges eleme volt, hogy a mutatónyosipar, így a „gépszínházak” engedélyesei is kötelesek voltak a helyi szegényalapok javára bizonyos összegeket befizetni. A hatalom tehát úgy is tekintett a mozgóképre, mint a szociális kiadások egyik forrására, ami felveti azt a hosszú távú problémát, hogy a hatóságoknak nem feltétlenül volt érdekük, hogy ipar helyett más fogalmak közé (például a kultúrához) sorolják a mozgóképet, hiszen akkor komoly bevételforrástól estek volna el.

Az 1901-es rendelet igazi jelentőségét az szolgáltatja, hogy 1918-ig ez volt az egyetlen olyan jogforrás, amely a központi hatalom részéről a mozgóképre vonatkozott. A mozgókép területének változásával ugyan felmerült az igény az újabb szabályozás kiadására, de ez a kormányzati törekvések ellenére elmaradt.

A mozgóképes terület egyéb szabályozói

Bár az 1901-es rendelet megszületése után az államhatalom sokáig nem bocsátott ki hasonló szabályozást, a mozgóképes terület számára egyéb támpontok is léteztek: a helyi hatóságok rendeletei, a bírósági ítéletek és a szakma belső szabályozása.

Az adott viszonyok eltérései miatt a helyi hatalom által kiadott – elsősorban a vetítőhelyekre vonatkozó – rendeletek konkrét tartalmában jelentős különbségek alakulhattak ki, a szabályozás területei viszont általában megegyeztek. A *biztonságtechnika* körébe voltak sorolhatók azok az építésügyi, tűzrendészeti, egészségügyi stb. előírások, amelyek a közönség testi (például a nézőtér elválasztása a vetítőtől, szellőztetés, vészkijáratok biztosítása, a vetítőhely lehetőleg földszinten való elhelyezése) és lelki épségét óvták (például ifjúságvédelmi rendelkezések). A *kulturális* élettel összefüggésben szintén születtek határozatok. Ezek közé tartozott a bemondói munkakör szabályozá-

sa, a színházak aktív fellépésének hatására az, hogy a mozik nevében nem szerepelhetett a „színház” szó, illetve a magyar nyelvű feliratok használatának kötelezővé tétele, ami a korabeli magyarosítási törekvésekkel is összefüggésben állt. A *gazdasági* rendelkezések alapját az képezte, hogy a helyhatóságok – különösen az első világháború kitörése után – felismerték a mozgóképben, leginkább a mozikban rejlő anyagi lehetőségeket. A források bővítése érdekében különböző üzleti stratégiákat alakítottak ki. Egyes helyeken adóemeléssel próbálkoztak, erre jó példa Budapest, ahol 1918-ban a mozik bruttó bevételeinek tíz százalékát érintő vigalmi adót vezettek be. Máshol viszont a tulajdonosi-üzemeltetési viszonyok átalakítására került sor. Sok vidéki településen ugyanis a helyi hatalom maga döntött arról, hogy hány vetítőhely működhet, és azokat kik milyen feltételekkel használhatják. Gyakorivá váltak körükben az olyan megállapodások, amelyek értelmében úgy adtak mozi nyitására vonatkozó engedélyt, hogy a szerződő fél nemcsak azt vállalta, hogy felépítteti a mozi épületét és az üzemeltetés után rendszeresen adózik, hanem azt is, hogy bizonyos idő elteltével a mozit teljes egészében átruházza a településre.

A mozgóképes terület sok tekintetben szabályozatlan maradt (például szerzői jog), ezért több vitás kérdésben a bíróságnak kellett döntenie, és ezek az ítéletek a későbbiekben támpontként szolgáltak. 1909-ben kerültek át a mozik az I. fokú iparhatóság hatásköréből a rendes bíróságok hatáskörébe,¹³ így a továbbiakban azok voltak az illetékesek bizonyos konfliktusok megoldásában. A korai évek egyik legmeghatározóbb bírósági esete a Zigomár-per (1912–1915) volt, ahol a bíróság elsőként állapította meg, hogy a mozgóképet is megilleti a szerzői jog védelme.¹⁴

Megjelenésekor a mozgókép még mellőzte a berögzült hatalmi struktúrákat, a monopóliumokat, és éppen ezért sokaknak a gyors meggazdagodás lehetőségét ígérte. Az újdonság egyaránt magához vonzotta a szerencsét próbáló üzleti vagy szakmai értelemben vett amatőröket és azokat is, akik a szabályozatlanság okozta kiskapukat szerették volna kihasználni, és így a piszkos eszközöktől sem riadtak vissza (őket nevezték a korszakban *apacsoknak*). Elsősorban ez ellen a két réteg ellen kívántak fellépni a szakma önszerveződő elemei, akik közül a gyártók, forgalmazók és mozisok 1908-ban megalapították a Magyar Kinematográfusok Országos Szövetségét (MKOSZ), a gépészek pedig 1909-ben a Mozgófénykép-gépkezelők Egyesületét (MGE). Az MGE legfőbb célja annak elérése volt, hogy csak az lehessen gépkezelő, aki a megfelelő szakmai képzésen részt vett, majd pedig ennek biztosítása után a munkakörülmények javítása, a munkaközvetítés került a középpontba. Az MKOSZ küzdelme sokkal bonyolultabb volt, mivel nemcsak a külső erők ellen kellett fellépnie, hanem belső konfliktusait is orvosolnia kellett. Más volt az érdeke ugyanis a gyártóknak és forgalmazóknak, és más a mozisoknak, emiatt pedig eltérő álláspontot alakítottak ki az apacsok elleni harcban is. Ez a különbség

13 KÖHÁTI, i. m., 43.

14 VÁRI, i. m., 56.

azt eredményezte, hogy a gyártók és forgalmazók 1912-ben kiléptek az MKOSZ-ból, és saját érdekvédelmi szervezetet alapítottak Országos Magyar Mozgóképipari Egyesület (OMME) néven. A két intézmény folyamatosan tárgyalta az egységes szabályozás megalkotásáról, de a megállapodás sokáig elmaradt. Végül az OMME jogtanácsosa, Vári Rezső kidolgozta azt a belső szakmai kódexet, amelyet ugyan sem az MKOSZ, sem a Pathé cég nem fogadott el, azonban az OMME önhatalmúlag életbe léptette, és akarata érvényesítése érdekében még a francia vállalat ellen is bojkottot hirdetett. 1914/1915 fordulójára aztán a mozisok is jóváhagyták az *egységes filmbérleti és kölcsönzési feltételeket* (EFKF). A szöveg jelentősége egyrészt abban volt megragadható, hogy lezárta az apacsorszakot (1908–1914/15), hiszen ezután a gyártók, forgalmazók és mozisok csak olyanokkal dolgoztak együtt, akik az EFKF-nek megfelelően cselekedtek. Másrészt pedig abban, hogy olyan jogi szabályozás született a filmszakmában, amely kisebb-nagyobb módosításokkal egészen 1944/1945-ig érvényben maradt. A rendelkezések betartására, a felmerülő vitás kérdések megoldására a két érdekvédelmi egyesület közös szervezetet alapított Szakmaközi Döntőbizottság néven.¹⁵

Az 1918-as törvényjavaslat

Az első világháború alapvetően átalakította a mozgóképes terület kontextusát. A hazai filmgyártás fellendülésében központi szerepet játszott a nemzetközi filmkereskedelem átalakulása (a hadban álló felek nem forgalmazták egymás filmjeit). Nemcsak arról volt szó, hogy a növekvő nézői igények mellett a magyarországi piacon csökkent a honi filmek konkurenciája, hanem arról is, hogy a balkáni piacon nagyobb lehetőségek adódtak a magyar filmipar tagjai számára. Különösen 1916 és 1918 között volt jelentős a mennyiségi bővülés (1918-ban már több mint 100 filmet állított elő a magyar filmgyártás), arról sem szabad azonban megfeledkezni, hogy a világháború előrehaladtával egyre nagyobb problémát okozott a nyersanyag biztosítása, amelynek döntő hányada külföldről érkezett. 1917-ben már csak az 1916-ban behozott nyersfilmmennyiség ötven százalékát lehetett importálni,¹⁶ 1918-ban pedig már csak az 1917-es érték felét, és ezt osztották szét a filmgyárak között.¹⁷ Vagyis az elkészült filmek száma ugyan nőtt, a leforgatott méterek összhossza viszont csökkent. A felmerülő problémák orvoslása céljából szeretne volna az állam központi irányítás alá rendelni a filmgyártást, de az 1918 augusztusában rendeleti úton létrehozott Mozgófényképgyári Szövetség csak rövid életűnek bizonyult. A nyersanyaggal való gazdálkodáson kívül az energia (villany, olaj, szén) terén is korlátozásokra került sor, ami – egyéb rendkí-

¹⁵ Uo., 14–16, 43–46.

¹⁶ Uo., 69.

¹⁷ Uo., 77.

vüli események (például Ferenc József halála, járványok) mellett – gyakran vezetett a filmvetítések szüneteltetéséhez, illetve számuk csökkentéséhez (például záróra szigorítása).

1914 után az államhatalom egyre nagyobb figyelmet fordított a mozgóképes terület felé. Egyrészt a háború miatt mindenütt erőteljesebben kellett az akaratát képviselnie, másrészt az 1910-es évekre a film már annyira a mindennapok részévé vált, hogy társadalmi nyomásra (például erkölcsvédő mozgalmak, egyházak stb.) az állam egyszerűen rákényszerült arra, hogy foglalkozzon a kérdéssel. Így merült fel az a gondolat, hogy törvényi szintű szabályozásra van szükség.

Wekerle Sándor miniszterelnök az 1918. június 6-i minisztertanácsi ülésen ismertette elképzeléseit, és a tanács – „*tekintettel a mozgófényképmutatványok tagadhatatlan nagy hatóerejére*” – támogatta a terveket.¹⁸ 1918. június 17-én a miniszterelnök személyesen nyújtotta be az országgyűlésben *a mozgófényképügy szabályozásáról szóló törvényjavaslatot*,¹⁹ amelyet azonban nemcsak hogy nem szavaztak meg, hanem a napirendre vétel hiánya miatt nem is vitáztak róla. Ennek ellenére nagyon fontos a szöveg ismerete, hiszen egyrészt kiderül belőle, hogy az akkori kormány hogyan gondolkodott a mozgóképről, milyen elképzelései voltak az azt megelőző időszak tapasztalatai alapján a gyártás, a forgalmazás, a vetítés vagy éppen a cenzúra terén, másrészt pedig a javaslat alapján érzékelhetőbbé válnak az 1918-as és a későbbi politikai rendszerek koncepciói közötti hasonlóságok, illetve különbségek.

A törvényjavaslat átfogó módon foglalkozott a mozgófényképüggyel, hiszen – az 1901-es rendelettel ellentétben – már konkrétan megnevezte az egyes alrendszereket, és megjelölte az azokat meghatározó főbb alapelveket. A koncepció pontosan meghatározta, hogy melyik területért melyik minisztérium lett volna a felelős: a belügy vagy a kereskedelemügy. A Vallás- és Köznevelési Minisztériumot (VKM) viszont teljesen mellőzték a rendszerből, és ez is alátámasztja, hogy a korabeli államhatalom a mozgóképet rendészeti és gazdasági kérdésként kezelte, a kulturális dimenzió pedig háttérbe szorult.

Az 1–3. § a mozikkal (a szövegben mozgófényképüzemek) kapcsolatos elképzeléseket részletezte. Eszerint a továbbiakban csak községek és városok (közösén vagy külön-külön) lehetnek az alapítók és fenntartók, ami nemcsak a magánvállalkozók, hanem az állam esetleges tulajdonjogát is kizárta. A vetítőtől befolyt összegeket a települések általános igazgatási költségeire kellett fordítani, és ezért nem lehetett lemondani ezekről a jövedelmekről. Azt viszont semmi sem zárta ki, hogy bizonyos összegekért, illetve százalékért cserébe régi vagy új szakértők, igazgatók, tulajdonosok vezessék a mozikat. (Ezt a – csírájában megjelenő – lehetőséget érdemes majd összevetni az 1920-as mozi-revizió és az 1923-as társulási szerződések alapgondolatával.) A korábban ki-

18 MNL OL K 27 *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*: 1918. 06. 06. (32. pont).

19 *Képviselőházi Irományok LXII. kötet*, 386–393. (1910–15. évi Országgyűlés, 1452. szám).

bocsátott, nem az adott helység tulajdonában lévő moziengedélyek legfeljebb két év türelmi időt kaptak volna, ami után kártérítés nélkül megszűnnek (ez nem a négyhavonként meghosszabbítandó rendőrhatósági, hanem a helyhatóság által kiadott engedélyekre vonatkozott). Az adott települések viszont addig csak a belügyminiszter engedélyével nyithattak volna mozit, az engedélyt pedig csak akkor kapták volna meg, ha az új vetítők nem veszélyeztetik a már működő magánvállalkozás(ok) jövedelmezőségét. A 4. § szerint a továbbiakban a filmek gyártása és forgalmazása a kereskedelemügyi miniszter (Horvát-Szlovónországban a bán) engedélyéhez van kötve. A központi hozzájárulásért cserébe a gyártó-forgalmazó cég tiszta jövedelmének meghatározott százalékát kitevő engedélydíjat kellett az államkincstár javára befizetni. Az 5. § a tágan értelmezett cenzúra jelenségét rögzítette, mivel kinyilvánította, hogy az állami, társadalmi és erkölcsi szempontok megóvása érdekében a mozgóképek gyártása, forgalmazása és vetítése állandó ellenőrzés alá kerül, amelyért a belügyminiszter és a kereskedelemügyi miniszter a felelős. A belügyminiszter valamivel korábban már rendeleti szinten intézkedett a filmcenzúra intézményes bevezetéséről (Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság [OMB]), így a javaslat 5. §-a ehhez biztosította volna a törvényi megerősítést.

A törvényjavaslat indoklása alapján az általános cél az volt, hogy a mozgóképpel kapcsolatos pozitív jelenségek erősödjenek (például anyagi haszon fokozása és annak közcélok javára való fordítása), a negatív jelenségek (például a közerkölcsiséget és a társadalmi rendet veszélyeztető üzleti szemléletmód) pedig gyengüljenek, illetve megszűnjenek. A szöveg olyan konstrukciót jelenített meg, amely egyszerre szabályozta a mozgóképek tartalmát és kontextusát. A tartalom esetében kiemelt szemponttá vált az ifjúságvédelem és a közérdek védelme a magánérdekkel szemben. Olyan érvelés fogalmazódott meg, amely az 1914-es sajtótörvény alapján (2. §: *„A sajtótermékekre megállapított jogszabályokat megfelelően alkalmazni kell a gondolatnak fonográf vagy más készülék útján többszörösített kifejezésére.”*) legitimálta a filmcenzúra bevezetését. A tartalom direkt ellenőrzése mellett a környezet szabályozása is fontossá vált, mivel általa a tartalmi elemek is alakíthatók. Ha a mozgófényképüzemek a települések tulajdonába kerülnek, akkor egyrészt anyagi forrást biztosítanak a helyi hatalom számára, másrészt a települések mint fenntartók befolyásolhatják a mozik műsorát, illetve ezen keresztül a hazai gyártók és forgalmazók üzleti stratégiáját (mit gyártsanak? mit forgalmazzanak?). Ebben az esetben ráadásul a mozik közötti korábbi erőteljes verseny, illetve a nyereszkes üzleti szellem is háttérbe szorulna, mivel a különböző települések mozgói egymással csak részben versengének (helyi lakos általában helyben szórakozik, kivéve az egymás közelében lévő város és falu esetét), az egy község vagy város (közös) kezelésében lévő mozik közötti vetélkedés pedig azért csökkenne, mert most már bármelyik filmvetítőt is látogatná a közönség, a haszon ugyanoda folya be, nem pedig különböző magánvállalkozói kezekbe, ahogy korábban. A koncepció szerint a gyártó és a forgalmazó cégek a központi hatalom felügyelete alá kerülnének. Egyrészt ezek a filmipari vállalkozások

az államkincstárat gyarapítanák, másrészt a létüket meghatározó minisztériumi engedély miatt állandóan ki lennének szolgáltatva a hatalmi érdekeknek, és ez üzletpolitikájukon is nyomot hagyna. Vagyis a törvényjavaslatból, illetve annak indoklásából olyan szisztéma körvonalazódik, amelyben a hatalom minden szintje lehetőséget kap arra, hogy anyagilag részesüljön a mozgóképes terület jövedelmeiből, és hogy befolyásolja a filmszakma szereplőinek működését. Míg a mozik a helyi hatalom, addig a gyártók és forgalmazók a központi vezetés érdekkörébe kerülnek.

A mozgófényképügy szabályozásáról szóló 1918-as törvényjavaslat nem lépett életbe, de az általa felvetett kérdések (cenzúra, a mozgóképügy szociális funkciója, központosítási törekvések) nem merültek feledésbe, hanem a későbbi években, évtizedekben napirenden maradtak, illetve megvalósultak. A filmszakma a törvényjavaslat benyújtása idején még sikeresen tiltakozott a tervet ellen, különösen a cenzúrával és a mozik községezésével szemben. Megfontolandó ugyanakkor, hogy a koncepció olyan álláspontot képviselt a vetítés terén, ami vidéken az első világháború során már bevett gyakorlattá vált, viszont távol állt a fővárosi helyzettől, és így lényegében a szakma erős Budapest-centrikussága is megmutatkozott a javaslat elvetésében.

IV.

(a kortárs szeme: naplók, memoárok)

MÉLYSÉGEK ÉS MAGASSÁGOK

Munk Artúr¹ író, orvos katonaorvosi szerepéről az első világháborúban és az orosz fogságban töltött időszakában

Az első világháborút megelőző öt évtizedben az előző háborúkhöz képest komoly fejlődésnek indult a katona-egészségügy. Korábban a frontvonalától jóval messzebb, több kilométeres távolságban tudták megoldani a betegellátást, a tárgyalt időszakban viszont a betegszállító egységek fejlődésével, a tábori kórházak számának növekedésével, a Vöröskereszt bevonásával orvosolhatóvá váltak a problémák, a haditechnika fejlődésével azonban új sebesültsokszorozó tényező jelentkezett.²

A korábbi háborúkban ember az emberrel harcolt, míg az első világháborúban a modern haditechnika megjelenésével már a gépek is átvették ezt a szerepet. A magyar orvosok körülbelül negyven százaléka vett részt az első világháborúban. Nemcsak a fronton tevékenykedtek, hanem a hátszországban is, ahol rokkantakat, tartósan sérülteket láttak el.³

Munk Artúr⁴ orvosi szolgálatos volt a munkáskórházban a Knin–Ogulin útvonalon épülő vasútnál 1913-tól. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén lévő Gračacon tartózkodott húgával, Munk Jolánnal, az Adriai-tenger közelében, amikor telegramot kapott: hadtestét 1914. július 27-én mozgósították. Húgától való elbúcsúzása után Budapesten keresztül érkezett Szabadkára, hogy csatlakozzon ezredéhez.

1 Posztumusz keletkezésű névváltozat, a mai irodalomtörténeti és bibliográfiai gyakorlat ezen a néven tartja számon a szerzőt. Az író Munk Arthúr néven anyakönyvezték, nevét nem jelentékeny írásképi módosításokkal, de több változatban használta, írói működését főként a Munk Artur, Munk Arthur nevek alatt fejtette ki.

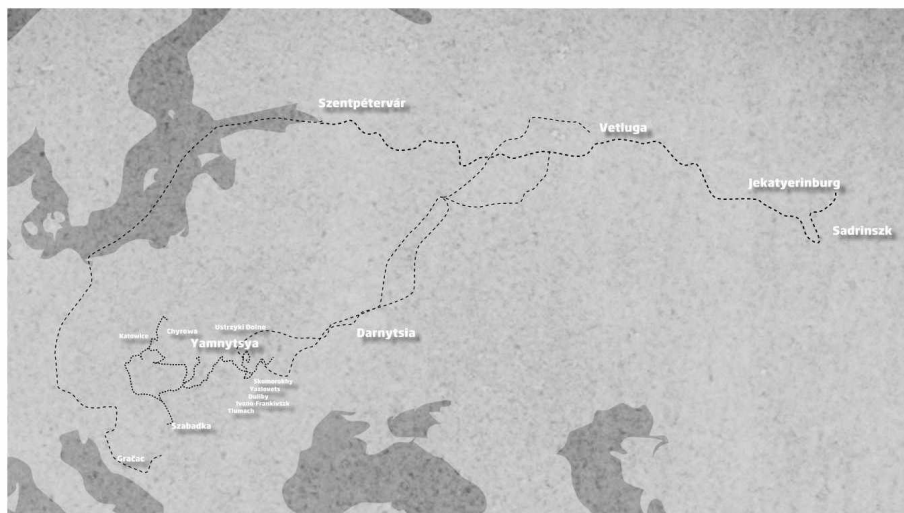
2 *Háború és orvoslás: Az első világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete*, szerk. KAPRONCZAY Károly, KAPRONCZAY Katalin, Bp., Magyar Orvostörténelmi Társaság, 2015, 7.

3 KAPRONCZAY Károly, *A magyar katonaegészségügy az I. világháborúban és az azt követő években = Háború és orvoslás...*, i. m., 113–120.

4 Munk Artúr 1886. május 25-én Szabadkán született zsidó családban. Apja, Munk Gyula vagyontalan magánhivatalnok, anyja, Müller Flóra háztartásbeli volt. Gyermek volt még, amikor meghalt édesapja, majd édesanyja is. Valószínűleg nagymamája nevelte őt és húgát, Munk Jolánt. A szabadkai főgimnáziumban osztálytársa volt Brenner József, a későbbi Csáth Géza. A gimnáziumi irodalmi önképző-körben *A kályha* című írásáért dicséretet kapott. Középiskolai tanulmányai alatt gyengébb tanulmányi eredményű gazdag diákokat tanított. Munk Artúr 1904-ben tett érettségi vizsgát. 1904 és 1909 között orvostanhallgató volt a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvostudományi Karán. 1909. október 23-án orvosdoktori oklevelet szerzett, közben egy évig (1907) katona volt Salzburgban. Cselédkönyves orvos lett, pesti kórházakban dolgozott 1911 és 1913 között, miközben hajóorvosként is szolgált a Cunard Line óceánjáróin.

1914. augusztus 1-től 1917 júliusáig volt katonaorvos az első világháborúban. 1917. július 8-án került orosz hadifogságba, ahonnan 1921 júniusában szabadult. 1915. november 1-én nevezték ki császári és királyi gyalogezredének főorvosává. Hadifogságáig a császári és királyi 65. gyalogezred *Ludwig baka* című tábori újságját szerkesztette, és publikált is a lapban. 1915. december 10-én kapott Bronz Katonai Érdemérmet hadiszalagon, kardokkal,⁵ 1916-ban pedig Ezüst Katonai Érdemérmet adományoztak neki.⁶ Az eredeti érmek a Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti gyűjteményében találhatók.

Naplója, regénye és önéletírása alapján készítettem el az alábbi térképet, amelyen végigkövethető, milyen helyszíneken járt Munk Artúr mint katonaorvos és mint hadifogoly az első világháborúban. A legészakabbra fekvő helyszín Szentpétervár, a legkeletebbi város pedig Sadrinszk.

1. kép. Munk Artúr nyomában 1914 és 1921 között

⁵ A 43593. szám alatt található 76. fóliaszámú, 1915. december 10-én véglegesített kitüntetés, a Bronz Katonai Érdemérmet a Kardokkal veszélyes harci körülmények közötti sebesültmentésért, illetve kolerabetegek gyógyításáért kapta Munk Artúr. A tiszti kitüntetési javaslati dokumentum a HM HIM Hadtörténelmi Levéltárban és Irattárban található, a kérelmet az 1915. október 12-i buryakivkai csata után adták be.

⁶ A 43593. szám alatt található a 166. fóliaszámú, 1916. november 13-án ratifikált Ezüst Katonai Érdemérem a Kardokkal. Veszélyes harci körülmények közötti sebesültmentésért kapta Munk Artúr. A tiszti kitüntetési javaslati dokumentum a HM HIM Hadtörténelmi Levéltárban és Irattárban található.

Központi kutatási területem a hadiorvos-téma aspektusa, az író és orvos tekintete, amely az események és irodalmi vetületük között jellegzetes kapcsolattípusnak számít.

Az első világháború témája kiterjed Munk Artúr regényeire, naplójára és önéletírására. Legkorábbi első világháborús jegyzeteit kiadatlan noteszlapjai, jegyzetfüzetei őrzik a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában. A már könyvként is kiadott, 1999-ben megjelent *Napló 1915–1916* a háborúemlékezetet, a traumafotográfia tematikáját hozza mozgásba. Kutatásaim nemcsak az író és orvos arcélének megrajzolását, hanem a harcok, az ezred dokumentálását, hőskultuszának vizsgálatát tűzték ki célul, mintegy létrehozva a háború muzealizálását, az ezred múzeumát. Az 1930-ban megjelent autobiográfiai érintettségű regény, *A nagy káder (Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból)* az első világháborúban hadifogságba esett szerző élettapasztalatát reprezentáló kötet. A *Köszönöm addig is... (Egy orvos életregénye)* című, először 1953-ban napvilágot látott önéletírás⁷ – amelyet a címbeli műfaji meghatározás jelzése szerint a szerző a regényes valószerűséghez is kötni kíván – az első világháború történéseit tárja röviden elénk, a hadifogság kapcsán pedig több esetben *A nagy káder* című kötet szövegeit veszi át, néhol módosítva, kihagyva szöveghelyeket. Ez a három kötet és a Munk-hagyaték szolgál alapul mostani kutatásomhoz.

A *Napló 1915–1916* személyes narratív forrásában azt vizsgálom, hogy milyen érzései voltak a szerzőnek a háborúban, hogyan gondolkodott, döntött egy katonaorvos és író. Főleg a történeti eseményeket ismerhetjük meg a kötetből, de az ember, az író történésekhez fűződő viszonyát, az eseményekről alkotott véleményét is. Az „ember a történelemben”⁸ a külvilág eseményeire adott saját reflexióival együtt jelenik meg előttünk, amikor a háborús cenzúra miatt a sajtóból csak részleges információk jutottak el az olvasókhoz. „Amiről megvan a magunk emlékezete, az a komparáció egészen más élményét hozza meg, mint az, amit a közösségi emlékezet részeként ismerünk.”⁹ A Munk Artúr-i világérzékelés egyszerre katonaorvosi és írói attitűdöket is mutat. Objektív leírásokat ad naplójában a valóságról, mintha fényképezőgéppel, kamerájával pásztázná a segélyhelyeken, lövészárkokban, kórházakban történeteket. *Köszönöm addig is...* című önéletírásában, valamint *A nagy káder* című háborús regényében viszont alkalmanként már-már élcelődve, humorral gondol vissza a történetekre.

A *Napló 1915–1916* visszaemlékezéssel kezdődik, az elmúlt egy év időintervallumában történetekről számol be az első világháború megkezdése óta. „A visszaemlékezésben nem a kultúra örökíti meg magát. A visszaemlékezés

7 Az önéletírás kézírata a Szabadkai Városi Múzeum Történeti gyűjteményében található I-4868 leltári szám alatt.

8 „...az irodalmat úgyis megette a fene”: *Naplók az első világháború idejéből*, szerk. MOLNÁR Eszter Edina, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2015, 7.

9 FARAGÓ Kornélia, *A kultúrafelejtők idegensége: A Stasiuk-novella* = F. K., *Kultúrák és narratívák: Az idegenség alakzatai*, Újvidék, Forum, 2005, 88.

ugyanis szubjektív és magánjellegű értelemben idézi a múltat.”¹⁰ A napló írója a szöveg szerint 1915. október 28-án kapta az olajzöld füzetet hűgától, Munk Jolántól tábori postán. Tizenöt hónapja tartott akkor a háború. Jó állapotban maradt meg a kézirat, azaz a napló nem viseli magán a háború viszontagságainak nyomait, ellentétben a kis jegyzetfüzetekkel, noteszekkel, amelyek a valószínű napló vezetésére szolgáltak az olajzöld füzet megérkezéséig. A kis méretű noteszekbe rövid bejegyzéseket tett a napokkal, eseményekkel kapcsolatban 1914-től, a mozgósítástól kezdve, térképeket készített a csapatok elhelyezkedéséről, rajzokat közölt katonatársairól.

Az olajzöld füzet nagysága, oldalainak száma formálta a naplóírást is. A füzet utolsó oldalaihoz érve a szerző abbahagyta a naplóírást, és tintával összefoglalta a további hónapok, évek háborús történéseit, amely összefoglaló anyaga majd *A nagy káder és a Köszönöm addig is...* témája lesz. A naplóírás ihletésére egyetlen mondattal válaszolt: „Hivatása volna, hogy magába szedje a háborús élményeim javát – valószínűleg – azon célzattal, hogy később vénségemre legyen mit olvasni az unokáimnak.”¹¹ A megörökítés és az emlékeztetés motiválta tehát, és egyúttal az a belső világába való visszavonulás, amely, mint értelmiséginek, egyetlen útja volt a túléléshez.

Fénykép és irodalom viszonya

A *Napló 1915–1916* című kötetben a szöveg néhány fényképpel tűzdelt. A szöveg egyik utalása szerint kis amerikai fényképezőgép volt Munk Artúrnál a háborúban, azzal készítette és készíttette a fotókat. Több esetben az eredeti, kéziratos naplóban lévő fotókat a kiadott napló nem közli. A kéziratos naplóban a fényképek mellé a kötet szerkesztése, kiadása során feljegyzések kerültek arról, hogy mely fotók reprodukálhatatlanok, és emiatt nem kerülhetnek be a kiadványba.

A naplóban az ekphraszisz, a vizuális reprezentációk verbális reprezentációja figyelhető meg. Előfordul az is, hogy a képhez tartozó szöveg a kiadott verzióban szerepel, viszont a kép rossz minősége miatt kimarad, mint az alábbi esetben is: „Ez a kép még a beremiany előtti Stellung mellett készült. A bakáink éppen akkor érkeztek meg egy kiürített faluból mindenféle összelopkodott holmikkal. Van ott malac, csirke, tükör, ablak, stb.”¹²

Ez a fotó megtalálható a napló kéziratos verziójában, viszont gyenge minősége miatt kimaradt a *Napló 1915–1916* című kötetből.

¹⁰ Uo., 88.

¹¹ MUNK Artúr, *Napló 1915–1916*, Szabadka, Életjel, 1999, 15.

¹² Uo., 54.

2. kép. Összelopkodott holmikkal bővül az ezred „múzeuma”.
Középen Munk Artúr a malacokkal. A fénykép a Petőfi Irodalmi Múzeum
Művészeti Tárának tulajdona

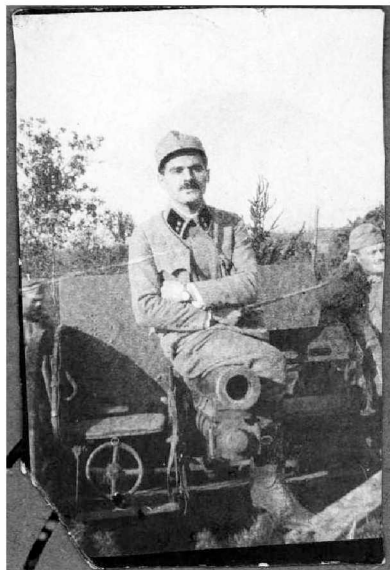
Az is bizonyítja, hogy Munk Artúr nem azonnal – hanem késleltetve, vagy akár jóval később – írta a bejegyzéseket kéziratos naplójába, hogy például az 1915. szeptember 14. körül történt események után egy 1915. október 10-én, a *Borsszem Jankó*ban megjelent írását vágja ki és ragasztja be, amelyet Berem'yany¹³ helységben fogalmazott meg. Az újság csak később érkezhett meg a háborús helyszínre, és akkor ragaszthatta be a naplóba a publikációt, viszont az újságkivágás után 1915. szeptember 15-i jegyzetek következnek. A noteszjegyzetek alapján tehát később kerülhetett sor a feljegyzések beírására az olajzöld füzetbe.

Az első datált naplóbejegyzés 1915. november 12-ei. Ekkor kezdte Munk naprakészen vezetni a naplót. A fényképnél is pontos dátummegjelölést adott meg, tehát a fényképeket a helyszín közelében hívták elő. „1915. november 12. Ma lettem főorvos. Nagy büszkén és izgatottan varrtuk fel a második csillagot. Mindjárt le is fotografáltattam magamat a legkülönbözőbb pózban, még ágyúcsövön is, a 17. sz. feldkanone ezred egyik ágyúján, had bámuljának késő unokáim.”¹⁴

Az alábbi, a segélyhelyről szóló leírásban szintén a jegyzeteire, jegyzetfüzetére támaszkodhatott, hiszen azokban több leírás, megjegyzés, térkép, rajz is kapcsolódik a helyszínhez:

13 Berem'yany a mai Ukrajna területén elhelyezkedő település.

14 MUNK, i. m., 52.

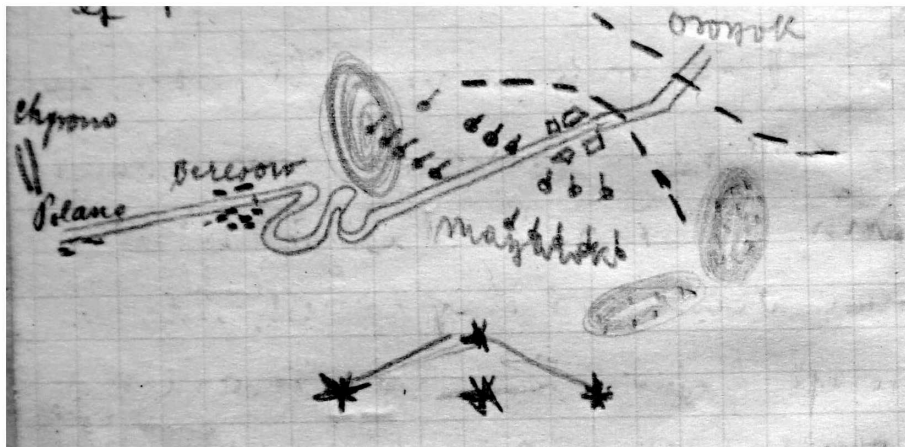

3. kép. Munk Artúr az ágyúcsövön.
A Munk család egykori fényképalbumából

„A Hilfsplatzomat hátrább vittem egy Beresow nevű kis faluba. Beresow azonban kissé messze volt a harcvonaltól. Előbbre hoztuk a Hilfsplatzot vagy ezer lépéssel egy híd alá, amely az országúton vezetett keresztül. Itt se maradhatunk. Ez a híd volt a csapatok élelmezésének összekötője, az oroszok – csekélység – 24/cm kaliberű lidith 20 gránátokkal lőtték a hidat. Visszamentünk Beresowba. Ott se volt egy nyugodt pillanatunk. Kora reggel már lőtték az oroszok a Beresowban – Hilfsplatzom mellett felállított ágyúállásokat. Elképzelhető, hogy milyen óriási ágyúharc volt, ha csak az én segélyhelyem körül 32 darab ágyunk volt felállítva. Az oroszok folyton lőtték a falut.”¹⁵

Munk Artúr további első világháborús és orosz hadifogságbeli tapasztalatait *A nagy káder* és a *Köszönöm addig is...* című kötetek örökítik meg. Az előbbi tematikája az első világháborús hadifogolylét – ezt alcíme is jelzi: *Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból* –, és a *nagy káder* szókapcsolat is Szibériát szimbolizálja. *A nagy káder* című kötet kézírata a szerzőnek a hadifogságából Szabadkára való hazatérése, 1921 után keletkezhetett. Ugyanezen szövegkorpusz legnagyobb hányadát beemeli a *Köszönöm addig is...* című önéletrajzába, amelyben az orosz hadifogolylét tapasztalatainak szövege kissé átalakítva, de megegyezik *A nagy káder* szövegével.

¹⁵ *Uo.*, 27.

4. kép. Munk Artúr által készített térkép a Banya-Bereziv (Beresow) környéki harcokról a jegyzetfüzetében. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár

Míg a *Napló 1915–1916* című kötetben a történetmesélés a tárgyilagosságra összpontosít, a *Köszönöm addig is...* című önéletírásban a visszaemlékezés már humorral telítődik: „Háromnapos szabadkai »lógás« után végre elhatároztam, hogy bevonulok csapatomhoz. Szép lassan utánuk kullogtam, vigyáztam, nehogy összetalálkozzunk. Zászlóaljam azonban váratlanul visszafordult a Száva partján és Klenák közelében – nekem jött. A találkozást nem kerülhettem el. Így hát vagy tíznapi késéssel értem utól a szabadkai háziezredet.”¹⁶

Az elbeszélő ezredorvos szeretett volna lenni, mert azt kevésbé veszélyes műfajnak tartotta. De kiküldték az állásba Strazsovecz Artúr őrnagy mellé, ugyanis az őrnagy félt a megsebesüléstől, és maga mellé hívatta katonarózsát, így hiúsult meg ezredorvossá válásának vágya, ugyanis ekkor ejtették hadifogságba az oroszok. „Bosszantott ez a Strasovec-ügy. Hát hogy képzeled az őrnagy? Ellentámadást csinálnak a mieink és én majd futok az őrnagy után a kötszerrel és csipeszekkel, mint egy juhászcutya. Arra persze nem is gondol, hogy én is belefördülhetek ott mellette. Aztán ki kötöz be majd engemet? Majd talán minden törzstisztre jut egy császári és királyi tartalékos főorvos. Káundká. Ördög vigye az egészet...”¹⁷

Jekatyerinburgba¹⁸ küldték a hadifogoly Munk Artúrt. Az elbeszélő kapott egy igazolványt, amellyel szabadon mozoghatott a városban. 1918 májusában ekként írt „szabadságáról”: „A toaletttemmel hamarosan elkészültem. Felöltözködtem. Áh – így egészen más, civilben. Három évig hordtam az uniformist. Lehetséges? A sarokba dobott formaruha most már valóságos kény-

16 MUNK Artur, *Köszönöm addig is...: Egy orvos életregénye*, Bp., Jakab és Komor tér 6. Egyesület, 2018, 95.

17 MUNK Artur, *A nagy káder: Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból*, Bp., Pantheon, 1930, 21.

18 Jekatyerinburg a mai Oroszország területén fekszik, Szabadkától megközelítőleg négyezer kilométerre.

szerzubbonynak tűnt fel... Három év óta először kötöm meg a nyakkendőm csokrát. Ügyetlen vagyok: elszokott a kezem az ilyesmitől. Nehezen megy. Milyen furcsa: tükör előtt öltözködni..."¹⁹

A Svéd Vöröskeresztnek húszezer hadifoglyot kellett ellátnia, gyógyítania Jekatyerinburgban, de egy orvosuk sem volt erre a munkakörre az elbeszélő szerint, így kapta meg Munk Artúr az orvosi állást. Mielőtt még elkezdett volna dolgozni, kéthetes szabadságot kapott, hogy kipihenje magát, felmérje a hadikórházak helyzetét. A kórházak metaforikus helyé váltak számára, ahol egymásra hatottak a fizikai terek és a narratívák. „Sorra jártuk a kórtermeket. A kórház tele volt a legkülönbözőbb nemzetiségű hadifoglyokkal. A súlyos betegek és halálra rokkantak kitörő örömmel fogadtak és mint »megváltójukra« reménykedve néztek fel rám. Ők szegények azt hitték, hogy én hozom számukra váratlanul a régen várt szabadulást. A súlyos, reménytelen betegek gyógyulásukat várták tőlem.”²⁰

Az egyik jekatyerinburgi operettesten az elbeszélő beleszeretett egy fiatal hölgybe, Elza Schliskewitzbe.²¹ A rigai származású lengyel hölgy rokonlátogatáson volt éppen testvéreivel. Pár hónapos udvarlás után Munk Artúr feleségül vette.

A jekatyerinburgi Svéd Vöröskereszt elrendelte, hogy ezentúl Sadrinszkban²² és Kresztiben²³ legyen a foglyokórház. Odarendelték Munk Artúrt is orvosként, így felesége követte őt. „Kresztiben már néhány ezer hadifoglyot találtam a lágerben: Oroszország hajótöröttjeit. Ezerszer csalódott, lerongyolt, kiéhezett, meggyötört, küzdelemre képtelen emberi roncokat. Ezek a szerencsétlenek itt a lágerben türelmesen várták a hadifogoly transzportok hazaindulását, az évek óta remélt evakuálást.”²⁴

5. kép. Munk Artúr fotója és kézírása a járványkórházról Kresztiben, 1919 februárjában. Petőfi Irodalmi Múzeum, Művészeti Tár

19 MUNK, *A nagy káder...*, i. m., 126.

20 *Uo.*, 142.

21 Elza Ida Gertrud Schliskewitz 1893. március 18-án született Rigában evangélikus családban.

22 Sadrinszk a mai Oroszország területén található, Jekatyerinburgtól keletre kétszázhusz kilométerre.

23 Kreszti (Kresztij) település Perm kormányzóságban és Sadrinszk kerületben létezett. A települést az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának munkatársa azonosította a TI 326-os jelzet alapján.

24 MUNK, *A nagy káder...*, i. m., 197.

Sadrinszkban az elbeszélő meginogott orvosi tudásában, ugyanis a betegek nem akartak gyógyulni. „Az olyan betegségek, amelyek a polgári élet fizető praxisában egy hét alatt gyógyultak, itt legalább egy hónapon át húzódtak.”²⁵ Egyesek véleménye szerint azért, mert az emberek nem akartak kikerülni a jó étkeztetéssel rendelkező kórházból a lágerbe.

Az elbeszélő mint vándor folyton különböző tereken, városokon halad át, távlatokat vált. Ezek a váltások teszik lehetővé a valóságtapasztalatot. Az elbeszélő saját kognitív térképe metaforának tekinthető, amely „...alapján a személy saját történetének meghatározott pontjához tudja kötni az adott helyen történő eseményeket. Alkotórésze az autobiográfiai memóriának is”.²⁶

Sadrinszkot ott kellett hagynia a fiatal párnak, mert a takarékoság miatt a betegeket és a foglyokat Kresztibe helyezték át. Hadifogolyvárosnak hívta Munk Artúr Kresztit, ugyanis a hadifoglyok műhelyekbe csoportosultak, és termékeket gyártottak, magyar színházat építettek. Nappal a sebesülteket látta el az elbeszélő, éjjel Szibéria felé vándoroltak a Vörös Hadsereg előtt.

Ettől az időszaktól kezdve több történetet datált. Előtte szinte sem időpontot, sem helyszínt nem lehetett azonosítani a legtöbb esetben. Sadrinszkban 1919 őszén új betegséggel találta szembe magát, amelynek eredetét nem tudta megállapítani, viszont a frontról egyre több ebben a betegségben szenvedő katonára érkezett. 1919. szeptember 26. körül így írt erről: „A gimnázium épületét is járványkórház céljaira kellett átalakítanunk. A frontról valami új, ismeretlen betegséggel szállítják ide a katonákat. Az oroszok iszpánkának hívják a betegséget, amely néhány nap alatt végez a beteggel. Tanácstalanul állok ezzel a különös betegséggel szemben.”²⁷

1919. november 7-én született meg Sadrinszkban a kisfiuk, Munk György. A harmadik orosz telet érte meg az elbeszélő. Ekkor kezdte vezetni újabb noteszt, füzetét, amelybe feleségével, Elza Schliskewitzcel felváltva írt a gyermek növekedéséről, történésekről német, orosz és magyar nyelven. Nemcsak bejegyzések, hanem rajzok, fényképek is tarkítják a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményében található naplót.

1919. november 20-án elterjedt a katonák között a flekktífusz.²⁸ „A katonák behurcolták a városba a flektífuszt. Rettenetes betegség. Otthon is láttam flektífuszt, de az könnyű gyermekbetegség volt ehhez képest. A civilkórház fertőző osztálya zsúfolva van flektífuszos betegekkal... A városnak majdnem minden házára jut egy beteg. A katonaság számára már a második járványkórházat nyitottuk meg.”²⁹ A flekktífusz áldozatait nem tudták eltemetni a mínusz harminc fokban. Flekktífuszt kapott maga az elbeszélő is, alig élte túl a betegséget. Felesége is megbetegedett.

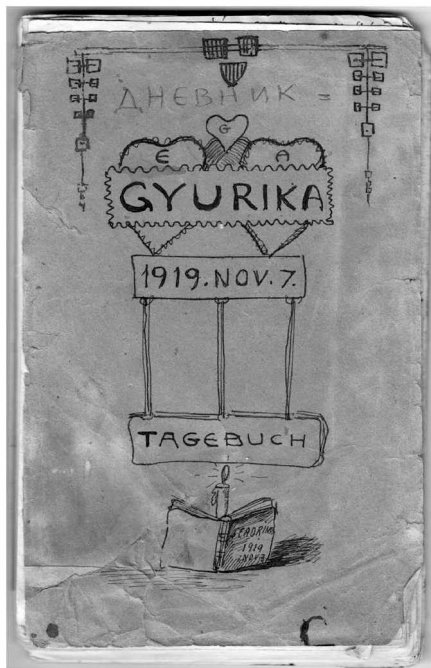
²⁵ *Uo.*, 264–265.

²⁶ KALLAI János, *Globális és lokális terek*, Helikon, 2010/1–2, 216.

²⁷ MUNK, *A nagy káder...*, i. m., 336.

²⁸ Bőrkütiést is okozó tífusz, amelyet a ruhatetvek terjesztettek.

²⁹ *Uo.*, 340–341.

6. kép. Munk Artúr a kisfia születésekor, 1919. november 7-én kezdett naplójának borítója. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár

Végül 1921 közepén csellel szabadultak Szentpétervárról, hadifogságának utolsó helyszínéről. Munk Artúr elhitette a feletteseivel, hogy a másikkal beleegyezésével távozik családjával együtt. A sikeres csel után egy hónapig utaztak hajóval, majd vonattal Szabadkáig.³⁰

A *Köszönöm addig is...* című kötetben így összegzi a háborús éveket:

„Három esztendőt töltöttem a különböző frontokon zászlóalj-orvosi minőségben. Ezerszer és ezerszer leskelődött rám a halál és íme: megmaradtam. Kollégáim, – akik lakkcipős sarkantyút pengettek a mögöttes országrészek aszfaltjain – elpusztultak különböző fertőző bajokban. És én, aki tetvesen, rühesen bújtam a gránátok elől a föld alá, – életben maradtam. Pedig hogy irigyeltem őket akkor! Leváltásomról szó sem lehetett. Kinek milyen beosztása volt, abban maradt végig. A harctéri szolgálatra beosztott addig, amíg el

³⁰ Szabadkára való visszatérésük után mint magánorvos és mint körzeti orvos-helyettes munkálkodott. 1944. december 15-től 1945. november 5-ig a harmadik hadsereg katonai járványkórházának vezetője, főorvosa volt Szabadkán. Munk Artúrt nem deportálták. A szegények orvosaként jellemezték. 1955. november 8-án hunyt el. A Bajai úti temetőben nyugszik Szabadkán.

nem pusztult vagy fogságba nem esett, kint maradt a fronton. Kínlódtunk, szenvedtünk éveken át és nem tudtuk: kiért és miért mindez?”³¹

Visszatérve tanulmányom címéhez: mélységek és magasságok; Munk Artúr író, orvos az első világháború és az orosz hadifogság mélységei és bugyrai után megtapasztalhatta az átéltekben rejlő magasságot is, amit hitvесе jelentett.

„Amint Elzával szemtől-szembe ültem, valami csodálatos, eddig sohasem észlelt érzésem támadt: ő az, akit kerestél az orosz fogságban, őmiatta estél fogságba, érte szenvedtél. Ő érte jöttél most el a világ egyik végéről, ezer és ezer verszten át, ezer viszontagságon keresztül. Most már igazán nincs miért neheztelnem a káundkára, a császári és királyi hadügyminiszterre, hisz ő vezényelt engem ide... mindent neki köszönhetek.”³²

³¹ MUNK, *Köszönöm...*, i. m., 96.

³² *Uo.*, 168.

„A HÁBORÚ KÍSÉRTETE MELLÉM SZEGŐDÖTT...” –
A FOGSÁGTÓL AZ EMLÉKIRATIG
Adalékok Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című művének
keletkezéstörténetéhez

Az elmúlt években az első világháború centenáriumának irodalmi megemlékezéseiről nem hiányzott Kuncz Aladár és háborús emlékirata, a *Fekete kolostor*. Az Irodalomtudományi Intézet konferenciasorozatának is különféle szempontokból vizsgált, visszatérő témája ez a fontos mű.¹

1918 – a világháború befejező éve: a németeknek a nagy összeomlás, a Habsburg birodalomnak a teljes szétesés. A háború Kelet-Európa teljes térképét átalakította: megszűnt a térség stabilitását biztosító, több évszázadon át létezett császárság és királyság, a 20. század első éveiben folyamatosan reformokkal próbálkozó, mégis tarthatatlannak bizonyult államalakulat, az Osztrák–Magyar Monarchia. Ez a végeredmény biztosan nem volt Ferenc József fejében a hadüzenetkor, hiába biztosította népeit arról, hogy ő aztán mindent meggondolt és megfontolt.

1918 őszén a háborús vereség indította politikai átalakulások alapvetően rázták meg a magyar társadalmat: egyéni életek tömege rendült meg a történelmi események hatása alatt. A húszas években Európa gondolkodói, művészei szükségszerűen reflektáltak ezekre a változásokra: meg kellett értenie az emberiségnek, hogy mi történt a „belle époque” Európájával, miképp rombolta le saját maga a századelő békéjét, hogyan tűntek el több évszázadot megélt birodalmak, miért és hogyan alakult át a világ. Ennek volt része a világháborús történések, tapasztalatok, emlékek feldolgozása, amely több hullámban történt a húszas években. Irodalmi művek az eseményekről természetesen már a háború alatt is születtek – Henri Barbusse *Le Feu (Tűz)* című regénye 1916-ban jelent meg könyvként (magyarul 1918-ban), majd a harcok vége után, a friss emlékek, hadi- és foglynaplók áramát követően az évtized vége-

1 JENEY Éva, *A bouches inutiles-től a boche indésirable-ig: A nagy háború civil internálási politikájának kezdetei Franciaországban = Emlékezés egy nyár-éjszakára: Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 227–232.; HORVÁTH Csaba, *A kimaradás módzatai: Kuncz Aladár: Fekete kolostor, Jaroslav Hašek: Švejk, a derék katona kalandjai a világháborúban = E nagy tivornya: Tanulmányok 1916 mikrotörténelméről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 91–100.; MILIÁN Orsolya, „Nagy internálótábor lett a világ”: A „háború kísértete” és a homoszociális viszonyok Kuncz Aladár *Fekete kolostorában* = *Uo.*, 205–215. [A szerzőt a tanulmány írása idején a Magyar Művészeti Akadémia Művészeti Ösztöndíjprogramja támogatta.]

hez közeledve jöttek sorra azok a háborús témájú irodalmi művek, melyek máig a világirodalom élvonalába tartoznak. (Például E. E. Cummings *The Enormous Room* című regénye, amely a szerző néhány hónapos franciaországi fogságáról szól, 1922-ben, Arnold Zweig *Grisa őrmestere* 1927-ben, Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* és Hemingway *Búcsú a fegyverektől* című műve 1929-ben jelent meg.)

A *Fekete kolostor* egészen egyénien közelíti meg a háború kérdését. Szubjektív beszámoló egy passzív élethelyzetről, a franciaországi internáltságról. 1931-ben jelent meg, és minden különbözősége dacára méltó lezárása az előző évtized világháborús tematikájú irodalmának. A háborúnak a nagyközönség által kevésbé ismert történetét mondja el, egyedi történelmi képet mutat a kelet-európai művész-entellektüel szempontjából, aki a megalázott, civilizációs azonosságából kiforgatott individuum szerepében találja magát. Először, de korántsem utoljára a 20. század során.

Rövid műfaji megjegyzések

Regény vagy memoár? A *Fekete kolostor*ról közismert, hogy Kuncz utolsó nyilatkozata szerint a könyv: regény.² Ennek ellenére a kortársak és az utókor is hajlamos a művet memoárként olvasni, sokszor kritikátlanul készpénznek venni például Németh Andor nyilatkozatát, amely szerint minden úgy történt a fogságban, ahogyan Kuncz megírta.³ Lőrinczi László⁴ és Jeney Éva⁵ mellett másokkal együtt én is állítom, hogy Kuncz szabadon bánt a rendelkezésére álló emlékanyaggal, noha nyilvánvaló, hogy nem élt a kollektív alkotás Markovics Rodion-i módszerével, hanem ellenkezőleg: egyéni alkotó módszerrel, szubjektív emlékeit irodalmi-művészi szempontok alapján szelektálva, csoportosítva, olykor fiktív elemekkel hatásosabbá téve alkotta meg az egészében nyilván sok szempontból hiteles összképet nyújtó *Fekete kolostort*.⁶

2 LIGETI Ernő, *Törvény az ember felett*, Erdélyi Helikon, 1931, 510.

3 NÉMETH Andor, *Emlékezés Kuncz Aladár*ra, *Nyugat*, 1933/13–14., <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00560/17518.htm> [2019. 08. 28.]

4 LŐRINCZI László, *Utazás a Fekete kolostorhoz: Irodalomtörténeti riport*, Kolozsvár, Polis, 2011.

5 JENEY Éva, „Mi is ez a könyv?” *Regény!* = KUNCZ Aladár, *Fekete kolostor: Feljegyzések a francia internáltságból*, szerk. JENEY Éva, Bp., Kolozsvár, Országos Széchényi Könyvtár, Kriterion, 2015, 5–29.

6 A *Fekete kolostor* műfajáról lásd bővebben: JUHÁSZ Andrea, *Kuncz Aladár és a regény – megjegyzések a Fekete kolostor műfajának kérdéséhez* = „A nekifeszült mentő-akarat”: *Kuncz Aladár-emlékkonferencia*, szerk. BOKA László, BROK Bernadett, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, MMA, 2019, 73–89.

A feljegyzésről mint műfaji elnevezésről és a *Fekete kolostor*hoz kapcsolható kéziratokról

Kuncz művének alcímében szerepel a *feljegyzések* szó, amely műfajmegjelölő terminus.⁷ Logikus és egyszerű lenne Dosztojevszkij könyvét, a *Feljegyzések a Holtak házából* című alkotást a *Fekete kolostor* mintájaként bevonni az értelmezésbe. Azonban az csak 1957-ben jelent meg magyarul ezen a címen.⁸ A *feljegyzések* szó viszont már Kuncz fogságról készült első két írásának címében is szerepelt.⁹

Ez az alcím a szerző munkamódszerére utal. Joggal gondolhatta az elemző, hogy Kuncz az internáltság idején készített feljegyzéseket, és ez lett az összöveg, ami alapján a húszas években megírta könyvét. Ezt támasztotta alá szemtanúként Németh Andor, az internáltságbeli barát, aki írásában határozottan állítja: Kuncz a fogság alatt folyamatosan készített jegyzeteket, bár azokat az eredeti szövegeket később alaposan átdolgozta.¹⁰

A kéziratanyagban azonban épp csak néhány papírdarab van, amelyeken hosszabb-rövidebb szövegrész, tehát valamiféle feljegyzésnek minősíthető szöveg található. Kuncztól az internáltság idejéből egyelőre csupán néhány szó szoros értelmében vett feljegyzés ismert: ezek pár mondatból állnak, külön lapokon, datálás nélkül. Ezek közül például az egyik rendkívüli érzelmi kifejező ereje folytán érdemes a figyelmünkre: „Ma felsikoltott belőlem hat éves gyermekkorom zokogása. Olyan különös, messzi hang, hogy társaim kifordulnak a szobából. Egyedül maradok az alkonnyal és a falakkal...”¹¹ Az ilyen értelemben vett feljegyzések hiányára korábban egyedül a kolozsvári tudós, Jancsó Elemér tett finom utalást a *Fekete kolostor* romániai kiadásához írott előszavában.¹² Jancsó szerint Kuncz az emlékirat anyagát szóban dolgozta ki. Jancsó Elemér szavai mögött személyes tapasztalat is állhatott: az ő felesége volt ugyanis Kuncz szeretett unokahúga, Máthé-Szabó Magda, és Kuncz hagyatékát, benne a fennmaradt kéziratokkal, akkor az otthonukban őrizték. Így neki – ahogy a Kuncz-anyagok mai kutatóinak – szembesülnie kellett a feljegyzések hiányával.

Ezt a más jellegű emlékmunkát támasztja alá Ligeti Ernő emlékezése is, aki szerint, „amit [Kuncz] megírt a *Fekete kolostor*ban, azt apránként, tíz év alatt, a kávéházban, kerti borozgatásnál, vacsorák után elmesélgette nekünk”.¹³

7 Az alcím a következő: *Feljegyzések a francia internáltságból*

8 DOSZTOJEVSZKIJ, *Feljegyzések a holtak házából*, ford. Szabó Endre, Bp., Európa, 1957 (Orosz remekírók).

9 A két szöveg: KUNCZ Aladár, *Feljegyzések* = „Mindenki újakra készül...”: Az 1918/19-es forradalmak irodalma, III, szerk. és jegyz. JÓZSEF Farkas, Bp., Akadémiai, 1960, 575–578.; Uő, *Fogsági feljegyzésekből*, Nyugat, 1920/9–10., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00276/08228.htm> [2019. 08. 28.]

10 NÉMETH, i. m.

11 Jancsó-hagyaték, OSZK Kézirattár, Fond 399.

12 JANCÓSÓ Elemér, *Kuncz Aladár: Fekete kolostor* = KUNCZ Aladár, *Fekete kolostor*, Bukarest, Irodalmi, 1965, 5–15.

13 LIGETI, i. m., 507.

A hagyaték valójában kétfajta a *Fekete kolostor*hoz köthető dokumentum-típust tartalmaz:¹⁴ egyfelől van tucatnyi olyan papír, amelyeken névsorok olvashatók – a foglyok névsorai. Több ilyen névsorban a nevek mellett vonalak vagy számok láthatók – ezek talán a vég nélküli kártyapartik állásai vagy valamiféle adólisták lehetnek. A másik típusú dokumentum epizód címeket tartalmaz. Ilyenek: „Ecetes üveg, Bagoly a konyhán, Mary, Madame Germain, Gyík és macska, Sebesült a kocsin, Sárga madár”. A lapokon az egyes tételek között ide-oda mutató nyilakat, áthúzásokat is láthatunk. A felsorolt címekhez feltételezhetően tartozó történetek egy része azonosítható, szerepel a *Fekete kolostor*ban, más részük kimaradt belőle.

Ha ezek alapján próbáljuk rekonstruálni Kuncz munkamódszerét, arra juthatunk, hogy valószínűleg az epizódok összeszerkesztésével foglalkozott sokat.

Kuncz állítólagos „némasága” a háborúval kapcsolatban

Korábban a mű megírásának „történetét” úgy láttuk, ahogyan Pomogáts Béla ismerteti Kuncz-monográfiájában. Eszerint Kuncz hosszas, évtizednyi készülődés során magában formálta történeteit, végül összeszedte írói erejét, és a megírta háborús emlékiratát.¹⁵ Tény, hogy a *Fekete kolostor*t mai ismereteink szerint nagyrészt 1929–1931-ben írta meg.

A mű kirobbanó sikere és a szerző tragikus halála együtt olyan katartikus helyzetet teremtett, amelyben a kortársak próbálták értelmezni a remekműnek tartott regény hirtelen felbukkanásának jelenségét. Németh Andor 1933-as cikkében írja: „Milyen jól tette Kuncz Aladár, hogy nem félcelte össze frissiben feljegyzéseit, hogy nem tárta a világ elé a francia internálttáborok gyalázatát, mint »kulturáldokumentumot«! Nem akarta panasszal kezdeni az életét. A pillanat cselekvésre szólította, az emlékezés a tehetetlenek, az aggok narkotikuma. De aki öt esztendő-t töltött a pokolban, az nem szabadulhat onnan büntetlenül. Lehetett volna emlékeit erőszakosan elfojtó neurotikus. De ő megbecsülte az emlékeit. Nem emésztette velük magát, hanem hagyta, hogy megérjenek. A végén – mint a könyvén is látszik – megbékélt velük.”¹⁶ Németh úgy látta, hogy Kuncz a húszas években lemondott fiatal korában szőtt nagyra-törő terveiről, lemondott a nőkről, visszavonult gyermekkorának helyszínére, hogy ott irodalmi háttéremberként dolgozzon – majd egy évtizednyi visszavonulás után vette elő a fogság emlékeit. Németh szerint Kuncz élete a fogságtól kezdve végig csupa nagy lemondás, önfeláldozás, önmegtagadás. Kétségtelen, hogy a folyamatos írói munkát hátráltathatták Kuncz Erdélyben vállalt szerkesztői és szervezői tevékenységei.

14 Jancsó-hagyaték, OSZK Kézirattár, Fond 399.

15 POMOGÁTS Béla, *Kuncz Aladár*, Kolozsvár, Bukarest, Kriterion, 2001 (Kriterion Közelképek), 198–199.

16 NÉMETH, i. m.

A húszas évek különböző publikációiban egyébként Kuncz többször beszél a háborúról: regisztrálja saját generációja megtorpanását,¹⁷ később pedig egyre határozottabban a háború irodalmi feldolgozásának esztétikai lehetőségein töpreng, a borzalom kifejezésének érvényes poétikáját keresi, nehézségeit latolgatja, és a morális téteket mérlegeli. 1923-ban *Az irodalom és a háború* című írásában ezt olvashatjuk: „A háborúnak igazi élményei még csak álom-életünknek kísértő víziói közé tartoznak. A távlat még nem elég nagy ahhoz, hogy ébrenlétünk óráiban hozzá merjünk nyúlani. A háborúnak igazi megélőí némán jöttek vissza, s egyelőre némák is maradnak. A háborút követő általános fölfordulás cseppet sem kedvező ahhoz, hogy a mély hatást tett élmények művészetté érlelődjenek.”¹⁸ Kuncz itt nemcsak önmagáról beszél, hanem a háborút átélt egész nemzedékről, de világos, hogy a háború számára is olyan élményanyag, rémálom, amiről nehéz írni.

1925-ben a kolozsvári *Ellenzék* karácsonyi számában portré jelent meg Kuncz Aladáról.¹⁹ Ebben Hunyady Sándor azon töpreng, vajon miért nem futja ki Kuncz a formáját, hol marad az igazi írói teljesítmény, miért elégszik meg másodrendű foglalkozásával, „rossz kéziratok stílushibáinak a javíthatásával”.²⁰ Hunyady azonnal magyarázattal, sőt mentséggel is szolgál: az őt év fogság csinált vele „valamit”, ami megakadályozza az alkotásban. Ennek a baráti mentségnek azonban ellentmondani látszik a mellette olvasható szöveg: ugyanebben a számban jelent meg Kuncznak egy fogsági epizódot elbeszélő írása *Karácsonyest Noirmoutier-ban* címmel.²¹

Valójában a *Fekete kolostornak* hat előzménye, kisebb részlete, változata is megjelent a könyv előtt.

Ezek:

- *Feljegyzések* (1919)²²
- *Fogsági feljegyzések* (1920)²³
- *Karácsonyest Noirmoutier-ban* (1925)²⁴
- *Páriák lázadása* (1926)²⁵

17 *Tizenegyen* című cikkében ezt írja: „Mi is elindultunk egykor nagy, vágyakozó öleléssel a világkultúra felé. Sokat tanultunk, s megbecsültük az írói tollat. Ezt az egyet bizvást elmondhatjuk. De amikor aratni készültünk, amikor a termést be akartuk hozni, jött a nagy fölfordulás, amely éppen a mi nemzedékünket törte derékon.” Kuncz Aladár, *Tizenegyen* = K. A., *Kritikák, portrék, tanulmányok II.*, szerk. FILEP Tamás Gusztáv, JUHÁSZ Andrea, Bp., Kolozsvár, Országos Széchényi Könyvtár, Kriterion, 2019 (Kuncz Aladár összegyűjtött munkái), 52.

18 KUNCZ, *Az irodalom és háború* = K. A., *Kritikák, portrék, tanulmányok...*, i. m., 58.

19 HUNYADY Sándor, *Kuncz Aladár*, *Ellenzék*, 1925. dec. 25., 17–18.

20 *Uo.*, 17.

21 KUNCZ Aladár, *Karácsonyest Noirmouter-ban*, *Ellenzék*, 1925. dec. 25., 17–18.

22 KUNCZ Aladár, *Feljegyzések...*, i. m.

23 KUNCZ Aladár, *Fogsági feljegyzések...*, i. m.

24 KUNCZ Aladár, *Karácsonyest Noirmouter-ban...*, i. m.

25 KUNCZ Aladár, *Páriák lázadása*, *Ellenzék*, 1926. jan. 25., 11–12.

- *Felköszöntő az igazi Én-re* (1927)²⁶
- *Haláltánc Île d'Yeu-n* (1929)²⁷

A legelső, a *Feljegyzések* című szöveg közvetlenül a hazaérkezés után született. Ez azonban ekkor nem, majd csak 1960-ban jelent meg.²⁸ Az első megjelent írás az 1920-as *Nyugat*beli publikáció. Mindkét Kuncz-mű rövid, egymással lazán vagy egyáltalán nem összefüggő, külön alcímekkel ellátott szövegrészekből áll. Az 1919 tavaszának csak az első része franciaországi emlék felidézése, a többi már a háború utáni Pesthez kapcsolódik. Az 1920-as *Nyugat*beli szöveg rövid epizódokat, hangulatokat, reflexiókat idéz fel az öt évből nagyjából kronológiai rendben. Mindkét írás megfelel a cím által sugallt – rövid memoár – műfajnak.

A fenti szövegek közül három is a fogság egyhangúságából kiemelkedő ünnepekről, karácsonyról, szilveszterről szóló elbeszélés (*Karácsonyest Noirmoutier-ban*, *Felköszöntő az igazi Én-re*, *Haláltánc Île d'Yeu-n*). A foglyok közös karácsonyi rítusai a fogságelbeszélések állandó epizódjai. Az ünnepi történeteken kívül az 1926 elején megjelent *Páriák lázadása* című írásban elbeszélt akció, az adminisztrátor által elloptott kenyéradagok miatt kitört kis lázadás már a háború befejezése utáni esemény. A foglyok tettének baljóslatú előképe az elbeszélő álmának leírása, melyben az épp ebben abban az időben meghalt két barát, Ady Endre és Kaffka Margit alakja idéződik meg. Ez utóbbi epizód nem került be a *Fekete kolostor*ba.

Az előzményként publikált szövegek a fogolyélet monotonitását megtörő eseményeket beszélnek el, és ezek lesznek az elkészült könyv legtragikusabb, legérzelemgazdagabb epizódjai.

Mint látható, egyáltalán nem arról a leegyszerűsített képről van csupán szó, hogy Kuncz magában hordozza a témát, és csak készül, de sokáig nem alkot, ám az évtized végén mégiscsak leül, és megírja háborús emlékiratát.

A *Felköszöntő az igazi Én-re* szövegváltozatainak összehasonlítása

A továbbiakban arról lesz szó, hogy milyen új információval tudjuk árnyalni, kiegészíteni a fenti keletkezéstörténetet a Kuncz-hagyatékból előkerült kéziratok és más, korábban ilyen szempontból nem értelmezett Kuncz-szövegek összevetésével.

²⁶ KUNCZ Aladár, *Felköszöntő az igazi Én-re* = *Újságíró Almanach*, szerk. K. A., Kolozsvár, 1927, 284–295.

²⁷ KUNCZ Aladár, *Haláltánc Île d'Yeu-n*, Erdélyi Helikon, 1929/2, 81–94.

²⁸ Kuncz írása a Barta Lajos szerkesztette *Emberiség* című irodalmi folyóiratban jelent volna meg annak július végi, első számában. A lap már nyomdában volt, amikor a Tanácsköztársaság megbukott. Lásd „Mindenki újakra készül..., i. m., 694.

A *Felköszöntő az igazi Én-re* című, 1926 végén megjelent szövegnek nemrégiben előkerült egy még korábbra, egyenesen a háborús internáltság idejére – valószínűleg már Île d’Yeu-be –, 1916 második felére, végére datálható változata, előképe. (A *Fekete kolostor* ismert előzményeinek száma ezzel egyelőre hétre emelkedett.) Ugyanaz a címe, mint az 1926-os szövegé: *Felköszöntő az igazi Énre*. Egy regény egy fejezetéről, töredékéről van szó.

A gépirat körülbelül A4-es méretű lapokra, francia ékezetes írógéppel sűrűn gépelt hatoldalnyi szöveg az elején a címmel: *Felköszöntő az igazi Énre*. A lap tetején szerepel még egy megjegyzés: „az *Elvarázsolt város, elvarázsolt ember* c. regényből”.²⁹ Utóbbi a *Felleg a város felett* című regény első változatának 1916-os munkacíme lehet. Ez Kuncz egyetlen regénye, amelynek első része a szerző életében csupán folytatásokban jelent meg az *Erdélyi Helikon* 1929-es és 1930-as számaiban.

A következő megfontolások szólnak a fenti feltételezés mellett: a fejezet főszereplőjének neve Tamás, a *Felleg a város felett* főszereplője pedig Szentgyörgyi/Pór Tamás. Szerepel ebben a változatban egy bizonyos Sándor. A *Felleg...* első változatában Tamás barátja szintén Sándor, akivel együtt nyaralnak Bretagne-ban. Kosztolánczy Tibor és Nemeskéri Erika publikált egy a Laczkó-hagyatékából előkerült Kuncz-levelet, amelyben Kuncz azt írja, hogy küld Laczkó Gézának egy gépelt fejezetet egy regény második részének végéről.³⁰ Mint 2016-ban kifejtettem, a *Felleg...* töredékesen előkerült első változatának kézirata a franciaországi internáltság idején készült.³¹ (Nem közömbös a *Felleg...* – illetve korai munkacímen az *Elvarázsolt város, elvarázsolt ember* – datálása szempontjából, hogy a *Fekete kolostor* narrátora 1915 elejére említi, hogy regény írásába fogott.)

1916, 1926, illetve 1929–1931: Kuncz mindhárom időszakban elővette tehát a *Felköszöntő az igazi Én-re* történetét. Egyelőre nincs a birtokunkban több olyan részlete a *Fekete kolostornak*, ami ennyi egymásnak pontosan megfeleltethető változatban a rendelkezésünkre állna.

A három szövegben sok a hasonlóság, lényegében egy alapszöveg variánsairól beszélhetünk. Tartalmi azonosságok is megfigyelhetők. A fogság második évének végén – 1915 szilveszterén – egy gazdag társuk a hazulról kapott ínyencfalatokra és pezsgőre hívja meg több társát az épület tetőtérébe. Az illető szolgája – Eduárd – fura fickó, aki egy emberi karcsonmaradványt őriz bilincsel (ami bizarr szabadságélményt jelenthet a rabságban...). A mulatság alkoholmámorába feledkező társaságot egy félnótás társuk érkezése zavarja meg (Boldizsár, illetve később Demeter), aki kissé zagyva monológban vigasztalja őket azt állítva, hogy valójában mindannyian szabadok. Egy jelenlévő elkeseredik azon, hogy tartalékos tiszt létére itt kell senyvednie. Egyikük a

²⁹ Jancsó-hagyaték, OSZK Kézirattár, Fond 399.

³⁰ Kosztolánczy Tibor, Nemeskéri Erika, *Egy márványdarab*, Kortárs, 2016/7–8, 108–115.

³¹ Juhász Andrea, *Regény az internáltságból: A Felleg a város felett keletkezése, szövegváltozatai, kompozíciója = E nagy tivornya...*, i. m., 195–203.

félbolond iménti monológja és a helyzet patetikussága – meg az alkohol – hatására szót kér, és egy Assisi Szent Ferenc legendájából való történet parafrázisával vigasztalja társait, állítva, hogy az igazi boldogság a szenvedés árán, illetve a szenvedésben tapasztalható meg. Állítja továbbá, hogy valójában két énjük van, és az igazi Énjük szabad. Erre az Énre iszik szilveszterkor, erre szól a felköszöntés. (Innen a részlet 1916-os és 1926-os címe). Ezt a szabadságot különböző kulturális hivatkozások szecessziós zuhatagával támasztja alá. Mondanivalója röviden a következő: gazdagok és szabadok vagyunk a kultúra, a művészet megélése által. A művészet ebben az összefüggésben olyan entitás, amely az adott helyzetben megváltó kommuniót tesz lehetővé, azaz egyfajta vallásos funkcióval ruházódik fel, ami természetesen a *Parnasse* óta közismert kulturális toposz Európában. Az 1926-os és a *Fekete kolostor*-beli változatban mindezt kiegészíti a narrátor elmélkedése.

A változatok között természetesen nagy számban vannak eltérések is, bár a szövegeket érezhetően egymás alapján, mindig az előzőt átdolgozva hozta létre Kuncz.

Az eltérések olykor esztétikai célú beszúrások, törlések, illetve egyes hangulatok, hangsúlyok kisebb módosításai. Fontos különbség a narrátor státuszának változása az 1916-os változathoz képest: a később megjelent szövegekben egyes szám első személyű, belső narrátor mondja el a szilvesztereste történetét, amelyet a körülmények rövid leírása vezet be – az utóbbi nincs a regényfejezetben. A végleges változatban több addig névtelenül hagyott alaknak nevet ad Kuncz: a „bácskai fiú”-ból Dudás lesz, a „szobrász”-ból Zádory. Ami az előadott eseménysort illeti, természetesen könnyen lehet, hogy az akár részben, akár egészében hiteles; könnyen lehet ugyanakkor az is, hogy egyes eltérő részletek vagy azok elemei is valamilyen máskor megélt esemény emlékéit idézik, ám Kuncz valamiért ide szerkesztette „át” őket.

Több ponton ugyanakkor kifejezetten jól érezhető, hogy Kuncz szuverén módon kezeli, kombinálja az emlékeiben, esetleges feljegyzéseiben rendelkezésre álló anyagot. Lássunk két jellegzetes példát:

1. Noirmoutier-ban az erőd mellett közvetlenül található egy templom, amelynek tornya alig pár méterre van az elbeszélés tárgyát, egyben helyszínét képező „tetőtértől”. Egy éjfélkor megkonduló harang nyilván igen meghökkenítő ilyen helyzetben. Az első változatban ez a harangszó még csak mindent betöltő, és az elbeszélő csupán egy szép hasonlatsor végén jut el odáig, hogy szinesztetikusán felidézi a háborúban szembenálló nációk képét is. Ezzel együtt nem igazán félelmetes jelenség. A következő változatban, 1926-ban már egyenesen megrettennek a jelenlévők, amikor a harang megkondul: a szöveg hangulata expresszívabb és drámaibb lesz. 1926-tól Kuncz ezen a helyen világosan az első szöveg továbbgondolását végzi el, nem pedig memoárszerű, „feljegyzészerű” szöveget konstruál.

2. Az 1916-os első változatban még külső narrátor szerepel, és egy főszereplő van, aki vélhetően azonos a *Felleg a város felett* Szentgyörgyi / Pór Tamásával. A későbbi változatokban ezzel szemben a narrátor-szereplő hangját halljuk. Ami itt fontos: az első szövegben a Szent Ferenc-legenda parafrázisát is Tamás mondja el. (A *Felleg a város felett*ben Szentgyörgyi/Pór Tamás a középkor rajongója.) A későbbi változatokban azonban Zádoryé ez a szerep.

A *Felköszöntő az igazi Én-re* regényfejezet átdolgozása 1926-ban talán fordulópont lehetett a *Fekete kolostor* poétikai koncepciójának kialakításában is. Erre vonatkozó dokumentum vagy más adat ma nem áll rendelkezésünkre. Ám arról, hogy könyvet ír fogságbeli élményéről, Kuncz 1928 novemberében számolt be levélben bizalmasának, Máthé-Szabó Magdának. A levélből ugyanakkor az is világossá válik, hogy a *Felleg a város felett* átdolgozása, megírása közben döntött úgy, hogy az addig csupán néhány részletében megírt fogságbeli emlékeit kibővíti, könyvvé, regénnyé (vagy, ha úgy tetszik, memoárrá) kerekíti.³² Úgy tűnik, hogy a *Fekete kolostor* megírásakor használt feljegyzések legalábbis egyike, a *Felköszöntő az igazi Én-re* fejezet a *Felleg a város felett* című regény fogságban írt, első változatának szövegrészlete volt.

Kuncz 1928 novemberében írta meg tehát a Franciaországban tanuló Magdának, hogy végre jól halad a regényével – a szó itt nagy valószínűséggel a *Felleg a város felett*re vonatkozott –, és dolgozik egy másik könyvön is. Utóbbiról írta azután februárban, hogy egy egész fejezetet sikerült megírnia ebből a fogságról szóló könyvből. Az elkészült szöveget odaadta Áprily Lajosnak, mert neki magának nem volt ideje olvasni és javítani, ezért erre Áprilyt kérte meg. A költő és szerkesztő ünnepélyesen megdicsérte Kunczot, mondván: „soha nem írtál még ennyire jót”.

³² Lásd Jancsó-hagyaték, OSZK Kézirattár, Fond 399.

Major Ágnes

„A HÁBORÚ HALOTTJÁNAK TEKINTEM MAGAM”

Csáth Géza (és a háború) végnapjai

Csáth Géza utolsó éveiről naplófeljegyzései és visszaemlékezései adnak számot, mely szövegegyüttest, tehát az 1914 és 1919 között keletkezett írásokat 2017-ben tette közzé Szajbély Mihály és Molnár Eszter Edina *Sötét örvénybe süllyedek* címen.¹ A naplószövegek, továbbá Csáth levelezése alapján betekintést nyerhetünk az író-orvos kábítószer-függőségének állomásaiiba, nyomon követhetjük, hogyan súlyosbodtak paranoiás tünetei, és az ezekben az években keletkezett szövegek olvasása során azt a kérdést is megvizsgálhatjuk, hogy az élete utolsó szakaszának háttérét adó történelmi esemény, az első világháború milyen hatást gyakorolt rá, illetve hogyan járult hozzá (ha hozzájárult egyáltalán) személyes sorstragédiájához.²

Csáth háborús évei alapvetően bizonytalan, folyton mozgásban lévő élet-ről árulkodnak, mely tehát nélkülözte az állandóságot és az otthonosság érzését. 1914-ben fürdőorvosi szolgálatot töltött be Előpatakon, amikor is a IV. hadtest 3. számú mozgó tartalékkórházának segédorvosaként először Szabácsra, majd Galíciába került. 1915-ben derült ki kábítószer-függősége, amikor Budapestre vezényelték az első honvéd gyalogezredhez. Egy rövid, sikertelen zárt intézeti kezelés után Földesre került, hogy az ottani, behívott orvost helyettesítse. 1917-ben felmentették a katonai szolgálat alól, az év őszétől pedig körorvosi feladatokat látott el Regőcén. Ekkor már súlyos morfium-függő volt, és közismert, hogyan követték egymást életének utolsó eseményei: 1919-ben revolverével megölte feleségét, majd egy sikertelen öngyilkossági kísérletet követően kórházba került, ahonnan megszökött, és öngyilkosságot követett el a szerb demarkációs vonalnál.

A háború első éveinek eseményei természetesen – kortársaihoz hasonlóan – élénken foglalkoztatták Csáthot is: 1914 és 1916 között számos naplóbejegyzésben elmélkedett hosszasan a háború kitörésének okairól, lehetséges végkimeneteléről. Ekkor úgy tűnt, a háború íróként is érdekli: tervezte például, hogy drámát ír a háborúnak a nemzet szexuális életére tett hatásáról.³ A há-

1 Csáth Géza, *Sötét örvénybe süllyedek: Naplófeljegyzések és visszaemlékezések 1914–1919*, s. a. r. MOLNÁR Eszter Edina, SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 2017.

2 Molnár Eszter Edina vizsgálta meg, hogy *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* című tanulmányban közzétett komplexelmélet egyes komponenseire hogyan hathatott a háború Csáth életében. Lásd MOLNÁR Eszter Edina, *Csáth Géza tragédiája: psziché és történelem*, Aetas, 2014/3, 78–96.

3 „Fel kéne használni a mostani sok szabadiidőmet, és a M[agyar] Sz[ín]háznak írhatnék egy darabot össze. Mit? Háborús téma volna: a háború előtti és utáni szexuális élet. Az új szexuális erkölcs. A változás.

ború kitörését követően elfogult hazafiként lelkesen és optimistán tekintett a jövőbe,⁴ később azonban egyre inkább kiábrándultságának adott hangot naplójában. Az 1918-as év feljegyzései már arról tanúskodnak, hogy kevésbé érdeklődött a körülötte zajló történelmi események iránt. Bár ekkoriban néhol még felbukkannak a háborús eseményekre reflektáló feljegyzései,⁵ ezek a szöveghelyek egy fokozatosan megbomló elme zavaros gondolatait tárják elénk, akit kizárólag saját „jóléte”, „életoptimuma” és biztonsága, kiváltképp kábító-szeradagjainak biztosítása érdekel: „Borzasztó volt az a gondolat, hogy éjjel menekülni kell a táskában az M-holmival, amelyet esetleg elkoboznak a rablók” – írja 1918. november 8-án.⁶

A naplók olvasása általában a bennfentesség érzetét kelti. Ez a beavatottság-érzés hatványozódik, ha olyan naplót olvasunk, melynek „végkimenetelét” már eleve ismerjük, hiszen a naplóíróval szemben többlettudással rendelkezünk: mi már tudjuk azt, amit ő csupán sejtget, de biztosan nem tudhat; tudjuk, hogyan ér véget a történet. Ilyen esetekben a naplóolvasás során gyakran hajlamosak vagyunk olyan nyomokat, jeleket, utalásokat, elejtett megjegyzéseket keresni a szövegekben, amelyek az ismert vég valamely részét (vagy teljes egészét) előrevetítik. Csáth kései naplófeljegyzéseit forgatva ezeket a szöveghelyeket aligha szükséges nagyítóval keresnünk, hiszen viszonylag gyakoriak (az évek előrehaladtával egyre gyakoribbak) a saját halálát és annak körülményeit megjövendölő passzusok. Az élet elfogadása (mely maga a naplóírás aktusa), illetve az élet tagadása, az öngyilkosság és az arra való készülődés közötti konfliktus⁷ feszül a Csáth-naplók lapjain. Amikor Csáth *főbe-lövést* emleget, azt mindig valamilyen külső körülmény hatásának következtében elkövetett tettként mutatja be, mint például 1918. november 21-i feljegyzésében: „Ma várjuk a szerb csapatokat. Ez annyit jelent, hogy a községben rabok leszünk, nem lehet majd elutazni. A szerb megszállás egyes helyeken teljesen nyugati formában történik, azonban *jönnek olyan hírek is, hogy* a csapatok védelme alatt egyes helyeken az ottani szegény sz[erb] nép rabolgat. A jó Isten mentsen meg ettől bennünket. Ha *bekövetkezik*, lőhetem magam

A dráma hőse volna a nemzet *férfi része*. Az akció volna a nagy változások sorozata, amelybe belekerültünk. Hogy is lehetne csak! Vagy a megszállott vidékek nőinek lelki élete és inzultusai.” Csáth, *i. m.*, 90–91. Kiemelések az eredetiben.

4 Csáth jövendölése 1914 augusztusából: „*Háború vége*: okt[óber] 25., dec[ember] 4., márc[ius] 10. *Beleavatkozók*: senki, Bulgária, *Törökország*. *Kimenetel*: Győzelem összesen 20 millió fő foglalással. Kevés terület, de biztosított békesség. Remis, háborús kilátásokkal.” *Uo.*, 21. Kiemelések az eredetiben.

5 Az őszirózsás forradalom másnapján jegyzi le a következőket: „az idők kereké nem állt meg, hanem négy év alatt negyvenet forgott. Ha a háború ki nem tör, – körülbelül 1950–60-ban jutottunk volna el a perszonálunióhoz, azaz M[agyarország] függetlenségéhez. Ma – itt van az öltünkben.” *Uo.*, 303.

6 *Uo.*, 307.

7 Lásd Philippe LEJEUNE, *Hogyan végződik a naplók?*, ford. GÁBOR LÍVIA = P. L., *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatott tanulmányok*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2003 (Szöveg és emlékezet), 220.

főbe.”⁸ Ám ahol *öngyilkosságról* beszél, már valamiféle belső kényszerítő erővel hozza azt összefüggésbe: „Alkalmi motívum: tegnap egy parasztfiú csakugyan öngyilkos lett, beugrott a kútba. Erről gondolkodtam is: mennyiben lesz a sorsom az öngyilkosság. Tehát az álom rugója az elnyomott gondolat: (valaha öngyilkos leszek) feldolgozása”⁹ (1917. január 19.).

A saját halál nem jövőbeni történésként, hanem már megtörtént eseményként jelenik meg Csáth egyik Moravcsik Ernőnek címzett levelében: „A háború halottjának tekintem magam, mert ha ez közbe nem jó, elvontam volna a szert és elváltam volna. Így mindkettőt halasztgattam a békekötésig. Ez pedig oly soká váratott magára, míg számomra minden késő lett.”¹⁰ A levélrészlet szerint Csáth azt tervezte, hogy elválik Jónás Olgától, ez irányú tervei a naplófeljegyzésekben is nyomon követhetők. Az 1918-as év jelentette azt a határt, amikor házasságuk végleg tönkrement, jobban mondva ennek az évnek a vége, amikor is rövid, zaklatott, kusza feljegyzéseket olvashatunk, melyek csak a később írt visszaemlékezések fényében nyernek értelmet. Olga ugyanis ekkor egy álmáról mesélt férjének, aki pszichoanalitikusként azonnal elemezte azt, majd pedig arra a következtetésre jutott, hogy az 1918 októberében született kislányuknak valójában nem ő az apja. Ettől a ponttól kezdve Csáth paranoidás gondolatai egyre ijesztőbb méreteket öltenek: néhány hónapos kislányát naponta vizsgálja, felfedez-e olyan jegyet az arcán, ami nem rá hasonlít, s erről hosszú listákat és rajzokat készít naplójába. Képzeltései – néhány rövid, tiszta időszakot nem számítva – élete végéig kísérik, sőt leveleiben, végrendeleteiben arról ír, hogy biztosan tudja, Olga a kezdetektől félrevezette őt.

A Moravcsiknak írt levél szövege felvillantja a folyton tervezgető, kisebb és nagyobb célokat kitűző, a reménytelenségben is reményt kereső Csáth képét, de leginkább a naplófeljegyzések dokumentálják, hogy miféle terveket szőtt a kábítószeradagok csökkentéséről,¹¹ a morfiúmról és pantoponról való leszokását pontosan ütemezte, azonban tervei mindig kudarcba fulladtak. A kudarcokra magyarázatot kereső, folyton reménykedő, a közben egyre súlyosabb szenvedélybetegsége miatt mindinkább gyötrődő hang már a híres-hírhedt, 1912–1913-as morfinista naplóban is többször felbukkan, bár leginkább 1914-től kezdve lesz jellemző a naplókra. A remény újra és újra visszatérő hangját azonban mindig beárnyékolja az esetleges sikertelenség;

8 CSÁTH, *i. m.*, 308. Kiemelések az eredetiben. 1914-ben ezt írja: „A szerb hadifogság valószínűtlen, de ha mégis belekerülünk, a főbelövással nem szabad várni.” *Uo.*, 16. Kiemelés az eredetiben. Függősége tényének napvilágra kerülése kapcsán pedig így ír 1915 júniusában: „Most már itt előre is három-négy orvos tudja a titkomat, [...] s így azután hamar eljutok oda, hogy főbe lőhetem magam, mert mint orvos lehetetlenné vagyok téve Budapesten.” *Uo.*, 104–105.

9 *Uo.*, 231. 1919-ben már nagyon gyakran használja az „öngyilkosság” szót.

10 Csáth Géza Moravcsik Ernőnek, 1919, idézi: Dér Zoltán, *Romlás és boldogság: Egy életmű új elemei* = CSÁTH Géza, *Fej a pohárban: Napló és levelek 1914–1916*, s. a. r. Dér Zoltán–SZABÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1997, 299.

11 Többször indít így egy-egy feljegyzést: „Nagy elhatározást tettem...”; „Tele vagyok reményekkel...”.

ahogyan Csáth írja egy cikkében: „Lelkünk menekülni akar a szenvedések elől (ez minden szervezet alaptulajdonsága) – *akkor fenyegeti leginkább a veszély, hogy irreális útra téved.*”¹²

Az 1918-as és 1919-es leszokási kísérleteket az különbözteti meg a korábbiaktól, hogy Csáth ezekben az években erősen vallásos lett. A korábbi időszakra egyáltalán nem volt jellemző, hogy a keresztény hit bármilyen szerepet játszott volna az életében, sőt korábban egyenesen vallásellenes volt. A hirtelen jött vallásosság oka feltehetően a végső kapaszkodó keresésében rejlik.¹³ 1918-tól, ha Csáth egészségi állapota bármiféle javulást mutat, Isten kegyelmének mond köszönetet a naplóban, a negatív történéseket pedig Isten büntetéseként értelmezi. Feljegyzéseiben gyakran előforduló regényötletei sokszor a hithez kapcsolódnak, és ebben az időszakban számos teológiai tárgyú könyvet olvas. A háborús helyzet kapcsán jegyzi meg 1918 júliusában: „A háború nem akar szünni. Úgy látszik, át fog menni az utolsó ítéletet megelőző időszakba. Talán Jézus eljövetele már 1920-ra várható!! Indokok: Semmi kibontakozás nem látható, csak *Isten hatalmas ujja* állíthatja meg az antant pokoli gonoszágát. Az Antikrisztus Wilsonnak jól beillik.”¹⁴

Csáth persze nem csupán a leszokásával kapcsolatban dédelgetett hiú ábrándokat, tervei írói működésére is kiterjedtek. „Kedves Jóska, levelednek – és főképp novelládnak – nagyon megörültem. [...] Finom, pontos lélekrajza egy dementia precocnak (vagy paranoiának?), teljesen letompított színekkel, tökéletes *impassibilité*-vel. Mennyire kár, hogy sokáig ok nélkül hallgattál”¹⁵ – írja eltúlzott lelkesedéssel 1918 júniusában Kosztolányi Dezső a realitásérzékét ekkorra már mindinkább elvesztő, morfiumfüggő unokatestvérének a *Dénes Imre* című lélektani novella megjelentetése kapcsán. Kosztolányi gesztusa, kétségbeesett utolsó kísérlete arra, hogy Csáthot újra az irodalmi élet részévé tegye, mint tudjuk, kudarcba fulladt, és a szóban forgó novella – mely az *Eszkendőben* jelent meg, és amelyet Csáth életében az utolsó nyomtatásban közölt novella-

12 CSÁTH Géza, *Az egészséges önismeret* = Cs. G., *Ismeretlen házbán: Tanulmányok, kritikák, cikkek, Újvidék, Forum, 1977* (Hagyományaink, 10), II, 509. (Kiemelés az eredetiben.)

13 Persze azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a háborús társadalmakat egyébként is jellemezte a vallásosság hirtelen megerősödése. Lásd Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER, *1914–1918, az újraírt háború*, ford. FISLI Éva, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2006, 95, idézi: MOLNÁR Eszter Edina, *Utószó: Morfium, vallás, háború* = CSÁTH, *Sötét örvénybe süllyedek...*, i. m., 554.

14 CSÁTH, *Sötét örvénybe süllyedek...*, i. m., 274. (Kiemelés az eredetiben.) Néhány hónappal később már a következőket írja: „Nem marad más hátra, csak egy remény és bizalom, hogy Wilson nagy elme és világgjőveő – s ha elevenbe is vág: mindenütt csak a zsarnokságban tesz kárt: a német császári hatalomban és a katonai uralomban, mely náluk is Angliában csak eszköze a polgári hatalomnak.” *Uo.*, 299.

15 Kosztolányi Dezső Csáth Gézának, 1918. jún. 23., közli: DÉR Zoltán, *A testvéri felelősség dokumentumai: Kísérletek Csáth Géza megmentésére*, Üzenet, 1975/2–3, 187. Kiemelés az eredetiben. Kosztolányi Csáth öccsének, Brenner Dezsőnek küldött leveléből az is egyértelművé válik, hogy Kosztolányi elsősorban nem Csáth írói karrierje miatt aggódott: „J.val utóbb gyakran levelezem. Egy novellát is küldött, Dénes Imre címűt, melyet az Eszkendő augusztusi számába le is közlök. Gyakrabban keres fel azonban levelekkel, melyekben droguetot kér, kétségbeesett foháskodással. Úgy érzem, itt a pillanat, mikor erélyesen fel kell lépünk s minden eszközzel be kell vinnünk egy bécsi szanatóriumba.” *Uo.*, 189.

ként tartunk számon – kevéssé sikerült, meglehetősen didaktikus, leginkább a művészi tehetség elhalványulását jelző írás.

Leginkább az 1912–1913-as morfinista naplóra jellemző, de még az utolsó évek naplóiban is feltűnő az élete jelentős eseményeinek számszerűsítésére törekvés mániája: Csáth ugyanis nem kizárólag anyagi, de szexuális „kiadásait” és „bevételeit”,¹⁶ sőt morfium- és pantoponadagjait is számontartotta, a naplóban tehát a szüntelenül vágyott és hajszott gyönyör mérhető és számokban kifejezhető tételként konstruálódik meg. A számoknak azonban nem csupán racionális, de irracionális, misztikus dimenziója is vonzza Csáthot, az évek során ugyanis egyre több passzus árulkodik a számmisztika iránti érdeklődéséről: dátumok, életkorok, általa felállított listák számjegyeinek összegét baljós vagy kedvező jelnek tekinti.¹⁷ Visszatérő elem továbbá a szexuális aktusok pontos megtervezése és értékelése, valamint a pozíciók leltárszerű felsorakoztatása, ahogyan az is, hogy Csáth gyakran egy-egy lineáris eseménysort, narratív történetet – egy kirándulás leírását, álomleírásokat stb. – is pontokba szedve, listaszerűen mesél el. Ezeket a feljegyzéseket olvasva az körvonalazódik, hogy a napló megírása, az élet történéseinek, de leginkább a szexuális képzelgések, élmények és tervek, valamint a kábítószerfüggés állomásainak ilyen megszállott módon való rögzítése és dokumentálása (bármennyire komikusnak is hatnak ezek a passzusok) határátlépő írásmóddhoz vezet, és ez még a banális, hétköznapi események pepecselő, nyárspolgárius feljegyzéseire is igaz. A naplófeljegyzések tehát a szüntelen megfigyelés és mérés dominanciáját, az alapvetően destruktív megismerésvágyat, az „élés” hajszolását, azaz Csáth „életoptimum”-programját, ezzel együtt egy folyton szenvedő ember alakját és nyomorúságát tárják elénk.

Csáth a háború végét olyan, a saját életét is gyökeresen megváltoztató fordulatként ítéli meg, amely alkalmat adhat a morfiumról való leszokására. Tragédiája azonban elkerülhetetlennek tűnik: nyilvánvalóan egyre nagyobb nehézséget jelent az újabb adagok pótlása, és mindinkább elhatalmasodik rajta kábítószerfüggősége. A különféle betegségektől való félelme – mely már

16 Részlet a *Protocolle Sexuelle*-ből, a Csáth és Olga szexuális aktusait rekonstruáló jegyzőkönyvből (1917 márciusa): „○ [a koitusz jele a naplóban] 1282 III. 10. Délután 5. ○ 1283 III. 14. ○ 1284 III. 18. Este 8. ○ 1285 III. 20. ○ 1286 III. 24. Színház után. ○ 1287 III. 31. Délután ½ 5.” Csáth, *Sötét örvénybe süllyedek...*, i. m., 382.

17 Csáth pontokba szedve sorakoztatja fel egy 1915-ös visegrádi kirándulás viszontagságait, ahol az őt ért kellemetlenségek listázásán túl a negatívumokat számszerűen is értékeli. Végül arra a következtetésre jut, hogy voltaképpen csak abban az esetben érdemes bárhová is mennie, ha feltétlenül muszáj, és jó tanácsként, egyben intésként fogalmazza meg: „Különösen *ne* menj akkor, ha a dátum és a kirándulási hely betűinek száma *rossz* számot ad ki:

1 + 9 + 1 + 5 = 16 = 1 + 6 =	7
szept[ember] = IX =	9
nyolcadika =	8
Visegrád =	8
	32

3 + 2 = 5° Uo., 136. Kiemelések az eredetiben.

ifjúkorától kezdve kísértette – a háborús környezetben mindinkább felerősödik, és ez is csak a még intenzívebb kábítószer-használatnak kedvez, Olgával kapcsolatos paranoiás képzelgésai pedig egyre nagyobb méreteket öltenek. Kétségtelennek tűnik tehát, hogy ha nem is a háborús körülmények okozták, de felgyorsították azt a folyamatot, ami végül elvezetett Csáth tragédiájához.

*

Csáth naplóiban a háborúval kapcsolatos elmélkedések valójában naiv és gyermekes kalkulációkban, a hadászati összefüggések tájékozatlan, a „jó” és a „rossz” küzdelmének leegyszerűsített elgondolásában merülnek ki.¹⁸ A háború mégis fontos háttéreseeménye volt életének, és érdemes lehet egy pillantást vetnünk arra a kérdésre is, hogy az utókor emlékezetének szövegei hogyan kapcsolták össze Csáth életét és tragédiáját a háború szörnyűségeivel. Ehhez elsőként két dokumentumot érdemes szemügyre vennünk. Az egyik a *Nyugat*-ban megjelent híres nekrológ, amelyben Kosztolányi emlékezik meg unokatestvéréről: „Én, aki gyakran érintkeztem vele, négy évig, a háború kitöréséig észre sem vettem, hogy beteg és csak utólag fedeztem föl életében és cselekedeteiben olyan jelenségeket, melyek most – a tudottak alapján – idegenül hatnak rám és lassú pusztulására mutatnak. [...] Alig írt valamit. Egyszer unszólásomra mégis felolvasta egy írását, melyben azt fejtegette, hogy a háborúba vonuló katonaság számára előre apróra kellene vágni a húst, mert a harctéren nincs idő arra, hogy maguk az evők darabolják fel.”¹⁹ Kosztolányi szerint Csáth szóban forgó zavaros értekezése igen erős jel volt, mely már utalt az elme fokozatos megbomlására. A másik emlékező szöveg Karinthy Frigyeshez köthető, aki a szintén a *Nyugat*-ban megjelent nekrológjában a következőket írja: „Csáth Géza [...] Magyarország drámája előtt érett meg, és Magyarország drámájában esett el.”²⁰ Az idézett szöveghelyek alapján arra következtethetünk, hogy a háború történései valóban csupán életének háttérében zajlottak, aminek ő már a legkisebb mértékben sem volt részese, utolsó éveiben már olyannyira elhatalmasodott rajta a függőség, olyannyira a kényszerképzetek uralták tudatát, hogy egyre kevesebb tiszta pillanatban volt képes realisan tekinteni szűkebb és tágabb környezetére.

18 Így ír 1916. augusztus 29-én: „Megvan Románia hadüzenete. Ezek után valóban nincs remény, hogy a háború 1918. év előtt bevégeződjék. Szent János evangélista látomásai szerint 42 hó kell hozzá, hogy Anglia hatalma végképp megtörjön. Talán egy csodás tengeralattjáró-támadás kell majd. Talán addig rászánják magukat a németek, hogy 40–50 tengeralattjárót és annak egész személyzetét feláldozzák, hogy az angol flottát megsemmisíthessék. Így lehet elképzelni. Másként bajosan. 42 hó = 1260 nap = 3 év és 175 nap = 1917. aug[usztus] 1. + 175 nap = 1918. jan[uár] 10–20. közt dőlné meg végképp Anglia hatalma.” *Uo.*, 205.

19 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Csáth Géza betegségről és haláláról*, *Nyugat*, 1919/16–17, 1107.

20 KARINTHY Frigyes, *Csáth Géza*, *Nyugat*, 1919/14–15, 974.

Néhány további reflexiót is érdemes említeni, melyek jóval későbbiek, mint az imént idézett nekrológok. Ez egyáltalán nem meglepő: Csáth kortársi recepciója ugyanis igencsak szegényes, a halála utáni évtizedekben az írásai körüli csend elsősorban annak tudható be, hogy művei egészen a hatvanas évekig nem jelentek meg újra. Amikor azonban megkezdődött szépírói, orvosi munkáinak és naplóinak kiadása, a Csáth művei és élete iránt tanúsított érdeklődés új erőre kapott: olyan irodalmi, filmes és színházi munkák születtek, amelyek Csáth műveire, illetve életére is reflektálnak.

Az első példa kissé kilóg a sorból, hiszen Szász János *Witman fiúk*²¹ című filmjében Csáth alakja nem szerepel. A film Csáth egyik legismertebb novellájának adaptációja, amely azonban nem kizárólag az *Anyagyilkosságot* veszi alapul, hanem motivikus szinten több Csáth-novellára való utalás is megjelent benne. A filmben az *Anyagyilkosság* narratívájától eltérő módon az ismert gyilkossági jelenet előtt nem sokkal masírozó katonák jelennek meg az utcán, ahol a nagyobbik fiú üldögel. Ez arra mutat rá, hogy Szász kitűnően érzékeli: a Csáth által megteremtett világok bizonytalanok és baljóslatúak, és az a benyomásunk támad, hogy ezekben a világokban megtörténhet az, amit egyébként nem tartunk elképzelhetőnek, hogy a gyermekek kutyákat akasztanak fel, megölik az édesanyjukat, és az is lehetséges, hogy kitör a háború. Az ijedten a katonákat bámuló Witman fiú fél, és tele van kétségekkel, saját (és testvére) szörnyű tetteinek végrehajtásában ugyanakkor ez a félelem, ez a nyomasztó érzés sem akadályozza meg.

A második példa Esterházy Péter *Csáth Géza fantasztikus élete* című fikatív életrajza, melyet affirmatív hommage-ként, de a kortársi kritika ironikus, parodisztikus ítélete felől is olvashatunk. A választott textus egy fiktív levél részlete, amelyet Csáth Kosztolányinak címez: „Dide, nagyon nyomorultul vagyok. Egy szar ember vagyok és azért. A fejem is nehéz. Tegnap éjjel *kiszámoltam*, hány p... van a világon. Öregem! Azért ez fantasztikus! Tudniillik az jött ki, hogy rengeteg van! Eszméletlenül sok. Ez örömmel tölt el. Itt a faluban mindenki sír, alig van család, ahonnét ne falt volna ki egy darabot a háború éhes Moloch-ja. Van egy remek kis okos kuvasz kutyánk, akin halálra nevetjük magunkat. (Ha elkezdem hegedülni a Träumereit: érzékenyen, csendesesen és *tercelve!* vonít hozzá. Ilyet még nem láttam. Egy kincs ez a kutya.)”²² Az idézett szöveghelyen, nyilvánvalóan túlzóan, de mégis remekül összpontosul, hogyan írt és gondolkodott Csáth az utolsó éveiben. Az Esterházy-passzus Csáthja – mint ahogyan a naplóíró Csáth is – hullámozó kedélyállapotú, idejét továbbra is lehetetlen számolgatással tölti, miközben a háború szörnyűségeit érzékeli ugyan, de azok már cseppet sem hatják meg, alig reflektál rájuk.

Sokkal pátoszosabb hangvételű Tolnai Ottó 1992-ben megjelent versiklusa, az *árvacsáth* néhány sora. A halál, az elkerülhetetlen vég és örület kinja

21 SZÁSZ JÁNOS, *Witman fiúk*, Bp., Budapest Film, 1997.

22 ESTERHÁZY PÉTER, *Csáth Géza fantasztikus élete* = E. P., *A kitömött hattyú*, Bp., Magvető, 1988, 356. (Kiemelések az eredetiben.)

lengi körbe az életrajzi Csáthtal azonosítható verselbeszélő szavait, melyekből kiolvasható a felismerés, hogy az életét igazán meghatározó háború nem a harcmezőn dült, hiszen Csáth a küzdelmét saját maga ellen vívta: „szeretnék künn a szabadban végezni magammal / rágni közben a füvet / a háború és béke vége felé is van valami fű / noha én egy másik harctéren / a kényszerzubbonyon miért nincs epolett / a kényszerzubbonyra miért nem aggatnak kitüntetések / noha én egy másik harctéren / egy másik harctéren estem el”.²³ Tolnai itt azt mutatja be megrendítően, hogy Csáth valójában jól tudta: saját, belső háborúja eleve bukásra van ítélve, ami – ahogy láthattuk – utolsó naplófeljegyzéseinek néhol beletörődő, néhol ellenálló, de kétségtelenül gyakran megszövegezett felismerése volt.

23 TOLNAI Ottó, *árvacsáth*, Újvidék, Forum–Orpheusz, 1992, 104.

Lo Bello Maya J.

AMIKOR A KRITIKUS POLITIZÁL

Fenyő Miksa közéleti írásai 1916 és 1918 között

Amennyiben elfogadjuk, hogy 1908 és 1914 között a *Nyugat* szerkesztői inkább az esztétikai értékeket, a modern irodalom megteremtését és a legújabb tehetségek felkarolását tartották szem előtt a közéletben zajló ügyek, illetve Magyarország politikai és közgazdasági modernizálódása helyett, magyarázatra szorul tanulmányom főcíme: *Amikor a kritikus politizál*. Esztétikai vagy irodalompolitikai kérdések helyett Fenyő Miksa 1916 és 1918 között publikált írásaira fókuszálva új nézőpontból szeretném megvizsgálni a *Nyugatról* és annak háború előtti szépségkultuszáról alkotott közkeletű véleményt. Célom, hogy Fenyő Miksa közgazdasági és politikai cikkein keresztül bemutassam azt a fordulópontot, amiktől már a színházi kritikák és irodalmi viták mellett közéleti ügyekben is kardoskodott a *Nyugat* kritikus. Ehhez röviden összehasonlítom a lap első évfolyamát az első világháború alatt született évfolyamaival. Azon kívül, hogy tanulmányomban más kontextusba helyezem a *Nyugat* esztétizáló törekvéseit, szeretnék arra is rámutatni, hogyan értelmeződött át a folyóirat támogatása során a mecénatúra fogalma és szerepe a modernkori Magyarországon.

Tény, hogy 1916 előtt ritkán találkozunk nyíltan politizáló cikkekkkel a *Nyugat*-ban, bár arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy Ignotus néha szeretett egy-két csipős megjegyzés erejéig véleményt nyilvánítani az aktuális politikai kérdésekkel kapcsolatban. Tanulmányom szemszögéből különbséget kell tenni az 1910-es évfolyamban található *A politika mögül* alcímet viselő rovat és az 1916-os, immár főcímként szereplő, önálló *A politika mögül* rovat között. Az 1910-es rovatot csupán a cím szempontjából tekintem az 1916-os rovat elődjének, mivel politikai tartalmát csak az alcím jelöli meg, és állandó jelleggel nem szerepelt a lap hasábjain. A *Nyugat* 1910-es évfolyamában összesen három írás jelent meg Ignotus tollából¹ a *Jegyzetek* főcímet viselő rovatban. Nem zárható ki az a körülmény sem, hogy az újonnan induló rovat vezetésével – mely a szépirodalmi alkotások után, mégis prominens helyre, a könyvrecenziókat és kritikákat tartalmazó *Figyelő* rovat elé került a lapban – a *Nyugat*

¹ IGNOTUS, *Khuen gróf*, *Nyugat*, 13(1910), II, 928–932.; IGNOTUS, *A politika mögül*, *Nyugat*, 17(1910), II, 1218–1221.; IGNOTUS, *Népies politika*, *Nyugat*, 19(1910), II, 1376–1381. Azon kívül, hogy az alcím mellett *A politika mögül* cím Ignotus egyik cikkének címeként is szerepelt, az új rovat meglehetősen vegyes jellegét jelzi, hogy a *Népies politika* című írás színbírálatot is tartalmaz a komédiás, Harry Lauder egyik fellépéséről.

szerkesztői valószínűleg nagyobb teret szándékoztak biztosítani Ignótus ambícióinak, miközben a háttérben még folytatódott a kardoskodás Hatvany Lajos, Ignótus és Osvát Ernő között a lap tényleges szerkesztéséért.² Bár Ignótus írásai ebben a rovatban kétségtelenül hozzászóltak a napi politikában forgó témákhoz, jellegük nem utal arra, hogy az 1910-es rovat mögött állt volna bármilyen konkrét és következetes módon képviseltetett politizáló szándék, illetve koncepció. Az a tényező, hogy Ignótus első rovatcikke (*Khuen gróf*) után Hatvany Lajos „legigazibb barátsággal” írt levelét³ közzétették „Kedves Ignótusom!”-hoz, ezt követően pedig a *Figyelő* rovat első cikkében olvashatjuk Halász Imre részletes méltatását Ignótus édesapja, Veigelsberg Leó síremlékének leleplezéséről,⁴ még inkább arra enged következtetni, hogy az 1910-es rovat legfeljebb irodalompolitikai célokat szolgált.

Praktikus okok miatt is érthető, hogy 1916 előtt nem szerepelt önálló rovatként az *A politika mögül* a *Nyugat*ban, mivel a folyóirat számára csak 1916 októberében került letétbe a törvény által előírt 20 000 koronás óvadék, amely nélkül nem lehetett volna nyíltan politikai jellegű írásokat közölni. Ennek ellenére nem értek egyet azzal, hogy az 1916 előtti *Nyugat* ne folytatott volna egyfajta indirekt, mégis következetesnek mondható lobbizást bizonyos közügyek mellett. Vizsgálatomban az 1916-os időpontot nem a politizálás kezdetének tekintem a *Nyugat* életében, hanem inkább az addigi törekvések nyílt vállalásának. Az elemezni kívánt időszak kezdőpontja 1908 januárja, a *Nyugat* első számának megjelenési ideje. Mielőtt reflexszerűen görcsbe rándulna az olvasó gyomra e dátum és a vele kapcsolatos „a Nyugat hőskorszakáról” alkotott legendák érettségiűzű ismétlésétől tartva, megnyugtatóként azonnal felhívom a figyelmet a Magyar Királyi Államvasutak Téli Menetrendjére, amely először a lap második számában, 1908. január 16-án jelent meg Ady *Vér és arany* és Ignótus *Olvadás közben* című kötetének hirdetése mellett. Bár a *Nyugat* 4. számából – logikus okok miatt – eltűnt a vasút téli menetrendje a folyóirat hasábjairól, a következő évfolyamokban újra előbukkant. Szívesen eljátszom ugyan a gondolattal, hogy Babitsnak, Kosztolányinak vagy Fenyő Miksának éppen ezeket az oldalakat nézegetve tárult „lelki szemei elé” – a Keleti pályaudvarról 6.55-kor Rómába induló 1004-es számú gyorsvonat menetrendi adatait látván – a vonatút imádott Itáliájuk felé, első olvasatra mégis úgy véltem, hogy a tájékoztatási célokon túl a vasúti menetrend jelenléte a lapban legfeljebb szimbolikus módon jelezhetette volna, hogy a Kelet népe Nyugat felé indult. Tanulmányomban a továbbiakban részletesebben is kifejtem, hogyan utal(hat) – véleményem szerint – ez a menetrend bizonyos gazdasági és politikai célokra is.

2 BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000, 27–28.

3 HATVANY Lajos, *Nyílt levél Ignótushoz*, *Nyugat*, 13(1910), II, 932–933.

4 HALÁSZ Imre, *Veigelsberg Leo*, *Nyugat*, 13(1910), II, 934–936.

Magyar Királyi Állam-

A vonatok INDULÁSA Budapest keleti pályaudvarról

Érvényes 1907. október 1-től.

D é l e l j á r						D e l j á r					
vonat- szám	óra	perc	vonat- szám	óra	perc	vonat- szám	óra	perc	vonat- szám	óra	perc
228	6	10	1001	10	05	1002	10	05	1003	10	05
1202	7	00	1004	10	10	1005	10	10	1006	10	10
905	7	00	1007	10	15	1008	10	15	1009	10	15
302	7	15	1010	10	20	1011	10	20	1012	10	20
903	7	15	1013	10	25	1014	10	25	1015	10	25
604	7	35	1016	10	30	1017	10	30	1018	10	30
1202	7	40	1019	10	35	1020	10	35	1021	10	35
19	7	45	1022	10	40	1023	10	40	1024	10	40
408	7	40	1025	10	45	1026	10	45	1027	10	45
516	7	45	1028	10	50	1029	10	50	1030	10	50
1002	7	50	1031	10	55	1032	10	55	1033	10	55
906	8	00	1034	10	00	1035	10	00	1036	10	00
1508	8	10	1037	10	05	1038	10	05	1039	10	05
1406	8	30	1040	10	10	1041	10	10	1042	10	10
409	8	05	1043	10	15	1044	10	15	1045	10	15
305	8	00	1046	10	20	1047	10	20	1048	10	20
306	8	20	1049	10	25	1050	10	25	1051	10	25
2	8	30	1052	10	30	1053	10	30	1054	10	30
841	11	15	1055	10	35	1056	10	35	1057	10	35
			1058	10	40	1059	10	40	1060	10	40
			1061	10	45	1062	10	45	1063	10	45
			1064	10	50	1065	10	50	1066	10	50
			1067	10	55	1068	10	55	1069	10	55
			1070	10	00	1071	10	00	1072	10	00
			1073	10	05	1074	10	05	1075	10	05
			1076	10	10	1077	10	10	1078	10	10
			1079	10	15	1080	10	15	1081	10	15
			1082	10	20	1083	10	20	1084	10	20
			1085	10	25	1086	10	25	1087	10	25
			1088	10	30	1089	10	30	1090	10	30
			1091	10	35	1092	10	35	1093	10	35
			1094	10	40	1095	10	40	1096	10	40
			1097	10	45	1098	10	45	1099	10	45
			1100	10	50	1101	10	50	1102	10	50
			1103	10	55	1104	10	55	1105	10	55
			1106	10	00	1107	10	00	1108	10	00
			1109	10	05	1110	10	05	1111	10	05
			1112	10	10	1113	10	10	1114	10	10
			1115	10	15	1116	10	15	1117	10	15
			1118	10	20	1119	10	20	1120	10	20
			1121	10	25	1122	10	25	1123	10	25
			1124	10	30	1125	10	30	1126	10	30
			1127	10	35	1128	10	35	1129	10	35
			1130	10	40	1131	10	40	1132	10	40
			1133	10	45	1134	10	45	1135	10	45
			1136	10	50	1137	10	50	1138	10	50
			1139	10	55	1140	10	55	1141	10	55
			1142	10	00	1143	10	00	1144	10	00
			1145	10	05	1146	10	05	1147	10	05
			1148	10	10	1149	10	10	1150	10	10
			1151	10	15	1152	10	15	1153	10	15
			1154	10	20	1155	10	20	1156	10	20
			1157	10	25	1158	10	25	1159	10	25
			1160	10	30	1161	10	30	1162	10	30
			1163	10	35	1164	10	35	1165	10	35
			1166	10	40	1167	10	40	1168	10	40
			1169	10	45	1170	10	45	1171	10	45
			1172	10	50	1173	10	50	1174	10	50
			1175	10	55	1176	10	55	1177	10	55
			1178	10	00	1179	10	00	1180	10	00
			1181	10	05	1182	10	05	1183	10	05
			1184	10	10	1185	10	10	1186	10	10
			1187	10	15	1188	10	15	1189	10	15
			1190	10	20	1191	10	20	1192	10	20
			1193	10	25	1194	10	25	1195	10	25
			1196	10	30	1197	10	30	1198	10	30
			1199	10	35	1200	10	35	1201	10	35
			1202	10	40	1203	10	40	1204	10	40
			1205	10	45	1206	10	45	1207	10	45
			1208	10	50	1209	10	50	1210	10	50
			1211	10	55	1212	10	55	1213	10	55
			1214	10	00	1215	10	00	1216	10	00
			1217	10	05	1218	10	05	1219	10	05
			1220	10	10	1221	10	10	1222	10	10
			1223	10	15	1224	10	15	1225	10	15
			1226	10	20	1227	10	20	1228	10	20
			1229	10	25	1230	10	25	1231	10	25
			1232	10	30	1233	10	30	1234	10	30
			1235	10	35	1236	10	35	1237	10	35
			1238	10	40	1239	10	40	1240	10	40
			1241	10	45	1242	10	45	1243	10	45
			1244	10	50	1245	10	50	1246	10	50
			1247	10	55	1248	10	55	1249	10	55
			1250	10	00	1251	10	00	1252	10	00
			1253	10	05	1254	10	05	1255	10	05
			1256	10	10	1257	10	10	1258	10	10
			1259	10	15	1260	10	15	1261	10	15
			1262	10	20	1263	10	20	1264	10	20
			1265	10	25	1266	10	25	1267	10	25
			1268	10	30	1269	10	30	1270	10	30
			1271	10	35	1272	10	35	1273	10	35
			1274	10	40	1275	10	40	1276	10	40
			1277	10	45	1278	10	45	1279	10	45
			1280	10	50	1281	10	50	1282	10	50
			1283	10	55	1284	10	55	1285	10	55
			1286	10	00	1287	10	00	1288	10	00
			1289	10	05	1290	10	05	1291	10	05
			1292	10	10	1293	10	10	1294	10	10
			1295	10	15	1296	10	15	1297	10	15
			1298	10	20	1299	10	20	1300	10	20
			1301	10	25	1302	10	25	1303	10	25
			1304	10	30	1305	10	30	1306	10	30
			1307	10	35	1308	10	35	1309	10	35
			1310	10	40	1311	10	40	1312	10	40
			1313	10	45	1314	10	45	1315	10	45
			1316	10	50	1317	10	50	1318	10	50
			1319	10	55	1320	10	55	1321	10	55
			1322	10	00	1323	10	00	1324	10	00
			1325	10	05	1326	10	05	1327	10	05
			1328	10	10	1329	10	10	1330	10	10
			1331	10	15	1332	10	15	1333	10	15
			1334	10	20	1335	10	20	1336	10	20
			1337	10	25	1338	10	25	1339	10	25
			1340	10	30	1341	10	30	1342	10	30
			1343	10	35	1344	10	35	1345	10	35
			1346	10	40	1347	10	40	1348	10	40
			1349	10	45	1350	10	45	1351	10	45
			1352	10	50	1353	10	50	1354	10	50
			1355	10	55	1356	10	55	1357	10	55
			1358	10	00	1359	10	00	1360	10	00
			1361	10	05	1362	10	05	1363	10	05
			1364	10	10	1365	10	10	1366	10	10
			1367	10	15	1368	10	15	1369	10	15
			1370	10	20	1371	10	20	1372	10	20
			1373	10	25	1374	10	25	1375	10	25
			1376	10	30	1377	10	30	1378	10	30
			1379	10	35	1380	10	35	1381	10	35
			1382	10	40	1383	10	40	1384	10	40
			1385	10	45	1386	10	45	1387	10	45
			1388	10	50	1389	10	50	1390	10	50
			1391	10	55	1392	10	55	1393	10	55
			1394	10	00	1395	10	00	1396	10	00
			1397	10	05	1398	10	05	1399	10	05
			1400	10	10	1401	10	10	1402	10	

tek pontos közvetítését, a technológiai fejlődés velejárójaként megjelent a sztenderd idő fogalma. Mivel az európai kormányok nem tettek semmit az időszámítás uniformizálásának érdekében, gyakran megesett, hogy más volt a helyi idő, mint a technológiai egységesítés miatt bevezetett sztenderd idő. Bár Európa vasúttársaságai elsőként alkalmazták a sztenderd időt, a helyi idő megmaradása jelentős akadályt gördített a vasúti menetrendek kialakítása elé. Ez a furcsa helyzet 1912-ig tartott, az International Conference on Time megrendezéséig, ahol a világ tudósai megegyeztek annak a módszernek az alkalmazásában, amely lehetővé tette a telegráfon közvetített pontos időjelek meghatározását világszerte.⁶ Aki 1908-ban a Keleti pályaudvaron felszállt a római gyorsra, annak számolnia kellett azzal a körülménnyel, hogy a vasúti kocsiban valószínűleg más időszámítás működik, mint a pályaudvaron kívül, Budapesten. Két évvel 1912 után, amikor kitört az első világháború, a sztenderd idő tette lehetővé Moltke tervének megvalósítását, azaz a német hadsereg katonáinak tervszerű harctérre indítását a pontos vasúti menetrend segítségével. Kultúrtörténeti szempontból a *Nyugat*ban közölt vasúti menetrendek a modern irodalmat az idő fogalmi átalakulásával kapcsolják össze, a globalizálódásával, és annak technológiai, pszichológiai, társadalmi és történelmi következményeivel.

2. kép. Ady Endre éves Magyar Királyi Államvasutak bérletjegye 1912-ből

Véleményem szerint jelentősége van annak is, hogy a *Nyugat* a Magyar Királyi Államvasút menetrendjét közölte. A kiegyezés utáni évtizedekben a magyar állam kiemelt szerepet vállalt a vasutak fejlesztésében, hiszen a kereskedelem és az ipar terén Ausztria monopóliumot szerzett Magyarországon, ahol a közlekedési rendszer elmaradottsága miatt a magyar vállalatok képtelenek bizonyultak a tengeren túlra exportálni termékeiket. A magyar-

⁶ Stephen KERN, *The Culture of Time and Space. 1880–1918*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1994, 14.

országi vasutak többnyire osztrák eredetű magántársaságok kezében voltak, a szállítási árakat ezek a társaságok kényük-kedvük szerint módosították. A magyar iparra nézve újabb csapást jelentett az a körülmény, hogy a Monarchia védővámrendszerét vezetett be az osztrák ipar védelmének érdekében.

3. kép. A sztenderd idő megjelenése Budapest utcáin.
Hoser Viktor órásmester műve 1912-ben került a Múzeum körútra.

Ennek következtében külföldi iparcikkek alig jöhettek be a Monarchia közös vámterületére, így Magyarország iparágai sem jutottak a megfelelő forrásokhoz.⁷ Mivel a magyar ipar még nem volt képes önállóan kielégíteni a magyar fogyasztók szükségleteit, a magyar vásárlók többnyire kénytelenek voltak osztrák termékeket vásárolni. Az Országos Iparegyesület igazgatója, Mudrony Soma buzdítására 1875. május 30-án a magyar kormány módosításokat kért az osztrák kormánytól a vámszövetségi törvényben. Ezzel a kéressel végre elérte célját a gyáriparosok több évtizedes törekvése, mindaddig ugyanis kívülről igyekeztek nyomást gyakorolni a magyar kormányra annak érdekében, hogy a magyar ipar ne szűnjön meg legfőbb versenytársa, az osztrák ipar és a Monarchia vámtarifáinak nyomására. Fontos megemlíteni, hogy 1876-ban

⁷ Furó Mihály, *A magyar gyáripar története: A gyáripar kialakulása az első állami iparfejlesztési törvényig*, I. Bp., Pesti Lloyd Társulat, 1944, 361.

a magyar állam jogi felhatalmazást kapott a magán-vasúttársaságok tulajdonában levő vasutak államosítására. Az 1888-as év újabb mérföldkövet jelentett a magyar gyáripar fejlesztésében, hiszen ekkor jött létre az első magyar állami iparfejlesztési törvény, amelynek értelmében magyar cégek előnyt ugyan nem élvezhettek a közszállítások terén (mivel ez a lépés kiélezte volna a helyzetet Ausztriával), az újonnan alakuló iparvállalatok számára azonban a törvény széles körű adózási kedvezményeket biztosított.⁸ Az első világháború kitörésekor a történelmi Magyarország területén levő 22 200 kilométeres vasúthálózatból 18 933 kilométer állt a Magyar Királyi Államvasút tulajdonában. Azt, hogy a *Nyugat* kizárólag a Magyar Királyi Államvasút menetrendjét közölte a Császári és Királyi Vasút menetrendje helyett, egyfajta állásfoglalásnak is tekinthetjük a magyar ipar és a magyar vasút ügyében. Bár a *Nyugat* nem politizált nyíltan, reklámjai mégis nyilvánvalóvá tették, hogy gazdaságpolitikai kérdésekben a magyar gyárak és kisiparosok mellett áll. 1908-tól kezdve az egyre nagyobb mennyiségben megjelenő hirdetések között nemigen találunk olyanokat, amelyek osztrák vagy más külföldi eredetű terméket reklámoznának. Érdekes a *Nyugatban* közölt reklám- és képanyagot röviden összevetni a Herczeg Ferenc által szerkesztett lappal, az *Új Időkkel*, ahol a magyar termékek mellett szép számmal megjelentek az osztrák gyártmányú árut hirdető reklámok is. Hirdetésein kívül az *Új Idők* feltűnő rendszerességgel közölt számos fényképet Ferenc Józsefről és az uralkodócsalád többi tagjáról, ami nem hagy kétséget a lap monarchista kötődései felől. Herczeg Ferenc lapjával ellentétben a *Nyugatban* található fényképek vagy illusztrációk jellemzően szépművészeti alkotásokat ismertettek meg az olvasókkal. A trónörökös, Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának hírére a lap egész oldalas, gyászkeretes nekrológgal helyettesítette az általában első oldalon szereplő folytatásos regényt,⁹ ami jelentős különbséget mutat a *Nyugatban* közölt hátsó oldalon található, kis méretű és csupán tájékoztató jellegű gyászjelentéshez képest.¹⁰ Annak ellenére, hogy irodalmi folyóiratként a *Nyugat* feltételezhetően más piacot, illetve olvasóközönséget célozott meg a szépirodalmi és képeslapként ismert *Új Időkhöz* képest, a két periodika összehasonlítása rámutat arra, hogy a hirdetések, fényképek és illusztrációk egyfajta pillanatfelvételt örökítenek meg az adott lap aktuális politikai és közgazdasági beállítottságát illetően.

Amikor az első világháború előtti hirdetési eszközöket és szokásokat vizsgáljuk, érdemes néhány szót ejteni a védjegy mint fontos, piacot teremtő eszköz szerepéről. A *Magyar Iparban*, az Országos Iparegyesület heti közlönyében található védjegy – „Hemorroidális és arany-ér betegségeknél rendkívüli szolgálatot tesz a Hermandol-closetpapiros mely kitűnő antiszeptikus, desinficizáló és

⁸ *Uo.*, 376.

⁹ *Az Új Idők az első világháború alatt (1914–1918)*, szerk. Kádár Judit, Bp., OSZK, 2018, 67.

¹⁰ Lásd bővebben LO BELLO MAYA J., „Kik ellenünk küzdenek” – 1914 a *Nyugatban* = *Emlékezés egy nyár-éjszakára. Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 59–66.

légtisztítószer. Ezenfölül tiszta magyar gyártmány. Tessék az alábbi védjegyre ügyelni! Ez a védjegy minden dobozon alkalmazva van. Ennek a papirosnak egy házból sem szabad hiányoznia”¹¹ – hirdetésének gyökerei például visszanyúlnak egészen a Kossuth Lajos és Széchenyi István nevéhez kötődő védegyleti mozgalomig. Az akkori, tulajdonképpen fogyasztóvédelmi mozgalom során Kossuth arra hívta fel a magyar vevők figyelmét, hogy cselekedjenek Ausztria gazdaságpolitikája ellen, azáltal, hogy magyar termékeket vásárolnak a gazdasági élet magyarosodásának érdekében. Bár a Védegylet 1844-ben átalakult Kereskedelmi Társasággá, később pedig az 1845-ben alakult Magyar Iparműraktár Egylet elődjévé vált, e szervezetek viszonylag rövid idejű működése mögött áll az is, hogy a védegyleti mozgalom jóval nagyobb hatással volt az akkori magyar társadalomra, mint az iparra.¹² Miközben Magyarország gyártulajdonosai csekély hatást gyakorolhattak az ország törvényhozására, a reklámozás közvetlen kapcsolatot teremtett a gyártó és a fogyasztó között: a 20. század eleji lapokban közölt reklámanyagban sűrűn megjelenik a védjegy alkalmazása és az adott termék eredete (mint például a 4. képben található „Magyar Törölógummi” hirdetésén a *Nyugat* 1918-as számában). Számos egyéb példa mellett a bécsi, Julius Herbabny által gyártott „Mész-vas-szörp”-öt hirdető és „Schutz-Marke”-val rendelkező reklám az *Új Idők* 1908. január 1-én megjelent számában arra utal, hogy az osztrák gyárak hasonló módon igyekeztek ellátni terméküket védjegyekkel.¹³

4. kép. Hirdetések a *Nyugat* 1908. március 16-i számában

11 Magyar Ipar, 34(1903), 831. 1902-ben Gelléri Mór szerkesztette a *Magyar Ipar* című heti közlönyt, amely vasárnaponként jelent meg az Országos Iparegyesület lapjaként.

12 Futó, i. m., 238–242.

13 *Új Idők*, 1(1908), 24.

Tény, hogy vasúti menetrendek a kor más kiadványaiban is megjelentek. 1908-ban például a *Vasárnapi Ujság* 55. évfolyamában szintén rendszeresen közölték a Magyar Királyi Vasutak téli menetrendjét,¹⁴ amellet, hogy a Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyára, illetve a Dávid Károly és Fia Doboz- Papír- és Szabad Fémkapocsgyára¹⁵ is tett közzé hirdetéseket hasábjaiakon, ahol a reklámanyag magyar nyelven jelent meg. A *Vasárnapi Ujságban* – a *Nyugat* 1908 és 1911 között megjelent reklámanyagához képest – jóval kevesebbet hirdettek a gyárak: az említett oldalon például ezek aránya 10:2 az egyéb reklámtípusok javára. Érdekességként említem a *Nyugat* 1908-as 15. számában található hirdetést a hadiszállítványozással kapcsolatban, amelyben jelzik, hogy további részletes tájékoztatást a *Budapesti Közlöny*, a *Narodne Novine* és a *Magyar Ipar* hasábjain találnak majd az olvasók: „Értesítés. A közös hadügyminisztérium az 1908. július 16-án kelt Abt. 13, 1134. számú leírata szerint a lábbelit és a különféle bőrnemű felszerelési cikkeket a cs. és kir. hadsereg számára kisiparosoktól szándékozik beszerezni. Az ajánlatok szeptember hó 7-ig a kereskedelmi és iparkamarákhoz nyújtandók be. A közelebbi adatokat a közös hadügyminisztériumnak a »Budapesti Közlöny« és a horvát-szlavon hivatalos lapnak (*Narodne Novine*) 1908. július 31-én, továbbá a »Magyar Ipar«-nak körülbelül három nappal később megjelenő számában teljes tartalma szerint közzétett hirdetése tartalmazza, amely azonkívül a katonai területi parancsnokságok hadbiztosságainál, a brünni, budapesti, a Graz melletti göttingi és wieni (kaiser-ebersdorfi) katonai ruhatároknál és az összes kereskedelmi és iparkamaráknál is megtekinthető. Budapest, 1908. július 23. A cs. és kir. 4. hadtest hadbiztossága.”¹⁶ Az iparkamarák közvetítő szerepe indokolja a kisiparosok részvételét az olyan, főleg nagyiparosokból álló szervezetekben, mint amilyen a GyOSz (Magyar Gyárosok Országos Szövetsége) is volt. A lapokban közölt reklámok, vasúti menetrendek, fényképek vagy illusztrációk külön-külön nem bírnak nagy jelentőséggel, összességükben azonban hozzájárulhatnak az adott lap profiljának formálásához. A *Nyugat* esetében nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényezőt sem, hogy Fenő Miksa GyOSz-beli és *Nyugat*-beli munkássága közvetlen kapcsolatot kovácsolt a kor gazdasági és irodalmi színterei között.

A védjegy és a bécsi kirendeltségük hirdetése mellett arra is nyílt lehetőségük az osztrák kötődésű árusoknak, hogy „császári és királyi udvari szállító”-ként is feltüntessék gyártmányukat (ahogyan az 5. képen látható Arnheim S. I. Tresorgyár is tette). A *Nyugat* 1908 és 1911 között megjelent hirdetéseit vizsgálva Veszelzski Ágnes megjegyzi, hogy „»a kir. és cs.«, »udvari«, »úri« a mintaadó referenciacsoportok a rendszerint középosztálybeli vásárlók számára. Az udvari szállítói cím a megbízhatóság látszatát erősíti”.¹⁷ Azon kívül,

14 Lásd A Magyar Királyi Vasutak téli menetrendje, *Vasárnapi Ujság*, 50(1908), 1026.

15 *Vasárnapi Ujság*, 24(1908), 498.

16 *Nyugat*, 15(1908).

17 VESZELZSKI Ágnes, *A Nyugat folyóirat hirdetésszövegei 1908 és 1911 között*, <http://lepika.web.elte.hu/doktor/VeszelszkiAgnes.pdf> [2020. 02. 28.]

hogy „a császári és királyi udvari szállító”-féle felirat, illetve annak rövidített („kir. és cs.”, illetve „cs. és kir.”) változata imponáló lehetett a kor vevői számára, piacgazdasági stratégiát is látni vélek a „kir. és cs.” felirat mögött: az „arany középutat” követni a magyar és osztrák ipar közötti feszült helyzetben. Ennek bizonyításaképpen érdemes összevetni a Magyar Ruggyantagvár és az Arnheim Tresorgyár hirdetéseit, ahogyan a *Magyar Iparban*, illetve a *Nyugatban* megjelentek. 1904-ben a Ruggyantagvár hirdetése a *Magyar Iparban* a következő módon figyelmeztette vevőit: „Aki magyar gyártmányt keres, ügyeljen a cserkoszoruba foglalt »magyar labda« szavakból álló védjegyre, nehogy magyar felírásos, külföldi árut kapjon.”¹⁸ A Ruggyantagvár 1908-ban megjelent hirdetése hasonlóképpen hangsúlyozza védjegyét és terméke magyar eredetét, immár a *Nyugatban*: „Magyar Törlőgummi. Ez a magyar

ARNHEIM S. I.

CS. ÉS KIR. UDV. SZÁLLÍTÓ
Ő FELSÉGE A NÉMET CSA-
SZÁR ÉS A POROSZ KIRÁLY
:: UDVARI MŰLAKATOSA ::

A KONTINENS LEGRÉGIBB PÉNZ-
SZEKRÉNY- ÉS TREZOR-GYÁRA

GYÁR ÉS IRODA:
BUDAPEST, V., ÁRBOCZ-U. 3. SZ.
TELEFON 44—43.

MINTARAKTÁR:
BUDAPEST, V., ERZSÉBET-TÉR 17.
TELEFON 39—46.

GYÁRT: PÁNCÉLSZEKRÉNYE-
KET, PÁNCÉLSZOBÁ-
KAT, SAFE DEPOSITEKET, TAKA-
RÉKPÉNZTÁRI SAFE REKESZKET,
PÉNZ- ÉS DOKMÁNY-SZEKRÉNYEKET
ÉS MINDEN E SZAKMÁBA VÁGÓ
:: CIKKEKET ::

5. kép. Az Arnheim S. I. Tresorgyár hirdetése a *Nyugatban*

¹⁸ Magyar Ipar, 1(1904), 23.

gummi jegye. Magyar diák csak ezt vegye!” Ezzel ellentétben az Arnheim Tresorgyár meglelégszik nevének egyszerű feltüntetésével a *Magyar Ipar* 1904-es számában,¹⁹ miközben büszkén utal „cs. és kir.” voltára a *Nyugatban*.

A továbbiakban *Az Est* című politikai napilapban található reklámanyagból veszek példákat.²⁰ A kor legsikeresebb publicisztikai vállalkozásaként ismert napilap, *Az Est* Miklós Andor szerkesztésében 1910-től haladó szellemű volt, mégis mérsékelt hangvételű és leginkább politikailag független. Móríc Zsigmond mellett Herczeg Ferenc is *Az Est* rendszeres munkatársai közé tartozott, ami azt jelzi, hogy a napilap képes volt a kor ellentétes „táborai” között is hidat alkotni. A szerény betűmértékben közölt „császári és királyi szállító” cím kivételével a lap 1914-es számaiban látható hirdetések feltűnően nem irányítják az olvasó figyelmét a magyar, illetve osztrák piac fogyasztóvédelmi kérdései felé. Az is tény, hogy *Az Est*ben túlnyomórészt magyar eredetű termékek szerepelnek, legalábbis a vállalatok címének alapján ítélve.

További érdekesség *Az Est* „Szórakozóhelyek”-et hirdető, egész oldalas reklám-„rovata”, ahol a *Nyugat* is hirdetést tett közzé a következő számában induló Móríc-regényről, az *Élet a keresztenről*.²¹ A *Nyugat* hirdetése *Az Est*ben arra engednek következtetni, hogy a folyóirat igyekezett szélesebb körben is – és nem csupán szépirodalmi vájtfulúék számára – reklámozni magát. Bár a jelenlegi vizsgálat nem kísérletezik azzal, hogy feltárja a *Nyugat* kapcsolatát a kor összes sajtótermékével, a reklámozási szokások és a hirdetések típusai fontos adalékot jelenthetnek a *Nyugat* célzott olvasóközönségének meghatározásában is, ezért ez a terület további kutatásra érdemes lehet.

Visszatérve az 1916-ban letétbe helyezett 20 000 koronás óvadékhoz, megállapíthatjuk, hogy a *Nyugat* valószínűleg nem saját előfizetéseiből teremtette elő ezt a mai mércével nagyjából 24 millió forintnyi összeget. A *Nyugat Kiadó története* című kötetében Buda Attila részletesen tárgyalja a folyóirat pénzügyi vergődéseit 1908-as indulásától kezdve, amikor támogatása főleg Hatvany Lajos nevéhez fűződött.²² Bár Hatvany szerepét nem vitatom, nem felejtethetjük el, hogy ő maga is utalt arra: nem rendelkezett önálló pénzforrásokkal, hanem édesapja, a GyOSz-alapítótag Hatvany-Deutsch Sándor jóindulatától függött.²³ A Hatvany-kapcsolaton kívül figyelemre méltó, hogy már az 1908-as évfolyam március 1-i számától kezdve megjelennek magyar gyárak

19 Magyar Ipar, 6(1904), 139.

20 Az Est, 1914. ápr. 1., 12. Mivel elemzésemben a korabeli lapokban megjelent reklámanyag mellett a Osztrák–Magyar Monarchia trónörökös halálhírének közlés módját is alkalmazom a periodika gazdasági és politikai irányultságának feltáráshoz, fontos megemlíteni, hogy *Az Est* első oldalán, nagybetűs főcímmel közölte a hírt 1914. június 20-án: *A trónörökös pár politikai gyilkosság áldozata*. Az Est, 154(1914), 1.

21 Az Est, 1914. ápr. 1. 12.

22 BUDA, i. m., 18.

23 Uo., 20. A szerző Hatvany széljegyzetként szereplő mondatát idézte Hatvany Lajos 1909. október 28-án Ignotusnak írt leveléből: „Anyagilag nem voltam független, apám miatt nem vállalkozhattam »a kisebb méretű széchenyiségre«”. *Levelek Hatvany Lajoshoz*, szerk. HATVANY Lajosné, Bp. Szépirodalmi, 1967, 623.

hirdetése is a *Nyugatban*. Buda Attila és Fráter Zoltán alátámasztották, hogy a GyOSz szerepet vállalt a *Nyugat*²⁴ és annak könyvkiadója támogatásában. Köztudott, hogy Fenyő Miksa a GyOSz egyik munkatársa volt, aki előbb a sajtóügyi osztályon és a *Magyar Gyáripar* című lap szerkesztőjeként dolgozott, majd 1917 és 1935 között ügyvezető igazgatóként is folytatta munkáját a GyOSz-nál. Mivel a *Nyugat* szerkesztői közül leginkább Fenyő Miksa foglalkozott a lap pénzügyeivel, az ő kapcsolatrendszerének megismerése újabb szempontokból teszi lehetővé a folyóirat intézménytörténetének vizsgálatát. A következő adatgyűjtés szemlélteti, hogy 1908 és 1911 között mely gyárak hirdették termékeiket a *Nyugatban*.

1. táblázat

Évfolyam	Vállalat/Termék vagy iparág	Reklámok száma	Egyéb, az ipari v. pénzügyi világhoz kötődő hirdetések száma
1908	Schmidt Viktor és fiai/cukoráru és biskuit-gyár	12	Vonatmenetrend: 3 Hadi szállítmányozás: 8
	Fürst Jakab és fiai/kartonnyomó ipar	6	
	Körting B./motorgázfejlesztő telepek és motorok	7	
	Kurzweil János és Tsa./nyomdai festék és hengeranyag gyár	4	
	Teudloff K. és Dittrich T./gépgyár	13	
	Podvinecz és Heisler/malomépítészeti és gépgyár	1	
	Phönix automobile művei	6	
	Magyar Ruggyantaárugyár	14	
	Arnheim S. J. Tresorgyár	4	
	Salamon Jakab és Tsa./szén és koksztárolási és ipari célokra	1	
	Turul gyertyagyár	1	
	Franck gyár/kávépótlék	1	

24 FRÁTER Zoltán, *A Szövetség szelleme: A Nyugat mecénásai a GyOSz-ban*, MGYOSZ-Könyvek, II, Bp., Kner Nyomda, 1996.

Évfolyam	Vállalat/Termék vagy iparág	Reklámok száma	Egyéb, az ipari v. pénzügyi világhoz kötődő hirdetések száma
1909	Turul gyertyagyár	4	Hadi szállítványozás: 5 Meghívás vállalati/ banki közgyűlésre: 1
	Salamon Jakab és Tsa./szén és kokszt háztartási és ipari célokra	12	
	Magyar Rugszantááruyár	18	
	Arnheim S. J. Tresorgyár/széf	6	
	Teudloff K. és Dittrich T./gépgyár	13	
	Schmidt Viktor és fiai/cukoráru és biskuit-gyár	8	
	Pataky Vilmos/szabadalmaztató és védjegyztervező*	6	
	Franck gyár/kávépótlék	5	
1910	Schönfeld/gumiárúk/szivattyúk/ szerelvények	24	Hadi szállítványozás: 7 Meghívás vállalati/ banki közgyűlésre: 5 (16. számában a Nyugat Kiadó első közgyűlését hirdeti.)
	Műszaki szíjgyártó vállalat	11	
	Magyar Rugszantááruyár	10	
	Goldberger Sam. F. és Fiai/karton- és gyapjúnyomó ipartelep	14	
	Roessemann és Kühnemann/ keskenyvágányú vasutak gyára	9	
	Smith és Meynier/papírgyár	11	
	Geszti György/gép- és hengerolajok, bányaszerszámok, bányagépek	21	
	„Standard” Műszaki Kereskedelmi Rt.	9	
	Franck gyár/kávépótlék	1	
	Egyesült Jutagyarak	1	
	M. I. Winter/rugszantááru technikai célokra és „Winterit” lemezek cukorgyártáshoz	9	

Évfolyam	Vállalat/Termék vagy iparág	Reklámok száma	Egyéb, az ipari v. pénzügyi világhoz kötődő hirdetések száma
1911	Egyesült Jutagyardak	1	Hadi szállítmányozás: 6 Meghívás vállalati/ banki közgyűlésre: 7 Hirdetés: malomberen- dezési szabadalom tulajdonosa összekötte- tést keres magyar gyá- rosokkal: 2
	Smith és Meynier/papírgyár	20	
	M. I. Winter/ruggyantaáru technikai célokra és „Winterit” lemezek cukorgyártáshoz	15	
	Roessemann és Kühnemann/ keskenyvágnányú vasutak gyára	13	
	Geszti György/gép- és hengerolajok, bányaszerszámok, bányagépek	22	
	Róth Lajos Gyermekkosci- és kosárfonógyári raktár	14	
	Arnheim S. J. Tresorgyár/széf	7	
	John Kollin és Co./szerszámok ipari és háztartási célokra	6	
	Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt.	3	

* Pataky Vilmos valószínűleg nem volt gyártulajdonos, viszont a védjegyeterveztetés és a találmányok szabadalmaztatása hozzátartozik az ipari fejlesztésekhez.

Forrás: Saját adatgyűjtés a *Nyugat* reprint kiadása alapján 1908–1911, Bp., Akadémiai, 1980–1982.

Mint említettem, 1908 előtt is léteztek iparegyesületek Magyarországon, sőt irodalomtörténeti szempontból is érdekes adalék, hogy néhány nagyiparos tollából (Mudrony Soma, Gelléri Mór, Hegedüs Lóránt) is születtek versek és regények. A 19. századi iparegyesületektől eltérően a GyOSz esetében inkább egyfajta egységesülésről beszélhetünk, amelynek köszönhetően összeegyeztethetővé és egybefoghatóvá váltak a különböző iparágak érdekei. A GyOSz struktúráját tekintve remekül össze tudott egyeztetni néhány decentralizált vonást az erősen központosított igazgatással anélkül, hogy a decentralizált elemek lehetetlenné tették volna a szervezet hatékony irányítását. Így a GyOSz egységes módon képviselhette Magyarország vállalatait attól függetlenül, hogy fővárosi, vidéki, nagyipari, illetve kisipari cégekről volt-e szó.²⁵ A GyOSz pluralisztikus, ugyanakkor közös célok érdekében összpontosított felépítésében vélem látni a *Nyugat* működési struktúrájának elődjét. Nem mellékes szempont az sem, hogy a GyOSz csupán gazdasági

²⁵ George DEAK, *The Economy and Polity: Creation of the National Association of Hungarian Industrialists*, New York, Columbia University Press, 1990, 49–52.

alapon válogatta tagságát: a tagok felekezeti, illetve kisebbségi hovatartozása nem jelentett akadályt a részvétel szempontjából.

A *Nyugathoz* hasonlóan a GyOSz szintézise is arra utal, hogy Magyarország gyáriparosai immár olyan osztály tagjaiként tekintettek magukra, amely már létezésénél fogva is jelentősebb képviselőket érdemelt volna a képviselőházban. A *Magyar Ipar* 1905. február 12-i számában dr. Sugár Ignác a következőképpen nyilatkozott a gyárosok politikai helyzetéről: „hazánk iparosvilága nincs azon arányban és súlyban képviselve, amint ezt az ország egyetemes ipari érdekei kívánják; és amint ezt az iparososztály számbeli aránya alapján joggal követelhetné”.²⁶ A cikk szerzője szerint csupán két iparos szerepel a képviselőházban, míg 104 ügyvéd, 2-3 kisbirtokos, 3-4 középbirtokos és „egy csomó volt hivatalnok” kapott ott helyet. Ennek ellenére működése során a GyOSz hivatalosan nem képviselt semmilyen politikai nézetet, hajlandó volt tárgyalásokat folytatni bármelyik kormánnyal, és inkább a magyar termékek hirdetésével, a termékeken található védjegyek megjelenítésével igyekezett a magyar fogyasztókat leszoxtatni az osztrák ipar termékeiről, mint hogy nyílt szembeszállást kísérelt volna meg a Monarchiával. Anthony Giddens elméleteire hivatkozva, a GyOSz jó példaként szolgál a modernizáció formációinak értelmezéséhez. Ahogyan az intézmények egyre jobban eltávolodtak az idő és a tér hagyományos fogalmától, a helyükbe lépő, uniformizált, „megüresedett” dimenziók új formációkat hoztak létre, amelyek eredményeképpen a modern intézmények a korábbi struktúrába való „beágyazatlanságukból” kifolyólag, „disembedded” jellegüknel fogva dinamikus módon és globális szinteken lettek képesek társadalmi változások végrehajtására.²⁷

Véleményem szerint a GyOSz esete rámutat arra is, hogy az intézmények átalakulásával a mecénás szerepe is megváltozott a kulturális élet támogatásában. Hites Sándor meghatározása nyomán feudális vonásokat is magán viselő, mégis kapitalista filantrópiának tartom a GyOSz kapcsolatát a *Nyugattal*.²⁸ 1908-ban a GyOSz ellenezte a Wekerle Sándor által előterjesztett adóreformokat, aktívan lobbizott a magas árak csökkentése érdekében, szenvedett a Balkán államokkal szembeni tarifaháború miatt, és állást foglalt az általános választójog mellett. Röviden: az urbanizáció és iparosodás érdekei védelmében a GyOSz liberálisnak korántsem mondható tagsága gyakran ugyanazon az oldalon állt, mint a korszak progresszív, baloldali értelmiségének tagjai.²⁹ A vámügyek és egyéb gazdasági célok mellett a GyOSz erős lobbitevékenységet folytatott a földbirtokreform, az általános választójog (a nők

²⁶ Dr. SUGÁR Ignác, *Iparosok és az új képviselőház*, *Magyar Ipar*, 8(1905), 160.

²⁷ Anthony GIDDENS, *The Consequences of Modernity*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1990, 20.

²⁸ Elhangzott HITES Sándor, *Philanthrocapitalism, Gift-Patriotism, Philanthrofeudalism: Whose Money Are We Allowed to Take?* című előadásában, a 2018. augusztus 29–31. között tartott Comparative Cultural Studies konferencián, Budapesten.

²⁹ George DEAK, *The Search for an Urban Alliance: The National Association of Hungarian Industrialists [GyOSz] before the First World War = Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*, szerk. Michael K. SILBER, Jerusalem, Magnes Press, Hebrew University, 1992, 214–219.

választójogát is beleértve) és a munkások életvitelének javítása érdekében. E célok elérésére törekedve a GyOSz nemcsak támogatta a *Nyugatot*, de Fenyő Miksa személyén és szerteágazó kapcsolatrendszerén keresztül a legfrissebb információkat jelentethette meg a lap hasábjain.

Jerrold Spiegel szerint a források hálózatszerű összekapcsolódása nemcsak megmagyarázza a modernizációs folyamatok meglehetősen gyors hatását, hanem a pénzen kívül még olyan forrásokat is hálózattá alakított, mint például az információt és annak hatékony megjelentetését.³⁰ A mecénatúra hagyományos formája helyett a GyOSz támogatásáért cserébe nem várta el nevének feltüntetését a *Nyugat* szerkesztőitől, inkább a gazdasági világhoz fűződő ügyek megjelentetésének fórumaként használta a lapot. 1912 novemberében Fenyő Miksa már jelezte a *Nyugat*-ban, hogy „az osztrák–magyar monarchia [...] fegyveresen készül beavatkozni a Balkán államok dolgába”.³¹ 1913-ban, amikor Magyarország gazdasági lendülete megtorpant, *Vámpolitikai készülődések* című cikkében szintén ő illette erős kritikával a német agrárvármok fenntartását.³² Az 1914. január 1-én megjelent számban összefoglalta az 1913-as év gazdasági válságait, miközben bírálta a hivatalos személyek tollából származó – szerinte félrevezető – magyarázatokat a sorozatos krízisekkel kapcsolatban. A háború első napjaiban, a *Nyugat* 1914. augusztus 16-i számában Fenyő túlzott optimizmussal még azt írta, hogy a magyar gazdaság képes lesz a háborúval járó nehézségeket átvészelni,³³ de 1916 októberétől kezdve Ignatiuszal együtt írói fegyverzetük teljes erejével jelentették meg aggodalmaikat a *politika mögül* című rovatban. Míg Ignatius inkább a napi politikát bírálta, és az általános választójog bevezetését sürgette, Fenyő egyre élesebben kritizálta a Monarchia háborús céljait és a magyar földbirtokreformot. Eközben a Babits Mihályról szóló irodalmi portréja³⁴ mellett Andrássy Gyuláról is készített egyfajta politikai portrét.³⁵ Fenyő 1918-ban Vázsonyi Vilmos választójogi törvényjavaslatának védelmére kelt,³⁶ és – Lichnowsky herceg emlékiratainak szövegelemzése alapján – elítélte a német külpolitika azon törekvéseit, amelyek a háborúhoz vezettek.³⁷ A *Nyugat* 1918. augusztus 1-i számában Burián gróf álszent állítását tárgyalta Fenyő a Monarchia békekötési szándékával kapcsolatban,³⁸ az október 1-i számban pedig a békefeltételek konkrét tervét követelte, miközben szembenézett azzal a pokoli lehetőséggel is, hogy a háború elvesztésének komoly következményei lehetnek

30 Jerrold SPIEGEL, *Modernity and Bourgeois Life: Society, Politics and Culture in England, France and Germany Since 1750*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, 7–8.

31 FENYŐ Miksa, *Gazdasági érdekeink a Balkánon*, *Nyugat*, 21(1912), II, 689–691.

32 FENYŐ Miksa, *Vámpolitikai készülődések*, *Nyugat*, 1(1913), I, 55.

33 FENYŐ Miksa, *A háború és a közgazdaság*, *Nyugat*, 16–17(1914), II, 252–254.

34 FENYŐ Miksa, *Babits Mihály*, *Nyugat*, 22(1917), III, 841–844.

35 FENYŐ Miksa, *Gróf Andrássy Gyula*, *Nyugat*, 24(1917), III, 1077–1082.

36 FENYŐ Miksa, *Vázsonyi Vilmos*, *Nyugat*, 4(1918), I, 345–347.

37 FENYŐ Miksa, *Diplomaták*, *Nyugat*, 7(1918), I, 610–611.

38 FENYŐ Miksa, *Burián gróf üzenete*, *Nyugat*, 15(1918), III, 239–240.

Erdélyre és Magyarország északnyugati megyéire nézve, ha a szláv népek összefognak a délszláv egyesítés jegyében.³⁹ Amellett, hogy Fenyő eközben is folytatta irodalomkritikusi tevékenységét a *Nyugat*-ban, gazdasági és politikai írásaiban továbbra is a szövegközpontúság, a politikai nyelvezet elemzése, a szereplők portrészerrű leírása és az események mögött álló pszichológiai indítékok keresése maradtak írói eszközei. Fenyő Miksa 1913 és 1918 között közölt gazdasági és politikai cikkeinek rövid áttekintését követően megállapíthatjuk, hogy ebben az időszakban nemcsak *Nyugat*-beli irodalomkritikusi munkássága vett fontos fordulatot, de nyílttá vált az 1908-ban még indirekt módon, ám a későbbiek során egyre hatékonyabban működő információáramlás, amely a GyOSz és a *Nyugat* közötti kapcsolatot jellemezte.

39 FENYŐ Miksa, *Békefeltételek*, *Nyugat*, 19(1918), III, 524–527.

Széchenyi Ágnes

SCHÖPFLIN ALADÁR ÉS A SZOCIALISTA ESZME,
A FORRADALMAK ÉS TRIANON
A VASÁRNAPI UJSÁG ÍRÁSAI ÉS
IRODALOMTÖRTÉNETE (1937) TÜKRÉBEN

1918 és 1919 a „forradalmak” kétértelműen lelkes, majd zavarodott nem egészen egy évét jelenti, Ady halálát és kultikus utóéletének kezdetét, az ő és sokak, köztük Schöpflin Aladár szülőhelyének idegen államhatárok mögé kerülését.¹ Schöpflin némiképp részt vett az 1918-as és 1919-es polgári radikális mozgalomban, és részese volt a Tanácsköztársaság alatti művelődési, irodalomszervezési akcióknak is. Nem konjunkturális alkalmazkodás volt ez részéről, a *Vasárnapi Ujság* a század első évtizedétől figyelemmel kísérte a szocializmus (szociáldemokrácia) eszméinek változatos jelentkezését, hol a szépirodalomban, hol pedig tudományos munkákban.²

Schöpflin számára semmiféle gondot nem okozott, ha új tematika, idegen világ jelent meg az irodalomban. Szociológiai tájékozódásából és általában is jellemző nyitottságából fakadt a folyton megújulni kész érdeklődés. Ezért is érdekes, hogy mely kritikákban és milyen értékeléssel jelenik meg az „új eszme” a *Vasárnapi Ujság* hasábjain. 1908-ig, a *Nyugat* első hónapjainak végéig kizárólag ez a hetilap volt Schöpflin munkásságának otthona.

1905-ben jelent meg Csizmadia Sándor *Hajnalban* című könyve. „A magyar szocialista mozgalmak szellemi színvonalának jelentékeny emelkedéséről tanúskodik ez a piros borítékba fűzött verseskönyv, melynek szerzője iskolázatlan, paraszti sorból küzdötte fel magát a műveltség oly fokára, mely valóban becsületére válik, s most egyik vezére a szocialistáknak” – írta róla Schöpflin.³ A „kétségtelenül nem mindennapi tehetségű” költő öntudatosan és

1 Néhányan az egykorú irodalomból, akiknek szülővárosa idegen államhatárok mögé került: Vészi József, Tóth Árpád (Arad), Ady Endre (Érindszent), Osvát Ernő (Nagyvárad), Schöpflin Aladár (Maniga), Kosztolányi Dezső (Szabadka), Márai Sándor (Kassa), Herczeg Ferenc (Versec), Bánffy Miklós, Szabó Dezső, Hunyady Sándor (Kolosvár).

2 Farkas Zoltán írja Schöpflin világnézetéről és társadalomszemléletéről: „Emberi felfogása a liberalizmusé volt, individualista volt egész életében, a szabadság híve volt mindig, melyet a szegénység érdekében mégis korlátozni kell. Nem volt úrgyűlölő, mint Móricz Zsiga, de nagyon jól látta [...] végzetes hibáit. Mindig felette állott az élet forgatagának, de jól látta a kifejlődések törvényszerűségét. Körülbelül azt az álláspontot foglalta el, mely az angol Fabian Society körében érvényesült.” FARKAS ZOLTÁN, *Emlékeim*, Új Forrás, 2008/3, 99.

3 A szocialista-kommunista eszmék irodalmi szerepéről lásd SZOLLÁTH DÁVID, *A kommunista aszketizmus esztétikája: A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*, Bp., Balassi, 2011 (Opus – Irodalomtörténeti tanulmányok, 13).

tervszerűen állította költészetét a (még kötőjelesen írt) szociál-demokrata párt szolgálatába. 1894-től a fővárosban működött az eredetileg alföldi nap-számos, először a *Népszava* nyomdájában dolgozott, majd tagja lett a szerkesztőségnek is, valamint a legalitást nyerő párt vezetőségének körébe került. Schöpflin gyengének látja a verseket, és figyelmeztet is: „a költészet nagy dolog arra, hogy egyszerű eszköznek lehessen használni, s Csizmadia verseiben nem egy helyen érezzük azt a zavaró hatást, melyet a politikának a művészetbe való benyomulása okoz. Viszont azonban az a mély együttérzés, mellyel munkás-társai sorsát nézi, sokszor valóban erőteljes, és bárkit megragadó hangokat csal ajkaira. A rajz, melyet az életről nyújt, elfogult és egyoldalú...”. Eszmetörténészek számára apró adalék, hogy már 1905-ben evidenciaként említette Schöpflin a közszájon forgó tételt, amely szerint a szocializmus idegen, a nemzeti gondolattal összeférhetetlen. Ám rögtön cáfolta is a vizsgált anyagon: „nevezetes, hogy bár a párt, melynek szolgálatában áll, ellentétbe helyezkedik a nemzeti eszmével, Csizmadia nem tagadhatja meg magyarságát, az alföldi magyar népből való eredetét”.⁴ Ma már csak úgy őrzi Csizmadia emlékét az irodalmi köztudat, hogy ellenzője volt a „polgári” Ady *Népszavában* való megjelentetésének, mint ezt Ady-monográfiájában Schöpflin is nem egyszer felelegeti. Kisszerűség és dogmatizmus kezdete ez – az egész felől, a nyugatosok és az utókor felől nézve. A tendenciózus költők között említi Schöpflin Peterdi Andort, akinek becsületességét nem, költői kvalitásait viszont annál inkább kétségbe vonja. Versei, írja, „a proletárköltészet tárgy- és hangköréből valók. Sajátságos, de mindenképpen megmagyarázható dolog, hogy a proletár mozgalom, a mai élet egyik legfontosabb eleme, nem tudott magának saját, önmagából lelkedzett költészetet teremteni. Mindössze átvette az eddigi hagyományos költői formákat, és azokba igyekszik beleöltetni a maga különleges mondanivalóit, aminek eredménye az, hogy voltaképpen vagy csak merőben retorikai programköltészetet ad, amely velejében semmiben sem különbözik a régebbi idők politikai költészetétől, vagy pedig egyszerűen érzelmes humanizmussá, a szegények, a küszködők, az elnyomottak sorával való részvételteljes együttérzéssé válik.”⁵

A szocialista gondolatot tárgyaló munka Farkas Pál regénye, *Az imrefalvi leány* és Schöpflinnek erről szóló ismertetése. Farkas Pál érdekes személy, neve kétszer is változott, örökbefogadója Wolfner József, a Singer és Wolfner cég egyik tulajdonosa.⁶ Szociológus volt, számos ideológiatörténeti tanulmány, tudományos publicisztika szerzője, ebben a szerepében még a *Budapesti Szemlének* is közreműködője volt. Regényéről állapítja meg Schöpflin, hogy mint „csaknem minden munkájában van társadalmi tendencia, amelynek

4 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1905/2, 26–27.

5 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1913/14, 280.

6 Farkas [Schlézinger, később átmenetileg Wolfner S.] Pál író, szociológus, ügyvéd 1878-ban született, 14 éves volt, amikor Wolfner József örökebe fogadta. Nevelő- és gyámapja saját kiadójánál jelentette meg összes műveit.

részben politikai, többször azonban szociális az íze. Hajlik a szocializmus felé, rokonszenves alakjai nagyjából ennek híveiből valók, s legélénkebb színeit a nép, a munkások szenvedéseinek s elnyomatásának rajzára használja. Most megjelent új regénye, »Az imrefalvi leány« közgazgatási regény s tétele körülbelül az, hogy az igazságtalan és zsarnokoskodó közgazgatás csinálja a szocialistákat”. Hogy a kép, amelyet erről rajzol „hű-e, nincs-e túlozva, az nem az irodalmi megítélés alá esik, a fődolog az, hogy az író jóhiszemű, még tendenciózusságában is, s el tudja hitetni olvasójával annak valóságosságát, amit mond”.⁷ Farkas a következő évben társadalomtudományi munkával jelentkezett, melyet Schöpflin ugyancsak figyelemre méltónak talált. Farkas Pál szempontja „azé az olvasóé, aki jóformán semmit sem tud a szocializmusról, ezért egészen az elemeinél fogja meg a tárgyat, de azért a tájékozottabb olvasó is tanulhat belőle. A munkásosztály helyzetének javítására célzó első, elszigetelt, s ezért nem sok gyakorlati eredményre vezetett próbálkozásokon kezdi, meglehetősen pontosan megállapítja a demokratizmus, liberalizmus és szocializmus egymáshoz való viszonyát, s azután tér át tulajdonképpeni tárgyára, melyet történelmileg megalapozva fejteget.”⁸ Hasonló tematikájú Farkasnak *A renegát* című könyve, melynek főszereplője „szociális eszmékkel” eltelve kerül vissza vármegyéjébe, ahol a munkások és a vármegyei urak közé szorul, és elbukik.⁹ Schöpflin társadalom- és történelemszemléletéhez is adalékok ezek az írások, amelyekből kitűnik, hogy az új társadalmi tények tudomásulvétele mellett áll, a változásokat szükségszerűnek tartja, és talán még a rokonszenv sem áll távol tőle.

Pásztor Árpád *Új versek* című kötetében is felfedezi a tendenciát Schöpflin: baj, írja, hogy „Pásztor Árpád gyakran leszáll a költő magas piedesztáljáról és verses publicistává lesz. Lelkét a szocializmus kapta meg, a verejtékesen dolgozó és nyomorban élő nép szenvedése, harca a jobb létért, a munkának és a munka gyümölcsének igazságtalan elosztása a társadalomban. Ebből a megindulásból egy pár emelkedett hangú, szép verse fakadt, melyek a javához tartoznak annak a szocialista-ízű költészetnek, melyre egy-két év óta ifjabb és legifjabb költőink rávetették magukat. De támadt ebből a tárgyból egy csomó olyan verse is, alig egyéb versbe szedett közepes vezércikknél...”¹⁰ A *tendenciózus* irodalmat és irodalomtörténetet elutasítja Schöpflin, visszatetszést keltett benne például, ahogy Petőfit már a korai szocialisták megpróbálták kisajátítani. Örömmel idézi, hogy Ferenczi Zoltán ezt cáfoló értekezést jelentetett meg *Petőfi és a szocializmus* címmel. „Ismeretes dolog, hogy a szocialisták szeretik magukénak tulajdonítani Petőfit azon az alapon, hogy egyszer-másszor olyan nézeteket hirdetett, amelyek rokonságban látszanak lenni a szociális felfogással. [...] Ez a nem minden tendencia nélküli felfogás sarkalatos histó-

7 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1905/44, 711–712.

8 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1906/24, 395.

9 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1908/46, 934–936.

10 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1907/19, 383.

riai tévedésen alapszik. Petőfi nem volt szocialista, a mai értelemben vett szocializmusnak az ő korában, az ipar nélküli Magyarországon még csírái is alig voltak, s a költőnél sehol semmi nyoma sincs annak, hogy a szocialista eszmével foglalkozott volna, s tudatosan állást foglalt volna velük szemben. Petőfi nem a szocialista eszmekörből indult ki, hanem a francia forradalom világfelfogásából.¹¹ Azért emeljük ki ezt az írást, mert a Petőfit ártó önkény-nyel a szocialista, sőt kommunista forradalmak előfutárának besoroló írások a későbbiekben, 1948-tól kezdődően egészen Pándi Pál munkásságáig torz képet rajzoltak (és ami még nagyobb baj, a közoktatásba is bevittek) a költőről.¹²

Révész Béla munkásságát is folyamatosan figyelemmel kíséri Schöpflin, jó néhányszor ír róla. Révész az a szocialista szerző, akinek munkássága kapcsán jelzi, hogy hol van irodalomesszménye határa. Miközben Révész Béla tehetségét sokra értékeli, ezt írja egyik korai novelláskötetéről: „veszedelmesebb dolognak tartjuk azt a programszerűséget, amely egyik-másik novellán érezhető, amikor az író egyes alakokat, helyzeteket nem a maga szabad művészi szemével, hanem egy előre és nem is önmagából megkomponált programszerű szempont szerint néz és tárgyal. Ebben idegen eszmeköröknek az irodalomba való betolakodását látjuk, s ami hitünk szerint, ami a művészetünktől idegen, az művészetellenes.”¹³ A következő Révész-könyvet proletárkönyvnek mondja bírálója, itt viszont az írói kvalitások dominálnak, már nem rettentí Schöpflint a programszerűség: „Csupa heves, konvulziókkal teljes líra, nagy indulatoknak, fájdalmas felháborodásoknak, epedő reményeknek és egy erős, szinte vallásos hitnek szavakba való kitörése. Egy kicsit emlékeztet a formájával, a hangjának zengésével, szabálytalanul ritmikus beszédével, kenetes lendületével az ótestamentom lírai könyveire, csakhogy a vallás, amelyet hirdet, forradalmi vallás, a mai kitagadottak, szenvedők, nyomorultak eljövendő boldogulásában való hit.”¹⁴ Korábbi Révész-képét is módosítja Schöpflin a *Velük, értük* című kötet kapcsán. Míg korábban pusztán tendenciát látott az írásokban, most már írói kvalitást, sőt azt írja róla, hogy „Gorkijhoz áll legkö-

11 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1907/42, 847.

12 Margócsy István tabutörő Petőfi kismonográfiájában (alcíme szerint „kísérletében”) írja: „annak érdekében, hogy választott figuránk magasrendűsége ne szenvedhessen csorbát, inkább az egyébként elfogadott tényekkel kell ilyen vagy olyan »természetesen« mentegető jellegű manipulációt űzni. E mechanizmus a legerőteljesebben [...] Pándi Pálnak egyik könyvében érhető tetten. [...] Ő a *Petőfi és a nacionalizmus* című tanulmány-gyűjteményében [...] szinte florilegiumát nyújtja annak, hogyan kell vagy lehet az egyes Petőfi-állítások jelentését, a szerző szerint Petőfi *érdekében* úgy átértelmezni, akár a történelmi szituációk pillanatnyi meghatározottságát, akár a szövegkontextusnak hol ideológiai, hol esztétikai összetevőit mozgósítván, hogy annak eredeti vonatkozásai akár ellenkezőjűkre is fordulhassanak.” A szöveg a továbbiakban példákkal bizonyítja állítását. MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999 (Klasszikusaink), 23–24. Margócsy jelzi, hogy „feltehetően» hasonló kultikus öskereső szándék vezette Pándi Pált, amikor megírta »*Kísérletjárás Magyarországon*» (Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban) [1972] című könyvét, melynek második kötete kizárólag Petőfi Sándorról szól.” *Uo.*, 252.

13 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1909/18, 378–379.

14 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1912/43, 872.

zelebb”.¹⁵ A mondat nem feltétlenül érték-, hanem inkább irányjelző, de a szerző, akit Gorkijhoz hasonlítanak, ezt egyértelmű elismerésként vehette. Új témát is hozott az irodalomba Révész, a kivándorlást. (Tematikusan érinti a problémát a nem sokkal később „holnapos” Dutka Ákos *A föld meg a város* című verseskötete,¹⁶ Pásztor Árpád *Tengeren, tengeren túl* című könyve¹⁷ és Rudnyánszky Gyula *Napszállat felé* című verse is.¹⁸) A kivándorlást megörökítő *Vonagló falvak* című Révész-kötetről írja Schöpflin: „A kivándorlás lelki indító okait és táplálóiit sehol sem olvastuk ilyen meggyőzően és elevenen, mindig érezzük, hogy itt egy ellenállhatatlan tömegmozgalomról van szó, mely mint valami lelki járvány ragadja meg a népet, az egyedüli elkeseredett lehetőséget mutogatja nyomorúságos helyzete javítására, kiforgatja egész lényüket, mint valami nagy betegség rázkódtatása. Csodálni kellene, hogy irodalmunkban mily kevés tért foglal el a kivándorlás, népünk életének egyik legfontosabb, s ami korunk gazdasági és társadalmi viszonyait legsötétebben jellemző jelensége, ha úgyszólván nem tudnók, hogy a mai magyar irodalomnak éppen a néppel foglalkozó része – egy-két írónkat kivéve – mennyire nem a mai magyar népből indul ki, s mennyire hatása alatt áll egy elmúlt kor népeleti helyzetét megrögzítő hagyománynak.”¹⁹

*

Az imént felidézett, minden elemében a világháború és a forradalmak előtt született, a szocialista tematikát irodalmi művekben vizsgáló írások után térjünk rá arra, hogy Schöpflin életének milyen kapcsolódási pontjai voltak mindezekhez. Kritikáiból tárgyilagosság, a megváltozott világra való figyelés látszik, elkötelezettség ideológiai vagy politikai tételekhez semmiképpen. Schöpflin Aladárnak a világháború alatti behívásáról nem tudunk, ahogyan mentesítésének körülményeiről sem.²⁰ 1914 augusztusának közepén, a történelem legelején, a „mire a levelek lehullanak” ígérete idején a Felvidéken élő öccse behívásáról értesülve irigylésre méltónak mondja annak sorsát, és azt panaszozza, hogy a hátszág, a szellem problémái elvesztették jelentőségüket. „Hol vannak, milyen messzire estek azok a gondolatok és meggyőződések, melyek életünket eddig betöltötték! Tudományos elv, politikai meggyőződés, világfelfogás, irodalmi álláspont – eh, mit ér mindez! Egy rettentő szélvész elsodorta mind, beláthatatlan messzeségbe. Nagy problémáink nevetséges kicsiségekké váltak az élet problémájának most felvetett óriási volta mellett –

15 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1911/8, 155.

16 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1908/14, 274–276.

17 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1909/35, 734–735.

18 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1912/51, 1032.

19 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1914/18, 360.

20 Nincs is olyanfajta regiszter a hadtörténeti levéltárban sem, amely foglalkozásokra bontva tartaná számon a mentesítéseket. Csak egyedi írói eseteket tudunk rekonstruálni, elsősorban levelezésekből.

nincs ma más probléma, mint amit az ágyúk dörgése és a puskák ropogása ad fel. Amit egész eddigi életünkben beszéltünk és írtunk, amiért lelkünk egész erejével vitába szállottunk, amit életünk legszentebb ügyének tartottunk, az mind kicsinyes semmiséggé halványodott, mert egyszerre csak felvetődött a kérdések legnagyobb kérdése: lehet-e itt ezen a földön nekünk emberhez méltó életet élni, érdemes lesz-e ezután itt élni, és a mi életünk nyomán tud-e új, jobb élet fakadni? [...] Látom a katonákat, amint hosszú csapatban, felvirágozva, könnyes szemmel éljenző tömeg sorfala közt mennek ismeretlen állomás felé. Vidámak, lelkesek, elszántak, úgy mennek, mint a lakodalomba. Elszorul a szívem, mégis csak a halál torkába mennek. De nekik van igazuk, mikor dalolnak, mikor örömmel mennek, mert az élet teljességébe mennek, az ő életük most teljeseedik be a legnagyobb teljességbe: a cselekvésébe és ez olyan nagy és becses dolog, hogy érdemes érte dalolva kockára vinni az életet is. Ők elébe mennek sorsuknak, belenéznek a szemébe, ellene vetik a vállukat, segíthetnek legyűrni, érezhetik a cselekvés gyönyörét, megtelhetnek életük részegítő tudatával – nem kell lealázó tehetetlenséggel várniok, mi lesz velük, mint nekünk idehaza. Mi élve maradunk, de mi van az életünkön szeretni való? Ha talán elvisznek a harctérre, könnyeim fognak kísélni, öcsém. De sajnálni akkor is te sajnálhatsz engem, mert akkor is neked jut a jobbik rész. Irigyellek érette.”²¹ Az adott pillanatban is meglepő az irigység, az, hogy a háborúra lehetett „daliás kaland módjára” tekinteni az első hónapokban.²²

A háború több mint négy éve alatt a *Vasárnapi Ujság*ban jó néhány világ-háborús tematikájú könyvről tesz említést Schöpflin, ám a háborús tárgyú írások esztétikai értékét illetően inkább kételyei vannak. Dutka Ákos *Ismerlek Caesar* című verseskötete kapcsán összegzi is tapasztalatait: „Háborús versek vannak a könyvben, de több kedvünk telik bennük, mint a legtöbb háborús verseskönyvben, amelyek hozzá idomítják a háború nagy katasztrófáját a versírók kicsinyes lényéhez, szavalmányokat csinálnak a katonák szenvedéseiből, a már rég megunt zsúr-poézis csömörletesen szentimentális formáiba és szólamaiba kicsinyítik bele az emberiség nagy tragédiáját, s a dilettánsok hadának akarnak feltűnő pódiumot építeni a katonák holttesteiből. Dutka Ákos az igaz költő hangján beszél a háborúról, a harctértől távol élő magyar embernek faja sorsáért való aggodása s az emberiség gyötrelmében való benső részvét adja meg lírája alaphangját.”²³ Herczeg Ferenc egyik – a háborút messze elkerülő – új könyvéről szólva megjegyzi Schöpflin, hogy a szerző akkor „véte-ne hivatásának erkölce ellen, ha érzése ellenére erőszakolná a háborús témát és hangot. S mi éppen abban látjuk egyik bizonyítékát annak, hogy a háború lassankint tárgytalanná válik, hogy a költők és olvasók egyaránt mindinkább elfordulnak tőle, s mind kevésbé foglalkoztatja belsőleg az embereket. Az a mindenütt egyre élesebben feltűnő jelenség, hogy a háborús irodalom mind

21 SCHÖPFLIN Aladár, *Katona öcsémnek*, Nyugat, 1914/16–17, 197–199.

22 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1917/10, 164.

23 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1917/15, 248–249.

hátrább szorul az írók és olvasók érdeklődésében, s mindinkább a dilettánsok és kontárok próbálkozásainak színtere marad, annak jele, hogy az emberek együtt éreznek ugyan a harctéren vérző társaikkal, de már nem éreznek együtt magával a háborúval, s ez a pszichológiai diszpozíció is egyik tényezője lehet annak, hogy a béke helyreálljon.”²⁴

Egy cikkében – még mindig a *Vasárnapi Ujság*ban – kiemeli Molnár Ferenc kitüntetését, a Ferenc József-rendet, melyet kötetben megjelent haditudósításaiért kapott, az *Egy haditudósító följegyzéseiről* pedig megjegyzi, hogy a háborús könyvpiac legnagyobb sikere.²⁵ A háború után nem sokkal meghalt Landauer Béla haditudósításait is említi, illetve egy regényét is, amelyben egy, a háború okozta szerelmi konfliktus okoz erkölcsi vívódást.²⁶ Schöpflin a szépirodalmi alkotások közül Móricz Zsigmond novelláskötetét – *A tűznek nem szabad kialudni* – értékelte a legnagyobbra. „A háborúhoz való viszony Móriczban is épp úgy fejlődött, mint minden emberséges emberben a háború gyűlölete felé. A fejlődésnek végpontját a *Szegény emberek* című novella jelenti. [...] Ez a novella olyan, mint egy egzaltált, hörgő kiáltás a háború embertelensége ellen. Rendkívüli erővel és beleérzéssel van megírva, olyan feszültség és izgalom van benne, hogy minden során érzik a lelki átélés. Raszkolnyikov óta nem írtak meg gyilkolást ennél belsőbb, megrendítőbb elképzeléssel. Ez a novella mindenkor Móricz legjelentékenyebb és legjellemzőbb dolgai közé fog tartozni.”²⁷

Az 1917-ben Krasznajarszkban, hadifogságban meghalt Gyóni Gézáról már halála évében monográfia született. Gyóni körül – éppen átütően népszerű verse, a *Csak egy éjszakára* nyomán – nagy vita alakult ki, és ezt a vitát Schöpflin is jól ismerte: „Gyóni személye és költészete körül nagy zavaró tömege gyülekezett össze a különféle érzelmi momentumoknak. Katonai pályája mintegy szimbólumává avatta a przemysli körülzárásban szenvedő és onnan hadifogságba került magyar katonának, sorsának némi hasonlóságai Petőfivel, amelyek életét úgy tüntetik fel, mint egy nagy Petőfi-reminiscenciát, s a nagyközönség szemében, mely még ma is Petőfiben látja a magyar költő típusát, csak fokozzák személyének varázsát, a háború legromantikusabb színű epizódjában való szereplése, amellyel költészete úgy hangzik a fülekbe, mint a przemysli melodráma zenekísértete, krasznajarszki fogsága, amelyből sikerült hazaküldenie verseit, most legutóbb pedig szomorú halála – mindez szinte lehetetlenné teszi, hogy az ember teljesen tárgyilagos, minden melléktekinnettől független ítéletet mondjon, merőben kritikai szempontok alapján, a nemzeti illúziók oltalma alatt álló költőről. El fog jönni az ideje ennek is, majd ha a háború anyagához nyugodtan és kellő távlatból lehet hozzászólni, sorra fog kerülni a Gyóni-probléma is, amely mindenesetre sok érdekes anyagot tud

24 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1917/34, 552–553.

25 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1916/22, 340.

26 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1917/8, 132–133.

27 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1917/3, 52.; 1917/52, 844–845.

adni azoknak, akik a háború néphangulatainak változását s általában az irodalmi siker tömegpszichológiai tényezőit kutatják.”²⁸

Az igényes és neves szerzők közül Biró Lajos *Hotel Imperiál* című galíciai ihletésű színművét és Vészi Margit, a „könnyen mozgó riporter” könyvét emeli ki Schöpflin.²⁹ Galíciai emlékből ered Berkes Imre *Bülbül hadnagya* is, amit szintén értékesnek tart, mert „többet láttat a háború lelki komplikációiból, mint akárhány nagy apparátussal készült munka, pedig alig van benne szó a háborúról, csak éppen hogy alakjai olyan körülmények között élnek, melyeket a háború készített a számukra.”³⁰ Békássy Ferenc munkássága és korai halála kiemelt teret juttat a dunántúli nemesi környezetből érkező, a Kisfaludyakhoz, a Berzsényiekhez és Deák Ferenchez hasonlított, de modern angol környezetben érlelődő fiatal tehetségnek is.³¹ (Békássy posztumusz kötetei a *Nyugatban* is nagy figyelmet kaptak, elsősorban Babits írásai révén.) Havas Alisz könyvében pedig a háború témájának *női szempontú* megközelítését emelte ki Schöpflin.³²

A háború utolsó évében jelentek meg Lengyel Menyhért jegyzetei – az *Egyszerű gondolatok* – könyvalakban. A cikksorozat – a *Nyugat* közölte elsőként – legnagyobb érdemének Schöpflin az éleslátást tartja, azt, hogy amikor „az egész világ még háborús mámorban élt, mindenki lázasan, lelkesedés és rettegés között hányódva figyelte a harcterekről érkező híreket, a levegő is tele volt körülöttünk harcias miazmákkal, s azok a kevesen, akik gyászolva és elszörnyedve nézték az emberiség öngyilkos tobzódását; félrevonult opportunizmussal hallgattak, Lengyel Menyhért volt az első, s nemcsak a magyar írók között, aki bátran, nyomatékkal és meggyőződéssel mondta ki a humánus érzés szavát s a pacifista gondolatot. [...] Ma már az általános béke-hangulatban nem mindenki tudja, hogy ennek megírásához akkor bátorság kellett, a félrevezetett közvéleménnyel való szembeszállás bátorsága.” A modalitásokban leggazdagabb szerzőnek látja a publicista Lengyel Menyhértet: „józan, szentimentalizmus nélküli és mégis a szív mélyéből jövő hangját, amely hol komoran, elkeseredve, hol a Gulliverre emlékeztető gúny és irónia hangján szól hozzánk, egyszerű, világos, szépelgés nélküli stílusát, amely keresés nélkül megtalálja mindig a kellő szót, és teljesen kifejezi mindazt, amit az író mondani akar. Mindig érezzük, hogy az író itt nem hatni akart, nem kereste a stílus rafinériáiban s a gondolatok és ötletek csillogó eredetiségében rejlő hatást, sőt érthető okokból tompította is hangját – a fődolog az volt neki, hogy kiöntse, ami a szívét nyomta.”³³ Karinthy Frigyes új kötete, a *Krisztus és Barabás* – amely a „háborúról és békéről való elmélkedéseit foglalja össze” – szintén a re-

28 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1917/35, 569.

29 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1918/5, 70.; 1918/21, 333. Vészi Margit rivalizálni akart volt férje, Molnár Ferenc íásaival. Horváth Ádám szóbeli közlése. (2004. jan. 30.)

30 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1917/44, 712–713.

31 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1917/4, 66.

32 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1917/49, 792–793.

33 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], Vasárnapi Ujság, 1918/11, 172–173.

veláció erejével hatott Schöpflinre. Karinthy nem egyszerűen humorista, hanem „komoly, a dolgokat rejtelmes mélységükben megragadó életfilozófiát, az élet tragikumáról való fájdalmas koncepciót is” felmutató író. „Ezenkívül pedig az egész világgal szemben bizonyos primér látásmódot” képvisel, amely „lehámoz a dolgokról mindent, amit megszokás, konvenció, gondolattalan utánamondás, kritikátlan babona-hit rájuk rakott fedőréteggül. Ő valódi, természetes meztelenségükben látja meg a dolgokat, mintha előtte soha senki sem látta volna, s ő volna az első, aki elmélkedik róluk. Leginkább ebben áll Karinthy eredetisége és nagy részben ötletességének is ez a forrása, mert aki úgy néz, mint ő, az nagyon sok olyat lát, ami mások előtt el van takarva, és aminek felmutatása meglepi, néha zavarba is hozza az embereket. S ez az a híd, amely átvezet a humoristától a komoly eszmélkedőhöz.”³⁴ Schöpflin az egyik fontos tételét mondja ki itt, nem is először a *Vasárnapi Ujságban* sem: a szertelen, gondolat nélküli és ezért őszintétlen nemzeti pátosztól való irtóztatását. Gömöri Jenő katonadal-gyűjteményének (*A nagy háború katona nótái: gyűjtemény*, Nagybecskerek, 1918) megjelenésére is kitért a hetilapban Schöpflin, kiemelve a könyvet a háborús antológiák, a „háborús túlbuzgóság” özönéből.³⁵

*

Schöpflin Aladár közéleti szerepeire a forradalmak ideje több szempontból is hatással volt. A Károlyi-kormány hozta létre az Országos Propaganda Bizottságot, melyben Schöpflin is szerepet kapott.³⁶ A konzervatív Petőfi Társaság hiába határozta el 1918 novemberében 25 „modern” író felvételét tagjai sorába, a legújabb esztétikai törekvések képviselői ezzel már nem elégedtek meg, hanem új szervezet létrehozásáról döntöttek. 1918 novemberében Schöpflin Aladár küldte ki a Vörösmarty Akadémia³⁷ megalapítását tervező értekezlet meghívóleveleit. A Vörösmarty Akadémia az intézményesülőben lévő irodalmi modernség új szervezete kívánt lenni, mintája a Francia Tudományos Akadémiával és annak díjaival szemben alapított Goncourt

34 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1918/25, 389–391.

35 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1918/17, 269.

36 Schöpflin Aladár [a Bizottság levélpapírján] Babits Mihályhoz, 1919. febr. 19. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, szerk. BIRÓ-BALOGH Tamás, Pécs, Pannónia Könyvek, 2004, 199. A Bizottság működéséről: SCHÖNWALD Pál, *Az Országos Propaganda Bizottság tevékenysége és kiadványai az 1918-as polgári forradalom alatt*, Magyar Könyvszemle, 1969/1, 20–28. A tanulmány Schöpflinre vonatkozóan nem közöl adatot. Forrása – régi jelzetén – az OL ME 1918 – 1200 – 6397-es jelzetén található és fontos anyagokat őriz.

37 Németh Luca Anna írta meg a társaság történetét. Lásd NÉMETH Luca Anna, *Az irodalmi modernség egy szervezeti kísérlete: A Vörösmarty Akadémia története és szerepe a 20. század elejének irodalmi életében*, <http://www.filologia.hu/tanulmanyok/az-irodalmi-modernseg-egy-szervezeti-kiserlete-a-vorosmarty-akademia-tortenete-es-szerepe-a-20.-szazad-elejenek-irodalmi-eletben.html>. [2020. 03. 10.]

Akadémia volt. Hatvany Lajos biztosította volna a minden év december 1-én odaítélendő Vörösmarty-díj összegét. A szervezet ideiglenes otthona a Városi Nyilvános (utóbb Fővárosi Szabó Ervin) Könyvtár (akkor Gróf Károlyi utca 8.) lett.³⁸ A vezető testület tagjai Ady Endre (elnök), Babits Mihály és Mórincz Zsigmond (alelnökök), Schöpflin Aladár (főtitkár) és Tóth Árpád (titkár) lettek. Emlékezők szerint az előkészítő vagy az alakuló ülés volt Ady utolsó nyilvános szereplése. A Magyar Tudományos Akadémia patkószobájában tartott december 1-i alakuló ülésen harminc – a modernséget képviselő – írótt választottak a tagok sorába.

„Az alakuló ülésen mondott beszédében Schöpflin a társulás létrejöttének alapjaként a közös irodalmi célokat, a világnézeti rokonságot, valamint az irodalom feladatairól és a nemzethez való viszonyáról alkotott hasonló koncepciót nevezte meg, ismét hangsúlyozva a romba dőlő látszó ország újjáépítésében fontos szerepet kapó kultúra védelmét. Az instabil, politikai és erkölcsi válságban egyaránt szenvedő ország iránti aggodalom és a tettvágy szervezte tehát egységgé az irodalmi modernség e csoportját, amelynek tagjait – noha nem hirdettek programszerű harcot a konzervatív eszmék és az addig általánosként elfogadott, a korabeli elvárásai horizontnak leginkább megfelelő írói alkotásmód ellen – az őket ért támadások már jóval az intézményesülés előtt egybeforrasztották. 1908 óta sokukat gyűjtötte egybe a *Nyugat*, szervezetenként azonban – igaz, rövid időre – csak a Vörösmarty Akadémia létrehozásával erősödtek meg. Az intézményesülés tehát nem a kezdete, sokkal inkább csúcspontja és eredménye volt egy régóta jelen levő folyamatnak. Ezt maga Schöpflin is kiemelte, amikor felhívta a figyelmet arra, hogy ezt az irodalmi társaságot nem önkényesen hozták létre, hanem »az irodalmi fejlődésből úgyszólván magától adódott«. A főtitkár a Vörösmarty Akadémia alapítóit »forradalmi nemzedéknek« nevezte, ezzel is hangsúlyozva a történelem és az irodalom, főként az újonnan alakult irodalmi társaság szoros kapcsolatát: a Vörösmarty Akadémia létrehozása a kor politikai, történelmi és társadalmi eseményeivel volt összhangban, az általános lelkesedés kifejeződését jelentette az új irodalmi nemzedék részéről» – foglalja össze az Akadémia történetét Németh Luca.³⁹

A Vörösmarty Társaság – Molnár Ferenc javaslatára – *Magyar Olvasókönyvet*, ahogy a kortársi levelezések említik, *Magyar Bibliát* tervezett szerkeszteni. Ez az irodalomtörténeti szöveggyűjtemény a vezetőség és a tagság értékrendjét tükrözte volna, több revízió átmenő tervezete fennmaradt, de kiadására már nem került sor. A Vörösmarty Akadémiához kötődik Ady Endre gyászjelentésének kiadása, az Ady-szoborbizottság létrehozása,⁴⁰ Hatvany

38 Schöpflin Aladár levele Hatvany Lajoshoz, 1919. jan. 3. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei...*, i. m., 195–196.

39 NÉMETH, i. m.

40 Az Ady-szobor nem készült el, 1930-ban avatták fel Csorba Géza síremlékét, a Vörösmarty Akadémia révén gyűjtött pénzből.

Lajos megbízása az Ady- emlékek gyűjtésével⁴¹ és a költő tárgyi környezetét is megőrző Ady-múzeum⁴² gondolata.

A Tanácsköztársaság alatt a Vörösmarty Akadémia jelentősége – az újabb szervezetek létrejöttével – csökkent. Az Írói Tanácsot (utóbb Írói Direktórium) a Közoktatási Tanács felügyelete alá vonták, önállósága megszűnt. Schöpflin a májusban létrejött Írói Szakszervezet végrehajtó bizottságában kapott szerepet. A Vörösmarty Akadémia „szervezkedésének és terveinek a proletárdiktatúra kitörése vetett véget. A népbiztosok csak úgy bántak el vele, mint a többi irodalmi szervezetekkel: működését eltiltották. A diktatúra utáni időket nem tartottuk alkalmasnak, hogy a Vörösmarty Akadémia működését újra megkezdjük. Hiányzott ekkor az a közéleti levegő, amely lehetővé tette volna vélemény-szabadságunk zavartalan nyilvánítását s hiányoztak a munkához szükséges eszközök is”, rögzítette Schöpflin.⁴³

1919 májusában hozták létre a nevezetes írói katasztert, amely meghatározta volna az írók állami dotálását, és egyúttal korlátozta volna az alacsonyabb csoportba sorolt írók tematikai önállóságát. Ennek a bizottságnak vezetésébe választották be Schöpflint.⁴⁴ Nincs sok információnk arról, hogy pontosan mivel foglalkozott ezekben a hetekben, a kommunista hatalomátvételt rövid hónapjaiban, sőt a kataszterbizottság működéséről sem.⁴⁵ Arról viszont van tudomásunk, hogy a diktatúrákra jellemző kettős beszéd ekkor is létezett. 1919. április 1-én, tehát mindössze tíz nappal a Tanácsköztársaság kikiáltása után Schöpflin magyarázkodó levelet írt Szász Károlynak – a királyság parlamentje utolsó elnökének – arról, hogy miért kell elállni a *Várszínházi emlékek* című sorozatának befejezésétől: „Olyan terror alatt élünk, hogy [jónak] látjuk úgy a lapra, mint terád nézve ezt az elhatározást – mert gyanús dolognak találnák, hogyha akármi ártalmatlan ügygel kapcsolatban szerepeltetünk olyasvalakit, aki a Tisza-féle kormányrendszerben bármiképpen is exponálva volt. Lapunkat [ez esetben a megjegyzés a Vasárnapi

41 HATVANY Lajos, *Ady levelek*, Nyugat, 1919/4–5, 320–323.

42 Az emlékezések elősegítésére húsz pontból álló kérdéseségilletet állított össze a Vörösmarty Akadémia, ezt szintén Schöpflin Aladár postázta a szervezet nevében. A kérdőívet tartalmazza Schöpflinnek Hatvanyhoz írott levele is, csak 1919-es keltezéssel. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei...*, i. m., 202–204. *Ady-múzeum* címmel végül 1924–25-ben jelent meg két kötet Dóczy Jenő, illetve Földessy Gyula szerkesztésében.

43 SCHÖPFLIN Aladár, *A Vörösmarty Akadémiáról*, Nyugat, 1925/12–13, 3–5. A cikk abból az alkalomból született, hogy 1925-ben – Babits megfogalmazásában – felmerült, hogy „a Nyugat megállapodott írógenerációja auktoritív [jóváhagyó – Sz. Á.] testülettel tömörüljön, s e tömörülés erejével próbáljon irányítóan hatni a mai magyar irodalmi anarchia között”. Erre a későbbi, sok szempontból sikeres fejleményre itt nem térünk ki.

44 Fáklya, 1919. máj. 10. Újraközli: „Mindenki ujkra készül...”, szerk. JÓZSEF Farkas, Bp., MTA Irodalomtörténeti Intézet, 1967, IV, 331–334.

45 Az Írói Direktórium vezetőségéből heten a Vörösmarty Akadémia tagjai voltak, a Direktóriumhoz kapcsolódó választmány névjegyzékében pedig szintén sok olyan név található, amely már a megszűnt irodalmi társaság soraiban is felbukkant: a választmány tagja többek között Füst Milán, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Schöpflin Aladár és Tóth Árpád is.

Ujságra vonatkozik – Sz. Á.] úgyis a beszüntetés veszedelme fenyegeti, s minden gyanút keltő mozdulat csak siettetné ezt – most azt tartjuk kötelességünknek, hogy a magyar kultúrának ezt a régi, tisztos orgánumát igyekezzünk megmenteni a jobb idők számára.”⁴⁶

Erről a szerkesztői közérzetről tanúskodik az az információ is, hogy 1919 júniusában – látva a kommunista hatalomgyakorlás valóságát, Babits Mihály lakásán Fenyő Miksa és Schöpflin Aladár kiáltványt szerkesztettek, amit alá akartak írni a magyar szellemi élet kiváló képviselőivel, hogy aztán Bécsben nyilvánosságra hozzák a terrorisztikus fordulatot és eszközöket leleplező szöveget. (Ekkoriban például sokakat tartóztattak le, az írókat a dolgozószobák elvétele, a kényszerköltöztetések, lakásrekvirálások is fenyegették, a lapok piacán kizárólag a propagandakiadványok maradtak, a *Nyugat* és a *Vasárnapi Ujság* is szünetelt.) Bécsben a *Neue Freie Presse* szerkesztőjének segítségét is igénybe akarták venni a terv megvalósításához, amit azonban megíúsított a félelem: nem volt elég aláírója a tiltakozásnak, sem jobb-, sem baloldali emberek nem merték aláírni a terror nyomásának idején.⁴⁷ Schöpflin levelezésköte ad néhány fontos adalékot a visszarendeződés jelentette megtorlásról is.⁴⁸ Ami személyét illette: „Állandó kapacitálásnak vagyok kitéve abban az irányban, hogy álljak a »kurzus« szolgálatába, s nem csekély anyagi előnyöket hárítottam el magamtól azzal, hogy minden csábításnak ellenálltam. Az, hogy a *Szózat* című lap szerkesztőségében dolgozom, pro foro interno et externi⁴⁹ egyaránt csak annyit jelent, hogy színházi és irodalmi cikkeket írok a lapba, azaz írnék, ha volna rá tér. Teljesen visszavonultan élek...”⁵⁰ Úgy látszik, a *Szózat*

46 Schöpflin Aladár *összegyűjtött levelei...*, i. m., 200. Szász Károly cikksorozatának befejező három részét a politikai visszarendeződést követően, 1919. október 19-étől tette közzé a *Vasárnapi Ujság*.

47 JANKOVICS József, *Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében*, ItK, 2001/1–2, 201.

48 Schöpflin Aladár Hatvany Lajosnak 1920. május 31. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei...*, i. m., 206–208.

49 Pro foro interno et externi (lat): bel- és külügyekben.

50 Schöpflin Aladár *összegyűjtött levelei...*, i. m., 208. A *Szózat*ban jelent meg Schöpflinnek Tormay Cécile *Bujdosókönnyvéről* (annak első [1920] kötetéről) írt recenziója. „Tormay Cécile-t az az új világ, melyet a forradalom ígért – amelyből persze megvalósítani nem tudott semmit –, úgy érte, mint regénye hősnőjét [*A régi ház* – Sz. Á.] a családi ház lerombolása. Mindaz, ami a múltból kedves, szép és kegyeletet érdemlő volt, elmosódott, és helyébe új emberek, új szavak, új dolgok jöttek, amelyek idegenül hangzottak, és idegenek is voltak, melyek egy pillanatnyi helyzetből adódtak, minden belső gyökér nélkül, ősi tradíciók megszakításával, a nemzet tömegéből teljesen idegen ésjárásból.” A fiktív napló antiszemitizmusáról Schöpflin nem ejt szót. SCHÖPFLIN Aladár, *Bujdosó könyv: Tormay Cécile új könyve*, *Szózat*, 1921/1, 2. A *Szózat* átvizsgálása igazolja Schöpflin állításait, ez volt az egyetlen ideológiai tartalmú írása.

A *Szózatot* (1919–1926) a „nemzeti, keresztény, agrár, pártunkivüli” lapot kormánytámogató céllal hozták létre, első száma a TEVÉL (Magyarország Területi Épsége Védelmi Ligája, röviden Területvédelmi Liga) támogatásával jelent meg. Szerkesztője Ulain Ferenc (az Etelközi Szövetség egyik vezetője) és Farkas Zoltán voltak. Farkas egyúttal a *Nyugat* műkritikusa is volt, Schöpflin baráti köréhez tartozott. 1921-ben csatlakozott a szerkesztőséghez Bajcsy-Zsilinszky Endre. Komoly sajtótörténész még nem tekintette át a jobboldali, majd szélsőjobboldalivá váló napilap történetét.

hívásának kulturális és kritikai anyagokra korlátozott elfogadása volt az az ellenszolgáltatás, amit az 1918-as történésekkel rokonszenvező Schöpflinnek az anyagi és politikai túlélés érdekében teljesítenie kellett.

*

A trianoni döntés közvetlenül is érintette Schöpflint, hiszen szülőfaluja, Maniga (ma Malženice) és iskoláinak városa, Pozsony is idegen államhatárok mögé került. Két öccse, Schöpflin Géza az eperjesi (ma Prešov) evangélikus főgimnáziumának magyar–latin szakos tanáraként élte le életét, Schöpflin Dezső nagybecskereki hivatalnok volt. Schöpflin Aladár sem vesztette el a kapcsolatot az új államalakulat, Csehszlovákia magyar szellemi erőivel, rendszeres közreműködője volt az 1922-ben indult igen magas minőséget képviselő polgári és demokratikus fórumnak, a *Prágai Magyar Hírlap*nak, és az elcsatolt területekkel való szellemi kapcsolat fenntartását képviselő időközi orgánumokban is jelentek meg írásai, amelyekben a Trianon kapcsán érzett fájdalom kifejezésekor – mint a „nemzeti” jelző esetében is – ellenáll a giccsbe hajló írásmódnak.

*

A *Vasárnapi Ujság* történetére sorsdöntő hatással volt a világháború, amely – bár valószínűleg a szerkesztők sem voltak tisztában ezzel – észrevétlenül indította el a hetilapot a megszűnés felé. 1914 első fél éve persze még nem mutat változást.

A lap 1914-ben folytatásokban közli Kaffka Margit *Állomások* című regényét, melyről Schöpflin azt írja: „az Állomások nem a legkitűnőbb műve ugyan Kaffka Margitnak, sok megragadóan szép részlete s koncepciójának emelkedettsége mellett kompozícióban elnagyolt, környezetrajzában indulattól színezett. De emberi és művészi lényének megfejtéséhez ez a regény adja a legtöbb kulcsot.”⁵¹ Az évfolyam prózai anyagában a továbbiakban szerepel Szini Gyula, Ady, Krúdy, Ambrus Zoltán, Oláh Gábor, Kassák Lajos, Szép Ernő és mások, a külföldi írók közül Galsworthy-részlet, Selma Lagerlöf. A versanyagban Ady, Babits, Dutka Ákos, Juhász Gyula, Kosztolányi, Tóth Árpád, Oláh Gábor, mellettük pedig kevésbé hangsúlyosan még Vargha Gyula és Szabolcska Mihály is. A modern irodalom térhódítása tehát majdnem megtörtént.

A félév-fordulóra esik éppen Ferenc Ferdinánd szarajevói meggyilkolása. A 27., a 28. és a 29. számban a Habsburg-családdal történtek uralják a lap első felét és a képanyagot is. Schöpflin Aladár már szeptember végén panaszkodik

⁵¹ SCHÖPFLIN Aladár, *Kaffka Margitról*, Nyugat, 1935/1, 122–124. A Kaffka-regény *Vasárnapi Ujság*ban közölt szövege nem teljesen azonos az 1917-ben megjelent könyvváltozatával.

Oláh Gábornak, hogy mennyire megváltozott a lap. Visszaküldi a költő verseit, mert most nem fontos a vers, „csak az öreg Lévyval tettünk két ízben kivételt”. „Megpróbáltam a Franklin főemberei által elénkbe tolt erődítményt áttörni, de sem argumentumaim ostromágyúí, sem átkaroló kísérleteim nem vezettek eredményre. [...] Ma itt Pesten minden kiadó hermetikusan elzárja pénzszekevényét az írók előtt: a háború első elesettje az irodalom.”⁵² A 32. számtól megszűnik Schöpflin rovata, az *Irodalom és művészet*, helyén új rovat indul *A háború napjai* címmel. Névtelen krónika ez, rengeteg katonafényképpel és a háború következményeivel: a kényszerűségből megjelenő női utcaseprők és a női kalauzokról szóló, akkor meglepőnek számító képes beszámoló (idővel feltűnnek majd a hadseregben dolgozó nők ábrázolásai is), a németek által elfoglalt Brüsszel fényképei, katonai hősapkák kötésminái, az elpusztult Löwen (németesen írják Leuven nevét), az elfoglalt Antwerpen és Ostende. Jelfy Gyula és Balogh Rudolf képviseli a harctéren a *Vasárnapi Újság*ot, önálló fényképezéstudósítókkal rendelkezik a lap.⁵³ Korábban is rendszeresen közöltek halálhíreket, de azok – gyász hírként – inkább a „társasági hírek” kategóriájába tartoztak, míg a háború idején a harctéri hősi halálok veszteségei jelennek meg kiemelve, egyúttal az emlékezést is szolgálva. (A tragédiákat az új üzleti célok szolgálatába állított népszerű lapok, a *Tolnai Világlapja* és *Az Érdekes Újság* használták fel leginkább. Külön háborús köteteket, fényképalbumokat, és – a családok által beküldött életrajzok alapján – hagiográfiai motívumokat sem nélkülöző írásokat is közöltek az áldozatokról.)

A háború elején a cenzúra és a központi sajtóirányítás viszonylag szűk körűen ellenőrizte a sajtót, elsősorban a hadviseléssel kapcsolatos tudósításokra összpontosítottak. Aztán gyakoribbá váltak a sajtó működését befolyásoló döntések, köztük volt a felhasználható papírmennyiség korlátozása is.⁵⁴ Ennek következménye volt a terjedelem csökkentése. 1914-ben a *Vasárnapi Újság* összterjedelme 980 oldal, 1915-ben 848, 1916-ban 852, 1917-ben 848, 1918-ban 724 – szemben a háború előtti évenkénti 1052 oldallal, amibe nem számítottak bele a karácsonyi különszámok. A hetilap – feltehetően jól felfogott érdeke szerint – igyekezett jóban lenni a cenzúraszervezettel. Kapóra jött, hogy Drasche-Lázár Alfréd tárca- és regényíró, egyúttal miniszteri tanácsos a lap szerzője volt, és ekkor már egy – viszonylag kedvező – kritika is megjelent róla.⁵⁵ Drasche-Lázár 1913-ban került a Külügyminisztériumba, 1914-ben

52 Schöpflin Aladár Oláh Gábornak, 1914. IX/24. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei...*, i. m., 152.

53 Jelfy Gyula (1863–1945) képeit a háború előtt is közölte a *Vasárnapi Újság*. Balogh Rudolf (1879–1944), iskolateremtő magyar fotóművész. 1914-ben *Fotóművészet* címmel szakmai lapot alapított. Képeiből, köztük a *Vasárnapi Újság*ban is megjelentekből lásd Kolbert András, *A második magyar hadifotós*, https://index.hu/tudomany/tortenelem/anagyhaboru/2014/12/07/a_masodik_magyar_hadi_fotos/ [2017. 12. 01.]

54 A rotációs újságpapír forgalmának és felhasználásának szabályozásáról szóló 734/1916 M. E. rendelet.

55 A szerző, írja Schöpflin, „nem keres művészi mélységeket, nem akar lelki bonyodalmak megragadó rajzával új megismeréseket adni s a fantázia merész játékaival sem bűvöl el.” Saját modorában „igen ügyes is, sohasem lép túl a maga szabta határvonalon, nincs benne semminemű nagyozolás vagy

a sajtóirodát is felügyelte, ami egyet jelentett a főcenzori státussal. Utóbb másodmagával ő írta alá a trianoni békeszerződést. A Franklin-Társulat számára jól jöhetett, hogy van legfelső szintű kapcsolata a vészterhes időkben. 1917-ben három (!) kötetéről is közölt ismertetést a *Vasárnapi Ujság*, 1918-ban színházi bemutatójáról és prózakötetéről is írt Schöpflin, majd 1920-ban és 1921-ben is. Drasche-Lázár egyik könyve, a *Tűzpróba* a legnépszerűbb kötetek között volt 1917-ben, minthogy „megvannak benne mindazok a tulajdonságok, melyek a szerző regényét a közönség kedves olvasmányává tették”.⁵⁶ Schöpflin mindvégig visszaigazolta Drasche-Lázár saját szintjének törekvéseit. Az ilyen eset megítélésénél pedig fontos, hogy a kritikai munkásság egésze helytálljon becsületességben, igazmondásban. Ahogy az irodalom- és kritikátörténet viszszamenőleg feldolgozza anyagát, új szempontokat fedez fel, például az irodalom populáris regiszterének munkáit és hatását elemzi, rátekint a kategória első-, másod- és harmadosztályú szerzőire, el fog érni az „úri” Drasche-Lázár „felfedezéséig”, értékeléséig is. Mindenesetre érdekes, hogy Schöpflin 1917-ben jutott arra az elhatározásra, hogy publicisztikát írjon a könyvkultúra megváltozásáról. A nyugatosok néhány száz példánya, Drasche-Lázár néhány ezres, egy-egy esetben húszezres példányszáma mellett „egy új, eddig alig ismert, olcsó típusa keletkezett a könyveknek, amely valami középen áll az újság és a tulajdonképpeni könyv között: formájára, papirosára, nyomására, terjesztési módjára inkább újság, tartalmára azonban könyv. Újság-jellegű abban is, hogy csak addig él, amíg el nem olvassák, aztán elhanyagódik, arra a sorsra jut, amire a kiolvasott újság. Aligha jut valakinek is eszébe az ilyen utcán vett olcsó könyvet megőrizni, berakni a könyvszekrényébe és könyvtára gyarapodásának tekinteni. Éppen csak arra való, hogy egyszer elolvassák. Milliói az ilyen újság-könyveknek árasztják el a közönséget. [...] Csak úgy lehetséges ez, hogy új olvasóközönség keletkezett, a társadalom új rétegei kerültek a nyomtatott betű hatalma alá. A régi publikumból semmiképpen sem telt volna ki ekkora tömeg. Nem csinálta ezt az új közönséget az utcán kolportált könyvek új típusa, hanem felfedezte. Megvolt már azelőtt is, csak senki sem törődött vele. El volt hagyatva, az irodalom és a könyvkiadás észrevétlenül haladt el mellette. Egész széles rétegei a társadalomnak éltek kizárva abból az élvezetből, amelyet az olvasás nyújt. Az olvasás vágya fel nem ébresztve szunnyadt bennük.”⁵⁷ A Drasche-Lázár „típusú” író a miniszteriális közeg olvasóinak volt szórakoztató és részben gondolkodtató olvasmánya, a detektívregények, a vadnyugaton játszódó ponyvák a háború alatt tömegek számára adtak lehetőséget a valóságból való kikapcsolódásra. Az irodalom közönségének rétegzettségét is észlelte Schöpflin, és nem fordult el arisztokratikusan az olva-

affektáció, megvan benne a jól nevelt és a társaságban forgolódni tudó emberek jóleső szerénysége, amellyel már az első szótól fogva fel tudják kelteni a rokonszenvet önmaguk és mondanivalójuk számára”. SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1913/1, 16.

56 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1917/45, 728.

57 SCHÖPFLIN Aladár, [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1917/46, 737.

sás alakuló kultúrájától. Háború és irodalom kapcsolatának ez egy másik fajta metszete, amire szintén felfigyelt.

Megjelennek és szünet nélkül ismétlődnek ezekben az években a *Vasárnapi Ujság*ban a vastagon szedett hadikölcsön-jegyzési felszólítások, a hősi halottak fényképeinek való képkeretek hirdetései és hasonló, a háború üzleti világát kolportáló hírek. A színházak bő egyévi szünet után újból játszottak,⁵⁸ így színikritikák is jelentek meg, majd 1917-ben – csökkentett terjedelemben – visszatért az *Irodalom és művészet* című kritikai rovat.

Az 1918-as 65. évfolyam induló számában a Breszt-Litovszkban tartott fegyverszüneti tárgyalásokról jelent meg kép. Késő ősztől Károlyi Mihály lett a fényképek főszereplője, az országház előtti népgyűlés, a november 2-i eskütétel, az új kormány tagjainak és államtitkárainak fényképeit közölte a lap. 1919-ben az összterjedelem már csak 392 oldal volt, a *Vasárnapi Ujság* július 6. és október 19. között nem is jelent meg, azután pedig már csak kéthetente. A papír a lehető leggyengébb minőségű volt, az oldalak nehezen olvashatóak, a papír sötét alapszínébe szinte beleolvadtak a betűk. 1920-ban 12 oldalas számok jöttek ki a nyomdából kéthetente, a teljes évfolyam mindössze 288 oldalt tett ki. Az 5. szám címlapján Horthy-fénykép, a következő héten a kenderesi Horthy-kúria bemutatása volt napirenden. A záróévben, 1921-ben is csak 292 oldalra telt. Egy fényes, több kisebb korszakban is csúcsra érő hetilap alkonya volt ez. Mindezzel véget is ért a *Vasárnapi Ujság*.

*

1937-ben jelent meg Schöpflin Aladár *A magyar irodalom története a XX. században* című könyve, amelynek egyik legpontosabb és legszebb része a *Háború után* című fejezet. A régi rendszer veresége volt a háború, aminek elvesztése olyan pánikkal járt együtt, „amelyet még nem ismert a történelem”.⁵⁹ A pánik következménye volt a forradalom, „a proletárdiktatúra úgyszólván logikai következménye volt a társadalom nagy gátszakadásának. A felelősséget azért, hogy bekövetkezhetett, egyformán kell viselni az összes rétegeknek”⁶⁰ – fogalmaz már-már imperativusban Schöpflin. Csakhogy a valóságban nem ez történt, az ország vezetői a forradalmat hibáztatták a háborús veszteségekért (beleértve az ország feldarabolását), a „tömegek csak azt nézték, hogy a proletárdiktatúra vezető emberei túlnyomórészt zsidók voltak és ezért felelőssé tették az egész zsidóságot”.⁶¹ Az új vezetőréteg szellemi holdudvara is ezt képviselte. A lappangó antiszemitizmusra könnyű volt építeni. Mindezzel Schöpflin

58 A Nemzeti Színház 1915. január 28-án nyitott újra az 1914. május 15-i bemutató után. SCHÖPFLIN Aladár [cím nélkül], *Vasárnapi Ujság*, 1915/6, 94.

59 SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., Grill Károly Könyvkiadóvállalata kiadása, 1937, 260.

60 *Uo.*

61 *Uo.*

szándékosan beletalál könyve megírása idejének újraéledő antiszemitizmus-vitáiba.

A társadalmi változással együtt járt a sajtóminden tekintetben megvalósuló átalakulása. Pontosan jellemzi Schöpflin a „tollforgatók seregét”, akikkel új mentalitás jelenik meg a közgondolkodásban: az újságírók nyugtalanok, kevésbé fegyelmezettek, az újra fogékonyak és individualisták. Az újságírás szerepének megnövekedése a kávéházak fejlődésével járt párban. 1937-ből visszatekintve diadalmenetnek látszik a sajtó korábbi megerősödése. De – figyelmeztet Schöpflin – akkoriban Bismarck szállóigéje volt a köztudatban, hogy az újságíró „pályatévészett exisztencia”. A német kancellár kijelentése az újságra vonatkozó elemzések meghatározó pontja volt.⁶² A *Huszadik Század* – a Schöpflinhez egyre inkább közelálló folyóirat – már 1908-ban igen fontos jellemzést közölt a sajtó működéséről Biró Lajos tollából. Alighanem ez az első komoly, szisztematikus önreflexió az újságíró szakma részéről, és az sem véletlen, hogy éppen a *Huszadik Században* jelent meg.⁶³ Bármilyen erős volt is a sajtó elleni tiltakozás, az irodalommal foglalkozók gyarapodó táborának elsősorban a napisajtó adott otthont, és így megélhetést az íróknak, akik gyakran írtak a lapszám élére vezércikket, a tárcarovatba pedig novellát. Utóbb egybeszerkesztett novelláskötetek sorának volt első otthona a hírlap.

Schöpflin az utódállamokban létrejövő, egyszerre hagyományörző és szükségyszerűen „szétfejlődő”, mai szóval „elkülönböző” irodalmakkal is foglalkozik. A trianoni kisebbedésnek – összes szemléleti, világérzékelési következményével együtt – mint társadalmi traumának irodalmi konzekvenciái is voltak. Megszülettek a határon túli magyar irodalmak, igaz, egyelőre inkább a nagy-magyarországi irodalom folytatóiként, erős saját színük kezdetben főleg csak annyi volt, amennyit eleve hordoztak a regionalitásból. A szlovenszói és a jugoszláviai magyarok Schöpflin könyvében csak egy bekezdést kapnak, mert „kevesebb regionális hagyományuknál, szétszórtságuknál és magyarságuk kisebb expanzivitásánál fogva kevésbé tudtak az egyetemes magyar irodalom színvonaláig eljutni”.⁶⁴ Az erdélyiekről szólva irodalomtörténetében Schöpflin így fogalmaz: „Az erdélyi mozgalom a háborús Nyugat nyomdokain indult.” Azt is hozzáteszi, hogy realisták a helyzet továbbgondolásában, abban főként, hogy az „erdélyi magyar középosztály helyzete kilátástalan”, és ez „súlyos figyelmeztetés”-t jelent a „mi itthoni ábrándozó optimistáinknak, akik jobban szeretik álmaikat a valóságnál, a romantikát a reális történelmi tényeknél”.⁶⁵ Egy-egy rövid bekezdést kap – szervezői szerepüket is kiemelve –

62 A szólás – „Zeitungsschreiber ist ein Mensch, der seinen Beruf verfehlt hat” – kontextusáról lásd *Geflügelte Worte – Der Citatenschatz des deutschen Volkengesammelt und erläutert von Georg BÜCHMANN*. Neunzehnte vermehrte und verbesserte Auflage, Berlin, Haude&Spener'sche Buchhandlung (F. Weidling), 1898, 549.

63 Biró Lajos, *A sajtó lélektanához*, *Huszadik Század*, 1908/2, 245–259; 1908/3, 435–448. Utóbb Gömöri Jenő *Modern Könyvtárban* is megjelent önálló műként, 1911-ben.

64 SCHÖPFLIN, *A magyar irodalom története a XX. században...*, i. m., 293.

65 *Uo.*, 291.

gróf Bánffy Miklós, Kuncz Aladár és Kemény János is. Írói munkásságát tekintve Tamási Áron kapta a legtöbb teret, *Ábel*-regénye révén közvetett utalást tesz Schöpflin a hároméves amerikai emigrációra. Említi még Nyíró, Berde Máriát, Tabéry Gézát, Szemlér Ferencet, Dsida Jenőt, Makkai Sándort, Kós Károlyt, Áprilyt, Reményiket, Székely Mózeset és Wass Albertet (utóbbi értékét az „egy erdélyi főúri család degenerálódásának sötét képét” felmutató *Farkasverem* című regényével alátámasztva). Korábban – Makkai Sándor erdélyi főpásztor Ady-könyvének kapcsán – szolt már az erdélyi helyzet különlegességéről. „Másutt is láttuk már jeleit, de Makkai Sándor fejtegetései meggyőznek arról, hogy erdélyi testvéreink – bármennyire kínos helyzetbe kerültek politikailag – az eszmék fejlődése szempontjából máris előbbre jutottak, mint idehaza. Ők elkerülték a kommunizmust s így az ellenforradalmat is, tehát nem hat rájuk az a groteszk ellenforradalmi ideológia, mely a csonka-magyarországi elméket beködösíti, minden bajt a forradalom nyakába sóz és mindenkit anatómával sújt, aki bármi erőltetve is, kapcsolatba hozható a forradalommal. Ezenfelül ők nehéz helyzetükben nem érhetik be néhány konvencionális formulával; ha a magyarság dolgaiban való tájékozódásról van szó, nekik mélyebbre kell nézniök s jobban meglátniök a dolgok komplikált voltát.”⁶⁶ Makkai hangját „szokatlanul friss, bátor hang”-nak nevezi, melyből „a szabadság levegője szólalt meg”, és amely „becsületes törekvés az elfogulatlanságra és megértésre, a költészetnek olyan szeretete, mely annyiival inkább meglep, mert hivatalos egyházi helyről jön”.⁶⁷ Szokatlanul bőven idéz Makkaitól, és jelzi a két ország légköre közti jelentős különbséget: „hasonlókat, kevésbé keményen fogalmazva mondtunk már mi is, nem is késett miatta a nemzetietlenség vádja”.⁶⁸ Ez az idézet a Trianon utáni világba is belevilágít, s jelentőségteljesen utal Erdély saját hosszú történetére és annak messzeható következményeire.

*

Kétféle módon, egykorú és később született írásokból válogatva állítottuk össze Schöpflin Aladár képét a háború alatti irodalomról, irodalmi közéletéről, a medialitásban beálló változásokról és végül a határon túli, részben új közegekben született művekről. Nyíró és Wass említése 1937-ben született, a két író politikai eltávolodása még nem lehetett az írás tárgya. Zsolt Béla megtamad-

⁶⁶ SCHÖPFLIN Aladár, *Ady apológiája: Makkai Sándor könyve Adyról*, Nyugat, 1927/10, 830–833.

⁶⁷ *Uo.*, 833.

⁶⁸ Szemléltetésül egy a közelmúlt történetének értékelésére vonatkozó passzus Makkaitól: „azok, akik abban a meggyőződésben élnek, hogy a magyar nemzet történetében az 1867 utáni félszázad volt a legboldogabb és legdicsőbb korszak, s akik ennél fogva a nagy összeomlás belső és megelőző okait elismerni nem hajlandók, s azt egy külső és szinte véletlen szerencsétlenségnek hajlandók tartani, amely nem szükségképpen következett be, sohasem fogják megérteni, elismerni, méltányolni Adynak ezt az idői, szubjektíve teljesen jogosult igazságát”. *Uo.*

ta Schöpflin irodalomtörténetét, felróva neki, hogy a háború után 1921–1922-ben a *Szózat* szerzője is volt. Mindez tényszerűen igaz, de a megbillenés valódi oka a négy évnél többre terjedő folyamatos, egyre mélyebbre vivő megrendülés volt. Schöpflin ezzel nem állt egyedül a *Nyugat* körében sem, utalunk Babits nyitóesszéjére az újrainduló *Nyugat*-ban. Ám mindez nem változtatja meg az írásaiból kibontakozó Schöpflin-kép alapvonását, a kiegyensúlyozott természetéről való tudást, és annak bizonyosságát, hogy pártokhoz vagy klikkekhez kötődő elfogultságnak, jelszavak terrorjának soha nem volt rabja.

V.

(írók, művek: döntések és dilemmák)

ADY ENDRE A *HALOTTAK ÉLÉN* CÍMŰ KÖTETÉNEK NARRATÍV OLVASATA

Abból a feltevésből kiindulva, hogy a kompozícióba rendezett versek sajátos narratívát alakítanak ki, felmerül a kérdés, lehetséges-e Ady Endre *A halottak élén* című kötetét történeti módon olvasni, arra fókuszálva, hogy miképpen reprezentálódik benne az első világháború. Hayden „White és követői a történeti szövegeket oly módon olvassák, hogy nem elsősorban a kimondottra (tényekre, adatokra) koncentrálnak, hanem a kimondás mikéntjére, arra, hogy a textusban milyen retorikai mechanizmusok, narratív cselekményszerkezetek működnek”.¹ Ez a módszertan Ady 1918-ban publikált irodalmi szövege esetén is termékenynek látszik. *Az irodalmi alkotás mint történelmi szöveg* című tanulmányban Kisantal Tamás által leírtakra támaszkodva relevánsnak tűnik áttekinteni, hogy *A halottak élén* „formális-narratív jegyei mennyiben árulkodnak egy bizonyosfajta történetiségképről vagy a történelemhez való viszonyulásról”. Érdekes tehát megvizsgálni, hogyan válhat a kötet az irodalom és a történetírás közötti kapcsolat példájává. Ebben az összefüggésben „a szövegben ábrázolt történeti szituációt reprezentáló eljárásokat, a textus történet- és történelemképét”² kísérlem meg bemutatni, mégpedig úgy, hogy a kötet poétikai eljárásait, narrációs szerkezeit figyelembe véve a versegyüttes sajátos naplóként/memoárként való olvasását tárom fel. Tehetem ezt azért, mert a szubjektum önmeghatározása fontos eleme a kötetnek, melyben a szerző többek között „önmagát avatja megértése tárgyává”.³

A kötet sajátos keletkezéstörténettel rendelkezik, kiindulásképpen érdemes ezt vázolni. Annál is inkább, mert éppen a keletkezési körülmények következtében történhetett meg, hogy *A halottak élén* szinte a háború egészére reflektálni tud, mivel keletkezési ideje magába foglalja az első világháború nagy részét, annak kitörésétől 1918 februárjáig.

1917 júniusában Hatvany Lajos lett Ady műveinek kiadója. Így az előző években összegyűlt, kötetben ki nem adott versek publikálásának nem volt többé akadály. Ady Lajos visszaemlékezése szerint „Hatvany [...] azon a fel fogáson volt, hogy egy kötetben a mintegy 250 verset nem lehet adni; két kötetnek egyszerre való kiadása pedig önkonkurálás volna. Ez okból azt óhajtottam, hogy egyelőre az anyagnak csak fele kerüljön kiadásra egy kötetben. [...]”

1 KISANTAL Tamás, *Az irodalmi alkotás mint történelmi szöveg*, Tiszatáj/11, 76.

2 Uo., 76.

3 Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3, 95.

Az volt a véleménye, hogy a 250 versnek körülbelül fele gyengén, vagy egyáltalán nem sikerült, s így a kötetben való kiadást nem érdemli meg. A versek kiválogatására nézve az a megegyezés történt, hogy Hatvany is, Bandi is csinál egy-egy gyűjteményt. Amelyik vers mindkettőjük gyűjteményében benne lesz, az feltétlenül belekerül a kötetbe.”⁴ Hatvany Lajos maga a következőképp idézte fel az eseményeket: „[...] Ady [...] három könyvre való kiadatlan, illetve kötetbe nem gyűjtött verset szeretett volna az 1917-es karácsonyi könyvpiacra kidobni. Ettől a három kötettől – bevallom – féltem. [...] A szokottnál vastagabb, egyetlen kötetet akartam összeállítani, csupa jó verset a három kötet anyagából. [...] A halottak élén anyagát én válogattam, szinte szinte én verekedtem össze.”⁵

Hatvany egyébiránt nemcsak versek kihagyását javasolta, de szavak, sőt strófák átfogalmazását is kérte, versszakokat húzott ki. Az MTA Kézirattára őriz egy 31 főlíós, 32 darab versből álló versegyüttest *Ady Endre szétszórtan megjelent verseinek kivágata, Hatvany Lajosnak A Halottak élén című kötet szerkesztése során a versekre tett megjegyzéseivel*⁶ címmel, ahol ciklusoknak nyoma sincs, a versek a *Nyugat* folyóiratból, vagy a *Világból* és más lapokból lapkivágatokként, vagy Boncza Berta autográf tintaírásával szerepelnek, rajtuk Hatvany Lajos autográf tintaírású rájegyzéseivel; az *Alszik a magyar* címűn például: „Dobd Ki!”; Az *Intés szegény legényeknek* címűn: „Könyörgöm, ne!” A „nem tudom” címűnél. „Borzalom!”, A *Szép az Életnél* „Nekem nem tetszik. Bár kidobnád. Ha nem dobod ki, gyúrd meg a végső strófát. Végül mégis én dobom ki. Nem kár érte.” A megjelent kötetet összehasonlítva ezzel a válogatással az látható, hogy Ady a változtatásokat nem, csak az egyes strófák kihagyására tett javaslatokat fogadta el. Így a válogatásban több olyan vers is szerepel, melyek *Az utolsó hajók* című posztumusz kötetbe kerültek – ilyen például *A mi háborúnk* című vers, azon ritka Ady-költemények egyike, amelyben helyet kapott a „háború” szó. De e válogatás tartalmazza a *Napló-töredék egy szanatóriumban* című verset is, amely kötetben nem is jelent meg.⁷

A *halottak élén* című kötetbe a *Ki látott engem?* (1914) után keletkezett verseknek végül csak egy része került be, a kötet ideiglenes címe *Halottan és idegenen* volt. Egyes versek a Hatvanyval való közös szerkesztés következtében maradtak ki, az 1918 februárja után keletkezettek technikai okok miatt nem kerülhettek a kompozícióba. A könyv végül 1918 augusztusában jelent meg.

Rába György szerint⁸ ugyan Hatvany válogatása kétes hitelűvé teszi az utolsó arcképet, mivel azonban a válogatásban Adyval együtt vett részt, illetve mivel *A halottak élén* cikluskompozíciói *A nagy hitető* cikluskompozícióira

4 ADY LAJOS, *Ady Endre*, Bp., Amicus, 1923, 221.

5 HATVANY LAJOS, *Ady*, Bp., Szépirodalmi, 1977. 428.

6 MTA K 11/8–46.

7 Lábjegyzetként *A halottak élén* című kötet memoárszerű olvasatáról szólva érdemes megjegyezni, hogy e vers a *Nyugat* 1914. febr. 1-i számában jelent meg. Ugyanebben a számban a *Disputa* rovatban jelentek meg Adynak a következő sorai: „[...] nekem ötesztendő tervem egy esztendőről verses naplót írni”.

8 RÁBA GYÖRGY, *Vita*, It, 1976, II., 417.

épültek, ahol a szerző mint szerkesztő Ady volt, elemzésemben hiteles arcképként, sőt önarcképként tekintek a kötet szövegére.

Ami már a kötet első végiglapozása során feltűnik, és ami *A halottak élén* memoárként is való olvasatát lehetővé teszi, az az egyes versek végén, esetenként a cím után peritextusként található időmegjelölések sora. Többnyire csak egy évszám, néhány esetben azonban év és hónap. 1913-tól 1918-ig minden év szerepel e peritextusok között, az 1918-as évszám verscímében: *Krónikás ének 1918-ból*.

Érdeemes részletesebb vizsgálat alá vetni kettőt azon versek közül, ahol évszám és hónap is szerepel. Az első ilyen a kötetindító ciklus címadó verse, az *Ember az embertelenségben*, amely az Ady-kötetekben megszokott módon a verscsoport közepén helyezkedik el. Időmegjelölése: 1916. szeptember. Ezzel a költeménnyel kapcsolatban kimondható: jelzésértékű, hogy a vers megírásának idejét jelző paratextus ott áll a vers végén és konkrét eseményre emlékeztet. Schöpflin Aladár úgy vélte, hogy Ady „Verseiben még célzást sem találni egyes háborús eseményekre. Nem a háború részleteit látja, még az emberi hullákat, a csonka tagokat is alig, összefoglalóan látja, a maga grandiózus, képtelen egészében, soha nem érzi külön a háború valamely epizódját vagy motívumát, a ténytől magától szenved...”⁹ Schweitzer Pál ehhez azt teszi hozzá, hogy „az erdélyi román betöréskor [...] keletkezett *Ember az embertelenségben* talán az egyetlen, amely kivétel ez alól, és a háború idejének valamely konkrét eseményéhez kapcsolódik. Ez a fajta konkrétság azonban itt is csak a verset kiváltó élményre vonatkozik és nem magára a műre.”¹⁰ Az emberek menekülésének élménye ugyanis áttételesen a költemény gondolatmenetének alárendelten jelenik meg az *Ember az embertelenségben* szövegében.

A vers nemcsak azért hangsúlyos darabja a kötetnek, mert a beszélő önmeghatározására, már a címben is hangsúlyozott elkülönülésére példa, de az elbeszélői én testi szenvedéseinek ábrázolása miatt is, mely jól követhető narratív elemként vonul végig *A halottak élén* című kötetben. A versben, ahogy a kötet több más költeményében is, a szubjektum testének narratív megképződése kerül a középpontba: „Szívemet a puska-tus zúzta, / Szememet ezer rémség nyúzta, / Néma dzsin ült büszke torkomon / S agyamat a téboly ütötte.” A szubjektum előtérbe tolja testi mivoltát, azaz hangsúlyosan a maga testiségében identifikálódik, a testtapasztalat konstitutív elemévé válik magának az énidentitásnak. A test a szubjektum sorsát rajzolja meg, úgy, hogy maga a test válik háborús hadszínterré. Ide kapcsolható, amit Michel Foucault mond *Nietzsche, a genealógia és a történelem* című esszéjében: „A test: az események lenyomatának felszíne (jóllehet a nyelv rögzíti és az eszmék feloldják ezeket az eseményeket); a test a szubsztanciális egységként tételezett Én felbomlásának központi helye; a test a folytonosan szétforgácsoló entitás. A genealógia tehát a származás elemzéseként az emberi test és a történelem metszéspont-

9 SCHÖPFLIN Aladár, *Ady Endre*, Bp., Nyugat, 1934, 196.

10 SCHWEITZER Pál, *Ember az embertelenségben*, Bp., Akadémiai, 1969, 158.

jában születik meg. Ki kell mutatnia, hogy a test át van itatva történelemmel, ez pedig roncsolja a testet.”¹¹

Fontos eleme a versnek a zárlatban a szubjektum halottból élővé válása, mintegy feltámadása: „S megint élek, kiáltok másért: / Ember az embertelenségben” – ahol a másért való kiáltás olvasható a szubjektummal és a világgal történtek elmondásaként.

A *halottak élén* keletkezésének körülményei okán a kötetbe bekerültek a háború előtt írt versek is, néhányat közülük éppen a peritextusok alapján lehet időben elhelyezni. Ezek a versek is a kompozíció fontos elemévé válnak: „Nem okoz zavart, hogy a kötetben együtt találhatók a háború kitörése előtti és utáni versek. Ady költészetében nem volt cezúra a háború: őt az események logikája már jóval a háború kitörése előtt levezette a katasztrófa átéléséig.”¹² Vezér Erzsébet a *Már előre rendeltettem* című verset említi, mely kitűnő példa a kötetben végigvonuló testrepresentációkra is: „Testem, ez a szent, kényes szerszám, / Mint valami ördögös posta / A Most-Idők rémületeit / Előre és magával hozta.”

Az egyes versekhez kapcsolt konkrét dátumok tanúsága szerint például a *Torony az éjszakában* című vers, amely peritextusa szerint 1914. július derekán keletkezett (és intertextuálisan előhívja a kötetnyitó *Emlékezés egy nyár-éjszakára* című verset is: „Faluja nyár-éji csöndjéből / Fehéren, aggódva kibámul / A torony / S vér-híreket vár a lágoló, / Vénhedt világbul.”) szintén a háború egy konkrét időpontjához kapcsolódik. Míg az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* időmegjelölés nélkül egy katasztrófa kezdetét, nyitópontját beszéli el, addig a *Torony az éjszakában* 1914. júliusi – tehát a háború kitörésére utaló – dátummal már a katasztrófa következményét írja le: egy ember nélküli világot. Konkrét háborús utalást tartalmaz még az *Emlékezés nagy halottra* című vers „Szaggassuk szét azt, ki ma ember” sora – ennél a versnél a peritextus nem időmegjelölés, hanem, alcím: *Jean Jaurès emlékének*.

Az időmegjelölések mellett a memoárként való olvasatot segítik az emlékezés pozícióját jelölő címek, mint az *Emlékezés egy nyár-éjszakára*, *Krónikás ének 1918-ból*, *Emlékezés nagy halottra*, *Vörös Tele-Hold emléke*, *Vallomás a szerelemről*. Vagy az olyan sorok, mint „S Isten-várón emlékezem” (*Emlékezés egy nyár-éjszakára*), „Obsitom sem lesz bölcs emlékezés” (*Obsitot se kapok*).

A narratív olvasatot támogatják az *Ember az embertelenségben* című verssel kapcsolatban már említett és a kötetben hangsúlyosan vissza-visszatérő testrepresentációk, ilyenek még például *A fekete Húsvét* című versben a „Beteg szívem”, a *Véresre zúzott homlokkal* és az *Elhanyagolt, véres szívünk* verscímek, az *Élünk vagy nem?* című vers „véres a szívünk, a kezünk” sora. Továbbá az is testrepresentáció, amikor a szubjektum a kötetben helyenként halottként, majd újra élőként jeleníti meg önmagát, ami sajátos feltámadástörténetként is olvasható. Ilyen például az *Ember az embertelenségben* „S megint élek” sora vagy a

11 Michel FOUCAULT, *Nietzsche, a genealógia és a történelem*, ford. Török Gábor, Új Írás, 1991/10, 65.

12 VEZÉR Erzsébet, *Ady Endre*, Bp., Gondolat, 416.

Mag hó alatt következő sorai: „Gyötrött és tépett magamat / Régi hiteiben fűrösztve / Vérből jajból és lángból / Szedegetem össze / S elteszem mint életes holtat.” Az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* „Azt hittem, akkor azt hittem, / Valamely elhanyagolt isten / Életre kap s halálba visz” sorai is azt sugallják, hogy a beszélő először volt halott, az „elhanyagolt isten” ebből az állapotából tette élővé.

Visszatérő történetelemekként olvashatók a kötet utalásai a Holdra vagy a húsvétra is, álom és valóság összejátszása, a jelen mint pokol, téboly ismétlődő ábrázolása, illetve az intertextuális visszautalások a kötetnyitó *Emlékezés egy nyár-éjszakára* című versben megidézett csillaghullásra. Két példával illusztrálva: *A csodák föntjén* „Csillag-zuhanó angyal-trombiták” sora vagy az *Intés az őrzőkhöz* „Őrzők, vigyázatok a strázsán, / Csillag-szórók az éjszakák” részlete idézi meg *A halottak élén* első ciklusának első versét.

Érdeemes azt is megvizsgálni, hogy maga a kötetkompozíció, a ciklusok intertextuális kapcsolata, illetve az egyes verscsoportokban jelen levő mikro-történetek hogyan erősítik a narratív olvasatot. A kötet prologussal indít, a tagadással telített szöveg a jövőbe tekint. Utána következik az *Ember az embertelenségben* című ciklus, amelynek felütése az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* című vers a katasztrófa kezdetéről. Mekis D. János olvasata szerint itt a „kulturális kontextusba helyezett történeti esemény stilizálásával találkozunk”.¹³ A versben, ahol a beszélő pozíciója az emlékezés, látomás és prófécia van jelen az utólagosság helyzetében, mintegy visszafelé értelmezve jóslatként a már bekövetkezett elkövetkezőt. A műben található utalások a mindennapi életből felvillantott romlásra egy nagyobb katasztrófa színekdochikus jelei. A kötetkompozíció szempontjából a beszélő fontos mondata a vers „Álmomban élő volt a holt” sora; az élőhalottság, a halottból élővé válás ugyanis (mint már az *Ember az embertelenségben* szövegében is láthattuk) a kötetet végigkísérő történeti elem, és amint itt is látható, nem pusztán a beszélővel kapcsolatban. Az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* ráadásul a lírai én apokalipszisét is tartalmazza: „S, íme, mindmostanig itt élek / Akként, amaz éjszaka kivé tett / S Isten-várón emlékezem / Egy világot-elsüllyesztő / rettenetes éjszakára” – hiszen „a jelenlegi én egy olyan konstrukció, amit ez az éjszaka létesített”.¹⁴

A ciklus egészére jellemző a történeti jelen Pokolként való leírása (például *E nagy tivornya*: „Tombolj, Világ, most szabadult el / Pokloknak minden pokla rajta” és *Mai próféta átka*: „Úgy szakadtunk be a Pokolba”), a szubjektum megsebesülése: „Homlokomon éles, nagy kő ért” (*Véresre zúzott homlokka*), „Szívemet a puska-tus zúzta” (*Ember az embertelenségben*), illetve a múlt

13 MEKIS D. János, *Modern apokalipszis: Ady Endre és Gyóni Géza háborús költészete* = M. D. J., *Vers és kontextus: A modern magyar líra mint irodalomtörténeti probléma*, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, é. n., 119.

14 KOÓS ISTVÁN: „amaz éjszaka kivé tett”: Én, valóság és szövegiség Ady Endre *Emlékezés egy nyáréjszakára* című versében, <http://irodalmiszemle.sk/2016/07/koos-istvan-amaz-ejszaka-kive-tett-en-valosag-es-szovegiseg-ady-endre-emlekezes-egy-nyarejszakara-cimu-verseben-tanulmany/> [2020. 01. 08.]

mitizálása: „Én, jaj, a régiekkel tartok. / Drága Tegnap, sebetlen homlok” (*Véresre zúzott homlokkal*) vagy „Óh, tegnapi Tegnap igéje, / Megrontásoddal megszépült varázs” (*Tegnapi Tegnap siratása*). A tudatos kompozícióra jó példa, és narratív keretbe zárja a verscsoportot az a tény, hogy míg a ciklus nyitóversében még csak megjelenik a prófécia, a ciklus záróverse, a *Mai próféta átka* már a próféta szerepébe helyezi az elbeszélőt.

A második ciklus, a *Mag hó alatt* már címében is a jövőbe tekint, abban reménységet keresve. Ez a reménység jelenik meg *A tábortűz mellett* című vers reggel-motívumában, az *Ütések alatt* és az *Egyszer volt csak* című versek végkicsengésében. De a jövő mellett a múlt is hangsúlyt kap a kuruc-versekkel (*A tábortűz mellett*, *Kurucok így beszélnek*), amelyek „Ady tradíciókhoz való tartozásának szimbólumává” válnak,¹⁵ és amelyekkel a múlt mitizálása is végbemegy. A verscsoport fontos eleme az eseményekről való tanúskodás tematizálása, illetve a beszéd akadályoztatásáról szóló panasz megjelenése. Jól példázza ezt *A sirató siralma* című vers zárata: „(Mit sirhatnék?) amit szabad volt / Már elsírtam, ekkor és akkor / S ne is beszéljünk róla: / Én vagyok a magyar bánatok / Legvertebb siratója.” Vagy *Az igazi szó* következő sorai: „Kosarazott szájjal, / Lefojtott tüdővel / Mégis, most is azt hiszem: / Elmondok idővel / Kegyetleneket” – ahol a beszéd lehetősége már a jövőbe tolódik át. A beszédben való erőszakos akadályoztatás egyébként már az *Ember az embertelenségben* című versben is megjelent a „Néma dzsin ült büszke torkomon” sorral.

Ady Endre hagyatékában ugyan nem található meg *A halottak élén* című kötet ciklusokba rendezett, nyomdára előkészített kézírata, Ady Lajos azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a *Krónikás ének 1918-ból* tévedésből került a *Mag hó alatt* ciklus végére, a szerző mint szerkesztő eredetileg a következő ciklus, *Az eltévedt lovas* végére szánta, csak a nyomdában került a mai helyére, ahová nem is illik.¹⁶

Az eltévedt lovas című ciklusban, amely a kötetben harmadik, a reménytelen jelen tematizálódik, illetve a beszélő tanúskodása erről a jelenről: „S csak a magyar lantos nyög és kérdez, / Mint egy régi diák.” (*Elmenni Távolra, pusztulni*). A *Kétkedő magyar lelkemben* ismét megjelenik a kényszerű hallgatás. Fontos eleme még a ciklusnak a kollektív beszéd *A fajtám sorsa* vagy a *Fáradtan biztatjuk egymást* versszövegeivel. A beszélő mintegy a történetek krónikásává válik. Prófétiás krónikásává, ahogy a *Több bizodalom vágya* című versből is kihallatszik: „Vállalom fél-kimaradásom / Minden átkát / S kényszeres, tompa énekemet, / Mint megcsalt mátkát / Küldöm el, hogy szánjátok. / Vállalom az én magyar gyászom / S azt a vétket, / Hogy eljövendő bánásokat / Előre élek / S jajgatok, hogy ti bíztok.”

15 PALKÓ Gábor, *Ősi dalok visszhangja*, Prae.hu, 2002/1, https://www.prae.hu/prae/journals.php?menu_id=83&jid=42&jaid=229 [2020. 01. 08.].

16 Ady Lajos, *i. m.*, 222.

A kollektivitás után a következő ciklus már címében (*A halottak élén*) is a beszélő elkülönülésére hívja fel a figyelmet, rájátszva ezzel az *Ember az embertelenségben* cikluscímre. Ebben a ciklusban emlékezik meg a háború két halottjáról, Jean Jaurès-ről és Zubolyról. A *Bóbiskolván lehajtott kardomon* című versben újra a kényszerű hallgatás témája jelenik meg. Ez az a ciklus, amelyben a szavak szintjén a legtöbb a háborús utalás.

A címében a halált tartalmazó ciklus után az életet emeli be a címbe a következő verscsoport, *A megnőtt Élet*, amelyben újra felsejlik a reménység, ezután következik az a két ciklus, az *Ésaiás könyvének margójára* és a *Ceruza-sorok Petrarca könyvéén*, melyekben egy-egy már létező műalkotásba írja bele saját történetét a költői én. Veres András mutatott rá arra a tendenciára, hogy a világháború alatt írt versekben „A magánmitológiát egyre inkább az én előtt/ fölött meghúzódnó kollektív mítoszok váltották fel: a nemzeti történelem, valamint a Biblia képzeteire és tudatára épített sorsszimbólumok”.¹⁷ A *Ceruza-sorok Petrarca könyvéén* versei a múltba tekintenek, így a ciklusra az emlékezés narratív pozíciója nyomja rá a bélyegét, mely pozíció egy emlékezőt rögzít. Ez a ciklus tartalmazza a szavak szintjén a legkevesebb háborús utalást, Petrarca *Daloskönyve* mint az emberi szenvedés, a szerelem, és mint a költői hatalom szimbóluma kerülhetett háborús kontextusba.

Az *Ésaiás könyvének margójára* című ciklus fontos versei *A nagy hitetű* és a *Volt egy Jézus*, amelyekben a *Mag hó alatt* című vers mellett egyértelműen megjelenik a feltámadás motívuma. Az apokaliptikus *Torony az éjszakában* című vers után az Apokalipszis konkrét utalásként ebben a ciklusban kap helyet.

A következő verscsoport, a *Tovább a hajóval* nyitóverse (*Mégsem, mégsem, mégsem*) ismét a beszélő elkülönülését hangsúlyozza, ezt belső erkölcsi parancsként jeleníti meg. A ciklusban a múltba kívánczóság – „Élet-szerelemmel / Kívánczok a tegnapi” (*Nyögök s mind terhemmel*) – és a jelen szenvedése keveredik, ez a szenvedés jelenítődik meg a *Távolról a Mostba*, *Ugrani már: soha* vagy például *A szenvedésnél többet* című versekben. De a cikluscímadó, cikluszáró verssel a jövő reménysége is felsejlik. Ismét fontos szerepet kap a szó, a beszéd fontosságának hangsúlyozása – legerőteljesebben *A szenvedésnél többet* című versben: „Mert most a Szó olyan legyen, / Mint a Hegyen / Krisztus Szava: / Évezredek hője, hava.” A kötetzáró ciklus, a *Vallomás a szerelemről* a pusztulásba oltott idillt jeleníti meg: „A Halál szent parfüme terjeng / Forró, zaklatott ölünk körül” (*Az idők kedveltjei*).

Összefoglalásképpen elmondható, hogy Ady Endre életében megjelent utolsó kötetének egyes darabjaira a retrospektív perspektíva jellemző, míg másokban a jelen horizontja tárul föl úgy, hogy ott lebeg előtte a bizonytalan jövő. A szerző az egyes eseményekre adott reflexióit nem kronologikus rendbe szerkeszti. Kivétel ez alól az első ciklus első verse, *Az Emlékezés egy nyár-éjszakára*, amely a prologus után áll, és a vész kitörésére emlékezik, a szerző

¹⁷ VERES András, *Ady szimbolizmusának kérdéséhez*, Iskolakultúra, 2006/7–8, 8.

ezzel kezdi felidézni a történeteket. Szintén kivétel a kötet utolsó verse is, az *Akkor sincs vége*, amely címe és kötetzáró pozíciója miatt olvasható utalásként is a memoár létmódjából fakadó befejezetlenségre, befejezhetetlenségre.

Amennyiben *A halottak élént* memoárként, mint az első világháborúra (még a befejeződése előtt) visszaemlékező kötetet olvassuk, látható, hogy benne olyan sajátos történelemszemlélet bontakozik ki, amely a tények és a fikció, álom és valóság összekapcsolásával jön létre, és amelyben a múlt értékmérővé válik, a múlt eseményei mitikus időbe emelődnek. Az elbeszélő én embertelenségről, halál-mezőkről, tébolyról és pokolról beszél és emlékezik úgy, hogy a háború szót egyszer írja le, *Az idők kedveltjei* című versben, ám ott sem világégés értelemben. Önmagát több helyen is prófétaként, krónikásként identifikálja, a szubjektum sebesüléssel kapcsolatos testtapasztalatát hangsúlyozva. Így az események újramegjelenítése, a róluk való tanúskodás olyan elvi etikai pozícióba helyezi a művet és elbeszélőjét, amely a jelen tébolyával, katasztrófájával szemben fogalmazza meg álláspontját.

KÖLTŐ ÉS KATONA

Balázs Béla útja a katonaköltészethez

A szélesebb közönség előtt elsősorban esszéistaként, filmesztétaként és librettószerzőként ismert Balázs Béla irodalmi munkássága minden műnemre és műfajra kiterjedt. Novellistaként, regény- és drámaíróként egyaránt számon tartják az irodalomtörténeti kézikönyvek. Bár nem a költészet volt művészi tevékenységének legfőbb színtere, saját korában lírikusként is némi hírnévre tett szert – elsősorban a nagyváradi Holnap költőcsoport résztvevőjeként, az azonos című antológia egyik szerzőjeként. A sokoldalú és termékeny literátorra az első világháború előtt mindenki úgy tekintett, mint arisztokratikus széplelékre, mint a „dekadens” életérzés egyik emblematikus hazai képviselőjére, alternatív művészértelmiségire. Ám ez az önmagától és saját írásművészetétől, egyedi hangvételtől alkotásaitól elragadtatott, túlfinomult *intellektuel* 1914 szeptemberében olyan sorsfordítónak nevezhető döntést hozott, amely kissé narcisztikus lelkialkatából (látszólag) nem következett. Közeli barátai számára is nehezen felfogható módon, miután a sorozóbizottság egyszer már alkalmatlannak nyilvánította a katonai szolgálatra, önként jelentkezett a szerb frontra, hogy a nála földközeli, kevésbé fennkölt lelkekkel együtt ő is részt vehessen a háború nagy kalandjában. A dosztojevskiji ihletésű „menj, és szenvedj te is” elvont erkölcsi imperatívuszának jegyében aktív frontharcosként akart szolidaritást vállalni saját népével, sőt: kissé bizarr módon azokkal az „ellenséges” (szláv, francia stb.) tömegekkel is, akik a magyarokhoz (osztrákokhoz, németekhez) hasonlóan szintén kiszolgáltatottjaivá váltak a világárméretű szenvedést okozó, közös háborús végzetnek.¹ Az 54. számú honvéd menetászlóalj kötelékében közel ezer társával együtt el is töltött három hónapot az észak-szerbiai hadszíntéren, majd megsebesült, és hosszabb ideig kórházi kezelés alatt állt. (Ezt követően már nem tért vissza a frontra.)

A fiatal, harmincas évei elején járó Balázs Béla tehát költő volt és katona. De – a szó igazi értelmében – nem volt katonaköltő. Nem követte azt a befolyásosnak nevezhető „lírapoétikai” hagyományt, amelyet Várkonyi Nándor – aforizmaszerű tömörséggel – így jellemzett 1940-ben kiadott, egyedi témaválasz-

1 Lásd Balázs hadinaplójának alábbi részletét: „Hercegnő, ha csak mi magyarok volnánk bajban[,] talán nehezebben határoztam volna rá magam, hogy kivegyem belőle részem [ti. a háborúból – M. G.]. De negyven millió ember lépett most a halál árnyékába! Ennek a tömegvonzásnak nem lehet ellentánni. A tízmillió orrossal és szerbvel és nem tudom mennyi franciával is szolidáris akarok lenni, mikor közös harc téren közös szenvedést osztok meg velük.” BALÁZS Béla, *Lélek a háborúban*, Gyoma, Kner Izidor, 1916, 38.

tású művében, a *Magyar katonaköltők*ben: „talán tanulságos lesz magunk elé idézni azoknak a férfiaknak az alakját, akik a szép szó hatalmát a fegyver erejével egyesítették.”² Várkonyi kötetnyi terjedelmű nagyesszéjében meggyőzően igazolta: jóllehet a költők és a katonák létezési módja nehezen összeegyeztethető, a kettő merev szétválasztása mégsem szükségszerű. A magyar irodalomban (is) számos példát találhatunk arra, hogy egy személyiségen és életművön belül hangsúlyosan érvényesülhet mindkét attitűd, mindkét szerep – és nem elkülönülten, hanem egymással szoros és termékeny, még ha nem is ellentmondásmentes egységben. Ez a kettős önazonosság és a vele együtt járó dinamikus feszültség alkotáslélektani szempontból pozitívként értékelhető; kedvező esetben fontos művek létrehozását alapozhatja meg. Elegendő csak Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Amade László, Fazekas Mihály, Kisfaludy Sándor, Bárd Miklós (vagy részben Gyóni Géza) életútjára és munkásságára gondolni.³

A fiatal Balázs Béla azonban nem illeszthető bele ebbe a vonulatba, hiszen az ő költészetében nem hagytak könnyen kitapintható nyomot a katonai szerepvállalással kapcsolatos tapasztalatai. Sőt: ellentétben a hátország számos – frontot sohasem látott – alkotójával, számára a háború jelensége sem jelentett költői ihletforrást. Így Balázs nemhogy katonaköltőnek, de még csak „háborús költőnek” sem tekinthető (ha létezik önállóan ilyen kategória).

A fenti paradoxon értelmezésére maga az érintett is kísérletet tett 1903-tól 1922-ig vezetett *Naplójának* 1915. április 9-i bejegyzésében: „Olvastam Babitsnak a *Miatyánk 1914* versét, melyet külön műlapokra nyomtatva árulnak. A vers szép, és én valami irigységfélét éreztem, holott ezt soha[sem] szoktam. De nem a műlapokat irigyeltem, nem is a vers szépségét, nem is nyilvánvaló nagy sikerét. A *verset magát* irigyeltem. Azt, hogy Babits, aki otthon maradt, nemcsak testben, de nyilván lélekben is ír 1914-es, háborús verseket, és én, aki elmentem, nemcsak lélekben, hanem testben is, még egyet sem írtam.”⁴

Balázs Béla a különös ellentmondás magyarázatát is megadta: „Vajon úgy van-e, hogy mégis *csak* testben mentem el, és morális okaim nem lelki kapcsolatok. Nincsen igazi közöm az emberekhez, nem tud megrázni a háborújuk sem; sajnálom, segítem őket, és velük szenvedek – de nem énekelnek bennem.”⁵

2 VÁRKONYI Nándor, *Magyar katonaköltők: Előszó* = V. N., *Magyar katonaköltők – Az üstökös csóvája – Dunántúl*, szerk. MEZEY Katalin, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2006, 9.

3 Ebbe a névsorba természetesen Petőfi Sándor is beletartozik, Várkonyi azonban őt – meglehetősen nehezen értelmezhető indokkal – nem szerepelteti művében. (Lásd a következő szövegrészt: „A szabadságharc számos író, költő öltöztetett a honvédatillába, de ezeknek a kötelesség adta kezébe a fegyvert addig, míg az országnak szüksége volt rá. Köztük a leglánglebb, Petőfi, nem is tudta legyűrni a hadi fegyelmet; Túrtaiosz volt, nem katona, s halála a szabadsághőse.” VÁRKONYI, *Magyar katonaköltők*, i. m., 145.)

4 BALÁZS Béla, *Napló 1914–1922*, II, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1982, 43–44.

5 *Uo.*, 44.

„Nincsen igazi közöm az emberekhez...” – ezek a drámai szavak arra utalnak: Balázs Béla maga is tudatában volt annak, hogy létének egyik, ha nem a legfőbb mozzanata a radikális individualitás. Csakhogy – Mihály Emőke gondolatát szabadon idézve – ő nem felszabadulásként élte meg azt a létlehetőséget, hogy elvileg „mindenfélre külső (transzcendens, közösségi vagy történelmi) meghatározó elv nélkül, autonóm módon” alkothatja meg önazonosságát.⁶ Tartozni szeretett volna valahová. Jelentős részben ez a görcsös, olykor hisztérikusnak tűnő valahova-tartozni-akarási állhatott 1914 szeptemberében meghozott döntésének hátterében is.

Az 1915. áprilisi naplőbejegyzés viszont már arról tanúskodik, hogy döntésének következménye, az önkéntes háborús szerepvállalás sem változtatott érdemben a fent vázolt egzisztenciális „alapadottságon”, amelynek ismerete feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az élete során – gyakran nem is egyszer – nevet, vallást, világképet, hazát is váltó értelmiségi nehezen követhető útkeresései értelmezhetőek legyenek. (Mint ismeretes, Balázs német kulturális mintákat követő családba született bele, szülei német anyanyelvűek voltak, édesanyja sohasem tanult meg igazán jól magyarul. Ő viszont mindenáron magyar író kívánt lenni. Erőfeszítéseit ezen a téren gyors és átütő siker koronázta: már fiatal alkotóként a magyar nyelv mesterévé vált. Huszonkilenc éves koráig Bauer Herbertnek hívták; hivatalosan csak 1913-ban vette fel a Balázs Béla nevet, amelyet íróként, publicistaként már korábban is használt. Eredetileg zsidó vallású volt, ám 1913-ban úgy döntött: kikeresztelkedik. És bár formálisan katolikussá vált, áttérését követően keserűen szembesülnie kellett azzal, hogy a keresztények valójában nem fogadják be, miközben a zsidók elfordulnak tőle.⁷ Ifjúkorában markánsan individualista és elitista elveket vallott; háborús korszakában már egy elvontabb, „reakciós” színezetű kollektivizmus mellett kötelezte el magát, majd 1919-től a radikális baloldal, a kommunista mozgalom szolgálatába állt. Ugyanebben az évben elhagyta szülőhazáját, Magyarországot; előbb Ausztriában élt, onnan Németországba költözött, utóbb pedig – a magyar kommunista emigránsok többségéhez hasonlóan – a Szovjetunióban telepedett le. Pályájának ebben a szakaszában igen sokat írt és publikált – a magyar mellett – német nyelven is. Huszonhat évig tartó emigráció után 1945-ben hazatért, ám – jóllehet mindvégig hűséges maradt lassanként egyeduralomra szert tevő pártjához – idegennek érezte magát a „felszabadult” országban, a kibontakozó népi demokrácia rendszerében is.⁸)

A folyamatos identitásválsággal küszködő Balázs Bélának tehát az 1910-es évek közepén sem sikerült tartósan összeforrasztania azzal a néppel, amelynek egyszerű fiai ’14 őszén – az egyedi különbségek ellenében ható háborús viszo-

6 MIHÁLY Emőke, *Mint nyugtalanító, titkos gondolatok élnek...: Balázs Béla elméleti írásainak egy mai megszólítása*, Kolozsvár, Koinónia, 2008, 83.

7 Lásd Balázs Béla megrendítő önvallomását: *Napló 1903–1914*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1982, 602.

8 Lásd még: HAMAR Péter, *Karöltve a kísértettel: Balázs Béla utolsó évei*, Bp., Írott Szó Alapítvány, 2017, 169–170.

nyok között – minden jel szerint „befogadták”. Azokban a hetekben talán joggal érezhette úgy, hogy egy közülük, és így végre valódi alkotóeleme lehet egy individuum felett álló egységnek. Ám néhány hónap elteltével újra a helyére került az, ami – pozitív irányban – kikökönni látszott.⁹ Az önmagát könyörtelenül analizáló Balázs pedig – immár túl a háborús tapasztalaton – képes belátni, hogy a „kizökkenés” értékes emberi tartalmakat hordozó epizódja véget ért. Képes szembenézni autentikus közösségi élményeinek illékony voltával; azzal, hogy izolált pozíciója meghaladhatatlan maradt: „Nekem ez a nép sorsom és választott népem. (Majdnem »szabad« választásképpen.) De nem lelke. Egyedül vagyok.”¹⁰

Ezen a ponton Balázs Béla önnön magányosságával – drasztikusabb és kevésbé szalonképes kifejezéssel élve: gyökértelenségével¹¹ – hozza összefüggésbe azt a számára fájdalmas tény, hogy nem tud verseket írni a katonalétről, illetve a háborúról. Kimondatlan előfeltevése az, hogy a háborús költészet létrehozásának *sine qua non*ja a közösségi megelőzöttség, az alkotó mélyebb beágyazottsága (beágyazódása) egy adott kulturális közegbe. Ez a kritérium szerinte – a már említett – Babits Mihálynál és Ady Endrénél is egyértelműen teljesül – ráadásul úgy, hogy nekik nincs is közvetlen tapasztalatuk a háborúról. „És ezért irigylem Adyt, Babits versét és még szegény Gyóni Géza verseit is...”¹² – írja. Sokat sejtető ebben a szövegrészben a „még” partikula használata. A saját művészi jelentőségének túldimenzionálására hajló és kortársainak többségét – Ady kivételével¹³ – végletesen leértékelő Balázs ebben a vonatkozásban „még” Gyóni Gézát is önmaga fölé helyezi, akit egyébként „szegénynek” nevez – utalva arra, hogy esztétikai szempontból nem sokra tartja a vele egy évben, 1884-ben született és hozzá hasonlóan háborús tapasztalattal rendelkező (de tőle eltérően ebben a témában nagyszámú verset alkotó, és azok legjavát *Lengyel mezőkön, tábornok mellett* címmel már 1914-ben kötetben megjelentető) lírikus műveit. Nyilvánvaló, hogy az adott kontextusban nem a költők tehetsége, illetve verseik esztétikai értéke a meghatározó. A naplóíró azért nyilatkozik elismerően – Babits és Ady mellett – Gyóniról is, mert ő képes háborús tematikájú költészetet létrehozni, míg Balázs erre képtelen, bármennyire vágyik is rá. Illetve ennél alighanem többről lehet szó. A háborús líra a kollektív vagy kollektivisták költészet egyik megnyilvánulási formája. A háború költői – legyenek bár militaristák vagy pacifisták – tudatosan vagy tudattalanul *egy közösség nevében* emelkednek szólásra, és talán nem is okoz

9 Így csak komoly megszorításokkal lehet elfogadni Balázs Béla monográfiájának, K. Nagy Magdának azt a sommás megállapítását, amely szerint „a közösség melegeiből kitépott személyiségnek az elkülönítés felé vezető útja 1914-re befejeződött”. – K. Nagy Magda, *Balázs Béla világa*, Bp., Kossuth, 1973, 162.

10 BALÁZS Béla, *Napló 1914–1922*, II, i. m., 44.

11 E gyökértelenség háttéréről lásd Péter László tárgyszerű elemzését: *Balázs Béla naplója*, ItK, 1984/2, 234–236.

12 BALÁZS Béla, *Napló 1914–1922*, II, i. m., 44.

13 Lásd Balázs Béla Ady tiszteletére írott, elragadtatott hangvételű vallomások-esszéisztikus írását: *A versről*, Nyugat, 1909/10–11, 538–541.

számukra rendkívüli nehézséget az, hogy túllépjének az individualitás korlátaiban. A radikális individuum viszont, bármekkora erőfeszítéseket tesz is annak érdekében, hogy eljusson az „én” perspektívájától a „mi” látószögéhez, sohasem tudja autentikus módon kifejezni mások – egy konkrét közösség – gondolat- és érzésvilágát. Ez pedig kétségtelenül nehezen feldolgozható, negatív léttapasztalat, amely már-már a szellemi impotencia képzetét keltheti az önértelmező költőben.

A vázlatos, utalásszerű, ugyanakkor összetett eszmei tartalmakat közvetítő fejtegetések mindazonáltal jól jelzik azt az éles fordulatot, amely Balázs gondolkodásában 1914–1915-ben végbement. Olyan művész lelki-szellemi metamorfózisa mutatkozik meg itt, aki a megelőző években saját zsenialitásának bővületében élt, és a megfeszített alkotói munkának – szinte már monomániás módon – minden más tevékenységet alárendelt. Most pedig – a Gyóni-jelenség „apropóján” – eljut ahhoz az általánosabb érvényű belátáshoz, hogy „valahová tartozni” – az *élet* szempontjából – végső soron többet jelent, mint kiemelkedő költőnek lenni.

*

1916 áprilisában megjelent Balázs Béla első világháborús „hadinaplója”, a *Lélek a háborúban* (amelynek egyes részletei már 1915 elején napvilágot láttak a *Nyugatban*). A mű nem alkot zárt kompozicionális egységet, és műfaji értelemben is képlékenynek, rizomatikusan széttartónak nevezhető. Ha mégis kategorizálni kellene, olyan, konfesszió alapú szöveggként lehetne meghatározni, amely a napló, a memoár, az esszé jegyeit egyaránt hordozza, de tézisdramát idéző dialógusokat és még egy „szabályos” novellát is magában foglal.¹⁴ A műfaji változatosságot még tovább fokozza, hogy a kötet egy verssel indít,¹⁵ amelynek nem a címe (*Csendesen!*), hanem az alcíme (*Üzenet egy macsvai lövészárokból Przemysl várába*) utal egyértelműen arra, hogy világháborús tematikájú költeményről van szó.

Mi több: ez a paratextus, illetve a benne szereplő metonimikus *lövészárók*-motívum félreérthetlenné teszi, hogy a mű nem „egyszerű” háborús vers, hanem közvetlen frontélményekhez kapcsolódó katonaköltemény. Talán megkockáztatható a felvetés, hogy ilyen fajta szöveggként egyúttal válasz is arra a poétikai „kihívásra”, amelyet a Balázssal részben egy időben – egészen pontosan: 1914 augusztusától 1915 márciusáig – Galíciában, Przemyslben

14 Balázs Eszter találó megállapítása szerint „a vallomásszerű, meditatív hangulatú esszék közös vonása, hogy az olvasó elé tárják, miként alakította át magát Balázs íróból katonáiróvá” [katonáiróvá, de nem katonaköltővé! – M. G.]. – BALÁZS Eszter, *Belevetjük a saját testünket a történelembe: A saját és a másik test reprezentációi magyar íróknál az első világháborúban, különös tekintettel az ego-dokumentumokra = E nagy tivornya: Tanulmányok 1916 mikrotörténetéről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 310.

15 BALÁZS Béla, *Lélek a háborúban...*, i. m., 7.

harcoló Gyóni katonalírása jelentett, jelenthetett a *Lélek a háborúban* szerzője számára.

A költő és katona Balázs Béla ezek szerint mégiscsak katonaköltővé lényegült át? Ha csupán az alcímet vesszük alapul, úgy tűnhet: az 1915. áprilisi naplóbejegyzésben szereplő önreflexív megállapítások 1916-ra már elvesztették érvényességüket. (Bár azt nem lehet pontosan tudni, mikor keletkezett a *Csendesen!* – csak feltételezhető, hogy 1915 áprilisa után; az viszont egészen biztosra vehető, hogy legkésőbb 1916 elejére el kellett készülnie, Balázs ugyanis februárban már a „hadinapló” kötetben való megjelentetéséről tárgyalt az ismert kiadóval, Kner Izidorral.¹⁶)

A teljes műalkotás ismeretében azonban továbbra is fenn kell tartanunk korábbi állításunkat: a fiatal Balázs Béla nem volt igazi katonaköltő. A *Csendesen!* (fő)szövege ugyanis a legkevésbé sem „teljesíti” azokat az előzetes elvárásokat, amelyeket – az alcím alapján – az olvasó joggal támaszthat a művel szemben. Már az is zavarba ejtő, hogy a költemény középpontjában – poétikai-retorikai értelemben – az archaikusnak nevezhető hajóallegória egyik alakváltozata áll, vagyis a mű – amely elvileg „üzenet” egy észak-szerbiai lövészárokból – nem a modern szárazföldi háború képzetköréből meríti motívumait. Ezzel összefüggésben értelmezhető, hogy a vers többes szám első személyű (!) – azaz önmagával együtt egy közösséget is képviselő¹⁷ – beszélője nem „valódi” frontharcosok, hanem tengerészek nevében nyilatkoztatja ki szentenciáit (nem is olyan implicit módon erre utal a „Matróz-testvérek várnak odalent / Csendesen” szövegrész).

Még tovább növeli a bizonytalanságot, ha a költeményben felfedezzük a „negatív ars poetica” jellegzetességeit (e fogalom alatt azt a sajátos hitvallást értjük, amely nem a lírikusi megszólalás, hanem a költői elhallgatás igazolására szolgál). A probléma kapcsán elegendő a vers két legemlékezetesebb – és motivikus értelemben szorosan összetartozó – szöveghelyére, a „De dalolás az nem lesz”, illetve a „Rejtsd el zászlód: tiszta éneked” mondatokra gondolni. Feltűnő, hogy Balázs Béla előbb csonka metaforát hoz létre: burkoltan megfelelteti egymásnak a líra (a vers, a versírás) és a vokális zene (a dal, a dalolás) fogalmát, utóbb pedig teljes metaforát alkot: a ’költemény’ értelmében vett *dalt* (= *tiszta éneket*) – explicit módon – a *zászló* képzetével társítja. Tegyük hozzá: a *zászló* ebben az összefüggésben nem egyszerűen közösségi, hanem harci jelképként tartható számon. A „negatív ars poetica” itt tehát nem *általában* a lírára, hanem annak kifejezetten egy aspektusára, a háborús vagy katonaköltészetre vonatkozó önreflexiót jelenti.

Az idézett versmondatok – amelyek eltérő modalitással, rejtetten vagy nyíltan, de negatív értelmű felszólítást, lényegében tiltást fejeznek ki – kétsé-

16 BALÁZS Béla, *Napló 1914–1922*, II, i. m., 134.

17 Lásd még Mekis D. János lényeglátó megállapítását a *Csendesen!* narrációs szerkezetéről: „[a versben] a megszólított mindig »te«, azaz egyén; a megszólító mindig »mi«, azaz közösség.” – MEKIS D. János, *Hadi-esztétika, termékeny nyelvzavar: Első világháborús irodalmunkról*, Bárka, 2014/3, 86.

gessé teszik, mi több, tagadják a lírai megszólalás adekvát voltát a kibontakozó Nagy Háború, a lövészárkok világában. Mindebből pedig egyenesen következik az a többszintű paradoxon, hogy Balázs Béla első katonakölteménye – az „Inter arma silent Musae” ősi, meghaladottnak vélt igazságát újrahasznosítva – a katonaköltészet hagyományainak „jelenkori” folytathatatlanságát tanúsítja. Többek között ebben az értelemben válik „vita-verssé” is, amely képes „kiigazítani” a Gyóni nevével fémjelzett háborús líra retorikáját (Mekis D. János szavait idéztük meglehetősen szabadon).¹⁸ Jóllehet a mű saját létalapját is aláássa akkor, amikor – a maga finom poétikai eszközeivel – belülről erőtlentíti el a katonaköltészet megőrizhetőségébe és megújíthatóságába vetett hitet.

Érdemes ugyanakkor kiemelni, hogy a *Csendesen!* nem vagy nemcsak önmagában álló műalkotás, hanem legitim módon értelmezhető egy nagyobb egység, egy kötetkompozíció részeként. A *Lélek a háborúban* mint mozaikos szerkezetű mű kezdő darabjaként sajátos, kitüntetett funkciót tölt be. Léte valójában látszatlét vagy nemlét – és jelentősége éppen ebben áll. Önmagát zárójelbe helyezi, és közvetve felhívja a befogadó figyelmét valami másra, valami önmagán túlira: valamire, ami csak *utána* következhet. Jelzi a „műfajváltás” szükségességét – azt, hogy a közösségi éneknek most el kell hallgatnia, és át kell adnia helyét a szubjektív reflexiónak: az esszének, az esszéisztikus szépprózának, a prózai formájú vallomásnak: Balázs Béla „legsajátabb” műfajainak.

¹⁸ *Uo.*, 86.

Muntag Vince

HATTYÚDAL

A történelemtől a szöveg történetiségéig és tovább Molnár Ferenc
A hattyú című műve kapcsán

Az első világháború végkifejletének irodalmi vonatkozásrendszerét vizsgálva Molnár Ferenc *A hattyú* című műve kapcsán kézenfekvőnek látszik a lehetőség, hogy a történelmi traumák kényszerű megszépítésére összpontosítson az értelmezés. A szövegre és recepciótörténetére tekintve inkább az tűnik föl, mennyire nem szól a mű mindezekről. Még pontosabban az, hogy mennyire nehéz ezekről a vonatkozásokról bármiféle állítást tenni. Ha ezt végiggondoltuk, a történelem reprezentációjának kérdése helyébe a szöveg másfajta történetisége lép, amely egészen különböző olvasatot tesz lehetővé. A továbbiakban ezt mutatom be recepciótörténeti kontextusban.

Látszólag ugyanis mi sem könnyebb, mint *A hattyú* szövegét a keletkezés közege felől értelmezni. A szakirodalom és elsősorban az előadások kritikái főleg a 20. század második felében sűrűn emlegetik ezt a lehetőséget.

A hattyút 1920-ban mutatja be a Vígszínház. Ez a szerző első premierje 1916 óta. A köztes időszakban Molnár Ferenc kint járt az olasz fronton haditudósítóként. Tanúságtételei külön kötetben jelennek meg.¹ Ez után születik meg *A hattyú* már a stabilizálódott, új politikai berendezkedés, a Horthy-rendszer időszakában. A cselekmény ismeretében a fogadtatástörténet könnyen értelmezte a művet az Osztrák–Magyar Monarchia vagy általánosságban a monarchikus berendezkedés szatirikusan szomorú vagy nosztalgikusan kesernyés elbúcsúztatásaként, az interpretáció szerint mintegy lezárva Molnár részéről a háború traumája okozta önként vállalt írói szilenciumot.

Ez a megközelítés számos részletet figyelmen kívül hagy, ezért közelebbről vizsgálva pontatlannak tekinthető. Érezhető is a zavar a történelmi vonatkoztatás értelmezéseiben, hogy az olvasat megalapozása nem egészen stabil, és különösen német nyelvterületen nem is feltétlenül jellemző ez a megközelítés,² de olyan magyar nyelvű Molnár-pályaképet is találunk, amelyben *A hattyú* egyáltalán nem szerepel.³ Ami kifogásként felvethető a fenti keletkeztörténeti háttér vázolásával szemben, mindenekelőtt az, hogy a szöveg nem említi meg konkrétan, hogy az ábrázolt hercegi család az uralkodásának végnapjait élő Habsburg-dinasztia egyik oldalága lenne. Annyi szerepel a műben, hogy egy Napóleon által trónfosztott német ajkú hercegi családnál járunk,

1 MOLNÁR Ferenc, *Egy haditudósító emlékei*, Bp., Franklin Társulat, 1916.

2 NAGY György, *Molnár Ferenc a világsiker útján*, ford. KÁLMÁN Judit, Bp., Tinta, 2001, 93–97.

3 VÉCSEI Irén, *Molnár Ferenc*, Bp., Gondolat, 1966.

akik éppen Magyarországon tartózkodnak.⁴ Ez azonban kevés a közvetlen azonosításhoz. A másik ellenvetés, amely a történelmi konkretizációival szemben tehető, az, hogy Molnár máshol is alkalmazza a főnemesi alakok szerepeltetését, és ott sem feltétlenül a történelmi dokumentálás igényével. Példa lehet erre az *Olympia* című Molnár-mű. Bár valóban érzékelhető elmozdulás az ábrázolt alakok szociális státuszában: amennyiben Molnár korábbi darabjaiban kizárólag a nagypolgárságot képviseltette, innentől, a húszas évektől jelenik meg a szövegekben az arisztokrácia. Ennek valószínűleg nem a történelmi nosztalgia az oka. Már csak azért sem, mert mind *A hattyú*, mind az *Olympia* esetében tudunk egy-egy életrajzi anekdotáról, amely lehetséges inspirációként szolgált a művek megírásához.⁵ A történelmi konkretizáló olvasatok legfőbb buktatója azonban mégis a Vígszínház mint értelmezői közeg. Az akkori repertoár alapján ugyanis egyrészt teljesen idegenszerű lenne, ha egy történelmi allegorizáló parabolát színre állítana Jób Dániel színháza. Másfelől 1920 decemberében, amikor *A hattyú* bemutatóját tartják, nem világos, hogy ez az allegória pontosan mire is vonatkozhatna, az pedig még kevésbé, hogy milyen fogadtatásra lelhet. A legközvetlenebb politikai aktualitás, amelyhez *A hattyú* csatlakozhatna, IV. Károly visszatérési kísérlete és a legitimizmus kérdésköre, amely azonban túlságosan megosztotta az akkori közvéleményt, semhogy – akár támogató, akár elítélő attitűddel – ennyire problémátlanul lehessen ábrázolni akár csak ironikusan is egy allegorizált monarchikus környezetet.⁶

Azt, hogy mi áll a rang folyamatos emlegetése mögött, *A hattyú* esetében nehéz megfejtetni. A német nyelvű recepció osztrák mintát sejt a háttérben, de a párhuzam filológiai oldalról esetlegesen tűnik.⁷ Érzékelhető, hogy a hercegi státusz és általában az arisztokrácia jelenléte a műben úgy működik, mint valami kevésbé konkrét, inkább elvonatkoztatott gesztus. Azaz úgy tetszik, mintha a rangnak metaforikus szerepe lenne a művekben. Ez nem idegen a korszak színházi teljesítményétől. Az viszont izgalmas, hogy a század második felének kritikusai mennyire nem tudták ezt a távolítottságot, elvontságot érzékelni a rangra vonatkozóan. Érdeemes a recepciótörténetet megvizsgálni abból a szempontból, hogy ennek megfelelően az ábrázolás milyen konvenciókon alapszik. Ha ugyanis a rang ennyire intenzív jelenlétét nem tudjuk metaforikusnak, elvonatkoztatottnak látni, vagyis komolyan vesszük Beatrix hercegnő és Albert főherceg hivatkozásait a társadalmi rang determináló szerepét illetőleg, akkor ezt a fajta diskurzust sokféleképpen tudjuk ugyan tekinteni, de éppen ironikusnak nem. Márpedig egy olyan drámában, ahol a végkifejlet hangsúlyozottan és esztétikailag is konstruált, művi dinasztikus házassággal ér véget, az ironia feltételezése alapvető lenne. Ezt fogjuk az alábbiakban

4 MOLNÁR Ferenc, *A hattyú*, Bp., Franklin Társulat, 1921, 7–10.

5 NAGY, i. m., 94.

6 BÉKÉS Márton, *A legitimizmus és a legitimisták = A magyar jobboldali hagyomány*, szerk. ROMSICS Ignác, Bp., Osiris, 2009, 214–242.

7 NAGY, i. m., 95.

megvizsgálni néhány szempont szerint az előadások emléanyagával, itt most kizárólag a magyarországi fogadtatásra koncentrálva.

A *hattyú* a maga tizenöt magyarországi előadásával nem tartozik a gyakran játszott szövegek közé, Molnár viszonylatában különösen nem. Ez az arány éppen elég arra, hogy a mű ne essen ki teljesen a kritika horizontjából, de még így is olyan benyomás keletkezik a kritikák mai olvasójában, mintha ezt a művet újból és újból fel kellene fedezni. Az biztos, hogy A *hattyú* a század második felében – elsősorban valószínűleg társulatépítési okokból – gyakrabban került színre, mint a háború előtt. (Bár kortárs szerző művét ritkán volt szokás felújítani, Molnár esetében erre is van példa.) 2019-ből visszatekintve leginkább az tűnik föl, mennyire nem látunk rá a befogadás horizontjára az ősbemutató idején. A kritika Molnár akadálytalan visszatérését ünnepli az előadásban, melyet ezúttal Rákosi Szidi vendégjátéka koronáz meg. Máskülönb az a vígszínházi társulat viszi sikerre a darabot, amely addig Molnár műveit sikeresen interpretálta (Csontos Gyula, Varsányi Irén és mások).⁸ A művet az első rendezés egyértelműen vígjátéknak, és nem politikai szatírának játssza. A kritikákból azonban nem lehet megítélni, hogy a rangra való hivatkozás mennyiben és hogyan vált ironikussá a rendezésben.⁹ A következő színre vitel 1945-re, egy sajátos színháztörténeti pillanatra datálható. A Vígszínházat ért bombatalálat miatt a mű a Radius Moziban kerül színre, leszűkített térben, ezért a hatása is gyéresebb. Maga a színházi tradíció, amely Molnár sikereit közvetítette, ugyan még nem hullott szét, de 1945-ben nem egyértelmű már, hol van Molnár Ferenc művészetének helye a magyar színházi életben. Ekkorra felerősödnek azok a hangok, amelyek elkezdik Molnár ideológiai korszerűtlenségét hangoztatni. Ez a diskurzus valamelyest el is fedi a tényt, hogy a vígszínházi közeg terét veszítette.¹⁰ Itt még kevésbé látszik, hogy az előadás mennyire ironikus vagy sem. Viszont fontos megemlíteni, hogy Alexandra hercegnő szerepét Tolnay Klári kapja meg, aki aztán később Beatrix és Mária Dominika szerepét is eljátssza egy-egy rendezésben. Ahogy az idő múltával egyre idősebb szerepeket játszik el a műben, a kritika mind kevésbé van megelégedve játékaival. Habár a rá vonatkozó tisztelet miatt nyílt bírálat nem fogalmazódik meg, mégis érezhető a távolságtartás, hogy a játéknak kevésbé van helye a rendezésekben, akár csak azon keresztül dokumentálhatóan is, hogy kevesebb szó esik róla. Ez nyilván többféleképp magyarázható. Egyrészt Tolnay Klári játéka, mint az 1945-ös bemutató is mutatja, alapvetően hagyományőrző funkcióban van jelen. Látható ezen keresztül az az alaptendencia, amely úgy írható le, hogy a vígszínházi komikus játéktípus bulvárnaturalista keretrendszere mind kevésbé találja helyét a század második felében jellemző lélektani realista alapszólamban. De úgy

8 Sz. n., *A hattyú*, Film, Színház, Muzsika, 1920/52, 1–8.

9 LAKATOS László, *A hattyú*, Pesti Napló, 1920/298, 5.; REILLE Pál, *A hattyú*, Világ, 1920/298, 3.; ZILAHY Lajos, *A hattyú*, Magyarország, 1920/298, 3.

10 UJVÁRI Imre, *A hattyú*, Szabad Nép, 1945/97, 46.

is értelmezhetjük mindezt, hogy pont az az ironia hiányzik ebből a hagyományörzésből, amely felől a dramaturgiát ugyanaz a lélektani realista közeg pontosabban tudná érteni.¹¹

A század második felének magyarországi bemutatói között még két említésre méltót találunk. Az egyik Ajtay Andor 1957-es rendezése a Magyar Néphadsereg Színházában, amely a Vígszínház utódintézménye. Ajtay ekkor Ruttkai Évára osztja a címszerepet, és ezzel véglegessé válik annak a hagyománynak a megképződése, hogy a hercegnőt egy majdnem pályakezdő fiatal színésznő, az időszak szexideálja játssza el. 1920-ban Alexandrát még Varsányi Irén alakította, aki ekkor már egy pályája csúcsán lévő sztár volt, nem kifejezetten naiva szerepkörben. Ehhez képest értelmeződött Rákosi Szidi Beatrix is Alexandra édesanyja gyanánt. Az, hogy Alexandra ilyen módon fél generációt fiatalodott, megerősítette a klasszikus komédiai dramaturgiához való kötődést a szövegben, és csökkentette az abban rejlő ironikus lehetőséget, hogy olyan nő kinyíló érzelmvilágáról és szexuális vonzalmáról tudjon beszélni a szöveg, akinél ez életkori szempontból szokatlanul csúsztatottan jelentkezik. Az 1957-es bemutató a háború előtti Molnár-hagyomány felújítását célozta. Beatrixot Sulyok Mária játssza, aki a háború előtt több rövidebb időszakot töltött a Vígszínházban.¹² A későbbi visszaemlékezések is arra mutatnak, hogy a háború előtti Molnár-olvasat folytathatóságát volt hivatott bizonyítani a rendezés;¹³ deklarátívan bejelentve a Molnár-kánon színházi újjáéledését a megelőző évek csöndje után.¹⁴

Az ezt követő években *A hattyú* bemutatói Magyarországon meglehetősen egysíkúnak tűnnek. Ezt a kritika diskurzusa és a rendelkezésre álló fotóanyag is alátámasztja. Van olyan eset, amikor két különböző előadás képi világát csak a szereplők arcvonásai alapján tudjuk megkülönböztetni, annyira hasonlít egymásra a jelmez és a szcenográfia. Tolnay és Ruttkai után tendenciává válik, hogy Alexandrát (és vele együtt Ági Miklóst) pályakezdéshez közel járó színészek alakítják. Gyakori esetükben a szerepkettőzés. A Kádár-korszak példái közül még egyről érdemes szót ejteni, ez pedig Lengyel György 1972-es rendezése a Madách Színházban. A teljesítményt egyértelműen és kizárólag Márkus László alakítása emeli ki Albert szerepében. A *Színház* című folyóirat Molnár Gál Péter tollából külön esszét közöl az alakításról,¹⁵ de ami még fontosabb: a későbbi bemutatók esetében a Márkus-féle ironia számonkérése igen gyakran előkerül Albert szerepe kapcsán *A hattyúban*.¹⁶ Az alakításról azért is érdemes szót ejteni, mert technikai értelemben olyasmit hajt végre ez

11 (RÓNA), *A hattyú*, Film, Színház, Muzsika, 1989/1, 3.

12 Sz. n., Sulyok Mária, *Szautner = Magyar Színházművészeti Lexikon*, főszerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1994, 704–705.

13 SZIGETHY Gábor, *Egy díszletmunkás emlékiratai: Második rész*, Színház, 1992/6, 37.

14 KÁRPÁTI Tünde, *Molnár Ferenc drámáinak magyarországi fogadtatástörténetéből*, Új Forrás, 2003/4, 38–39.

15 MOLNÁR GÁL Péter, *A hattyú rejtélyes fölrepülése*, Színház, 1972/9, 4–11.

16 PETHŐ Tibor, *Várja a rosseb*, Színház, 2018/6, 27.

a színészi játék, amit a korszak kritikai nyelve nem tudott leírni. Mai horizontból viszont – amint azt az alábbiakban bemutatom – különösképpen megelőlegező erejű.

Előzetes kontextusként érdemes néhány mondatot szólni Márkus László kapcsolatára a Molnár-művekkel. Ha van emblematikus Molnár-színésze a Kádár-korszaknak, az a férfiak között egyértelműen Márkus László. Ez az összefüggés azért is különös, mert ő nem része annak a háború előtti hagyománynak, amely átmenti Molnár színházi kánonjának egy részét az államszocializmus időszakába. Márkus pályája közvetlenül a háború után indul el. Rögtön a kezdetén összekapcsolódik Molnárral, amikor Szegeden 1946-ban eljátssza Arzén szerepét éppen *A hattyúban*, Lehotay Árpád rendezésében. Az első nagyobb Molnár-alakítás Berényi Gábor 1957-es debreceni rendezése a *Játék a kastélyban* című Molnár-műből, ahol Turai szerepét játssza – a szerepköri hagyományokhoz képest szokatlanul fiatalon. Későbből emlékezetes *A hattyúbéli* szereplése mellett Puzsér-alakítása *A doktor úrból* és Norrisonja az *Egy, kettő, három* című darabban.¹⁷

Lengyel György olyan előadást formált *A hattyúból* 1972-ben, amelynek megközelítése leginkább Charles Vidor 1956-os hollywoodi filmprodukciónak látványvilágára emlékeztet, nagyjából hasonló játékmódban, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy a film nyilvánvalóan Grace Kelly Alexandra-alakítása köré szerveződik, így a mű egésze alapvetően más értelmet nyer. Lengyel György rendezésének dramaturgiája ennél jóval kontúrtalanabb, de látszik a törekvés az így értett történelmi referencialitás minél pontosabb követésére. A színészek törekednek is ennek a hűségérzetnek a fenntartására, az egyetlen kivétel a trónörökös, azaz a monarchia képviselőjében Albert főherceg.

A Márkus László által megformált Albert teljesen létidegen az előadás közegében. Viszonyításképpen érdemes néhány szót ejteni Molnár-alakításának alapttechnikáiról. Márkus azért vált a Molnár-életút paradigmatisz színészévé, mert bár a Vígszínház háború előtti játékmódjából nagyon keveset sajátíthatott el, azaz nem ment végig azon a szocializáción, amely Jób Dánielhez kötődően kinevelte a háború végéig a Sulyok Mária, Páger Antal, Tolnay Klári és sokan mások által fémjelzett színészgenerációt, megközelítésmódja mégis illeszkedni tudott a Molnár-dramaturgiák alapvető sajátosságaihoz, csak más oldalról, mint az történetileg megszokott volt. Játéka alapvetően a beszédritmusa által vezetett mozgáskultúrára alapozódott. Feltűnő az alakításairól készült felvételeken a szinte a rádiós követelményeket idéző artikulációs pontosság és a fokozott ritmizáltság a természetes prózai beszéd során is. A hangregiszterek tekintetében egészen különleges végleteket képes bejárni

17 BERÉNYI Gábor, *Játék a kastélyban*, 1957; LENGYEL György, *Olympia*, 1965; LENGYEL György, *A hattyú*, 1972; PUSKÁS Tamás, *Egy, kettő, három*, 1974; ÁDÁM Ottó, *A doktor úr*, 1979; LENGYEL György, *Játék a kastélyban*, 1984. (Néhány további kisebb szerepet most nem soroltam fel.)

az orgánus, ez tette alkalmassá például hangjátékokban különleges karikatürisztikus karakterszerepek megformálására is.

Molnár Ferenc tekintetében azért lényegesek ezek a mozzanatok, mert dramaturgiája alapvetően a kimondott szó rendje, hangsúlya, ritmikája szerint van strukturálva. Ez azt jelenti, hogy a szereplők viselkedését, ezáltal a viszonyrendszer alakulását az határozza meg, ami ki van mondva, és ahogyan kimondható. Az akciók nagy része beszédcselekvés, ezért az olyan színészi játék, ahol a nem nyelvi akciókat is a kimondott szó modalitása és hangsúlyai karakterizálják, emblematikusan molnárivá tud válni. Ennek a paródiáját hajtja végre Márkus *A hattyúban* nyújtott alakítása során.¹⁸

Az alaptéchnika a kimondott szó által vezetett és poentírozott mozgásrendszeren alapul. Itt nem történik más Albert figurájával, mint hogy a mozgás és a beszéd ritmikája teljesen szétartóvá válik, ezáltal a szereplő kommunikációja gyakorlatilag követhetetlen lesz. Nagyon kevés olyan mozzanat van, ahol kalkulálható, hogy a gesztusokhoz képest a szereplő mikor fog megszólalni.

Az artikuláció ugyanolyan tiszta, mint egyéb esetekben, csak éppen a hanghordozás teljesen idegenszerű. A hangsúlyok nagyjából még illeszkednek a magyar nyelvi szabályokhoz, az intonáció mintázatai azonban nem. Egyrészt a mondatok végén Márkus nem zárja le a beszéddallamot, azaz olyan, mintha függőben hagyná közléseit, másrészt állító mondatokban is többnyire kérdő beszéddallamot alkalmaz, nagyjából olyan szövegmondást idézve, mint ahogy az emigráns magyarok szoktak visszatértükkor magyarul megszólalni. A gesztusok iránya és merevsége gépszerűséget idéz, és ami a szövegmondás hogyanjához képest különösen érdekes, a mondatok lezáratlanságához illeszkedően ez az Albert alig néz lefelé, ami bizonyos idő elteltével kirívóan művivé teszi megjelenését. A beszéd ritmusa rendkívül nagy intenzitással változik, hol egészen vontatott és egyhangú, hol időnként a hadarásig gyorsul fel. A hangszín Márkus általános hangfekvéséhez képest egy árnyalatnyit megvan emelve, azaz a hanghordozás elindul azon a skálán, amelynek egyik végpontja a színezetlen prózai beszéd, a másik pedig, amelynek végül a közelébe sem jutunk, a Sprechgesang lenne. Az összkép ennek megfelelően rendkívül irritáló és egyben vicces, elsősorban a német színházi hagyomány posztbrechti tendenciáit idézi.

Márkus alakítása tehát olyan iróniát képvisel, amely sem a Lengyel György-féle rendezésben, sem más magyarországi Molnár-előadásból nem dokumentálható. Emiatt a kivételes jelleg miatt is lényeges kiemelni, hogy egészen 2018-ig kellett várni arra, hogy ez az irónia egy teljes előadás átfogó rendezői koncepciójának alapjaként megmutatkozhassék. Polgár Csaba 2018-ban az Örkény Színházban rendezte meg ebben a szellemben *A hattyút*. A kritika elismerése mellett is látszik, hogy a magyar közeg nehezen tud mit

¹⁸ Az itt következő elemzés alapja az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet által őrzött televíziós felvétel, jelzete: 4434.

kezdeni az előadás formanyelvével.¹⁹ A megoldásrendszer azonban nem teljesen előzmény nélküli. Elsősorban Zsótér Sándor Brecht-, illetve *Meggyeskert*-rendezéseire lehet gondolni, vagy például a Jelinek művéből készült *Mi történt, miután Nóra [...]* című rendezésére (utóbbi kettő 2012-ből való). Molnár tekintetében egyetlen Magyarországon hozzáférhető párhuzam adódik. Ez pedig Michael Thalheimer *Liliom*-rendezése (2000), ahol a színészek játéka a nézők felé fordulásukkal és a beszéd monotonizálásával hasonlóképpen formalizálta a játéktípust, mint Polgár rendezése esetében. Az Örkény Színház előadása *A hattyúból* kirívóan absztrakt környezetben mutatta be a cselekményt.

A látványosan lekoptatott falak, az anyagszerűség feltűnően művi, műanyag érzetű hatást keltett. A fény bántó egysíkúsággal egyenletes kék színt adott a térnek. A hátsó falon, ahol az egyetlen kijárásként egy ajtó jelent meg a díszletben, a „We are more than beautiful” felirat állt az ajtón, neonból kirakva. A színészek jelmezei meghatározhatatlan stílusúak voltak, rikító színekkel, a színészi játékmód pedig kiemelten törekedett arra, hogy ne keltsen egységes színházi illúziót. A színészi játék az alapvetően realista szerepformálásokat folyton meg-megtörte nézők felé fordulásokkal és hangsúlybicsaklásokkal, különböző stílusban, de egyként formálissá téve a közléseket. Gyakori volt a beszéddallam teljes mellőzése, azaz, hogy a színész tökéletesen egy hangon, teljesen monoton módon mondja a szövegét. A többszereplős jelenetekben a figurák térbeli elrendeződése állóképszerű kompozíciókat idézett, szimmetriaviszonyokban kalkulált, nem törődve a személyek közti szokásos távolságok viszonyításával. Emiatt átlagban megnövekedett az alakítások hangereje, de jellemző módon ez az általános intenzitásra nem volt hatással. Az atmoszféra végig fülledtnek és nyomasztónak volt nevezhető, ahol bár forrtak az indulatok, mégis egyfolytában az érzelmek kitörésére várt a néző. Ebben a közegben sok árnyalat megmutatására nyílt lehetőség, de egyértelműen lehetetlenné vált, hogy az eddig szokványos édes-bús nosztalgia lengje át a mű világát.

A rendezés a scenográfiai és a színészi játékbeli stílusváltoztatásokból kiindulva a cselekmény összképét is átrajzolta. Összehasonlításuképpen érdemes rekonstruálni azt a szinopszist, amelyből az eddigi játékhagyomány kiindul, és amely a Molnár-szakirodalom viszonyítási pontjává is vált.²⁰

19 ZAPPE László, *Boldog és boldogtalan vég*, <https://fidelio.hu/szinhaz/boldog-es-boldogtalan-veg-817.html> [2019. 05. 10.]; BÓTA Gábor, *A bugrissá lett elit*, <https://www.orkenyszinhaz.hu/eloadasok/reper-toar/7-magyar-sajto/1615-a-bugrissa-lelt-elit> [2019. 05. 10.]; JÓNÁS Ágnes, *Az érzelmeknek nincs helye a politikában*, <https://www.kortaronline.hu/aktual/szinhaz-a-hattyu.html> [2019. 05. 10.]. Az előadás egyes hatásmechanizmusait igen pontosan jellemzi PIRLI Natália, *Szín-játék égi kékből és hámlo falak között*, <https://www.prae.hu/article/10359-szin-jatek-egi-kekben-es-hamlo-falak-kozt/> [2019. 05. 10.], azonban a színészi játék minősítéseit nem kapcsolja össze a dramaturgia értelmezésével, ezért az olvasat meghatározott korlátok közt marad.

20 GYÖRGYEV Klára, *Molnár Ferenc*, ford. SZABÓ T. Anna, Bp., Magvető, 2000, 150–152.

Albert főherceg, a közelebből azonosíthatatlan uralkodói trón várománya egy trónvesztett németajkú család magyarországi tartózkodási helyére érkezik, ahol Beatrix, az özvegy hercegné vezeti az udvartartást. A vendégség azért hozza lázba, mert a vizitáló ifjú háztűznézőbe érkezik, az eladósorban lévő hercegisasszony, Alexandra iránt érdeklődve. A látogatás csupán néhány napig tart, és a távozás előtti utolsó délután kezdődik a cselekmény.

Beatrix – attól tartva, hogy Albert látogatása esetleg eredménytelenül zárul – hazarendeli bátyját, Jácint atyát, hogy segítsen arra ösztönözni a trónörökös, kérje meg Alexandra kezét. Előadja neki, hogy Alexandra öccseinek házitanítóját tervezi felhasználni a trónörökös féltékennyé tételére. A terv – mondhatni – túl jól sikerül: nemcsak az derül ki, hogy a tanító titokban szerelmes Alexandrába, hanem az is, hogy a vonzalom kölcsönös. Az egyre irritáltabbá vált Albert szóváltásba keveredik az egyre szemtelenebbé váló Ági Miklós tanítóval, az addigra érzelmeit már megvalló Alexandra pedig a feszültség kulminálódásának pillanatában a két férfi közé veti magát, és megszólítja a tanárt. A tervezett házasság ezzel végveszélybe kerül. Mária Dominika, Albert édesanyja, mit sem tudván az előző este történetéről, azzal a hírrel érkezik, hogy távirata szerint Albert hajlandó feleségül venni a hercegisasszonyt. Jácint, aki korábban sikertelenül próbálta lebeszélni Beatrixot a tanár bevonásáról a machinációba, majd a szerelmeseket próbálta – ismét sikertelenül – visszatartani érzéseik kifejezésétől, ezúttal sikeresen avatkozik közbe, amikor a botrányt és az azt tetőző csókot uralkodói kegyként állítja be, Albert faragatlanságára adott válaszul. Ági Miklós közben ráébred, hogy az Alexandrával épp csak megindult szerelmi kapcsolat folytathatatlan, ezért elutasítóan viselkedik Alexandra irányában, aki csak nagy nehezen törődik bele az elkerülhetetlenbe. Végül Albertnek nyújtja kezét, Ági pedig távozik az udvartól.

Ezzel a cselekményolvasattal mindenekelőtt az a probléma, hogy a szereplőket saját érzéseik tanúiként hitelesnek tekinti. A rangra való folyamatos hivatkozás és a hazugságok sorozata, amelyekkel a műben találkozunk, azt mutatják, hogy itt valami olyasmi motiválja a cselekményt, amit a szereplők nem tudnak vagy nem akarnak bevallani. A rangra való hivatkozás őszinteségét már rögtön a mű elején észrevehetjük, mikor György, Ági neveltje, Beatrix egyik fia rámutat a rangkülönbség irrelevanciájára:

„BEATRIX. [...] Ön mért nem jelenti ezt nekem?

ÁGI. A fenséges úr ma délelőtt zöldpaprikát kóstolt és tanácsom ellenére nem vágta ki a gyümölcsből az ereket. Ezért köhögött. Azért nem jelentettem, mert ezt nem tartottam komoly köhögésnek.

BEATRIX. Ön nem tudhatja, hogy komoly-e vagy nem. Ön nem orvos.

GYÖRGY *Arzenhez*. Ezt Napóleonért kapta.

BEATRIX. Mit beszél?

GYÖRGY. Semmit, anyám. Köhögtem.

BEATRIX. Rólád pedig azt hallottam, hogy ma reggel vadul lovagoltál.

GYÖRGY. Ezt is Symphorosa árulkodta.
 BEATRIX. Illetlen fiú. Nem erről van szó. Vadul lovagoltál.
 GYÖRGY. A ló volt vad.
 BEATRIX. Ön miért nem jelenti nekem, ha a ló vad?
 ÁGI. A ló szelíd volt addig, amíg a fenség rá nem ült.
 BEATRIX. Azt ön nem tudhatja. Ön nem lovász.
 GYÖRGY. Akkor meg nem is jelentheti.
 BEATRIX. Ne beszélj, ha nem kérdezlek. Arzén ma este priznicet tesz a torkára és te holnaptól kezdve kizárólag csak Gyömbéren lovagolhatsz.
 GYÖRGY. Gyömbér? Drága mamám, ne szeress olyan nagyon.
 BEATRIX. Egy szót se. *Néma csönd.* Meglepetést hoztam számotokra. Nem érdemlitek meg.
 ARZÉN. Mi az?
 GYÖRGY. Mi az?
 BEATRIX. Találjátok ki.
 ARZÉN. Alexandra királyné lesz.
Nagy zavar. Csönd. Alexandra megrezzen.
 BEATRIX. Illetlen. Micsoda beszéd ez? Megtiltom, hogy erről még csak gondolkozzál is. Nézd csak. Remélem, nem ön az, aki ilyen gondolatokra ösztönzi őket.
 ÁGI. Isten őrizz Fenség.
 BEATRIX. Hát hol veszed akkor ezt?
 GYÖRGY. Én mondtam neki.
 BEATRIX. És te honnan vetted?
 GYÖRGY. Saját magamból.
 BEATRIX. Micsoda?
 GYÖRGY. Ne haragudj mamám, amiért én is látok. Nekem is van szemem.
 BEATRIX. Ha Albert offensége most nem jönne ide tanulmányaitok iránt érdeklődni, szigorúan megbüntetnék. De ez nem fog azért elmaradni. Ön pedig jelenthetné nekem, hogy ilyen kérdésekkel foglalkoznak.
 GYÖRGY. Ezt ő nem tudhatja, ő nem rokon.”²¹

A mű kevésbé hangsúlyozott utalásaiból – melyekre Polgár Csaba 2018-as rendezése is alapoz – kiolvasható egy másik cselekményértelmezés, részben a szereplők szövegeinek ellenében, rejtett formában. Jácint hazahívását Beatrix azzal a rövid megjegyzéssel indokolja, hogy érkezésekor „férfi nélkül voltunk”,²² később pedig arról beszél, hogy Alexandra mennyire egyet gondol vele, mennyire őt képviseli, mennyire engedelmesen követi az ő akaratát.²³ A férfiúi ellensúly szerepe nyilvánvalóan nem Albert, hanem Ági jelenlétével szemben értendő, az Alexandrával deklarált érzésközösség pedig azt sugallja,

21 MOLNÁR, *A hattyú... i. m.*, 13–14.

22 *Uo.*, 25.

23 *Uo.*, 31.

hogy a kompenzációra nem elsősorban Alexandrának, hanem Beatrixnek magának van szüksége. Ezzel magyarázható a művet indító konfliktus Ági és Beatrix között, amely Napóleon értelmezését érinti. Egészen Albert közép-pontba kerüléséig meghatározó marad ez a szembenállás. A többi szereplő is felfigyel Ági különleges kisugárzására: Jácint, amikor megérkezik, első megjegyzései közt dicséri meg a tanítót, amiért az egyszerre tudós és sportember;²⁴ és hasonló elismeréssel nyilatkozik Albert maga is, legalábbis ebben az első időszakban.²⁵ Ebből világosnak tűnik, hogy Beatrix célja nem annyira lányának kiházasítása, hanem Ági férfiúi jelenlétének semlegesítése.

A tanító és a viszonyrendszer többi tagja közti kontraszt Polgár Csaba rendezésében úgy jelent meg, hogy míg a többiek egy formalizált játéknyelv szerint nagyrészt merev testtel, gyakran a közönség felé fordulva, sokszor a beszéddallamot mellőzve, vagy kiemelten művi hangregiszterben szólaltak meg, addig Ági Miklós szerepében Nagy Zsolt tartotta a lélektani realista kereteket és az ensemble játék szabályait egészen a harmadik felvonásig.

Ebben a kontextusban nem az a meglepő, hogy Alexandra maga is vonzódik Ágihoz, hanem hogy ilyen nyíltsággal meri ezt képviselni szóban és tettekben egyaránt. Ez ugyanis nem illeszthető bele abba a hivatkozásrendszerbe, amelyet Beatrix, később pedig Albert felépít, és amely a társadalmi hovatartozást hangsúlyozza, lévén az az egyetlen szempont, ahonnan Ági jelenléte kifogásolható. Alexandra viselkedéséből az is kitetszik, hogy Áginak a többiekre tett hatása mennyire hangsúlyozottan erotikus természetű. A viszonyoknak ez a jellege legegyszerűbben abban a jelenetben látható, mikor Alexandra az első felvonás végén meghívja Ágit az aznapi estélyre.

„E rövid szünet után jobbról belép Ági, vívójelmezben. Balkezeiben a maszk, jobbában a kard. Parancsra várva feszesen áll az ajtó mellett.

ALEXANDRA *balról, elől áll.*”²⁶

Az, hogy Alexandra azonos oldalon áll, mint ahol Ági belép – mivel nincs kifejtve, hogy egymásra néznének –, azt jelenti, hogy a nőnek meg kell fordulnia, amikor belép a férfi. Vagyis a jelenet kezdetén van egy nagyon rövid szünet, amely alatt Alexandra és a néző tekintete elidőzik a különleges megjelenésű férfi alakján. Hogy ez mennyire hangsúlyozottan erotikus töltetű, az a fegyver jelenlétének a hangsúlyozásából látható.

»ALEXANDRA. Érdekes... most félek öntől.

ÁGI. Miért, Fenség?

ALEXANDRA. Olyan agresszív jelenség így, nekiöltözve, karddal a kezében.

ÁGI. A legtöbbször ilyennek méltóztatott látni... a vívóteremben.

²⁴ Uo., 21.

²⁵ Uo., 46.

²⁶ Uo., 63.

ALEXANDRA. Az más volt. Akkor az én kezemben is kard volt. Egészen különös. Védtelennek érzem így magamat.

ÁGI. Olyan rossz az impresszió?

ALEXANDRA. Nem rossz.

ÁGI. Hanem?

ALEXANDRA. Támadó.

ÁGI. Csudálatos, Fenség. Én úgy érzem, csupa védekezés vagyok most, ebben a percben.²⁷

Világos, hogy Polgár Csaba 2018-as rendezése ezt az erotikus túlfűtöttséget kívánta hangsúlyozni például azáltal is, hogy stílusában valamelyest elemelte ezt a jelenetet az előadás többi részétől. Ekkor az Ágit alakító Nagy Zsolt fedetlen mellkassal jelent meg, a mozgások lelassultak, a teret borító egyenletes kék fénybe zöldessárga világítás vegyült, a kivonuláskor pedig a következőt lehetett látni: Ági bal hátulról közelít Alexandra felé, kezét nyújtja neki, melyet az elfogad; eközben hátul középen az ajtón sorfalszerűen bejön a többi szereplő, tablóba rendeződnek kétoldalt, és végignézik, ahogy a pár kivonul az ajtón, majd távoznak utánuk.

Az elhallgatásokkal terhelt erotikus túlfűtöttség, amelyet részben már láttunk a szövegben, az egész második felvonást meghatározza. A szöveg két páros jelenetben bontja ki az érzelmek megvallását Ági és Alexandra között, melyet Albert megjelenése, illetve a vacsorajelenet tagol. A mű itt különös ritmusokat vesz fel. A dramaturgia minősége itt esik a legközelebb egy olyan operettéhez, amely egyúttal a műfaj paródiáját is megvalósítja. Pontosabban mintha Molnár azzal kísérletezne, hogyan lehet a dialógus ritmusával a zene hiányát helyettesíteni. Mindenesetre a szexualitás szublimációja itt egészen különleges modalitásokat hív elő a drámában. A szöveget egyrészt testi gesztusok és indokolatlan érzelmi kitörések tagolják: a fej lehajtása, tüzes tekintetek, kézfogás, egy pohár bor és hasonlók.²⁸ A vacsorajelenetben például a feszültség fokozódása azon keresztül valósul meg, hogy a két szembenálló fél, Albert és Ági alig szólal meg közvetlenül egymás után, mert mindig közbeszól valaki, aki éppen nem érintett, pontosan azért, hogy tompítsa az ellentéteket.

„ÁGI. Ez különbözik egyéniség szerint. Például Napóleon... *Hirtelen elhallgat, Beatrixra néz. Kínos csönd. Mindenki egyszerre emeli ajkához a leveses csészét. Isznak. Aztán a csészéket egyszerre teszik le, a nagy csöndben egyszerre csörren a tányéron valamennyi.*

BEATRIX *hogyan megtörje a csöndet.* És azért nem tud szépen beszélni, mert annyit tanult?

ÁGI. A sok anyagnak, Fenség, előbb vérré kell válni, ki kell forrni, mint a bornak. Akkor adja csak ki azt a muskotály-illatot, amit poézisnek nevezünk.

²⁷ Uo., 66.

²⁸ Uo., 80, 122, 107–108.

Ami kis költő van az emberben, az addig vár és hallgat. És még akkor is sok minden kell, hogy az megszólaljon.

ALBERT. Egy szép hölgy. Mi?

ÁGI. Talán az.

BEATRIX. Ugyan... Albert!

JÁCINT. Attól függ, milyen a hölgy... Mert én már láttam olyan hölgyet is, aki elnémította a költőt.

BEATRIX. Jól tette. Nem szeretem a költőket.

ÁGI. A férfin múlik. Van férfi, akinek nő nem tud szenvedést okozni. Irigylem az ilyet.

A csészéket elviszik.

ALEXANDRA. Miért?

ÁGI. Mert én az ellenkezője vagyok. Én mindig csak ettől félttem.

ALBERT. Félt? Szép hölgytől? Erős hatástól?

ÁGI. Csak ettől. Túlérzékeny vagyok. Ami mellől más nevetve megy tovább, én abba talán belepusztulnék.

ALBERT. Pedig az egyáltalában nem szükséges.

ÁGI. Tudom.

BEATRIX. ÉS nem is nagyon valószínű.²⁹

Ági és Alexandra páros jeleneteiben ugyanez a feszültség úgy jelentkezik, hogy a szereplők beszéde nem említi azokat az intenzív testi hatásokat, amelyek az instrukciókból és kifejtetlenül a két szereplő mozgásából, vagyis a térközök alakulásából kiolvashatók.

„ÁGI *miután kinézett*. Nincs itt senki. A vendégek most mennek. *Érzéken, halkán beszél*. Most végre ketten vagyunk szép királylány. Talán még csak egy pár perc... és aztán, ami szép az én életemben volt, vége.

ALEXANDRA *remegve*. Istenem... így... egyedül lenni egy férfivel...

ÁGI *indul elébe*. Fél tőlem?

ALEXANDRA. Nem tudom. Ha ez félelem, akkor... mindig szeretnék félni.

ÁGI. Az utolsó óra... Talán az utolsó pere, hogy láthatom. Szeret?

ALEXANDRA *szinte dadogva, mint egy kis gyerek*. Ha ez a szerelem, akkor... úgy vagyok vele most... mint egyszer... kiskoromban... az orosz cárral...

ÁGI *csudálkozva bámul rá*.

ALEXANDRA. Igen. Sok képét láttam a cárnak... aranykoronával a fején... dicsőségben... és aztán, mikor egyszer civilben belépett hozzánk... nem ismertem meg.

ÁGI. Szép, okos királylány... *Még közelebb megy hozzá*.

ALEXANDRA *remegve*. Ne jöjjön olyan közel, Miklós. Először látok szerelmes embert... és az is épp én belém szerelmes.

ÁGI. Nagyon fél tőlem? *Megfogja a kezét*.

²⁹ Uo., 102–104.

ALEXANDRA *húzódozva*. Irtózatosan. Arra a gondolatra, hogy... hozzám nyúl... Milyen hideg a keze.

ÁGI. Nem. A magáé forró. Mit érez, hogy így reszket a keze a kezemben?

ALEXANDRA. Valami forróságot és...

ÁGI. És?

ALEXANDRA. És a rangomat, Miklós. Folyton a rangomat érzem. Milyen furcsa, hogy ezt kimondom. Miklós... Most... most... enni szeretnék adni magának. Kedves szeretnék lenni magához. Tudja, hogy én is imádom Napóleont.

ÁGI. Imádni, az sok.

ALEXANDRA. Hát mit kell vele csinálni? Mondja meg. Én azt fogom tenni, amíg élek. Most kinevet ezért.

ÁGI. Nagyon szomorúan nevettek, Fenség.³⁰

Polgár Csaba rendezésében ez a szakasz egy fullasztó atmoszféra környezetében jelent meg. A díszlet – amely jellemző és kivételes módon külön kritikai elemzést kapott a bemutató után³¹ – a már emlegetett lekoptatott falak és az egységes színhatás révén azt az érzetet keltette, mintha a szereplők egymás felé lennének szorítva. A második felvonásban a rendezés a szereplők közti térközök szűkítésével-tágításával játszott, például akkor, amikor Ági és Alexandra nem mertek egymásnak nyíltan szerelmet vallani, és ekkor a másik megközelítése egyszerre bizonyult taszítónak és kényszerítő erejűnek. A proxemika hasonlóan metaforikus volt az Albert és Ági közti feszültség nyílttá válásakor a vacsorajelenet közepén is. Ekkor a szereplők nagyobb része a színpad jobb felén állt vagy ült, Ági elkülönítve a többiekől, Alexandra bal elöl a másik végében, Albert pedig mögötte egy létra tetején. Az Alexandra és Ági közt húzható átló pontosan kijelölte azt a tengelyt, amely a feszültségek irányát hordozza, a létra pedig Albertet absztrakt módon megemelve azt a hatalmi potenciált jelenítette meg, amelyet a trónörökös képviselt kihívójával szemben.

Albert a második felvonás közepére teljesen átveszi Beatrix funkcióját a viszonyrendszerben, már ami Ági semlegesítését illeti. Magatartása annak ellenére sikeres, hogy ezt a legkevésbé sem várnánk tőle. Polgár Csaba rendezése mutatott rá először, mit jelent két egymástól távol eső utalás Albert szexualitására vonatkozóan a szövegben. Az egyik az, amikor Beatrix taglalja Jácintnak, mi Albert náluk tett látogatásának valódi jelentősége. Itt említettük meg, hogy Albert nem mer az anyja nélkül dönteni a házasság kérdésében, és hogy a szívére leginkább csak kényszerből hallgat akkor, amikor a dinasztikus szempont nem nyújt elég segítséget a párválasztásban.³² A másik Alexandra megjegyzése Albertre, amikor Ágival négy szemközt marad.

³⁰ *Uo.*, 134–136.

³¹ TOMPA Andrea, *Kell ez a toll, kell ez a csillár*, Színház, 2018/6, 28–30.

³² MOLNÁR, *A hattyú...*, i. m., 28.

„ALEXANDRA. [...] Tudja, hogy én... mért nem szeretem a trónörököszt?

ÁGI. Mert a felesége akar lenni.

ALEXANDRA. Nem. Hanem egyszer Münchenben a régensnél... élőképeket játszottunk és ő női szerepet adott. Azóta az én szememben...”³³

A női szerep említése és a házasságra való ráállástól való vonakodás együttesen világossá teszi, hogy Albert homoszexuális. Ez kivételesnek számít a kor-szak drámairodalmában, pláne ilyen egyértelműséggel. Az előadások nem is merik felvállalni. (Különös egybeesés, hogy Márkus László, az alienszerű Albert emblematisztikus megformálója tudhatóan homoszexuális volt, játékában azonban ezt a vonást a kritika nem tudta, vagy nem is merte volna azonosítani.) Albert jelenléte a második felvonás végére a szexualitás eltorzulását, a hatalommal való összefonódását reprezentálja. Polgár Csaba teljes nyíltsággal vállalja fel ezt az értelmezést, akkor, amikor a jelmezt végletesen össze nem illő elemekből állítja össze, rikító színekombinációkkal, valamint a leengedett hosszú hajjal és a hanghordozás idegenszerű megemelésével, ebben – kimondva vagy kimondatlanul – Márkus alakítását folytatva. A második felvonást a szöveghez képest betoldásként egy song zárja, ahol enyhén rockos zenei aláfestéssel egy műanyag pávát simogatva deklarálja Albert a néző számára az uralkodói hatalom mindenekfölöttiségét. Az érzelmi tetőpont után, amelyet Alexandra csókja jelentett, a felvonás zárata a dal miatt kínosan elnyújtottnak tűnik, ezért Albert megnyilvánulása még annál is tola-kodóbb, mint amit a dal ön-magában képvisel. Különösen azzal együtt, hogy korábban Nagy Zsolt Petőfi *Távolból* című versének megzenésített előadásával nyomatékosította alacsony származásával kontrasztban álló intellektuális fensőbbrendűségét. Albert torz hatalmi és uralmi pozícióját összegzi Alexandra csókjának utóélete a darab későbbi folyamatában. Először is Ágit rögtön Alexandra után Jácint is megcsókolja, egyrészt elismerésképpen, másrészt megelőlegezve saját értelmezését az este botrányáról, amit Mária Dominikának fog majd kifejteni. Majd Albert és Alexandra közt felcserélve az Ágit védő és támadó szerepeket a harmadik felvonásban megismétlődik a csókot megelőző jelenet, szinte szó szerint, és ekkor Albert csókolja meg Ágit, bosszúképpen, de groteszk módon, élvezetből. A korábbi előadások ezt a csókot köszöntőcsókként arcra irányítva jelenítették meg, még Márkus is. Polgár Csabánál Ficza István Albertje és Mácsai Pál Jácintja is szájra adja, jól láthatóan, kifejezetten undort keltő módon, kerülve a férficsók keleties hagyományának bensőséges jellegét.

A tapasztalatok összegzésekképpen Alexandra és Ági végleges eltávolodása után a Polgár-rendezésben Albert és Mária Dominika kivételével az összes szereplő némajáték-szerűen odajárul Ági Miklóshoz, és végigsimítja, rituálisan elbúcsúzik tőle, megjelénítve, hogy a vonzerő, amely eddig jelentőséget tulajdonított neki, immár elveszett, mert Albert kisajátította magának. A rendezésben ugyan elhangzanak a mű záró szavai, mégis hangsúlyosabb az a

³³ *Uo.*, 136.

song, amely melankolikus zárlatot biztosít az előadásnak, és amely brechti tézisként összegzi azt, hogy ebben a közegben csak a történelmileg legitimált hatalom számít, amelynek – ezt megint hangsúlyozni kell – itt már semmi konkrét jelentése nincs, annál is kevésbé, mert nem mutatkozik potensnek.

Molnár Ferenc *A hattyú*val tehát valóban a hatalomról szóló példázatot ír meg, de ez egészen másképp viszonyul a történelemhez és annak esztétikai megjelenítéséhez, mint azt a recepciótörténet során eddig vélni lehetett. Polgár Csaba rendezése azt mutatta meg, hogy a hatalom, a rang elsősorban esztétikai természetében érhető tetten: egyrészt a hatalmi pozíció metaforizáltságával, másrészt konkrét érzékiségében, a heteroszexuális és homoszexuális csók kontrasztjában, és a testek kimondatlan egymásra vibrálásában. A szexualitás szublimálása és a hatalomnak ilyen metaforikus kezelése a szöveg műfajiságát az operett irányába tolja el. Erre Polgár Csaba rendezése rá is erősít a zenei betétekkel. Az 1920-as évek Molnár-darabjaiban megfigyelhető az érdeklődés az operettdramaturgia átkódolására a konvencionális vígjátéki keretbe. Az eszközök majdnem minden esetben hasonlóak: a társadalmi státusz metaforizálása és ironikusan nosztalgikus megjelenítése, elfojtott érzelmi, többnyire szexuális vágyak szublimációja. Példa lehet a *Riviéra*, *Az ibolya*, a *Játék a kastélyban* és az *Olympia* is. Érzékelhető az a kísérlet ebben a műfaji elmozdulásban, ahogy Molnár Ferenc megpróbál kilépni a „jólmegcsinált” dramaturgia megszokott és kiszámítható keretei közül. És az is, ahogy a színházi játékhagyomány ezt fel nem ismerve műfaji szempontból foglyul ejti a szöveget. Történt már kísérlet arra, hogy a műfajújításokon keresztül Molnár Ferenc színházi sikereit egy sikertelen művészi reformsorozat kudarclánca-ként láttassa az irodalomtörténet-írás.³⁴ Ez azonban a színháztörténeti részletek híján nem volt elég pontos. Polgár Csaba rendezése és a belőle fakadó dramaturgiai következmények levonása segíthet abban, hogy az életművet például *A hattyú* esetében is kiemeljük az eddig ismert irodalomtörténeti sztereotípiák kereteiből, és színháztörténeti oldalról újrapozicionáljuk.

A hattyú tehát valóban elbúcsúztat egyfajta múltat. Ez azonban nem a monarchikus berendezkedés vagy az első világháború, hanem saját fogadtatástörténetének egy bizonyos vonulata.

³⁴ VERES András, *Molnár Ferenc, a kánonalakító*, Helikon, 1998/3, 319–325.

„IDEJE MOST MÁR MÁST DALOLNUNK!”*

Babits Mihály világszemléleti fordulatának jelzései
1918-ban publikált verseiben

Ha áttekintjük az utóbbi évtizedek recepciótörténetét, egyértelműnek tűnik a Babits világszemléletének alakulástörténetét leíró képlet. A fordulat az első világháború idejére tehető, a háború tapasztalatával hozható összefüggésbe, az ebben az időben született esszék (az Ágoston-tanulmány, *A veszedelmes világnézet* és a Kant *Örök béke* című könyvéhez írt előszó) pontosan dokumentálják azt a szemléletbeli változást, amely a recepció tanúsága szerint jelentős részben a kanti etika jegyében bontakozott ki,¹ és a húszas évektől határozott vallási, sőt felekezeti indexet is kap. Ebből a szempontból lesz lényeges az Ágoston-tanulmányban megfogalmazott *stilus Christianus* gondolata. A költő világszemléleti váltásával párhuzamosan műveiben lassú poétikai fordulat is megfigyelhető. Kelevéz Ágnes az *Angyalos könyv* genetikus kritikai elemzésével kimutatta, hogy Babits korai pályaszakaszának személytelenítő poétikája után már a fogarasi évek alatt személyesebb, a hagyományos értelemben líraibb költészet felé fordult, *A Holnap* antológia utáni kritikai támadások hatására azonban második verseskötetét még klasszikus szerepversek határozzák meg, miközben kéziratos füzetébe már „újfajta hangolású költemények”-et ír.² Az ezt követő években megváltozik a Babits-líra világhoz való viszonya is azáltal, hogy a költő jelenkorának történelmi ideje egyre erőteljesebben a versvilágot formáló tényezővé válik. Első ilyen verse az 1912-es „vérvörös csütörtök” tömegmegmozdulásának hatására írt *Május huszonhárom Rákospalotán*, de ide sorolhatjuk az 1920-ban kiadott *Nyugtalanság völgye* kötet nagy háborús verseit is.

Tanulmányomban, melyben a Babits által 1918-ban publikált verseket³ értelmezem, a pályaképnek ezt az egyértelműségét szeretném kissé elbizonytalanítani, és ezáltal azt a szemléletmódot is, amely az alkotó szubjektum különböző megnyilvánulásaiban a kognitív egységet feltételezi és keresi; a kiválasztott szövegcsoporthoz tartozó versek világszemlélete és poétikai között ugyanis – mint látni fogjuk – feltűnő ellentmondások figyelhetők meg.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Ezt az álláspontot a legvilágosabban Rába György monográfiái képviselik: RÁBA György, *Babits Mihály költészete*, Bp., Szépirodalmi, 1981. és RÁBA György, *Babits Mihály*, Bp., Gondolat, 1983.

2 KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája: Genetikai közelítés Babits költészetéhez*, Bp., Argumentum, 1998, 174.

3 Ebben az évben jelent meg Horvát Henrik fordításában egy német nyelvű antológia (*Neue Ungarische Lyrik in Nachdichtungen von Heinrich Horvát*, München, Georg Müller Verlag, 1918), mely Babitsól is több verset közöl, köztük az előző évben betiltott *Fortissimót*. Ebben a gyűjteményben megjelent fordítások nem képezik jelen tanulmány tárgyát.

Cím	KELETKEZÉS	MEGJELENÉS
<i>Kakasviadal</i>	1917. december	Az Esztendő 1918. jan. 1. sz.
<i>Korán ébredtem</i>	1917	Nyugat 1918. jan. 16. 2. sz.
<i>Bénára mint a megfagyott tag</i>	1917	Nyugat 1918. jan. 16. 2. sz.
<i>Éji út (Nincs lámpa a kocsinkban címen)</i>	1917–1918 tele	Nyugat 1918. jan. 16. 2. sz.
<i>Hegedűk hervatag szava</i>	1917. február	Nyugat 1918. jan. 16. 2. sz.
<i>Emlékezés</i>	1917	Új Idők 1918. jún. 9.
<i>Zsoltár gyermekhangra</i>	1917. március	Nyugat 1918. aug. 1. 15. sz.
<i>Zsoltár férfihangra: Consolatio mystica</i>	1918. április	Nyugat 1918. aug. 1. 15. sz.
<i>Egy perc, egy pille</i>	1905. március	Nyugat 1918. aug. 1. 15. sz.
<i>Dal, prózában</i>	1918. április	Nyugat 1918. aug. 1. 15. sz.
<i>Két nyári vers [Settecento, Oggi]</i>	1918 nyara	Az Esztendő 1918. szept. 9. sz.
<i>Fortissimo</i>	1917. február	A diadalmas forradalom könyve
<i>Előszó</i>	1918. május 14. után	Nyugat 1918. dec. 1. 23. sz.
<i>Strófák egy templomhoz</i>	1918 tavasza	Nyugat 1918. dec. 1. 23. sz.
<i>Szüret előtt</i>	1918. december 1. előtt	Nyugat 1918. dec. 1. 23. sz.
<i>Fortissimo</i>	1917. február	Nyugat 1918. dec. 1. 23. sz.
<i>Sugár (utánközlés)</i>	1908. október–november	Szavalókönyv az Országos M. Kir. Színművészeti Akadémia növendékei használatára

Ahogy a táblázatból is látható, Babitsnak 1918-ban tizenhat verse jelent meg, zömében folyóiratokban (elsősorban a *Nyugatban*) és az *Eszkendőben*. Ezek közül a *Fortissimo* megjelent a *Nyugat* december 1-i számában, valamint A *diadalmas forradalom könyve* című összeállításban. A vers kiadástörténetéhez tartozik, hogy eredetileg a *Nyugat* 1917. március 1-i számában jelent meg, de ezt a lapszámot az ügyészség vallás elleni vétség vádjával elkobozta, és ezután csak a vers helyének üresen hagyásával jelenhetett meg. Ezért vált szükségessé a *Fortissimo* újrakiadása, amely ezt megelőzően gép- és kéziratos másolatokban terjedt.⁴ Egy antológiában jelent meg a *Sugár* című vers, amely még 1908-as keletkezésű, és eredetileg Babits első kötetében kapott helyet. Bár a Színművészeti Akadémia igazgatója, Tóth Imre 1917. június 11-én kelt levelében kért engedélyt a publikálásra,⁵ ez a vers a jelen értelmezés szempontjából, mivel nem feltételezhető mögötte a költő közvetlen publikálási szándéka, irreleváns. Ha a vizsgált versek keletkezési idejét tekintjük, azt látjuk, hogy a szövegek az eredetileg szűkre szabott egyéves időintervallumnál szélesebb időkeretben helyezhetők el, az 1917–1918-as éveket ölelik fel, de az *Egy perc, egy pille* Babits korai költői periódusában született, és csak tizenhárom évvel később publikálta a költő. Ez a kései közlés azért is figyelemre méltó, mert ebben az időszakban Babits publikálási szokásaira már nem jellemző az ehhez hasonló elhúzódozó megjelenés, kérdés tehát, hogy miért vette elő az eredetileg az *Angyalos könyv* második füzetébe lejegyzett verset 1918-ban.

Az *Eszkendő* című lapban 1918. január 1-én megjelent *Kakasviadal* című verset Rába György Babits 1920 előtti költészetéről írt monográfiájában a költői fejlődés intermezzójaként határozza meg, és a vers hommage-természetéből fakadó stílusimitációnak minősíti,⁶ a záróhasonlat képzetkörét („Kiáltanánk: kihez kiáltunk? / Futnánk: hova fussunk, Úristen? / Rabon, ragadtan és mezítlen, tompán, / mint a juhok, sírunk és várunk”) pedig ótestamentumának ítéli, és az Ady-stílusimitáció következményének tulajdonítja. A vers szövegében felismerhető Ady-intertextusokkal együtt ez aligha vitatható, a *Kakasviadal* azonban a létezés hiábavalóságának kijelentése révén („Hol az emberfaj régi gőgje? / nemesség, élet, érdemesség? / hogy minden a semmiért essék, / s ingyen / vágyunkat az ágyu lebőgje?”) legalább ennyire megidézi Kölcsey *Vanitatum vanitasát* (talán a cím is innen ered), és ezen keresztül az ószövegségi *Prédikátor könyvét*. A vers alaphelyzetét, a versbeszélő kiszolgáltatott létszituációját tekintve Rába a *Kakasviadalt* az ugyanekkor született *Éji út* „ikonikus jele”-ként értelmezi, rokon motívumokat (futás–utazás, rab-ság) emel ki a két versből, és mindkettő világszemléletét Kantnak A *gyakorlati ész kritikájában* megfogalmazott, az embernek a világok sokaságában elfog-

4 Erről bővebben: SZÉNÁSI Zoltán, *A hagyomány mint a magametség leleménye: Babits Fortissimojáról*, Híd, 2018/6–7, 66–74.

5 BABITS Mihály, *Babits Mihály levelezése, 1916–1918*, sajtó alá rendezte SZÖKE Mária; a jegyzeteket írta SPOS Lajos, [Bp.], Argumentum, 2011 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés), 90.

6 RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, i. m., 547.

lalt helyzetére vonatkozó gondolataiból vezeti le.⁷ Poétikai szempontból a két vers között igen jelentős különbségek vannak. Az Ady Endrének ajánlott vers a létezés értelmetlenségét, céltalanságát az ószövetségi profetikus beszéd dikciójában fejezi ki, az *Éji út* viszont egy narratív vázra, egy éjszakai vonatút történetére épül, 15–20 szótagos élőbeszédszerű szabadversformában szólal meg. Amíg tehát a *Kakasviadal* archaikus szakrális nyelvet imitál, az *Éji út* kifejezetten modern versbeszédet valósít meg.

Az *Éji út* poétikai sajátosságát ezen kívül az a kettősség adja, amely a versben ábrázolt élethelyzet leírásának konkrétsága és az ezen a konkrétságon túllépő allegorizáció között feszül.⁸ A vers nyitányában plasztikus helyzetleírást és helymegjelölést kapunk: a sötét vasúti kocsiba jól fésült, szakállas alak száll be Vajtán, a Szekszárd és Budapest közötti vasútvonal egyik állomásán, és az úti gyertya fényénél újságot kezd olvasni. A vers keletkezéstörténetét vizsgálva feltételezhető, hogy az *Éji út* megírása Babitsnak a publikáláshoz igen közeli, 1918. január első felében tett hazautazásához köthető. A kézirat rektóján az 1917 novemberében bevezetett hetedik hadikölcsön jegyzésére buzdító szöveg olvasható, a Róna Judit által összeállított Babits-kronológiából tudhatjuk, hogy ezt követően a költő január első felében utazhatott haza Szekszárdra.⁹ Az első fogalmazványban Babits meg is nevezi a „prémes úr” által olvasott „uszító lapot”: Rákosi Jenő *Budapesti Hírlapját*. A vasúti fülkét az ő alakja és úti gyertyájának fénye uralja, figurája a versbeszélő szemszögéből egyre démonibbá válik, ahogy „annexiós kéjjel” az újságot olvassa: „szinte láttam kezéről csöpögni a vért”. Az éjjeli utazás története így módon allegorizálódik, az utas ördögi figurája a háborús propaganda megszemélyesítője lesz, a fülke zárt tere a propaganda által deformált mikrovilággá, a szorongó és szereteteiért aggódó versbeszélő saját érzelmi inerciarendszerévé válik, melybe a többi utas jelenlétének jelzései csak hétköznapi dolgokról való fecsegésként szűrődnek be. A deformáció kihat az öröklött költői nyelvre is, habár az utazás allegorikus jelentése megőrződik, az élőbeszéd modalitásában megszólaló versnyelv felszámolja fény és sötétség ellentétét, valamint jelentésszimbolikájának hagyományos valóság-leíró potenciálját, a fény ugyanis nem valami pozitív tudás jelölője lesz, hanem „beszűkíti a teret”, megakadályozza, hogy látható legyen a vasúti fülkén túli „téli mező”, a távolabbi világok, ahol a versbeszélő saját szereteteire találhatna. Amíg tehát a *Kakasviadal* az élet értelmetlenségét helyezi előtérbe, addig az *Éji út* a létezés otthontalanságát fogalmazza meg.

Éles ellentétben áll ennek a két versnek a szubjektum- és világszemléletével a *Zsoltár gyermekhangra* naiv világmagyarázata és a *Zsoltár férfihangra*

⁷ Uo.

⁸ A verssel kapcsolatban Rába szimbólumot említ: „Nem szabad azonban, hogy a novellisztikus részletek élessége elterelje figyelmünket arról: az *Éji út* szimbólum. Erre vall a történeten túlmutató jelentés, mely a *zarándokút* ismert lépcsőfokain bontakozik ki. RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, i. m., 546.

⁹ Róna Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája: 1915–1920*, Bp., Balassi, 2015 (Babits-kronológia 3) 307.

„misztikus vigasztalása” az isteni gondviselés által teremtetett világ harmóniájáról, benne a háború értelméről és az ember kiemelt léthelyzetéről mint a teremtetés végcéljáról. Rába a *Zsoltár gyermekhangra* című vers személeti háttérében a szabadság, az erkölcs és a boldogság kölcsönviszonyaira épülő kanti etikát feltételezi, míg a *Zsoltár férfihangra* gondviseléshitét Babits Leibniz-tanulmányaival hozza összefüggésbe, és úgy véli: a költő a nagy háborús versek, a *Húsvét előtt*, valamint a *Fortissimo* után „etikai rugójú, harmonikus vágyképekre hangolta” költészetét.¹⁰ Rába tehát ebben a fejlődési ívben oldja fel az 1917–1918-ban született versek személeti ellentétét. A két *Zsoltár* keletkezési ideje között azonban egy év különbség is lehet, a *Zsoltár gyermekhangra* című versnek ugyanis ismerjük egy fogalmazványát, amely a *Háborús antológiák* című, a *Nyugat* 1917. április 1-i számában közölt vers fogalmazványának rektóján található. Rába azt feltételezi, hogy ennek ellenére a két *Zsoltár* egymáshoz közeli időpontban keletkezett. Ha megnézzük a *Zsoltár gyermekhangra* című versnek a kézirat-katalógus által 1917 márciusára datált variánsát, akkor azt látjuk, hogy igen erőteljesen érezhető rajta a *Fortissimo* körüli botrány hatása. Az első és az utolsó versszak – a központozást nem tekintve – azonos a kanonizált szövegváltozat 1. vagy 13. és 16. strófájával, a közbülső három szakasz azonban jelentősen eltér attól: „Káromol-e tisztartója / hogy ő süket bűnre híva? // Nem káromlóbb annak ajka / ki azt mondja ő akarta? // Ember vétkes, ember szenved / Isten olykor tűr és enged”. A korai fogalmazvány tehát szó szerint utal a *Fortissimo* miatt indított ügyési eljárásban megfogalmazott vádra, az istenkáromlásra, a későbbi, kanonizált változat azonban sokkal inkább a *Fortissimo* szövegével lép intertextuális párbeszédbe, és csak azzal utal a vers keltette botrányra, ahogy saját korábbi megszólalását a gyermeki maszk mögül értelmezi. Ha ennek alapján el is fogadjuk Rába feltételezését arról, hogy a *Zsoltár gyermekhangra* végleges változata későbbi, mint az első fogalmazvány, akkor ez még közelebb hozza a vers keletkezését a *Kakasviadalhoz* és az *Éji úthoz*. Ezek a versek tehát nem egyenes vonalú, időben egymást követő művek sorából kirajzolódó fejlődési ív darabjainak tekinthetők, hanem a költő időben változó reakciói egyrészt saját lírájára, másrészt a versei keltette társadalmi hatásokra, általában pedig lehetséges válaszok a háború deformálta világ által kikényszerített egzisztenciális kérdésekre. A versek keletkezéstörténeti sorrendje alapján kétséges, hogy Babits költészetének a Rába által jelzett áthangolása történt volna 1917–1918-ban. Ehhez további érvekkel szolgálhat, ha legalább jelzésként bevonjuk a vizsgálódásba az 1917 júniusában született, és a *Nyugat* 1917. augusztus 1-i számában közölt, a szenvedőkkel való azonosulásra felszólító, szintén szabadversben írt *A jószág dalát* és az „idegekben tomboló apokaliptikus zenét” megszólaltató, a *Pesti Napló*ban 1919. január 1-én publikált, és valószínűleg nem sokkal korábban keletkezett *Új esztendőt*.

10 RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, i. m., 539.

Nemcsak világszemléleti ellentéteket figyelhetünk meg Babits 1918-ban publikált verseiben, hanem poétikaiakat is, ami azért is hangsúlyos, mert maguk a versek jelzik a költészeti fordulat szükségét, legerőteljesebben a *Bénára mint a megfagyott tag* című, elsőként a *Nyugat* 1918. január 6-i számában közölt költemény. A versnek nem ismerjük autográf kéziratát, pusztán egy gépiratos tisztázata áll rendelkezésünkre, amely a *Nyugalanság völgye* kötet nyomdai kéziratának része. Emiatt jelenleg a vers datálását nem tudjuk pontosabban megadni annál, mint amit a szöveg első sora jelez: 1917. A *Bénára mint a megfagyott tag* című versben a „megalázatosítás” és a krisztusi szenvedés megidézése megérthető a háborúra történő utalásként is, a *Veszedelemes világnézet* című esszé alap gondolatával összhangban ez az esemény jelenti Babits számára azt a választóvonalat, ami után a régi filozófia és költészet már folytathatatlan, és valami újnak kell jönnie. A vers tehát régi és új több síkban történő szembeállítására épül, egyrészt a többes szám első személyben megszólaló versbeszélő közösségi identitására vonatkozik:

Bénára mint a megfagyott tag
s keményre verte zuzmarás
góg a szívünket, rossz varázs:
most megalázatosítottak.

Másrészt a vers góg és alázat szociális magatartásmintáihoz a régi, rossz ének és a hit új éneke ellentétét is társítja:

Ajjaj, de hitetlen daloltunk!
Daloltuk a rossz éneket,
a *minden-mindegy*-rímeiket:
ideje most már mást dalolnunk!

*

Halljátok énekét a hitnek,
halljátok a jó éneket:
többet nem-hinni nem lehet!
akik szenvedtek, mindig hittek.
Halljátok énekét a hitnek!

Feltűnő tehát ebben a rövid periódusban a vallásos tematika, hangnem és műforma megidézésének gyakorisága, és ez összhangban áll azzal a pályaképpel, amely a korai költői periódus szkeptikus világszemlélete után a Dante-fordítások és Ágoston hatására a tételes valláshoz közelítő világ- és

önszemlélethez vezetett.¹¹ Babits verseiben azonban a modern szubjektivitás mellett, melyet az Ágoston-fordítás kapcsán az ókori egyházatyának tulajdonítva kifejt, a külső világra való közvetlen reflexió is megmarad. A költőnek a valláshoz való viszonyát is árnyalja a háborús politikai katolicizmus ellen írt *Strófák egy templomhoz* című verse, amely, ha poétikai szempontból nem is, de közéleti vonatkozásait tekintve a *Húsvét előtt* és a *Fortissimo* mellé helyezhető.

Van azonban a fentebb idézett versben jelzett költészeti váltásnak egy másik dimenziója is, amely a versek konkrét nyelvi-poétikai megalkotottságában ragadható meg. A *Bénára mint a megfagyott tag* szintén szakrális nyelvet imitáló versbeszéde ellenére a húszas évek közepén született *Cigány a siralomházban* című vershez hasonló „öntükröző szimbólum”,¹² amely még folyamatában jelzi a Babits költészetében végbemenő változást. Időben visszatekintve is találunk fontos előzményt, az *Egy verseskönyv epilógusa* című verset, amely még 1911 elején keletkezett, és Babits görögös korszakának önreflexív elutasítása:

Ezentúl így fogok énekelni, mérték nélkül,
mérték és rím nélkül
és énekelni fogok
az utcai lóról.

Mindkét vers Babits első pályaszakaszának esztétizáló poétikájával szemben foglal állást, a korábbi még leginkább egy átmeneti költői válság dokumentumaként olvasható, a *Bénára mint a megfagyott tag* viszont már olyan költői törekvés jelzéseként értelmezhető, amely a szenvedésre nyitott társadalmi szemlélet behatolását regisztrálja a költői világlátásba. Nemcsak szemléleti váltásról van azonban szó, hanem a versnyelv lassú átalakulásáról is, ami a háború alatt született több jelentős költeményben is megfigyelhető. A korábbi recepcióban a *Húsvét előtt*, az *Egy filozófus halálára* és a *Zsoltár férfigangra* kapcsán is felmerült a szabadvers formai meghatározása, Rába György azonban meggyőzően bizonyította, hogy a látszólagos verstani szabálytalanságok ellenére ezekben a versekben is szerves ritmusegyüttesek mutathatók ki.¹³ Az általam vizsgált periódusból viszont az *Éji út* Rába véleménye szerint is szabadvers.¹⁴

Nem tűnik el azonban a rím és a kötött versritmus Babits ekkor keletkezett verseiből sem: ilyen a *Hegedűk hervatag szava*, az *Emlékezés*, a *Két nyári vers*, a címében rejlő formai utalás ellenére ide sorolhatjuk a *Dal, prózábant* is, és ebben a kontextusban lesz jelentősége az *Egy perc, egy pille* című, 1905-ben

11 RÓNAY György, *Babits hite* = R. Gy., *Szentek, írók, irányok*, Bp., Szent István Társulat, 1970, 150–151.

12 RÁBA, *Babits Mihály...*, i. m., 230.

13 RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, i. m., 497–498, 526, 531.

14 *Uo.*, 545.

írt vers közlésének, ami a korai pályaszakasz poétikájának újramegjelenését jelenti a háború alatt keletkezett versek között is. Ez a visszanyúlás azonban még többet is jelent. Rába pontosan érzékeli ugyanis, hogy Babits költészete ebben az időszakban is megőrzi sokféleségét, és ennek egyik forrása a korábbi költői periódusainak verstípusaihoz való visszanyúlás. Ide tartozik a *Kakasviadal*hoz hasonlóan általa „közjátéknak” minősített, szintén Ady-reminiszcenciákból építkező *Korán ébredtem*, amely Rába szerint Babits „egy fogarasi verstípusának, a tériesített beleélésnek teljes értékű példája”,¹⁵ a *Két nyári vers* és a *Szüret előtt* pedig véleménye szerint a korábbi lírai festmények szemléletét idézi fel.¹⁶ Kiegészíthetjük mindezt azzal, hogy Babits szakrális nyelvet imitáló versei pedig – a *Zsoltár gyermekhangra* esetében ez egészen egyértelműnek látszik – felfoghatók a korai költészetére jellemző szerepversek háború végi megvalósulásaiként is. Mindez azért lényeges, mert az *Angyalos könyv* genetikus kritikai vizsgálata során Kelevéz Ágnes megállapítja: „Ettől kezdve költészetében, a szerepversek gondosan kimunkált álarcát levéve, tudatosan nyit a közvetlen élmények, a személyes hangvételi líra irányába.”¹⁷ Babits az 1915 októberében Rákosi Jenő által indított sajtóhadjárat után is vállalta háborúellenességét, és nyíltan kimondta békevágyát, az újabb szerepversek – ahogy ezt a *Zsoltár gyermekhangra* című vers *Fortissimó*ra való utalásai egyértelműen jelzik – mégis visszahatásokként tekinthetők költői alkatától idegen személyes kitárulkozásaira és azok következményeire. Nemcsak arról van tehát szó, hogy a kanti erkölcsfilozófiából és kozmológiából önmaga számára megalkotott képzetrendszer nem elégíti ki Babits önkifejezési vágyát, és – ahogy Rába feltételezi – ezért zökken időről időre vissza korábbi költői modorába, hanem – erre utal az *Egy perc, egy pille* kései közlése is – tudatosan alakított polifóniáról.

Mindezekkel összefüggésben érdemes felfigyelni a nyelvhez való viszony megváltozására, amit a *Hegedűk hervatag szava* című vers zárata jelez: „Szók, szók, ti pártütők, // kik hajdan ami volt értetlen, megsugátok, / és fegyverré a bút edzé harmóniátok, / mért hagytok így dadogni most a világ előtt?” Ezzel együtt új líra- és szubjektumfelfogás körvonalainak ekkor még rejtett kirajzolódását láthatjuk az *Ó líra, líra* című 1918 áprilisában keletkezett, de Babits életében publikálatlan versben:

Egy pók ül a lelkem mélyén és fonja, fonja,
fonja a dalt, mint egy hálót, nem törődik semmivel
kábító, vesztő fonadék – s a lelkem mind belevonja
hogymegmozdulni se tud már – én csak nézem, mit mivel.

¹⁵ *Uo.*, 548.

¹⁶ *Uo.*, 555.

¹⁷ KELEVÉZ, *i. m.*, 177.

S csak érzem szövődni e verseket, – nem én szövöm őket – hogy születnek,
ki szavaiból? nem tudom – mily dallamra? nem tudom.
Borzadva látom hogy fekete lelkemből tarka szók erednek,
és hálójukban zsibbadtan fekszik bánatom.

Babits 1917–1918-ban keletkezett költészetének ezek már azok a mozzanatai,
amelyek a kései versek irányába mutatnak, a *Mint forró csontok a máglyán*
szubjektumszemlélete és a *Jónás imája* nyelvi tapasztalata felé.

Veres Miklós

HÁBORÚ VAGY BÉKE

Herczeg Ferenc és az első világháború

„A történetírónak az az egyetlen feladata, hogy mindent úgy mondjon el, ahogyan megtörtént. [...] Még ha egyénileg gyűlöl is valakit, sokkal fontosabbnak kell tartania a közérdeket, és az igazságot többre kell becsülnie az ellenszenvénél. Ha meg kedvel valakit, nem kíméli akkor sem, ha hibázott. [...] Legyen hát a történetíró bátor, megvesztegethetetlen, független, a szólásszabadság és az igazság barátja. [...] Ne adjon se haragra, se barátságra, ne sajnáljon, ne kíméljen, ne szégyelljen semmit, ne alázkodjék meg senki előtt. Legyen igazságos bíró, jóindulatú mindenkihez, de egyik félt se részesítse méltánytalan előnyben. Mint hazátlan idegennek kell írnia a könyvét, aki nincsen alávetve sem a törvényeknek, sem az uralkodónak. Ne azzal törődjék, mit gondolt ez vagy az, hanem azt kell megmondania, hogy mi történt.”¹

Herczeg Ferenc első világháborús szerepén elmélkedve a szamoszatai Lukianosz fenti sorai jutottak eszembe. Herczeg Ferenc a magyar irodalomtörténet egyik ellentmondásos alakja. Akik ismerik munkásságát, életét, azok legalább két táborot alkotnak. Akadnak, akik a mai napig a Horthy-korszak narratíváját követve rajongva nyilatkoznak róla, egyenesen „írófejedelemnek” tarják. Mások az 1945 utáni időszak nem éppen hízelgő jelzőit és minősítését átvéve egy kézlegyintéssel intézik el jelentőségét. Herczeggel foglalkozni így nem egyszerű. Ha Lukianosz gondolatait komolyan vesszük, magunkra vonatjuk akár az egyik, akár a másik csoport haragját. Ez persze a legkevésbé sem kell, hogy zavarja az igazságot kereső kutatót, mert ahogy szintén Lukianosz mondja: „Egyetlen mértékegység, egyetlen pontos mérce: ne a mostani közönségre figyelj, hanem írásod későbbi olvasóira.” Az már jóval kellemtlenebb következménye az 1945 utáni időszaknak, hogy a Herczeggel kapcsolatos alapkutatások fájóan hiányosak. Kéziratainak csak töredéke került közgyűjteménybe, és bár 1990 után tanulmányok születtek róla, sokszor úgy érezheti magát az ember, hogy ha Herczegről van szó, csupán a felszín kapargatjuk. Ismertsége és olvasottsága mára vitathatatlanul megkopott. Szomorú, ha egy jó író kiszorul a kánonból, műveit elfelejtik. Herczeggel pedig ez történt. Jellemző, hogy 2011-ben a *Kommentár* kánonalkotó szándékkal összegyűjtötte azt az ötven könyvet, amit minden konzervatív világnézetű értelmi

¹ LUKIANOSZ, *Összes művei*, Bp., Magyar Helikon, 1974, I, 590–617.

séginek el kellene olvasnia (50 könyv a Nagy Reakciós Könyvespolcraól).² Az ötven kötet közé a magyar konzervatív irodalom „írófejedelme”, azaz Herczeg Ferenc egyetlen kötete sem került be, de még csak említés sem történik róla. Reményteljes és pozitív, hogy az utóbbi években egyre többen foglalkoztak életével és munkásságával. Gazdag László Herczeg politikai publicisztikáiból írta doktori értekezését, majd 2013-ban, Herczeg születésének 150. évfordulóján konferenciát szervezett. A konferenciából született kötet tanulmányainak szerzői (Tókéczki László, Szász Zoltán, Zeidler Miklós, Marchut Réka, Gazdag László, Gyarmati György, Mekis D. János, P. Müller Péter, Szávold Brigitta és jelen tanulmány írója) végre harag és elfogultság nélkül mutatták be Herczeg történelmi és irodalmi jelentőségét. Szintén Gazdag László volt, aki a *Múltunkban* megjelent tanulmányában bemutatta Herczeg első világháborús publicisztikáját, tág eszmetörténeti kontextusban elemezte írásait.³ Tanulmányom célja, hogy bemutassam azt a sokszor ellentmondásokkal teli attitűdöt, amit Herczeg az első világháborúval kapcsolatban képviselt, és megpróbáljam feltárni, hogy miért változott egyes kérdésekben az álláspontja, miként vált szét az író, a magánember az újságírótól és a szerkesztőtől.

Herczeg a háború mellett

Az 1914-es szarajevói merénylet utáni magyarországi közhangulat egyértelműen Szerbia megbüntetését követelte, akár nagyobb háború árán is. Hogyan viszonyult Herczeg a szerbekhez a háború kitörésekor? Verseci származása révén jól ismerte a szerb nemzeti karaktert, elég ehhez elolvasnunk az 1914 első felében, az *Új Idők* hasábjain megjelent *A hét sváb* című regényét. A mű az 1848–1849-es eseményeket mutatja be verseci (sváb) szempontból, és végső üzeneteként a szerb–magyar megbékélés mellett foglalt állást. A regény 1916-ban jelent meg kötetben, amikor már lezárult a Szerbia elleni hadjárat. Herczeg a szarajevói merényletet egyértelműen a nagyszerb propaganda számlájára írta: „A szarajevói katasztróféért a nagyszerb propagandát illeti a teljes felelősség.”⁴ Az *Új Idők* 1914. július 5-én közölte a trónörökös pár meggyilkolásának hírért. A feltehetően Herczeg tollából származó nekrológ együttérzéssel emlékezik meg Ferenc Ferdinándról és feleségéről, valamint árván maradt gyermekeikről.⁵ A háború hírért a közvéleményhez hasonlóan Herczeg is üdvözölte. Az *Új Idők* hasábjain 1914. augusztus 2-án megjelent *Mozgósítás* című cikkben örömmel fogadta a háború ügyében tapasztalható nemzeti egységet: „Ma nincsenek Magyarországon politikai pártok, nincsenek társadalmi

² https://konzervatorium.blog.hu/2011/03/29/a_nagy_reakcios_konyvespolc_megjelent_a_kommentar_2011_1_szama [2020. 03. 08.].

³ GAZDAG László: *Herczeg, a befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán*, *Múltunk*, 2012/4, 190–238.

⁴ *Szarajevó–Belgrád*, Magyar Figyelő, 1914/7, 82.

⁵ *Ferenc Ferdinánd és Zsófia*, *Új Idők*, 1914. júl. 5., 1.

osztályok és vallásfelekezetek; csak testvérek vannak, akik halálos elszánt-sággal készek megvédeni a magyar korona fényét és a nemzeti zászló becsületét.”⁶ Az egy héttel később, 1914. augusztus 9-én megjelent *Szózat azokhoz, akik itthon maradtak* című cikkben, az *Új Idők* szerkesztősége szintén a nemzeti egység mellett foglal állást: „Ez a háború nemcsak a hadsereg, hanem az egész társadalom, főleg pedig a magyar értelmiség derekasságának tűzpróbája lesz. Kötelességünk, hogy felejtünk el mindent, ami elválaszt minket egymástól, kötelességünk, hogy a nemzeti nagy erőpróba idejében egy óriás, egyetértő és szerető családdá tömörüljünk.”⁷ A cikk ezután összegzi azokat a feladatokat, amelyeket a hátorszáiban kell végezni egy sikeres háború érdekében. Herczeg bízott a győztes háborúban, ennek érdekében lelkesítette a tömegeket, leginkább a *Magyar Figyelő* hasábjain: „Ezen a napon nem volt Budapesten politikai párt, nem volt osztálykülönbség, nem volt vallási és faji ellentét. Minden szakadás bezáródott, egy millió ember egyetlen izzó tömeggé olvadt és megszületett a város és az ország érzelmi egysége. Mély tisztelettel emelünk kalapot a magyar ellenzéki pártok hazafisága és bölcsessége előtt. És meghatottan hajlunk meg a munkásság előtt, amely a válságos órában egy nemes és férfias mozdulattal a magyarság karjaiba sietett.”⁸ A háborús lelkesedést még Herczeg irodalmi alteregója, Horkayné is gerjesztette: „a magyar értelmiség és az értelmiség vezetőjének a magyar sajtónak felelősséggel teljes hivatása: pillanatnyi balsikerek és fájdalmas csapások esetén is bátorságot és bizalmat önteni a nagyközönségbe”.⁹ Horkayné ilyen megszólalása azért figyelemre méltó, mert – ahogy arra Szász Zoltán kitűnő tanulmányában rámutatott – ez volt az a szerep, aminek segítségével a dualista rendszer mellett elkötelezett Herczeg olykor súlyos kritikát fogalmazhatott meg a rendszerrel szemben.¹⁰ Herczeg háborús publicisztikáit vizsgálva a lelkesedés áthatja írásait. 1914 végén egy cikkében elítélően ír a gyávaság ellen. A *közkatoná* című írásában a magyar hadsereg nagy részét adó parasztságról írt felmagasztaló cikket, hiányolva a korabeli értelmiségből az igazi harci szellemet: „Valljuk be, a háború kitörésekor mi, a magyar értelmiség tagjai, a szó erkölcsi értelmében nem voltunk harci készenlétben. A hosszú béke idegenné tette nekünk a háborút. Igazi antimilitaristák ugyan nem voltunk – mi jóban-rosszban meg szoktunk állani fele úton – az intellektueljeink azonban úgy beszéltek nacionalizmusról és hadi gloire-ról, mint valami elavult színpadi kellékről, és mivel egyik madár sem tud önmaga fölé repülni, tehát meg voltak róla győződve, hogy a nép is úgy gondolkozik, mint ők. [...] A háború legcsodálatosabb csodái közé tartozik a magyar nép mostani viselkedése. A harciasságot, a lendületet,

6 *Mozgósítás*, Új Idők, 1914. aug. 2., 1.

7 *Szózat azokhoz, akik itthon maradtak*, Új Idők, 1914. aug. 9., 1.

8 *Mozgósítás*, Magyar Figyelő, 1914 aug., 162.

9 HORKAYNÉ [HERCZEG Ferenc], *Ellesett párbeszéd*, Új Idők, 1914. aug. 16., 194.

10 Szász Zoltán, *Apológia és kritika: A politizáló író korai évtizedeiről = „Fenn és lenn”: Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára*, szerk. GAZDAG László, P. MÜLLER Péter, Pécs, Kronosz, Magyar Történelmi Társulat, 2014, 19–28.

a hazafias áldozatkésztséget ezúttal a magyar paraszt vitte bele a nemzetbe.”¹¹ Határozottan és többször elítéli az antant nemzeteit (oroszok, angolok, franciák, szerbek és románok), miközben kiáll a német szövetség mellett. Mindent összevetve Herczeg háborús publicisztikái ma már mérsékelt intellektuális élményt nyújtanak, hiányzik belőlük a mérlegelő hang, az elemi kritikának még a csírája is. De legfőképp híján vannak annak az úri hangnak, amiért szépirodalmi és jobb publicisztikáiban sokan szerették Herczeget. De miért? – tehetjük fel a kérdést. Herczeget az általános lelkesedés fenntartásának elemi érdeke motiválta. Csak ettől remélhette, hogy a háború végül a magyar nemzet győzelmével zárul. Ez felülírta még a háborúval alapvetően ellenszenvvel viseltető alapállását is. Súlyosabb mondatait idézve már-már fogalmazhatnánk sarkosan is: háborús uszító volt, nincs is semmi kétség, léphetünk is tovább. Csakhogy a kép ennél jóval árnyaltabb. Lépünk egyet hátra, és vegyük szemügyre ismét a *Magyar Figyelő*ben és az *Új Idők*ben megjelent Herczeg-írásokat. Megleő következtetésekre bukkanhat a kíváncsi kutató, ha fellelőpozza az 1943-ban Herczeg 80. születésnapja alkalmából megjelent ünnepi kötetet, és megvizsgálja az első világháborúval foglalkozó részt. Fitz József adatai szerint Herczeg 42 cikket írt – valójában valamivel többet, de ez a lényeg szempontjából irreleváns – az első világháborúról. Nézzük meg, hogy évenkénti bontásban hány darab cikkről van szó! 1914-ben 12-t, 1915-ben 13-at, 1916-ban 12-t, 1917-ben 4-et, 1918-ban egyet sem, illetve 1924-ben, a 10. évfordulón egyet. Önmagában beszédes ez a számsor, mert azt sugallja, hogy Herczeg együtt mozgott a háborús lelkesedéssel, és ahogy elharapózott az általános kiábrándultság, úgy fordult el ő is a háborús publicisztikától. Jóval izgalmasabb, hogy a 42 cikkből összesen 36-ot név nélkül írt, kettőt pedig álnéven publikált. Ezek a *Német fegyelem* és a *Pesszimisták* című írások, előbbi Szemlélő,¹² utóbbit Vigyázó névvel jegyezte.¹³ Ha Fitz József nem gyűjti össze – Herczeg tudtával és feltehetőleg segítségével – a teljes bibliográfiát, ma nem tudnánk, hogy a név nélkül publikált írásokat Herczeg Ferenc írta. Mi lehet az oka, ha egy szerző nem tünteti fel a nevét cikkeiben? Herczeg így akart elhatárolódni vagy legalább távolságot tartani a hatalom céljaitól? Egyszerűen gyáva volt, és inkább névtelenül gerjesztette a lelkesedést? Ezekre a kérdésekre források híján szinte képtelenség megadni a választ. Kérdés egyáltalán, hogy ilyenkor a szerző véleményét olvashatjuk-e, vagy tulajdonképpen a *Magyar Figyelő* hangját halljuk. Ne feledjük, hogy Tisza István miniszterelnök lapjáról van szó. Mennyire választható szét a főszerkesztő és az írói, a hazájáért aggódó értelmiségi szerep? A kérdések megválaszolása helyett nézzük a tényeket! Ezekből a cikkekből későbbi köteteibe egyet sem válogatott be. Ellenpélda is akad, Ignotus például beválogatta lelkesítő írásait a későbbi köteteibe, míg Kosztolányi Dezső radikálisabb hangvételű háborúpárti cikkei

11 HERCZEG Ferenc, *A közkatona*, Magyar Figyelő, 4(1914), IV, 409.

12 SZEMLÉLŐ [HERCZEG Ferenc], *Német fegyelem*, Magyar Figyelő, 1916/4, 74–75.

13 VIGYÁZÓ [HERCZEG Ferenc], *Pesszimisták: Levél egy hölgyhöz*, Új Idők, 1916. szept. 10., 272–274.

kihagyta publicisztikai köteteiből.¹⁴ Vessünk egy pillantást arra a három cikkre, amelyek viszont névvel jelentek meg a *Magyar Figyelő*ben. Az *üzletről és a jótékonyaságról* című cikkében Herczeg a Vöröskereszt tevékenységéről és a hazai háborús ügyeskedők visszaszárnyalásáról írt. A következő, *Könyvet a harctérre* című cikke teljesen neutrális felhívás. Herczeg az első világháború alatt aktív közéleti tevékenységet folytatott. Tisza István megbízásából az Országos Hadsegélyező Bizottság (OHB) egyik alosztályának vezetője lett, ahol feladata a hadikórházak működésének ellenőrzése volt: „hadjáratot indítottam a lábadozókat demoralizáló kórházi unalom ellen”.¹⁵ Ennek keretében az olvasók könyveket küldhettek a katonáknak. Később színházi esteket is szervezett, így látogatott ki a frontra például Jászai Mari is. A harmadik névvel megjelent cikk a hadifoglyok életét bemutató *Magyar rabságban* című rövid hangulatkép, amely a *Magyar Figyelő*ben név nélkül,¹⁶ az *Új Idők*ben viszont névvel jelent meg.¹⁷ Ezek nem különösebben érdekes vagy meghatározó írások. Herczeg háború alatti szépirodalmi munkássága viszont tovább árnyalja a képet.

Herczeg a háború ellen

Herczeg szépirodalmi írásai névvel, jól dokumentálhatóan jelentek meg, elsősorban az *Új Idők* hasábjain. A háború kitörése után a *Mikszáth almanach*-ról írva Herczeg leszögezi, hogy „Az irodalom, legyünk őszinték, egyelőre tehetetlenül áll szemben az új háborúval. Ma nincs irodalom, valamint élet sincsen. Ma csak háború van. A nemzetek rettenetes erő kifejtése megremegtetni lábunk alatt a földet és vérszínűre festi fejünk fölött az eget. Ki tudná ezt most versbe szedni? Az irodalom várja a holnapot.”¹⁸ A béke azonban elérhetetlennek tűnt, és a háború ihlető hatása alól Herczeg sem tudta kivonni magát. Első háborús novellája meglepő módon nem az *Új Idők*ben, hanem *Magyar Figyelő*ben jelent meg 1914 őszén *Anyák háborúja* címmel. Ebben az írásában Herczeg meglepően empátikus hangon szól az antant, tehát az ellenséges oldal háttországában fiaik miatt aggódó édesanyjairól. Írásában kiemeli, hogy fiatal emberek állnak egymással szemben a frontokon, és minden fiatal mögött ott egy szerető édesanyja: „S ha gyilkos gyűlölettel néz farkasszemet »a vad kozák« és »a vörös ördög«, akkor két asszonyszív – az egyik valahol a Volga vidékén, a másik valahol a Tisza partján – vonaglani s vérezni kezd. Mert ez a háború, és minden háború, az anyák harca. A kardokat

14 MOLNÁR Eszter Edina, *Az elköteleződés határai: Kosztolányi Dezső szellemi mobilizációjának háttere = Sorsok, frontok, eszmék: Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*, főszerk. MAJOROS István, szerk. ANTAL Gábor, HEVŐ Péter, M. MADARÁSZ Anita, Bp., ELTE BTK, 2015, 464.

15 HERCZEG Ferenc, *Hűvösvölgy*, Bp., Szépirodalmi, 1993, 36–37.

16 [HERCZEG Ferenc], *Magyar rabságban*, *Magyar Figyelő*, 6(1916), I, 456–457.

17 HERCZEG Ferenc, *Magyar rabságban*, *Új Idők*, 1916. márc. 19., 313.

18 HERCZEG Ferenc, *Mikszáth Almanachja 1915-re*, *Új Idők*, 1914. dec. 6. 590.

s szuronyokat az anyák ellen köszörülik. A katonaló lábára vaspatkót vernek, hogy asszonyisziveken gázoljon. S az ágyuüteg azért szórja a shrapnel-záport, hogy anyák keblét tépje szét.”¹⁹ Íme tehát egy írás, amelyet Herczeg névvel vállalt a *Magyar Figyelő*-ben, és amelyben azon mereng a szerző, hogy végső soron a hátország civil lakosságának fájdalmában nincs különbség a harcoló felek között, empátiát ébresztve ezzel az ellenség felé. Nem kimondottan a lelkesedés tüzeit fokozó gondolatok ezek. És nem ez volt az első ilyen tárgyú írása. A háborús hátország szenvedéseit örökítette meg több novellájában is. *1915-iki [sic!] évi rózsák* című írásának (ami az *Új Idők*-ben *Az idej rózsák* címmel jelent meg) fő kérdése, hogy a háborús viszonyok között miként folytatódhat az élet, mennyire írja át a világháború a mindennapokat, és mikor jön el az a pillanat, amikor az élet visszatalálhat a rendes kerékvágásába.²⁰ *A tábornok leánya* című elbeszélése egy alkalmatlanná vált tábornokról szól, aki nem tud alkalmazkodni a modern háború kihívásaihoz. A tábornokot a hadvezetőség hazaküldi, a tétlenségre kárhozottat tiszt képtelen feldolgozni kollégái sikereit. Végül azonban ráeszmél saját alkalmatlanságára, és egyedül csak a lánya marad mellette. Herczeg novellájának talán legérdekesebb része az a felismerés, hogy mennyire más a modern háború természetrajza, mint az eddigieké: „Ez valami alattomos, csúszómászó, hideg gépháború volt. Nyúlós, kietlen, gyáva háború...”²¹ *A hadiárva* című novella megható történet a budapesti hátország szegénységéről. A háború embertelenségét a szülői szeretet önzetlenségén keresztül érzékelteti. A frontszolgálatot teljesítő apa hátrahagyja feleségét és kisfiát. A szegénységben élő anya végül hadiárvának nyilvánítja gyermekét, aki így egy gazdag asszony felügyelete alá kerül. A kisfiú boldog, mert megtapasztalja a nélkülözéstől mentes hétköznapiakat. A gyermek apja végül visszatér a frontról. Első lépésben legszívesebben hazahozná a fiát, de ő is belátja azt, amit korábban a felesége: a gyermek boldogsága előbbre való a szülő boldogságánál. A háború szétverhet családokat, de az igazi szülő még a legnagyobb áldozatot is képes meghozni ebben a történelmi helyzetben, lemond saját gyermekéről, hogy legalább neki jobb legyen.²² 1916-ban megjelent *Az aranyhegedű* című regényében így mutatta be a háború kitörésének pillanatát: „Új végzetet hoztak az emberiségnek. Egynéhány embernek hírt és dicsőséget, ezreknek gazdagságot, százezreknek halált, millióknak gyászt és szenvedést.”²³ Háborús szépirodalmi művei tehát legalábbis zavarba ejtőek, mert tökéletesen ellentétben állnak a háborús lelkesedést fenntartani szándékozó, a Monarchia és Magyarország győzelmét kívánó névtelenül megjelenő publicista szándékai-val. Az író és a publicista ellentétbe került. Herczeg talán úgy járt el, ahogy

19 HERCZEG Ferenc, *Anyák háborúja*, Magyar Figyelő, 4(1914), I, 229.

20 HERCZEG Ferenc, *Az idej rózsák*, Új Idők, 1915. ápr. 4., 364–365. Vö. Uő, *Tűz a pusztában*, Bp., Singer és Wolfner, 5–9.

21 HERCZEG Ferenc, *A tábornok leánya*, Új Idők, 1915. aug. 29., 224–226.

22 HERCZEG Ferenc, *A hadiárva*, Új Idők, 1916. febr. 13., 188–192.

23 HERCZEG Ferenc, *Az aranyhegedű*, Bp., Singer és Wolfner, 1925, 14.

Kosztolányi is tette. Molnár Eszter Edina világít rá tanulmányában, hogy Kosztolányi a háború során írásaiban az írói és az újságírói szerep elkülönítésére törekedett.²⁴

Herczeg és a kiábrándulás

Herczeg cikkeinek számát vizsgálva olyan benyomásunk támad, hogy 1917-re kiábrándul és elfordul a háború témájától. Miért következik be nála ez a gyökeres változás? Hipotézisem szerint a közhangulat változása és két személyes vonatkozás – unokaöccse (keresztfia) halála, illetve a válás – vezette ebbe az irányba.

Herczeg keresztfia, Herczog Ferenc 1915. szeptember 24-én halt hősi halált. A gyermek Kis Feriről – ahogy a Herczog családban nevezték – korábban Herczeg a *Szelek szárnyán* című kiváló útirajzában írt. Herczog Ferenc orvos-növendékként önként jelentkezett a háborúba. A fiút a szerb harctérre vitték. Herczeg levelezésben maradt keresztfiával. Amikor nem érkezett unokaöccsétől levél, elindult, hogy megtalálja őt a szerb fronton. Ennek apropóján *Húvösölgy* című visszaemlékezésében kiváló humorral mutatja be, milyen abszurd állapotok uralkodtak a Monarchia hadseregében: „Karácsony után nem bírtam többé az idegeimmel, és leutaztam Újvidékre, a déli hadsereg főhadiszállására, hogy megkeressem Ferit. A város csordultig tele volt háborúval. T-y tábornok, a Monarchia legharciasabb bajuszának tulajdonosa, mindennap karabéllyal a vállán vonult a cukrászdába, és miközben zord arccal itta a habos kávéját, az öt acélgolyóra töltött lőfegyver állandóan a keze ügyében volt. Ha netán a cukrászkisasszonyok offenzívába lépnének...”²⁵

Herczeg hosszasan kereste keresztfiát, miközben különböző kalandokba keveredett: „Autóba ültem, és kimentem az állomásra, ott csakugyan megtaláltam a vöröskeresztes házat, nyomorúságos kis vityilló volt, mely körül eltűzelték már a kerítés utolsó lécdarabját is. Egy kövér, német doktorféle ült a túlfűtött szobában, porcelánpipával a szájában. A gallérján csak egy arany csillag szerénykedett. Végighallgatott, majd rosszállóan csóválta a fejét. – Csak nem képzeli, hogy én azt a sok bolond nevet, ami itt megfordul, mind a fejemben tartom? – kérdezte tirolai tájszólással. Nem, azt csakugyan nem képzeltem, a fejének nem is volt olyan formája, mintha abban tartani lehetne valamit.”²⁶ Végül egy szerb faluban, Rumában talált rá a súlyos tifuszos, beteg fiúra. Herczeg úgy döntött, hogy hazaviszi, ám nem várt nehézségekbe ütközött: „Fölkerestem az új parancsnokot, és megkérdeztem: Budapestre vihetem-e a keresztfiamat? Az ezredorvos igen cifra választ adott: – Új rendeletet

²⁴ MOLNÁR, *i. m.* 464.

²⁵ HERCZEG, *Húvösölgy...*, *i. m.*, 27–28. „T-y” tábornok feltehetően Tersztyánszky Károly, aki ekkor a balkáni osztrák–magyar erők parancsnoka volt.

²⁶ *Uo.*, 29.

kaptunk, mely éppen a tifuszbetegekre vonatkozik. A rendelet szerint a lábadozó csak egy héttel a negatív eredményű górcsövi vizsgálat után hagyhatja el a kórházat. Mert hátha bacilus-hordó. – Értem, és mikor volt górcsövi vizsgálat? – Egyáltalán nem volt, nekünk nincs górcsövünk. – Tehát? – Tehát tartom magamat a parancshoz, és nem bocsátom el a lábadozót! – Annyira hülyének találtam az álláspontot, hogy meg voltam róla győződve, minden más józan eszű ember is hülyének kell, hogy találja. Elsiettem tehát józan eszű embereket keresni a Pejacevich-palotába, ahol valami katonai főparancsnokság székelte.”²⁷ Végül az egyik katonai előljáró engedélyével Herczeg hazavitte a fiút.

Herczeg keresztfia felgyógyult, ezután ismét önként jelentkezett frontszolgálatra. Ezúttal az orosz frontra vitték, ahol hamarosan elesett. Herczeg barátja, az író Csathó Kálmán, akit Herczeg indított el az irodalmi pályáján, így emlékezett gyászoló mesteréről: „Láttam ezalatt bánatában összetörve, mikor fiaként szeretett unokaöccse a háborúban elesett.”²⁸ A tragédiát Herczeg *Az idén nem lesz karácsony* című művében írta meg, amely 1915 végén jelent meg az *Új Idők*ben. A gyász miatt elmaradt karácsonyi ünnep, a meghalt hozzátartozó iránti fájdalom miatt az írás sok család számára átélhetővé tette a leírtakat.²⁹

Keresztfia halála mellett Herczeg válása volt az első világháborúval indokolható másik személyes vonatkozás: 1915-ben vált el feleségétől, a nála huszonöt évvel fiatalabb Grill Júliától, aki a kor híres színésznőjének, Csillag Teréznek volt a lánya, és akit Herczeg 1908-ban vett feleségül. A háború kitörése után Grill Júlia szeretett volna beállni önkéntes ápolónőnek, amit férje örömmel fogadott: „Főnöke dr. M. lett, a jeles és népszerű fiatal sebész. Nagyon helyeseltem elhatározását, pedig akkor kezdődött köztünk a lelki eltávolodás, amely végül oda vezetett, hogy teljesen elvesztettük egymást szem elől.”³⁰ A ifjú feleség ugyanis beleszeretett dr. M-be, azaz Manninger Vilmosba, a János Kórház főorvosába: „mikor találomra benyúltam az asszony táskájába, dr. M. arcképe és egy préselt szegfűvirág került a kezembe. Hirtelen megvilágosodott sötét agyvelőm, és sejteni kezdtem azt, amit mások alkalmasint már régebben tudtak: Júlia csakugyan beleszeretett a doktorába! Most már megértettem, miért szüntem meg otthon mindenható nagymogul és csalhatatlan dalai láma lenni.”³¹ Komikusnak hat, de Manninger (Herczeg biztatására) aztán felkereste az író, hogy megkérje tőle a felesége kezét. Herczeg azonban nem ezen sértődött meg, hanem azon, amikor Manninger az életkorára tett többször megjegyzést (Herczeg ebben a kérdésben rendkívül hiú volt). Manninger Vilmos és Grill Júlia házasságáról a *Budapesti Hírlap* 1915. október 12-i száma számolt be. Válása annyira mély nyomott hagyott Herczegben, hogy – Csathó emlékezései

²⁷ *Uo.*, 32–33.

²⁸ CSATHÓ KÁLMÁN, *Íróársak között*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 170.

²⁹ HERCZEG FERENC, *Az idén nem lesz karácsony*, *Új Idők*, 1916. jan. 2., 8–10.

³⁰ HERCZEG, *Hűvösölgy...*, i. m., 26.

³¹ *Uo.*, 34–35.

szerint – volt felesége nevét sem volt hajlandó többé kiejteni. Csalódását *Az aranyhegedű* című regényében dolgozta fel. *Az aranyhegedű* azonban nem világháborús kulcsregény. Talán ezért is lehet, hogy a háborús hátországot bemutató műben maga a háború szorult háttérbe. Fenyő Miksa 1917-ben a *Nyugatban* megjelent kritikájában ráértett erre: „Az aranyhegedű úgy látom, háborús regény volna, kórházak, menetszázadok, járvány, amputálások, ápolónők, ezredorvosok, és ilyenek vannak benne és mégis olyan távol esik mindez a háborútól, annyira nincsen benne a háború sem az alakjaiban, sem a levegőjében, hogy csodálkozva kell kérdeznünk magunktól, hogyan múlhatott el ilyen nyomtalanul mellőle, ha már érzékeltetni akarta.”³² *Az aranyhegedű*ben Herczeg nem a háborút akarta megírni, hanem házasságának történetét tárja az olvasók elé a magánéleti kitárulkozásoktól egyébként óvakodó szerző. A regény alakjaiban felismerhető volt maga az író, a felesége és az asszony fejét elcsavaró szerető is, ahogy ezt Csathó Kálmán is írja visszaemlékezéseiben: „Az aranyhegedű, nagy tudós, Nobel-díjas egyetemi tanár házasságának szomorú összeomlásáról szóló regény, [...] általános érdeklődést váltva ki a kulcsregények kedvelői körében. Az ilyenek a Nobel-díjas orvosprofesszor alakjában ráismertek Herczegre, Milka százados muzikális, bikaerejű, de puhalelkű figurájában a híres sebészprofesszorra, [...] a lelkében száz különböző jellemet viselő Katalin alakjában Júliára.”³³ Herczeg a regényben vett elégtételt magánéleti sérelmein, ami azonban nem tett jót a mű minőségének. Felismerte ezt a korabeli kritika is, ismét Fenyő Miksát idézzük, aki minden bizonnyal tudott a regény keletkezésének háttértörténetéről: „Szóval az írónak nem szabad úgy jellemezni alakjait, hogy megvetéssel vagy gyűlölettel szembeáll velük és rájuk fúj, mint a kandúr a kalitkában levő madárra, az író nem mondhatja, hogy Katalin most arra a furcsa, »pudvás« (no de ilyet: pudvás) Milka százados úrra (úr! ez majdnem olyan sértő, mint bakakapitány) gondol, egyáltalán az író nem lehet pamfletista. Mert engedelmet kérek, nem részletdologról van itt szó, nem az író hellyel-közzel kiütköző ellenszenvéről, hanem valamely csaknem patológiaivá fejlődött megvetésről, mely ott és úgy taszítja meg tollát, az íróval olyanokat mondat, amilyenek művészi akarásából sohasem fakadtak volna. Ez a legnagyobb gyöngéje Herczeg Ferenc új regényének.”³⁴ A mai olvasók számára a háborús hátország jellemzése mégis érdekessé teszi a művet, nem beszélve a hadikórházak működésének bemutatásáról, amit Herczeg közéleti szerepéből fakadóan autentikusan ábrázolt.

Az aranyhegedű megírása után Herczeg elfordult a háború tematikájától. Nem állt ezzel egyedül a korban: 1917-re az elfordulás általános jelenségnek számított. A *Vasárnapi Újság* Herczeg *Tűz a pusztában* című műve kapcsán minderről a következőket írta: „S mi éppen abban látjuk egyik bizonyítékát annak, hogy a háború lassankint tárgytalanná válik, hogy a költők és olvasók

32 FENYŐ Miksa, *Herczeg Ferenc: Aranyhegedű*, Nyugat, 1917/3, 263–267.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00215/06558.htm> [2019. 01. 28.].

33 CSATHÓ, i. m., 201.

34 FENYŐ, i. m., 267. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00215/06558.htm> [2019. 01. 28.].

egyaránt mindinkább elfordulnak tőle s mind kevésbé foglalkoztatja belsőleg az embereket. Az a mindenütt egyre élesebben feltűnő jelenség, hogy a háborús irodalom mind hátrább szorul az írók és olvasók érdeklődésében s mindinkább a dilettánsok és kontárok próbálkozásainak színtere marad, annak jele, hogy az emberek együtt éreznek ugyan a harctéren vérző társaikkal, de már nem éreznek együtt magával a háborúval s ez a pszichológiai dispozió is egyik tényezője lehet annak, hogy a béke helyreálljon.”³⁵ Herczegnek tudomásom szerint 1917 után a háború alatt már nem jelent meg a háborúval foglalkozó szépirodalmi műve, figyelme sokkal inkább a szórakoztatás felé fordult. 1917-ben jelent meg legismertebb színpadi műve, a *Kék róka* („Járt-e Cecil a Török utcában?”), amely egész Európában sikeres darab lett. A *Kék rókával* párhuzamosan ugyanebben az évben az *Új Idők*ben publikálta *Tűz a pusztában* című elbeszélését, amelyben egy lány boszorkánnyá válásának történetét dolgozta fel, megalkotva ezzel a hazai fantasyirodalom egyik első kisregényét.

A háború témája tehát látszólag többé nem keltette fel Herczeg figyelmét, ám ez nem azt jelenti azt, hogy ne aggódott volna a háború következményei, a magyar nemzet jövője miatt. Herczeg az első világháború végén írta legjobb történelmi regényét, a később Nobel-díjra jelölt *Az élet kapuját*. Az 1918 végén írt regény 1919 elején jelent meg folytatásokban az *Új Idők*ben. *Az élet kapuja* Bakócz Tamás pápává választásának kísérletét, sikertelen történetét mutatja be. A regényben a mohácsi vész küszöbén álló Magyarország előtt az utolsó esély is elszáll a feltartóztathatatlan széthullás megállítására. 1918 végén, 1919 elején már biztos volt, hogy a vesztes világháború hasonló helyzetbe sodorta Magyarországot. Herczeg történelmi előrelátását bizonyítja, hogy a regényben olyan tragédia rémképét villantja fel, amely még a török hódoltság koránál is szörnyűbb időszak elé állíthatja a magyar nemzetet, ha az nem teremti meg legalább az alapkérdésekben a nemzeti egységet: „Én nem hiszem, hogy valamennyien vakok legyünk! Mert ha igen, akkor a mi bukásunk szörnyű lesz, a magyarok a pogány szeme láttára fogják egymást szétépni, és évszázadok múltán sem szedik össze többé a tagjaikat. De én ezt nem hiszem, és a próbát meg kell tennünk, mert más út nincs!”³⁶ A nemzeti egység azonban ezekben a kritikus években sem jött létre, a következményeket pedig ismerjük.

Herczeg és a háború utóélete

Nem érdektelen az sem, hogy utólag miként vélekedett Herczeg az első világháborúról. Ehhez a legjobb forrás, ha emlékezéseinek második és harmadik kötetét vesszük kézbe. Az 1939-ben megjelent *A Gótikus ház* és az 1993-ban posztumusz kiadott *Hűvösvölgy* című köteteiben – utóbbit a két világháború között kezdte írni, és egészen 1951-ig dolgozott rajta – Herczeg teljesen elítéli a hábo-

³⁵ *Tűz a pusztában*, Vasárnapi Újság, 1917. aug. 26., 552.

³⁶ HERCZEG Ferenc, *Az élet kapuja*, Új Idők, 1919. márc. 30., 239.

rút, sokszor rácsodálkozva saját 1914-es naivitására is: „Nem tudtuk, a pokolnak milyen kráterszakadéka fog megnyílni a magyar nemzet előtt. Nem tudtuk, mennyi vér és szenny, mennyi szenvedés és kétségbeesés fogja elárasztani a világot.”³⁷ Emlékezéseinek harmadik kötetében, a *Hűvösölgyben* leírja, miként gondolkodtak a kortársak a háború kitöréséről: „A rá következő napokban, felpántlikázva és felvirágozva, háromszínű zászlók alatt özönlöttek a magyar fiúk oda, hol a vigyorgó kaszás várta őket. Országszerte valami elbizakodott hangulat terjedt el, az emberek olyasmit képzeltek, hogy a háború egyetlen lendületes szuronyroham lesz, mely kiveti állásaiból és pokollá kergeti Magyarország minden ellenségét.”³⁸ Keresztfia megtalálásának kalandjai kapcsán már idéztük, ahogy a *Hűvösölgyben* keserűen, mégis elemi humorral mutatja be élete tragédiáját, miközben tisztán felismerte a Monarchia és hadserege hibáit: „Nevezetes dolog, mennyire féltek a régi hadseregben a felelősségtől. Tétlenségbe dermedtek, nehogy valami ismert vagy ismeretlen szabály ellen vétsenek.”³⁹ Publicisztikáiban ritkán foglalkozott az első világháborúval. Nem úgy később a másodikkal. Érdemes lenne összevetni első világháborús írásait a második világháború alatt írt – és akkor már névvel vállalt – cikkeivel. Későbbi szépirodalmi műveiben Herczeg az első világháborút úgy mutatta be, mint a 20. századi történelem őskatasztrófáját, amely alapjaiban változtatta meg a világot. 1941-ben megjelent novellájában, *Az utolsó úriemberben* az első világháborút a züllés és bomlás kezdeteként jellemzi: „A mai kor nem tűr úriembereket. Nem akar semmit, ami egyéni, semmit, ami különbözik az átlagtól, aminek ritkasági becse van. Kötelező az, ami ordináre. Ordináre emberek persze azelőtt is voltak, de akkor szégyellték és letagadták magukat. Ma azonban divatot, meggyőződést és világnézetet csinálnak önmagukból. Ordinárénak lenni szent jog, sőt kötelesség is. Az első világháború idején egyszerre repedés ment keresztül az emberiségen, nem tudom, miért és hogyan, de az urak úgy kezdtek viselkedni, mint a cselédek...”⁴⁰ Egy írásában a második világháborút is megjósolta, hiszen pontosan tudta, hogy ha valami egyszer megtörtént, akkor ismét megtörténhet. 1934-ben *A két csillag* című fantasztikus novellájában a humanizmusát vesztett emberiségről ír keserűen, amikor felvillantja egy újabb katalizma veszélyét: „Figyelj csak, testvér! Figyelj, miféle gondolatok szállnak fel a Földről! Hallod? Érzed? A hatalmasak tömeges gyilkosságokról és gigantikus rablásokról álmodoznak, a gyöngék pedig keserű átkokat és bosszúterveket forgatnak elméjükben... És a vérengző rém, mely keresztüloson az anyák álmán, nem a szakállas farkas, hanem a hadrakelt emberi lángész. Jaj, a Földnek!”⁴¹ Ma már tudjuk, mennyire előrelátónak bizonyult.

37 HERCEG Ferenc, *A gótikus ház*, Bp., Singer és Wolfner, 1939, 341.

38 HERCEG, *Hűvösölgy...*, i. m., 24.

39 *Uo.*, 33.

40 HERCEG Ferenc, *Száz elbeszélés*, Bp., Singer és Wolfner, 1943, 960–967.

41 HERCEG Ferenc, *A két csillag*, Pesti Hírlap, 1934. dec. 25., 1–2.

Zsoldos Emese

„...AZ ÉLMÉNY FELISMERÉSÉBEN VALÓ TALÁLKOZÁS”

A kékszakállú herceg vára (1918)
és Bródy Sándor *Rembrandtja* (1924)

Lakatos András (1943–2019) emlékére

„Nemcsak zenei szenzációim között a legnagyobb »A kékszakállú herceg vára«, hanem amióta élek és a művészet iránt érdeklődöm, a Bartók darabja gyakorolta rám a legnagyobb hatást. Egy véletlennél fogva a premieren már negyedszer hallgattam végig. [...] ez az opera reveláció volt előttem, mint egy új világ-rész, valami kinyilatkoztatásféle. Egyszerre érintkezésbe jutottam a muzsikával, mellyel eddig annyi összeköttetésem volt csak, mint a legközségesebb civileknek. Nem akarok túlzásba menni, de az a meggyőződés, hogy Bartók Bélának ez a darabja a legnagyobb dolog, ami itt, ebben a városban az én életemben történt.”¹ Ezt az elragadtatott vallomást Bródy Sándor tette a *Színházi Élet* újságírójának 1918. május végén, néhány nappal az Operaház új bemutatóját követően. A háború utolsó évében, 1918. május 24-én mutatták be a Magyar Királyi Operaház színpadán Bartók Béla első vokális művét: *A kékszakállú herceg várát*.² Azon az estén az előző évben már bemutatott másik Balázs–Bartók-mű is színre került:³ *A fából faragott királyfi* című táncjáték.⁴ A kortárs kritikai fogadtatás mind Balázs, mind Bartók munkáját komoly jelentőségűnek értékelte.⁵ 1917. október 2-án Balázs Béla mégis némi ingerültséggel rögzítette *Naplójában*, hogy Bartók „roppant sikerének következménye, hogy ő most Bródy Sándorral fog balettet írni”.⁶ Az október 28-i

1 Bródy Sándor *Bartók Béláról*, Színházi Élet, 1918. jún. 2–9., 3.

2 Bartók Béla az operát hét évvel korábban, 1911-ben komponálta, majd 1912-ben és 1917-ben egyes részeit átdolgozta, valószínűleg nem függetlenül a sikertelenül végződő operapályázatoktól. Az operára vonatkozó újabb részletes, monografikus irodalom: Carl S. LEAFSTEDT, *Inside Bluebeard's Castle: Music and drama in Béla Bartók's opera*, New York, Oxford, Oxford University Press, 1999.

3 Bartók nyilatkozata *A fából faragott királyfi*ről: „Első operámat annyira szerettem, hogy amikor Balázs Bélától a táncjáték szövegét megkaptam, rögtön arra gondoltam, hogy a balett látványosságával, színes, gazdag, változatos történéseivel lehetővé fogja tenni, hogy két művem egy estén kerüljön színre.” Magyar Színpad, 1917. máj. 12. Közölve még: *Bartók a színpadon*, szerk. BURDA Zita, Kis Domokos Dániel, Bp., Osiris, 2006, 9.

4 *A fából faragott királyfi: Táncjáték egy felvonásban*, szöveg: Balázs Béla, zene: Bartók Béla. Bemutató: Magyar Királyi Operaház, 1917. máj. 12.

5 Vö. FELEKY Géza, NÁRAY SZABÓ Miklós, *A fából faragott királyfi*, Szimfonia, 1917. máj. 20. Újra közölve: *Bartók a színpadon...*, i. m., 28–33.

6 BALÁZS Béla, *Napló*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1982 (Tények és tanúk), II, 276.

Pesti Napló a színházi évad Bródy-premierdömpingjéről írva említést tesz a nagy izgalommal várt „Bródy-balett”-ről is,⁷ majd *A nap* 1918. január 16-i számában már az Operaház tervezett új bemutatói között szerepel Bródy *Vitéz László* című pantomimja Bartók zenéjével.⁸ Bródy már korábban is írt librettót a Bánffy Miklós által vezetett Operaház számára:⁹ 1913-ban Ludwig van Beethoven *Prometheus*-balettjéhez költői prologust, és a három képben megjelenített táncos némajátékhoz új szöveget készített.¹⁰

Balázs a *Kékszakállú* bemutatója másnapján (1918. május 25-én) naplójában újra főlemlíti a Bartók–Bródy-együttműködést, annál is inkább, mert az opera szövegét bíráló, rázúduló negatív kritika nyomása alól éppen Bartók társszerzői kiállásának hiányát és Bródy megjelenését szövegírói minőségben a zeneszerző tőle való eltávolodásaként, az addigi sorsszerű barátság megkérdőjelezéseként értékeli.¹¹ Balázs soraiból az is kiolvasható, hogy a *Magyar Színpad*ban megjelent, a támadó kritikákra írt reflexiója¹² Bartókból ellenérzést váltott ki, és úgy vélte, hogy „morálisan kissé meg találja nehezíteni a dolgát Bródyval szemben”.¹³ Rövid közleményében nagyvonalú előzékenységgel üdvözli ugyan Bartók majdani szövegíróit, ezzel szemben *Napló*jában keserűséggel és a cserben hagyott alkotótárs fájdalmával és indulatával szól a kritikusok, az Operaház, Bartók és Bródy ellen: „meglehet, hogy ezek a szövegek nem tökéletes librettók, de akkor, mikor én írtam, és Bartóknak ajánlottam, akkor még nem nagyon tolongtak a magyar írók Bartók körül. Akkor még bolond volt és szélhámos, és nem volt jó üzlet. Most persze küldik Bródy Sándort, és jön is, hogy szöveget írjon neki, és engem jobban ütnek, hogy a megváltót azután annál hangosabban üdvözlhessék.”¹⁴ A *Kékszakállú* recepciótörténetében gyakorta felemlített momentum, hogy a librettó masszív kritikai elítélésének árjában Kodály Zoltán a *Nyugat*ban publikált írása szinte egyedülként veszi védelmébe a Balázs-szöveget: költői koncepcióját méltányolva állítja, hogy „tragikus feszültséggel döbbsenti és megfogja a hallgatót az első szótól az utolsóig”.¹⁵ Kodállal ért egyet Bródy is, aki a szöveget egyszerűnek, színszerűnek és poétikusnak tartja, és emellett megjegyzi, hogy Balázs

7 *Bródy-nap*, *Pesti Napló*, 1917. okt. 28., 10.

8 *Új operák és operettek*, *A Nap*, 1918. jan. 16., 4.

9 Bródy Sándor levele Hatvany Lajosnak, dátum nélkül [1912. szept.–okt.]: „Bánffyval most majd egy héttig folyton együtt voltunk. Csinálok neki valamit az opera számára, és együtt bújtok a Hofbibliothekot. Ez ügyben alkalmasint Londonba kell mennem. Első ambíciós munkám.”, MTA Kézirattár Ms 377/74. Közzölve: *Levelek Hatvany Lajoshoz*, szerk. HARVANY Lajosné, Bp., Szépirodalmi, 1967, 155.

10 *Prometheus: Mitológiai balett 3 képben*, zene: Beethoven, új szöveg: Bródy Sándor, rendező: Hevesi Sándor. Bemutató: Magyar Királyi Operaház, 1913. márc. 19. Új betanulással: 1918. ápr. 6. Bródy Sándor szövegkönyve megjelent a Magyar Királyi Operaház kiadvány-sorozatában.

11 BALÁZS, *i. m.*, 311–313.

12 Magyar Színpad, 1918. máj. 24. Újraközzölve: *Bartók a színpadon...*, *i. m.*, 75.

13 BALÁZS, *i. m.*, 312.

14 *Uo.*

15 KODÁLY Zoltán, *Bartók Béla első operája: A „Kékszakállú herceg vára” bemutató előadása alkalmából*, *Nyugat*, 1918/11, 939.

Béla személye számára „különösképpen szimpatikus is, mert nem egy népszerű zeneköltő hű és önfeláldozó szolgálatába állott.”¹⁶

1919 márciusában Bartók egy interjúban említést tett az operaházi szerződéssel lekötött Bródy-darabról, de mivel a szöveg még mindig nem állt rendelkezésre, közben elkezdett Lengyel Menyhért darabja, *A csodálatos mandarin* megzenésítésén dolgozni.¹⁷ Fennmaradt Bródy Bartókhoz írott mentegetőző levele, amelyben reményét fejezte ki arra vonatkozólag, hogy a mégoly „felületes szöveget” is hamarosan eljuttathatja hozzá, addig is ízelítőül a második kép vázlatát küldte levelével.¹⁸ Sem az említett vázlat, sem a librettó kézírata nem lelhető fel,¹⁹ esetleg ismeretlen helyen lappanganak.²⁰ Mindazonáltal egy 1918. május 27-én – tehát három nappal a *Kékszakállú* premierje után – kelt operaházi szerződés megkérdőjelezi azt a feltételezést, hogy az említett Bródy-leveél és a Bartók-nyilatkozat a *Vitéz László* darabra vonatkozott volna, ugyanis az újabb megbízás szerint Bródy 1918. június 15-ig vállalta a *Molnár Anna* című három képből álló táncjáték szöveggönyvének elkészítését, amely darab megzenésítését Bartóknak 1919. június végéig kellett volna befejeznie.²¹ Nem áll rendelkezésünkre a *Molnár Anna* szöveggönyve sem; valószínűsíthető, és mindenképpen sokatmondó körülmény, hogy a librettó alapjául a *Kékszakállú* mondához kapcsolódó, magyar ballada („Molnár Anna. Az elcsalt feleség”)²² szolgált, amelynek sajátos, a nyugat-európaiaktól jelentősen eltérő, más irányú történetalkítása – az elcsalt feleség bosszút áll a csábítón – szükségyszerűen átírja a szerelemben való összetartozás *Kékszakállút* követő juditi mintáját.

16 Bródy Sándor Bartók Béláról..., i. m., 5.

17 Bartók Béla elmondja a Lengyel–Bartók opera meséjét, Színházi Élet, 1919. márc. 23–29., 25.

18 Documenta Bartókiana, hg. Denijs DILLE, III, Bp., Akadémiai, 1968, 103. Valószínűleg a feltételezett datálás téves: nem 1918, hanem 1919-ben íródott a levél. Vikárus László (Bartók Archivum) közlése szerint a levél (jelzete: BBA BH:2063) mellett nem maradt fenn a küldött kézirat.

19 Vö. SOMFAI László, Nichtvertonte Libretti im Nachlass und andere Bühnenpläne Bartóks = Documenta Bartókiana..., i. m., II, 28–52. Alexander Brody tájékoztatása szerint a család tulajdonában lévő Bródy-hagyatékban nem található sem a kérdéses kézirat, sem arra utaló, illetve vonatkozó dokumentumok.

20 Bródy Sándor szerzői jogainak képviselőjét és értékesítését dr. Marton Sándor (1871–1938) ügyvéd, színpadi kiadvány- és ügynőségvezető látta el. Marton Sándor Hatvany Lajos második felesége, Marton Erzsébet révén Hatvany apósa volt. Bródy és Marton kapcsolata nem volt feszültségmentes, erről tanúskodik a PIM Kézirattárában őrzött V5036/2 jelzetű levél, amelyet Bródy 1922. október 6-án írt Badenből Martonnak, több eljárását is sérelmezve, melyek az író számára komoly anyagi veszteséget okoztak. A levél végén olvasható a következő mondat: „követelem a pantomim eredetijének kezemhez juttatását”. A levél kontextusa nem segít abban, hogy egyértelműen azonosítani lehessen, melyik pantomim szövegéről van szó, ez lehet az 1913-as *Prometheus*, lehet a *Vitéz László*, és lehet a *Molnár Anna* librettója is. Megjegyzendő, hogy az 1938-ban elhunyt Marton Sándor hagyatékában publikálatlan, színpadra nem került Bródy-szindarabot is találtak. (8 órai újság, 1938. szept. 7., 8.)

21 Bródy Sándor és Bartók Béla szerződése a *Molnár Anna* című táncjáték tárgyában (1299, 1300/1918. sz.), közölve: *A százéves Operaház válogatott iratai*, vál. STAUD Géza, szerk. DÉS Mihály, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1984.

22 KALLÓS Zoltán, *Balladák könyve: Élő erdélyi és moldvai magyar népballadák*, kiad. SZABÓ T. Attila, Bp., Magyar Helikon, 1977, 40–58.

Az egyre szaporodó – Bródy megfogalmazása szerint – „zordon napok” nyomasztó légköréből Bródy először Padovába, majd később a Bécs melletti Badenbe utazott, és élete utolsó éveit javarészt a Rembrandt-szöveg szellemi küzdelmeivel telte.²³ A Bródy halála után, 1925-ben megjelent *Rembrandt* prózaszöveg²⁴ hangsúlyosan telített a haláltudat és végességképzet alakzataival, így a halál biológiai és metafizikai aspektusának elemei: a haldoklás, az élettelen test, a felbomló test, a testből kiszabaduló lélek és a halálfélelem leírása és „képe” voltaképpen a „Rembrandt-regény” narrációs irányát jelölik ki, az elbeszélő által felrajzolt halálkép-konstrukciót.²⁵ Georg Simmel 1916-os Rembrandt-tanulmányának tengelyében alapjában véve ugyancsak a halál problémája áll. Simmel úgy véli, hogy „a halál mozzanata, amelyet minden élő tartalmaz, Rembrandtnak az emberről alkotott képében érezhetően nyomatékosabb és uralkodóbb szerepet játszik, mint bárki másnál a festészetben. Műveiben bizonyos érzékenységet látok az élet és a halál kapcsolata iránt – [...] s a legmélyebb betekintést a halál jelentőségébe. [...] Rembrandt legtökéletesebb portréiban magának az egész életnek az áramló, minden formát belülről előntő mozgása kavarog. [...] Ezekben a portrékban az élet abban a legtágabb jelentésében van jelen, amely magába foglalja a halált is.”²⁶

A Simmel-tanítvány, Balázs Béla *Halálesztétikájának* felismeréseiben a végesség művészetet konstruáló erőként és a művészet tárgyaként jelenik meg,²⁷ azaz „a megformált műalkotás szükségszerűen magát a véget tárgyalja, azt fogalmazza meg egy magába záródó jelentés-egészben”.²⁸ „Mint valami szigetet a sötét tenger, úgy fogja körül »létünket« a »nemlétünk«, és ez az, ami lehetővé teszi, hogy azt *valaminek* érezzük. De nemcsak a halál övezi ezt a szigetet. Van a mi létünk körül más nemlét is, más kerítés is, ami formát ad. [...] A szent megborzadás, a legmélyebb megrendülés, ami poézisből csak érhet: egy nagy »nemértés«. Mintha létünk kerítéséhez ütödnénk, mintha partjára léptünk volna az életszigetnek és kicsodálnánk a sötétbe.”²⁹ Fontos és lényeglátó megállapítás *A kékszakállú herceg várát*³⁰ a balázi esztétika mű-

23 Vö. „Rembrandt halála címmel regényt ír Badenben.” Színházi Élet, 1921. szept. 18–21., 30.

24 BRÓDY Sándor, *Rembrandt: Egy arckép fényben és árnyban*, Bp., Athenaeum, 1925. Bródy András szöveggondozásában.

25 Vö. ZSOLDOS Emese, „A halál az Isten csókja”: Képzetek és víziók megmutatkozása Bródy Sándor *Rembrandt-szövegében* (1924) = *Vallás és művészet*, szerk. SEPSI Enikő, LOVÁSZ Irén, KISS Gabriella, FALUDY Judit, Bp., KGRE, L'Harmattan, 2016, 572–583.

26 GEORG SIMMEL, *Művészetfilozófiai kísérlet*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Corvina, 1986 (Művészet és elmélet), 73., 76.

27 BALÁZS Béla, *Halálesztétika: Halandók halála élete a halhatatlanoknak, halandók élete halála a halhatatlanoknak*, Bp., Papyrus Book, [1998], 20, 35.

28 GYÖRI Orsolya, *A vég és határoltóság szerepe Balázs Béla Halálesztétikájában és a Kékszakállú herceg várában*, Ex Symposion, 2010. 71. szám, 4. <http://www.filmtejt.ro/cikk/1179/a-veg-es-hataroltasg-sze-repe-balazs-bela-halalesztetikajaban-es-a-kekszakallu-herceg-varaban> [2019. 02. 5.].

29 BALÁZS, *Halálesztétika...*, i. m., 37.

30 Balázs Béla 1907-ben kezdte el írni *A kékszakállú herceg várát* (Napló, 1917. dec. 18.), a *Színházi Élet* 1910. jún. 13-i száma (I. évf. 16–17.) közli a szöveget, majd 1912-ben a *Nyugat* kiadásában a *Misztériumok*

vészi transzformációjaként láttatni,³¹ és a misztériumjátékban a dramaturgiai és képi megformáltságú gondolatmenet konkretizációját felfedezni. A fájdalom és a szerelmi halál fogalmainak összekapcsolódásain keresztül kijelölődik számunkra a *Kékszakállú* értelmezésének a vég tapasztalatához fűződő iránya. „A legnagyobb szerelem csak az elvesztés fájdmájában, vagy rá való kínzó gondolatban ébredhet egész öntudatra”³² – írja Balázs, majd később is visszatérve ehhez a gondolathoz így folytatja: „A nagy szerelem a legéletebb az életben. Csúcspontja az életérzésnek és magamérzésének.”³³ A fájdalom „az életértéket, az élet nagyságát méri, kelti öntudatra”,³⁴ az életérzés – és a véget érés tudata: a szerelem kiteljesedésének és egyben elvesztésének pillanata jelentheti a misztériumjáték tetőpontját. Kékszakállú a szeretett nőt, Juditot, ahogy a többi asszonyt is tárgyiasítja: a múltba helyeződnek, de mégis jelen vannak („Mindig voltak, mindig élnek.”³⁵), múlttá válik szerelmük, amely megszűnik élet lenni, emlékezetté dermed, absztrahált formája művészetként szemlélhető. A misztériumot lezáró kimerevített kép – „Te voltál a legszebb asszony, a legszebb asszony! ... És mindig is éjjel lesz már...”³⁶ – a jelen pillanatának múltba vetített létélményét a jövő ígéletének felvillanó tapasztalatával egyesíti. „A kép mozdulatlanságában, a mozdulatlansága lehetőségében van benne az élet – akkor pedig ott van keretnek, háttérnek a halál”³⁷ – állítja a balázi esztétika, „az emlékek szaporodó és változó képsora hozza létre az öntudatot, [...] de a művészet képe vagy képsora az idő dimenziójában mozdulatlan. Nem múlik és távolodik, [...] nemcsak emlékre eszmélhetek rá... [...] De vajon a ráeszmélés nem különszakadás? A jelenben való ráeszmélés az életre vajon nem különszakadás? Nincs ott a halál?”³⁸ A balázi gondolatmenet az élet tudatát, az öntudatosságot a végesség tapasztalatához köti, ahhoz a szükségszerű különszakadáshoz, amely nélkül nem lehetséges megtapasztalni az életet, és az élet öntudatában, transzcendenciájának érzésében ismeri fel a művészetet.³⁹

Simmel szerint Rembrandt portréi nem csupán a szűkebb értelemben vett életet ábrázolják, „alakjai magukkal hordozzák azt a homályt, tompaságot, az ismeretlenbe belekérdezőt, amelyet [...] éppen halálnak hívnak; felszínesen nézve éppen ezért látszik úgy, hogy sokkal kevesebb bennük az élet,

című kötetben jelent meg. 1913-ban a *Nyugat* magazinján mutatták be a Fővárosi Orfeumban. (BALÁZS, *Napló...*, i. m., 604–605.)

31 GyÖRI, i. m. 4.

32 BALÁZS, *Halálesztétika...*, i. m., 29.

33 *Uo.*, 35.

34 *Uo.*, 29.

35 BALÁZS Béla, BARTÓK Béla, *A kékszakállú herceg vára: Opera egy felvonásban*, utószó KROÓ György, Bp., Zeneműkiadó, 1979, 40.

36 *Uo.*, 44, 46.

37 BALÁZS: *Halálesztétika...*, i. m., 22.

38 *Uo.*, 45–46.

39 *Uo.*, 19.

a valóságban éppen emiatt tartalmazzák az *egész* életet”,⁴⁰ azaz a festő a halált is a portrék szerves részévé, ezáltal *bensővé* tette. Simmel és Balázs halál-felfogása következetesen a halál életimmanenciáján alapul, Bródy Rembrandt-szövege pedig sok tekintetben érintkezik ezzel a művészetfilozófiai gondolatmenettel, amelynek egyik közvetítő formája a *Kékszakállú* mint balladai szövegformációt, misztériumi atmoszférát és folklorisztikus ihletettséggű politonális nyelvezetet egybeolvasztó alkotás.

Bródy az 1918-as interjúban egy váratlanul feltörő gyerekkori emlék újraélését és felidéző elbeszélését társítja a *Kékszakállú* operaelőadásának élményéhez:

„8-9 éves gyerek lehettem, amikor parasztszelédünk Egerben elvitt Bartakovics érsek temetésére. Természetes, hogy a parasztasszony bebujt velem a székesegyház kriptájának a mélyébe. 27 harang zugott azalatt, a tömjénfüst ráült a mellemre, az eszembe meg az volt, úgy hallottam, hogy az érsek szívéet aranyvederben – amíg földi hüvelyét itt az ezüstkoporsóban a kő alá helyezik – négy fekete paripa viszi szülőfalujába, Bélába. A cseléd hol sírt, hol nevetett, de azt se tagadta meg magától, hogy meséljen a gyerekeknek. Azt mesélte, hogy fenn egy borzasztó szép püspök, Haynald nevű papot, fiatal és aranyaszájú. (Ő is hitte, én is, hogy tényleg aranyból van a szája.) Még azt is mondta, hogy olyan kitűnő püspök, hogy hét gyönyörű zsidóasszonynak udvarol. Harangszó, tömjén, mese, erotika, az egész rendkívüli nagy érzés és halás, élet és átszellemülés, amely akkor végbement bennem...”⁴¹

Bartakovics érsek alakja az 1901-ben íródott *A szent tisztaság* című novellájában is feltűnik,⁴² az elbeszélő a Bródy-családtörténet fontos kapcsolódási pontjaként említi az egri főpapot, mi több, hangsúlyozza személyes kötődését is, ami a tiszteleten túl az „emberfeletti lénynek” szól, mégpedig egy igaznak vélt („a kocsis maga beszélte el”⁴³) temetési legenda okán.⁴⁴ Nem Bartakovics érsek,⁴⁵ hanem a 19. század húszas éveitől 1847-ig az egri érseki hivatalt betöltő Pyrker János László végrendelete határozott a szív és a test szétválasztásáról és külön nyughelyéről.⁴⁶ A két katolikus érsek egybeépített legendáriumához Bródy egy harmadik főpapi alak misztikus karakterét is megrajzolja: a szónoki képességekben jeleskedő Haynald Lajos püspökét (valójában ekkor

40 SIMMEL, i. m., 76.

41 Bródy Sándor *Bartók Béláról...*, i. m., 3–4.

42 BRÓDY Sándor, *A szent tisztaság* = B. S., *Húsevők*, vál. BRÓDY András, Bp., Magvető, 1960, II, 5–12.

43 *Uo.*, 6.

44 „...kétfelé fogják eltemetni: a szívéet aranyvederben a tót faluba viszik, ahol született, a nagy testét a sírpalotában, a kupolás, sárga templom alatt helyezik el.” *Uo.*

45 Bartakovics Béla (1791–1873) egri érsek a Nyitra megyei Alsóelefánton, a családi sírkápolnában nyugszik. Bródy Sándor valószínűleg nem a temetési szertartáson, hanem az október 7-én az egri bazilikában tartott gyászünnepségen hallotta Haynald Lajos búcsúbeszédét. Vö. HAYNALD Lajos, *Emlék-beszéd, melyet nagyméltóságú és főtisztelendő kis-apponyi Bartakovics Béla egri érseknek... 1873. október 7-én az egri érseki főegyházban tartott gyász-ünnepélye alkalmával mondott*, Eger, 1873.

46 Pyrker János László (1772–1847) szíve külön urnában az egri bazilika altemplomában, míg teste az ausztriai Lilienfeldben nyugszik.

már kalocsai érsek), akinek lelkipásztori kiválóságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy hét gyönyörű zsidó asszony széptevője. A katolicizmus és a judaizmus kulturális nyomaiból és kódjaiból felépített szenzuális gazdagságú „élmény-szöveg”-et jelöli ki Bródy személyes vallomásként, melynek elemei elvezethetnek bennünket a *Rembrandt* prózaszövegben megszólaló én önértelmező, önmegértő epikai gesztusához.

A Rembrandt-szöveg formai-műfaji kérdéseit a különböző irányú elemzések gyakorta érintették. Kárpáti Aurél már 1925-ben úgy vélte, hogy ezúttal nem fontos a gondos műfaji besorolás,⁴⁷ tegyük hozzá, hogy az egybeszerkesztett szöveg kifejezetten ellenáll az ismert kategóriáknak, nehezen meghatározható epikai formanyelvet használ. Ugyanakkor a forma fontosságát a *Halálesztétika* is kiemeli: „szimbóluma a tartalomnak” – állítja Balázs, „hasonlata az egésznek, mely sajátközpontú, előzmény és folytatás nélkül való és csukott keretű, csak a »nemléte« van körülötte”.⁴⁸ Az 1922 augusztusára datált, Bródy Sándor aláírással ellátott első előszó megfogalmazása szerint a szöveget a létbe kapaszkodás személyes drámája formálta meg. Rembrandt munkája és személye, a „négy szemközti együttlét” Bródy számára a gyógyító életlehetőség, ez a 29 novella mégis hangsúlyosan a végességtudat alaphelyzetéből épül fel, olyan narrációs ív mentén, amely ugyan a spontaneitás hatását keltetheti, de következetesen járja be a haláltudat biológiai és metafizikai körét. Drámai jellegű párbeszéddek és a fikciós szövegteret áttörő, önreflexív elbeszélői kommentárok adják a szöveg szerkezeti felépítettségét; az érzelmi felfokozottság és az időtlenség – amely a pillanatnyiság és az örökkévalóság egyidejűségét biztosítja – metatextuális kapcsolatot von a szövegben ábrázolt rembrandti alkotásmód meghatározó vonásaival: „A rajza, a színe, a kompozíciója se tudott nyugodni; mozgott, vibrált – lett.”⁴⁹ Bródy a második előszóban a „mozgó és víziós képeket”⁵⁰ festő Rembrandtról ír, a befogadói pozícióból szemlélt rembrandti képvilág ilyen értelmezése sok tekintetben hasonlóságot mutat Simmel képpercepciójának fogalmi meghatározásaival: a kifejezés-mozgás és a lelki élet mozgalmasságának felhalmozásokban megjelenő karakterével.⁵¹ Az elbeszélő által felmutatott „rembrandti kép” a víziók látványa, az elragadtatás átélésének kifejezése:

47 KÁRPÁTI Aurél, *Rembrandt: Bródy Sándor posthumus regénye*, Pesti Napló, 1925. júl. 10., 10.

48 BALÁZS, *Halálesztétika...*, i. m., 28.

49 BRÓDY Sándor, *Rembrandt: Egy arckép fényben és árnyban*, Bp., Orpheusz, Fekete Sas, 1994, 10. [A továbbiakban ennek a kiadásnak az oldalszámaira hivatkozom.].

50 *Uo.*

51 „Rembrandt szemléletessé teszi, hogy a mozgás egyetlen ábrázolt pillanata valójában az egész mozgás [...] a rembrandti ábrázolás a múltat gyűjti össze ebben a most-ban: nem annyira termékeny, mint inkább learató pillanat ez. [...] a rembrandti kifejezés-mozgásnak is az a lényege, hogy mozzanatainak egymásutánját egyedi, egyszeri voltában érezteti, s szakadozottságát a különálló mozzanatoknak ebben az egymásutánjában haladja meg. [...] a kiindulópont eleve az egész aktus mintegy egységgé összefogott dinamikája a mozgásban. A mozgás kifejező értelmének egésze ezért már az első esetvonásban benne rejlik; e vonás már telítődik azzal a látással vagy érzéssel, amelyet a mozgás lelki és külső oldala egy és ugyanazon mód tartalmaz.” SIMMEL, i. m., 14–18.

„Könnyű volt neki, mert egész életében majdnem mindig el volt ragadtatva. A föld, ami van, és a földfeletti, amit érzett: csupa csoda volt előtte. És ami a földön van: forma, szín, hang és lényeg, mind gyönyörűség. Egy koldus enni kérő rongyos saruja és Dávid király remegő aranyból vert arculata egyaránt. [...] Aztán az ég. A fák. A dombok. A hegyek, azok szemtelenek és elbizakodottak. Nem is lehet, nem is érdemes őket lefesteni. De piros húsát egy holtában is élő disznónak! [...] Nagyon, nagyon érdekes ez a föld és ami rajta van, és nagyon megérttem a szegény festőt, hogy nem mert elaludni, hátha nem ébred föl többé.”⁵²

Arra a felismerésre juthatunk, hogy a balázi *Halálesztétika* művésze azonosítható Bródy *Rembrandt*jával, minthogy Balázs szerint: „Az egyes jelenségekben is az életet [...] látja a művész. Ez az életnek mint sajátosság eseménynek érzése, amitől minden, a legapróbbtól a legnagyobbig, csodálatos csodának tetszik, ez az intenzív transzcendens érzése az életnek jár együtt az alkotással...”⁵³ Bródy szándéka szerint az élete végén járó művész alakját kívánta megformálni: *portrét az öreg fejről, amely hasonlít Rembrandthoz*.⁵⁴ A személyes kapcsolódást feltáró első előszó hivatkozása a „Rembrandt-regény” szövegterébe emeli Bródy korábbi, 1906-ban írt, Rembrandthoz köthető szövegeit:⁵⁵ az amszterdami és a leideni kiállítás nyújtott alkalmat és lehetőséget számára „találkozni a stúdióval”.⁵⁶ Az *Új Idők*ben megjelent írása a festő önarcképein keresztül beszéli el Rembrandt élettörténetét; „festett ön-életrajzként”, avagy naplóként definiálja az alkotói én önmagáról alkotott képeinek reprezentációját, és a vizuális sorozat poétikailag leképezett transzformációját célozza. 1910-ben kötetcímet (*Rembrandt-fejek*) jelölő funkcióban újra megjelenik ez a szöveg, alighanem az alkalmazott poétikai eljárás⁵⁷ reprezentánsaként, valamint nem mellékesen a kortárs portrékat felmutató „arc-képcsarnok” (Kossuth, Tisza, Jókai, Munkácsy, Zola, Fadrusz stb.) a Rembrandt mint festői név történeti aurájával vonódik be. Bródy véleménye szerint Rembrandt „a modernnek között a legelső”.⁵⁸ az Én-t megfigyelő, analízáló, tudatosan, leplezetlenül magára irányuló érdeklődésének felmutatása, a festő kivételes önarcképsorozata tanúskodik erről. Bartók 1926-ban, a *Kassai*

⁵² BRÓDY, *Rembrandt...*, i. m., 97–98.

⁵³ BALÁZS, *Halálesztétika...*, i. m., 18–19.

⁵⁴ Vö. BRÓDY, *Rembrandt...*, i. m., 7.

⁵⁵ BRÓDY Sándor, *Rembrandt*, Új idők, 1906, II., 57–61.; BRÓDY Sándor, *Rembrandt karrierje: A leideni kiállítás*, Pesti Hírlap, 1906. júl. 24., 1–2.

⁵⁶ BRÓDY, *Rembrandt...*, i. m., 8.

⁵⁷ „Mindig arcképfestő szerettem volna lenni, soha semmi sem érdekelt jobban, mint az a sajátosság szerkezet, amit emberi fejnek szokás nevezni. [...] Természetes, hogy szeretném lerajzolni, kimodelálni és birni mind, külön. Mert nincs két egyforma arc a világon, hihetetlen és kábitó, hogy tobzódik a teremtsé ebben, mint bujálkodik a változatosságban. [...] Piktorknak, költőknek kedvez, csak úgy mulatja magát? Munkájának lényegébe belenézni lehetetlen, de néha csaknem megsejtem azokat a regulákat, amelyekhez ő is kénytelen hozzásimulni.” BRÓDY Sándor, *A Jókai feje* = B. S., *Rembrandt fejek*, Bp., Singer, Wolfner, [1910], 166–167.

⁵⁸ BRÓDY, *Rembrandt...*, i. m., 59.

*Napló*ban megjelent, a holland festőre utaló kijelentése, amelyben a saját alkotóművészetét irányító „rembrandti elgondolás”-ról beszél,⁵⁹ valószínűleg ugyancsak az önportretírozásra és az önelemzés művészetként szemlélhető megvalósulására vonatkozott.

A Balázs–Bartók-műben megjelenő Kékszakállú herceg számára Judit a megváltó szerelem lehetőségét jelenti, az önmagukért, egymásért és a szerelmükért folytatott küzdelem végpontja mégsem a fényt árasztó boldogság, hanem a sötétség magánya és bezártsága lesz. A feltáruló múlt, a „megnyitott seb” fájdalmait, bűneit a vérszimbolika ömlő, tapadó, vöröslő nyomai mutatják: „Vér szárad a fegyvereken, / legszebbik koronád véres, / virágaid földje véres, / véres árnyat vet a felhő!”⁶⁰ Bródy öregséggel és betegséggel küszködő Rembrandtjának a vér nem a halált és nem a félelmet, hanem éppen az élet-erőt és az újra feltámadó szenvedélyt hozza el.⁶¹ Heskia – a Rembrandt-történet nőalakja – áldozatvállalása és gondoskodó, eszményi szeretete által válik lehetségessé a festő számára az élet örömének újbóli megtapasztalása az élet lezárulása előtt. Az elbeszélő Heskia alakját fénysugárként érzékeli a világból távozó Rembrandt utolsó óráiban, mint ahogy „a lány szemében nem a közelgő halál, hanem az örök szeretet”⁶² fénylik, és ez a nem szűnő, „romolhatatlan” szeretetérzés hordozza az öröklét bizonyosságát.⁶³

59 *Beszélgetések Bartókkal: Interjúk, nyilatkozatok 1911–1945*, szerk. WILHEIM András, Bp., Kijarat, 2000, 74.

60 BALÁZS, BARTÓK, i. m., 39.

61 Vö. *A vér ereje és mindenhatósága*, és a *Föltámadás* című novellák.

62 BRÓDY, *Rembrandt...*, i. m., 203.

63 Vö. EISEMANN György, *Kultusz és történet: Bródy Sándor Rembrandt* = E. Gy., *Végidő és katarzisz*, Bp., Orpheusz, 1991, 82–83, 93. (A címbeli idézet is innen kölcsönzött, bár más vonatkozással bír.)

VI.

(kultusz és közélet)

Lorenzo Marmioli

AZ OLASZ KATONAI GYŐZELEM
ÉS A KÖZPONTI HATALMAK JÖVŐJE
A *L'UNITÀ*, *PROBLEMI DELLA VITA ITALIANA*
ÉS A *NYUGAT* CÍMŰ FOLYÓIRATBAN
(1918 OKTÓBERE ÉS NOVEMBERE)¹

Bevezetés

A kutatásomban elemzett cikkek az 1914. június 28-i sarajevói merénylet és a május 24-i olasz fegyveres beavatkozást közvetlenül követő hetek közötti időszakban jelentek meg a köztes tíz hónapban lezajlott vitákat tárgyalva, melyek jellemezték az értelmiség és a nép konszenzusának kialakulási folyamatát, amikor a *Bel Paese* belépett a Nagy Háború katasztrófájába.

A *L'Unità: problemi della vita italiana*² által 1918. október vége és november 9. között publikált fontosabb írások bemutatásával a Nagy Háború végére koncentrálnunk, és különös figyelmet fordítunk a november 3-án és 4-én zajlott Villa Giusti fegyverletételre, amely véget vetett az Olaszország és Ausztria–Magyarország közötti katonai ellenségeskedéseknek.

A *L'Unità* kulturális folyóirat, melyet Firenzében alapítottak 1911-ben, majd az első világháború alatt Rómába költöztették, ahol Gaetano Salvemini és Antonio De Viti De Marco szerkesztették, egyike lett az olasz értelmiség demokratikus intervenciópárti hangjainak.

Salvemini lapja bizalmatlansággal és elítélően vélekedett a háborúról, és olyan álláspontot alakított ki, amely a fegyveres beavatkozást fájdalmas szükségyszerűségként látja, és mindeközben igyekszik bemutatni, hogy milyen magatartással kellene Olaszországnak a központi hatalmak, de legfőképpen a balkáni országok felé fordulnia.

A *L'Unità*, folytatván az Ausztria mint a népek börtöne elleni harc forradalmi hagyományát, síkra szállt a Mazzini-féle terv megvalósításáért, melynek lényege az Európai Egyesült Államok megalapítása, miután elűzték a

1 Ez a rövid leíró cikk hozzásegít a szerző által nem olyan régen Magyarországon publikált doktori kutatás végső következtetéseinek levonásához. Kutatása során a szerző öt kulturális folyóirat cikkeit elemzi és hasonlítja össze. Ezek közül kettő olasz – *La Voce* és a *L'Unità: problemi della vita italiana* –, kettő osztrák – *Der Brenner* és *Die Fackel* – és egy magyar – *Nyugat*. Vö. MARMIOLO Lorenzo, *Delenda Austria*, Debrecen, Printart-Press, 2017.

2 Innentől röviden *L'Unità*.

Habsburg és a Hohenzollern klerikális, feudális, katonai dinasztiákat, és valódi parlamentáris demokráciákat hoztak létre Közép-Európában.

1918. október vége

A szövetségesek győzelme 1918. október végére küszöbön állt.

Paradox módon talán csak 1914 augusztus–szeptemberében a Párizs utcáin kopogó szegecses német bakancsok ritmusa miatt tűnt közelebbinek a háború befejezése. A helyzet 1918 októberére megfordult, a *L'Unità* szerint csupán lépésnyire volt a győzelem, és akinek köszönhető, a négy évvel azelőtti nyáron hiányolt hőst a lap Wilson amerikai elnökben látta.

Salvemini lapja, amely a Villa Giustiban kötött fegyverszünet előtt jelent meg, Alessandro Levi Wilson elnöknek szentelt cikkével nyitja a számot, amelyben „a világ békebírójának”³ nevezi a politikust. A cikk szerzője az Egyesült Államokat a demokrácia legfejlettebb formájának tekinti, nem csoda, hogy a „legnemesebb emberi tulajdonságok képviselőjét” látja az elnökben, akinek feladata az emberiség vezetése az új korszakban, a „jelenkor hetedik hullámában”.⁴ Wilson elnök a hosszan tartó és mélyen gyökerező igazságos béke utolsó reménye, alakja a szerző által idézett hetedik hullámot képviseli, amelynek a korábbiak támogatásával együtt elég ereje és lendülete lesz ahhoz, hogy áttörje a gátakat, és győzedelmeskedjen a demokrácia.

A nagyobb lélegzetű szövegeket Niccolò Rodolico (1873–1969) történész és egyetemi docens, valamint Gaetano Salvemini írták.

Rodolico címválasztása is példaértékű: *Finis Austriae*. Az olasz értelmiségiek figyelmét I. Károly császár egy lehetséges államszövetségre vonatkozó javaslata kötötte le, „a Fehér Ház templomának szentelt fogadalmi ajándék”⁵ híre azonban későn jutott el a tengerentúlra. A *L'Unità* szerzője az osztrák vezető réteg intrikáit történelmi bizonyítékok útján akarja leleplezni: olyan eseményeket vizsgál, amikor a Habsburgok közvetlen vészhelyzetbe kerültek az uralkodásuk alatt álló népesség nemzeti követelései miatt: 1848-ban, 1860-ban és végül 1918-ban. „Ez a komédia harmadik felvonása: az elsőt I. Ferdinánd adja elő, a másodikat Ferenc József, a harmadikat megtartották a legifjabb Károlynak”.⁶ Elődeivel ellentétben azonban Károly javaslata nem váltja ki a várt sikert, a szerző szerint ennek oka az, hogy a szövetségi javaslat kizárja a Magyar Szent Koronához tartozó területeket. Így a szerbek, románok és szlovákok nem vehetnének részt az ország ügyeiben, eközben a „triesztieknek”

³ Alessandro LEVI, *La settima onda*, L'Unità, 1918. okt. 26.–nov. 2.

⁴ Uo.

⁵ RODOLICO Niccolò, *Finis Austriae*, L'Unità, 1918. okt. 26.–nov. 2.

⁶ Uo.

ígért „kivételes pozíció”⁷ sincs tisztázva hiszen, „az akasztott ember is kivételes pozícióban van”⁸ – ironizál Rodolico.

A Habsburgok kedvelt *oszd meg és uralkodj* politikája a háborús gyűlölködés és szenvedés közepette átalakult, és még a kiválasztottnak számító német és magyar népességre is súlyos csapásokat mért, az elnyomás súlyát elsősorban a vidéki lakosság viselte.

Valójában, fejtegeti a szerző, míg 1848-ban és 1860-ban erős volt a hit Istenben és mindenekelőtt a császárban, 1918-ban a Ferenc Ferdinánd és felesége meggyilkolását követő háború során a fronton és a háterszágban elszenvedett borzalmak nyomán a lakosság bizalma megrendült a Habsburg-házban. I. Károly már nem számíthat biztos tartópillérként a népesség hűségére. A hagyományosan a császár és a nép közötti közvetítőként tevékenykedő papság hozzáállása is átalakult. A birodalom harmadik pillére, a hadsereg viszont 1918 októberében még határozottan a császár mellett állt. A szerző siet hangsúlyozni, hogy Ausztria már 1848-ban a nemzetállamokra szétesés határán volt, és csak a császár kezében megbízható eszközként működő hadsereg mentette meg az országot a szétagolódástól. Ezt a gondolatmenetet követve a Vittorio Veneto-i csata, két nappal a *L'Unità* szóban forgó számának megjelenése előtt, a császári-királyi haderő megtörését célozta, ezáltal a birodalom három tartópillére, a császár, az egyház és a hadsereg gyengítésével felgyorsította az Osztrák–Magyar Monarchia szétesését. Föderális kísérletével I. Károly a szerző szerint időt akart nyerni, egyrészt a Szövetségesekkel aláírt fegyverszünet útján, másrészt azért, hogy hagyta, hogy a nemzetiségek és kisebbségek belebonyolódjanak az új nemzetállamok országhatáraival kapcsolatos kérdésekbe. A területek felosztása már 1918 októberében különösen nehéznek bizonyult Csehország, Magyarország és az Ausztriában élő németek esetében. Rodolico feltételezése szerint amint levegőhöz jutott az országhatárok meghúzásával elégedetlen császár, kijelentette, hogy „a népek éretlenek a nemzeti önrendelkezésre”⁹ – ekkor, a hadsereg biztos támogatásával az oldalán, még visszaállíthatta volna a Monarchia hatalmát. A nemzeti önrendelkezés eszméje mögött rejtőző veszélyeket és buktatókat látva a szerző reméli, hogy az antant kíséri majd végig és határozza meg az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamokká alakulását.

Salvemini, a *L'Unità* főszerkesztője az ezt követő írás szerzőjének fejtegetéseit igyekszik pontosítani, a zürichi *Voce del Popolo* rövid cikkét is közli, amely I. Károly néhány korábbi vészhelyzetre adott válaszát elemzi: unokatestvérét, a magyarok támogatását élvező József főherceget nevezi ki a hadsereg főparancsnokává, és a svájci diplomáciai szolgálatból visszatérő Andrássyt teszi meg új külügyminiszternek. Úgy tűnik tehát, hogy a császár arra tett előkészületeket, hogy visszavonuljon Magyarországra, ebből adódóan a

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

Németországgal fennálló rettegett katonai szövetség közelgő felbomlásáról is felröppentek hírek.

Salvemini, miután így körüljárta a császár helyzetét,¹⁰ aki szemlátomást időhúzásra játszott, hogy összeszedje erőit, Edvard Beneš (1884–1948) a *Voce del Popolo*-ban 1918 áprilisában megjelent alapelvei nyomán felvázolja a birodalom utódállamainak fényes jövőjét.

Valószínűsíthető egy újabb Dunai konföderáció megalapítása a független, de kereskedelmileg és gazdaságilag kölcsönösen egymásra utalt tagállamok között. Az újdonsült konföderáció első nehézsége a földközi-tengeri hozzáférés kérdése, amely Trieszt és Isztria jövője szempontjából a háborút követő időszak egyik kulcsfontosságú pontja lehet. Az új államszövetség tagjai, Csehszlovákia, Románia és Lengyelország kénytelenek lennének baráti kapcsolatot fenntartani Jugoszláviával, így a szövetség elég erős lenne egy esetleges német bosszú visszaveréséhez is. Ne feledjük, hogy Magyarország és Ausztria, ha utóbbi nem vesz részt egy új német államszövetségben, Salvemini szerint szívesen látott tagok lennének a Dunai konföderációban, amint félre tudják tenni a császári és birodalmi háborúskodást.

Olaszország, ha szembehelyezkedik a Dunai szövetség megalapításával, azt kockáztatja, hogy csapdába esik: Salvemini érvelése szerint amint Bécs ellen háború indul, a birodalom szétagolása lesz Róma egyetlen lehetséges célja: a népek börtönének tekintett Ausztria végét kívánná.

Egy valószínűsíthető németellenes államszövetség megalapítása esetében Olaszország jobban tenné, ha részt venne benne, és irányítaná, hiszen, bár nem jószántából, de Oroszország kapitulációja után a Monarchia összeomlásának elsődleges alakító szereplője lett.

Salvemini arra figyelmezteti az olasz vezető réteget, hogy ha a Mazzini szellemében a népek szabadságáért vívott háború hódító háborúvá alakul, Olaszország diplomáciai szempontból elszigetelődne, elsősorban az Egyesült Államoktól. Az elszigetelődést követően fenn kellene tartania a Triesztre és az adriai térségre gyakorolt nyomást – nemcsak a dunai, hanem a bajor és a cseh piacok érdekében is, amelyek a békekötés után Olaszországtól elzárva találnák magukat, és az ezzel járó diplomáciai súrlódásokkal is meg kellene küzdeniük.

1918. november eleje

Mire a *L'Unità* novemberi első száma napvilágot látott, már aláírták a padovai fegyverszünetet Villa Giustiban, miközben Európa a központi hatalmak hadseregeinek összeomlásában vett részt, melyet az antant haderői szorgalmaztak.

A legalábbis katonai szinten látszólag véget ért háború miatti öröm és lelkesedés ellenére a *L'Unità* figyelmezteti az olasz politikusokat, hogy talán, éppen november 4. után kezdődik a konfliktus legnehezebb része, vagyis

10 SALVEMINI Gaetano, *Le nazioni dell'Europa centrale*, L'Unità, 1918. okt. 26.–nov. 2.

Európa határainak újrarajzolása, amit olyan módon tennének, hogy többé ne legyen lehetőség az első világháború kirobbanásához vezetőkhöz hasonló hibák elkövetésére. Természetesen a központi hatalmak jövőjéről van szó. A *L'Unità* november 9-i száma józan és nyugodt hangvételű vezércikkkel¹¹ jelenik meg. A lap pontosít: a Villa Giustiban aláírt fegyverszünet nem a három éven át tartó kegyetlen háború után megérdemelt eredménynek, afféle nyugvópontnak tekintendő, hanem kiindulópontnak a további reformokhoz és az ország belügyi viszonyainak rendeződéséhez. A *L'Unità* valójában jól tudja, hogy a neheze még csak most következik: a béketárgyalások szilárdabb és biztonságosabb Európához kellene hogy vezessenek, azért, hogy megakadályozzák az öreg kontinenst négy éven át felforgató világégéshez hasonló további háborúkat, másrészt Itália belpolitikai helyzete sem egyszerű. Salvemini lapjának régi kedvelt témái, mint az Észak és Dél között egyre növekvő gazdasági különbség problémái, ismét aktuálissá válnak a háború közelgő befejezésével és a katonák várható hazatérésével. Mindenekelőtt azonban a *L'Unità* szemrehányást tesz az olasz politikai vezetésnek, amely a konfliktus három éve alatt nem nőtt fel a rábízott feladathoz. A háborút hamarabb be lehetett volna fejezni, kevesebb emberáldozattal: „Ha a vezető réteg kevésbé műveletlen, hanem hagyományait és saját kötelességeit jobban tudatosító, kevésbé kapzsi erkölcsű lett volna, akkor Olaszország sokkal hamarabb és sokkal jobban győzött volna.”¹² A vádlottak padjára kerültek azok a politikai erők, amelyek a konfliktus éve alatt Róma háborús és szervezeti kapacitásainak korlátozásán, károsításán munkálkodtak azzal, hogy alárendelték a nemzet sorsát a felsőbb körök spekulációinak és propagandacéljainak. Salvemini újságja reméli, hogy ezek a politikai erők, köztük a szocialisták, akárcsak a Giolittianféle csoportosulás és a katolikusok mind tanulnak saját hibáikból, és magukra ismernek, így a haladás és a fejlődés új, végre győzedelmes szakasza kezdődhet meg az itáliai társadalmi és kulturális életben. A győzelem egyetlen igazi értéke, érvel a *L'Unità*, nem az elfoglalni vágyott négyzetkilométerekben mért, egyszerű imperialista győzelem, sokkal inkább a szabadság, amelyet Olaszország végre saját sorsának alakítójaként kiharcolt, így megmenekült az ország politikai és kulturális életét egy évszázada meghatározó osztrák fenyegetéstől. Ennek az új szabadságnak köszönhetően Olaszországnak képesnek kell lennie arra, hogy újraszervezze az országot, ez a *L'Unità* körének régóta hangoztatott igénye.

A *háború és a béke*¹³ című cikkben a *L'Unità* szerkesztősége részletesen elemzi az osztrák–magyar és a németországi szociopolitikai helyzetet, kiemelve azokat a különbségeket, amelyek segítségével az antant meg tudná menteni Európát a jövőjét.

11 SALVEMINI Gaetano, *Nuovi doveri*, *L'Unità*, 1918. nov. 9.

12 *Uo.*

13 SALVEMINI Gaetano, *La guerra e la pace*, *L'Unità*, 1918. nov. 9.

Nyomon lehet követni a párhuzamosságot IV. Károly (vagy osztrák császárként I. Károly) föderalista kiáltványa és a Németországban elkezdődött parlamentáris folyamatok között, melyek bár változtatási hajlandóságot mutatnak, nem szabad hogy félrevezessenek minket: tehát, Salvemini kiadványa szerint, csupán szükségmegoldásokról van szó ahhoz, hogy megállítsák a visszavonulófélben lévő központi hatalmak üldözését, és hogy támadófégyvert biztosítsanak a monarchikus-katonai elit számára, mellyel, ha egyszer rendeződött a nemzetközi helyzet, lehetőségük lesz erőszakkal újra megragadni a bizonytalankodó belső hatalmat.

A *L'Unità* óvatosan megjegyzi, hogy az első világháború alatt és közvetlenül előtte¹⁴ már voltak hasonló helyzetek, amelyekre a német politikai elit demokrácia felé tendáló próbálkozásokkal reagált, és ezáltal lehetőség nyílt a két erő, a demokratikus és a katonai egyértelmű azonosítására, melyek népszerűsége a háború bizonytalan lefolyása szerint ingadozott.

A *L'Unità* célja az, hogy bebizonyítsa: Németország demokrácia felé törekvése nem azt jelenti, hogy őszintén elismeri a saját hibáit és bűneit, amelyeket Európa ellen követett el, hanem egyszerűen helyettesíteni akarta azt a militarista pártot,¹⁵ amely képtelennek mutatkozott a győzelemre és arra, hogy betartsa ígéreteit; ezt a demokrácia leplével akarta helyettesíteni, éppen úgy, ahogyan a junkerek lépnek vissza, azért hogy megőrizhessék saját politikai hatalmukat. Ebből az okból kifolyólag véli úgy a *L'Unità*, hogy a szövetséges hatalmaknak meg kell semmisíteniük a német hadsereget: minél nagyobb lesz a katonai vereség, annál kisebb lesz a meggyőző ereje és manőverezési tere a junkerek kasztjának.¹⁶

Miközben Németországban a katonai vereség társadalmi-politikai összekovácsolódást eredményez, annak érdekében, hogy megmentse, a parlamentáris átalakulás révén a közép-európai ország sértetlenségét, Ausztria–Magyarországon a helyzet egészen más, mivel ott a politikai harcok egybevágóan a nemzeti harcokkal. IV. Károly föderalista kiáltványa tehát egy utolsó próbálkozás volna arra, hogy megmentse a Monarchiát, míg Németországban az óvatos demokratikus engedmények arra szolgálnának, hogy a katonai vezetés meg tudja őrizni ellenőrzését az ország felett.¹⁷

14 Pontos utalások történnek a zaberni eseményekre (1913 ősze és a következő hónapok), *Uo.*

15 „A demokratikus és parlamentáris államszervezet bevezetése jelenti a világ elmaradt meghódításának alternatíváját.” *Uo.*

16 „Amennyivel katasztrofálisabb esemény lesz a német hadsereg megsemmisítése, annál radikálisabb és végérvényesebb lesz a birodalom és a vele szövetséges államok politikai berendezkedésének parlamentáris és demokratikus értelemben vett átalakulása.” *Uo.*

17 „A lényegi különbség a következő: amíg Németország a maga egészében egy, a politikai osztályok és pártok közötti belső harc által megkínzott, ám halállal nem fenyegetett nemzeti állam, addig Ausztria–Magyarországon a politikai harcok lényegileg nemzetiségi harcot jelentenek, melyek a dunai birodalom konkrét létét támadják. Ebből következik, hogy Németországban a rendszer demokratizálása bizonyos osztályprivilegiumok eltörlése után megerősíti a Nemzet szervezetét; Ausztria–Magyarországon a rezsim demokratizálása a régi állam felbomlását hozza magával.” *Uo.*

Miután a *L'Unità* felfedte a monarchista-militarista kasztok parlamentáris stratégiáit, azzal foglalkozik, hogy miképp lehetne tartós békeállapotot biztosítani Európá számára.

Tudatában lévén annak, hogy a legnehezebb kérdést Németország veti fel, a német problémára a megoldást Ausztria–Magyarország számára a saját nemzeteire való felosztása jelenti: a nemzetiségek ugyanis, míg a világháború kirobbanása előtt megelégedtek volna egy föderalista tervvel, miután négy évet szenvedtek az osztrák–magyar uralkodó rétegek érdekeinek szolgálatában, nem fogadnak el mást, mint annak a rendszernek a teljes szétbomlasztását, ami bukásba vitte a birodalmat.

A háború kezdetén már világossá tett pontok egyikét megerősítve (ami 1918-ig a szövetség erejét alkotta, bár függetlenségi, irredenta gondolatok zavarták meg, a konfliktus éveiben, ha nem is mutatkozott katonailag kiemelkedőnek, de legalább tartósnak bizonyult) annak érdekében, hogy leküzdjék a Berlin részéről érkező jövőbeli hatalmi törekvéseket,¹⁸ szükségesnek tűnik, hogy eltávolítsák ezektől a gondolatoktól a Habsburgok 50 millió alattvalóját azzal, hogy nemzeti alkotóelemeire osztják, és így megtalálják a birodalom igazi, belső Achilles-sarkát.¹⁹

A *L'Unità* addig szeretné a háborút, amíg fel nem bomlanak az ellenség fegyveres erői, de nem Németország teljes lerombolásáig. Salvamini folyóirata igazságos békefeltételeket követel érvényes és fontos elemként, csakúgy, mint a katonai rezsim végét, továbbá Ausztria–Magyarország részekre bontását. Németországot legyőzték, és meg kell térítenie a többi országnak okozott károkat (például javasolják, hogy fizessen az afrikai gyarmatokon keresztül), de anélkül, hogy túlságosan alávetett helyzetbe kerülne azzal, hogy túlzott területi csonkításokat hajtanának végre rajta.

Az 1870–1871-es francia–porosz háború, jegyzi meg a *L'Unità* szerkesztősége, egyrészt lehetővé tette a közép-európai ország nemzeti egyesülését, másrészt pedig, Elzász–Lotaringia birtokbavétele miatt, a Párizs és Bécs közötti viszály következményeként jövőbeli konfliktusokat alapozott meg, amelyek erőszakosan törtek ki 1914 nyarán.

Az volna a cél, hogy az antant ne kövesse el ugyanazt a hibát, amit Bismarck mohóságában elkövetett, hogy ne a hasa vezérelje a háború utáni nehéz években, hanem, ha nem is a szívére, de legalább az eszére hallgasson. Megismételve tehát, a *L'Unità* által közzétett irányvonal megegyezik Wilson

18 Vö. MARMIROLI LORENZO, *La questione dei territori irredenti, dei Balcani e del rapporto tra Roma, Londra e Berlino* [Az irredenta területek, a balkáni országok, valamint a Róma, London és Berlin közti kapcsolat kérdése] = M. L., *Delenda Austria...*, i. m., 138–167, és SALVEMINI Gaetano, *Delenda Austria*, *L'Unità*, 1915. márc. 12.

19 „S miután sorsunk akarata szerint Ausztria–Magyarország egy belső harcok által szétzilált és a benne élő elnyomott nemzetek számára szolgáltató igazsággal szétszakítható többnemzetiségű állam (ahol éppen ez a szétszakítás eredményezi, hogy Németország elszigetelődik Európában), ebből következik, hogy Ausztria szétbontása számunkra a béke második lényegi feltétele.” *La guerra e la pace...*, i. m.

elnökével, amely egyedül bizonyul képesnek arra, hogy Európát egy gyűlöletes háborúból igazságos békébe vezesse át.

Egy másik, különösen eredeti és szuggesztív cikkben,²⁰ szintén a *L'Unità* beszámolója alapján, Alessandro Levi, a lap filozófus munkatársa javaslatot tesz Svájc területi megnövelésére annak érdekében, hogy a Helvét Szövetséggel egyesüljenek a németek által lakott Alto Adige-i területek, továbbá esetleg a francia nyelvű Elzász is. A filozófus szerint a semleges Svájc tehát megakadályozná, hogy közvetlen kapcsolat létesüljön Németország (mely esetleg a birodalomtól elszakított Ausztriával gazdagodna, amely belépne az új Német Szövetségi Köztársaságba), Franciaország és Olaszország között: ez továbbá megoldana a nyelvileg heterogén csoportok által jelentett, a nemzeti kisebbségekhez és nyelvekhez kötődő minden problémát, akik ezáltal a béke után egy másik állam részét képeznék. A határon lakó nemzetek számára pedig kizárólag az „Ausztria–Németország” vagy „Németország–Franciaország” vagy „Ausztria–Olaszország” alternatívákat ajánlják fel, hallgatva arról a lehetőségről, amelyet Svájc jelentene: demokratikus, semleges, békés országot, ahol egymás kölcsönös tiszteletében az ország négy lingvisztikai összetevője egymás mellett él. Alessandro Levi egy Európai Egyesült Államok tervét célozva azt javasolja, hogy egyelőre létre kellene hozni egy megnövelt területű Svájcot annak érdekében, hogy kialakulhasson a modell, amely köré fel lehet építeni egy új Európát.

Következmények

A *L'Unità*-nak ez a két száma, amelyek közvetlenül a november 3–4-i fegyverletétel után jelentek meg, amikor az európai katonai és politikai helyzet még képlékeny volt, úgy tűnik, hogy összehasonlítva az 1914. június és 1915. június közötti cikkekkel, megerősíti Salvemini körének geopolitikai gondolatait, elképzeléseit.

Megtalálható ugyanis itt az 1914 nyarán már jelen lévő valamennyi elem: Olaszország egyesítési, forradalmi, és Mazzini-i küldetése, illetve az Ausztria–Magyarország déli részén élő szláv népek sorsa; a háború utáni Németország jövője által jelentett különös nehézség és az Ausztria–Magyarország részekre bontása által elért relatív eredmény.

Ez az utolsó két pont csak akkor valósulhat meg, ha a központi hatalmak súlyos katonai bukást szenvednek, és ezt követően olyan parlamentáris demokratikus értelemben vett reformokra kerülne sor, amelyek elűznék a Hohenzollernnek és a Habsburgok klerikális-feudális és katonai dinasztiáit, megnyitva ezzel Közép-Európa számára is az angol-latin demokrácia által javasolt utakat.

²⁰ Alessandro Levi, *Si ingrandirà la Svizzera?*, *L'Unità*, 1918. nov. 9.

Németország problémája egyre jobban kapcsolódik Ausztria–Magyarországhoz, és ha ez utóbbi felbomlik saját nemzeti alkotóelemeire, csak azzal válik lehetségessé, hogy elvegyék a németek kedvét mindenféle háború utáni revansista törekvéstől.

A Béctől elszigetelt Berlin, amelyet egy esetlegesen létrejövő Prágai Központi Dunai Szövetség és egy lehetséges Európai Liga szorítana satuba, melyet az Európai Egyesült Államok tervét figyelembe véve lehetne javítani, nem tehetne mást, mint hogy elfogadja a vereséget, feloldja esküje alól a katonai erőket, amelyek a katasztrófához vezették, és modernebb, demokratikusabb politikai berendezkedést valósít meg.

A belpolitika terén viszont a *L'Unità*, csakúgy mint 1914 őszén, arra szólítja fel az olasz politikai elitet, hogy viselkedjen bölcsen, és hosszú távú megoldásokban gondolkodjon, mondjon le a „mi háborúnkról” és a „szent egoizmusról”, amelyek az irredenta területeken Róma fennhatóságára szeretnék kicserélni Bécs fennhatóságát, és inkább bátorítsa egy Dunai Konföderáció létrejöttét, amely a „Szép Országra” barátként és modellként tekint.

A *L'Unità* elsősorban a csehszlovák politikai vezető, Edvard Beneš alakját tartja rokonszenvesnek, aki a konfliktus során megvívta saját nemzeti harcát, és győzött. 1918 novemberében a szétesőben lévő birodalom népei között a születendő Csehszlovákia látszólag a legsikeresebb művelet eredménye, a kialakuló új ország aránylag kis méretétől függetlenül. Ezzel szemben, világít rá a lap, vannak nagy nemzetek, amelyek az imperialista és alvilági logikát követve egyre inkább összezsugorodnak, és önmaguk árnyékává válnak. A *L'Unità* biztos abban, hogy a csehszlovák példa körül fog forogni az egész közép-kelet-európai régió.

És hogy milliónyi ember áldozata ne legyen hiábavaló, Salvemini folyóirata gondolkodásra és önmérsékletre int, hogy ezzel elkerüljenek egy Németországot büntető békét, ugyanakkor Ausztria–Magyarországot alkotóelemeire bontsák: ezek lennének azok a pontok, amelyeket figyelembe kell venni a háború után ahhoz, hogy kölcsönös tisztelet és derűs együttélés új alapjain épülhessen újra Európa.

Mészáros Zsolt

POLITIKÁK – DIVATOK

Történelemtől, öltözködéstől, feminizmusról és irodalomról
a *Budapesti Bazár* és a *Divat Szalon* hasábjain (1918–1921)

A feminista megközelítés és a folyóirat-kutatások eredményei alapján veszem szemügyre a *Budapesti Bazárt* (1860–1928) és a *Divat Szalont* (1888–1929), ezt a két népszerű, hosszú időt megélt divatlapot, a női és divatlapok sokfélesége, a privát és a nyilvános összetettsége, a társadalmi modernitás és az esztétikai modernség folyamataiban való közreműködésük mellett érvelve.¹ Ez a lap típus a család és az otthon kontextusát kijelölve a nőknek tulajdonított tevékenységek körére építette anyagát (az öltözködéstől és testápolástól a házimunkákon, a gyereknevelésen és a társas életen át a kultúrafogyasztásig), ugyanakkor különböző mértékben tevékenyen részt vett politikai, társadalmi, kulturális mozgalmakban. Jelen tanulmányomban az első világháború alatti, valamint az 1918 és 1921 közötti időszakot vizsgálom olyan szempontból, hogy a két divatlap milyen viszonyban állt a nők helyzetével, a történelmi eseményekkel és a modern irodalmi törekvésekkel.

A *Budapesti Bazárt* Király János (1825–1906) volt ’48-as honvéd százados alapította 1860-ban *Pesti Hölgydivatlap* néven, majd 1873-ban cserélte le a régi külsőt és címet. Szerkesztői székét Radnay Erna álnév alatt Király Kálmán (1866–1943) vette át; így a *Budapesti Bazár* – a hazai sajtópiacon különlegesnek számító – apáról fiúra szálló családi divatlap-vállalkozásként működött. A *Divat Szalon* alapító szerkesztője Szabóné Nogáll Janka (1861–1924) író volt, aki harminchat évig látta el ezt a feladatot. A lap címlapjával, fényképhasználatával, igényes grafikai arculatával a modern magazinok felé mutat. Hasábjain osztrák divatrajzoló (például Gret Kalous) kompozíciói tűnnek fel gyakran, sőt a Wiener Werkstätte esztétikája is megjelenik a borítóképek (Divéky József), a kézimunkaminták és a berendezési tárgyak révén.

1 Rita FELSKI, *The Gender of Modernity*, Cambridge, Harvard UP, 1995; Margaret BEETHAM, *A Magazine of Her Own?: Domesticity and desire in the woman's magazine, 1800–1914*, London–New York, Routledge, 1996; Manushag N. POWELL, *We Other Periodicalists, or, Why Periodical Studies?*, *Tulsa Studies in Women's Literature*, 2011/2, 441–450. A magyar női és divatlapokról lásd NAGYDIÓSI Gézáné, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957, Bp., 1958, 193–229.; PINTÉR Györgyi, *Sajtókutatás – divatlapkutatás: A reformkori divatlap-történet-írás esélyei*, Média kutató, 2013/4, 37–44.; MÉSZÁROS Zsolt, *A Magyar Bazár és a 19. századi magyar divatlapkutatás új perspektívái = Certamen IV.: Előadások A Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, GÁLFI Emőke, WEISZ Attila, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017, 81–93.

Ez abból adódik, hogy a *Wiener Mode* (1888–1948) című bécsi divatlaptól érkezett a képanyag. Nem egyedi eset, hiszen a korabeli magyar divatlapok általában német nyelvű társaiktól szerezték be a divatmellékleteket, úgy, hogy a kísérőszövegeket magyarra átültették, helyi üzletek címeire cserélve a külföldieket. Az első világháború azonban sok szempontból új helyzetet teremtett a hazai divatsajtó számára. Egyfelől egyszerűsége és takarékosagra, másfelől a hazai iparosok és kereskedők támogatására buzdítottak. A korábbi divatcentrumokat, mint Párizst és Londont száműzték a hivatkozások közül, hiszen ellenfelekké váltak, helyettük a modellek forrásaként Lipcsét, Berlint, Bécsét, Budapestet, illetve a semleges Svájcot és az Egyesült Államokat jelölték meg.² Az önálló magyar divat kérdése is napirendre került, ennek részeként a Fényűzés Elleni Liga tevékenységéről kritikusan ugyan, de mindkét lap beszámolt, illetve a *Budapesti Bazár* kísérletet tett a saját tervezés ösztönzésére.³ Mindemellett a háborús évek divatanyagait az újrahasznosítás jellemzi, vagyis az, hogy hogyan lehet maradék anyagokból, régi ruhadarabokból, majd az anyagínség enyhítésére piacra dobott papírszövetekből sikkes, hordható holmikat készíteni, egészen addig, hogy katonai ruhákat miként lehet átalakítani női köpenyekké és blúzokká 1919-ben.

Míg a magyar divatlapok divatmellékletei általában külföldi forrásokból származtak, a szépirodalmi rész önálló szerkesztés eredménye volt. Az irodalmi anyagok összeállításánál az esztétikain kívül más szempontok is közrejátszottak, a szórakoztatásé mellett az is, hogy több nemzedéket kiszolgáljanak és fiatal lányok is olvashassák. Ajánlóikkal és szövegválasztásaikkal egyúttal párbeszédben álltak koruk irodalmi törekvéseivel. A *Divat Szalon* irodalomfelfogására a szerkesztői postában találunk utalást, amikor egyik olvasójuknak az új magyar líra megismerésére a *Nyugatot* ajánlották, magukra nézve pedig kijelentették: „A Divat Szalon nem maradhat el a legdivatosabb irányoktól sem, bár közleményei javát nem mindig a modernektől szokta besze-

2 A központi hatalmak közé tartozó Bulgária népi hímzéseinek ruhákon és kiegészítőikön való alkalmazásához szintén háborús jelentés társult: „Hiszen most az ideje annak, hogy szövetségeseinkkel kölcsönösen kicseréljük művészi produktumainkat, mert hiszen a külföldi behozatal majdnem teljesen szünetel, az ellenséges nemzetek országaiból nem kapunk árukat, hasznosítsuk, értékesítsük tehát első sorban a magunk ipari termékeit, de ne feledkezzünk meg szövetségeseinkről sem.” *Divat Szalon*, 1917. okt. 15., 2. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a divatlapok olvasóközönségüknek a háború folyamán időről időre továbbra is hírt adtak párizsi vagy éppen londoni divatújdonságokról, még ha adott esetben elrettentésképpen vagy gúnyolódva tették is ezt.

3 A *Budapesti Bazár* bemutatott saját eredeti tervezésekként mentéblúzt (1915. jan. 3.), ujjas mentéblúzt (1915. febr. 3.), illetve Papp Ilonka soproni tanítónő által jegyzett pruszlikblúzt (1915. jan. 18.). A Fényűzés Elleni Ligáról, valamint az első világháború és a divat kapcsolatáról bővebben lásd F. Dózsa Katalin, *Fényűzés Elleni Liga, avagy az I. világháború és a divat* = F. D. K., *Megbámulni és megbámultatni: Viselettörténeti tanulmányok*, Bp., L'Harmattan, 2014, 367–378.; F. Dózsa Katalin, *Az első világháború hatása a polgári erkölcsök, a női szerepek és az öltözködés érdemi változásaira*, Múltunk, 2016/2, 54–82.; Mészáros Zsolt, *Férfidivat a magyar sajtóban (1914–1918)*, TNTeF – Társadalmi Nemek Tudománya: Interdiszciplináris eFolyóirat, 2015/1, 130–152.

rezni.⁴ Más elszórt megjegyzéseik (Kaffkára, Kosztolányira vonatkozóan) szintén a *Nyugat* mint a modern magyar irodalom fóruma felé mutatnak: ez egyrészt adalék lehet a folyóirat korabeli társadalmi és kulturális beágyazottságára, másrészt Szabóné Nogáll Janka szerkesztői ízlésére. A *Divat Szalon* állandó szerzőinek számítottak a háború előtt és alatt versekkel, elbeszélésekkel Alba Nevis (Unger Ilona), Lux Terka, Peterdi Andor és Somlyó Zoltán. Továbbá Kassák Lajos novelláival találkozunk időről időre, amelyek a társadalom margóján élőkéről szólnak, némelyik a háborúhoz kapcsolódik, és az expresszionista szövegalkotás jegyeit viselik magukon. A szakirodalomban ismert, hogy Kassák saját folyóiratain kívül több lapnak dolgozott (ezekben az években például a *Pesti Napló* és *Az Ujság* számára). Ugyanakkor sajtóközleményei nincsenek még egészében feltárva, ami bizonyára kihatott arra, hogy tudásunk Kassák korai prózájáról még ma is részleges. A *Divat Szalon*ban olvasható versek és elbeszélések új adalékokkal járulhatnak hozzá a Kassák-szövegek sajtómegjelenéseinek, változatainak feltérképezéséhez.⁵ Az itt kö-

4 A szerkesztő postája: Számos olvasó, *Divat Szalon*, 1915. júl. 1., 27.

5 Az azonosítást nehezíti, hogy ugyanaz a szöveg több címen fordul elő, vagy több szöveg ugyanazt a címet viseli. Néhánynál ismert volt, vagy megtaláltam az előzményt, illetve az első kötetmegjelenést, de ennek kapcsán további kutatások szükségesek, valamint Kassák és a *Divat Szalon* szerkesztőségének kapcsolata még tisztázásra vár. KASSÁK Lajos, *Közös sors* (vers), *Divat Szalon*, 1914. júl. 1., 22. [korábban *Szüretidőben* címmel, *Renaissance*, 1910. aug. 25., majd *Összes versek Játék-élet 1909–1915* című fejezetében]; KASSÁK Lajos, *Nagyanyó* (elbeszélés), *Divat Szalon*, 1914. okt. 1., 18–19. [korábban *Egyetértés*, 1912. jún. 25., majd a *Nehéz esztendő* című, 1980-as novellaválogatásban]; KASSÁK Lajos, *Játék* (elbeszélés), *Divat Szalon*, 1915. jan. 15., 21–23. [korábban *Alkonyatban* címmel, *Az Ujság*, 1912. okt. 24.]; KASSÁK Lajos, *Pajtások* (elbeszélés), *Divat Szalon*, 1915. ápr. 15., 21–22. [később egy változata *Emlékezés egy estére* címmel *Népszava*, 1931. jan. 1., majd ugyanez a szövegváltozat *Pajtások* címmel a *Boldogtalan testvérek* című, 1957-es novelláskötetben]; KASSÁK Lajos, *Csigaház* (elbeszélés), *Divat Szalon*, 1915. szept. 1., 21–22. [korábbi változata a *Kis dráma a mai keretek között* című elbeszélésnek, *A Tett*, 1915. dec. 20., amely később a *Nehéz esztendő* című, 1980-as novellaválogatásban]; KASSÁK Lajos, *Szonett egy gyermekkori képemhez* (vers), *Divat Szalon*, 1915. okt. 15., 21. [korábban *Renaissance*, 1910. aug. 25., majd *Összes versek Játék-élet 1909–1915* című fejezetében]; KASSÁK Lajos, *Utolsó út* (vers), *Divat Szalon*, 1916. márc. 1., 21. [korábban *A Hét*, 1914. jan. 18., majd az *Összes versek Játék-élet 1909–1915* című fejezetében]; KASSÁK Lajos, *Jóska és Matyi* (elbeszélés), *Divat Szalon*, 1916. jún. 15., 21–23. [korábban *Ballada* címmel *Az Ujság*, 1915. szept. 17., majd szintén *Ballada* címmel a *Khalabresz csodálatos púpjá* című 1918-as novelláskötetben]; KASSÁK Lajos, *A nagy cirkusz* (elbeszélés), *Divat Szalon*, 1917. máj. 15., 21–23. [korábban *Játék* címmel *Pesti Napló*, 1915. szept. 15., majd *Ünnep?* címmel a *Khalabresz csodálatos púpjá* című 1918-as novelláskötetben]; KASSÁK Lajos, *Boldizsár* (elbeszélés), *Divat Szalon*, 1918. okt. 1., 21–23. [korábban *Föltámadt* címmel *Az Ujság*, 1917. jan. 9., majd szintén *Föltámadt* címmel a *Fekete kandúr* című, 1998-as novellaválogatásban]; KASSÁK Lajos, *Kéhihe, az ő fekete báránya meg az emberek* (elbeszélés), *Divat Szalon*, 1919. márc. 1., 21–22. [korábban *Az Ujság*, 1915. máj. 16., majd a *Játék* című 1997-es novellaválogatásban]; KASSÁK Lajos, *Portrait szénnel* (elbeszélés), *Divat Szalon*, 1919. máj. 1., 22–24. [korábban *A Tett*, 1916. jan. 5., majd a *Khalabresz csodálatos púpjá* című 1918-as novelláskötetben]. Kassák korai kisprózájáról lásd RÖNAY György, *Kassák Lajos alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1971; BORI Imre, *Kassák Lajos „sötét világa” = Magam törvénye szerint: Tanulmányok és dokumentumok Kassák Lajos születésének századik évfordulójára*, szerk. CSAPLÁR Ferenc, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1987, 17–21.; BÉLÁDI Miklós, *Kassák korai novelláiról = Magam törvénye szerint... i. m.*, 23–25.; VAJDA Gábor, *Felemelő, megsemmisítő erő: Kassák novellisztikája a tízes években*, *Literatura*, 1987–1988/3, 245–259.

zölt írások korábban már napvilágot láttak máshol, de ha átvételekről van is szó, a lap mégiscsak közreműködött az avantgárd irodalmi törekvések terjesztésében. A *Budapesti Bazár* ettől eltérő ízlést képviselt, ahogy a következő rövid hír jelzi. A szerkesztőség értesülései szerint Ady felesége, Csinszka 350 000 koronát örökölt, ezt kommentálva reményüknek adtak hangot, hogy a pénztelenségtől így megszabadított költő olyan verseket fog írni, amelyeket a halandók is megértenek.⁶ Visszatérő szerzői közé tartozott Szabolcska Mihály és Hangay Sándor versekkel, valamint Somlay Károly és Radnay Erna (Király Kálmán) elbeszélésekkel. Mindazonáltal a háború előtt és alatt előfordult, hogy a lap teret adott a modern líra olyan képviselőinek, mint Füst Milán vagy Reichard Piroska.⁷ Azt is érdemes megjegyezni, hogy a *Budapesti Bazár* háborús propagandája dacára közreadott francia műveket (Daudet, France, Baudelaire). A *Divat Szalon* regénykínálatában pedig felbukkantak holland, bolgár, orosz szerzők is. Továbbá mindkét lapban szerepeltek detektívregények, misztikus elbeszélések, Poe-novellák, ami azt sugallja, hogy a háborús időszak kedvezett a krimi és a fantasztikum zsánerének.⁸

A háborús propaganda tehát különösen a *Budapesti Bazár*ban fejtette ki hatását, a szerkesztőség éltette a Monarchia katonai győzelmét, és az ellenséges országok, nevezetesen a „galád” franciák és „perfid” angolok termékei elleni bojkottra szólított fel (még ha maguk sem voltak ehhez mindig következetesek). Legyen az ruha, divatlap, élelmiszer vagy film: „Az asszonyok esküdjének meg, hogy győzelemre juttatják e jelszót: el Páristól, el Londontól!”⁹ A *Divat Szalon*ban – bár szintén megjelenik benne – kevésbé intenzív a háborús lelkesedés és kultúrsovinizta szólam, inkább a hétköznapiakra és a hátország feladataira való felkészítés, a kölcsönös segítségnyújtás, valamint a nemi szerepekben bekövetkező változások iránti érzékenység érvényesült hasábjain. Ez egyrészt a nők mobilizálását jelentette ápolóként, különféle gyűjtések elindítójaként, katonai meleg holmik készítőjeként, másrészt pedig annak felismerését, hogy a nők magukra maradva egymásra és saját erejükre támaszkodhatnak.

CSAPLÁR Ferenc, *Utószó* = KASSÁK Lajos, *Játék: Válogatott elbeszélések*, szerk. CSAPLÁR Ferenc, Bp., Unikornis, 1997, 269–274.; ACZÉL Géza, *Kassák Lajos*, Bp., Akadémiai, 1999; ÜRBÁN László, *A szerkesztő utószava* = KASSÁK Lajos, *Fekete kandúr: Elbeszélések, jelenetek, esszék, publicisztika*, szerk. ÜRBÁN László, Bp., Marfa-Mediterrán, Pesti Szalon, 1998, 285–286.

6 *Kerevet mellett: Ady Endre*, Budapesti Bazár, 1917/16, 184.

7 A Nyugathoz kötődő Reichard Piroska több versét megjelentették 1914 és 1919 között. Füst Milántól a *Gyász* című verset közölték; nem jelezték, de bizonyára a költő *Változtatnod nem lehet* (1914) című friss kötetéből választották. Budapesti Bazár, 1914. febr. 3., 145. A költemény folyóirat-megjelenése korábban nem volt ismert. Lásd *Füst Milán összes versei*, szerk. ZSOLDOS Sándor, Bp., Fekete Sas, 1997, 216.

8 Lásd WIRÁGH András, *Egy előszó és ami mögötte van: Éjjél: Magyar írók misztikus novellái, 1917 = Emlékezés egy nyár-éjszakára: Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 67–75.

9 *Megtorlás*, Budapesti Bazár, 1916. jún. 18., 198. A média és a háborús propaganda viszonyáról lásd *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*, szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván, BOKA László, KATONA Anikó, Bp., OSZK, 2016; KÁDÁR Judit, *Az Új Idők az első világháború alatt (1914–1918)*, Bp., OSZK, 2018.

A *Divat Szalon* főleg a háztartásnak és a családnak élő nőket szólította meg, de nem tartotta összegeyzetethetetlennek a „nőieséget” és a kenyérkeresetet már 1914 előtt sem.¹⁰ A lap elkötelezettsége a női munkavállalás iránt tovább erősödött a háború alatt. A dolgozó nőknek külön öltözködési tanácsokat és modelleket kínált, ami újdonság a korábbiakhoz képest. *Pályaválasztás előtt* címmel rovatot indított olvasói igényre hivatkozva, és olyan foglalkozásokat mutatott be, mint gyerekgondozó, fodrász, kirakatrendező, de ezek mellett ajánlotta a divatszakképzést, az órásmesterséget vagy éppen a jogászhi hívatást. A *Divat Szalon* határozott véleménye szerint a lányokat a háború után már nem lehet csak feleségnek nevelni, jövőjüket a magasabb képesítés és a munka területén látta. Nemcsak amiatt, hogy a férfiak a fronton harcolnak, a békében pedig várhatóan kevesebben lesznek, hanem azért is, mert a nők megcáfolják mindazokat a negatív sztereotípiákat, amelyek alapján a közgondolkodás alkalmatlannak vélte őket a pénzkeresésre: „lányaink most a háború alatt gyakorlatilag bemutatják azt, hogy sem fizikai, sem szellemi gyöngébség nem állja útját törekvéseiknek”.¹¹ A lap sok esetben hivatkozott elismerően a Feministák Egyesületére, nevezetesen a munkaközvetítés terén tett hatékony erőfeszítéseikre, illetve több álláskereső előfizetőjét irányította hozzájuk. Továbbá kiemelten foglalkozott a nemzetközi és a hazai feministák békemozgalmával (1915-ös hágai kongresszus, Schwimmer Rózsa külföldi tevékenysége, feministák budapesti gyűlése, spanyol nők szervezkedése).¹² A szerkesztőség korábban is rokonszenvezett a feminizmus mint társadalmi-politikai mozgalommal, amiről az 1913-as Budapesten rendezett nemzet-

10 „Arról, hogy a nőknek pályát kell választani, hogy ki kell lépniük az élet küzdő-terére és tehetségök, szorgalmuk erejével meg kell keresniük a kenyeret s kiválóbb esetben a hírt, nevet, dicsőséget is, ma már senki sem beszél, mert hiszen ez oly természetessé annyira megértetté s megbecsültté vált 20–30 esztendő óta, hogy a buzdítók ujját egyáltalában nem mondanának, a gáncsolókat pedig közmegegyezés érhetné. Tanulni, dolgozni, küzdeni kell! Ez benne van a női kötelességek tiz parancsolatában s az a nemzedék, a melyet még nagymamák látnak sikra szállni, komolyan, nemes buzgalommal teljesíti ezt a parancsolatot.” *Ambrus Kamilla*, *Divat Szalon*, 1914. febr. 1., 25.

11 *Nők a jogi pályán: Dr. Szász-Schwartz Gusztáv véleménye*, *Divat Szalon*, 1915. okt. 15., 24. A *Divat Szalon* modern nőképe folytatásos regényeiben is megjelent: 1916. január 15-én, Andrea Antónia német író *A egyetlen leány* című elbeszélését azzal harangozták be, hogy a háború utáni életnek megfelelő, önállóságra törekvő lányt mutatja be. Az 1918. január 1-én indított *Tévedések* című regény szerzőjét, az orosz Anasztázia Verbickáját pedig úgy jellemezték, mint aki az új asszony jogaiért küzd.

12 „Minden nőnek, aki pályaválasztás előtt áll, utbaigazítást, segítséget sokszor hivatalt vagy más egyéb munkát is a Feministák Egyesülete ad. Dicséretre méltó munkát végez és százankint helyez el a dolgozó nőket.” *A szerkesztő postája: K. L.*, *Divat Szalon*, 1918. márc. 15., 27.; Lásd még *Nemzetközi nőkongresszus*, *Divat Szalon*, 1915. máj. 15., 25–26.; *Bédy-Schwimmer Rózsa*, *Divat Szalon*, 1915. júl. 15., 21., 22. (fényképe); *Nők a békéért*, *Divat Szalon*, 1915. szept. 1., 23–24. A feminista mozgalom első világháború alatti működéséről a pacifizmus és a munkaközvetítés terén lásd Acsárv Judit, *„Beszéljen a szívünk!": Háborúellenes hangok a hazai és a nemzetközi nőmozgalomban az I. világháború idején*, TNTeF – Társadalmi Nemek Tudománya: Interdiszciplináris eFolyóirat, 2015/2, 1–20.; CZEFEERNER Dóra, *„Háborús nyereszkezők” vagy a körülmények áldozatai?: Polgári feminista egyesületek tevékenysége Budapesten és vidéken 1914–1918 között = Minden egész eltörött...: A Nagy Háború emlékei*, szerk. KATONA Csaba, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018 (Tempevölgy könyvek 28), 40–64.

közi női választójogi kongresszus, illetve a magyar fővárosba hívott külföldi feminista előadók felolvasásai kapcsán készített riportjai tanúskodnak.¹³ Mindeközben a *Budapesti Bazár*ban nem igazán jelent meg a nők önállósodásának gondolata vagy a feministák tevékenysége. Közleményeiből szűk tevékenységkör rajzolódik ki. Erdélyi Irén premontrei kanonok 1916 tavaszán publikált cikke szerint a magyar asszony osztályrésze és hősiessége a háborúban az áldozat, a lemondás, a néma szenvedés.¹⁴ A *Budapesti Bazár* vízióját a nők jövőjéről pedig Benőcs József tolmácsolta, aki arról értekezett, hogy a háborús vérvesztések miatt a béke beköszöntével a magyar nők fő feladata a szülés lesz: „Ezért a férfiak egész gárdája fordul a magyar anyákhoz: háboru után az egygyermekes, rózsaarcú, egészséges, karcsú mamácskák ne a mentelúzból, csizmacipőből és harangszoknyából méltóztassanak divatot csinálni, hanem a megfogyatkozott magyar nemzet »Szüljetek anyák!« kétségbeesett kiáltását megszivelve – csináljanak divatot az – alkalmi ruhákból...”¹⁵

Az 1918–1919-es eseményekre mindkét divatlap élénken reagált. A *Budapesti Bazár* főszerkesztője az őszirózsás forradalmat köszöntve versben üdvözölte a békét, a társadalmi osztályok összefogását és Magyarország függetlenségét.¹⁶ Az új rezsimmel szemben azonban hamarosan kritikus vélemények tűntek fel a lap hasábjain. A *Szombathelyi Újság*ból átvett tárca felrója a közéletnek, hogy nemcsak gúnyos a hazatérő katonákkal szemben, de a hősiességüket is elvitatja tőlük.¹⁷ Ennek fényében rejtett bírálatként értelmezhető ugyanabban a számban az a rövid hír, amely szerint Károlyi Mihály köztársasági elnök a budai vár azon Dunára néző, 56 helyiségből álló szárnyát foglalta el (saját személye számára 16 szobát), amely korábban Ferenc Józsefé volt, mintegy sugalmazva az összeférhetetlenséget a köztársaság eszméjével. A *Divat Szalon* viszont megőrizte lelkesedését az őszirózsás forradalom iránt, amihez a demokráciát, a függetlenséget és a békét kapcsolta: „Boldog jövővel biztató korszak virradt reánk, népünk győzött, indulunk a béke felé. Leomlottak a régi rendszer gyilkos bűnei, gyógyulni kezdenek évszázados sérelmeink és szent szabadság alapján már épül az új, független Magyarország, egyenlő jogokkal, egyforma szabadsággal, közös jóléttel ékesen.”¹⁸ A szerkesztőség ebben a folyamat-

13 A nőmozgalom: Mrs. Chapman-Catt előadása nyomán, *Divat Szalon*, 1913. júl. 1., 25.; A Nők Világ szövetségének VII. kongresszusa (Képekkel), *Divat Szalon*, 1913. júl. 1., 27–29.; Verone Mária felolvasása, *Divat Szalon*, 1913. dec. 15., 30.; Krónikás, A militans suffragette: E. Sylvia Pankhurst vallomásai, *Divat Szalon*, 1914. máj. 1., 28–29.; A dolgozó suffragist: Anna Lindemann vallomásai, *Divat Szalon*, 1914. jún. 1., 31–33.

14 ERDÉLYI Irén, A magyar asszony, a magyar anya a háborúban I., *Budapesti Bazár*, 1916. máj. 18., 195–196.

15 BENŐCS József, Népesedés a háború után, *Budapesti Bazár*, 1917/19, 232.

16 RADNAY Erna [KIRÁLY Kálmán], Aprólevelű fehér őszirózsza..., *Budapesti Bazár*, 1918. nov. 18., 1.

17 D. L., Magyar anyák, *Budapesti Bazár*, 1919. febr. 3., 8.

18 Olvasóinkhoz! *Divat Szalon*, 1918. nov. 15., 25. A köztársaság kikiáltása a régi érintkezési formák átalakulását is elindította. Erre mutat egy olvasói levélre adott szerkesztői válasz, amely szerint a címetek valószínűleg rövidesen eltörlik, és a megszólításoknál elég lesz az „uram” és „asszonyom”: „Szép, okos, új rend lesz ez.” A szerkesztő postája: Új szokás, *Divat Szalon*, 1918. dec. 15., 26.

ban nagy fontosságot tulajdonított a gyereknevelésnek: „Kiirtjuk lelkükből legkisebb csiráját is a háboru dicsőítésének és vágyának s az új Magyarországnak minden régi lelki nyügtől megszabadult embereket nevelünk!”¹⁹ A következő számban, folytatva a békepedagógia gondolatát, Várnai Zseni fényképét közölték, és a hozzá tartozó szövegben a forradalmi eseményekben meghatározó szerepet játszó *Katonafiannak* című versét méltatták. „Gyönyörű szabadság-költemény”-nek nevezték, és úgy gondolták, hogy a gyerekeknek ezt a verset kellene először megtanítani.²⁰ A lap bizalma Károlyiban később sem rendült meg. Erről árulkodik, hogy feleségének, Andrássy Katinkának fotóval kísért portrét szenteltek 1919 elején, amelyben példaképül állították olvasóik elé: férje hű társa, szerény, emellett fáradhatatlanul dolgozik és feminista.²¹

A *Divat Szalon* megjelenése töretlen volt a Tanácsköztársaság alatt, legalábbis 1919. június közepéig.²² A dúsan illusztrált divatmelléklet továbbra is Bécsből érkezett, nem reflektált az itteni megváltozott politikai rendszerre. Az irodalmi mellékletben azonban elindítottak egy négyrészes cikksorozatot, ami az otthon, a házasság és gyereknevelés új irányelveit vázolta fel. Utalt a kommunista társadalom berendezkedésére, valamint arra, hogy a szerkesztőség által ismertetett ügyek avatott kezekben vannak, de a cikksorozat mégsem a propaganda nyelvét használta, hanem az értelemre, a szükségszerűségekre és a hétköznapi tapasztalatra hivatkozva próbálta megnyerni az olvasók támogatását az új családpolitikai elképzeléseknek és intézkedéseknek. Amellett érvelt, hogy általuk könnyebbé válik az élet, továbbá segítenek a nőknek a feleség- és az anyaszerep minél jobb betöltésében, illetve abban, hogy ha más munkakörben jobban érvényesülő tehetséggel bírnak, azt kamatoztatni tudják. Olyan hatékony, felvilágosult és munkaalapú társadalom vízióját vetítették az előfizetők elé, ahol rang és születési előjog helyett egyenlőség és szabad akarat uralkodik. Ennek szellemében ismertették a központi háztartás és a lakásközösségek tervét, ami anyag-, idő- és helymegtakarítást ígért; a gyereknevelés terén a fiúk bevonását a házimunkába, hogy önálló, magukat ellátni, környezetüket rendben tartani tudó, új nemzedék nőjön fel; az új házasságot, amely a felek egyenlőségén, a párválasztás szabadságán alapul, és jogilag bármikor könnyen megszüntethető, ha a felek úgy gondolják; végül pedig a gyerekek felcseperedésében az állami szerepvállalást és támogatást.²³ Mindezek tükrében meglepő, hogy a nők választójoga nem igazán jelent meg a lap hasábjain, holott a Károlyi-kormány, a Tanácsköztársaság, majd a Friedrich-

19 *Olvasóinkhoz!* *Divat Szalon*, 1918. nov. 15., 25.

20 *Várnai Zseni*, *Divat Szalon*, 1918. dec. 1., 22–23. Várnai Zseni egyébként a *Divat Szalon* gyerekirodalmi mellékletében rendszeresen publikált.

21 *Károlyi Mihályné*, *Divat Szalon*, 1919. jan. 1–15., 31.

22 Az OSzK-ban őrzött múzeumi példányok alapján. Hozzáférésükhöz az engedélyt ezúton is köszönöm a könyvtárnak.

23 *Az új otthon*, *Divat Szalon*, 1919. máj. 1., 24.; *Új szokások a gyermekszobában*, *Divat Szalon*, 1919. máj. 15., 24.; *Az új házasság*, *Divat Szalon*, 1919. jún. 1., 23–24.; *Az új gyermek életsora*, *Divat Szalon*, 1919. jún. 15., 23.

kormány programjában egyaránt szerepelt, illetve, ahogy a fentiekben láthatuk, a *Divat Szalon* pártolta a nők önállósodását és munkavállalását. Egy önálló tárcát találunk erről a témáról, de az is kifigurázta, olyannak mutatva fel, mint ami idegen a nő lényétől.²⁴ Ebben a kérdésben, úgy tűnik, hasonlóan járt el mint a *Budapesti Bazár*, amely mindvégig a családi szerepekhez kötött női mintákat közvetítette, és ezzel összhangban gúnyolódott a nők választójo-gán, illetve egyetemi továbbtanulásukon.²⁵

A Tanácsköztársaság alatt a *Budapesti Bazár*nak egy száma jelent meg, amely elszórva tartalmazott közvetlen vagy közvetett utalásokat a fennálló rendszerre.²⁶ Például a mozibizottság felvételi vizsgájáról szóló beszámoló így kezdődött: „A proletárállam egyik alapelve, hogy mindenki tehetsége és képes-sége szerint a megfelelő helyre jusson.”²⁷ A névtelen szerző hozzátette, hogy a mozi egyfelől igazi művészet és biztos egzisztencia, másfelől hatalmas agitációs eszköze lesz a Magyar Tanácsköztársaságnak. A cikket két 19. századi orosz költő, Lermontov és Nyekraszov egy-egy verse követte Beszkid István fordítá-sában. Thewrewk István *Fővárosi levelek* című tárcája pedig egy lány és egy fiú párbeszédén keresztül ismertette az új rezsim házasságkonceptióját, mi-szerint az szabad választáson és szerelmen alapul, éppen ezért az érzelmi kö-telék meglazulásával indokolt lehet a válás, ami nem társadalmi tabu immár. Ezután néhány hónapos szünet állt be, és a *Budapesti Bazár* 1920 elején jelent meg újból. A főszerkesztő tárcájából annyi derül ki, hogy a proletárdiktatúra alatt betiltották a lapot, a szerkesztőség helyiségeit rekvirálták, és kilenc munkást költöztettek be oda.²⁸ Ugyanebben a számban közreadták az Ébredő Magyarok Egyesülete *Szózat* című felhívását, amely arra szólította fel a buda-pesti asszonyokat és lányokat a magyar faj szeretete nevében, hogy ne báloz-zanak a farsangi időszakban a nélkülözésre és a megszállt Erdélyre való te-kintettel. Az újrainduló *Budapesti Bazár* 1920-as és 1921-es évfolyamaiban a proletárdiktatúra bűneinek emlegetése uralkodott. Emellett nemcsak kom-munista-, hanem zsidóellenesség is tapasztalható az írásokban; a kor antisze-mita diskurzusának szereplőit (Ébredő Magyarok, *Új Nemzedék*) és elemeit (erkölcstelenek, élelmiszer-hamisítók, élősködők) idézték. A *Budapesti Bazár* revolverlap-szerűen kezdett el működni. Hírvonatát zsidókhoz, kommunisták-hoz, megszállókhoz kötött bűnügyekkel, kémhistóriákkal, titkos üzemekkel, öngyilkosságokkal, gyilkosságokkal, bírósági tárgyalásokkal töltötte meg. A másik téma pedig, amellyel kiemelten foglalkozott a szerkesztőség, a terü-

24 LAUFER Gyuláné, *Nők az alkotmányban*, Divat Szalon, 1919. ápr. 1., 22–23. Bár az az értelmezés sem kizárható, hogy a szöveg társadalomkritikaként az úrinők értetlenségét és felszínességét parodizálja.

25 TORONTÁL, *Nők véleménye a nők választójogáról*, Budapesti Bazár, 1918. jan. 18., 2.; Iksz, *Levelek: A mai asszonyok*, Budapesti Bazár, 1918. júl. 3., 10.; *Nők az egyetemen*, Budapesti Bazár, 1920. nov. 18., 10.

26 A laphoz csak mikrofilmen lehet hozzáférni az OSzK-ban, és az 1919-es évre vonatkozó anyag foghíjas: jan. 3. (1. sz.) – márc. 18. (6. sz.), majd jún. 3. (8–10. összevont szám). Hiányként regisztrálták a 7., és a 11–24. számokat. Feltehetően ezek nem jelentek meg.

27 *Új moziszínésznők*, Budapesti Bazár, 1919. jún. 3., 11.

28 R. E. [RADNAY Erna, vagyis KIRÁLY Kálmán], *Tarka sorok*, Budapesti Bazár, 1920. jan. 3., 14.

leti revízió eszméje volt. Például olyan módon, hogy a *Magyar Hiszekegy* és a *Csonka Magyarország nem ország* irredenta rigmusokat a ruhaleírások és a divatképek közé tördelték, ezáltal a divatinformációk és a politikai üzenetek sajátos kereszteződése jött létre. Ilyesmit korábban is alkalmazott a *Budapesti Bazár* szerkesztősége, akkor háborús versikékkal és jelszavakkal.

A fentiek közé illeszkedett a *Budapesti Bazár* divathoz való ambivalens viszonyulása. Divatlap minőségében kénytelen volt beszámolni az új ruhamodellekről, az új táncokról és zenékről (shimmy, jazz), ugyanakkor ezeket amorálisnak tartotta az ország háborús veszteségei és az általános szegénység miatt. A lap párizsi divattudósítója az új szabású toalették, a fedetlenül hagyott testrészek, a fényes és áttetsző szövetek ellen a jó ízlés és az erkölcs nevében kelt ki.²⁹ Az ennek illusztrálására és elrettentésül a következő számban közölt divatképre olvasói levél érkezett, amelynek szerzőjét megdöbbenette az öltözékek szemérmertlensége, és nem tudta elképzelni, hogy magyar hölgy képes volna ilyet viselni. Véleménye szerint, arra az országra, ahol a nők így öltöznek, végromlás vár.³⁰ Az az érdekes helyzet állt elő, hogy ekkoriban a *Budapesti Bazár*, miközben továbbra is közölt divatképeket és leírásokat, a friss trendeket és azok követését bírálva divatellenes magatartást vett fel, ami nemzetféltő kontextusban értelmeződött. Ehhez szintén társultak antiszemita vonások, ugyanis a zsidókat és a kommunistákat vádolták mértéktelen luxusfogyasztással. Később már általános, negatív társadalmi jelenségként beszéltek az új, divatos külső terjedéséről (fedetlen testrészek, smink): „Tartozzék bár az illető a társadalmi kasztok bármelyikébe s legyen bár ajkán szállóige a pénztelenség örökös firtatása: rövid szoknyára, selyemharisnyára, hajondolálásra, manikűrözésre mindegyiknek megvan a maga pénze.”³¹ Maga a lap egyrésztől visszafogottabb, a testet jobban takaró modelleket terjesztett, másrésztől hírei a megszállt területeken élő magyar nők külsejükben megnyilvánuló nemzeti demonstrációit hozták pozitív mintaként; például több alkalommal dicsérték a soproni honleányok magyaros öltözeteit. A lap irodalmi anyaga egyébként zömében a 19. századi lírából (Reviczky Gyula, Dalmady Győző) származott, ami lehetett visszafordulás, de lehettek anyagi okai is: takarékoskodás a honoráriummal az ínséges időkben.

A *Divat Szalon* esetében az 1919. június 15-i szám után szakadt meg a megjelenés. A néhány hónapos kihagyás után csak annyit jegyeztek meg szűk-

29 REMÉNYI Hortanz, *Párizsi levél*, Budapesti Bazár, 1920. márc. 18., 14–15.

30 P. Lajosné, *Levél a szerkesztőhöz*, Budapesti Bazár, 1920. máj. 3., 7.; Arra, hogy nem minden *Budapesti Bazár*-előfizető rettent meg az új öltözködési stílustól, példa lehet a következő elutasító szerkesztői válasz: „Nagyon sajnáljuk, de lapunkban nem közlünk olyan gőzfürdőtoalettet, minőkben manapság uriaszonyok és zárdákban növelkedett urileányok táncolnak az uriszalokban. Az elnevezés nem egészen találó ugyan, mert a gőzfürdőben jobban vannak felöltözve a hölgyek, mint egy-egy ilyen szolid családi estélyen. A Budapesti Bazár hármasszavában benne van ez a szó is: Izlés. Azt nem vagyunk hajlandók (még saját kárunk árán sem) felcserélni az Erotika szóval.” *A szerkesztő közlései: S.-A.-Ujhely (K. Margit)*, Budapesti Bazár, 1921. febr. 18., 12.

31 *Tarka sorok*, Budapesti Bazár, 1921. aug. 18., 11.

szavúan, hogy a „kénytelenségből félretett munkát újra felvesszük”.³² A lap divatanyaga továbbra is igényes és friss maradt a *Wiener Mode* átvett mellékleteinek köszönhetően. Két párhuzamos világ létezett így a lapon belül: míg a divatmellékletet a közép-európai „les années folles” olyan ikonjai és attribútumai foglalták el, mint a német és osztrák némafilmsillagok, énekesnők, revüsztárok portréi, új bécsi kalapkreációk, rövid táncruhák, a leszűkült irodalmi mellékletben gyászoló, befelé forduló, túlélni próbáló társadalom képe rajzolódott ki.³³ A *Divat Szalon* szerkesztősége szintén utalt a magas árakra, a nyersanyag- és áruhiányra, a területi revízióra, de közleményeiben nincs nyoma kommunista- és zsidóellenességnek, sőt az utóbbit élesen elítélte.³⁴ Ugyanakkor Peterdi és Kassák írásai eltűntek, bizonyára a Tanácsköztársaságban való részvételük miatt. A szellemi visszahúzódnak és a megváltozott társadalmi-politikai körülmények a *Divat Szalon* háború alatti modern nőképeire is kihatottak. „A nők munkaképességének kérdése, sajnos, előre haladni most már nem fog” – állapították meg lakonikusan a nők magasabb képzését korlátozó elképzelések és rendeletek, illetve a frontról visszatérő, leszereelt férfiak újra munkába állása miatt.³⁵ De éppen az ilyen folyamatok tükrében, „a vesztett háború és a meghiusult álmok után” égető, sürgős kérdésként tárgyalták a nők kenyérkereseti gondjait, és igyekeztek tanácsokkal szolgálni. Kitértek a fiatal hadiözvegyek helyzetére, akik csupán házi nevelésben részesültek, de magukra maradvák és elszegényedve saját lábra kell állniuk. A nekik javasolt pályák: társalkodónő, titkárnő (rokkanttá vált urak, meggazdagodott üzletasszonyok mellett), házvezetőnő. Továbbá az ipari, de leginkább a gazdasági pályák terén látott még a szerkesztőség esélyt a nők elhelyezkedésére.³⁶ Mindemellett felerősödött az anya mint a családi tűzhely őrének alakja a nemzetmegmaradás kontextusában. Közzétettek egy olvasó által beküldött, társas eseményekre szánt beszédet, amely a nőkre váró fel-

32 A szerkesztő postája: *Olvasóinknak*, *Divat Szalon*, 1919. okt. 1., 24.

33 A megváltozott politikai klímára és a visszarendeződő társadalmi hierarchia túlkapásaira utal némi iróniával a következő szerkesztői válasz: „A czimeket még nem állították vissza, de ez nem akadályoz most már senkit abban, hogy a nagyságostól kezdve a fenségesig sorra czimezgessem, ha neki is, másnak is jól esik.” A szerkesztő postája: *Aggódó*, *Divat Szalon*, 1919. okt. 1., 24. Másik előfizetőjüket pedig az államformára vonatkozóan igyekeztek eligazítani, amit az akkori, egymást érő politikai események tükrében valóban nem lehetett egyszerű követni: „Márczius 15-én még köztársaság volt, csak 20–22ike táján közölte a hivatalos lap, hogy eltörölték. Most: Magyar állam. A jövőben: M. kir.” A szerkesztő postája: *Érdeklődő*, *Divat Szalon*, 1920. ápr. 1.–15., 33.

34 „Ázt írja, hogy szeretne antisemita lenni, mert az »most rém divatos«, de nem tudja, hogy mit csináljon, mert egy pár izraelita kereskedőnek le van kötelezve, azokat nem akarná megsérteni. – De a többieket igen? – kérdezzük. Nem, erre már ne feleljen, hanem tegye ezt: fizesse ki a tartozását az illetőknek, köszönje meg nekik, hogy türelmesek és szívesek voltak. Ez után pedig keressen inkább a *Divat Szalon*-ból valamit, a mi szintén nagyon divatos, ha nem is olyan – rém. Feljegyeztük, hogy sok ezer eset közül Ön használta a kellő helyen ezt a szép és kedvelt szót: rém.” A szerkesztő postája: *Antisemita*, *Divat Szalon*, 1920. ápr. 1.–15., 33.

35 A szerkesztő postája: *Kenyérpályák*, *Divat Szalon*, 1919. nov. 15., 24.

36 Angol példa nyomán mezőgazdasági tanintézmények (farmiskolák) alapítására serkentik vidéki olvasóikat. *Új élet előtt*, *Divat Szalon*, 1920. jún. 1., 19.

adatokat körvonalazta, miszerint térjenek vissza munkahelyeikről férjük mellé, a családhoz, és úgy vegyenek részt a nemzet újjáépítésében: „Nagy feladat vár reátok, készüljete reá, de nem Pallas Athéne csarnokában, de Vesta szüz oltáránál. Hagyjátok el a bonczterem annyi nyomort föltárázó képét, mert ellentmond szíveteknek, hagyjátok el Justitia termeit, hol szemetek könnye minden bűn bocsánatát hirdeti.”³⁷

Összefoglalás

A *Budapesti Bazár* és a *Divat Szalon* a háború alatt és után kapcsolatban álltak társadalmi, politikai eszmékkel és mozgalmakkal (feminizmus, háborús propaganda, pacifizmus, demokrácia, antiszemitizmus, nacionalizmus). Bár nem tisztán szépirodalmi lapok voltak, bizonyos esetekben az avantgárd (Kassák) és a modern (*Nyugat*) hordozójaként és közvetítőjeként működtek. Irodalmi mellékleteik vizsgálata új adatokkal, új szövegekkel és szövegváltozatokkal egészítheti ki az egyes írói életműveket. 1919–1920 fordulója éles cezúrát jelentett mindkét divatlap esetében: a Tanácsköztársaságot követően a *Budapesti Bazár* szélsőséges politikai hangra váltott, a *Divat Szalon*ban pedig, bár továbbra is szolgált megélhetésre vonatkozó gyakorlati tanácsokkal, a háború során képviselt önállósodó, dolgozó nő képe elhalványodott. A szerkesztői posták elszórt utalásaiból kitűnik, hogy a női olvasók figyelték a politikai eseményeket, próbáltak bennük eligazodni, és kikérték róluk lapjuk véleményét. A *Budapesti Bazár* és a *Divat Szalon* pedig igyekezett vigaszt és támogatást nyújtani, poétikai vagy éppen politikai válaszokat adni számukra abban az ellentmondásos, változó világban, amit a *modern* szóval szoktunk jelölni.

³⁷ *Társaság*, *Divat Szalon*, 1921. febr., oldalszám nélkül

Képek

A Budapesti Bazár címlapja, 1914. szept. 3.

Csinos öltözetek hivatalos nők részére.

A hivatás szó komoly csengésű. Komoly és kissé még mindig idegen-szerű, ha hölgyekről van szó, kik korán reggel elhagyják, kedves, meleg otthonukat, hogy a kötelesség hívó szavának engedelmeskedjenek. E munkás kis gárda pár évvel ezelőtt még kevés katonát számlált, de ma már mind több és több lesz azoknak száma, kik a szolgálatba

állnak s a férfiakkal válllvetve, bátran megküzdene az élet nehézségeivel a nyilvánosság előtt is.

E nők most már szükségét érzik a hivatásuknak megfelelő öltözködésnek is, mert sokszor már reggel hét órákor készen kell lenniük, mert a tanár urak vagy az előadó orvosprofesszorok már haragszhatnak a későn megjelenő könnyen

[illegible]

2. sz. Munkás zubbony-kötény vázsonból vagy nerselyemből szobrásznő részére. A kötény alatt látható szerinti egyszerű szövetszövet lehet. (Szabás módszer: 2. sz. a szabásúv; leírása ugyanott.)

1. sz. Műterem-Előzetes részvétel gyapjuzóvetővel, és fekete bárony kabátkával festendő részére. Az első ruha ujjatlan. (Szabás és szabásmódszer: 1. sz. a szabásiven, leírása ugyanott.)

Csinos öltözetek hivatásos nők részére, Divat Szalon, 1915. jan. 15., 1.

5. Irta: | **Párisi képek.** | dacsát. Hát 1
rendszer?

A lipi
egy alig
ták. Lipő
aki egy
nította t
Az ala
gyek jót
megaláz
tónót s
hivatalo
ték, hog
A hir
holsem
öntudati
alább ar

1. TAFFETAS
VIEUX ROSE.

2. ROBE DE VELOURS NOIR.

3. JUPE EN LAMÉ ARGENT.

irnok. I
sanként
Mint a
dennap
tanítónő
És m
és elgondolta,
felhőkkel játszó
a lipóci kastély
Néha a lelek

volt. A
a a szí-

Párisi képek, Budapesti Bazár, 1920. ápr. 3., 3.

25. LAMPADENYV. Kézmunka gyermekeknek. Átka-
ból: 20.

ragyogó sugarai keresztülröktek. Nem! Ez (nem fér össze az én nyílt szívemmel és kell lefestenem a kopár mezőket, me- nem azzal a modorra, melyben felnéveltek. Alig néhány órája csak, hogy más érzelmekkel gondolkodok önm, mint annakelőtte s minthogy én már rég álléptem annak a kornak a határát, melyet bohónak nevez- nek s túl vagyok a férfikornak azon a ha- tárán is, mely az epekedő ábránd- zást egyik főfoglal- zásának tartja, kato-

26. A LAMPADENYV. Egy részének ósz-
sziartó öltései.
Model: 25.

27. LÁMPA ALÁ TERÍTŐ és képráma.
Munka nagyobb gyermekeknek.

csengő himnusza, az epedő és hívogató csicsérgés, a vissza nem tartható sze- relmi vallomás...

— Kedves főhad- nagy, maga igazán megijeszt! Ilyen ckesszólással még sohasem hallottam beszélni!

— Igen, mert a tavasz ragyogó nap- ja még sohasem sü- tött reám és az én virágos kertemben még sohasem pom- páztak a tavaszi vi- rágok.

— Igazán furcsa! Télidőben a tavaszt látja?

— Ugy-e gúnyo- lódik, kedves kis- asszony? Deresedő főmré céloz és...

— Távol legyen tőlem minden sze- mélyeskedés, főhad- nagy úr! — mondá nevetve Piroška. — De mit akar ezzel az elokvenciával? Én igazán nem ér- tem!

— Jó. Hát vilá- gosan, az én egy- szerű katonanyelve- men beszélek. Nem akarom félrevezetni, hogy olyan nyilat- kozatokat tegyek, melyek nem igazak.

28. KÖTÖTT ALSÓDRESZ. Sta-
bda: XXV.

29. LÁBRÁVALÓ. Stabda:
XXVI.

30. KÖRTEV VILÁGÍTÓK. Sta-
bda: XXXVII.

31. ZUBRONYVÖRÖV nagy szebek-
kel. Stabda: XXXV.

32. ZUBRONYVÖV HÁZI
RUHA barna gyapjú-
szövetből.

Hiszek egy istenben, hiszek egy hazában,
Hiszek egy isteni örök igazságban,
Hiszek Magyarország feltámadásában!

Csonka Magyarország nem ország,
Egész Magyarország mennyország.

násan és nyíltan megmondom, hogy a mai naptól kezdve szeretem magát!

— Ali, főhad- nagy úr! — vá- szolá meglepődve a leány — ez úgy érint, mint várban- lévőket a váratlan támadás! Alig van idejük a bekerítet- teknek a védeke- zésre!

— Rendes kö- rülmények között a várban lakók meg- adják magukat.

— Némely eset- ben a magát le- győzhetetlennek tartó hadvezér azonban megjárja!

— Soha! Az igazi katona nem csügged el és sik- kertelen támadás után újból kezd az ostromot.

— Shamegsebe- sül az útközben?

— Meghal di- csőséggel és bá- ran — szerelem- mel a szívében!

(Folytatás következik.)

.....

Az a férfi, aki az igaz szót nem kezeli szigorú mértékkel, könnyen az asszonyok kedvencévé válik.

Budapesti Bazár, 1921. márc. 18., 7.

Patonai Anikó Ágnes

KÉT ÜNNEP

Tompa Mihály születésének századik évfordulója és hagyatékának
felbontása 1917-ben és 1918-ban

Tompa Mihály 1817. szeptember 28-án született Rimaszombatban, és 1868. július 30-án halt meg Hamván, ahol református lelkészként szolgált. Születésének századik évfordulója alkalmából rendeztek ünnepségeket 1917-ben, 1918-ban viszont nem a haláláról emlékeztek meg. Tompa néhány hónappal halála előtt egy kéziratokból álló csomagot helyezett el a jászóvári premonstreieknél, azzal a megkötéssel, hogy annak tartalma csak halála után ötven évvel hozható nyilvánosságra. 1918-ban tehát a hagyatékot bontották fel ünnepélyes keretek között.

A rendezvényekkel kapcsolatban a következő előfeltevéseim voltak: a születésnap megünneplése alapvetően politikai, míg a hagyaték felbontása irodalmi eseményt, eseménysort takart. Ezt igazolva is láttam a kutatás során, noha a hagyaték felbontása sem lehetett teljesen mentes a politikától. A másik előfeltevésem viszont az volt, hogy a hagyaték nyilvánosságra kerülése ugyan nem volt az irodalom számára kiaknázható, de a születésnaphoz kapcsolódó ünnepségek mint politikai rendezvények sikeresek voltak. A sajtómegjelenések alapján azonban úgy tűnik, hogy ez utóbbi sem teljesült maradéktalanul.

Tompa centenáriumának megünneplését nem csak a háború nehezítette meg. Egyfelől ott volt maga a tény, hogy Tompa önmagában kezd feledésbe merülni. Két másik évforduló pedig, noha mindkettőhöz Tompának is köze volt, inkább gyengítette, mint erősítette a róla való megemlékezés erejét, hiszen többnyire nemcsak Arany János, hanem a reformáció is pusztán ürügyet szolgáltatott arra, hogy mellesleg Tompa Mihályról is megemlékezzenek.¹

1 Vö. pl. *Emlékezés Tompa Mihályra*. „A világháború lázasan váltakozó eseményei közepette is a nemzeti ünnep fénye, emelkedett hangulata övezte Arany János születésének századik évfordulóját. Az utolsó évtizedek méltán fokozódó Arany-kultusza a Toldi költőjének nimbuszát ez alkalomból még ragyogóbbá tette. Erős és öntudatos magyarsága, nemzeti érzésének őszinte és minden sorát átható megnyilvánulása, műveinek technikai tökéletessége, nyelvművészete a tudományos kutatás egyre tüzetesebb vizsgálata után a köztudat lelkes elismerését igazolta. Geniusának pompás teljessége előtt hódolva állott a nép és a tudomány, a szeretet és a megértés. A ragyogó irodalmi ünnepélyek háttérbe szorítottak egy másik centenariumot. Egy szerényebb, de rokonszenvenességben Aranynyal felérő másik nagy költőnk, Tompa Mihály születésének évszázados ünnepe is ez évhez, a Zrínyiász újjászületésének évszázados jubileumának esztendejéhez fűződik. Arany »fénye nőttön nő« az évek múltával; Tompa irodalmi jelentősége halála óta inkább kevesbedett. Nevének még megvan a hatása; az irodalomtörténet is szívesen foglalkozik kedves, meleg költészetével, s bizonyos ünnepi megindultsággal szól virágregéiről és az abszolutizmus

Voltak ugyan kivételek, de végeredményeikben nem számottevőek: a református iskolákban például előbb merült fel Tompa megünneplésének igénye, és csak utána Arany Jánosé.²

A megszokott ünnepségek és a kimondottan Tompával foglalkozó rendezvények sora azonban széles palettán mozgott. Voltak egyházi szervezésű és különböző (kulturális, illetve irodalmi) társaságok által megtartott ünnepségek Budapesten és a vidéki városokban egyaránt, az iskolai megemlékezésektől egészen az Akadémia vagy a Kisfaludy Társaság üléséig, illetve voltak különböző közgyűlések, rendesek vagy rendkívüliek, amelyek során a napirendi pontok között szerepelt a Tompáról való megemlékezés.

A háborús állapotok nemcsak valódi akadályt, hanem gyakran ürügyet is szolgáltatottak a megemlékezések mennyiségére vagy minőségére panaszkodó, szabadkozó ünneplőknek.

A sorozatos megemlékezések több célt is szolgáltak. Az egyik volt ezek közül Tompa Mihály visszaemlése a kánonba, ugyanakkor az elnyomatás idején reményt adó költő alakját próbálták felhasználni a háború nehézségeinek elviselhetővé tételére: erre mi sem lehet aktuálisabb a „busongó magyar” prototípusát megtestesítő költő műveinél. Ahogy Zolnai Béla írja a *Hétben*: „Ezt a szittya arcot, mely a római Pannóniából némán visszavágyik Kelet felé, ismerjük ezer éve. Ott volt a Nyugat vallása ellen törő Koppány harczai-ban, ez a lojális Bánk, akiből a Tiborcz panasza szakad föl és a merániak ellen lázadó Petur lelkét nyomja el önmagában, a Rodostóból Bécsbe folyamodványt író és örökké mosolygó száműzött Mikes, a Kufstein várában vérével verset író, boldog magyar jövőről, kultúráról ábrándozó Kazinczy, a befelé vérző sebbel nemzetét a kozmopolitástól féltő Arany, a Párisban is Kondorosra visszahúzó alföldi poéta, az ugaron kipányvázott „bus magyar lélek.”³

Tompa kapcsán volt némi csörte a kortárs irodalom felé is: a Tompáról szóló szövegekben találhatunk utalásokat arra, hogy a kortárs irodalom alakjai milyen messze állnak teljesítményben és erkölcsi tartásban is a régiektől: Berzeviczy Albert szerint igazságtalanságot tesznek jóvá az ünnepségekkel, hiszen „Tompának életében adása maradt nemzete [...] És ha azt tekintjük,

korát mély érzéssel tükrözi költeményeiről. Alkotásainak egésze azonban nem alkatrésze a modern nemzeti léleknek, költészetének nagy része a romantika kék virágaként, messziről, kellemes illattal áradó, harmonikus színemlék, a melyre gondolunk jól esik, de a mely nem állandó szellemi tápláléka a népléleknek, miként Arany és Petőfi költészetének egésze. Gálos Rezső.” GÁLOS REZSŐ, *Emlékezés Tompa Mihályra*, Uránia, 1917/12, 341–343.

2 „Tüdős István püspök emelkedett szólásra és azt az indítványt terjesztette elő, hogy a konvent Arany János százéves születésének évfordulója alkalmából a költő iránt érzett hódolatának jegyzőkönyvben adjon kifejezést. Indítványozza továbbá, hogy Tompa Mihály emlékére, akinek ez év szeptember 17-én lesz születésének századik évfordulója, a református iskolákban emlékünnepeket rendeljenek el. Dóczi Imre felszólalása után a konvent az indítványt azzal a módosítással fogadja el, hogy a református iskolákat nemcsak Tompa-emlékünneppé, hanem Arany-emlékünneppé rendezésére is felkéri, amennyiben ilyen ünnepélyeket a kultusz-kormány felhívására még nem rendeztek volna.” *Egyesületi élet: A református egyetemes konvent gyűlése*, Néptanítók Lapja, 1917. jún. 7., 13.

3 ZOLNAI BÉLA, *Még egy jubileum*, A Hét, 1917/8, 126–127.

hogy miképen jutalmazta a Tompa költői jelentőségét kora és mily elismerés, erkölcsi és anyagi jutalom éri napjainkban gyakran a maradandó hatásra talán kevésbé hivatott költői tehetségeket is, lehetetlen elzárkóznunk a szembeszökő, fájó ellentét elől⁴ – írja a Kisfaludy Társaság Tompa-ünnepélyén felolvasott elnöki megnyitó beszédében.

Tompa köztudatba emelésének a nyilvános ünnepségeken kívül olyan eszközei is voltak, mint hogy felkeresték Lévay Józsefet,⁵ népszerűsítették Hanvay Zoltán műveit,⁶ az ő neve volt bizonyos rejtvények megfejtése,⁷ előadásokat tartottak róla, bekerült az egyetemi kurzusok témái közé,⁸ költeményeket írtak hozzá: Lévay József mellett Sajó Sándor, Juhász Gyula, Gulyás

4 BERZEVICZY Albert, *Tompa Mihály emlékezete: Elnöki beszéd a Kisfaludy-Társaság 1917 október 28-iki Tompa-ünnepélyén*, Budapesti Szemle, 1917, 172. kötet, 491. sz., 161–168.

5 „Újra elmentünk az ősz poétához, hogy vissza idézzük az 50-es évek szcenvedésben gazdag napjait, bekoportattunk a régi diófa ajtón, hogy a karosszékében elmerengő agg lantost ismét megszólaltassuk, lévén 100-ik fordulója annak, hogy Tompa Mihálylyal megajándékozott bennünket a sors.” VADNAI Béla, *Lévay József – Tompa Mihályról*, Vasárnapi Ujság, 1917. szept. 30., 630.

6 „*Tompa Mihály emlékezete*. A múlt évben szeptember 28 án ünnepelte meg Gömör-Kishont vármegye nagy díszszel a vármegye nagy fiának, Tompa Mihály születésének századik évfordulóját. A Rimaszombaton, a vármegye dísztermében megtartott ünnepélynek fénypontja Hamvay Zoltán nagybirtokosnak, a kitűnő publicistának emlékbeszéde volt, a melyet ő barátja és kortársa felett tartott. Annak idején érdeme szerint méltattuk ezt a tanulmányunk beillő felolvasást, a melyben a köztisztviselőben álló hanvai földesur Tompa Mihályban a nagy költőt, az ékesszavu hanvai református papot és az emelkedett szellemű embert ismertette. Hanvay Zoltán a felolvasásban kiterjeszkedett olyan emberek és események méltatására, a mely jellemzés akkor az egész országban feltűnést keltett. Ez a felolvasás a vármegye akkori határozatához híven most nyomtatásban is megjelent és ára 4 korona. Sajnosan nélkülözzük a czimlapról azt, a mi ott a legfontosabb volna és a mire Hanvay Zoltán bizonyára a legnagyobb súlyt helyezi, azt, hogy a füzet tiszta jövedelme a Kisfaludy-Társaságnál deponálendő Tompa Mihály alapítványé lesz és hogy a füzetet 4 korona 20 fillér beküldésével Rimaszombatban az alispáni hivatalban lehet megrendelni.” Az Ujság, 1918. júl. 17., 8.

7 „A fenti két nagy képtalány megfejtői közt az alábbi négy díszművet sorsoljuk ki: I. Tompa Mihály költeményei Album alakú díszkiadás. – II. Malonyai Dezső, Munkácsy Mihály (2 kötet) – III. Költők Albuma. – IV. Ariosto »Őrjöngő Lóránt« – Megfejtési határidő 1918. január 15.” Vasárnapi Ujság, 1917. dec. 30., 844.

8 Magyar irodalomtörténeti előadások egyeteminkén. A budapesti, debreceni és kolozsvári egyetem tanárai az 1917–1918 iskolai év első felére a következő előadásokat hirdették: „A budapesti egyetemen: Beöthy Zoltán r. t.: Jókai Mór és regényköltészete. Heti 1 óra. – Császár Elemér c. rk. t.: A magyar dráma fejlődése. 2 óra. – Ferenczy Zoltán c. rk. t.: Tompa Mihály élete és költészete. 2 óra. – Horváth Cyrill m. t.: Középkori magyar verses emlékeink. 2 óra. – Kéky Lajos m. t.: Jókai Mór 2 óra. – Marczali Henrik r. t.: A magyar krónikák. 2 óra. – Négyesy László r. t.: Kazinczy és kora. 3 óra. – U. a.: Fejezetek a középkori magyar irodalom történetéből. 1 óra. – U. a.: Irodalomtörténeti gyakorlatok. 1 óra. – U. a.: A magyar irodalomtörténet vázlata Zrínyitől a reformkorig. 2 óra. – Biedl Frigyes r. t.: Vörösmarty és kora. (Befejezésül: Tompa Mihály jellemzése.) 4 óra. – U. a.: Irodalomtörténeti gyakorlatok. 1 óra. – Szinnyei Ferenc m. t.: Kisfaludy Károly és köre. 2 óra.” *Figyelő*, Irodalomtörténet, 1917, 546.

József,⁹ vagy hogy az Akadémia mellszobrot,¹⁰ a gömöriek festményt akartak készíttetni róla.¹¹ Alapítványt hoztak létre, amelybe még ebben az időben is érkeztek adományok, Gömörben pedig kultúrtársaság alakult.¹²

Az iskolai ünnepségeket elsősorban a református egyház rendelkezése alapján tartották, Fülöp József református lelkész külön műsorfüzetet készített az ajánlott programmal.¹³

Az egyház több módon emlékezett meg Tomparól, akár a közgyűléseken, akár iskolai ünnepélyeken is. Ezeken az eseményeken többnyire Tompa költeményeit szavalták, vagy megzenésítve adták őket elő, emellett elhangzott egy-egy ismertető előadás akár Tompa életéről, akár a költészetével kapcsolatban. A műsort kiegészíthette más alkotó műve is.¹⁴

- 9 LÉVAY József, *Tompa emléke, születése százados évfordulójának ünnepén, Rimaszombatban, 1917. szept. 28.*, Budapesti Szemle. 1917. 172. kötet, 491. sz. 293–295.; SAJÓ Sándor, *Ének Tompa Mihályról*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam 51. (1917–1918), 48–50.; JUHÁSZ Gyula, *Ének Tompa Mihályhoz*, Új Idők, 1917. okt. 7., 288.; GULYÁS József, *Tompa szelleméhez – erről lásd Tompa-emlékünnepély*. Sárospataki Református Lapok, 1917. szept. 24–30., 13. évf., 38–39. sz., 280.
- 10 172. BEÖTHY ZSOLT r. t. indítványt terjeszt elő Tompa márvány mellszobrának az Akadémia számára elkészíttetése ügyében. – Az általános helyesléssel fogadott indítványról a nagygyűlés fog dönteni, ha az illetékes I. osztály ez ügyben javaslatot terjeszt elé. A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Harminczegedik akadémiái ülés, Nyolczadik összes ülés. 1917 október 29-én, Akadémiai Értesítő, 28. kötet 1917., 605–607.
- 11 Vármegyei szabályrendeletek és közérdekű határozatok 174. Tompa Mihály arcképének a vármegyei székház nagyterme részére való megfestése, Gömör és Kishont vármegye hivatalos lapja, Rimaszombat, 1918. júl. 11, XXIX. évf., 27. sz. 1.
- 12 „A Tompa-kultúrtársaság megalapítását a diszközgyűlés egyhangúlag elhatározta” dr. FORGON Lajos, *Tompa Mihály szülőföldjén*, Pécsi Napló, 1917. okt. 4., 3–4.
- 13 Arany János és Tompa Mihály emlékezete az iskolákban. A nagy költők születésének 100-ik évfordulója alkalmából rendezhető emlékünnepély műsortervezte. Írta és szerkesztette Fülöp József körmeneti ref. lelkész. Kézirat gyanánt. Ára 80 fillér. A két ivre terjedő, ügyesen összeállított füzetet, melyben Fülöp Józseftől van két kezdő ének és „Arany és Tompa köszöntése szintén versben, a többi rész pedig részint a költők munkáiból, részint róluk írt megemlékezésekből áll. Szívesen ajánljuk az érdeklődők figyelmébe. Dunántúli Protestáns Lap, 1917. szept. 23., 275.
- 14 „Tompa-ünnepély. Főiskolánk f. hó 16-án d. e. 11 órakor ünnepelte Tompa Mihály születésének századik évfordulóját. A nőnevelő-intézet díszterme egészen megtelt érdeklődő közönséggel. A Főiskolai Énekkar Tompa népdalaiból énekelt igen hatásosan, Gáty Miklós VI. gimn. o. t. Lévy József, Tompa emléke című költeményét szavalta ügyes előadással. Tompától szavalt Bolla Erzsébet VII. o. t. (Három a daru) és Farkas István IV. é. pn. (Uj Simeon), mindenik megérdemelt tetszést váltván ki a hallgatóságból. Nagy figyelem mellett tartotta meg Tompa melancholiájáról szóló, mélyenjáró előadását dr. Trócsányi Dezső főgm. tanár, melyben Tompát Eötvös Karthausiájával hasonlította össze, majd Tompa műveiből vett idézetekkel mutatta be a költő mélabús lelkivilágát és hogy miként küzdött ez ellen. Zajos sikert aratott Tapsonyi Sándor főiskolai szénior, aki Tompa-dalokat énekelt. Csengő tenorja pompásan érvényesült. Az ünnepélyt a Főiskolai zenekar zárta be Gaál Magyar Ábrándjának hangulatos előadásával.” Dunántúli Protestáns Lap, 1917. dec. 23., 341.; „Tompa-emlékünnepély. Főiskolánk tanári kara és tanulóifjúsága meleg, bensőséggel teljes érzésekkel ünnepelte meg Tompa Mihály születésének 100-ik évfordulóját. A főiskolai imateremben s az iskolakerti Tompa-szobor előtt nagy közönség jelenlétében, szept. 28-án d. e. 11 órakor tartott szép ünnepély a következő műsor szerint folyt le. A főgimnáziumi gyermek- és vegyeskar lendületesen előadott Tompa-dalai (Repülnél lelkem... Néma hölgy fut... Vékony a len szála) után Nagy Lajos főgm. tanár tartott Tompa sárospataki diákeveit s költői pályáját szépen méltató s figyelemmel hallgatott emlékbeszédet. Ezután Tóth Kálmán

Az egyházi iskolák és intézmények mellett világi társaságok is magukénak érezték Tompát, vagy azért, mert helyileg kötődtek hozzá (Rimaszombat, Hanva, illetve Gömör megyén kívül Sárbogárd, Sárospatak), vagy azért, mert kulturálisan meghatározóbb területek voltak. Ilyen volt Budapesten kívül Debrecen és Temesvár is: előbbiben a Csokonai Kör, utóbbiban az Arany János Társaság tartott megemlékezést.¹⁵

A leglátványosabb ünnepség természetesen Gömör megye szervezésében zajlott, amelyről előre és utólag is érkeztek hírlapi tudósítások. „Gömör-Kishont vármegye fényes ünnepélyt rendezett Tompa Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából Rimaszombatban. Az ünnepélyt országos ünnepélynek tervezte, de – sajnos – a vasúti mizériák miatt a meghívott testületek nagy része nem küldött képviselőt”¹⁶ – írja a *Sárospataki Református Lapok*.

Az *Est* beszámolója szerint „A fővárosi tudományos testületek, a Tudományos Akadémia, a Kisfaludy-Társaság és a Petőfi-Társaság nem képviseltették magukat, hanem táviratban mentették ki elmaradásukat.”¹⁷

A tudósítások szerint „bár a gömöri rendezvényen nem vettek részt, a meghívást viszonzva szintén megemlékeztek Tompa Mihály centenáriuma-

hittanhallgató szavalta el nemes páthosszal Dr. Gulyás József spataki főgimn. tanárnak ez alkalomra írott, Tompa szelleméhez c. költői erővel teljes ódáját. Erre Salacz Irénke úrléány Tompa-dalokat (Messe földre bujdosott a galambom, Tó közepén bokorsás, Te vagy az én boldogságom, Elvirított a rozs. Zenéje Hoós Jánostól) adott elő az ő tisztán, nemesen csengő szép hangján, a hallgatóság nagy gyönyörűségére, H. Bathó Lenke úrléány szép zongorakísérete mellett. Ezt követőleg Sütő Kálmán VIII. o. tanuló (sic) szavalta el Tompának Új Simeon c. remek költeményét nagy sikert aratva. Majd Tóth Kálmán theol. ifjú szavalta el nagy hatással Tompának Gyilkos fenék, malom volna ha volna c., Reményi Edéltől megzenésített balladás versét, H. Bathó Lenke úrléány művészi zongorakísérete mellett. Szendrey László theol. ifjú szavalta el most, élénk derűtséget keltve Tompának Az én lakásom c. versét. A műsor utolsó pontjául Tompa dalokat (Túr mezején, Sárgarigó páros, Elmegyek én nyárra. Zenéjüket szerző Hodossy Béla) adott elő szép harmóniával, általános tetszés mellett a főiskolai énekkar. Az imateremből az iskolakerti Tompa-szobor elé vonult a közönség, ahol a Repülnél lelkem kezdetű Tompa-dal eléneklése után a Magyar Irodalmi Önképző-Társulat nevében Kriston Antal h. h., az Erdélyi Önképzőkör nevében Sütő Kálmán VIII. o. t., ifj. elnök, az 1. Rákóczy György-Egyesület nevében pedig Szepessy Kálmán VIII. o. t. ifj. elnök mondott lelkes alkalmi beszédet s helyezett koszorút a nagy költő szobrára. Ugyancsak koszorút helyezett a helybeli polgári leányiskola növendékserege is. A felemelő, szép ünnepélyt a Himnusz közös eléneklése zárta be.” *Sárospataki Református Lapok*, 1917. szept. 24–30. 280.

15 „(Tompá-ünnep.) A temesvári Arany János Társaság vasárnap délelőtt Tompa-ünnepséget rendez, a melyen Szabolcska Mihály elnöki megnyitója után Csukovics Sándor méltatja Tompa Mihály költői egyéniségét és tevékenységét. A színtársulat tagjai közül Sebestyén Géza igazgató, Pataky Vilma és Etsy Emilia fognak közreműködni.” *Budapesti Hírlap*, 1917. nov. 2., 9.; „Az ifjúsági »Csokonai önképzőkör« 10 gyűlést tartott, Maller Dezső tanár ur elnöklelte alatt s október 6-án díszülést volt. E napon az aradi vértanuk emléke is megünnepeltetett. Tompa Mihály születésének 100 éves évfordulóján kegyeletos ünnepély tartatott.” A *belsősomogyi egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyve*, 1918. júl. 9., 36. lásd még: 1917. nov. 7. 1. Titkár jelenti, hogy a) a Társaság ünnepélyes Tompa Mihály emlék-ülése a debreczeni Csokonai-kör Kardos Albert és Pap Károly urak személyében képviselőket küldött s azok az ülésen megjelentek. A Társaság megköszönve a Csokonai-kör figyelmét, örömmel veszi tudomásul. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, *Új Folyam* 51. (1917–1918), 310.

16 *A rimaszombati Tompa-ünnepély*, *Sárospataki Református Lapok*, 1917. okt. 7., 1917. okt. 14., 292.

17 *A rimaszombati Tompa-ünnep*, *Az Est*, 1917. szept. 30., 8.

ról a Petőfi-Társaság, a Kisfaludy-Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia.”¹⁸

„Megjelent a sárospataki református főiskola küldöttsége, az eperjesi Széchenyi-kör vezetősége, továbbá Hanva és Tigris községek előjárósága”¹⁹ – írja *Az Est*.

Az állítólag eredetileg kisebb volumenűre tervezett²⁰ esemény²¹ fontosságát jelzi, hogy már előző nap, szeptember 27-én megkezdődött az ünnepség

18 „Tompá-ünnep az Akadémián és a Kisfaludy-Társaságban. Mult héten a Magyar Tudományos Akadémia összes-ülést tartott, a melyet Tompa Mihály emlékének szentelt. Berzeviczy Albert elnök megnyitóbeszédében ismertette az Akadémia és Tompa Mihály közötti viszonyt. Tolnai Vilmos rendes tag felolvasta Váczy János levelező-tagnak »Tompá Mihály emlékezete« cz. tanulmányát. Szabolcska Mihály levelező-tagnak »Emlékezés Tompa Mihályra« című költeményét olvasták fel ezután, mire az ülés véget ért. – A Kisfaludy-Társaság vasárnap ünnepelte Tompa Mihály százados évfordulóját, Megjelent gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter, gróf Széchenyi Béla koronaőr, báró Wlassics Gyula, a közigazgatási bíróság elnöke, Beöthy Zsolt, Apáthy István egyetemi tanárok, Herczeg Ferencz, Giesswein Sándor és a társadalmi előkelőségek nagy sokasága. A debreczeni egyetem képviselőjében megjelent Papp Károly egyetemi tanár és ugyancsak képviseltette magát az ünnepélyen a sárospataki ev. ref. főiskola, Rimaszombat városa, a rimaszombati főgimnázium, a Magyar Nemzeti Múzeum. Az emlékünnepet Berzeviczy Albert nyitotta meg »Tompá Mihály emlékezete« czímen tartott magasszárnyalású beszédével. Utána Sajó Sándor, a Kisfaludy-Társaság rendes tagja olvasta fel, mély hatást keltve, »Ének Tompa Mihályról« című költeményét. Négyessy László olvasta fel ezután Tompáról szóló tanulmányát, Vargha Gyula olvasott fel Tompa Mihály költeményei közül néhányat. Berzeviczy Albert elnök beszéde fejezte be az emlékünnepélyt.” *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, 1917. nov. 4., 506. „Irodalom és művészet. *Tompá Mihály emlékezete*. A Kisfaludy-Társaság vasárnap délelőtti ünnepi gyűlést. tartott az Akadémia dísztermében. Az ülést Tompa Mihály emlékeztetire hívták össze, születése százéves fordulójára, mely kiemelte a nagy költő alakját a hallgatásból és megszólaltatta a magyar kegyeletet. Kegyelettel és emlékezéssel adóztak neki, ki ébren tartója volt a nemzeti érzésnek és reménynek akkor, amikor mindenki hallgatott. Az Ünnepségre megtelt a hatalmas terem: .1 közönség sorában ott voltak a köz- és társasélet előkelőségei, a tudományos világ vezetői. Megjelent Apponyi Albert gróf kultuszminiszter, Széchenyi Béla koronaőr, Wlassich Gyula, a közigazgatási bíróság elnöke, Beöthy Zsolt, Apáthy István egyetemi professzorok, Herczeg Ferenc, Giesswein Sándor, Vadász Lipót képviselők. A debreceni egyetemet Papp Károly tanár képviselte s megjelentek a sárospataki református főiskola, Rimaszombat város és a rimaszombati főgimnázium képviselője is.” *Budapesti Hírlap*, 1917. okt. 30., 10.

19 *A rimaszombati Tompa-ünnep*, *Az Est*, 1917. szept. 30., 8.

20 „Nem akart, ez az ünnepség országos jubileum lenni, mert egyrészt a világháború rémséges napjaiba egy ilyen országos ünneplés, amelyet Tompa megérdemelt, állítólag nem illett volna; másrészt pedig a költő barátjának, Arany Jánosnak hasonló alkalomból, ugyan ily okok miatt történt csendes ünneplése is azt követelte, hogy a nemzet, aki még mindig adósa e nagy fiának (adósa t. i. egy nemzeti közadakozásból az ország szívében emelendő díszes szoborral), a maga egészében részt vegyen Tompa születésének száz éves jubileumán. Eredetileg Rimaszombat város és Gömör vármegye, csak a maga szűk körében akarta ünnepelni a nagy költő emlékét, de a sok oldalról szorgalmasan fékezett lelkesedés így is annyira fellángolt, hogy az egyszerű kereteket túllépve, mégis országos jellegűvé nőtt a Tompa-jubileum. A háború miatt, fölszaporodott közlekedési akadályok dacára is sok ezerre menő vendég gyűlt, össze erre az alkalomra, nemcsak a vármegyéből, hanem a közeli és távoli vidékekről, és a fővárosból. Az ügyes és lelkes rendezésnek köszönhető, hogy a tervezett keretből messzire kinőtt ünnepély minden tekintetben méltó volt az alkalomhoz, az ünnepelt költő nagyságához és az ünnepelő közönség kegyeletéhez.” FORGON, *i. m.*, 3–4.

21 Vármegyei szabályrendeletek és közérdekű határozatok 243., Várm. közgyűlés Tompa Mihály születése 100-ik évfordulójának megünneplése alkalmából, Gömör és Kishont vármegye hivatalos lapja, Rimaszombat, 1917. szept. 13.

a vármegyeiháza közgyűlési termében tartott művésztélllyel, este fél kilenckor. A terem már nyolc órára már megtelt, a 320 főre tervezett eseményen állítólag hatszáznál is többen vettek részt.²² Gál István megyei aljegyző „fordulatokban gazdag”²³ *Prolog* című művének elszavalása után a budapesti Nemzeti Színház és a m. kir. Operaház meghívott művészei szavaltak, énekeltek, majd Tompa és Reményi Ede hegedűművész találkozásáról dr. Kálniczky Géza táblabíró olvasott fel,²⁴ „de valóságos lázba ejtette a díszes közönséget Jászai Mari szavalata: Tompa »A madár – fiához« és a »Három a daru« c. költeményét adta elő »páratlan sikerrel és lelkesítő eredménnyel«, végül pedig a »Szózat«-ot szavalta el a legnagyobb drámai színművésznő, mire a közönség a Szózat éneklése közben, lelkes hangulatban oszlott széjjel.”²⁵

A díszközgyűlés, ahol a magyar kormányt Serényi Béla gróf kereskedelmi miniszter képviselte, és amelyen a sárospataki főiskola és az eperjesi Széchenyi-kör, valamint a jászói premontrei prépostság kiküldöttjeivel képviseltette magát, 28-án „negyed 11 -kor kezdődött a vármegyeiháza nagytermében. Putnoky Móríc főispán megnyitó, s Főmét Gyula dr. alispán üdvözlő beszéde után gróf Serényi Béla tolmácsolta a kormány üdvözlését, tartalmas és érdekes beszédben, melyben – többek között – párhuzamot vont a Tompa hazafias költszetét irányított kor és a mai világháborús korszak hangulata között s a béke közeledését és hazánk jövődének biztosítását hangsúlyozta” – számolt be Forgón Lajos dr. a *Pécsi Napló*ban, akit „az őszinte kegyelet vitt többszáz kilométernyi távolságra”.²⁶

Hogy az ünnepélyen éppen Serényi Béla vett részt és szólalt fel, annak egyrészt az lett az eredménye, hogy találgatásokat indított el a kormány összetételének esetleges változásával kapcsolatban, másrészt később az akkori kereskedelemügyi miniszter szemére vethették beszédének enyhén szólva is túl optimistának bizonyuló részeit. „A nemzetnek önállóságáért és fenmaradásáért folytatott titáni küzdelme – mondotta többek között – meghozta eredményét. Az ország területének integritását megvédtük és az alig várt béke, a mi az új kor hajnalhasadását és az embereknek egymáshoz való közeledését jelenti, már közeledni kezd” – olvashatták Serényi beszédéről *Az Est* című lapban.²⁷

„Ha lassanként kialakult az a divatos jelszó, hogy mindenkinek revideálnia kell háborús céljait, akkor még inkább kötelességünk helyes irányban revideálnunk elhamarkodott megállapításainkat nagy férfaiinkról. Éppen most egy esztendeje annak, hogy ezt a közmondást: »Senki sem próféta a saját

22 „Este félkilencor volt az estély kezdete; de már 8 órakor zsúfolásig megtelt a terem, ahol eredetileg csak 320 hely volt készítve, de a közönség lelkes részvétele miatt a jelenlevők száma a 600-al is messze meghaladta.” DR. FORGON, *i. m.*, 3–4.

23 *Uo.*

24 *Uo.* A szöveg meg is jelent az Irodalomtudományban: IT 1918. márc. 4.

25 *Uo.*

26 *Uo.*

27 *A rimaszombati Tompa-ünnep*, *Az Est*, 1917. szept. 30., 8.

hazájában», a nagyközönség sírva vigadva reáolvasta Serényi Béla gróf miniszter urra. Mert éppen most egy esztendeje annak, hogy Rimaszombatban a Tompa Mihály százesztendőös születésnapján rendezett vármegyei díszközgyűlésen megjelent Serényi Béla gróf, gömörmegyei képviselő, akkoriban kereskedelmi miniszter, a ki egyenesen Bécsből érkezett (részben autón) Rimaszombatba és ott a vármegyeházán nemcsak Tompáról beszélt, hanem arról is, hogy a béke a küszöbön áll és hogy a mi magyar érdekeink teljesen garantálván. Leírhatatlan lelkesedés. Sajnos, pár hét múlva csakhamar sűrűn emlegették, hogy senki sem próféta a saját hazájában.

Most aztán – egy keserves esztendő elmúltával – Serényi Béla gróf lefözi a kételkedőket és immár mint földművelési miniszter, valóban próféta a saját hazájában. A Serényi gróf jóslatára igazán mérget lehet venni. Ő nagyméltósága ugyanis a törvény-hatóságokhoz intézett leiratában azt írja, hogy mindenki legyen elkészülve arra, hogy a búza, az árpa, a rozs stb. ára a jövő esztendőben is olyan magas lesz, mint ez idő szerint. Az is hunczut, a ki e jóslat igazában kételkedik” – írta *Az Ujság* 1918. október 13-án.²⁸

Serényi – a korabeli beszámolók szerint – „mély benyomást keltett”²⁹ beszéde után a „hanvai remete” (Hanvay Zoltán), a költő agg barátja bevezető beszédet mondott Tompáról írt rendkívül érdekes és „szinte rapszodikusán sokoldalú”³⁰ tanulmányához, melyet utána dr. Vallentinyi Dezső tanár olvasott föl. Ezt követte Széman Endre prépost indítványa: Tompa Mihály arcképének megfestése, a Tompa-kultúrtársaság megalapítása és erre vonatkozó alapítvány létesítése iránt; egyúttal bejelentette, hogy az alapítvány céljaira sipeki Balázs Lajos rozsnyói püspök – aki táviratilag, betegségével mentette ki elmaradását – 1000 koronát adományozott. A Tompa-kultúrtársaság megalapítását a díszközgyűlés egyhangúlag elhatározta; dr. Kovács László polgármester bejelentette, hogy erre a célra Rimaszombat város 10 000 koronás alapítványt tesz, amelyhez többek között Putnoky Móric főispán 1000 koronával járult hozzá.³¹

Ezek után levonult a díszközgyűlés a Tompa-térre, melynek díszes parkjában áll az „ország legsikerültebb szobra”.³² A szobor előtti szószeréről nagy hatással szavalta el dr. Veress Samu főgimnáziumi nyugalmazott igazgató Tompa még élő költőtársa, a 92 éves Lévy József kimondottan erre az alkalomra írt ódáját. Azután megkoszorúzták a szobrot. Koszorúkat a következők adtak: a magyar királyi kormány, a főrendiház, a képviselőház, a székesfőváros, a Tudományos Akadémia, a Kisfaludy-Társaság, Gömör vármegye törvényhatósága stb.³³ A díszközgyűlés „sok ezerre menő közönség kíséretében” innen Tompa Mihály szülőháza elé vonult, „ahol Czinke István rima-

²⁸ A. L., *A Hét*, *Az Ujság*, 1918. okt. 13., 12.

²⁹ FORGON, i. m., 3–4.

³⁰ *Uo.*

³¹ *Uo.*

³² *Uo.* A szobor Holló Barnabás műve, aki nem sokkal a jeles esemény után, 1917 novemberében halt meg.

³³ *Uo.*

szombati református esperes mondott páratlanul szép elokvenciával oly elbűvölő beszédet, mely az egész publikumot magával ragadta. A Hymnus éneklése közben visszatértünk a vármegyeházára, hol a díszes és tágas lépcsőházban 120 hanvai lány állott sorfalat fehérbe öltözve, mindenik egy színes virágokból kötött bokrétát tartva Kezében. A díszközgyűlés ezután befejeztetett.”³⁴

Tompa centenáriumának gömöri megünneplése mindenekelőtt a nemzet összetartozását volt hivatva kifejezni, és mint ilyen, látszólag sikeresen betöltötte ezt a funkciót: „És most, a gyönyörű ünnepség emlékein elmerengve, nagy benső megelégedéssel gondolok arra, hogy Tompát, aki pap, azaz a »hanvai remetek« ünnepi beszéde szerint »lelkész« is volt, nem sajátította ki magának egy politikai párt, egy vármegye vagy vidék, nem volt mellette vagy ellene tüntetés, hanem egyforma melegséggel ölelte őt keblére az egész nemzet; a hazafias klérus sem a protestáns lelkészt látta benne, hanem a nemzet nagy költőjét s az egyházmegye igazán fenkölt lelkű püspökével az élén, tevékeny részt vett a haza nagy fiának méltó ünneplésében, sőt ő tette meg a Tompa nevét viselő kultúrtársaság megalapítására vonatkozó indítványt is. Amely nemzet a világháború forgatagában is ily egyértelmű, ily egységes a maga nagyjainak értékelésében és azok emlékének tiszteletében: az a nemzet bizonyára nagy és boldog jövőre van hivatva!”³⁵ – vonja le a végkövetkeztetést Forgon Lajos a Pécsi Naplóban.

A jelentősebb, országos érdeklődésre is számot tartó ünnepségek sora azonban nem ért véget a gömöri megemlékezéssel. A Kisfaludy-Társaság október 28-i ünnepségén „megjelent gr. Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter, gr. Széchenyi Béla koronaőr, báró Wlassics Gyula, a közigazgatási bíróság elnöke, továbbá a sárospataki főiskola, Rimaszombat városa képviselője. Az emlékünnepet Berzeviczy Albert nyitotta meg »Tompa Mihály emlékezete« címen tartott magasszárnyalású beszédével. Utána Sajó Sándor tanár olvasta fel, mély hatást keltve, »Ének Tompa Mihályról« című költeményét; ezután Négyesy László egyetemi tanár olvasta fel Tompáról szóló tanulmányát. Végül Vargha Gyula titkár olvasott fel néhányat Tompa költeményei közül. Az ünnepélyt Berzeviczy A. alelnök záróbeszéde fejezte be. – Másnap, október 29-én a M. Tudományos Akadémia áldozott, összes-ülésben, Tompa Mihály emlékezetének. Berzeviczy Albert elnök megnyitó beszédében ismertette az Akadémia és Tompa Mihály közötti viszonyt; Tolnai Vilmos lev. tag felolvasta Váczy János lev. tagnak »Tompa Mihály emlékezete« c. tanulmányát; ezután Szabolcska Mihály lev. tagnak »Emlékezés Tompa Mihályra« c. költeménye került felolvasásra, mire az ünnepély véget ért.”³⁶

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ *Tompa-Ünnepélyek*, Sárospataki Református Lapok, 1917. nov. 4–11., 318.

Az ünnepségeket, megemlékezéseket, de még az írásos értékeléseket is befolyásolta a háború.

Gálos Rezsőnek az *Urániában* megjelent cikke azért késte le az ünnepelt költő születésnapját, mert a szerző, „ki most a harci zaj közepett csak lopva áldozhat tollforgató legnemesebb kedvteléseinek – belekerült a XI. isonzói csata forgatagába, s a XII.-nek gigászi készülődéseibe”.³⁷

A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség gyűlését, amelyen megemlékeztek a két költőről, a Kőröshegyre tervezték, de élelmezési gondok miatt végül Dobogókőn tartották meg.³⁸ Sándor Pál azon kesereg, hogy Tompa költői és papi egyéniségének hosszas kifejtése helyett „a most folyó átkos háború okozta technikai nehézségek miatt e pár bevezető sor után meg kell elégednünk pályafutásának legrövidebb ismertetésével”.³⁹

A háború okozta gyakorlati nehézségek mellett azonban valószínűleg más oka is volt annak, hogy visszafogottabban ünnepelték a szabadságharc emblematikus figurájának számító költőt.

Tompa megünneplése, aki a bukott szabadságharc után az allegorikus költészettel a nemzeti gyászt foglalta verseibe, akit többször is vizsgálati fogságba vetettek emiatt, komoly dilemma elé állította az ünneplőket. Nagy részük elegánsan átlépett a problémán, a *Néptanítók Lapjában* például ilyen sorokat olvashatunk: „Tompa Mihály születésének százéves fordulóját ünnepelte a magyar nép az elmúlt pénteken. Ünnepünk nem volt hangos, de bensőséges volt; nem volt messze elragyogó, hívságos fényes, de volt lelkes és ihletett melege. A költő génuszának nincs szüksége alkalmi kultuszra, hiszen Tompa költészete velünk és bennünk él, része gondolkodásunknak, irányítója érzéseinknek, ébrentartója honszeretetünknek [...]. Hitt, remélt, rendületlenül bízott igaz ügyünk döntő diadalában. És amikor az ármány és a durva külső erőszak kezét fogtak egymással megbuktatásunkra, amikor a halál nagy némasága borult rá a szerencsétlen országra: Tompa volt a legnagyobb, a legélesebb szavú a virrasztók között. Sokkal is ismertebbek e válságos korszakban írt költeményei, hogysem idézni kellene őket. A madár fiaihoz, A gólyához, Kikeletkor, Halottak emlékezete, Új Simeon, Sírboltban, Terebélyes nagyfa, Levél egy kibujdosott barátom után és mindenekfölött a Pusztán örökké élő remekművei a hazafias elbúsulásnak, a kétségek közt reménykedésnek, a nemzet soha el nem apadó eleven erejébe (vetett) hitnek.

A hosszú éjszakára lassan-lassan virradat következett. A nemzet magára eszmélt. Az uralkodó súlyos csapásokon okulva kezdte belátni, hogy a magyar népet a magyar nép ellenére nem lehet kormányozni. Akkoriban már 1865-öt írtak. A békülékeny hangulatban megszólalt a nagy költő hatalmas órszózata:

37 GÁLOS, i. m., 341.

38 *Diákgyűlés Dobogókőn*, Dunántúli Protestáns Lap, 1917. jún. 17., 192.

39 SÁNDOR PÁL, *Tompa Mihály*, Dunántúli Protestáns Lap, 1917. okt. 7., 282–284.

Harc szült s nevelt; támadt belőled
 Sok, sok, ki volt hír- s tette hős;
 A szablya s tőr elötted annyi
 Viaskodásból ismerős.
 Osztal vágást, érték döfések,
 Melyek sokáig vérzenek ...
 Hagyján a sebző fegyver: – a sebgyógyító írtól féltetek!⁴⁰

A költő a szép óda végén felsóhajt: »Hadd érjen a boldog csalódás, hogy ok nélkül féltettek.« A boldog csalódás csakugyan részül jutott Tompának. Még megérte, hogy a nemzet kezét fogva királyával teljesen kigyógyult a hosszú kórból.⁴¹

Hasonló példa az őrségi református egyházmegye tanító egyesületének 1917. június 25-én tartott rendes közgyűlése, amelyen Tompa és Arany emléket „jegyzőkönyvileg megörökítik” nagyjából három sorban, majd ezt követően „a magyar nemzet szívében és lelkében az ország igazi atyjává váló”, „szeretett bölcs uralkodónkról”, Ferenc Józsefről hosszan értekezve megállapítják, hogy „megboldogult királyunk félszázados uralkodásával kivivta magának a »nagy király« díszítő melléknevet. És amikor fájdalommal emlékezünk meg róla mai közgyűlésünk jegyzőkönyvében, akkor szívünkben és emlékünken jelképpen borostyán babért nyújtunk feléje, mondván: Megdicsőült nagy királyunk, I. Ferencz József, akinek az élet szenvedéseiből bőven jutott részed, nyugodj békében, emlékedet mi magyar néptanítók kegyelettel fogjuk megőrizni és ápolni.

Gyászunk jeléül jelen közgyűlésünket néhány percre felfüggesztem !...»⁴²

A Tompa Mihályhoz kapcsolódó ünnepségeket, megemlékezéseket tehát egyfelől igyekeztek politikailag ki- és felhasználni, a megemlékezés megtartását vagy az azon való részvételt politikai tettként értelmezni, és fordítva is: bizonyos politikai megmozdulások értékeléséhez előszeretettel használták fel a Tompához kapcsolódó tudást, értelmezési keretet: ez utóbbi inkább a jászói hagyaték kapcsán érhető tetten.

Tompa Mihály 1868-ban, halála előtt néhány hónappal a jászói premontreiekre bízott egy fekete borítójú könyvet, azzal a kikötéssel, hogy a csomag tartalma csak halála után ötven évvel kerülhet nyilvánosságra. Az utódok ezt nem várták ki egészen pontosan, Tompa Mihály 1868. június 30-án hunyt el, a *Fekete könyvet* viszont már 1918. májusában felbontották. Az időközben felröppenő hírekkel⁴³ ellentétben azért nem előbb, mert „a költő a borítékon levő

40 Az idézet a *Novemberben. 1865. Horváth Lajos képviselőnek, barátomnak* című versből származik, és egyértelműen az osztrák uralommal való egyezkedés veszélyeire utal. Vasárnapi Ujság, 1866. jan. 28., 38.

41 Tompa Mihály: *Születésének százéves fordulóján*. Néptanítók Lapja, 1917. okt. 4., 4–6.

42 Az őrségi egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyve, 1917. jún. 26., 32–36.

43 Vö. pl. »A budapesti napilapok március 2-iki számaiban egy rövidke hirt közöltek arról, hogy Tompa Mihály irodalmi hagyatéka, melyet 1866-ban oly meghagyással helyezett el, hogy halála után ötven

kezeírása szerint 1868. május 15-én helyezte ott el letétjét”.⁴⁴ A kézirat őrzése a háború miatt nem volt problémamentes. „Takács Menyhért jászói prépost elmondása szerint amikor az oroszok már Kassa vidékét veszélyeztették, a hagyatékot a rend fontosabb irataival együtt sietve Budapestre vitték, és itt az intézet Wertheim-szekrényében tartottuk elzárva fél évig, amíg végre visszaszállíthattuk és ismét a jászóvári országos levéltárba helyeztük el.”⁴⁵

A közvéleményt, de legalábbis az újságírókat, mindenesetre foglalkoztatta a kérdés, és magáról a ceremóniáról is beszámoltak a lapok. A részletes (esetenként képes) beszámolók,⁴⁶ tudósítások mellett rövidebben említi többek között a *Friss Ujság*, a *Pesti Hírlap*, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, a *Sárospataki Református Lapok*, a *Tolnai Világlapja*, *Az Ujság*, a *Világ*.⁴⁷

A kézirat iránt érdeklődők nagy várakozással néztek az esemény elébe. „A hagyaték fölbontását nemcsak az irodalmi körök, de különösen Gömör és Zemplén vármegyék előkelő családjai várták lázas izgalommal, miután kiszivárgott, hogy a pecsét alá került és most napfényre jutott írások e vármegyék családjainak egyes előkelőbb tagjairól való anekdotákat és csípős megjegyzéseket is foglalnak magukban.”⁴⁸ De nemcsak az irodalmárokat és a nemességet, hanem a laikusokat is felcsigázta a kézirat rejtélye: „a közönség és a sajtó szinte példátlan, talán némileg túlfeszített várakozással tekintett a ma itt lefolyó kegyeletes cselekmény elé”.⁴⁹

Az Akadémia csendes életében is nagy eseményt jelentett a hagyaték felbontása:

„Akadémiánk sohasem volt a nagy események színhelye, hanem mindig a csendes, nyugodt, szakadatlan tudományos munka otthona. A főtitkári jelentésnek, ha nem akarja az ülések napirendjét és a kiadványok sorozatát közölni, nem igen van alkalmja érdekesebb mozzanatokról beszámolnia. Mégis akad egyszer-másszor oly esemény, mely a mindennapi élet egyhangúságát kissé megszakítja. Ilyen volt a lefolyt évben az a két emlékünnepe,

évvel bontassék fel, ez év folyamán felbontásra kerül. Nem tudom, mi alapon járta be ez a nyilvánvalóan téves hír a sajtót, mert hiszen tudvalevőleg Tompa Mihály (mint arról bármely lexikon vagy irodalomtörténeti tankönyv megemlékszik) 1868 július 30-án halt meg s így irodalmi hagyatéka nem a jelen évben, de csak 1918 július 30-ika után lesz – a költő intenciói szerint – felbontható. Csodálatos, hogy az eredeti hír beküldője nem tartotta érdemesnek egy olyan könnyen hozzáférhető dátumot – Tompa halálának napját – a lexikonban megkeresni.” *Tompa Mihály hagyatéka*, *Pesti Hírlap*, 1917. márc. 6., 4.; lásd még: *Hírlapírói tévedések*, *Sárospataki Református Lapok*, 1917. ápr. 1., 104.

44 *Folyóiratok szemléje: Alkotmány*, Irodalomtörténet, 1917, 427.

45 *Tompa Mihály irodalmi hagyatéka*, Dunántúl, 1917. szept. 27., 2.

46 MARKÓ Miklós, *Tompa Mihály irodalmi hagyatéka és a jászóvári fehér papok*, Ország-Világ, 1918. máj. 26., 1–2.

47 *Hírek mindenfelől*, *Friss Ujság*, 1918. máj. 22., 4.; *A „Fekete Könyv”*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1918. máj. 26., 189.; *Tompa irodalmi hagyatéka*, *Sárospataki Református Lapok*, 1918. máj. 19–26., 108.; *Tompa Mihály irodalmi hagyatéka*, *Tolnai Világlapja*, 1918. jún. 8., 10.; *Tompa Mihály hagyatékának felbontása*, *Az Ujság*, 1918. máj. 22., 6.; *Tompa Mihály hagyatékait felbontották*, *Világ*, 1918. máj. 22., 9.

48 ROZSNYAI M., *Magyarország*, 1918. máj. 23., 5.

49 BERZEVICZY Albert, *Tompa letétjéről*, *Akadémiai Értesítő*, 29. kötet, 1918, 405–407.

melyekkel »újabb irodalmunk egyik legmagyarabb dalnokának«, Tompa Mihálynak, és a magyar tudomány egyik legfényesebb alakjának, Kitaibel Pálnak áldoztunk»⁵⁰ – írja jelentésében Heinrich Gusztáv akadémiai főtitkár.

A kézirat átadása és felbontása rituális keretek között zajlott. „A felbontás ünnepélyére nézve Berzeviczy Albert dr.-ral, az Akadémia elnökével akként állapodtak meg, hogy a rend konventjének ez ünnepi közgyűlésén az Akadémia az elnök vezetése alatt héttagú küldöttséggel vesz részt, a kik a felbontott hagyatékot a jászóvári prépost kezeiből átveszik és kinyomatásáról gondoskodnak. A küldöttség tagjai lesznek: Berzeviczy Albert, Beöthy Zsolt, Heinrich Gusztáv, Rákosi Jenő, Vargha Gyula, Herezeg Ferenc és Kozma Andor. Meghívót kapott Tompa Mihály egyetlen még élő barátja: Lévay József, az agg költő; a politikai hatóságok közül pedig Abauj-Tornamegye főispánja, Abauj- és Gömörmegyék alispánjai és Kassa város polgármestere, míg a tanügyi hatóságok közül a kassai tankerület főigazgatója és Abauj-Tornamegye kir. tanfelügyelője vesznek részt az ünnepen, a melyen a kassai kulturintézeteket Kassa város kulturtanácsnoka és a Kazinczy-Társaság ügyvezető elnöke képviselik»⁵¹ – írja *Az Ujság* 1918. május 3-án. Szintén *Az Ujság* beszámolójában olvashatjuk az ünnepség menetéről a következőket: „Jászóvárról jelentik: Tompa Mihály irodalmi hagyatékát, a melyet a jászói premontrei rend. prépostsága ötven év óta lezárva őrzött, ma nagy ünnepélyességgel felbontották a konvent diszgyűlésén. A Magyar Tudományos Akadémia az ünnepélyen képviseltette magát elnöke, Berzeviczy Albert vezetésével megjelent küldöttség által. Ott volt továbbá Abauj-Torna vármegye, Gömör vármegye és Kassa városnak képvisellete és a főhatóságok kiküldöttjei. A község utcáit a környék festői öltözkében megjelent népe tarkította. A díszteremben egy állványon Tompa Mihály koszorúval díszített arcsképe volt látható. Takács Mihály prelátus nagy ünnepi beszéddel nyitotta meg az ünnepélyt. Ismertette a »Fekete könyv« őrizetbe vételének történetét, előzményeit, a melyekbe csupán Lévay József, a nagy költőnek még élő barátja volt beavatva. Lévay József, a kit szintén meghívtak az ünnepélyre és a kit a megjelenésben magas kora tartott vissza, pár nappal ezelőtt a prelátusnak a következő sorokat írta Miskolczi: »én a Fekete könyv előkészítése és elhelyezése körül Tompával együtt személyesen részt vettem s tartalmára félig-meddig emlékszem. Szeretném, ha a könyv mivoltára való véleményemet, melyet többször hírlapok útján is közöltem, kedvezően czáfolná meg e hagyaték felbontása.« A prelátus aztán ismertette Tompa Mihálynak nagy lelki tusáját és szinte beteges töprengéseit ama félelme miatt, hogy a jászói papok felbontották a lepecsételt csomagot és őt kárhozatba viszik. Alapot e félelmére az szolgáltatott, hogy a Hon politikai napilap megírta 1868-ban, hogy Tompa Mihály egy lezárt irodalmi hagyatékot helyezett el a jászói papoknál. Ez ügyben valósággal kétségbeesett levelezést

50 HEINRICH Gusztáv, *Főtitkári jelentés*, Akadémiai Értesítő, 29. kötet, 1918, 379–383.

51 *Az Ujság*, 1918. máj. 3., 8., és még: *Kik lesznek jelen Tompa Mihály költői hagyatékának felbontásánál?* Magyarország, 1918. máj. 3., 6.

folytatott Tompa a premontreiekkal, míg végre észlelte, hogy küldeménye érintetlen és akkor aztán megnyugodott. A konventi diszgyűlés ünnepélyes megnyitása után Takács prelátus behozatta a hiteles konventi tagokkal a Tompa hagyatékát tartalmazó díófa ládát. A prelátus a zöld asztalra helyezte és felbontotta a lepecsételt ládát. Felolvasván a csomagon lévő írást átadta a csomagot az Akadémia elnökének, a ki a csomag érintetlenségét bizonyította. Aztán felbontották a csomagot és kivették abból a barnás borítékban levő irat-csomót. A hivatalos átadásról szóló jegyzőkönyvet Berzeviczy Albert és Takács Menyhért írták alá. Ekkor Beöthy Zsolt és Vargha Ferencz kezükbe vették és átlapozták az irodalmi hagyatékot. Berzeviczy Albert ünnepi beszédében méltatta Tompa irodalmi jelentőségét, átvette az Akadémia nevében a hagyatékot és kijelentette, hogy minden a nagy költő rendelkezése szerint fog történni.”⁵²

Nemcsak az esemény, hanem maga az eljárás is alkalmat adott arra, hogy politikai felhangokat kapjon: *A Hét*ben megjelent cikk szerint „Még a megszokott mértéknél is jóval erősebben felháborodott Batthyány Tivadar gróf azért, mert Wekerle és Tisza ellenezte azt, hogy a képviselőház a Windischgraetz Lajos herczeg közlélmézési beszédét napirendre tűzze. [...] De hogy az isteni szikrából pattant sok szép gondolat kárba ne vesszék, evégből volna egy határozati javaslatunk. Írja le Batthyány Tivadar gróf ur a most erőszakkal elfojtott beszédjét és azt hét pecséttel lezárva, Tompa Mihály módjára helyezze el a jászói fehér papoknál. Majd ötven év múlva felbontják és akkor nagy élvezettel fogjuk elolvasni.”⁵³

A hagyaték azonban Lévy József figyelmeztetése ellenére is, talán éppen a túlzó elvárások miatt, többeknek csalódást okozott. A híres-hírhedt *Fekete könyv* ugyanis nem korszakalkotó verseket, elképesztő erejű vagy hangú költeményeket, irodalomtörténetileg megkerülhetetlennek bizonyult szövegeket tartalmazott, hanem csupán száz anekdotát, amelyek ötven év múltán már aktualitásukat veszítették.⁵⁴

„Akik szenzációra vártak, csalódtak. Tompa maga tudatta annak idején a jászóvári premontrei renddel, hogy könyvében Isten, religió, rend, erkölcs ellen egy betű sincs, az egész az emberek gyarlóságairól szól”⁵⁵ – írja a *Dunántúli Protestáns Lap* 1918. május 26-i száma. Az *Est* két részletet közöl a *Fekete könyvből* a következő kommentárral: „A csalódottság érzése fogja el az országot, miután Jászóvárott felbontották Tompa Mihály irodalmi hagyatékát. Verseket, vagy talán, politikai, esetleg vallási megnyilatkozásokat vártak sokan, holott egy meghasonlott, zsémbes, betegeskedő ember feljegyzései kerültek napvilágra.”⁵⁶ 1918. május 23.: „Lázás izgalommal várták az ötven esztendő lepergését, a hét pecsét föltörését, mert szentül hitték, hogy a kézirat

⁵² Az Ujság, 1918. máj. 22., 6.

⁵³ A. L., *A Hét*, Az Ujság, 1918. máj. 26., 9.

⁵⁴ A *Fekete könyv* ma az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában található, nyomtatásban pedig a *Budapesti Szemle*ben jelent meg: TOMPA Mihály, *Fekete könyve*, Budapesti Szemle, 1918. 175. kötet, 499. sz. 77–135.

⁵⁵ Dunántúli Protestáns Lap, 1918. máj. 26., 100.

⁵⁶ *Két részlet Tompa Fekete könyvéből*, Az Est, 1918. máj. 23., 2.

irodalmi szenzáció lesz. Valljuk be, hogy csalódtunk. A hanvai református pap annyira szerény és figyelmes ember volt, hogy apró, fehér anekdotáiban, ártatlan följegyzéseiben szereplő alakok életét nem akarta megkeseríteni a kinyomatás nyilvánosságával, inkább várakoztatta kéziratát félszázadon át. Félszázad alatt az anekdoták, följegyzések szereplői Tompa Mihály nagytiszteletű úrral a másvilágra költöztek és így senkit sem bánthat a kinyomatás, a nyilvánosságra kerülés. De finomlelkű ember lehetett az a kálomista pap! Poéta volt, igazi poéta, akinek még az sem ártott, hogy a Kisfaludy-Társaság a tagjai közé választotta. Nem ártott neki. Tompa Mihály kibírta volna a Petőfi-Társaságot is, mert ha egyszer akkora legény volt, hogy egy Petőfi, egy Arany a barátságára méltatta és megemelte kalapját a poézisa előtt, akkor Tompa Mihály értékét semmiféle irodalmi asztaltársaság nem tudta volna a maga erkölcsi vagyonának a javára lebélyegezni⁵⁷ – írja Farkas Antal a *Népszavában* 1918. május 31-én. „Ennek a hétnek – irodalmilag és politikailag – kétségtelenül legnevezetesebb eseménye Tompa Mihály hagyatékának a fölbontása. Ne csodálkozzanak, hogy most ezen a helyen foglalkozunk vele, mert minket és a közvéleményt egész héten át tüzetesen foglalkoztatott a hanvai papnak, a virágregék szelid és méla költőjének hagyatéka, még most, a világháború bombalármájában is. Tulajdonképpen az történt, hogy felbontot-

57 Farkas Antal, *Így kellett volna*, Népszava, 1918. máj. 31., 6. A cikk tartalmaz még egy, a kortárs írókkal szembeni kirohanást is, mégpedig Léway József meglátogatásának apropóján: „A kortársai között még egy igazi poéta él: Léway József. A düh bukfacezett a lelkemben, amikor ezt a jóságos öreg poétát. Tompa Mihály barátját, a mult héten fölkereste egy csomó petőfista, egy tucat senki, egy sereg névtelen, egy csapat lármás ember, aki mindig a maga nevét ordítja, aki nem tud maradandót alkotni, akiknek csak annyi közük van a magyar irodalomhoz, hogy belőle hasznot húznak, de belőlük a magyar irodalom nem lát egy garasára hasznót. Kik ezek? Kaszinói gavallérok, vasalt nadrágtulajdonosok, műbirkózók, kaszakapakerülők és egyéb válogatott cigánygyerekek, akik komisz regényeket, buta novellákat és ringy-rongy verseket fúrnak faragnak, amiknek a cégére alatt addig járnak egymás nyakára, amíg kitalálnak maguknak egy kis szavazat-többséget valamelyik irodalmi tekekörbém, hogy leüljenek hogy széket foglalhassanak a sok talpalás után. Ugyan mit gondolhatott az öreg Léway József, amikor ezzel a tucat ismeretlen nevű és ismeretlen foglalkozású úrral kezét fogott, akik elmentek a Tompa Mihály költői dicsőségének a tengeréhez, hogy egy kis ingyenfürdőt vegyenek, hogy a nagy magyar poéták fényéből rájuk is essék egy kis fény? Arany, Petőfi, Tompa, ugy-e népies költők voltak, a poézisük forrása a nép volt. Hát aztán ezeknek az uraknak mi közük a néphez? Ismerik a népet? Nem ezek énekelték, hogy fiam, szúrd a kapát a földbe, te meg. lányom, vesd el a boronát? A leíró, az elbeszélő költészetükben nem szőnyegek és grófok, divatos énekesnők és nagybirtokosok szerepelnek? De igen. Mint kollegák, mint egyenlő értékű irodalmi alakok szorongatják az öreg Léway József kezét és Tompa Mihály emlékének a lábához ezzel a kötekedő kérdéssel állanak: – No, öreg ur, melyikünk a nagyobb? A rímfaragók és regénygyártó kereskedő urakban ha csak századrésznyi szerénység és ildomoság van, amekkora meghűződött Tompa Mihályban és amennyi lakozik az öreg Léway József urban, bizonyára nem kerekednek útra tucatjával a társaságuk fitogtatására, hanem itthon maradnak és hallgatnak. Vagy ha el is mennek az eleven Léway Józsefhez, ha meg is látogatják Tompa Mihály dicsőséges szellemét. hát nem restellik bevallani: – Tekintetes és nagytiszteletű urak, bocsánatot kérünk, hogy az ünnepélyességre elmerészkedtünk. Van szerencsénk magunkat bemutatni: itt van egy csomó minta érték nélkül. Petőfi Sándor és Tompa Mihály barátja, Léway József ur ennyi őszinteséget megérdemelt volna azért a nyájasságáért, hogy kezét fogott ezekkel az urakkal, akiknek semmi közük sincs az ő dicsőséges és érdemes költészetük örök forrásához: a néphez.”

tak egy üres dobozt. Semmise volt benne. Azaz kis adomácskák, ártatlan emberszólások, kellemes kajánságok, melyeket nem kellett volna véka alá rejteni, még kevésbé pedig pecsétetek alá tenni, hogy csak ötven év múlva bontsák fel, az utókor csalódott ámulatára. Különös, ha elgondoljuk, hogy mindezt egykor oly ideges gonddal és őrjöngő aggodalommal vette körül a hagyatékozó, mintha a díófa ládikában legalább is dinamitot, vagy anarchysta iratokat rejtett volna el”⁵⁸ – állapítja meg a *Pesti Napló* szerzője.

A csalódás mértékét nemcsak abból érzékelhetjük, hogy többen nyíltan írnak róla, hanem abból is, hogy viccet csinálnak az eseményből, mégpedig a nagyközönség elvárásainak tápot adó és a kultikus esemény csekély eredményét elsősorban elszenvedő akadémián való élcelődés formájában.

„Tompá Mihály, az ötven év előtt elhunyt magyar költő az akadémiának egy kis költői hagyatékot hagyott. Egy csomag volt ez, rá volt írva, hogy 1918-ban bontandó fel. Itt van az 1918, tehát fogták magukat az akadémikusok és felbontották a csomagot. A csomagban volt egy nagy láda. Abban egy kisebb láda. Ebben egy batyu. Abban egy női kalapskatulya, ebben egy férfi kalapskatulya, abban egy kisebb csomag, abban egy szivardoboz, ebben egy pici csomag, abban valami újságpapírba csavarva, lefejtették az újságpapírt, jött a pakoló papír, aztán a fluszpapír, beljebb a selyempapír, ezután az árkuspapír, meg picike tekercs, kis gömb, végül egy piczurka kis papírszalag. Ezt a picurka kis papírszalagot kisimították és ez volt rá írva: »Nos uraim, most már kinn vannak Önök a vízből?«”⁵⁹

Az idézett *Bolond Istók* mellett a *Pesti Napló* is szinte kárörvendően foglalja össze a Tompa Mihály *Fekete könyve* által okozott csalódást, amely a háború miatt közösen elszenvedett veszteségek mellett sovány vigaszként legalább az Akadémia saját kudarcának is tekinthető:

„A feleségem beszéli.

Hadd el, rossz napom van... megint egyszer rájöttem, hogy az emberekben nem lehet megbizni... a legjobbakban is csalódunk, akikről semmi okunk nem volt hinni; hogy keserűséget, bánatot, csalódást okoznak nekünk... talán jóhiszeműen, vagy tudtukon kívül? Meglehet, de ez nem változtat semmit azon a kínos megdöbbenésen, amit ez a Tompa Mihály keltett bennem, akiről pedig a legjobb véleményen voltam, akit becsültem és szerettem, mint költőt, mint a »Madár fiaihoz« szerzőjét, mint harcost és látnokot... hát ez, hogy várjunk csak, éppen ez az. Jó egy éve már, hogy ezt a Tompa-féle hagyatékot emlegetik, amit a jászói papoknál azzal a szigorú utasítással helyezett el, hogy ötven év múlva, azaz 1918-ban szabad csak felbontani a hétpecsétetes csomagot. Nem volt-e jogos az a feltevésem, hogy egy látnoki költő, aki az ihlet extázisában a messze jövőbe dermed tekintetével, jól tudta, miért éppen ötven évre miért éppen a mai háború negyedik évére tartogatta ezt a meglepetést? Feszült kíváncsisággal vártam május huszadikát – képzelheted rettenetes csalódáso-

⁵⁸ *Az allegóriák kora*, *Pesti Napló*, 1918. máj. 26., 1–2.

⁵⁹ *Tompá Mihály hagyatéka*, *Bolond Istók*, 1918. máj. 27., 4.

mat. A csomagban közönséges kézirat volt, holmi feljegyzések, kortörténeti adalékok!!... Hát nem megalázó?!... No hallod! Hogy én mit vártam? Ezt magyarázni kell? Nagyon természetes, azt vártam, hogy a csomagban szemeskávé lesz vagy mondjuk kockacukor vagy a legrosszabb esetben egy kiló rizs – egy látnoktól elvárhatta az ember, hogy tudni fogja, mire lesz szüksége a magyarnak 1918-ban. De kézirat! Szegény Akadémia!”⁶⁰

⁶⁰ Pesti Napló, 1918. máj. 23., 7.

Császtvay Tünde

A „VÉRREL EMLÉKEZŐK” UNOKÁINAK

A véres hó poétikája

A 20. század, a tömegek századának Nagy Háborúja előtt sok évvel, még az orosz–török háború vége felé, 1878 októberében írta Mikszáth Kálmán egy elbeszélésében: „A Balkán melletti véres harc tovább foly... A mészárlások nem szűnnek meg... véres hó fog teremni az idén...

S ezekből a véres rózsákból a fehér havon nem fog szabadság kelni sehol.”¹

Csábító lehet ugyan az Orosz Birodalom és az orosz nagyhatalmi befolyás balkáni erősödésének és a balkáni területszerzésért folyó több évtizedes történeti folyamatnak a vizsgálata is, amely – mondhatni – néhány évtizeddel később szinte egyenesen vezetett a tömegek pokoli, addig semmi máshoz nem hasonlítható, Európa újrafelosztását eredményező Nagy Háborújához, most mégis inkább *a mindennapok embere*, itt jelesül Mikszáth újfajta, nagyon modern nézőpontú háborúérzékelését és -értelmezését választom tárgyul.

Azt a modern és *személyesen átélt háborúértelmezést*, amely nem a hatalmi befolyás és területszerzés nagypolitikai nézőpontjából tekintett a mészárlásra, nem a nagypolitikai egyezkedések mentén ítélkezett a háborús eseményekről, nem a birodalomerősítő és hősiesen elért politikai, nagyhatalmi és nemzeti eredményeket tekintette a minden mást felülíró szempontnak. Arról az új háborúértelmezésről van szó, amely a mindennapok emberében iszonyatot és rettenetet keltett, amely elsődlegesen és már előre megjósolva a mészárlások nyomán *bevérződött havat* látta, amelynek nem lehetett sajátja a lelkesedés, hanem nyíltan az esendő ember iszonyodásával tekintett az alapvetően a leigázás, a hatalombitorlás, a területszerzés, a birodalom- és nemzeterősítés hatalmi horizontjára, és ennek a széles körű nyilvánosságban, az irodalmi szövegekben hangot is adott. A személyes és az emberi veszteségekre összpontosító modern háborúértelmezés talán ekkor kezdődött.

Néhány évtizeddel – mintegy negyed évszázaddal – később, már a világháború előszelét érezve Mikszáth Kálmán megírta *A fekete város* című, akár korábbi háborúértelmezésének megerősítéseként is olvasható regényét, utolsó műveinek egyikét, amelyben a fehér hóra szintén vér freccsen, és a véren szer-

¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Apróságok rovat*, Budapesti Napilap, 1877. okt. 25, 295. sz. = M. K., *Cikkek és karcolatok* 3, 1877, kiad. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1968 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 53), 177.

zett területekért folyó hatalmi harc végérvényesen tönkreteszi és paralizálja a győztesnek és vesztesnek tekintett – ha ez még egyáltalán szétválasztható – háborúba keveredő városok közéletét és mindennapjait, az ártatlan emberek napi kapcsolati rendszerét, érzelmi világát és magánéletét.

A regény írásának és megjelenésének ideje mind zaklatottabb kort és egyre sötétülő jelen- és jövőképet mutatott. A magyar irodalmi közéletet élénken foglalkoztatta, hogyan értelmezhetők az 1906-ban megjelent *Fekete ország* című Babits-vers sorai: „Fekete országot álmodtam én, / ahol minden fekete volt, / minden fekete, de nem csak kívül: / csontig, velőig fekete, / fekete, / fekete, fekete, fekete.” Találgatták, miről is szólhat az Ady 1907-es *Fekete zongora* című, a kortársak, vagy legalábbis az olvasóközönség többsége szerint teljesen érthetetlen verse: „Bolond hangszer: sír, nyerit és bűg. / Fusson, akinek nincs bora, / Ez a fekete zongora. / Vak mestere tépi, cibálja, / Ez az Élet melódiája. / Ez a fekete zongora.”

Az 1908-ban elkezdett, majd betegsége miatt csak 1910-re elkészülő *A fekete város* című utolsó regényében Mikszáth a Rákóczi-kori Lőcsét festette feketére, nyilvánvaló utalással a 20. század eleji új világra, a modern, urbanizálódott korra, valamint a készülődő és néhány zilált év után valóban elszabaduló háború eljövételére is, amely – legalábbis kezdetben – túl sokak emlékeiből törölte ki átmenetileg a háború mindennapjainak iszonyatát, a mindenkori háborúk *bevérződött* havának képét és rémségét.

A háborút üdvözlők sorában a haditudósítói feladatait önként és kedvvel végző Molnár Ferenc például az első világháború kitörése zaklatott, de várakozásteljes bejelentésének óráiról ezt írta: „Éjjel fél tizenegykor fel kell menni Tiszához, fontos közlendője van a sajtó számára. Mi lehet? A barátom idegesen cigarettázik, fel-alá jár a szobában. Ítéletidő, napfogyatkozás, tövestől kicsavart fák, villám, dörgés, harang, trombita, éjjeli gyűlés, háború... [...] Az idegrendszerek fenekestül fel vannak fordulva. Tulajdonképpen *isteni szép* korban élünk [kiemelés tőlem – Cs. T.]. Még röviddel ezelőtt húzódoztunk tőle, de most már benne vagyunk, teli tudóval szívjuk, teli szívvel, mohón éljük. Háború?”²

Az első világháborúval foglalkozó legújabb és az utóbbi években dinamizálódó kutatások alapján egyre nyilvánvalóbban látjuk, hogyan tört meg a kezdeti lelkesedés. A hosszú évekre beálló, állóháborúvá merevedő első világháború, a *tömegek háborúja* 37 millió halottat, köztük több mint 660 ezer magyart hagyott maga után. A történelem addigi legnagyobb területet érintő, legdrágább háborúja, amely már új és modernizált tömegpusztító fegyverekkel is dolgozott, gyökeresen megváltoztatta az addig ismert világot. De nem csupán az európai nagyhatalmi rendszereket és politikai erőtereket, hanem *minden egyes ember* világát. A Nagy Háborúban *mindenki érintett* volt, akár a fronton szenvedett, akár otthon, a fronttól sok száz kilométer távolságra állt

² MOLNÁR Ferenc, *Egy haditudósító emlékei, 1914. november – 1915. november 12*, Bp., Franklin Társulat, 1916, 12.

helyt. Senki nem tudta kikerülni, elkerülni, érintettség nélkül megélni. Milliók vesztették el otthonukat, értékeiket, szeretteiket – korábbi életüket. Ha túl is élték a harcokat és a háborús időket, akár messze a fronttól, senki-nek nem maradt más, csak a *véres hó* és egy gyökeresen megváltozott, hideggé vált világ.

Ez tényleg „kétségbeejtő háború” volt – ahogy Mikszáth fogalmazott már 1877-es cikkében –, „melynek nem »béke« lesz a vége, hanem »bosszú«”.³ Valóban. A történelem megismételte önmagát: a végtelenül gyötrelmes első világháborús fegyveres harcokat lezáró új európai területfelosztás, a kényszerű békediktátum nemcsak a trianoni Magyarországnak nem ígért megoldást, de magában hordozta a bosszút, a második világháború eljövételét is, a problémák és konfliktusok tisztázása helyett pedig csak újabb konfliktusokat szított, és újabb véres havat ígért.

„Csodálatos és hidegrázó”

Vajon lehetséges-e ezt az itt felvázolt értelmezési keretet, elemeinek összekapaszkodó, egymást magyarázó és többletjelentéseket teremtő szálait, valamint a mindezekből levezethető, a háború rettenetéről szóló, akár irodalmi szövegekbe fogalmazott, örök üzeneteit több száz, több ezer, több tízezer, esetleg százezernél is több mai befogadóval megismertetni, átélhetővé, érthetővé tenni?

Egyáltalán: sikerülhet-e felkelteni *ma* tömegek érdeklődését, és bevonni őket egy rég elmúlt, végtelenül szomorú világba, ami nem látszik azzal fenyegetni, hogy megismétlődhet? Sikerülhet-e úgy beszélni minderről, hogy egy letűnt kor átélt háborúját – szerencsére – soha meg nem ismerők számára is érthető, érezhető legyen, sőt, hogy a maga hideg szomorúságával láncoljon magához, és ne engedje, hogy arrébb lépve ne vegyünk tudomást róla?

Pusztán a szöveg, a textusok örök üzeneteinek erejével nem biztos, hogy ez ma sikerül. De talán mégsem lehetetlen feladat.

Napjainkban, amikor a tudományos gondolkodás szereplőnek – köztük a bölcsészettudomány területén kutatóknak, és ezen belül az irodalomtudósoknak különösképpen – teljesen új struktúrájú, új szabályrendszerek szerint szerveződő és működő intézményi rendszert kell megalkotniuk, és munkájuk jogosságát, eredményességét, közhasznúságát látványosan bizonyítani kell, felértékelődnek azok az újszerű és innovatív kísérletek, amelyek igazolni képesek tudásunk társadalmi hasznosságát. Az irodalomtudományi kutatások eredményeit új felületeken és új módokon is meg kell tudnunk mutatni, és hitelesen képviselni, hogy az irodalomtudomány értékei mind szélesebb körben válhassanak ismertté.

³ MIKSZÁTH, *Apróságok rovat...*, i. m., 177.

Az itt bemutatott eredmény olyan kísérleti módszer, akár a tudományos kutatók számára is lehetséges és választható beszédmód, amely nagyobb közönség elérését is lehetővé teszi.

Többéves kutatásra épülő monumentális korszakmonográfiát mutatok be, benne multitematikus szaktanulmányokkal, tudományos értelmezésekkel, egyes – kitüntetett és szimbolikus – helyein akár szépirodalmi és művészi poétikával⁴ megfogalmazva, akár bonyolult értelmezéseket is befogadhatóvá téve, mindezt szilárd elméleti alapozásra épülő, a vizuális nyelv segítségével is felhasználva dinamizáló, erős hangulati és érzelmi töltetű látvánnyal, célzottan mindenki számára átélhetően megjelenítve. Intenzív látványelemekben megjelenő, a szövegek és az eredeti vagy éppen szimbolikus műtárgyi, illetve erős hatású multimédiás anyagok strukturált rendszerében, jobb elnevezés híján *kiállítás* formájában.

De nem a megszokott módon.

Ami létrejött, az teljesen új megközelítésű, szilárd elméleti keret- és nézőpontrendszerre épített, összetett elméleti és gyakorlati megoldásokkal élő, de ezeket a befogadók számára könnyen érthető és érzékelhető módon közvetítő, reakcióik előre modellezésével elkészített *multikulturális tartalomgyűttes*.

A multidiszciplináris és multikulturális megoldásokat egyesítő, már többféle eltérő problematikát feldolgozó, néhány éve működő projekt gyakorlata meggyőzően mutatja, hogy átgondolt és jól megválasztott elméleti alapozású munkával a legnehezebb, legelvontabb, legszomorúbb tartalmak iránt is felkelthető az érdeklődés – még az egyébként akár kevésbé fogékony közönség körében is, és valóban átélhetővé, befogadhatóvá lehet tenni a bonyolultabb üzeneteket és információkat. Mindezen felül az is elérhető, hogy a – jobb kifejezés híján – kiállítás anyagát a látogatók önálló értelmezésük révén saját élethelyzetükre transzformálják és transzponálják. Mert a jelenben – mint kiderült – valóban felelevenedhet a múlt. A legutóbbi, 2018–2019-ben tíz helyszínen bemutatott *Többes számban* című első világháborús kiállítás múlt ideje jellenné vált, és valóban a jelenhez szólt.⁵

„Megható és hátborzongató egyszerre” – írta egy húszéves látogató.⁶ És sokan, több százan írtak még, a véleményeket az alábbi példák illusztrálják (kiemelések tőlem – Cs. T.):

„Én még csak gyerek vagyok, de nagyon jól éreztem magam. Sok mindent tanultam. Legjobban a kvíz tetszett. Nagyon ötletesnek találtam az óriás író-

4 A „produkció” győri megnyitóján Tomka Gábor régész, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményi főgazdát-helyettese az „attrakció” felépítését, szerkezetét és vizuális „nyelvezetét” egyenesen egy vershez hasonlította, amelyben egy-egy értelmi-érzelmi gondolatot/résztémát lüktető dinamikával és visszatérő hullámmozgással zár le a refrén, majd vezet tovább és nyit új résztémák felé, hogy aztán ciklikus és repetitív módon újra elérjünk a levitációs refrénhez. (*Többes számban*. A Magyar Nemzeti Múzeum országjáró kiállítása, <https://mnmm.hu/hu/kiallitasok/vandorkiallitas/tobbes-szamban> [2020. 03. 25.])

5 Vö. CsászTVAY Tünde, *Többes számban: Az I. világháború és a háttország mindennapjainak valóságai*, Bp., MNM, 2018, 115.

6 Az idézeteket a kiállítás látogatóinak visszajelzéseiből és üzeneteiből válogattam. Cs. T.

gépet. A kalitka kicsit furcsa volt, féltem, de nagyon tetszett. *Nem tudom, ki bírtam volna-e, hogy Apukámat évekig nem látom.*”

„*Nem akarok háborút!* Sírtam☹ Gratulálok a kiállításához!”

„Jó volt és szomorú is. 6 éves vagyok.”

„Nagyon látványos! Akár egy fél napot el tudnék itt tölteni. *Kihelyezett tőri meg magyar órának* is kimondottan jó helyszín. Remek! És borzasztó!”

„Jobban megértettük a történelmet itt, mint órán. Veszekedtünk, ki üljön föl előbb a háborús verses biciklire. Pedig *utáljuk a verseket*. Köszönjük.”

„Mintha a mennyországban éreztem volna magam, mivel a *tőri meg az irodalom* a kedvencem.”

„Nagyon megható és igényes kiállítás, de remélem, *nem lesz részem ilyenben*☹.”

„Bár még nem értem a végére, de egy nagyon színvonalas kiállításon vehetek részt. Ingyen van, és mégis gazdagszom, tudással, élménnyel. Teljesen *beleéltem magam ebbe a világba, kirázott a hideg*, jótól és rossztól egyaránt.”

„A szívem elszorul, és végig a sírás fojtogatott. Istenem, *csak soha még egyszer!*”

„Még *ma nézegetni* is borzasztó.”

„Szomorú dolog a háború, sajnálom, akik ebben részt vettek☹.”

„Nagyon tetszik a *körhinta*. Olyan, mint az élet.”

„Felpróbáltam a zsákot, kaptam egy repülőt. Biciklin verset olvastam. Nyertem a katonaszlemben. *Mégsem akarok ilyet.*”

„Tetszett a kiállítás, tetszettek a tárgyak, tetszik a sátor, a környezet.”

„Anyának is nagyon tetszett, kérdezte, *mi hogy bíránk.*”

„Ez egy csoda... Gyönyörű és minden tökéletes – és *rettenetes.*”

„Alapos, igényes, érdekes, elgondolkodtam. Láttam, hogy azok is érdeklődve figyelnek, akiket általában nem érdeklik a hasonló dolgok. Egy lány *sírt* is.”

„Nagyon tetszik a sok érdekes berendezés, a videók és az egésznek a hangulata, ahogy be van rendezve a sátor. Sátor! Tetszik, hogy nemcsak száraz adatokról szól, hanem a *mindennapi emberek életéről* ad tájékoztatást a kiállítás!”

„Énszerintem nagyon jól lett megcsinálva, ráadásul ingyenes. Olyan, mint Budapesten a Terror Háza. Bárcsak mindig itt lenne! Kiruccanásként nagyon jó és érdekes. Sok interaktív dolog van benne. Csak *nehéz tőle a szív.*”

„A *háború mindig borzalmas*. Most mi is kaptunk belőle egy kis ízelítőt. *Soha többé ne legyen.*”

„Bárcsak *ne lenne ez a kiállítás*, azaz ne történt volna meg soha!”

„Legyen több kiállítás és *ne legyen több világháború.*”

„Azt hogy: *ne legyen harmadik!* Legyen a Földön békeesség!”

„Isten áldja meg az emberiséget, *ne legyen több háború!* Legyen megértés, szeretet, alázat, bölcsesség és ártatlanság közöttünk.”

„This place is good and amazing.”

„A really groovy experience.”

„Csodálatos és *hidegrázó.*”

„Nagyon vagány. Akkor mi *folytogat*[!]?”

„Szívesen egy könyvben ezt az egészet újraolvasnám. Remélem, máskor is lesz ilyen *időgép*.”

Bár a kiállítás pedagógiai, muzeológusi, illetve ismeretterjesztői sikeressége egyértelműen kitetszik ebből a néhány idézetből, könnyen modellezhető és igazolható a látogatói problémaérzékenység növekedése és a befogadói közeg tárgyhoz való affinitásának tágulása is. A továbbiakban azonban mégsem a látogatói nézőpont és a befogadói sikeresség mértékét vagy *alakulását*, hanem bizonyítottan eredményes és újszerű, tudományos alapozottságú *alakítási metódusát* vizsgálom a *Többes számban* című kiállítás példáján.

1. kép. A *Többes számban* című első világháborús kiállítás Eger legforgalmasabb közterén, a Dobó téren 2017-ben, fekete madarakkal

A tudományos gondolkodás értelmezési keretének kiterjesztése és összedolgozása a vizualitás eszközrendszerével – nem melleleg párosítva azt az anyagiasult kultúra termékeinek bemutatásával –, a tudományos meglátásokra és következtetésekre épített struktúrájú és tartalmi felépítésű kiállítás látvány- és üzenetrendszerének kialakítása páratlan effektív és intenzív eredményekre vezetett. Egyrészt az irodalomtörténeti, történeti, irodalom-, kultúra- és történettudományi kutatások eredményeinek erős liberalizációja, más-

részt meglepően széles körű megismertetése vagy épp felhasználása/hasznosítása történik meg az ilyen produktumokban, ugyanis az ily módon megjelenő attrakció nagyságrendekkel nagyobb létszámú, egyébként akár a kultúrafogyasztásban másként részt sem vevő közönséget képes megszólítani és tudományos ismeretekkel megismertetni, amire más módon esély sem mutatkozna.

2. kép. Vészjósló madarak, elnyűtt (kor)körhinta és ágaskodó írógépkalapácsok – a Többes számban című kiállítás visszatérő motívumai

Az ilyen, elméleti horizontról indított és arra épített kiállítási koncepcióval a különböző értelmezéseket és az átadni kívánt fő üzeneteket tudatosan felerősítő, a tartalommal transzparenciában tartott és érvényes hangulati-érzelmi ráhangolással, valamint a látogatók téma iránti érzékenyítésével, a látogatói megismerés, ráismerés, önálló értelmezés lehetőségeinek felkínálásával indított produkció a mai magyar történeti jellegű kiállítások sorában mint alapvető komplex elvárás és követelmény különlegességgnek számít. A kiállítások meghatározó része többnyire az installációban elhelyezett releváns műtárgyi anyag bemutatásával és kisebb-nagyobb mennyiségű szöveges tudásanyag egymás mellé helyezésével operál, a téma közelítése a látogatókhoz rendszerint leginkább egy-egy enteriőrben villan fel.

A tudományos elméleti megalapozást, a tudományos szintetizáló munkát, a tudományos megközelítés módját a kiállítás készítőinek kell kiválasztaniuk, és olyan formában befogadhatóvá és élményszerűvé tenniük, hogy a tartalmi

üzenetek kódolhatóak legyenek, valamint segítséget, helytállót, de mégis szabad értelmezési keretet hagyjanak a látogatóknak. A tudományos elméleti konstrukciókra épített, a legújabb kutatási eredmények felhasználásával készülő kiállítások koncepciója – még ha nem is egyenes és azonnal megfeleltethető módon, és a látogatókban nem feltétlenül tudatosítva – képes felerősíteni az információközvetítést, a remélt szakmai üzenetek kódolását és azok hatását, továbbgondolását, meghagyva a saját értelmezés megteremtésének lehetőségét is. Egy-egy kiállítás célja ugyanis ma már nem csupán a ránk hagyományozódott és a megőrzésünkre bízott műtárgyak leírása, regisztrálása, bemutatása, hanem az értelmezés, az összefüggések feltárása is, ami a látogatók számára a különleges élmények és a tudás sajátos átadása mellett a kiállítást akár városstrukturáló, identitáserősítő, közösség-szervező helyé is teheti. Az ilyen kiállítás olyan műfajt és sajátos nyelvezetet képes teremteni, amely több és hosszabb idejű belefektetett tudományos munkát igényel ugyan, viszont mérhetően jóval nagyobb sikerességet és hasznosulási eredményt képes produkálni, illetve a mindinkább elvárt intézményi és tudományos-kulturális területek közti együttműködés új formáját teremtheti meg.

A *Többes számban* című kiállítás olyan komplex tartalomgyűttest mutatott be komoly elméleti alapra építve, amelyben néhány rövid összefoglaláson kívül nem a háborús nagypolitika ismerhető meg, hanem a *háború véres hava*, azaz a háború *személyes története*, *érzelmileg átélhető* és napjaink személyes sorsában való tükrözése-tükröztetése.

A továbbiakban a kiállítási koncepció két alapvető tudományos elemét mutatom be, amelyekre a kiállítás struktúrája ráépült, illetve amelyek sikeressé tették.

A szakralizált tér poétikája

Már évekkel ezelőtt kísérleteztünk azzal, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum *Múzeum•kör•út* című, egészen más tematikájú és látványvilágú vándorkiállításait igazán figyelemfelkeltő, attraktív formában mutassuk be. Olyan helyszín megteremtése volt a cél, amely önmagában is érdeklődést vagy meglepetést kelt, és belépésre csábít. Ez a koncepció a *Többes számban* című kiállítás esetében is sikerrel valósult meg.

Mivel a kiállítást minél többekhez igyekeztünk eljuttatni, a kiállításnak otthont adó „sátrat” városi forgalmas köztereken (többnyire a városok főterén), a városi terek centrális pontjain állítottuk fel. Megalkotásához a modern térpoétikai kutatások felismeréseire támaszkodtunk.

A *Többes számban* című kiállítás egy 19 méter átmérőjű, különös és meghökkentő, hívogató látványt nyújtó, érdekes fényeffektusokkal megvilágított óriás félgömbbe került. Választásunk elméleti alapját a városi-nagyvárosi térhasználat fordulatára építettük, az érdekes installációs közegbe tervezett, önmagában is szokatlan kiállítási anyagot kiállítási térként meglepő, forgal-

mas köztéren felállított, az emberi általános kíváncsiságot felkeltő objektumban helyeztük el. A köztér, az utca ilyenformán egyfajta rivaldává vált – ahogy Kovács Ákos utalt rá⁷ –, maga lett a színház, azaz ebben az esetben maga lett a *múzeum*.

Szijártó Zsolt *A hagyomány és a modernitás dichotómiája* című összefoglalásában azt írja, hogy az elmúlt húsz évben komoly kutatási területté vált „a tér társadalmi jelentőségének vizsgálata, a társadalmasodásban és a közösségképződésben játszott szerepe, az önértelmezések és identifikációk stabilizációjaként betöltött funkciója; olyan területté, ahol a későmodern társadalmakban zajló transzformációs folyamatok megjeleníthetők”.⁸ Gyáni Gábor szerint pedig „a tér analitikus kategóriaként nemcsak témát ad a humán és társadalomtudományi kutatók kezébe, hanem az emberi történések okainak a magyarázatához is tevőlegesen hozzásegíti őket. Ráadásul a metaforikus nyelvi reprezentáció következtében, amely – állítólag – térbeli tapasztalatokat rögzít nyelvillel kódolt formában, szintén hozzájárulhat a dolgok jobb és könnyebb megértéséhez, mivel a térbeli érzékletességre apellál. Röviden így és ebben foglalható tehát össze a térbeli fordulat [spatial turn] kifejezéssel jelezni kívánt szemléletváltás lényege.”⁹

Ha a metaforikus reprezentáció jelentéstartalmába nemcsak a nyelvi, hanem a vizuális reprezentációt, így a múzeumi kiállításokat is beleértjük, figyelemfelkeltően nyithatjuk ki azt az értelmezési lehetőséget, hogy a (jó és értelmező) kiállítások hozzájárulhatnak a dolgok jobb és könnyebb megértéséhez, mivel a térbeli érzékletességre képesek apellálni. Mindez pedig segít létrehozni azt a nagyvárosi tájat, amely egyszerre őrzője a (városi) kollektív emlékezetnek és serkentője, táplálója az (egyéni) identitásképződéseknek is.

Ha mindezt összeolvassuk Lévi-Straussnak a „hideg” és a „forró” társadalom kategóriáiról írt gondolataival és Jan Assmann erre épített gondolatmenetével a „hideg” és a „forró” emlékezésről, akkor újabb út nyílik meg, hogy a szocializmus évtizedein át – ha nem is teljesen elhallgatott, de a trianoni történelmi traumával együtt – eljelentéktelenített és árnyékban tartott téma a jelenbeli emlékezetünket dinamizálja. Ahogy Becze Szabolcs összefoglalta: „Strauss szerint a »hideg« társadalmakban bizonyos intézmények, társadalmi mechanizmusok révén kizárják a történelem struktúraváltozását, amivel egy sajátos emlékezeti mechanizmust tartanak fenn, illetve gátolnak is bizonyos emlékezeti folyamatokat; míg a »forró« társadalmak sajátja a történelem, annak változásai, melyet az emlékezet tart fenn és az identitás megerősítését

7 KOVÁCS Ákos, *Játék a tűzzel: Fejezetek a magyarországi tűzijátékok és díszkivilágítások XV–XX. századi történetéből*, Bp., Helikon, 2001, 124.

8 SZIJÁRTÓ Zsolt, *A hagyomány és a modernitás dichotómiája = Hagyomány és modernitás: a IX. Közművelődési Nyári Egyetem kiadványa*, szerk. TÖRÖK József, Szeged, Csongrád Megyei Közművelődési, Pedagógiai és Sportintézmény, 2007, 14–20.

9 GYÁNI Gábor, „Térbeli fordulat” és a várostörténet? *Korunk*, 2007/7, 4.

szolgálják. Az uralom, a politika, az emlékezet és a felejtés viszonylatában a hatalom lehet az emlékezet serkentője és gátlója is egyben.”¹⁰

A rendszerváltás politikai hatalomváltásával az új politikai berendezkedés hatalmi erői újra megnyitották a kollektív emlékezet kapuját az első világháború (és a Trianon-trauma) irányába is. Bár az első világháború és következményeinek emlékezeti helyei, a felszabadított kollektív emlékezet első világháborús rekvizitumainak nagyvárosi tájelemei nemegyszer hangos vitákat és egymásnak feszüléseket is eredményeztek, a (város)lakók különböző csoportjaiban – ha nagyon eltérő mértékben és értelmezéssel is – a csoport-identitásokat mindenképpen erősítették.

Az itt tovább nem elemzett kérdés csak utalás arra, hogy milyen elméleti megközelítés alapján, miként formálódott a *Többes számban* című kiállítás koncepciója, megjelenése és konstrukciója. Nyilvánvalóan itt nem történhet meg a térhasználati vizsgálatok és elméleti munkák további tételes felsorolása, elméleti bemutatása és elemzése sem, de a múzeumi gömb városi főtereken való elhelyezése és külső-belső megtervezése sok hasonló térelméleti vizsgálat eredményeire és megállapításaira épült. A koncepció és a látvány megtervezésekor figyelembe vettük például az ember távolság- és térérzékelésének szempontjait, a társaktól való távolságtartás fiziológiai, pszichológiai, szociális és kulturális összetevőit, valamint a verbális és nem verbális, testi, térbeli kommunikációra vonatkozó elméleti eredményeket, és mindezt a gyakorlatra átfordítva valósítottuk meg.

Olyan szokatlan megjelenésű, a városok központi helyén álló és azt erőteljesen megváltoztató, a valóságból kiemelt, elkerített városi teret, nem mellesleg pedig emlékezeti teret hoztunk így létre minden helyszínen, amely a kiállítás idejére lényegesen megváltoztatta a városképet, a gömb és vele az installációegyüttes különleges megvilágításával pedig mindezt az éjszakai látványra is érvényessé tette.

Az MNM-óriásgömb teljes komplexitásában egyrészt azonnal megteremtette bárki számára a rácsodálkozás élményét,¹¹ másrészt a látogatók sajátos és látványos attrakcióban találkozhattak a Magyar Nemzeti Múzeum műtárgyaival Budapesten kívül, saját városuk terében. Közben először nyílt, majd a gömbbe belépve zárt, mesterségesen megteremtett, akaratlanul is *identitásteremtő városi térbe* – nem mellesleg a nemzeti múlt emlékezeti korszakletébe – érkeztek, ami láthatatlanul egészen új közösséget: a nemzeti múlt és történelem relikviáit őrző Magyar Nemzeti Múzeummal való közösséget is teremtett, miközben megőrizte a helyi látogatók lokális közösségét is.

10 BECZE Szabolcs, *Helyek emlékezete – az emlékezet peremére szorult történelem: A kollektív emlékezet megnyilvánulási formái egy szlovákiai magyar lokális közösségben, Jabloncán (Silická Jablonica)*, Antropológiai Internetes Portál, <http://www.anthroport.hu/lapozo/tanulmanyok/tanulmany.pdf/Beczekollektivemlekezet.pdf> [2020. 03. 25.].

11 Látogatói üzenetek például: „Jó lett, bár az elején azt hittem, hogy egy iglu.” „Nagyon érdekes volt. Rendkívüli. A legszebb és legjobb a gömb. GÖMB. Imádom.”

A kiállítás külső és belső terének kialakítását – például a gömbformát, a városi térben való elhelyezését és belső tartalmának elrendezését – a tér antropológiájára vonatkozó vizsgálatok szerint választottuk meg, így az MNM-gömb egyesítette a különböző térhasználati lehetőségeket. Figyelembe vettük, felhasználtuk és megteremtettük a kötött szerkezetű térhasználati lehetőségeket (a városszerkezet, a házak, a lakások belső elrendezése, alaprajza – amelyek megszabják például a viselkedés lehetőségeit), a részben kötött szerkezetű tér és a kötetlen tér lehetőségeit. Ezzel a látogatókkal való bizalmas – személyes – társasági, valamint nyilvános távolságot is teremtettünk, a különböző távolságokat váltogatva pedig inspiratívan játszhattunk is a lehetőségekkel.

A Magyar Nemzeti Múzeum szakrális terét mindezzel 21. századi, hangsúlyozottan nem szakrális, azaz *deszakraizált* térben idéztük fel, és fordítottuk vissza, azaz alkottunk – foucault-i fogalommal – heterotópiát, „felfüggesztett teret” (ahol a valóság és a másik világ találkozik), a „normális” terektől, intézményektől eltérő, kivételes helyet és intézményt, amely ugyanazon a reális helyen többféle teret tud egybegyűjteni.¹²

Ezzel mesterségesen létrehozott, *egészen modern, a szakrális helyet mégis megidéző* tér jött létre, amelyben sokféle minőség – privát és nyilvános, családi és társadalmi, kulturális és haszonalapú, munka és pihenés – terét is megteremtettük. Miután pedig a heterotópiák általában az idő feldarabolásával járnak, létrejöhett egy másfajta, a *történeti időt felelevenítő, de a jelenben játszódó idő*.¹³

A háborús mikrotörténelem valóságai

Belépve a gömbbe – talán meglepő módon – meleg, marasztaló hangulat fogadta a látogatót. A háborús borzalmak, a letaglózó egyéni és tömegsorsok rettetete így csak fokozatosan, a gömbben lépésről lépésre körbehaladva, egymásra rétegezve bontakozott ki, és csak a kör végére érve jutott el a látogató a háború elviselhetetlenségének átérzéséig, a korábban már idézett „csodálatos és *hidegrázó*” típusú érzelmi traumáig.

12 Vö. Michel FOUCAULT, *Más terekről*, ford. ERHARDT Miklós, Exindex, <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253> [2020. 03. 25.] és Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok: A társadalomtudományok archeológiája*, Bp., Osiris, 2000. – Lugosi András szerint „Ezeket a városi tereket maguk a városiak hozzák létre mindennapi cselekvéseik, interakcióik [...] révén. LUGOSI András, *Térbeli fordulat a kortárs angolszász várostörténet-írásban*, konferencia-előadás, Hajnal István Kör, Kőszeg, 2010. aug. 28–29. (kézirat)

13 Ezt a kijelentést nagyon érdekes lenne összevetni a térbeli és időbeli tapasztalás perspektivikus hatásának vizsgálatával és annak magyarázatával, illetve a McTaggart-i időértelmezéssel, ami szerint a létezés valójában „egy hatalmas most”. Vö. UJVÁRI Márta, *Idő, igeidő és McTaggart érvének „indexikus hibája”*, Magyar Filozófiai Szemle, 2001/1–2, 55–81.

A *Többes számban* kiállításcím önmagában is utalt arra, hogy a 20. században, a tömeggyártás, a tömegpusztítás és a tömegpropaganda századában ebből a háborúból már nemcsak a katonák, hanem az otthon, családfő nélkül maradt asszonyok, de még a gyerekek sem maradhattak ki. A tömegek háborúja, a világpusztítás után új világ épült, ami már semmiben nem hasonlított a korábbihoz. A kiállítás szimbolikus installációkban ötvözte a valóságos és a virtuális tartalmakat, miközben több mint 700 eredeti műtárgyat is bemutatót, és mindezt digitális, elektronikus, audiovizuális tartalmakkal is társította úgy, hogy minden egyes – akár digitális, akár műtárgyi, akár szimbolikus – részlet átgondolt és rendszerszerű tartalmi egységként jelent meg: éppen ott és éppen úgy megjelenített részként utalt az egészre, és hangsúlyosan rájátszott a fő üzeneteket közvetítő szimbólumrendszerre is.

Krúdy szerint: „A háború mindannak az ellenkezője, ami a reális világfelfogással egyezik.”¹⁴ A *Többes számban* című kiállítás is erről gondolkodott és erről gondolkodtatott el: hol a reális és hol a nem reális, hol a valóságos és a hol a konstruált, sőt meghamisított világ választóvonal a közember háborújában. Vannak-e, és ha igen, hol vannak átjárások a két vagy több világ között, mit és hogyan ismernek a különböző világok egymásról, ki közvetít és mit, hogyan fordítja le a másik oldalról szóló durva valóságot és miért, hogyan és miként közvetíti, formálja és hamisítja azt – hiszen tudjuk, hogy a modern tömegtájékoztatás, a modern kori propagandaüzem megszületése is ekkor történik. Vajon maradt-e személyes köre, magánélete a világháború kisemberének és otthon maradt övének? Hogyan avatkozott bele a hatalom a magánemberek életének kényszerű alakításába? Egymásra csúszthatató-e a közvetített és a megélt világ?

A kiállítás három részre tagolódott: az első kettőben az egyik oldalon a harcokban részt vevő, személyes szféráját évekre elvesztő magánember és az őt körülvevő valóság, a másik oldalon a családfenntartók nélkül maradt hátországi élet idéződött meg. Mivel azonban a fronton, a hadifogságban, a kórházban sínylődők és a hátszágban hátrahagyottak életét teljesen megváltoztatta a háború, a két oldalt felül, szimbolikus látványelemként óriási, rozsdás körhinta fűzte egybe, ülőkéinek egy része már félig letörve, használhatatlanul lógott, érzékeltetve, hogy a Nagy Háborúban, a tömegek háborújában mindenki érintett és veszélyeztetett volt. A felülről mozgatott és működtetett óriási szerkezet elvette az életet, tönkretette az értékeket és az emberek legszemélyesebb világát. Az a kevés, ami megmaradt és megőrződött belőle, mégis erőt tudott adni a folytatáshoz.

A kiállítás harmadik része pedig a front és a hátszág világának valósága között működő, modern értelemben vett tömegkommunikációs és háborús propagandagépezetet idézte fel, melyet a legmagasabb birodalmi politikai szintről irányítottak. Jelképe a kor informatikai csúcsteljesítménye, a látoga-

14 KRÚDY Gyula, *Az új regény*, 1914 = K. Gy., *Magyar tükör: Publicisztikai írások 1894–1919*, vál. és s. a. r. BARTA András, Bp., Szépirodalmi, 1984, 66.

tók fölé magasodó óriási írógép hatalmas, fenyegető, a körhinta fölé emelkedő betűkalapácsokkal. A háború csúcspontjának, a Sajtóhadiszállás a valóságos világok között közvetített és a valóságról írt – de mégsem a valóságot. Munkásságának eredményeként értesültek a harci eseményről a hátszobákban maradottak, akiknek – noha a front nem söpört végig rajtuk – a háború az egész életét megnyomorította, mert kényszerűen beszűremkedett a mindennapjaikba. A Sajtóhadiszállás visszafelé, a fronton harcolóknak is folyamatosan üzent: híreket küldött és továbbított a hátszobák eseményeiről – igaz, erősen megsűrve, átalakítva, megcsonkítva, cenzúrázva vagy teljesen új, valóságnak tűnő nem-valóságot teremtve –, tudósított, lelkesített és további harcra buzdított.

A fenti összegzés vázlatosan, néhány elemet kiemelve, de talán érzékletesen mutatja be a Magyar Nemzeti Múzeum *Többszámú – Az I. világháború és a háborús mindennapok valóságai* című kiállításának főkuratori tudományos horizontját és nézőpontját. A háború mindennapjainak, a magánemberek sorsának megjelenítése a tömegek háborújában, tehát a háborús mindennapok mint a Nagy Háború értelmezési kerete az elmúlt néhány évtized új társadalomtörténeti kutatásaiban már nem lehet szokatlan, hiszen az Annales-iskola, a történeti antropológia, a mentalitástörténet, a mikrotörténeti irányzatok vizsgálódásai az 1970-es – Magyarországon inkább az 1990-es – évektől komoly kutatási eredményeket mutathatnak fel.

Gyáni Gábor szerint: „E történetírói irányzatok tárgya [...] többnyire és ismétlődően maga a mindennapi élet és annak szereplői, az átlagemberek, az ő tárgyi világuk, életgyakorlatuk és mentális univerzumuk: vagyis csupa banalitás, történelem alatti jelenség, ha történelmen csak és kizárólag a mindenkori elitet, az államok politikai létét megszabó eseményeket és intézményeket értjük. Az átlagember életének tényei, a viselkedését irányító normák, erkölcsi meggyőződések, hitbéli elvek feltárása a történetírói megismerés valami egészen új módját feltételezi, amely elüt mind a hagyományos – narratív – politikai eseménytörténettől, mind a strukturális és funkcionális összefüggéseket elemző »társadalomtudományos« történetírás gyakorlatától. A téma sajátos megválasztásának első és szembetűnő következménye, hogy az élet prózai tényeinek a megközelítése a teljesen konkrét idő- és térbeli kereteket részesíti előnyben, ezért a kis egységekhez és a rövid időtartamokhoz tartja magát. Ennek eredményeként kerül mindjobban előtérbe a mikrotörténet, mint ami látszólag egyedüli letéteményese a mindennapi történelem [...] megértésének és hiteles bemutatásának.”¹⁵

A mikrotörténelmi vizsgálatok jellemzését Szijártó M. István mára tankönyvvé vált összefoglalásában így összegezte Jürgen Schlumbohm göttingeni mikrohistoriai kutatásai kapcsán: „Ez a mikrotörténelem, amely nem rendkívüli, hanem szokványos tömeges források alapján egyszerre elmesélve és elemelve rekonstruálja a hétköznapi emberek életét, »termékeny párbeszédre

15 GYÁNI Gábor, *A mindennapi élet mint kutatási probléma*, Aetas 1997/1, 151.

hívja ki a makrotörténelmet: a korábbi társadalomtörténet és a történeti demográfia hiába fordult a tömegek felé, azok a kvantifikációban némák maradtak, míg a mikrotörténelem új dimenziót ad a történelmi folyamatnak, és megjeleníti a saját célokkal és stratégiákkal rendelkező, cselekvő egyéneket. Ugyanakkor a mikroperspektívában nemcsak a részleteket látjuk pontosabban, de más lényeges aspektusok is előtűnnek. [...] Az esettanulmányok finomabb összefüggéseket tesznek láthatóvá, mint a számok és a statisztikai táblák, és csak ezek visznek közelebb a megélt élethez.”¹⁶ Az ilyen nézőpontú történeti vizsgálódások egyik meghatározó eleme vállaltan az volt, hogy a korábbinál jóval szélesebb közönséghez tudjanak szólni, és átélhetőbbé tudják tenni a történeti eseményeket a kései utódok számára is. Az elmúlt egy-két évtizedben kiállítások sora élt ezzel a felismeréssel, és bizonyította, hogy a mikrotörténeti és antropológiai megközelítés milyen nyereséges lehet egy olyan műfaj esetén, amely átélhetővé kívánja tenni üzeneteit, és érdeklődők minél szélesebb körét szeretné elérni.

A mindennapi élet mint történeti probléma fogalmi kérdéseivel együtt máig nagy szakmai vitákat kavar.¹⁷ A mikrotörténeti kutatások hátrányaként szokták ugyanis említeni, hogy vizsgálódási léptékük szűk, és egy-egy ilyen kutatás gyakran nem mutat túl az egyedi esetek érdekességén, „a peremre szorult jelenségekre” korlátozódik, valamint „egyfelől inkább leíró, mint elemző” jellegű, „másfelől középpontjában nem a körülmények állnak, hanem az emberek”. A mikrotörténeti nézőpont egyébként erősen közelített a kulturális antropológia horizontjához, így az ilyen történeti kutatások figyelme – ugyancsak Szijártó megfogalmazása szerint – „a társadalmi struktúrákról és folyamatokról a mindennapi élet kultúrájára irányult, a makroszintű folyamatok helyett egyének és kis közösségek mikrotörténelmére, az emberi élet különféle aspektusaira, ismét egyénekre, mint valaha, de immár nem királyokra és hadvezérekre, hanem az átlagemberekre, az ő tapasztalataikra”.¹⁸

A *Többes számban* című kiállítás elképzelésekor, későbbi megvalósításakor, majd a kiállítást 11 városban felállítva megpróbáltuk a mikrotörténeti vizsgálódások hibájául felróható hátrányokat eleve mérsékelni, sőt elkerülni és kizárni. Vizsgálódási léptékünket tehát erősen tágitottuk, és a feltárt és megismert egyéni sorsok és adatok, az egyedi esetek sokasága alapján szintetizálva, releváns és általánosnak tekinthető műtárgyi anyaggal párosítva, az adatok elemzésével és összegzésével, teljes szimbólumrendszert kidolgozva mutattuk be az emberek háborús mindennapjait. Hogyan töltötték a napjaikat a fronton szolgálók két ütközet között, milyen ruhát viseltek, mit ettek, mi tartotta bennük a lelket, mivel ütötték el a szabadidejüket, mit olvastak, mit írtak, mit jegyeztek fel önmaguk és szeretteik számára. Milyen betegségek

16 SZIJÁRTÓ M. István, *A mikrotörténelem = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. Bódy Zsombor, Ö. Kovács József, Bp., Osiris, 2006, 499.

17 Vö. Gyáni Gábor összefoglalását: GYÁNI, *A mindennapi élet...*, i. m.

18 SZIJÁRTÓ, *A mikrotörténelem...*, i. m., 500.

tizedelték őket a fronton, miként működtek az interperszonális kapcsolataik, hogyan élték meg a borzalmakat, miként viselték a harcokat és a halál látványát – és így tovább. És hasonlóképpen: mit viseltek, mit olvastak, hová jártak, hogyan szórakoztak, mit főztek és ettek az itthon maradottak vidéken és a fővárosban. Hogyan gondoltak a távollevőkre a háterszágban, milyen betegségekkel kellett szembenézniük, mi volt a divat a háborús nyomorúságban, miként kellett a nőknek a férfiak helyére beállni, mi történt az elárvult gyerekekkel vagy a magánéletüket elvesztő, illetve újraépítő családokban a háborús időkben. Ezeknél azonban mélyebb kérdések is előkerültek: hogyan vesztette el mindenét – intim szféráját is beleértve – a háborúba kerülő ember, mi adott erőt a túlélésre, ki milyen életstratégiával élte végig a háborút és majd a nehezen beköszöntő békeidőt.

A látogatók pedig nagyon is értették, és még inkább érezték mindezt. Százával születtek pozitív visszajelzések és üzenetek arról, hogy „nemcsak száraz adatokról szól, hanem a *mindennapi emberek életéről* ad tájékoztatást a kiállítás”. Nagy kedvvel, energiáikat és érzéseiket nem kímélve, elmélyülten töltötték el a kiállításra szánt időt a sátor meglehetősen tágas, kb. 300 négyzetméteres terében. Nem volt ritka az sem, hogy valaki akár órákra is talált olyan tartalmat, amely lekötötte, vagy többször is visszatért a kiállításra.

A *Többes számban* című kiállítás a 11 helyszínen 60 nyitvatartási nap alatt körülbelül 235 000 látogatót fogadott. Akár százezer látogató tekerte a versbiciklin Tóth Árpád, Kosztolányi Dezső vagy Babits Mihály háborút váró, majd – visszafelé tekerve a kereket – Babits vagy Ady háborúellenes verseit, ugyanennyien próbálták összerakni a háborús időkben született szépirodalmi szövegek szétfűjt darabjait, silabizálták a *Nyugatból* kicenzúrázott Fenyő Miksa-írást,¹⁹ próbálták megfejteni a háborús szleng kifejezéseit, vagy szerkesztettek lelkesen háborús rövidhíreket. A látogatók 65 százaléknál is magasabb aránya iskolás és 20–25 éves fiatal felnőtt volt, több mint 35 százalékuk – saját bevallása szerint – jellemzően nem jár múzeumba, és a 25 évesnél idősebb korosztályok tagjai között még nagyobb arányban voltak azok, akik nem tekinthetők múzeumlátogatóknak. A kiállítás tehát – többek közt különleges helyszíneinek köszönhetően is – olyan nagy létszámú látogatócsoportot is elért, amelyet más módon nem lett volna lehetséges megszólítani.

Többes számban – a cím nekem most már azt is üzeni, hogy mi, a háború véres haváról gondolkodók korántsem maradtunk magunkra. A véres rózsák nem múló, félelmes üzenete a fehér havon, a szabadság féltése és örök keresése minden embert felkavar, és senkit nem hagy érintetlenül – mindössze annyi kell, hogy ezt megláttassák, megláthassa, magáénak tudhassa bárki. Mert ahogy az egyik látogató feljegyezte: „Könnyes a szemem, pedig tudtam, hogy *ebben a pillanatban biztonságban vagyunk.*”

19 FENYŐ Miksa *A Monarchia háborús céljai* című cikkéről van szó, melyet a *Nyugat* 1917/5-ös számából vetetett ki a cenzúra, és helyette csak üres, fehér papírlapok maradtak az újságban.

A KÖTET SZERZŐI

BALÁZS Eszter (PIM Kassák Múzeum)

BÁLINT Anna (független kurátor, író, műfordító, Románia)

BALOGH Magdolna (BTK Irodalomtudományi Intézet)

BENYOVSZKY TÓTH Anita (Pesterzsébeti Múzeum)

BICSKEI Éva (BTK Művészettörténeti Intézet)

BORBÁS Andrea (Petőfi Irodalmi Múzeum)

CSÁSZTVAY Tünde (BTK Irodalomtudományi Intézet)

DECZKI Sarolta (BTK Irodalomtudományi Intézet)

FÖLDES Györgyi (BTK Irodalomtudományi Intézet)

HÁMORI Katalin (művészettörténész, független kutató)

JUHÁSZ Andrea (Avicenna International College, MMA)

KÁDÁR Judit (ELTE Savaria Egyetemi Központ)

KAPPANYOS András (BTK Irodalomtudományi Intézet)

KARAFIÁTH Judit (BTK Irodalomtudományi Intézet)

LO BELLO Maya J. (ELTE Tanító- és Óvóképző Kar)

MAJOR Ágnes (BTK Irodalomtudományi Intézet)

MARMIROLI, Lorenzo (Szegedi Tudományegyetem)

MÉSZÁROS Zsolt (Petőfi Irodalmi Múzeum)

MÓRO CZ Gábor (Debreceni Egyetem)

MUNTAG Vince (BTK Irodalomtudományi Intézet)

PATAKY Adrienn (ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport)

PATONAI Anikó Ágnes (Országos Széchényi Könyvtár)

RÓZSAFALVI Zsuzsanna (Országos Széchényi Könyvtár)

SZABÓ Ferenc János (BTK Zenetudományi Intézet)

SZÉCHENYI Ágnes (BTK Irodalomtudományi Intézet)

A KÖTET SZERZŐI

SZÉNÁSI Zoltán (BTK Irodalomtudományi Intézet)

VASTAG Gázsó Hargita (Topolya Község Múzeuma)

VERES Miklós (Petőfi Irodalmi Múzeum)

WIRÁGH András (BTK Irodalomtudományi Intézet)

ZÁHONYI-ÁBEL Márk (Eszterházy Károly Egyetem, Eger)

ZSOLDOS Emese (Szépművészeti Múzeum – MNG)